

SAVARIA 44

A VAS MEGYEI MÚZEUMOK ÉRTESÍTŐJE • 2022

SAVARIA
MEGYEI HATÓKÖRŰ
VÁROSI MÚZEUM

A Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum fenntartója
Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata

Szombathely, 2022

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Készült a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával

SAVARIA 44

A VAS MEGYEI MÚZEUMOK ÉRTESÍTŐJE • 2022
(bulletin of museums of county vas)

Tartalomjegyzék

Természettudomány – Natural history

- DANKOVICS RÓBERT: A faligyík (*Podarcis muralis*) előfordulása Szombathelyen **7–14**
VIG KÁROLY: „... maguk csak menjenek, minél magasabbra!”
Tisztelgés az ötven éve elhunyt Dudich Endre előtt **15–81**

Régészet – Archeology

- BÍRÓ SZILVIA & SOSZTARITS OTTÓ: Építészeti és infrastrukturális változások Savariában
a Kr. u. 2. század első felében **85–103**
TÜNDE HORVÁTH & KURT FIEBIG: Siedlungsteil der Badener Kultur
in der Gemarkung von Ober- und Unterloisdorf **105–137**
ANDERKÓ KRISZTIÁN & HORVÁTH BIANKA & KOLONITS LÁSZLÓ & NYERGES ÉVA ÁGNES
& PAP ILDIKÓ KATALIN & SÁNTA BARBARA & TORMA PÉTER & ZÁGORHIDI CZIGÁNY BERTALAN:
A Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum 2021. évi terepi régészeti tevékenysége
Régészeti jelentések **139–172**

Néprajztudomány – Ethnography

- PÉTER ILLÉS: Landscape Change and the Transformation of the Socio-Cultural Environment
on the Small-Plot Cultivated Vine-growing Hills of South-West Transdanubia **177–190**

Történettudomány – History

- KEPPEL CSILLA: A szombathelyi kórház orvosai
Gyógyítás az Emberbaráti Egylet magánkórházában 1823–1914 között **193–205**
TANGL BALÁZS: Muzeális könyvek a Smidt Múzeumban II. rész. Régi Magyar Könyvtár **207–218**

Művészettörténet – History of art

- CZENKI ZSUZSANNA: Hazatérés **221–312**

Állományvédelem – Conservation

- EDŐCS JUDIT: A Kőszeg, Jurisics téri ásatás viselettöredékeinek restaurálása **315–334**

Tudásátadás – Museum education

- MÁRTFAI MÁRTA: Gamification a könyvtárhasználat tanításában **337–340**
SCHMIDT NÉ VINCZI RÉKA & TÓTH KÁLMÁN: Történetmesélés a régésztáborban **341–358**

Eseményleltár – Inventory of events

- ÁGOSTON ESZTER & BODORKÓS ORSOLYA & TANAI IBOLYA & TÓTH KÁLMÁN:
Eseményleltár 2021 **361–413**

természettudomány

NATURAL HISTORY

A fali gyík (*Podarcis muralis*) előfordulása Szombathelyen

Dankovics Róbert

SAVARIA MEGYEI HATÓKÖRŰ VÁROSI MÚZEUM

H-9700 Szombathely, Kisfaludy Sándor utca 9., Hungary

danrobert@savariamuseum.hu

Összefoglalás

A városiasodás jelentős, többnyire káros hatással van a természeti környezetre, a fajok elterjedésére. A természeti környezet degradálódása mellett azonban a városok számos faj számára a megtelepedés lehetőségét biztosítják. A fali gyík (*Podarcis muralis*) változatos élőhelyeket népesít be elterjedési területén, közöttük városokban is, ahol a környezet természeti állapota (búvó- és napozóhelyek, a ragadozónyomás) számára ezt lehetővé teszi. A Magyarországon is őshonos alfaj (*P. m. muralis*) szombathelyi állománya az eddigi vizsgálatok alapján a harmadik évezred elejétől emberi közreműködéssel kolonizálta a területet. Az alapító egyedek a Kőszegi-hegységben őshonos állományból is származhatnak, de a természetes betelepedést igazolni nem tudtuk. Függetlenül attól, hogy jelenléte természetes vagy behurcolt eredetű, nem befolyásolja károsan a városi élőhelyek fajkészletét, nem okoz természetvédelmi, közegészségügyi vagy gazdasági kárt. A faj jelenleg nem tekinthető invazívknak, megőrzése hozzájárul a város biológiai sokféleségéhez, az ökológiai szolgáltatások és ezzel az élhető környezet fenntartásához.

KULCSSZAVAK: terjedés, kolonizáció, barrier, vonalas létesítmények, vasút, közút, emberi közvetítés, város, természetvédelem

Abstract

The occurrence of the Common wall lizard (*Podarcis muralis*) in Szombathely. *Urbanisation has a major, mostly negative effect on the natural environment and the spreading of species. However, parallel to the degrading of the natural environment, towns provide the opportunity of settling of several species. The Common wall lizard (Podarcis muralis) populates habitats on its area of spreading, like towns, wherever the natural environment of the surrounding areas (hiding and sunbathing places, pressure by predators) make it possible. The Szombathely population of the Hungarian subspecies (P. muralis muralis) colonised this area from the beginning of the third millennium with human assistance. The specimens might also have originated from the autochthonous population in the Kőszeg Hills, but we could not confirm the natural settlement. Whether naturally occurring or introduced, they do not adversely affect the species composition of urban habitats, nor do they cause conservation, public health or economic problem. The species is currently not considered invasive, and its conservation contributes to the city's biodiversity, ecological services and thus to the maintenance of a liveable environment.*

KEYWORDS: spreading, colonisation, barrier, line-wise facilities, railway, public roads, human contribution, environmental protection

Bevezetés

A hullók az élőhelyek átalakulása, megszűnése, a globális klímaváltozás és számos emberi tevékenység következtében világviszonylatban a veszélyeztetett élőlények közé tartoznak (Cox *et al.* 2022; GIBBONS *et al.* 2000). Néhány fajuk azonban a díszállat-kereskedelem és a felelőtlen állattartás miatt, illetve az áruszállítások közvetítésé-

vel távoli kontinensekre, új élőhelyekre is eljutott (SANTOS 2019). Az egyedek egy része az új környezetben életben maradt, és sikeresen kolonizálta az új területeket. Napjainkra több mint 100 hullófajt invazívként tartanak nyilván, amelyek a helyi életközösségeket veszélyeztetik (URL1). Különösen a trópusi és a szubtrópusi éghajlat kedvez az idegenhonos hullók megtelepedésének és terjedésének, de a mérsékelt övben is számos idegenhonos

faj jelent meg. Magyarországon is megfigyelhető néhány ilyen teknősfaj jelenléte, például a díszálatként forgalmazott ékszerteknős (*Trachemys scripta*) két alfajának (*T. s. scripta* és *T. s. elegans*) térhódítása (URL2, ERŐS & VÖRÖS 2017). Az őshonos gyíkfajok között is akad egy, a fali gyík (*Podarcis muralis*), amelyik – többnyire emberi közvetítéssel – a természetes élőhelyeiről kiindulva sikeresen terjeszkedik, illetve más kontinenseket hódít meg.

A fali gyík elterjedése

A fali gyík Európában, a Pireneusi-félsziget közép-szűrésétől keletre egészen a Fekete-tengerig, Franciaország északi területeitől délre az Appennini- és a Balkán-félszigetig, valamint Kis-Ázsiában, Törökország északnyugati részén elterjedt faj (SILLERO 2014; URL3, URL4). Természetes előfordulási területén túl a turisták által vagy az áruszállítással Európa számos más országába és Észak-Amerikába is eljutott. Behurcolták vagy betelepítették a Brit-szigetre (MICHAELIDES *et al.* 2015; MICHAELIDES *et al.* 2018), Németország számos részére (SCHULTE *et al.* 2008, 2012), Ukrajnába (OSKYRKO *et al.* 2020), Kanadába Vancouver környékére (DEICHSEL & SCHWEIGER 2004) és az Amerikai Egyesült Államok Ohio és Kentucky államába Cincinnati környékére (HEDEEN 1984; DEICHSEL & GIST 2001). Az 1950-es évek elején Cincinnati területén szabadon bocsátott néhány fali gyík állománya napjainkra többszázszázegyesedszámot ért el és fokozatosan terjed (HEDEEN & HEDEEN 1999). A faj őshonos állományai mellett Németországban a közép- és dél-európai élőhelyekről származó fali gyík alfajok elszaporodásával több betelepített vagy az őshonos állománnyal hibridizálódott populáció is létrejött (SCHULTE *et al.* 2008, 2012). Vélhetően behurcolással honosodhatott meg a csehországi természetes elterjedési területe közelében a sziléziai állomány Lengyelországban (de nem zárható ki a reliktum állapot sem) (DUDEK 2014; KOLENDA *et al.* 2020), és a Bukarestben felfedezett fali gyík állomány is (STRUGARIU *et al.* 2008).

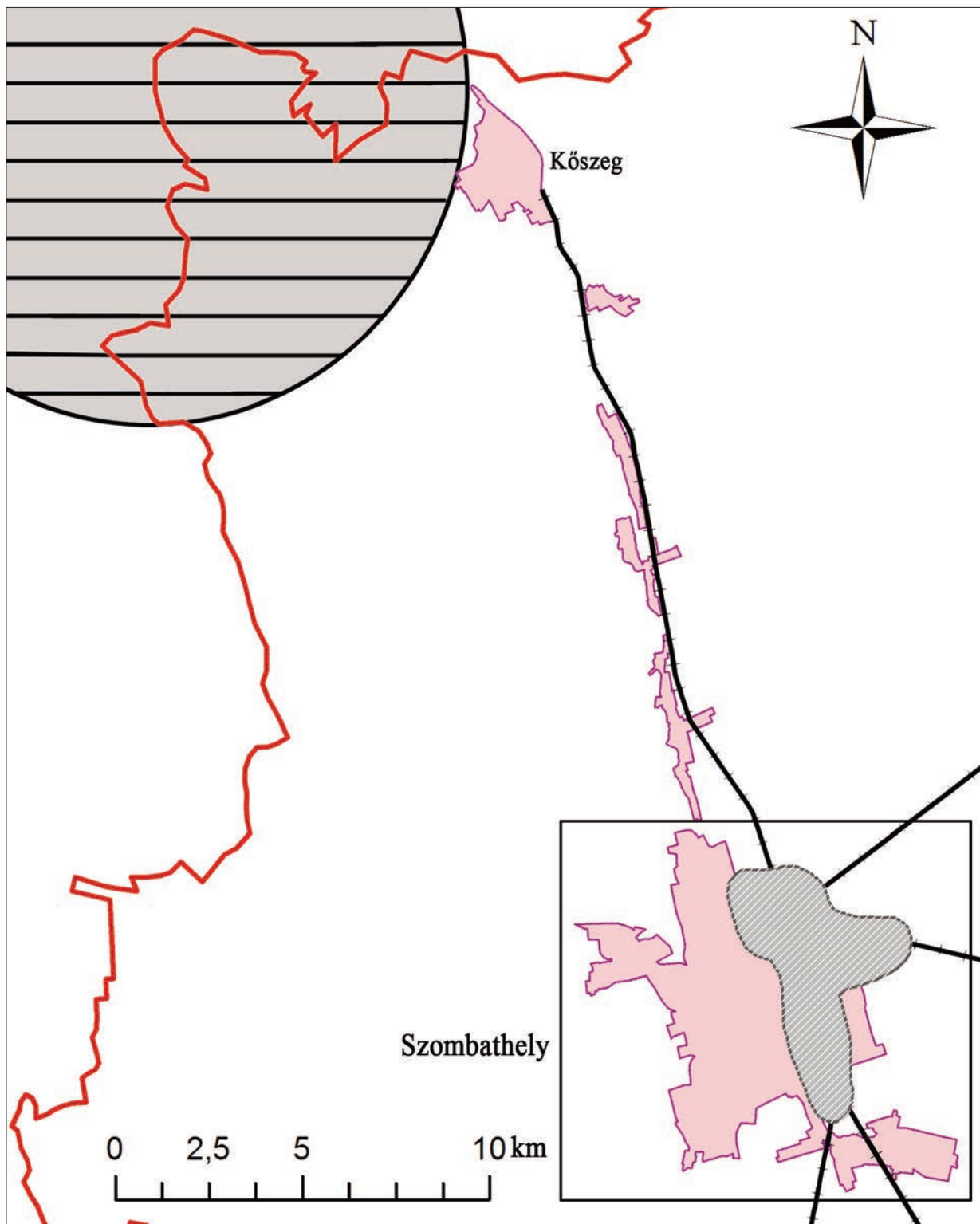
Magyarországon a faj elsősorban a középhegységekben honos (PÉCHY & HARASZTHY 1997; PUKY *et al.*

2005), de mind gyakoribbak – többnyire településeken és azok környékén – korábban ismeretlen síkvidéki előfordulásai és megtelepedései is (URL2).

A fali gyík előfordulása Vas megyében

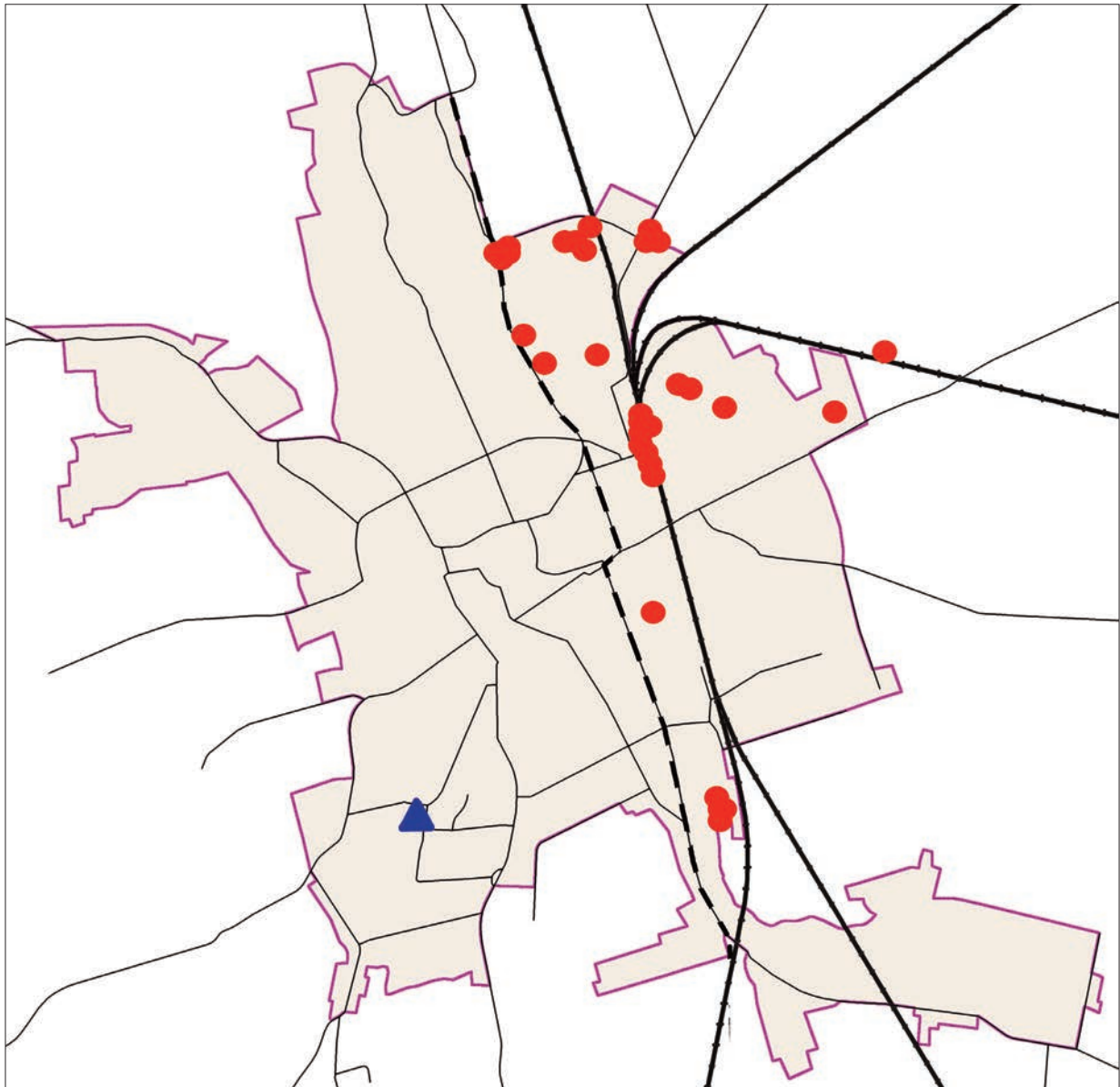
„Magyarország dunántúli része, kivált a szomszéd országokkal határos megyék, állattani tekintetben majdnem egészen ismeretlenek” – írta Jablonowski József (1898) a *Magyarország vármegyéi és városai* sorozat Vasvármegyét tárgyaló kötetének Vasvármegye állatvilágát bemutató fejezetének bevezetőjében (BOROVSKY 1898). A kötet herpetológiai része nagymértékben támaszkodik Kunc Adolf Szombathely városmonográfiájára (KUNC 1880) és a vármegyéből ismert hüllők nyolc fajtát sorolja fel: *Testudo graeca* (mór teknős), *Tropidonotus natrix* (vízsisikló, *Natrix natrix*), *Tr. murinus* (a vízsisikló, *Natrix natrix* szinonim megnevezése), *Coluber aesculapii (flavescens)* (erdei sikló, *Zamenis longissimus*), *Lacerta viridis* (zöld gyík), *L. muralis* (fali gyík, *Podarcis muralis*), *L. agilis* (fürgégyík) és az *Anguis fragilis* (látatlan gyík), pontos lelőhely meghatározása nélkül. A térségben több évtizedes kimaradást követően Dely Olivér György (DELY 1974), majd az 1970-es évek elejétől Ilosvay György, Marián Miklós, Traser György és Szitta Tamás végzett herpetológiai felméréseket. A kutatás során előkerült 14 kétéltűfaj és 8 hüllőfaj közül egy fali gyík egyedét gyűjtött be Kőszegen, a Kőszegi-hegységben Ilosvay György 1980. május 27-én. A bizonyító példány a Savaria Múzeum Természettudományi Osztályának gyűjteményében található, leltári száma: 87.234.1.1. (DANKOVICS & VIG 2002).

A megye hüllőfajairól Az *Őrség Természeti Képe* program keretében 1993-tól folytak herpetológiai kutatások, majd a Fertő–Hanság Nemzeti Park, később az Őrségi Nemzeti Park és a Somogy Természetvédelmi Szervezet által koordinált faunisztikai adatgyűjtések, illetve a Nemzeti Biodiverzitás-monitorozó Rendszer keretei között zajló felmérések szolgáltatottak adatokat (DANKOVICS 1995, 1999; DANKOVICS *et al.* 2016; KISS *et al.* 2019; VIG 1995). A kutatások eredményeként a 21. század elejéig Vas megyében kilenc őshonos hüllő

1. ábra. A fali gyík (*Podarcis muralis muralis*) természetes előfordulása a Kőszegi-hegységben (vízszintesen vonalazott terület) és Szombathely város belterületén (fehérrel vonalazott terület)

Figure 1. The occurrence of the Common wall lizard (*Podarcis muralis muralis*) in the Kőszegi Hills (horizontally lined area) and the downtown areas of the town of Szombathely (white lined area)

2. ábra. A fali gyík igazolt (pontok) és nem igazolt (háromszög) észlelési helyei, valamint a barrier útszakasz (vastag szaggatott vonal) Szombathelyen

Figure 1. Sites of confirmed (dots) and non-confirmed (triangles) sightings of the Common wall lizard and the barrier road (thick dashed line) in Szombathely

(*Emys orbicularis*, *Anguis fragilis*, *Lacerta agilis*, *L. viridis*, *Podarcis muralis*, *Coronella austriaca*, *Natrix natrix*, *N. tessellata*, *Zamenis longissimus*) előfordulása bizonyított, melyek közül a fali gyík természetes előfordulási területe a Kőszegi-hegységre korlátozódik (DANKOVICS 1999; DANKOVICS *et al.* 2016; PUKY 2005; VARGA 1991) (1. ábra).

Szombathely herpetofaunájáról az 1800-as évek végétől ismertek adatok. Kunc Adolf (KUNC 1880) városmonográfiájában kilenc kétéltű és nyolc

hüllőfajt, közöttük négy gyík- és három kígyófaj, továbbá kerti díszállatként a Mediterráneumból származó „teknősbéka” (*Testudo graeca*) előfordulását ismerteti. A gyíkok között a fürge gyík (*Lacerta agilis*) két megnevezéssel – közönséges gyík (*Lacerta stirpium*) és fürge gyík (*Lacerta agilis*) –, továbbá a fali gyík (*Lacerta muralis*) és a lábatlan gyík (*Anguis fragilis*) olvasható. A fürge gyík megnevezések két önálló fajként történő azonosítása bizonytalaná teszi a forrás hitelességét, így a fali

gyík – amely a gyakorlatlan szemlélőnek a fürge gyík fiatal egyedeivel könnyen összetéveszthető – előfordulása sem tekinthető bizonyítottnak a településen a 19. század végén. Ezt a véleményt támasztja alá, hogy a későbbi adatok (DANKOVICS 1999; DANKOVICS & VIG 2002; PÉCHY & HARASZTHY 1997; PUKY *et al.* 2005; VARGA 1991) a gyíkok közül már csak a fürge gyík és a lábatlan gyík előfordulását erősítették meg a város térségében, és egészen a 2010-es évekig a fali gyík jelenlétét bizonyítani nem tudták Szombathelyen.

A fali gyík elterjedése Szombathelyen

A városban a faj feljegyzett első észlelése 2013. augusztus 22-én, a szombathelyi vasútállomáson történt. Ezt követően több megfigyelés is volt a pályaudvaron. Az első észlelések alkalmával tapasztalt egyedszám arra engedett következtetni, hogy a faj már kolonizálta a területet, oda akár évekkel korábban megérkezhetek az alapító egyedek.

Későbbi megfigyelésekkel, valamint Szinetár Csaba (2017, 2020), Kóta András (2018) és Vig Károly (2019, 2020) szóbeli közlései alapján a pályaudvartól északra újabb előfordulások váltak ismertté a kőszegi vasúti vágány mentén található építmények, a hajdani laktanya és a Kámon vasúti megálló melletti Stromfeld lakóövezetből. A vizsgálatokat 2020-tól kiterjesztettük a környező városrészekre, de ott nem találtuk meg a faj egyedeit. A vasútállomástól délre és keletre eső városrészekből 2020-tól ismertek a faj előfordulási adatai. Szombathelyen a faj elterjedés-mintázatát vizsgálva feltűnő, hogy a várost kettészelő – 11-es Huszár út, Vörösmarty Mihály utca, Szent Márton utca, Hunyadi János út, Szőlős utca, Rumi út – forgalmas útszakasz nyugati oldalán 2022-ig nem került elő (2. ábra). A Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület adatbázisa (URL2) szerint a várost átszelő útszakasztól nyugatra, a szombathelyi Jáki úti temetőben is észlelték a faj egy példányát, de az adat fényképmelléklet hiányában nem igazolható. A közúti forgalom feltehetően jelentős barriert képez a faj terjedése során, melynek leküzdése hosszabb időt igényel.

Az ismeretlen eredetű betelepedés forrása potenciálisan a természetes bevándorlás is lehetett, mivel a legközelebbi ismert őshonos előfordulás alig 20 km távolságra, a Kőszegi-hegységben található (1. ábra). A faj kolonizációja gyakran valamilyen vonalas létesítmény mentén zajlik (HEDEEN & HEDEEN 1999; COVACIU-MARKOV 2006; DÉKÁNY *et al.* 2015; GHERGHEL *et al.* 2009; GHERGHEL & TEDROW 2019), ezért a betelepedés folyosója a Szombathely–Kőszeg vasútvonal töltése lehetett. A hipotézis ellenőrzése érdekében több részletben bejártuk és vizuális megfigyeléssel vizsgáltuk a vasúti pályatest teljes hosszát és az annak mentén található építményeket, élőhelyeket. A 2018. május és 2019. szeptember hónapjaiban végzett 3–3 felmérés során – Szombathely északi részét kivéve – a pályatest mentén és az elhagyott vasúti kiszolgálóépületek környékén, de még a kőszegi vasútállomáson sem tudtuk kimutatni a faj jelenlétét, így a természetes betelepedés ezen útját nem tudtuk igazolni.

Amennyiben a kolonizáció a Kőszegi-hegységből emberi közvetítéssel történt, a Szombathelyre történő behurcolás vasúton zajló farönkszállítással történhetett. Vasúti áruszállítás révén a faj elterjedési területének távolabbi populációiból is származhatnak az alapító egyedek. Jelentős mennyiségű építőanyag (kő és cementáru), kertészeti termék forgalma zajlott az elmúlt évtizedekben magyar és külföldi (horvát és olasz) telephelyek között, ahonnan a szállítmánnyal érkezhettek fali gyíkok is. A valószínűsége ugyan kicsi, de a turistautak élő emléktárgyaiként a szándékos betelepítés lehetősége sem zárható ki. ARNOLD és munkatársai (ARNOLD *et al.* 2002), valamint SCHULTE és munkatársai (SCHULTE *et al.* 2011) nyomán végzett morfológiai határozás alapján a kolonizáló egyedek a fali gyík törzsalakjához (*Podarcis muralis muralis*) sorolhatók (3. ábra), ezért az észak-olaszországi és nyugat-horvátországi *P. m. maculiventris*, a nyugat-olaszországi *P. m. nigriventris*, a dél-olaszországi *P. m. brevipes*, az Elbán honos *P. m. colosii*, továbbá a Spanyolországtól Németország nyugati harmadáig elterjedt *P. m. brongniardii* alfajok populációiból származó eredet kizárható. A faj szombathelyi megtelepedésének előzményeiről a morfológiai vizsgálatoknál pontosabb adatokat az álmány genetikai vizsgálata nyújthat.

3. ábra. Fali gyík hím példánya Szombathely délkeleti részéről

Figure 3. Male Common wall lizard from the south-eastern part of Szombathely

Összefoglalás

Az emberiség egyre nagyobb hányada él városokban, melyek jelentős, többnyire káros hatással vannak a természeti környezetre, a fajok előfordulására (McDONALD *et al.* 2020). A természeti környezet degradálása mellett a városok ugyanakkor a megtelepedés lehetőségét biztosítják számos faj számára. A fali gyík az elterjedési területén többféle élőhelytípusban előfordul, köztük városokban is, ahol ezt számára az urbanizált környezet természeti állapota (a búvó- és a napozóhelyek, a ragadozónyomás) lehetővé

teszi (DÉKÁNY *et al.* 2015). Magyarországon a fali gyík védett, és a törvény nem tesz különbséget a természetvédelmi szempontból más értékű őshonos és a behurcolt vagy betelepített alfajai és állományai között. Az őshonos faj szombathelyi állománya, függetlenül attól, hogy természetes, vagy behurcolt eredetű, nem befolyásolja károsan a városi élőhelyek fajkészletét, nem okoz természetvédelmi, közegészségügyi vagy gazdasági kárt, ezért nem tekinthető invazívknak. Megőrzése hozzájárul a város biológiai sokféleségéhez, az ökológiai szolgáltatások és ezzel az élhető környezet fenntartásához.

Irodalom

- ARNOLD E.N. & OVENDEN D. (2002): *A field guide to the reptiles and amphibians of Britain and Europe*. – London, Harper Collins Publishers, 288 pp.
- COVACIU-MARKOV S.-D., BOGDAN H.V. & FERENTŰ S. (2006): Notes regarding the presence of some *Podarcis muralis* (Laurenti 1768) populations on the railroads from western Romania. – *North-Western Journal of Zoology* 2(2): 126–130.

- COX N., YOUNG B.E., BOWLES P., FERNANDEZ M., MARIN J., RAPACCIUOLO G., BÖHM M., BROOKS T.M., HEDGES S.B., HILTON-TAYLOR C., HOFFMANN M., JENKINS R.K.B., TOGNETTI M.F., ALEXANDER G.J., ALLISON A., ANANJEVA N.B., AULIYA M., AVILA L.J., CHAPPLE D.G., CISNEROS-HEREDIA D.F., COGGER H.G., COLLI G.R., SILVA A., EISEMBERG C.C., ELS J., FONG G.A., GRANT T.D., HITCHMOUGH R.A., ISKANDAR D.T., KIDERA N., MARTINS M., MEIRI S., MITCHELL N.J., MOLUR S., NOGUEIRA C.C., ORTIZ J.C., PENNER J., RHO-

- DIN A.G.J., RIVAS G.A., RÖDEL M.-O., ROLL U., SANDERS K.L., SANTOS-BARRERA G., SHEA G.M., SPAWLS S., STUART B.L., TOLLEY K.A., TRAPE J.F., VIDAL A.M., WAGNER P., WALLACE P.B. & XIE Y. (2022): A global reptile assessment highlights shared conservation needs of tetrapods. – *Nature* **605**: 285–290.
<https://doi.org/10.1038/s41586-022-04664-7>
- DANKOVICS R. & VIG K. (2002): A szombathelyi Savaria Múzeum recens gerinces (Vertebrata) gyűjteménye I. A Kárpát-medencében gyűjtött példányok. (Recent Vertebrata collection of the Savaria Museum, Szombathely I. Specimens originated from the Carpathian Basin) – *Savaria a Vas megyei Múzeumok Értesítője* (2002) **27**: 31–110.
- DANKOVICS R. (1995): Az Őrség herpetofaunája. (The herpetofauna of Őrség, Western Hungary) – In: VIG K. (szerk.): Az Őrségi Tájvédelmi Körzet Természeti Képe I. – Natural history of Őrség Landscape Conservation Area II. – *Savaria a Vas megyei Múzeumok Értesítője* (1992–1995) **22**(2) (Pars historico-naturalis): 253–258.
- DANKOVICS R. (1999): Kétéltű-hüllő faunisztikai vizsgálatok Vas megyében. – *Vasi Szemle* **53**(1): 76–96.
- DANKOVICS R., MILLE J. & VELEKEI B. (2016): Hüllők – In: HARASZTHY L. & SÁFIÁN SZ. (szerk.): *Védett állatfajok elterjedési atlasza Vas, Zala és Somogy megye Natura 2000 területein*. Somogyfajsz, Somogy Természetvédelmi Szervezet, pp. 134–157.
- DEISCHSEL G. & GIS D.H. (2001): On the origin of the Common Wall Lizards *Podarcis muralis* (Reptilia: Lacertidae) in Cincinnati, Ohio. – *Herpetological Review* **32**: 230–232.
- DEISCHSEL G. & SCHWEIGER S. (2004): *Podarcis muralis* (Common Wall Lizard). Canada: British Columbia – *Herpetological Review* **35**: 289–290.
- DELY O. Gy. (1974): A törékeny gyík (*Anguis fragilis*) rendszertani és elterjedési problémái. – *Állattani Közlemények* **61**(1–4): 17–26.
- DÉKÁNY B., KÖVÉR SZ. & BABOCSAY G. (2015): A fali gyík (*Podarcis muralis*) városi elterjedését és állomány szerkezetét befolyásoló tényezők vizsgálata. – *Természetvédelmi Közlemények* **21**: 32–40.
- DUDEK K. (2014): Railroads as anthropogenic dispersal corridors. Possible way of the colonization of Poland by a common wall lizard (*Podarcis muralis*, Lacertidae). – *Ecological Questions* **20**: 71–73.
- ERŐS T. & VÖRÖS J. (2017). Áttekintés a hazai idegenhonos és inváziós halak, kétéltűek és hüllők jelenlegi helyzetéről. – *Magyar Tudomány* **4**: 426–428.
- GHERGHEL I. & TEDROW R. (2019): Manmade structures are used by an invasive species to colonize new territory across a fragmented landscape. – *Acta Oecologica* **101**(6); doi: 10.1016/j.actao.2019.103479.
- GHERGHEL I., STRUGARIU A., SAHLEAN T.C. & ZAMFIRESCU O. (2009): Anthropogenic impact or anthropogenic accommodation? Distribution range expansion of the common wall lizard (*Podarcis muralis*) by means of artificial habitats in the north-eastern limits of its distribution range. – *Acta Herpetologica* **4**: 183–189.
- GIBBONS J.W., SCOTT D.E., RYAN T.J., BUHLMANN K.A., TUBERVILLE T.D., METTS B.S., GREENE J.L., MILLS T., LEIDEN Y., POPPY S. & WINNE C.T. (2000): The global decline of reptiles, déjà vu amphibians. – *Bioscience* **50**: 653–666.
- HEDEEN S.E. & HEDEEN D.L. (1999): Railway-aided dispersal of an introduced *Podarcis muralis* population – *Herpetological Review* **30**(1): 57–58.
- HEDEEN S.E. (1984): The establishment of *Podarcis muralis* in Cincinnati, Ohio. – *Herpetological Review* **15**: 70–1.
- JABLONOWSKI J. (1898): Vasvármegye állatvilága. – In: BOROVSKY S. (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monográfiája): Vasvármegye*. „Apollo” Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, pp. 485–496.
- KISS I., BABOCSAY G., BAKÓ B., DANKOVICS R., DEME T., KOVÁCS T., SZÉNÁSI V., VÁGI B. & VÖRÖS J. (2019): Kétéltűek és hüllők monitorozása Magyarország kilenc tájegységében. (Monitoring of amphibians and reptiles at nine regions of Hungary, within the frame of the Hungarian Biodiversity Monitoring System). – In: VÁCZI O., VARGA I. & BAKÓ B. (szerk.): *A Nemzeti Biodiverzitás-monitorozó Rendszer eredményei*

- nyei II. *Gerinces állatok*. Szarvas, Körös–Maros Nemzeti Park Igazgatóság, pp. 118–149 (150–151).
- KOLENDA K., SKAWIŃSKI T., MAJTYKA T., MAJTYKA M., KUŚMIEREC N., STARZECKA A. & JABLONSKI D. (2020): Biology and origin of isolated north-easternmost populations of the common wall lizard, *Podarcis muralis*. – *Amphibia Reptilia* **41**(4): 429–443.
- KUNC A. (1880): A városi terület faunája és flórája. – In: KUNC A. *Szombathely. Savaria rend. tanácsú város monographiája*. Szombathely, pp. 18–43.
- MCDONALD R.I., MANSUR A.V., ASCENSÃO F., CROSSMAN K., ELMQVIST T., GONZALEZ A., GÜNERALP B., HAASE D., HAMANN M. & HILLEL O. (2020): Research gaps in knowledge of the impact of urban growth on biodiversity. – *Nature Sustainability* **3**: 16–24.
- MICHAELIDES S.N., WHILE G.M., ZAJAC N. & ULLER T. (2015): Widespread primary, but geographically restricted secondary, human introductions of wall lizards, *Podarcis muralis*. – *Molecular Ecology* **24**: 2702–14.
- MICHAELIDES S., HILL P., LAAKKONEN H. & ULLER T. (2018): The origin of common wall lizards (*Podarcis muralis*) in Wales – *The Herpetological Bulletin* **146**: 32–33.
- OSKYRKO O., LAAKKONEN H., SILVA-ROCHA I., JABLONSKI D., MARUSHCHAK O., ULLER T. & CARRETERO M.A. (2020): The possible origin of the common wall lizard, *Podarcis muralis* (Laurenti, 1768) in Ukraine – *Herpetozoa* **33**: 87–93.
- PÉCHY T. & HARASZTHY L. (1997): *Magyarország kétélvtűi és hüllői*. – Budapest, Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület, 113 pp.
- PUKY M., SCHÁD P. & SZÖVÉNYI G. (2005): *Magyarország herpetológiai atlasza*. – Budapest, Varangy Akciócsoport Egyesület, 207 p.
- SANTOS J.L., ŽAGAR A., DRAŠLER K., RATO C., AYRES C., HARRIS D.J., CARRETERO M.A. & SALVI D. (2019): Phylogeographic evidence for multiple long-distance introductions of the common wall lizard associated with human trade and transport. – *Amphibia-Reptilia* **40**: 121–127.
- SCHULTE U., BIDINGER K., DEICHSEL G., HOCHKIRCH A., THIESMEIER B. & VEITH M. (2011): Verbreitung, geografische Herkunft und naturschutzrechtliche Aspekte allochthoner Vorkommen der Mauereidechse (*Podarcis muralis*) in Deutschland. – *Zeitschrift für Feldherpetologie* **18**: 161–180.
- SCHULTE U., GASSERT F., GENIEZ P., VEITH M. & HOCHKIRCH A. (2012): Origin and genetic diversity of an introduced wall lizard population and its non-native cryptic congener. – *Amphibia-Reptilia* **33**(1):129–140.
- SCHULTE U., THIESMEIER B., MAYER W. & SCHWEIGER S. (2008): Allochthone Vorkommen der Mauereidechse (*Podarcis muralis*) in Deutschland. – *Zeitschrift für Feldherpetologie* **15**: 139–156.
- SILLERO N., CAMPOS J., BONARDI A., CORTI C., CREEMERS R., CROCHET P-A., ISAILOVIĆ J.C., DENOËL M., FICETOLA G.F., GONÇALVES J., KUZMIN S., LYMBERAKIS P., POUS P., RODRÍGUEZ A., SINDACO R., SPEYBROECK J., TOXOPEUS B., VIETES D.R. & VENCES M. (2014): Updated distribution and biogeography of amphibians and reptiles of Europe. – *Amphibia-Reptilia* **35**: 1–31.
- STRUGARIU A., GHERGHEL I. & ZAMFIRESCU Ș.R. (2008): Conquering new ground: On the presence of *Podarcis muralis* (Reptilia: Lacertidae) in Bucharest, the capital city of Romania. – *Herpetologica Romanica* **2**: 47–50.
- VARGA L. (1991): Adatok néhány gerinces (Vertebrata) állatfaj Vas megyei elterjedéséhez. – *Vasi Szemle* **45**(1): 7–14.
- VIG K. (1995): „Az Őrség Természeti Képe” kutatási program – In: VIG K. (szerk.): *Az Őrségi Tájvédelmi Körzet Természeti Képe I. – Natural history of Őrség Landscape Conservation Area II. – Savaria a Vas megyei Múzeumok Értesítője* (1992–1995) **22**(2) (Pars historico-naturalis): 11–35.
- URL1: www.invasive.org/species/reptiles.cfm (Hozzáférés: 2021. december 2.)
- URL2: www.herpterkep.mme.hu (Hozzáférés: 2022. március 20.)
- URL3: <https://www.iucnredlist.org/species/61550/12514105> (Hozzáférés: 2021. december 2.)
- URL4: <https://www.inaturalist.org/taxa/55990-Podarcis-muralis> (Hozzáférés: 2021. december 2.)

„... maguk csak menjenek, minél magasabbra!”

Tisztelgés az ötven éve elhunyt Dudich Endre előtt

Vig Károly

SAVARIA MEGYEI HATÓKÖRŰ VÁROSI MÚZEUM

H-9700 Szombathely, Kisfaludy Sándor utca 9., Hungary

nathist@savariamuseum.hu

Összefoglalás

Dudich Endre az állattani kutatás és a hazai egyetemi oktatás kivételes nagyságú, meghatározó alakja volt. Mint ember, a legnemesebb vonásokkal tűnt ki munkatársai közül. Szerénységével inkább palástolta azokat a tudományos eredményeket, amelyeket kortársai és tanítványai szerte a világon a produktíóbiológia, a barlangbiológia és az állatrendszertan vonalán ismertek, elfogadtak és továbbfejlesztettek. Eredményeinek bőséges tárházából jobbra csak azokat a saját alapítású tudományos műhelyeket emelte ki, amelyek a kutatási irányokat is meghatározó, új tudományos célok felé mutató központok voltak, mint az Aggteleki Barlangbiológiai Kutatóállomás, vagy a Duna-kutató Állomás.

Csodálatos életpályát futott be, mert elmondhatta, hogy mindent megvalósított, amit célként maga elé tűzött. Szakirodalmi tájékozottsága folytán látta, hol vannak a hazai taxonómiai és faunisztikai kutatás fehér foltjai, ezért oktatóként és vezetőként képes volt programot adni a köréje sereglő fiataloknak. Ennek köszönhető, hogy „Dudich-tanítványokról” beszélhetünk, és azt a korszakot róluk nevezhetjük „Dudich-korszaknak”. Személyes befolyása, jelenléte meghatározta az alapvető fejlődési irányokat, és még nyugdíjazása után is szervezői, szerkesztői feladatokat látott el és a háttérből is befolyásolta a döntéseket. A Loksa Imrével közösen írt *Állatrendszertan* című egyetemi tankönyvön generációk nőttek fel.

Írásunkban Dudich Endre életútjának, tudományos munkásságának bemutatása mellett elsősorban rovarani kutatásait emeljük ki.

KULCSSZAVAK: Dudich Endre, életrajz, tudománytörténet, barlangbiológia, taxonómia

Abstract

„... you just go, ever higher!” Homage to Endre Dudich passed away fifty years ago. *Endre Dudich was a key and dominant figure of zoological research and the Hungarian university education. As a man, he exceeded his colleagues with the most noble features. With his modesty, he rather covered those scientific results on the fields of production biology, cave biology and zootaxonomy which his peers and students from all the world knew, accepted and spread. He only highlighted those, self-founded scientific workshops from the abundance of his results which were aiming at new scientific centres defining research directions, like the Aggtelek Cave Biology Research Station, or the Danube Research Station.*

*He had a wonderful career, because he could tell to have accomplish all those goals he set for himself. As he had a sound knowledge of literature, he saw where the white-spots of domestic taxonomy and faunistic research were, therefore, as a tutor and leader, he was able to provide the youth surrounding him with the proper programs. Subsequently, we can speak of “Dudich-students” and call that era “Dudich-era” after them. His personal influence and presence defined the basic directions of development and even after his retirement he did organising and editing activities and influenced decisions from the background. Several generations grew-up with the university study-book *Zootaxonomy* which he co-wrote with Imre Loksa. Our writing focuses on presenting Endre Dudich’s life history and scientific work, but also on his entomology research.*

KEYWORDS: Endre Dudich, curriculum vitae, science history, cave biology, zootaxonomy

Bevezetés

Egy életút bemutatását a legritkább esetben kezdjük az illető személy halála után született méltatással. Dudich Endre (1895–1971) esetében azért teszünk kivételt, mert Láng Sándor (1913–1982) geográfus professzor búcsúszavainál érzékletesebben nehéz lenne megrajzolni Dudich személyiségét (LÁNG 1971): „1971. február 5-én váratlan és tragikus gyorsasággal vesztettük el szeretett díszelnökünket, Dudich Endre professzor akadémikust, aki rövid szenvedés után elhunyt. Elvesztettük benne legkedvesebb pártfogónkat, aki szerető gondoskodással képviselte mindenkor a magyar barlangkutatás ügyét, támogatta a fiatal generáció tudományos kutatásait, vezette munkálatait. Mint ember a legnemesebb vonásokkal tűnt ki példaként a fiatalabbak előtt. Sohasem hivalkodott, inkább palástolta szerénységével azokat a nagy tudományos eredményeket, amelyeket kortársai és tanítványai szerte a világon a produktív biológia, a barlangbiológia és az állatrendszertan vonalán jól ismertek, elfogadtak és tovább is fejlesztettek. Saját eredményeinek bőséges tárházából csak az újszerű tudomá-

nyos munkahelyeket, műhelyeket emlegette mégis szívesen, amelyek az Ő saját alapításai, az irányít is meghatározó és tudományos célok felé is mutató középpontok voltak, mint az Aggteleki Barlangbiológiai Kutatóállomás és a Duna-kutató Állomás.”

Láng Sándor a barlangászok nevében szól, de hasonló gondolatokat fogalmaztak meg a zootaxonómia, a faunisztika vagy a produktívbiológia képviselői is, hiszen Dudich Endre munkássága számos tudományterületen jelentett meghatározó alapokat és irányokat (ALGD 2015; BALOGH 1971; BERCZIK 1971; BOGSCH 1971; KECSKEMÉTI 2020; LOKSA 1971, 1972; SOÓS 1972).

Családjának gyökerei a dédapáig vezethetők vissza. Dudich Ferenc ácsmesterként Pápán dolgozott. Fia, Ferenc 1848-ban került a Garam mellé, Lekérre (Hronovce, Szlovákia) kántortanítónak. Édesapja, idősebb Dudich Endre (1864–1933) a Bars vármegyei Lekér és Nagysalló (Tekovské Lužany, Szlovákia) körorvosaként életét betegeinek szentelte, akit a szegények orvosának neveztek a környéken. Maga is rovarász kodott. A szabóméhekről két írást is összeállított (DUDICH 1884a, 1884b). Nagysallón hunyt el 67 éves korá-

1. ábra. Ada Kaleh szigete korabeli képeslapon (Savaria Múzeum, Természettudományi Osztály, Szombathely)

Figure 1. The isle of Ada Kaleh on a contemporary postcard (Savaria Museum, Natural History Department, Szombathely)

ban, ahol nagy részvét mellett, 1933. január 20-án temették el. Felesége, Udvardy Anna (1868–1942) hét gyermeknek adott életet, az ifjabb Endre volt a negyedik.

Dudich Endre 1895. március 20-án született. Már gyermekkorában érdeklődött az élőlények iránt. A családnál rengeteg állatot tartottak, és a házuk mögötti halastóban figyelte a halak életét. Az elemi iskola négy osztályát Nagysallón, Kucsera Imre kántortanító keze alatt végezte. Miután édesapjának járt a *Természettudományi Közlöny*, ez lett a cseperedő gyermek legkedveltebb olvasmánya. Szívesen lapozgatta a családi könyvtárban talált határozókönyveket is.

1905 és 1913 között az esztergomi Szent Benedek-rendi katolikus gimnáziumba járt. Édesapja gyakran gazdagította a szertárt különféle preparátumokkal, ahogy később a fiú sem feledkezett meg egykori iskolájáról: 1930-ban hét doboz rovarot ajándékozott az intézménynek.

Mindvégig jeles tanuló volt, pályadíjakat nyert természetrajzból, magyarból, görögből, latinból, történelemből és gyorsírásból. A pályadíjakból megvette Edmund Reitter (1845–1920) ötkötetes *Fauna Germanica – Käfer* munkáját, melyet élete végéig gondosan megőrzött. Bokor Elemér (1887–1928) ismertette meg a bogárgyűjtés fortélyaival, ő vitte először a Baradla-barlangba, tőle hallott először a Magyar Rovartani Társaságról. Akkor még nem lehetett a Társaság tagja, de szerény instruktori fizetéséből előfizetett a *Rovartani Lapokra*. A kezdő egyetemistát Bokor vitte el a Társaság ülésére. Dudich még arra is emlékezett, hogy azon a bizonyos ülésen Mocsáry Sándor (1841–1915) adott elő (DUDICH 1963a).

Gimnazistaként jelent meg első írása a *Természet* folyóiratban, *Az ecetéter a bogárgyűjtésben* címmel (DUDICH 1912). Amikor sikeresen leérett-ségizett, jutalmul elutazhatott az Orsova alatti Ada Kaleh (Ada Kalé) szigetre (1. ábra).¹

Ilyen előzmények után nem meglepő, hogy 1913-ban a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karán, természetrajz–földrajz szakon kezdte meg egyetemi tanulmányait és még abban az évben az Eötvös József Collegium tagja lett. 1914 júniusában Cirbusz Géza (1853–1920) föld-

rajzprofesszor diákjaként tanulmányi kiránduláson vett részt Svájcban és Franciaországban. Rengeteg tapasztalatot szerzett és megbizonyosodott, hogy jó tantárgyakat választott.

Tanári diplomáját csak 1920-ban szerezte meg, mivel részt vett az első világháborúban (2. ábra). 1915-ben vonult be a K.u.k. Infanterieregiment „Schreiber” Nr. 26-hoz, vagyis a 26. gyalogezredhez Esztergomba, majd a K.u.k. Radfahrer Bataillon kötelékében Bécsben teljesített szolgálatot. A gyalogezreddel az orosz, a kerékpáros zászlóaljjal az olasz harctéren először zászlósként, majd hadnagyként harcolt. Amikor csak tehetette, az Ada-

2. ábra. Az ifjú Dudich Endre, a Császári és Királyi Hadsereg (Kaiserlich und königliche Armee) katonája (Dudich Ákos tulajdona)
 Figure 2. The young Endre Dudich Endre, a soldier of Imperial and Royal Army (Kaiserlich und königliche Armee) (Property of Ákos Dudich)

¹ A szigetet 1972-ben, a Vaskapu gátjának építése után a felduzzasztott Duna elnyelte.

3. ábra. A Lessini-Alpok (Monti Lessini) lövészárkaiban gyűjtött tapogatósbogár holotípusa a Magyar Természettudományi Múzeum Bogárgyűjteményében, Budapest. A fajt Edmund Reitter Dudich Endréről *Bythinus dudichi*-nak nevezte el, napjainkban érvényes neve *Bryaxis ullrichii* (Fénykép: Grabant Aranka, Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest)

Figure 3. The holotype of a pselaphid beetle collected in the dugouts in the Lessini-Alps (Monti Lessini) in the collection of the Hungarian Natural History Museum, Budapest. Edmund Reitter named the species *Bythinus dudichi* after Endre Dudich; today its accepted name is *Bryaxis ullrichii* (Photo: Aranka Grabant, Hungarian Natural History Museum, Budapest)

mello-csoport (Alpi dell'Adamello e della Presanella), a Judikáriák és a Lessini-Alpok (Monti Lessini) lövészárkaiban és bombatölcséreiben rovarászott (DUDICH 1918a, 1922a). A gyűjtött bogarak zömét Edmund Reitter azonosította, és ő írta le a nevét viselő *Bythinus dudichi* (= *Bryaxis ullrichii*) tapogatósbogarat (REITTER 1918). Ez volt az első faj, amit az akkor még huszonhárom éves egyetemistáról elneveztek (3. ábra).

Bartoniek Géza (1854–1930), az Eötvös József Collegium első igazgatója kedves történetet jegy-

zett fel egy „bogárkeresztelővel” kapcsolatban a kollégium volt tagjainak szövetsége által kiadott *Szövetségi Évkönyv* második évfolyamában (BARTONIEK 1923; KENYERI 1971). 1918-ban a kollégium katonái, mintegy 40–45 hadnagy és főhadnagy szabadságukat a rég nem látott falak között töltötték. Szabadságuk idejére esett 1918. július 27-e, Eötvös Loránd (1848–1919), a kollégium kúratorának 70. születésnapja. Eötvös nem szívelte az ünnepi köszöntőket, de Bartoniek sem szeretne volna, ha a nevezetes nap nyom nélkül múlik el. A tanári testülettel és hat diákkal meglátogatta a nagybeteg Eötvöst, ahol bejelentette, hogy alapot létesítettek, amelynek kamataiból a kollégiumban született legjobb dolgozatokat jutalmazták és kiadják. A sorozat az *Eötvös füzetek* címet fogja viselni. Eötvösnek, aki ezen a napon kivételesen frissnek érezte magát, igen jól esett a látogatás, leültette a társaságot, szivart kínált és kedélyes beszélgetésbe bocsátkozott. Ekkor derült ki, hogy a diákok előző nap szerény lakomát tartottak, azt a bizonyos „bogárkeresztelőt”, mert megérkezett Reitter különlenyomata a Dudich-ról elnevezett faj leírásával. Eötvös tudakozódott, hogy milyen elvek szerint válogatta ki Bartoniek a diákokat. A szabatos választ az egyik hallgató adta meg: „Professzor uram, ez kabátkérdés volt. Az jött, akinek jó kabátja volt.” Valószínű, hogy a kabát valamilyen öltönyt vagy felöltőt jelentett, hiszen júliusban ki hordana kabátot?

Bár maga Carl Linné (1707–1778) is elől járt „tiszteleti és kegyeleti” névadásban, Dudich kifejezetten ellenezte a patronimiát, vagyis hogy új fajokat olyan emberekről nevezzenek el, akiknek valójában semmi közük nincs az elnevezett élőlényhez. Egy feljegyzésében így írt a „tiszteleti nevekről” (idézi BOGSCH 1971): „A *patronymia atyja a nagy C. Linné volt, akinek véleménye az, hogy »Hoc unicum et summum praemium laboris est...«² Magam nem tartottam helyesnek ezt a névadási módot, de hát az egész világon gondolkodás nélkül elkövetik ezt. Velem is megesett.”*

Kissé megengedőbb volt a „felfedezői” névadással kapcsolatban, bár ezt sem tartotta logi-

² „Ez a munka egyedülálló és legnagyobb jutalma...” A teljes latin mondat így hangzik: *Nomina generica, ad Botanici optime meriti memoriam conservandam constructa, sancte servanda sunt. Hoc unicum et summum praemium laboris, sancte servandum, et caste dispensandum ad incitamentum et ornamentum Botanices* (LINNAEI 1809: 279).

kusnak, hiszen a véletlen műve, hogy ki fedezi fel az adott élőlényt. Megítélése szerint (DUDICH 1944a): „Az állatok és növények tudományos nevei nem szimbólumok, nem egyezményes jelzések, nem a faj minőségétől független tetszőszerinti megjelölések, nem semmitmondó betűhalmazok. (...) ... a kettős elnevezés bizonyos premissákból következő logikai szükségszerűség. (...) ... mind a nemi, mind pedig a faji név fejezzen ki a nem, illetve a faj természetrajzi sajátágaiból valami fontos jegyet, de legalább is legyen valamiféle kapcsolatban az elnevezendő állat lényével.”

Dudich hű maradt alapelveihez, hiszen az általa felismert, illetve elnevezett egy család, két genusz, két szubgenusz, 28 faj és öt alfaj közül csak ötnnek az elnevezésében használt személynevet. Ugyanakkor a *Dudichella*, *Dudichiana*, *Dudichilla* vagy *dudichi* nevet három fonálféreg, két gyűrűsféreg, egy medveállatka, hat rák, három ikerszelvényes, két százlábú, négy alsórendű rovar, egy tripsz, nyolc bogár, két hártýásszárnyú, egy lisztesfátyolka, egy szipókás, egy kaszaspók és hét atka viseli (STOLLMANN 1995). Később kiemelt figyelemmel fordult a magyar állatnevek képzése felé és tevékeny részt vállalt a nyelvtani szabályok kidolgozásában (DUDICH 1941i, 1943d, 1957c, 1958c, 1958d, 1959a, 1959b).

1916 tavaszán kezdődő TBC-vel és tífuszos lázzal került haza az orosz frontról. Felépülése után az olasz frontra vezényelték, de 1917-es sebesülése újra megszakította frontszolgálatát. Kistapolcsányban (Malé Topolčianky, napjainkban Topolčianky, Szlovákia) gyógykezelték, többször kitüntették, majd 1918-ban tartalékos hadnagyként leszerelték. Ősszel folytathatta egyetemi tanulmányait és visszakerült az Eötvös Collegiumba. Ekkor ismerkedett meg az olasz frontról visszatérő Vendl Miklóssal (1943-tól vitéz Vendel Miklós, 1896–1977), későbbi sógorával. Feltehető, hogy nemcsak a kialakuló családi kapcsolat, de a kollégiumban szövődött barátság is közrejátszott abban, hogy Dudich élénken érdeklődni kezdett a földtudományok iránt, bár élete végén úgy érezte, a földrajz helyett inkább kémiát kellett volna tanulnia.

Charles Darwin (1809–1882) evolúciós elmélete egész életére meghatározó hatással volt (DUDICH 1936). A már híres tudóst Serédi Jusztinián

Dudich Endre bélyeggyűjteménye

Dudich minden olyan bélyeget gyűjtött, amely állatot ábrázol. Ha tehetette, mindenképp két példányt szerzett be, majd különálló albumba helyezte el. Az egyikbe földrajzi csoportosításban, vagyis az országok abc szerinti sorrendjében, a másikba az ábrázolt faj rendszertani besorolása szerint. Gyűjteménye tíz vaskos kötetet töltött meg.

1936-ban hosszabb írása jelent meg a *Természettudományi Közlönyben* Darwinról és a Galápagos-szigetéről (DUDICH 1936). Darwin 1835 szeptemberében és októberében járt a szigeten. Ecuador a látogatás centenáriuma rá hat darabból álló sorozatot bocsátott ki. Dudich említett cikkét ezek a bélyegek illusztrálják (4. ábra).

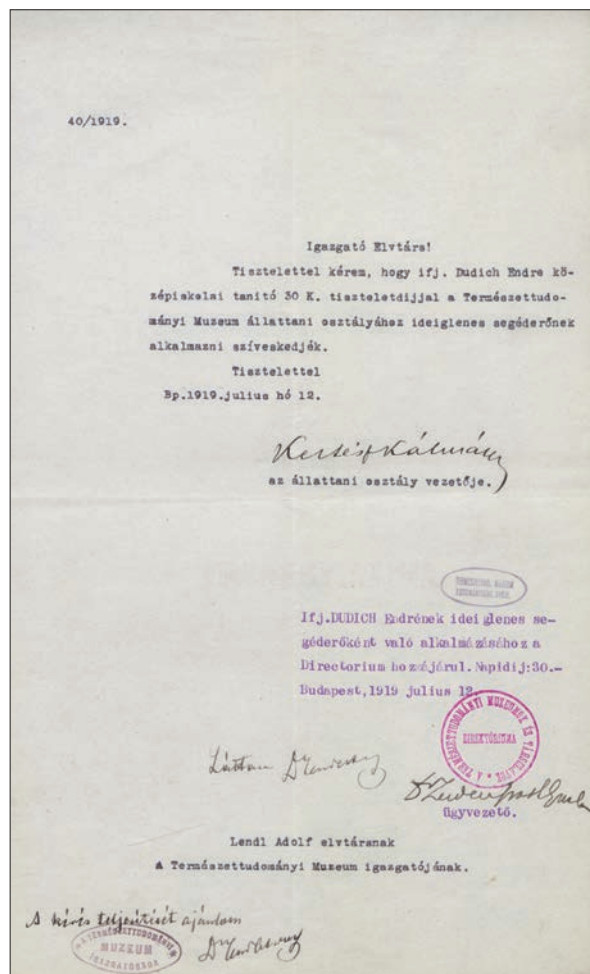
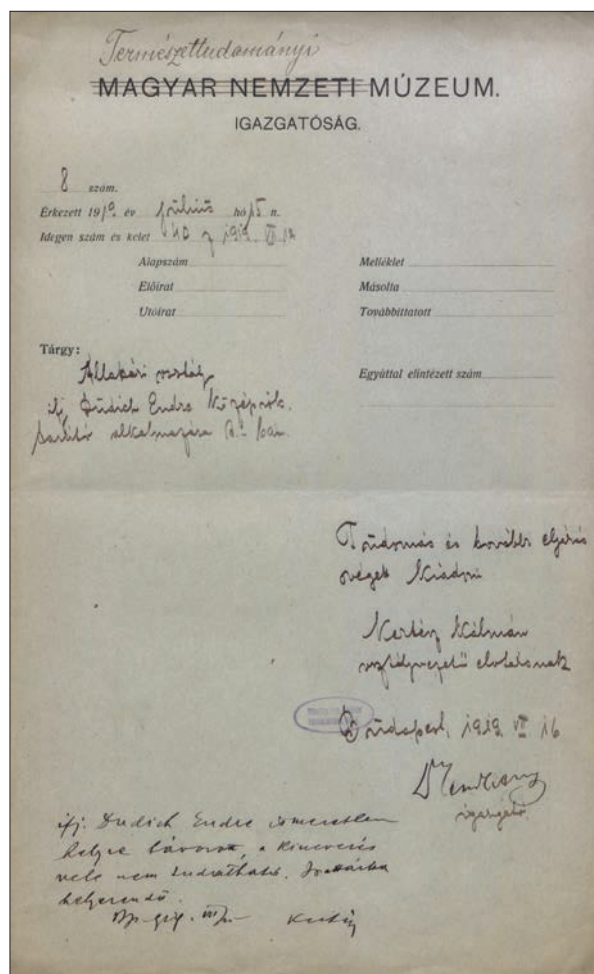
4. ábra. Ecuador 1935-ben kibocsátott bélyegsorozata Charles Darwin 1835-ös Galápagos-szigeteki látogatásának centenáriuma alkalmából

Figure 4. Stamps-series issued 1935 in Ecuador to commemorate the 100th anniversary of Charles Darwin's visit to the Galapagos Islands at 1835

(1884–1945), a magyar katolikus egyház vezetője kérte fel, hogy tartson előadást az ember származásáról. Dudich szerint ez volt élete legnehezebb és legmeghatározóbb feladata (DUDICH 1935).

A budapesti egyetemen 1919-ben tette le a szakvizsgát, és hadviselteként pedagógiai vizsga nélkül kapott beosztást a Magyar Nemzeti Múzeum Állattárába.

Kertész Kálmán, az Állattári Osztály akkori vezetője 1919. július 12-én kereste meg Lendl Adolfot

5. ábra. Csipetnyi történelem: Dudich Endre állattári kinevezésekor keletkezett iratok (Magyar Természettudományi Múzeum, Központi Könyvtár, Budapest)

Figure 5. A pinch of history: documents created at the appointment of Endre Dudich to the Department of Zoology (Hungarian Natural History Museum, Central Library, Budapest)

(1862–1943), a múzeum főigazgatóját „ifj. Dudich Endre alkalmazhatása tárgyában”. Ne feledjük, hogy a Magyarországi Tanácsköztársaság regnálásának napjai peregtek ekkor, és a Természettudományi Múzeum önálló intézményként működött:³ „Tisztelettel kérem, hogy ifj. Dudich Endre középiskolai tanítót 30. k.[orona] tiszteletdíjjal a Természettudományi Múzeum állattani osztályához ideiglenes segédőrnek alkalmaztatni szíveskedjen.”

Dudich alkalmazásához a direktórium még aznap hozzájárult. A határozatot Lendl Adolf intézkedés végett 1919. július 16-án továbbította Kertész Kálmánnak. Az iraton látható láttamozások, pecsétek, támogató aláírások azt mutatják,

hogy a Magyarországi Tanácsköztársaság bürokratikus gépezete is poroszos pontossággal működött (5. ábra).

Kertész ráírta az iratra, hogy „... Dudich Endre ismeretlen helyre távozott, a kinevezés vele tudatható. Irattárba helyezendő.”

1919-ben Méhelj Lajos (1862–1953) gyakornoka lett az egyetemen, de személyiségük különbözősége miatt útjaik hamar elváltak. Amikor már javában a Pázmány Péter Tudományegyetem tanszékvezető professzora volt, megpróbált kibékülni az akkor 80 éves tudóssal, de ez nem sikerült.

1920 februárjában szerezte meg természetrajz-földrajz szakos középiskolai tanári oklevelét, és

³ Magyar Természettudományi Múzeum, Központi Könyvtár, Budapest, Állattári iratok, 1919/40.

még ugyanebben az évben doktori szigorlatot tett a szegedi Ferenc József Tudományegyetem Matematikai–Természettudományi Karán, ahol az utolsó félévet hallgatta. 1922. június 29-én *sub auspiciis gubernatoris* kitüntetéses doktorrá avatták. A ceremóniára frakkot kellett kölcsönözni. Avatóbeszéde után összekülönbözött egy újságíróval, aki tudósításában viccelődött munkáin.

A szegedi egyetem 1925. június 26-án *Az ízelt-lábú állatok rendszertana* tárgykeréből magántanárrá habilitálta (GELEI & FARKAS 1925). A témával már korábban is intenzíven foglalkozott (DUDICH 1923i). A témához kapcsolódva a Magyar Rovartani Társaság 1923. február 16-i ülésén *Az extenzív törzsfá kutatása a rovarrendszertanban* címmel értekezett.

Csiki Ernő (1875–1954) közbenjárására 1922-ig beosztott gimnáziumi tanárként, majd az Országos Magyar Gyűjteményegyetem megalakulása után múzeumi segédőrként, később múzeumi őrként dolgozott az Állattárban 1934-ig. A múzeumban eltöltött 15 év a céltudatos felkészülés és az önálló kutatás időszaka volt. Nemcsak a parazitológiai gyűjtemény kezelésével bízták meg, de a központi könyvtárban jelentkező feladatokat is ő látta el. Ennek a második munkakörnek épp oly maradéktalanul megfelelt, mint amilyen hévvel kutatásait végezte. A beérkező könyvek és folyóiratok áttanulmányozásával rakta le annak a sok ezer címet és feljegyzést tartalmazó, a Föld állatvilágára kiterjedő cédulakatalógusnak az alapjait, amelyet élete végéig nagy körültekintéssel és kitartóan fejlesztett. Nem kisebb célt tűzött maga elé, mint a teljes állattani világirodalom összegyűjtését. A katalógust élete főművének tekintette és haláláig dolgozott rajta.

Ez az alapos irodalmi tájékozottság biztosította, hogy dolgozatai, monográfiái, majd egyetemi előadásai és jegyzetei mindig korszerűek voltak és a legújabb eredményeket is tartalmazták. A szinte naprakész, széles horizontú irodalmi tájékozottság és az új ismeretek könnyen áttekinthető rendje biztosított kutatásainak is szilárd alapot. Mindig tisztában volt az egyes állatcsoportok kutatottsági szintjével, ismerte az új kutatási irányokat és világosan látta, hol kell új utakat törni (Soós 1972). *Az Állattani Közlemények*

számára rengeteg recenziót írt és a *Folyóirat-szemle* rovatot is ő vezette. Még a Székesfővárosi Állat- és Növénykert (napjainkban Fővárosi Állat- és Növénykert) új lakóinak érkezését is figyelemmel kísérte (DUDICH 1938a).

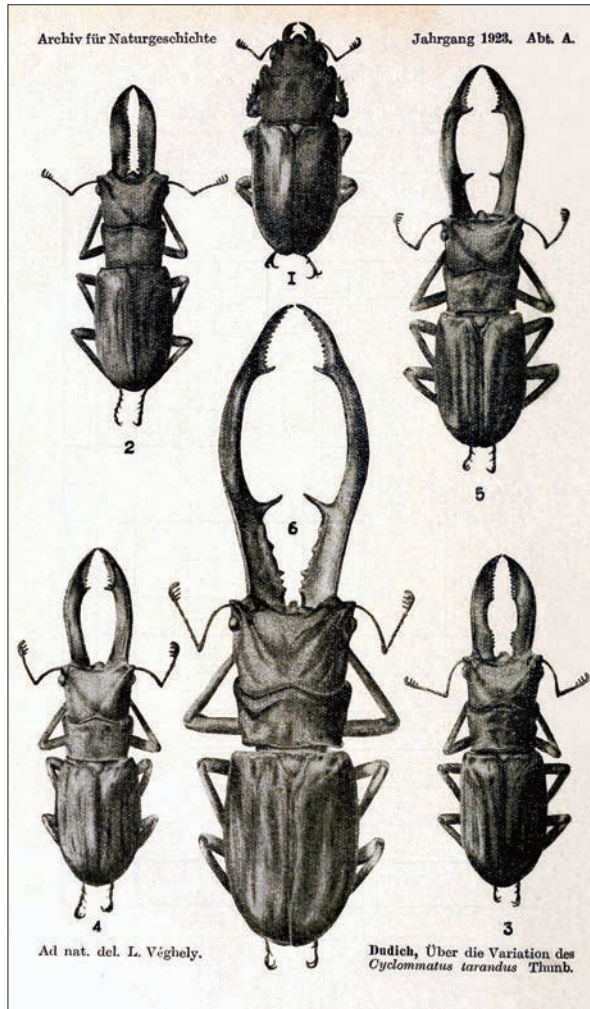
Középiskolás korában megkezdte lakóhelye, Nagysalló és környéke faunisztikai feltárását, melyet évtizedeken át folytatott. Nemcsak az ízelt-lábúakra koncentrált (DUDICH 1915, 1916, 1923a, 1947, 1957b, 1958a, 1958b; DUDICH *et al.* 1940, 1943), de – hol egyedül, hol társszerzőkkel –, más állatcsoportok feltárását is elvégezte (DUDICH 1932a, 1947, 1958a; DUDICH & WAGNER 1935, VARGA & DUDICH 1939). A „visszatért” Felvidék természeti értékeiről külön cikket írt (DUDICH 1938c).

Izgalmas faunisztikai felfedezései kötődtek Bars megyéhez. 1920 augusztusának végén Szklénófürdőn (Sklené Teplice, Szlovákia) megtalálta a félrovarok első Kárpát-medencei képviselőjét, az *Eosentomon transitorium* hajnalrovarát. Röviden ismertette a felfedezést (DUDICH 1920a), majd az irodalomra támaszkodva összefoglalta a félrovarok alakzatát, életmódját, elterjedésüket és gyűjtési lehetőségeiket. Sajnálkozott, hogy a Proturák belső felépítését alkalmas felszerelés hiányában nem vizsgálhatta (DUDICH 1921a).

Dudich bogarásznak készült. Már középiskolás korában, Bokor Elemér biztatására bogarakkal kezdett foglalkozni. Az Állattárban született első közleményei is a bogarak témaköréből íródtak. Ezek egyikével jelentős tudományos sikert ért el: 1920-ban *A bogarak cirpelő szervei* című dolgozatával elnyerte a Királyi Magyar Természettudományi Társulat Bugát-díját.

A hagyományoknak megfelelően a Természettudományi Társulat 1919-ben is pályázatot hirdetett a Bugát-alap terhére: „*Kívántatik valamely hazai állatcsoportnak (nemnek, kisebb családnak, vagy rendnek) önálló vizsgálatokon alapuló monográfiái feldolgozása, vagy valamely állatfajnak akár anatómiai, akár histológiai, akár pedig fejlődéstani vagy élettani bűvárlata. Jutalma a Bugát-alapból 600 korona. Benyújtásának határideje 1919. október 31.-e.*”

Az 1920. május 12-i közgyűlésen a titkár jelentette, hogy a pályázati felhívásra Landois jellegével

6. ábra. Dudich Endre a *Cyclommatus tarandus* változékonyságáról készített cikkének ábrája (DUDICH 1923b)

Figure 6. The figure of a paper by Endre Dudich on the variety of *Cyclommatus tarandus* (DUDICH 1923b)

egyetlen pályamunka érkezett. A választmány Horváth Gézát (1847–1937), Jablonowski Józsefet (1863–1943) és Zimmermann Ágostont (1875–1963) kérte fel véleményezésre. A bírálók és a választmány javaslata alapján a közgyűlés a pályadíjat a *Landois* jeligéjű pályamunka szerzőjének ítélte oda. A szerzőt, vagyis Dudich Endrét a közgyűlés hosszas éljenzéssel üdvözölte. Később számos cikkében foglalkozott a rovarok hangadásával és a hangképzőszervvel (DUDICH 1918b, 1920b, 1921b, 1922c, 1922i, 1923h).

Dolgozataiban a hazai kutatók között elsőként alkalmazott matematikai módszereket a rovarfajok változékonyságának vizsgálatára. A Magyar Nemzeti Múzeum bogárgyűjteménye szinte kia-

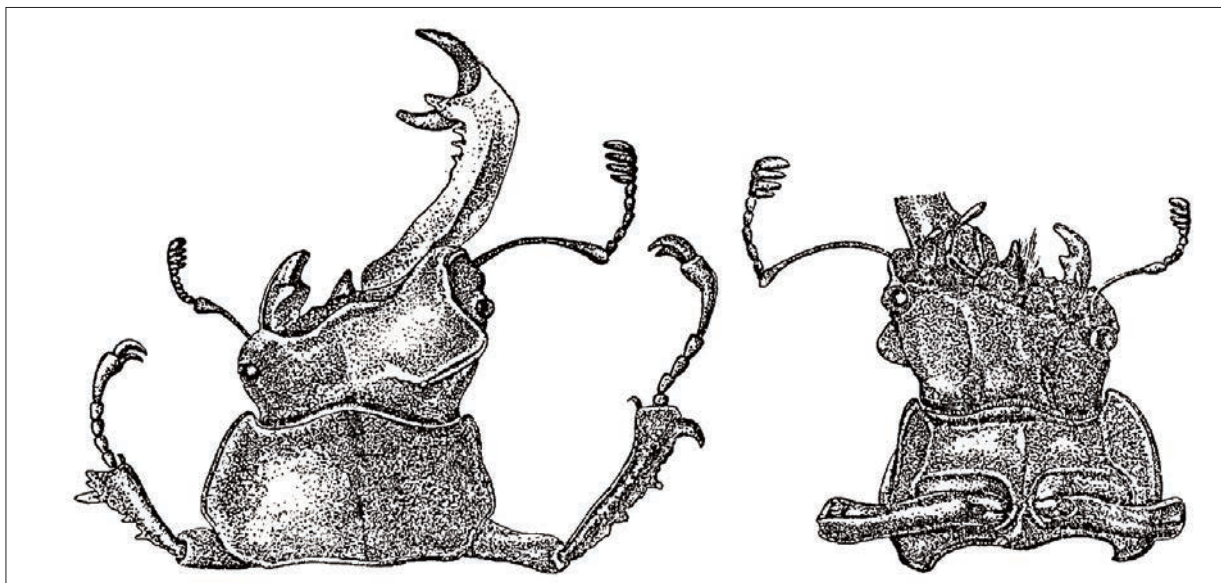

7. ábra. A *Neolucanus vendli* holotípusa és cédulái a Magyar Természettudományi Múzeum (Budapest) Bogárgyűjteményében (Fénykép: Katona Gergely, Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest)

Figure 7. The holotype and labels of *Neolucanus vendli* in the collection of the Hungarian Natural History Museum, Budapest (Photo: Gergely Katona, Hungarian Natural History Museum, Budapest)

padhatatlan forrást kínált számára, mind a hazai, mind az egzotikus fajok tanulmányozásához.

Xántus János (1825–1894) Borneón, Sarawakban 178 hím és 176 nőstény *Cyclommatus tarandus* példányt gyűjtött. Dudich a példányokat nem-

8. ábra. Hermafrodita nagy szarvasbogár (*Lucanus cervus*) ábrája (DUDICH 1923e)

Figure 8. The figure of a hermaphrodite specimen of *Lucanus cervus* (DUDICH 1923e)

csak alaktani szempontból vizsgálta, de statisztikailag is elemezte (DUDICH 1922b, 1923b). A szarvasbogarak változékonysága taxonómiai szempontból is igen fontos, mert számos faj esetében a hímek testméretben és alakban annyira különböznek egymástól, hogy gyakorta előfordult, hogy egy-egy faj eltérő formáját önálló alakként írták le, és csak később derült ki a tévedés (6. ábra).

A múzeum szarvasbogár-gyűjteményében két új fajra is bukkant, sőt, *Novonigidus* nével új genuszt is felállított. A *Novonigidus ornatifronst* Xántus János gyűjtötte Borneón (Matang) (DUDICH 1923c), míg a *Neolucanus vendli* Tajvanról került a múzeum gyűjteményébe (DUDICH 1923d) (7. ábra). Ezen utóbbi fajt Vendl Miklós barátja tiszteletére nevezte el.

Dudich a szarvasbogarak változatosságáról két előadást is készített: a Magyar Tudományos Akadémia III. osztálya hallgatóságának 1922. május 29-én Kertész Kálmán (1867–1922) olvasta fel a *Cyclommatus Thunb. variálásáról* című előadást,⁴ míg a Magyar Rovartani Társaság tagjai részére 1923. április 20-án maga Dudich tartotta a felolvasást.

Diószeghy László (1877–1942) révén egy hermafrodita nagy szarvasbogarat (*Lucanus cervus*)

őriz a múzeum, amit Diószeghy Borosjenőn (Ineu, Románia) gyűjtött 1922. június 30-án (8. ábra). A különös példány alkalmat adott Dudichnak, hogy széleskörű irodalmi nyomozást folytasson hermafrodita bogarak után (DUDICH 1923e).

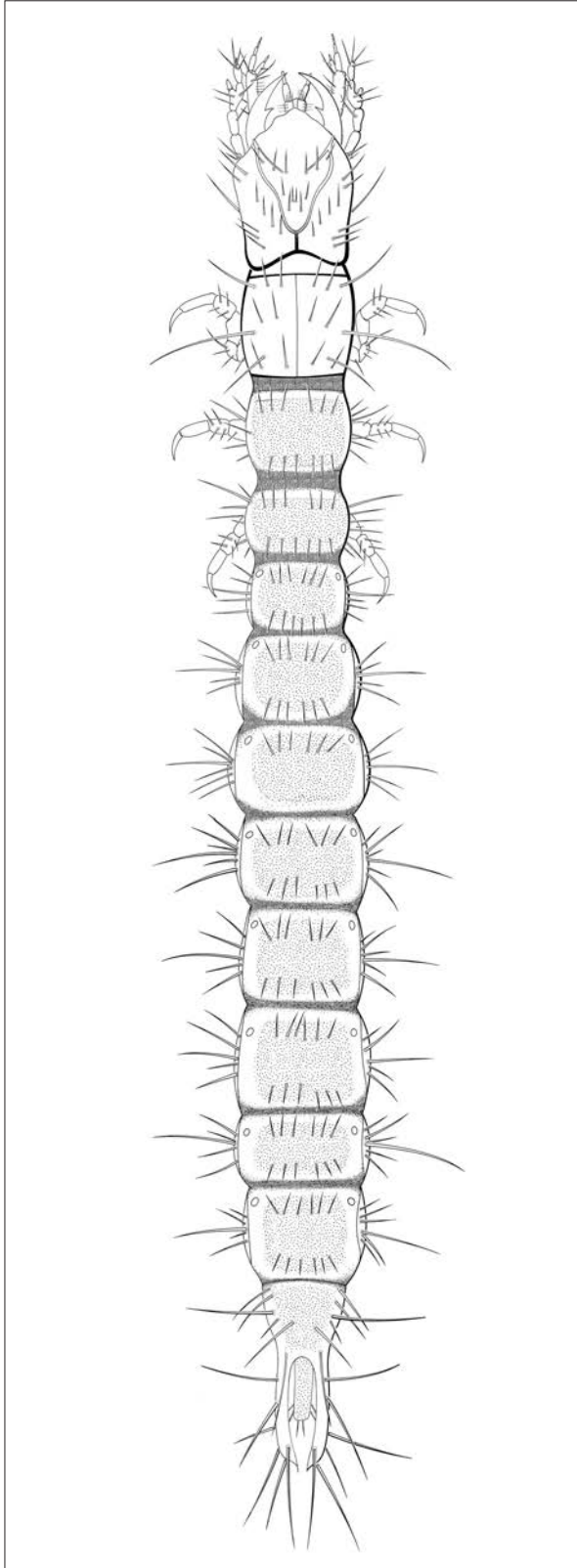
Vizsgálta a havasi cincér (*Rosalina alpina*) (DUDICH 1923f), a gamma-zömökbogár (*Cryptocephalus gamma*) (DUDICH 1924c), a közönséges spár-gabogár (*Crioceris asparagi*) és a *Crioceris macilentata* (DUDICH 1925c) alaktani sokféleségét.

A tudományra új magyar humuszbogár (*Anomatus hungaricus*) első példányát 1921. június 15-én kerti talajban találta. 1922 májusában ugyanott csalétkes gödröt készített, aminek tartalmát július végén rostálta át. Így nyolc újabb egyedet fogott. Augusztus végén további két egyedet sikerült gyűjtenie ugyanabban a kertben (DUDICH 1922e).

Napjainkban már nehéz megválaszolni a kérdést, milyen indítékok vezérelték, amikor adott fajjal foglalkozott. A nagy nadálytőormányos (*Alophus triguttatus*) életmódjának vizsgálata például egy 1920-as borszönyi kirándulásához kötődött (DUDICH 1921c).

Hogy kiderítse, szülőföldjén mely bogárfajok okoznak a cukorrépán károkat, kérésére 1922.

⁴ Kertész minden bizonnyal a szívébe zárta Dudichot. Halála előtt írásba foglalta tudományos végrendeletét: az Állattár tisztikarát arra kérte, gondoskodjanak főműve, a Diptera-világkatalógus befejezéséről és meg is nevezte Dudich Endrét, akit alkalmasnak talált a munkára. Közismert, hogy anyagiak hiányában az utolsó három kötet nem jelent meg, bár a kézirat készen várta a nyomdai munkálatokat. Az első világháborút követő politikai és gazdasági összeomlás, majd az infláció lehetetlenné tették a mű kéziratban lévő részeinek megjelenését.

9. ábra. A magyar vakfutrinka (*Duvalius hungaricus*) lárváját ábrázoló rajz (DUDICH 1922d nyomán)

Figure 9. The drawing of the larva of *Duvalius hungaricus* (After DUDICH 1922d)

május 5-én több mint 13 ezer bogarat gyűjtöttek. Az azonosítás során kiderült, hogy lisztes répa-barkón (*Cleonus punctiventris*) kívül három további faj került elő, de ezek egyedszáma elhanyagolhatóan alacsony volt. A lisztes répa-barkó szívésségára jellemző, hogy a begyűjtött és 10%-os formaldehid-oldatban tárolt bogarak fele még három nap múlva is élt (DUDICH 1923g).

1921-től egyre többet gyűjtött a hazai barlangokban, különösen a Baradlában. Kísérletező kedve most sem hagyta el. A magyar vakfutrinkát (*Duvalius hungaricus*) megpróbálta fogságban tartani, de az állat hamar elpusztult, így lényegi információt nem szerzett a kifejlett alak életmódjáról (DUDICH 1922d). 1923. május 6-án Bokor Elemér és Gebhardt Antal (1887–1972) társaságában deszkapallók alól egy futóbogárlárvát gyűjtött, amely a magyar vakfutrinka lárvájának bizonyult (9. ábra) (DUDICH 1923j). Talán ez a siker is a barlangi fauna vizsgálata felé terelte.

A múzeum fogólábú poloskáinak (Phymatidae, napjainkban Phymatinae, Reuviidae) tanulmányozása során rájött, hogy az osztrák Anton Handlirsch (1865–1935) monográfiája (HANDLIRSCH 1897) a genuszok közötti természetes rokonsági viszonyokat nem domborította ki eléggé, ezért kísérletet tett a rendszer finomítására. A feldolgozás során számos új taxont írt le (DUDICH 1922f, 1924d). Ki más mutathatta volna be *A Phymatida-család nemeinek rokonsági viszonyai* című tanulmányát a Magyar Tudományos Akadémia 1923. november 20-i ülésén, mint a hazai Heteroptera-kutatás doyenje, Horváth Géza?

Amikor az Állattárban megkezdte a parazitológiai gyűjtemény rendezését, világossá vált számára, hogy a hazai gerinceseken élő ektoparazitákról rendelkezésre álló tudásunk mennyire szegényes. Kohaut Rezső (1858–1908) *A Magyar Birodalom Állatvilága – Fauna Regni Hungariae* faunakatalógusban 94 fajt (KOHAUT 1899), Pongrácz Sándor (1887–1945) 142 fajt sorolt fel hazánkból (PONGRÁCZ 1914), ami az Európából akkor ismert 500 fajhoz képest igen kevésnek mondható.

Dudich hatalmas erőket mozgósított a gyűjtemény fejlesztése céljából. Felhívással fordult a hazai madarászokhoz toll- és szőrtetvek („Mallophaga”) gyűjtése érdekében (DUDICH 1922h), és

Az Anisosphaeridia rovarrendről

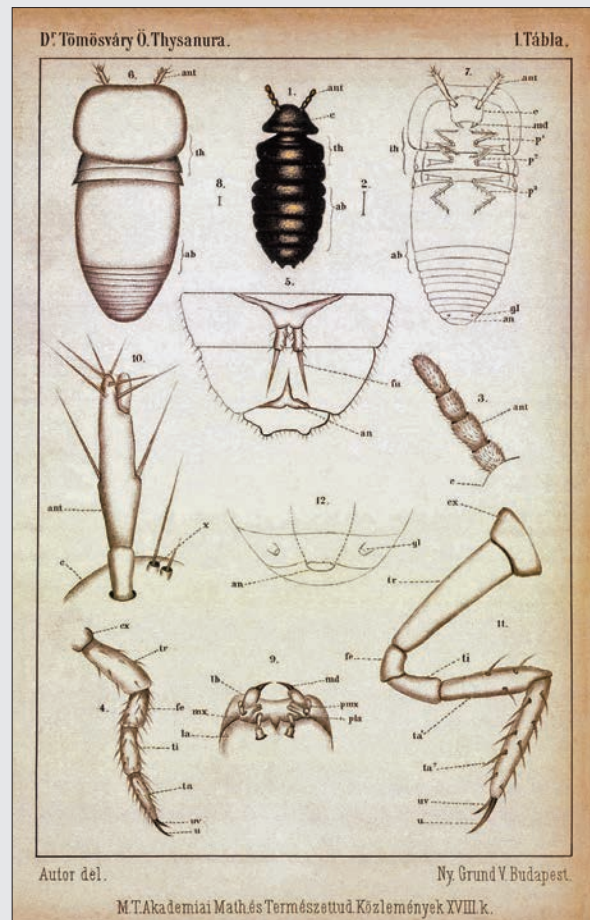
A fiatalon elhunyt Tömösváry Ödön (1852–1884) 1882-ben *Anisosphaera problematica* névvel új fajt írt le, *Anisosphaera* névvel új genust, Anisosphaeridae névvel új családot állított fel. Tömösváry a serte-farkúakhoz vagy pikkelykékhez (Thysanura, napjainkban Zygentoma) sorolta az akkor még csak hazánkból ismert állatot (10. ábra).

1897-ben Liguriában, majd Bologna környékén a faj több példányát gyűjtötték, ami alkalmat adott Filippo Silvestri (1873–1949) olasz rovarásznak, hogy kiegészítse Tömösváry leírását és felállítsa az ugróvillásokkal rokon Anisosphaeridia rendet (SILVESTRI 1899).

Paul de Peyerimhoff de Fontenelle (1873–1957) francia rovarász 1899-ben közölte az akkor még a gödörkésbogarak (Scydmaenidae) családjába tartozó (a gödörkésbogarak napjainkban a holtvafélék egyik alcsaládját képezik) *Cephennium laticolle* lárváját, amely szinte a legapróbb részletekig megegyezett a Tömösváry-féle *Anisosphaera*-val. A hasonlóság azonnal szemet szúrt Ernst Evald Bergroth (1857–1925) finn entomológusnak, akinek megítélése szerint az *Anisosphaera problematica* egy *Cephennium*-fajnak, talán a *C. majus*-nak a lárvája (BERGROTH 1899), bár a fajra vonatkozó állítását napjainkban megkérdőjelezték (VIT & BESUCHET 2004).

Az, hogy Bergroth megállapíthatta az *Anisosphaera problematica* és a *Cephennium*-faj azonosságát, Tömösváry rajzainak pontosságát dicséri. A *Cephennium*-fajok lárvái mind a mai napig a gödörkésbogarak legjobban ismert fejlődési alakjai (JAŁOSZYŃSKI & KILIAN 2012; JAŁOSZYŃSKI 2018), bár érdemes hangsúlyozni, hogy a *Cephennium*-fajok (és általában a Scidmaeninae alcsalád) szokatlan megjelenésű lárvája 1882-ben – sőt Silvestri 1899-ben megjelent cikkének megírásakor is – ismeretlen volt!

Hazánkban Csiki Ernő akkurátusan tudósította a *Rovartani Lapok* olvasóit a fejleményekről (CSIKI 1899a, 1899b). Később Dudich megerősítette Bergroth álláspontját (DUDICH 1920d, 1927a). Dudich 1927-es cikkében megemlítette, hogy Csiki 1917-ben *Cephennium reitteri*-nek tekintette az *Anisosphaera problematica* fajt. Dudich Endre elfogadta Csiki azonosítását, és ennek alapján – logikusan – megállapította, hogy a *Cephennium reitteri* az *Anisosphaera problematica* junior szinonimja.

10. ábra. Tömösváry Ödön 1882-ben írta le az *Anisosphaera problematica*-t (TÖMÖSVÁRY 1882). A leíráshoz részletes, igen pontos rajzokat készített, amelyek alapján Ernst Evald Bergroth megállapította, hogy Tömösváry faja valójában egy *Cephennium*-faj lárvája

Figure 10. *Anisosphaera problematica* was described by Ödön Tömösváry in 1882 (TÖMÖSVÁRY 1882). He made detailed, accurate drawings, on the basis of which Ernst Evald Bergroth stated that the Tömösváry's species is actually the larvae of a *Cephennium* species

1921-től maga is intenzív gyűjtésekbe kezdett. Rövidesen a hazai szívótetvekről („Anoplura”) összefoglaló cikket közölt (DUDICH 1923l), majd Éhik Gyulával (1891–1964) közösen 1924-ben publikálta *A magyarországi emlősök és azok külső rovarélősködőinek határozó táblái* című könyvet (ÉHIK & DUDICH 1924). Dudich a denevérekkel foglalkozó kollégák segítségével jelentős denevérlégyanyaghoz (Nycteribiidae) jutott. Az említett határozókönyv megírásakor feldolgozta a múzeum denevérlégy-gyűjteményét, és az adatokat önálló közleményben publikálta (DUDICH 1925d). Eredményeit a Magyar Tudományos Akadémia III. osztályának 1924. május 19-én tartott ülésén Horváth Géza mutatta be *A magyarországi denevérlégyekről* címmel.

Munkamódszeréről Bogsch László (1906–1986) írt, aki tanúja volt a *Rovarlelet a szentgáli fás barnakőszénből* című cikke (DUDICH 1961a) születésének (BOGSCH 1971): „Alkalmam volt e munka készülte alatt közelebbről látni a szigorú okfejtés, érv és ellenérv mérlegelése, az adatok aprólékos összegyűjtése és nagyon alapos kritikája egész folyamatát. A rendszerező elme éles bíráló készséggel boncolgatta az összes rendelkezésre álló adatot, hogy az érdekes lelet minden tudományos ellenőrzésnek helytálló megvilágításba kerüljön, minden elemzés helyessége teljes mértékben igazolható legyen. Dr. Dudich Endre tudományos munkásságának ez a szigorú lelkiismeretessége olyan példa, amelyet tudományterületünkön a legmesszebbmenőbbben kell követnünk.”

Vörös-zöld színtévesztése miatt, fájó szívvel, kénytelen volt megválni a bogaraktól és olyan csoportot választani, ahol a színnek, különösen e két színnek nincs lényeges szerepe. Így kezdett rákokkal foglalkozni, s ezen csoport mellett élete végéig kitartott. A bogarakat sem hagyta végleg maga mögött, és ha alkalom adódott rá, visszavisztaért hozzájuk (DUDICH 1946a). Az 1950-ben megjelent *Állathatározó* első kiadásában – számos más állatcsoport mellett (DUDICH 1950a, 1950b, 1950c, 1950e) – ő írta a kötet majd' egyharmadát kitevő *Bogarak* fejezetet és magyar nevet is ő adott a határozóban szereplő bogarak zömének (DUDICH 1950d). Ezek a névadások máig hatnak, még akkor is, ha számos név nem maradt fenn.

A Magyar Rovartani Társaság alapítása 50. évfordulóján tartott ünnepi beszédében így emlékezett vissza (DUDICH 1963a): „Sajnos, én nem lettem specialista entomológus. A zoológia hallatlanul változatos tárgyköre sokfelé elcsábított, de a rovartanhoz lélekben mindig hű maradtam. Azt hiszem, a magyar rovartan és a Magyar Rovartani Társaság ügyét azzal mozdítottam legjobban elő, hogy – mint az állatrendszertan egyik tanára – entomológusokat képeztem. Intézetemből több aktív működő elméleti és gyakorlati entomológus került ki. Ünnepi előadásunk előadóinak a fele az én tanítványom volt.”

Talán maga Dudich sem sejtette, hogy a csoportváltás mekkora hatással lesz tudományos pályájára. Ettől kezdve, legtöbbször saját pénzén, tervszerűen és rendszeresen kutatni kezdte a magyarországi források, patakok, folyók, a talajvíz és a barlangi vizek állatvilágát. Jóllehet fő feladatnak a nagyon hézagosan ismert Crustacea-fauna feltárását tűzte ki, gyűjtéseit a vizekben élő összes gerinctelen csoportra kiterjesztette, így a rákokon kívül a múzeum féreg-, puhatestű- és víziatka-gyűjteményeit igen értékes, sokszor alapvető anyaggal gazdagította (HANKÓ & DUDICH 1924). Nagyszámú új taxont írt le, faunisztikai adatközlései, a rákok alakjánál, életmódjával kapcsolatos felfedezései jelentősen gazdagították ismereteinket erről a szerteágazó csoportról (DUDICH 1924e, 1925a, 1925b, 1925e, 1925f, 1926a, 1926c, 1927b, 1928c, 1929a, 1930a, 1931a, 1931b, 1932b, 1934b, 1939a, 1939b, 1940a, 1941a, 1941b, 1941c, 1941f, 1942h, 1943a, 1943b, 1947c, 1950a, 1957b).

1931-ben Stuttgartban jelent meg a nemzetközi szinten is nagy elismerést keltő monográfiája (DUDICH 1931a), amely a rákpáncél mészberakódását vizsgálta rendszertani és biológiai szempontból. Írásában hangsúlyozta, hogy nem volt szándékában ásványtani értekezést írni, csak az ásványtani módszereket használta biológiai célra. Az ásványtani módszerek alkalmazásával elért állattani eredményei őslénytani vonatkozással is bírnak. A levett rákpáncélok gyakorta fosszilizálódnak, így kézenfekvő, hogy az eredményeknek az őslénytan szempontjából is nagy a jelentősége. A rákpáncél különböző fokú elmeszesedése törzsféjlődésileg is fontos adatokat szolgáltat (BOGSCH 1971).

A nagy monográfia megjelenése után tizenkét évvel a szárazföldi ászkarákok vedlésével kapcsolatban közölt ismét ásványtani módszerekkel elért eredményeket (DUDICH 1943a). Kimutatta, hogy az egyes rákcsoporthoz a páncélképződés különböző módon megy végbe: a felemás lábú rákoknál nincs, az ászkarákoknál viszont van előre kialakult mészpáncél a vedlés alkalmával.

Gyűjtőútjai során döbrent rá, hogy bár a 19–20. század fordulóján a maga nemében egyedülálló összegzés, *A Magyar Birodalom állatvilága – Fauna Regni Hungariae* megjelent, mégis mennyire hiányosan ismerjük hazánk faunáját. Még arra a kérdésre sem tudtak válaszolni, hogy hány állatfaj él Magyarországon (DUDICH 1921d). A Magyar Biológiai Társaság Állattani Szakosztályának 1927. február 4-i ülésén *Indítvány a fauna katalógus pótkötete ügyében* címmel adott elő. Az indítványt a résztvevők egyhangúlag elfogadták, ezért az a választmány elé került. A választmány a fauna-katalógus szerkesztőbizottságába őt és Szabó Patay Józsefet (1887–1945), az intézőbizottságba Abonyi Sándort (1880–1930) és Szilády Zoltánt (1878–1947) jelölte.

A harminchárom éves Dudich az 1927. novemberi ülésen nagyszabású programadó előadást tartott *A magyar állatvilág kutatásának megszervezése* címmel. Herman Ottó (1835–1914) óta talán ő volt az első zoológus, akinek az egész magyar zoológiát átfogó tervei és elgondolásai voltak. Rámutatott a kutatások hiányaira, melynek fő okát az ötletszerűségben és a szervezetlenségben látta. Javasolta, hogy az Országos Természettudományi Tanáccsal kooperálva alakítsanak bizottságot a kutatások központi irányítására. A bizottság a geológiai felvételek mintájára szervezze meg az ország állatvilágának kutatását, képezzen kutatógárdát, gondoskodjon a gyűjtött anyag elhelyezéséről és feldolgozásáról (DUDICH 1928b). Sajnos, a terv az akkori időkben kudarcra volt ítélve. Elképzelésére a szakosztály 1941. májusi ülésén, *Az állattani honismeret rögös útjain* című elnöki megnyitójában újból visszatért és ismételten sürgette a rendszeres faunakutatás megindítását (DUDICH 1941h). Ekkorra az általa irányított gárda már befejezte a Kőszegi-hegység faunisztikai fel-

tárását, és levonták a szükséges következtetéseket.

Dudich programja csak 1950-től valósulhatott meg, amikor az első öt éves tervben megkezdődött Magyarország faunájának intenzív kutatása (DUDICH 1952a, 1957d).

A hazai fauna kialakulását, az őshonosság, a behurcolás és a terjedés kérdéskörét érintette a szongáriai cselőpók (*Lycosa singoriensis*) magyarországi előfordulása kapcsán közte és Szilády Zoltán között kipattant vita (DUDICH 1920c, 1922g; SZILÁDY 1922a, 1922b).

Felettesei kérésére összeállította az 1920. március 25. és 1934. május 3. között, állattári működése során végzett gyűjtéseinek listáját.⁵ Végignézve a felsoroláson, pusztán abba is szédítő belegondolni, hogy a tizennégy év alatt hány napot utazott vonaton, autóval, szekérrel, mennyit gyalogolhatott, mennyi időt töltött az utak megszervezésével, a szállásfoglalással kapcsolatos levelezéssel, hogyan jutott ki a konkrét gyűjtőhelyekre, mennyi anyagot gyűjtött és dolgozott fel:

1920. március 25–29., április 22–26., május 18–22., június 17–19. – Börzsöny hegység: Diósjenő, Királyháza, Csóványos

1920. augusztus 20.–szeptember 15. – Bars vármegye különböző pontjai

1921. június 1–30. – Bars vármegye különböző pontjai

1921. július 18–20., augusztus 24–26. – Börzsöny hegység: Királyháza, Szokolyahuta

1921. szeptember 21. – Csévi-barlang

1921. október 5. – Hárshegy-barlang (= Bátor-barlang)

1922. április 15–21. – Bars megye

1922. május 23. – Dömsöd, Apajpuszta

1922. május 25–27. – Mátra hegység

1922. június 18–19. – Aggteleki-barlang

1922. július 1–3. – Deszk

1922. július 14. – Dömsöd, Apajpuszta

1922. július 27.–augusztus 25. – Bars megye

1922. október 10. – Zalatapolcai-barlang (= Tapolcai-tavasbarlang)

⁵ Magyar Természettudományi Múzeum, Központi Könyvtár, Budapest, Állattári iratok, 74/1934y.

1923. március 8–11. – Piliscsaba
 1923. március 29.–április 2. – Nagysalló
 1923. április 5–15. – Piliscsaba
 1923. május 2. – Dömsöd, Apajpuszta
 1923. május 6. – Aggteleki-barlang
 1923. május 11–14. – Szin, Szinpetri
 1923. május 21. – Solymos
 1923. május 24–30. – Sárszentmihály, Pétfürdő, Peremarton
 1923. június 7. – Apajpuszta
 1923. június 23–25. – Bakony hegység: Zirc, Cuhaszurdok, Hódos-ér
 1923. július 7. – Solymári-barlang
 1923. július 11–15. – Jósvalfő és környéke
 1923. július 25–28. – Sopron
 1923. augusztus 14.–szeptember 19. – Bars megye
 1923. szeptember 29. – Apajpuszta
 1923. október 4–7. – Sopron
 1923. november 21. – Abaligeti-barlang
1924. február 20., április 16. – Piliscsaba
 1924. április 20. – Nagysalló
 1924. április 29. – Apajpuszta
 1924. május 6–8. – Bakony hegység: Nagyvázsony, Kab-hegy, Zirc
 1924. május 21–22. – Jósvalfő, Aggteleki-barlang
 1924. május 25–26. – Dombóvár, Abaligeti-barlang, Mecsek hegység
 1924. június 7.–július 4. – Bars megye
 1924. július 13–15. – Sopron
 1924. augusztus 17–21. – Jósvalfő, Aggteleki-barlang, Szinpetri
 1924. augusztus 26–30. – Sopron
 1924. szeptember 6. – Leányfalu, Szentendre
 1924. szeptember 14. – Tahi
 1924. szeptember 23. – Piliscsaba
1925. – Nápoly és környéke, Sorrentói-félsziget, Capri, Szicília
1926. április 2–5. – Bars megye
 1926. április 11. – Apajpuszta, Kunszentmiklós
 1926. április 16–18. – Bátorliget
 1926. április 30.–május 2. – Révfülöp, Zalatapolca (= Tapolca), Kővágóörs
 1926. július 26–31. – Sopron
 1926. augusztus 18–27. – Bars megye
1926. szeptember 5. – Nagymaros
 1926. szeptember 29. – Nagysalló
1927. március 16. – Kistelek
 1927. április 4. – Nagysalló
 1927. április 20–23. – Somogyszob, Kaszópuszta (= Kaszó), Baláta-tó
 1927. május 8–10. – Bátorliget
 1927. május 19. – Albertfalva, Budafok
 1927. május 21–22. – Szokolya
 1927. május 25. – Szeged
 1927. június 9–27. – Bars megye
 1927. július 16–19. – Mecsek hegység
 1927. július 24–25. – Sopron
 1927. július 30. – Nagymaros, Visegrád
 1927. augusztus 2–4. – Aggteleki-barlang
 1927. október 30. – Peremarton
1928. április 3–5. – Bars megye
 1928. április 22. – Római fürdő
 1928. május 2–3. – Ócsa, Babád
 1928. május 8–13. – Kecskemét, Bugac, Szikora, Ágasegyháza
 1928. május 19–22. – Debrecen, Hortobágy, Haláp, Nyíregyháza
 1928. május 26–28. – Mándok, Nyírbakta, Kállósemjén
 1928. június–szeptember – Balaton környéke
 1928. október 30. – Görömbölytapolca (= Miskolc-tapolca)
 1928. október 30.–november 1. – Aggteleki-barlang
 1928. november 10. – Nagysalló
 1928. december 3–5. – Aggteleki-barlang
1929. január–szeptember – Balaton környéke
 1929. február 7–10., március 25–28., április 27–29., május 21–23., június 28–30., július 28–31., augusztus 28–31., szeptember 28–30., október 29–31., november 26–29., december 19–22. – Aggteleki-barlang
1930. július 5–7. – Nagysalló
 1930. augusztus 3–13. – Magas-Tátra
 1930. szeptember 7. – Visegrád
 1930. szeptember 18–19. – Mohács, Abaligeti-barlang
 1930. szeptember 30. – Vác
 1931. május 15–23. – Postojnai-cseppkőbarlang

1932. április 13–18. – Nagysalló
 1932. május 1. – Békásmegyér
 1932. május 10–14. – Bars megye
 1932. május 27. – Visegrád
 1932. május 29. – Lillafüred
 1932. június 2. – Dunakeszi, Göd
 1932. június 15–20. – Bars megye
 1932. július – Balaton környéke
 1932. augusztus 4–14. – Bars megye
 1932. augusztus 24–28. – Sopron, Burgenland
 1932. szeptember 2–3. – Tata
 1932. szeptember 4. – Eger
 1932. szeptember 10–15. – Barcs, Darány, Rigóc, Kákonya, Légrád, Berzence, Szigetvár, Harkányfürdő
 1932. szeptember 21–26. – Nagykanizsa, Zalaegerszeg, Zala folyó, Lenti, Kákonya
1932. október 9–11. – Bars megye
 1933. április 9–13. – Bars megye
 1933. április 26. – Rákoskeresztúr, Rákoscsaba
 1933. május 8–11. – Kiskunhalas, Tompa, Bácsalmás, Baja, Sükösd, Hajós
 1933. május 18. – Dömös
 1933. május 23–30. – Bars megye
 1933. június 4. – Csákvár, Zámoly
 1933. június 18. – Diósgyőr, Lillafüred
 1933. június 23. – Nagysalló
 1933. július 4–10. – Bars megye
 1933. augusztus 3–16. – Bars megye
1934. március 26–31. – Bars megye
 1934. április 15. – Kőszegi-hegység
 1934. május 6. – Zebegény
 1934. június 2–3. – Inota, Pétfürdő, Várpalota

Frászkarika és az álló ülőfürdő: gyűjtések Bátorligeten

Szakmai körökben nem kis meglepetést okozott, amikor 1923 októberében Geduly Olivér (1889–1956) a Pest megyei Felsőbabád-pusztán (napjainkban Ócsa része) felfedezte az elevenszülő gyík (*Zootoca vivipara*) előfordulását (GEDULY 1923; FEJÉRVÁRY 1923). Két évvel később Éhik Gyula a fajt a Bátorliget-lápnban is megfogta, majd 1926 áprilisában Éhik és Dudich a Nádas-tó mellett újabb két egyedet gyűjtöttek. Az évelő gyík, illetve montán puhatestűek előkerülése a zoológusok figyelmét Bátorliget környékére irányította.

A különleges értékekkel bíró területet Tuzson János (1870–1943) 1914-ben fedezte fel a tudomány számára. Tuzson, Lengyel Géza (1884–1965), majd Boros Ádám (1900–1973) közleményeiből (BOROS 1924a, 1924b; LENGYEL 1914; TUZSON 1914a, 1914b, 1915) kitűnt, hogy a vizes, sokféle lápos buckaközökben olyan növényfajok élnek, amelyek addig főleg északi, hűvösebb tájakról és a hegyvidékekről voltak ismertek, alföldi előfordulásuk igazi kuriózumnak számított. Több fajt joggal tekintettek a hűvösebb éghajlatú földtörténeti korok maradványának.

A homokbuckák által kialakított változatos domborzati és mikroklimatikus viszonyok miatt a kis területen, mozaikosan váltakozva, eltérő igényű és összetételű élőlényközösségek éltek és élnek napjainkban is egymás mellett. A száraz buckatetői homokpusztagyepjei és pusztai tölgyesei gyöngyvirágos tölgyesekbe, a mélyebb részeken keményfás ligeterdőkbe mennek át. A főleg erdővel borított buckák közötti mélyedésekben, az ún. nyírvízlaposokban különleges lápvilág alakult ki zsombékosokkal, magassásosokkal, láprétekekkel, fűz- és nyírlápokkal. Tuzson ezt a flórát jégkorszaki reliktumnak tartotta, és kiemelte, hogy fejlődéstörténeti szempontból a nyírségi lápok kapcsolatban állnak a Dabas melletti turjánokkal. A kutatók előtt nyilvánvalóvá vált, hogy a terület túlnyomórészt homokbuckák közti mélyedésekben fekszik, ahol a talajvíz közelsége, esetenként felszíni kibukkanása, illetve a párolgás hűvös mikroklímátértséget eredményez. Az egykoron összefüggő erdővel borított buckák körbeölelik, mintegy csapdában tartják a hűvösebb levegőt. Ez a Nyírségben másutt is észlelhető jelenség biztosította, hogy a több ezer évvel ezelőtti hidegebb éghajlaton, az Alföldön elterjedt növények és állatok a klíma melegekedésével ezekbe a „természetes hűtőszekrényekbe” vonuljanak vissza, ahol utódaikat napjainkban is megtalálhatjuk.

A *Bátorliget élővilága* című összegzésben (SZÉKESSY 1953a) Székessy Vilmos (1907–1970) tekintette át a faunisztikai kutatástörténetet (SZÉKESSY 1953b), emellett a könyv egyes fejezeteiben további részleteket találunk erre vonatkozóan (11. ábra).

Degen Árpád (1866–1934) tanácsára, aki 1914. július 8–10-e között Lengyel Gézával szintén megfordult a területen, Nathaniel Charles Rothschild (1877–1923) Bátorligetre küldte Karl Predotát (Predota Károly, 1873–1962), aki 1915. július 2–23. között gyűjtött. Nem volt szerencséje az időjárással, jobbára hűvös volt és esett. Az eredményről Hans Rebel (1861–1940) számolt be, de listájában egyetlen izgalmas lepkefaj sem szerepel (REBEL 1915).

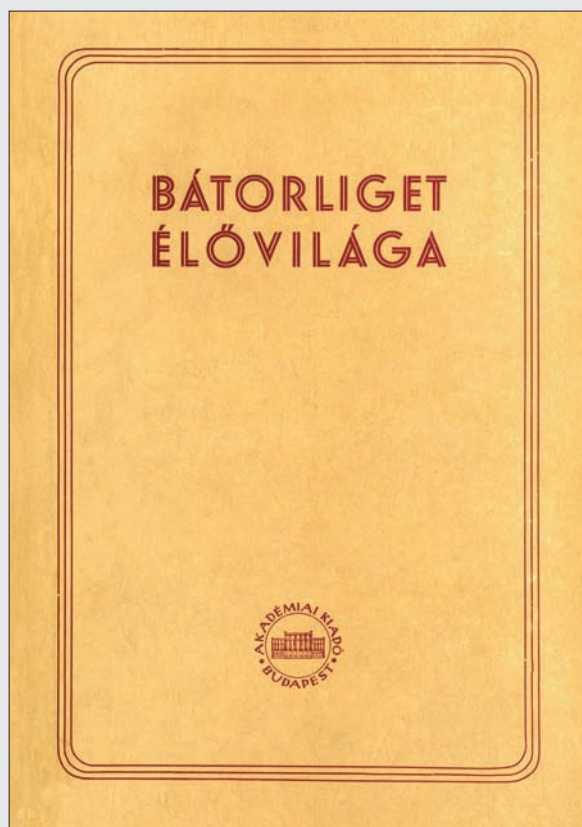
Meglepő módon, a botanikusokat csak megkésve követték a zoológusok. Egy évtized múltán, 1925. május 17–21-én Éhik Gyula és Szilády Zoltán gyűjtöttek Bátorligeten, majd Szilády júliusban is visszatért. 1926. április 16–18-án Dudich járt ott Éhik Gyulával és Szilády Zoltánnal. Bár mindkét kirándulás felderítő jellegű volt, igen gazdag anyagot hoztak haza. Elsősorban olyan csoportok képviselőit gyűjtötték, amelyek csekély helyváltoztató képességük miatt állatföldrajzi szempontból nagyobb jelentőséggel bírnak (DUDICH 1926d). Az állatvilág származását illetőleg gyorsan levonták a következtetést, hogy pleisztocén kori visszamaradt, reliktumfaunával van dolguk.

Csiki Ernő 1926. november 8-án kelt levelében kért engedélyt Hómann Bálinttól (1885–1951) a kutatás folytatására. Hómann három kutatónapot engedélyezett a múzeum költségére,⁶ melyet Dudich 1927. május 8–10. között használt fel, júniusban pedig Kesselyák Adorján (1906–1951) járt a lápon. 1927. május 13-án újabb gyűjtőútra kértek engedélyt,⁷ amiből arra következtethetünk, hogy komoly érdeklődést váltottak ki az eredmények. 1928-ban és 1932-ben újra Szilády Zoltán utazott Bátorligetre, 1930-ban pedig Balogh János (1913–2002) fordult ott meg futólag.

1934. július 29. és augusztus 13. között Bartha Viktor (1879–1941) társaságában két müncheni lepkesz, Franz Daniel (1895–1985) és Walter Forster (1910–1986) kereste fel a területet és 289 nagylepkefajt fogott (DANIEL & FORSTER 1940). A mikrolepidopterákat Ludwig Osthelder (1877–1954) tette közzé (OSTHELDER 1937). Bartha maga is gyűjtött és cserélt is a müncheniekkel, aminek eredményeként 40 faj került a budapesti múzeumba.

1934-ben Horváth Géza, 1936 nyarán Kaszab Zoltán (1915–1986) és Éhik Gyula, 1937 nyarán Narozsny Zoltán debreceni koleopterológus, majd 1947-ben Nagy Jenő dolgozott a területen.

Bátorliget az 1940-es évek végén újra az érdeklődés homlokterébe került, és a gyűjtési adatokból kiderül, hogy jeles botanikusaink és zoológusaink közül 1948–49-ben számosan megfordultak a te-

11. ábra. A *Bátorliget élővilága* című könyv borítója (SZÉKESSY 1953a)
 Figure 11. The cover of the book entitled *Natural History of Bátorliget* (SZÉKESSY 1953a)

⁶ Magyar Természettudományi Múzeum, Központi Könyvtár, Budapest, Állattári iratok, 72/1926.

⁷ Magyar Természettudományi Múzeum, Központi Könyvtár, Budapest, Állattári iratok, 33/1927.

12. ábra. Kovács Lajos Bátorligeten: A frászkarika (In: SZÉKESSY & ANDOR é. n.)

Figure 12. Lajos Kovács in Bátorliget: The cramp ring (In: SZÉKESSY & ANDOR n. d.)

innen ismert az Alföld területéről. Ezzel a faunával a láp inkább a domb- és hegyvidéki erdőkkel mutat hasonlóságot, mint a síkvidék más régióival, és számos faj valóban glaciális reliktumnak tekinthető.

A terepen töltött napok jobbára kellemes élményeket hagytak a résztvevők emlékezetében. A bátorligeti kutatás legjellemzőbb pillanatait Székessy Vilmos leírása és Andor Lóránd (1906–1966) karikatúrái őrizték meg. Az 1940-es évek legvégén, a „szűkülő levegőben” az Országos Természettudományi Múzeum még kiadhatott saját sokszorosítású füzeteket, ékes bizonyítékául, hogy a múzeum ridegnek tűnő falai között humorral és jókedvvel teli emberek (is) dolgoznak (SZÉKESSY & ANDOR é. n.). A mindig szigorú Székessy is új arcát villantotta meg a sorok között: kiderült, hogy a *Homo scientificus*-szal békésen megfér a *Homo ludens*.

Kovács Lajos (1900–1971) lepkész alakjához Bátorligeten legenda társult. Kovács fekete télikabátjában, Maxim-lámpással éjjelente is kijárt a lápra gyűjteni (12. ábra). A lápon bolyongó fény, Kovács ruházata és gyűjtőfelszerelése babonás félelmet váltott ki a helyiekben. Frászkarikának⁸ hívták.

rületen. A gyűjtőprogram során 4672 állatfaj jelenlétét mutatták ki (SZÉKESSY 1953a).

Az 1990-es évek végén a Magyar Természettudományi Múzeum szakemberei három éven át intenzíven gyűjtöttek a Bátorligeti-lápon, a Bátorliget-légen és a Fényi-erdőben, majd a múzeumban őrzött gyűjtemények revíziójával párhuzamosan elkészítették a terület fauna- és flórákének jelenkori szintézisét (MAHUNKA 1991). Az új megállapítások árnyalták Dudich és mások (NAGY 1927; KASZAB & SZÉKESSY 1953; SOÓ 1939; SZÉKESSY 1953c) korábbi, a pleisztocén eredetű reliktumfaunára vonatkozó nézeteit és megerősítették Soós Lajos (1879–1972), illetve Rapaics Raymund (1885–1954) vélekedését, hogy a láp flórája és faunája egykoron az Alföld egészére jellemző lehetett, és az emberi tevékenység előtti időszak élővilágát tükrözi (RAPAICS 1918, 1925; SOÓS 1928). Érdekes módon, még Méhelý Lajos is visszafogottan nyilatkozott a *Hyloniscus transsylvanicus* ászkarák bátorligeti előkerülése kapcsán (MÉHELÝ 1929). A faj hazánk északkeleti szegletéből ismert, feltehetően kárpáti elem (KONTSCHÁN 2003). Méhelý szerint a faj „... a nagy erdők idejének maradványául tekinthető, mely időnek azonban nem kell a jégkorral egybeesnie.”

Kijelenthetjük, hogy a Bátorligeti-láp faunája jó részt erdőlakó fajokból áll, melyek közül több csak

⁸ A frász szavunk valószínűleg igen kései, 19. századi német átvétel. Frásznak a görcsrohamokkal járó betegséget, különösen a csecsemőkre jellemző görcsöket hívjuk, de a népnyelv frásznak nevezi az epilepsziától, szélgörcstől vagy ijedtségtől, fogzástól (esetleg rontástól) származtatott görcsös állapotokat is. A betegség neve és a vele kapcsolatos szitkok és szólások (*a frász törje ki*; *a frász fogja meg*; *beállt a frász*) országszerte ismertek. A *valakire ráhozni a frászt* kifejezés már némi jelentésmódosuláson ment át, jelentése: nagy ijedtséget okozni. Az *Egy frászkarikát!* kifejezés indulatos elutasítást jelez, mintha csak azt mondanánk *fenét, dehogyis!*. A *frászkarika* szó babonás gyógyító eljárás emlékét őrzi. Egyes vidékeken a görcsbe esett csecsemő fejét, egyes források szerint magát a csecsemőt egy különleges tésztaból sült karikán – ez volt a frászkarika – bújtatták át. A tésztahoz kilenc egymás utáni napon kilenc házból kellett a lisztet kérni. Az átbújtatás mintegy szimbolikusan ábrázolta a betegségtől való megszabadulást, az újjászületést. Napjainkra eredeti jelentése elhomályosult: a frászkarikát a frász módjára használjuk az elutasítás kifejezésére.

„Bársonyos éj simul a halkan lélező Nyírségre. Ott állok a szétszórt község egyik kerítéséhez dőlve. Hatalmába kerített a lággy tavaszi éjszaka. Régen otthon kellene lennem, de mozdulni sem vagyok képes, még a cigarettáról is megfedkeztem. Úgy eshetett csak, hogy pár méterrel tőlem két bátorligeti legény szintén szóltanul támaszkodik a kerítésnek, és eddig nem vettek észre. Igen ritkán esik egy-egy szó. Alig látom őket, csak pipájuk néha felvillanó parazsa árulja el őket. Nézem a sötét eget, milliányi csillagával. Próbálom számolni őket, de hiába.

Észak felé siklik szemem és ekkor – újabb csillagot látok. Furcsa – ilyen alacsonyan még sohasem láttam csillagot, és mintha megmozdult volna. De már el is tűnt. Halk kutyaugatás hallatszik ugyanabból az irányból. A kutya is látta volna ugyanazt a csillagot? De ismét csönd. Ahogyan nézek, újból feltűnik a csillag, de most nagyobbak látszik, valóban mozog, és újból felhangzik a kutyaugatás, de ez is közelebből. Így tart ez perceként át. A fény eltűnik, újból elővillan, közvetlenül a föld fölött imbolyog és mind közelebbnek és közelebbnek látszik. Kutyaugatás pedig kíséri állandóan. Dühösen felhördülő vakkanások, pár másodpercre rá újból csönd, és már is égnek fordított torokkal rázendít egy másik, közelebbnek hallható eb.

Már hárman figyelünk észak felé. Ha ez a furcsa csillag az őt kísérő kutyaugatással együtt még egy percig is továbbhalad mostani irányába, akkor ezen az országúton kell, hogy elérjen bennünket, és akkor...?

Jön is már! Alig száz méter választ el tőle. Ott imbolyog a legközelebbi szomszéd háza előtt, a kutyák pedig veszettül ugranak a kerítésnek. A nyitott kapun azonban nem mernek kijönni. Ők is félnek a furcsa jelenségtől.

Valóban furcsa, ijesztő is. Alig fél méternyire a föld fölött közeledik a fény, ütemesen remegve. Mellette pedig sötét árnyék, fölfelé óriásira megnyúlva, és ami a legborzasztóbb, a sötét árnyékból minden oldalon rémes nyúlványok merednek elő.

Ekkor téved szemem az előttem álló két legényre. A pipák régen kialudtak. A két legény ugrásra készen feszül előttem, marokra szorítva az egyik egy furkósbotot, a másik a kerítésből kitépett léceket.

Most, egy halk koppanás, az egyik legény kiegyenesedett, földre hullott kezéből a kerítésléc, és – felhangzik a megváltó szó: Itt jön a frászkarika!

Nem tudom, hogy az istenek kollektív szerződésében milyen előkelő helyet foglal el a frászkarika, hogy teljes jogú isten-e, avagy csak segédisten, de tény, hogy Bátorligeten igenis respektálták, talán féltek is tőle – amin részemről nem is csodálkoznék – és minden esetre jól tartották. Ellátták zsenge természetéhez illően minden jóval, a leggyengébb ételekkel, mint amilyenek: tejfölös csirkepaprikás, szárazbableves belefűszert csülökkel, csak vidéken kapható, zsírban úszó túróscsuszával. Meleg vízzel is kedveskedtek neki reggel, délben, este.”

Közismert volt, hogy soha nem félt a falusi kutyáktól (VOJNITS 2013). Azzal bízta őket, hogy „eltöröm a gerincedet”, s csodálatosképpen még a legvadabb szelindekek is értettek a szóból és el-takarodtak.

Rövid írásában Székessy saját fajtáját, a bogarászt sem kímélte (13., 14. ábra): „Persze, nekünk, közönséges halandóknak csak hideg kútvíz jutott, az is csak vödörből. Még azt is ferde szemmel nézték, hogy Zoli barátommal naponta többször mosakodtunk hideg vízzel, mondván, érthetetlen, mitől olyan piszkosak ezek a pestiek.

De jó oldala is volt ennek a hideg víznek, amit vödörszám használtunk el; ugyanis újításra veze-

13. ábra. A bátorligeti újítás, Az álló ülőfürdő (In: SZÉKESSY & ANDOR é. n.). Itt még szent a béke és a barátság a két bogarász, Székessy Vilmos és Kaszab Zoltán között, bár a rajz mintha már sejtetné a jövő konfliktusait

Figure 13. The novelty of Bátorliget: Sitz bath while standing (In: SZÉKESSY & ANDOR n. d.). Here there seems to be peace and harmony between the two beetle hunter, Vilmos Székessy and Zoltán Kaszab, however, the drawing looks as if it were to assume conflicts in future years

tett, amely újítást ezennel be is jelentem. Kaszab Zoli barátommal együtt feltaláltuk, és mindenkinek melegen, azaz hidegen ajánljuk az úgynevezett – álló ülőfürdőt!”

„Nézzük csak, mit csináltak a rovarászok! A frászkarikát már bemutattuk, hátra van még a két elválaszthatatlan bogarász. Mielőtt munkamódszerükről beszélnék, talán jó lesz, ha teljes harci felszerelésükben bemutatjuk őket. Sajnos azonban éppen észreveszem, hogy a képről az egyik bogarász lemaradt. Biztosan sürgönyileg visszahívták, mert a MMOK-nak és az Akadémiának egynéhány kilós aktát kellett előkészítenie tegnapi.

Hogy a bogarászok munkáját kellőképpen értékelhetjük, talán kissé bővebben kell foglalkoznunk munkamódszerükkel.

Vérbeli bogarászok lévén, megérkeznek a tethelyre, megmosakodnak – lásd fent – és este azonnal nekiindulnak »lepkézni«. Az eredmény egy pár száz lepke és kb. 50 m² földig taposott aljnövényzet. Egy vad-disznósorda teljes heti munkájának is beillene. De marad még elég érintetlen hely. Ott másnap nekilátnak fűhálózni. A rét pedig este afrikai szavannához hasonlít. Ugyanis úgy képzelem el az afrikai szavannát, ahol nagy elefántcsordák hetekig tanyáztak. Méternél szélesebb utakkal keresztül-kasul letaposva és lekasálva. Most az erdőre kerül a sor. Először óvatosan kopogtatnak, csak a gyengébb ágakat verik le. Ha ezzel is végeztek, akkor következik a komolyabb munka. Miután minden fűszál, levél, virág, termés belsejében is élhet bogár, szétfejtik azokat, majd a fák kérge alatt is kutatnak. Minthogy sajnos nem olyan laposak, hogy oda beférnének, a kérget is le kell hántolniuk. A fa belsejében is várható érdekes zsákmány, ezért szétverik csákánnyal a fákat, a gyökereket sem felejtik el. Minden kő alatt él más és más bogárfaj, fel kell tehát, hogy forgassák azokat. Madárfészek, emlősfészek, darázsfészek, minden állati maradvány vagy letétemény érdekes átvizsgálás céljából. Ha már semmi egyéb nincs a láthatáron, akkor nekivetkőznek és kirostálják a fűvek gyökereit, a fák lehullott leveleit, végül magát a televényt is. Minthogy nehéz volna mindezt a helyszínen kiválogatni, egyszerűen felküldik Pestre, hogy ott majd kifuttatják.

Summa summarum: Bátorliget megérkezésünk előtt faunisztikai szempontból fehér foltnak számított a térképen. Ma, kutatásaink befejezte után azonban nyugodtan törölhetjük egészen a térképről, mert ott a fentiek után kő kövön nem maradt, élőlény pláne nem, még a földet is felhoztuk Pestre.”

Napjainkban már biztos képünk van a Bátorligeti-láp fejlődéstörténetéről (SÜMEGI et al. 2003). A felső würm végén a bátorligeti üledékgyűjtő medencében mintegy kétméter mély tó alakult ki, amelyet mérsékelt övi fákat is tartalmazó, tajgás sztyepp, majd a ciklikus éghajlati változások hatására tajgaerdő vett körül. A tajgás sztyepp/tajgaerdő fázisok 2–3 ezer évente váltakoztak.

Krisztus előtt 14 000-től kezdődően a folyamatos hőmérséklet-emelkedés és csapadéknövekedés következtében, a pleisztocén végén vegyes lombú zárt tajga fejlődött ki. A hőmérséklet

14. ábra. Két bogarász teljes harci felszerelésben (In: SZÉKESY & ANDOR é. n.). Kaszab Zoltán mellől Székessy Vilmos lemaradt a rajzról, bár a cím alapján neki is szerepelnie kellene. Vajon ő mit cipelhetett?

Figure 14. Two beetle hunters armed to the teeth (In: SZÉKESY & ANDOR n. d.). Vilmos Székessy is missing from the drawing about Zoltán Kaszab, but according to the title, Székessy should also be seen. What might he has been dragging around?

emelkedése olyan mértéket ért el, hogy a fenyőfélék visszaszorultak és a korábban maradványfajként jelenlévő lombosfák terjedtek el az üledékgyűjtő környékén. A holocén környezet kialakulásával egy időben a glaciális elemek visszahúzódtak, bár szelektív módon fennmaradtak a területen.

A holocén interglaciális környezet Krisztus előtt 8400 környékén stabilizálódott, amikor a területen a kora holocén hárserdőket felváltotta a zárt tölgyerdő. Ez az erdőtípus Krisztus előtt 6000 táján változott meg, amikor kora neolitikus közösségek telepedtek meg. Az emberi tevékenység hatására nyitottabb erdőtípus alakult ki, egészen a bronzkor végéig. A magas hőmérséklet és a jelentős csapadékmennyiség a kora holocéntól a késő holocénig, Krisztus előtt 8400 és 1300 között folyamatosan jellemző volt. A népvándorlások végén, a magyar honfoglalást követően a bátorligeti láp centrumát kitisztították, az üledéket kitermelték és mesterséges tavat alakítottak ki. A mesterséges tó egészen a török kor kezdetéig megmaradt.

A környezettörténeti vizsgálatok alapján egyértelműen kimutatható, hogy a neolitikus közösségek megjelenésétől kezdődően a bátorligeti láp és környezetének természetes szukcessziója megtört, és a láp mai állapotának kialakulásában az őskori és a későbbi korok kulturái jelentős szerepet játszottak.

Bár Dudich természetéből fakadóan nem volt vitázó, pörlekedő típus, ahogyan Herman Ottó vagy Méhelj Lajos volt, de a szakmai tévedéseket, kirívóan silány munkákat, a dilettantizmust nem hagyta szó nélkül.

Számos recenziója közül csak néhányat említünk. 1929-ben, szűkös időben jelent meg Kolosváry Gábor (1901–1968) *Magyarország kaszásokjai – Die Weberknechte Ungarns* című kiadványa (KOLOSVÁRY 1929a). Dudich helyzetértékelése szerint minden szerencsésen együttállt, hogy kiváló munka születhessen: Kolosváry Gábor tehetsége, a német Carl Friedrich Roewer (1881–1963) hatalmas kaszások-monográfiája (ROEWER 1923), jelentős magyar anyag, melynek zömét ráadásul maga Roewer azonosította. Hogy megítélhessük Roewer nagyságát, elegendő megemlíteni, hogy az ismert kaszásokfajok egyharmadát ő írta le.

Bár az optimista várakozás indokolt volt, a munka több szempontból csalódást okozott Dudichnak. Kritikája nyomán nem késlekedett Kolosváry válasza, majd Dudich viszonzválasza (DUDICH 1929b, 1929c; KOLOSVÁRY 1929a, 1929b). Sőt, Kolosváry a szegedi Ferenc József Tudományegyetem Barátai Egyesületének természettudományi szakosztálya 1929. május 16-i ülésén *Válasz Dudich Endre dr.-nak „Magyarországi kaszások” c. dolgozatom kritikájára* címmel előadást is tartott.

Az ülésen Lengyel Endre (1893–1981) titkár olvasta fel Dudich írásbeli válaszát. Sajnos, a hangnem ebben a vitában is eldurvult, amit a maga részéről Dudich így zárt le (DUDICH 1929c): *„Végezetül őszinte örömmel veszem tudomásul, hogy Kolosváry munkájában részem nincs és ezzel a magam részéről a vitát véglegesen befejezettek tekintem.”*

Igen részletes bírálatot fogalmazott meg Szilády Zoltán *Zoologia I-II.* (SZILÁDY 1938–1940) című munkájáról (DUDICH 1939e, 1939f). Kétrészes cikke bevezetőjében a hazai tudományos kritika helyzetét elemezte, s rámutatott, miért ódzkodik a hazai kritikus kiállni a szerző és a kollégák elé, és kimondani, hogy adott munka tele van hibákkal: *„Egy kedvezőtlen kritika, legyen az akár mennyire igaz jogosult, tárgyilagos, akármennyire »sine ira et studio«⁹ íratott is, mindent felboríthat, szétszakíthat, elronthat. Az emberek egyszerűen nem tűrhetik a kritikát, mert legegységesebb kincsükben, önmaguk nagyra-becsülésében találja őket telibe. Sértve érzik magukat önérzetükben. Veszélyeztetve látják különféle életérdekeiket. A megkritizált dühöng és benne az elvakult emberi szenvedélyeknek és indulatoknak legmélyei kavarnak fel. Akár volt igaz a kritikának, akár nem. Az első esetben különösen. A szigorú kritikust utálják. Elnevezik veszekedő, öszszeférhetetlen, rosszmájú, irigy embernek, aki csak azért kritizál, mert irigyli a mások sikerét, fáj neki*

⁹ Magyarul: Harag és elfogultság nélkül. Publius Corenilius Tacitus (55 vagy 56–117 és 120 között) római történetíró mondása.

a mások munkája... Ha a kritikus történetesen fiatalabb a megbírált szerzőnél, akkor »nem tiszteli a kort és a tekintélyt«; ha idősebb kritikus ír fiatalabb munkájáról, akkor az természetesen az »ifjúság elnyomója«, begyepesedett fejű »öreg csáklýás«. Megbocsáthatatlan vétek különösen az, ha valaki esetleg volt tanára vagy mestere munkáját meri kritizálni. Minden kritika kiindulási pontja lehet hosszú vitatkozásnak, pro és contra nyilatkozatoknak, lovagias ügyeknek, esetleg polgári pereknek is. Általában egy bizonyos: a megkritizált szerző halálos el-lenségévé válik a kritikuskak.

Nem csoda tehát, hogy az emberek a kritika gyakorlásában nagyon óvatosakká lettek. (...)

Mindezek tudatában, hosszas lelki tusa után, mégis arra határoztam magamat, hogy kilépek az óvatosak gárdájából. Vállalva minden kellemetlen következményt, ódiomot, sőt még a »hálátlan« tanítvány szerepét is, bírálva ismertetni fogom dr. Szilády Zoltán »Zoológia« című könyvének első kötetét. Nem szabad megtörténnie annak, hogy egy olyan könyv mellett, amely terjedelménél és céljánál fogva az első magyar újabbkori »Zoológia«, és mint ilyen, úttörő, hallgatva menjenek el a szakemberek és a szakkritika.”

Dudich a Budapesti Szemlében 18 oldalon át sorolta a könyv szakmai hiányosságait, és minden egyes hiba mellé – okulás gyanánt – megadta azt a forrást, amire véleményét alapozta. Újra rácsodálkozhatunk, milyen mélységben ismerte a szakirodalmat! Ezután Szilády rendszertanát kritizálta, mert Szilády önkényesen változtatott az akkori idők bevett rendszertani kategóriáin, besorolásain. Dudich szomorúan tette le a tollat írása végén: „Rosszul esett és fájt, hogy mindezt meg kellett írnom, de úgy éreztem, kötelességem volt. Sajnos, vannak némelykor az életben az embernek ilyen kellemetlen kötelességei. Én lettem volna a legboldogabb, ha nem így és nem ezt kellett volna megírnom, hanem nagy örömmel és lelkes ünnepléssel köszönthettem volna Szilády zoológiáját. Mert hiszen mi, magyar zoológusok, valamennyien régtől fogva óhajtuk, kívánjuk és várjuk a magyar zoológia tankönyvét, legyen az akár bevezetés, akár pedig valódi »tankönyv«. Sajnálattal kellett megállapítanunk, hogy az első kísérlet nem járt a remélt sikerrel. A könyvnek annyi hiányossága van, hogy a legjobb akarattal sem lehet jónak mondani. Sziládytól, akinek általá-

nos írói és tankönyvírói képességeit valamennyien ismerjük, nem ezt, nem ilyen vártunk. Őszinte kolle-giális tisztelettel kérjük, hogy a munka megjelenendő további két kötetében igyekezzék kikerülni azokat a fogyatékoságokat, hiányokat és hibákat, amelyek az első kötet értékét annyira lerontják.”

Dudich bírálata már a nyomdában volt, amikor megjelent Szilády munkájának második része a gerincesekről. A kötet a 498–500. oldalakon pótlásokat és hibaigazításokat közölt, amelyek részben azonosak a kritikában jelölt hibák helyesbítésével.

Geológus végzettsége ellenére Gaál István (1877–1957) is belekeveredett a Dudich és Szilády közötti szakmai vitába. Gaál azt nehezményezte, hogy Dudich úgy mondott elmarasztaló ítéletet a hazai tudományos „kritikai irodalomról”, hogy az ő ilyen irányú munkásságáról megfeledezett (GAÁL 1940). Nem maradt el Dudich válasza sem, amelyben utalva Zimmermann Ágoston hasonló tartalmú vélekedésére (ZIMMERMANN 1940), logikus érvekkel védte meg igazát (DUDICH 1940b, 1940c).

Újra csak Dudich irodalmi tájékozottságára csodálkozhatunk rá, amikor Walter Finkler (Walther Finkler, 1902–1960) és a később kiváló cincérspecialistává lett Nyikolaj Nyikolajevics Plavilscsikov (1892–1962) „szenzációnak” minősült kísérleteiről (FINKLER 1923; PLAVILSTSHIKOV 1927), valamint Hans Leo Przíbram (1874–1944) tényekre szorítókozó közléséről (PRZIBRAM 1924) számolt be (DUDICH 1926g, 1928e). A kísérletek során rovarok fejét ültették át. Jelen áttekintésünk szempontjából messze nem a próbálkozás a lényeges, hanem a témához kapcsolódó irodalom teljesskörű ismerete, ami azt mutatja, hogy az első világháború és Trianon után, az 1920–30-as évek válságok, pénzsűke sújtotta korában a meghatározó folyóiratok vagy azok különlenyomatai ugyanúgy eljutottak Budapestre.

Méhelý Lajossal a parti ászka (*Hylonius riparius*) „mésztartalék-sejtjeiről” különböztek össze (DUDICH 1931a, 1932b; MÉHELÝ 1931, 1932).

A Királyi Magyar Természettudományi Társulat kiadásában 1942-ben jelent meg *Az állat és élete* második kötete, amelyet Dudich és Hankó Béla (1886–1856) közösen írtak (DUDICH 1942g). A könyvet méltatlan támadás érte Makara György

(1909–1987) részéről (MAKARA 1943), amit a szerzők nem hagytak szó nélkül (DUDICH & HANKÓ 1943).

Dudich megsemmisítő kritikát írt (DUDICH 1947a) a pályakezdő Papp Károly (Charles S. Papp, 1917–2006) *A magyar bogárfauna határozója* című könyvéről (PAPP 1943). Többen úgy vélik, Dudich túlzóan lesújtó véleménye is hozzájárult ahhoz, hogy az amúgy tehetséges Papp a második világháború elől menekülve, elhagyta az országot. Papp Károly, vagyis Charles Papp az Egyesült Állomokban neves rovarásszá érett, akinek saját rajzaival illusztrált kötetei komoly megbecsülést szereztek szerzőjének.

Érdekes, hogy az ekkor már lepkékkel is foglalkozó Gaál István hasonlóan elmarasztaló véleményét fogalmazott meg. Gaál saját bevallása szerint csak azért mert tollat ragadni, mert Cserey Adolf (1851–1918) tanítványaként részt vett annak *Bogárhatározója* (CSEREY 1901) kéziratának másolásában (GAÁL 1946). Talán így akarta bizonyítani Dudichnak, hogy igenis létezik hazai tudományos kritika.

Dudich „ismeretterjesztő” írásai is alapos, széles körű tájékozottságról tanúskodnak (DUDICH 1926f, 1934c, 1946b, 1947d). Bátran támaszkodott klasszikus műveltségére, nyelvismeretére.

Az első hazai „tájkutató-program”

15. ábra. A Dudich-iskola tagjai a professzor társaságában a Kőszegi-hegység egyik tisztásán az 1936-ban végzett gyűjtések alkalmával. A képen balról jobbra: Móczár László (1914–2015), Soós Árpád (1912–1991), ifjabb Fábián Gyula (1915–1985), Wojnárovich Elek (1915–2011), Kaszab Zoltán, Dudich Endre, Kesselyák Adorján, Szent-Ivány József (1910–1988), Iharos Alfonz (1910–2002) és Balogh János (Fénykép: Móczár László, Savaria Múzeum, Természettudományi Osztály, Szombathely)

Figure 15. Members of the so called Dudich-School in the company of their professor on one of the clearings of the Kőszeg Hills in the course of collecting in the year 1936. From left to the right: László Móczár (1914–2015), Árpád Soós (1912–1991), Gyula Fábián jun. (1915–1985), Elek Wojnárovich (1915–2011), Zoltán Kaszab, Endre Dudich, Adorján Kesselyák, József Szent-Ivány (1910–1988), Alfonz Iharos (1910–2002) and János Balogh (Photo: László Móczár, Savaria Museum, Department of Natural History, Szombathely)

Visnya Aladár (1878–1959), Kőszeg Helytörténeti és Szülőföldismereti Múzeumának vezetője Horváth Géza révén ismerkedett meg Dudich Endrével. Az Országos Természettudományi Múzeum Állattára, a Pázmány Péter Tudományegyetem Állatrendszertani Intézete és a Kőszegi Múzeum megállapodást kötött a Kőszegi-hegység állatvilágának feltárására.

Vitéz Nagy Miklós (1887–1946) polgármester 1936. április 4-én levélben kereste meg Pongrácz Sándort és Dudich Endrét, hogy a város a múzeumból, illetve az egyetemről érkező kutatók számára a Stájerházakban kétágyas szobát, szükség esetén további pótágyat biztosít, a kutatók kiszállításáról és az erdőőröknél minimális térítés fejében ellátásról gondoskodik. Cserébe a gyűjtött és feldolgozott anyagból részesedést kért a Kőszegi Múzeum számára.¹⁰

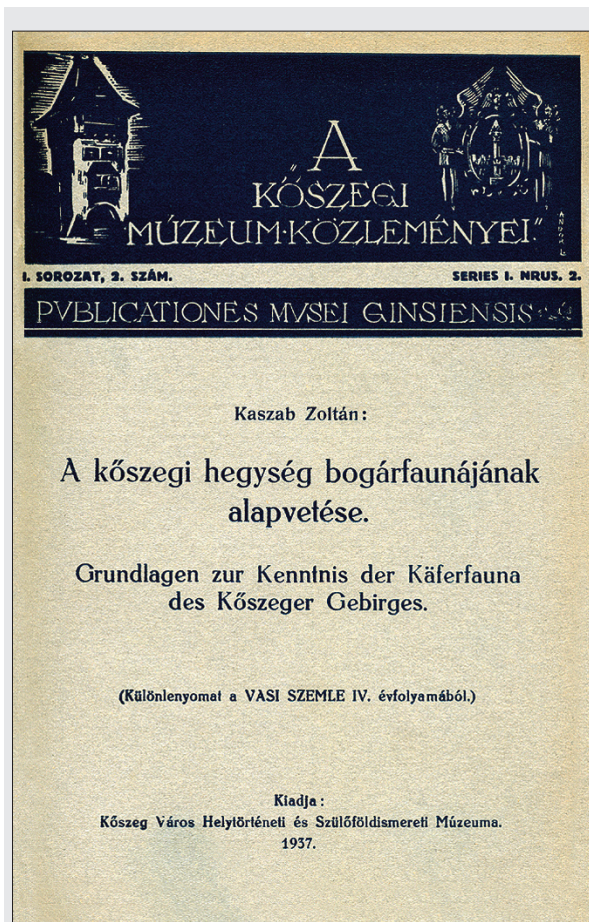
A megállapodás értelmében 1936. május 19-én Dudich Endre professzor vezetésével tizenegyen, „intézeti segédtanerők és haladottabb hallgatók” érkeztek Kőszegre, öt napra kiköltöztek a Stájerházakhoz és az „utolsó követ is megforgatták” rovargyűjtés céljából (15., 16. ábra). Vagyis a városnak pótágyakkal jócskán el kellett látnia a Stájerházak szobáit.

16. ábra. Hosszú ideig csak egyetlen nagytárat ismertünk a Kőszegi-hegységben gyűjtő zoológusokról. Kiderült, hogy a Magyar Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjteményében egy további fénykép lapul, amely más időpontban és más helyszínen készült a társaságról. A képen balról jobbra: Móczár László, Visnya Aladár, Wojnárovich Elek, Dudich Endre, Kaszab Zoltán, Balogh János, ifjabb Fábíán Gyula és Iharos Alfonz (Fénykép: Móczár László, Magyar Természettudományi Múzeum, Tudománytörténeti Gyűjtemény, Budapest)

Figure 16. For a long time we only knew about one photo having been taken about zoologists collecting in the Kőszeg Hills. It turned out a further photo lays hidden in the Science History Collection of the Hungarian Natural History Museum, which was taken in another time and another place about the company. From left to right: László Móczár, Aladár Visnya, Elek Wojnárovich, Endre Dudich, Zoltán Kaszab, János Balogh, Gyula Fábíán jun., and Alfonz Iharos (Photo: László Móczár, Hungarian Natural History Museum, Science History Collection, Budapest)

¹⁰ Magyar Természettudományi Múzeum, Központi Könyvtár, Budapest, Állattári iratok, 53/1936.

17. ábra. Kaszab Zoltán alapvetése a Kőszegi-hegység bogárfaunájáról a *Vasi Szemle*-ben, illetve *A Kőszegi Múzeum közleményei* – *Publicationes Musei Ginsiensis* című sorozatban jelent meg (KASZAB 1937). Ez volt Kaszab első tudományos közleménye

Figure 17. Zoltán Kaszab's paper on the beetle fauna of the Kőszegi Hills was published in the *Vasi Szemle*, and in the series *Publications of the Museum of Kőszeg* – *Publicationes Musei Ginsiensis* (KASZAB 1937). This was Kaszab's first scientific publication

KESSELYÁK 1937; KOLOSVÁRY 1940; MÓCZÁR 1938; PONGRÁCZ 1940, 1941; SZALAY 1940a, 1943; SZENTIVÁNY 1937, 1939, 1940; VISNYA 1938).

A gyűjtőút megannyi pillanatából pusztán két mozzanat maradt fenn, mindkettőt Móczár László emlékezete őrizte meg. Az első, hogy Kaszab Zoltán reggelente olasz áriákkal ébresztette gyűjtőtársait. A másik történet is hozzá kötődik: a Stájerházaktól nyugati irányba, a magyar–osztrák határ felé leszakadó hegyoldalon felkapaszkodó magyar határőrök rémülten újságolták, hogy földindulás történhetett, mert az oldalon az összes kő kifordult a helyéből. Az expedíció tagjai nevetve nyugtatták meg őket, hogy semmi okuk az aggodalomra, pusztán Kaszab Zoltán gyűjtött a klasszikus kőforgatós módszerrel.

A következő pár évben többen gyűjtöttek a hegység területén, de már nem az 1936-os gyűjtőki-ránduláshoz hasonló szervezett formában.

Július 10-én Pongrácz Sándor gyűjtött, majd szeptember 25–29. között Kesselyák Adorján vezetésével heten kutatták a hegység állatvilágát. Végezetül december 17-én és 18-án Dudich Endre utazott Kőszegre újabb gyűjtések, és az eredmények közzétételének megbeszélése végett. A következő évben június 21. és 29. között folytatódtak a gyűjtések.

1936-ban a kedvezőtlen nyári időjárás ellenére is rendkívül gazdag zsákmánnyal tértek haza a kutatók. A gyűjtött anyagot a gyűjtő személyére való tekintet nélkül egyesítették és az „Exc. Inst. syst. zool. Univ. Budapest” feliratú cédulával látták el. Sajnálatos, hogy a cédulákon a pontos lelőhelyadatok sincsenek megadva, a példányok zöménél csak „Kőszegi-hegys.” vagy „Kőszegi-hegyek” olvasható. Ennek ellenére tudjuk, hogy a gyűjtési területek a Stájer-patak völgye, az Áradó-patak (Gössbach) völgye, a Hármashatár, a Kendig, az Irottkő, a Velemi gesztenyes és a Bozsoki-rétek voltak. Az eredményről Kaszab Zoltán így vélekedett (KASZAB 1937): „Elsősorban a fenyő- és bükkerdők fajait gyűjtöttük be, a tölgyrégióból és a lapályról nagyon hiányosak a gyűjtéseink.”

A begyűjtött rovaranyag kisebbik hányada a Kőszegi Múzeumba,¹¹ döntő része Budapestre került. A kutatás eredményei a *Vasi Szemle* (a későbbiek során *Dunántúli Szemle*) oldalain jelentek meg *A Kőszegi Múzeum közleményei* – *Publicationes Musei Ginsiensis* cím alatt (17. ábra) (BALOGH 1938, 1939; CSIKI 1941; FÁBIÁN 1938; GYÓRFI *et al.* 1940; IHAROS 1937; KASZAB 1937;

¹¹ Az egykoron Kőszegen őrzött példányok napjainkban a szombathelyi Savaria Múzeum Természettudományi Osztályán találhatóak.

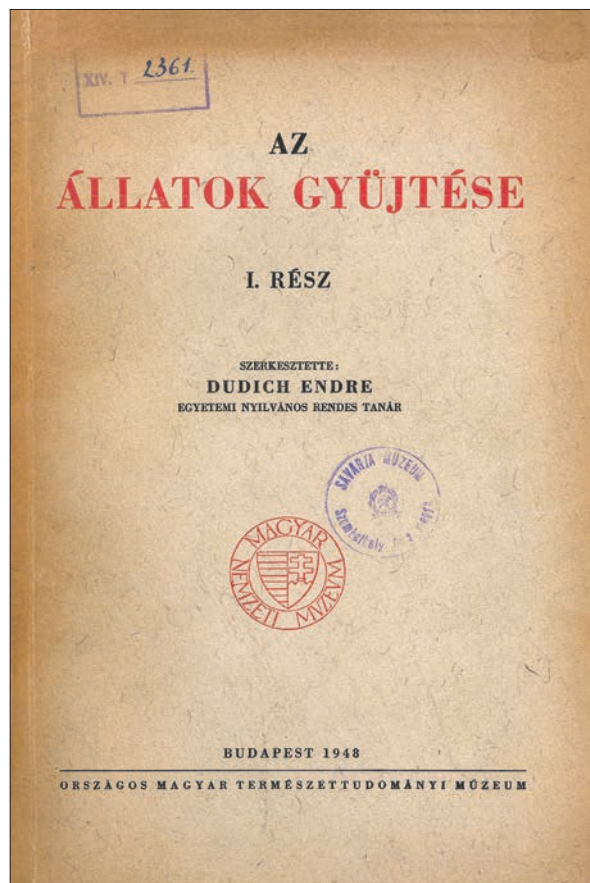
A kőszegi emlékezet úgy tartja, hogy Allodiatoris Irma (1912–1988), a hazai antropológia és az állattani kutatástörténet kiemelkedő kutatója az ötvenes évek egyik éjszakáján bőrkabátos segéderők társaságában megjelent Kőszegen, és a Chernel-házban, illetve a Kőszegi Múzeumban őrzött iratanyagot és egyéb műtárgyakat lefoglalta, teherautóra pakoltatta és Budapestre szállította. Tény, hogy a kőszegi gyűjtőutakkal és az eredmények publikálásával kapcsolatos levelezés a Magyar Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjteményében található. A Chernel család vadászfegyvereiből pedig kézen-közön hazai magángyűjtőhöz vándoroltak darabok.

Visnya Aladár 1947-ben átvette a Városi Levéltár és a Városi Könyvtár vezetését is. Betegségére való tekintettel azonban 1951-ben felmentették vezetői tisztségeiből. A gazdátlanul maradt természettudományi gyűjtemények később jelentősen károsodtak. A viszontagságokat túlélte példányokat Horváth Ernő (1929–1990), a szombathelyi Savaria Múzeum muzeológusa mentette meg a végső pusztulástól (18. ábra).

18. ábra. Amire nem lehetünk büszkék: a Kőszegi-hegységben 1936–37-ben gyűjtött rovaranyag károsodott példányai a szombathelyi Savaria Múzeum gyűjteményében

Figure 18. What we cannot be proud of: the damaged specimens of insects collected in the Kőszeg Hills over the period of 1936–37 in the collection of the Savaria Museum

19. ábra. A Dudich Endre szerkesztésében megjelent *Az állatok gyűjtése* című könyv borítója (Budapest, 1948). A kiadvány fejezeteinek zömét Dudich Endre írta

Figure 19. Cover of the book *Animal collecting* edited by Endre Dudich (Budapest, 1948). Most of the chapters were written by him

Bármilyen terepi kutatás sikere részben a megfelelő módszeren múlik. Sikeres faunakutatás pedig nem létezhet megfelelő gyűjtéstechnika nélkül. Dudich ezért szívügyének érezte a gyűjtési módszereket bemutató cikkeket, kiadványokat. Az Országos Magyar Természettudományi Múzeum kiadásában megjelenő *Az állatok gyűjtése* című könyvnek (19. ábra) például több mint a felét ő írta (DUDICH 1948): *A hazai állatok rendszere, Általános tudnivalók a gyűjtésről, A vízi gerinctelenek általános gyűjtőeszközei, A szárazföldi gerinctelenek általános gyűjtőeszközei, Csalánozók – Cnidaria, Mohaállatok – Bryozoa, Rákok – Crustacea, Soklábúak – Myriopoda, Alsóbbrendű pókszabásúak – Arthrogastres, Pókok – Araneidea* (Loksa Imrével), *Szárazföldi atkák – Geacarina* (Balogh Jánossal), *Vízi atkák – Hydracarina* (Szalay Lászlóval). Emel-

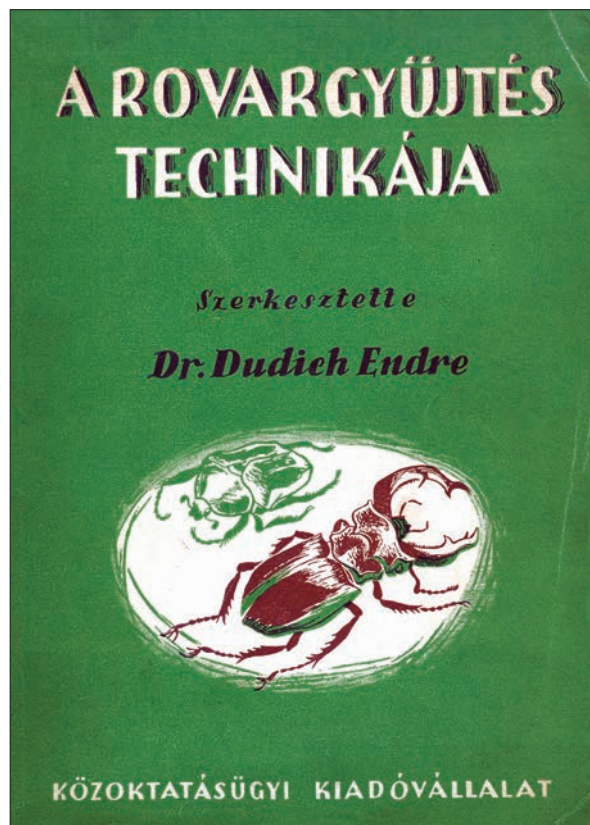
lett kisebb közleményeiben is foglalkozott állatok gyűjtésével, konzerválási technikákkal (DUDICH 1927e, 1941d, 1941e, 1944b, 1946d, 1946e; DUDICH & KESSELYÁK 1938).

Az állatok gyűjtése könyvhöz hasonlítható vállalkozás volt *A rovargyűjtés technikája* című kiadvány (20. ábra) (DUDICH 1951a), amelyet Dudich nemcsak szerkesztett, de számos fejezetét ő írta: *Kisebb rovarrendek, Élősdí rovarrendek, A rovarok nevelése, tartása és tenyésztése, Aknázó rovarok gyűjtése és tenyésztése, A műszavak jegyzéke*. Külön írásokban foglalkozott a barlangi gyűjtéssel (DUDICH 1956a, 1962a).

Faunisztikai jegyzetek címmel négy részben közölte gyűjtési legizgalmasabb adatait (DUDICH 1925a, 1926d, 1928d, 1933a), bár kisebb közleményeket is szentelt érdekes „leleteknek” (DUDICH 1921e, 1923k, 1926e).

A rákok miatt kezdett a hazai barlangok élővilágával foglalkozni, amiben szintén Bokor Elemérnek volt meghatározó szerepe. Dudich gimnazista évei alatt, valahol Esztergom környékén, bogárgyűjtés közben találkozott Bokorral, aki ekkor beszélhetett neki a barlangokról. A föld alatti világ csábítását csak fokozta, hogy gimnáziumi természetrajztanára, Terlanday Emil János (1866–1915) fiatalon maga is barlangászokodott.

A bencés tanár Pannonhalmán teológiát tanult, majd a budapesti egyetemen természetrajz–földrajz szakon végzett. Kőszegen, a pannonhalmi főiskolán (1895, 1898), Sopronban (1896) és Esztergomban (1902-től) tanított. A Szilicei-jégbarlang hőmérsékleti viszonyairól, a jégbarlangok keletkezéséről, a kristályok és testek szerkezetéről írt tanulmányokat (TERLANDAY 1893, 1896, 1908, 1911, 1912, 1914a, 1914b, 1915). Húszoldalas közleménye jelent meg kora legrangosabb fizikai folyóiratában, az *Annalen der Physik*ben.¹² Terlanday munkássága is rávilágít arra a napjainkra már alig emlegetett tényre, hogy a 20. század első felében a gimnáziumokban oktató tanárok jelentős része kutatott, tu-

20. ábra. *A rovargyűjtés technikája* című könyv borítója (Budapest, 1951)

Figure 20. Cover of the book *The techniques of insect collecting* (Budapest, 1951)

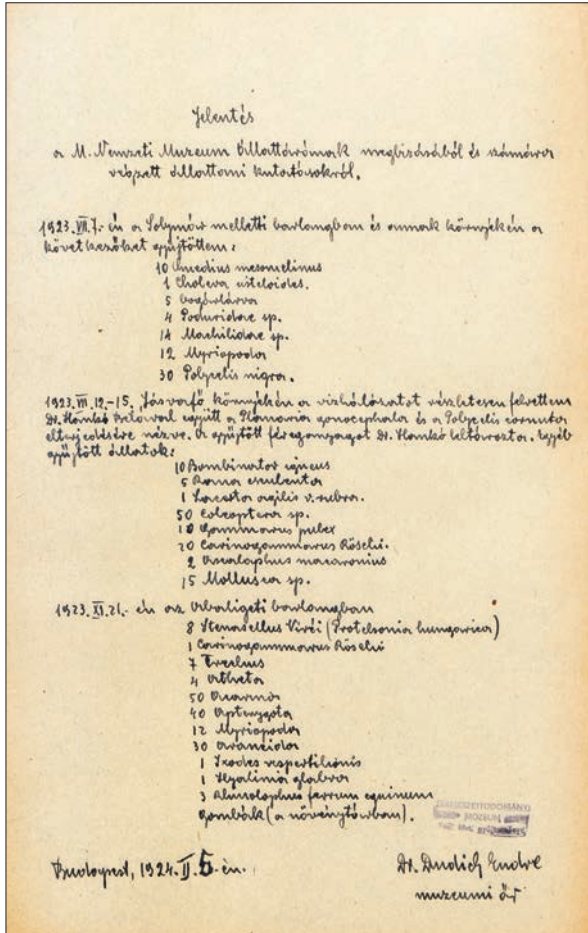
dományos tanulmányokat írt és fogékony diákjainak továbbadta a kutatómunka varázsát.

Dudich első barlangi tárgyú írását 1912-ben „dicséretesen” fogadták a gimnáziumi önképzőkörben. Bokor Elemér vitte el először a Baradlába 1913 őszén. Mindig hálával gondolt mentorára, és később a Baradlában egy sztalagmitot „Bokor emlékoszlopának” nevezett el (DUDICH 1969).

Az 1924-ben készült múzeumi jelentéséből kiderül, hogy 1923. július 7-én a Solymári-barlangban és környékén, 1923. július 12. és 15. között Hankó Bélával Jósmafő környékén, majd 1923. november 21-én az Abaligeti-barlangban gyűjtött (21. ábra).¹³ Abaligeten ő is megfogta a *Protelsonia*

¹² A több mint 200 éve megjelenő *Annalen der Physik* napjainkban is az egyik legjelentősebb tudományos folyóirat. Olyan nagyságok publikáltak benne, mint Heinrich Hertz (1857–1894) a fotoeffektusról, Max Planck (1858–1947) és Albert Einstein (1879–1955). Plank 1901-ben megjelent *Ueber das Gesetz der Energieverteilung im Normalspectrum* (A normálspektrumbeli energiamegosztás törvényéről) cikke a kvantummechanika születését jelentette. Einstein *Zur Elektrodynamik bewegter Körper* (A mozgó testek elektrodinamikájáról) című 1905-ös cikke a speciális relativitáselmélettel kapcsolatban az első közlemény. 1916-ban ugyanitt látott napvilágot az általános relativitáselmélettel foglalkozó írása, a *Die Grundlage der allgemeinen Relativitätstheorie* (Az általános relativitáselmélet alapja). Einstein további, mérőföldkő jelentőségű tanulmányait a fotoeffektus magyarázatáról, a Brown-mozgásról szintén ebben a folyóiratban publikálta.

¹³ Magyar Természettudományi Múzeum, Központi Könyvtár, Budapest, Állattári iratok, 17/1924.

21. ábra. Dudich Endre jelentése 1923. évi gyűjtéseiről: már ekkor megkezdte gyűjtéseit a hazai barlangokban (Magyar Természettudományi Múzeum, Központi Könyvtár, Budapest)

Figure 21. The report of Endre Dudich about his collecting trips in 1923: he started collecting in Hungarian caves already at this time (Hungarian Natural History Museum, Central Library, Budapest)

hungaricát, amely faj kapcsán Méhely Lajossal komoly szakmai vitája támadt (DUDICH 1924a, 1924b, 1925a; MÉHELY 1924, 1925, 1927).

A Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója 191/1924. számú leiratában fordult Csiki Ernőhöz, hogy ajánljon fiatal múzeumi kutatót a The Rockefeller Foundation ösztöndíját kezelő International Education Board felhívására. Csiki 1924. március 21-i levelében egyetlen lehetséges jelöltnek Dudich Endrét nevezte meg.¹⁴ Csiki több német múzeum meglátogatása mellett a Nápolyi Zoológiai Állomáson (Stazione Zoologica de Na-

poli) a tengeri rákok vizsgálatát javasolta. Szerinte Dudichnak fél évet Németországban, fél évet Nápolyban kellene kutatnia. Végül a teljes évet Nápolyban töltötte, ahol többek között a Magyar Adria Egyesület expedícióin gyűjtött „Schizopoda-rákokat” dolgozta fel.

Az állomás működési szabályzata alapján a kutatókat az intézet halászhajói látták el a szükséges tengeri kutatási anyaggal, a laboratóriumokat, az összes felszerelést, a könyvtárat ingyen használhatták, de a mikroszkópot mindenkinek magának kellett biztosítania. Az Állattár ezért a magyar kutatók számára Nápolyba telepített egy mikroszkópot. A mikroszkóp az első világháború kitörésekor kint rekedt, és a háború után a római magyar nagykövetségre került. Csiki 1924. október 16-án kereste meg a nagykövetet, hogy ne küldjék haza a mikroszkópot, mert hamarosan magyar kutató érkezik Nápolyba. Sőt, Dudich egy binokuláris mikroszkópot is magával vinne, amire behozatali engedélyt kért.¹⁵ Csiki 1924. december 31-én írt újabb levelet a nagykövetnek, hogy Dudich hamarosan személyesen fog jelentkezni, a mikroszkópot adják oda neki, illetve nyugtázta, hogy minden megkötés nélkül bevihető a másik mikroszkóp is Olaszországba.¹⁶

Dudich 1925. december 31-én utazott vissza Nápolyból, bár júniusban rövid időre két ok miatt is hazatért. Június 25-én feleségül vette Vendl Miklós barátjának húgát, a magyar–francia szakos tanárnő Józstát, másnap pedig magántanári habilitációja volt Szegeden. A sikeres habilitálás után ifjú feleségével visszatért Nápolyba, részben nászútra, részben kutatásai folytatására (22. ábra).

Több publikációja született a Nápolyban végzett vizsgálatokból (DUDICH 1925f, 1926a, 1928c), számos későbbi kutatásához itt szerezte meg az alapokat és rengeteg személyes ismeretségre tett szert. A hazai olvasókat élvezetes leírással örvendeztette meg az intézet múltjáról és mindennapjairól (DUDICH 1926b).

Dudich az Állattani Szakosztály 1926. március 5-i ülésén *Beszámoló olaszországi tanulmányutáról* címmel előadást is tartott. Ismertette a ná-

¹⁴ Magyar Természettudományi Múzeum, Központi Könyvtár, Budapest, Állattári iratok, 35/1924.

¹⁵ Magyar Természettudományi Múzeum, Központi Könyvtár, Budapest, Állattári iratok, 76/1924.

¹⁶ Magyar Természettudományi Múzeum, Központi Könyvtár, Budapest, Állattári iratok, 107/1924.

22. ábra. Vendl Józsa és Dudich Endre 1933-ban (Dudich Ákos tulajdona)

Figure 22 Józsa Vendel and Endre Dudich in the year 1933 (Property of Ákos Dudich)

polyi intézet történetét, az első világháború előtti, majd a békekötés utáni jogi helyzetet: az állomást Anton Dohrn (1840–1909) német hemipterológus, a darwinizmus eltökélt híve alapította 1872-ben a család vagyonából. Az első igazgató is ő volt, utána fia vette át az irányítást. A Nápollyal kötött szerződés értelmében az intézet 1965-ben került volna a város tulajdonába, de az első világháború kitörésekor az olasz állam, mint ellenséges magánvagyonot lefoglalta. Dohrn Svájcba menekült, az intézet személyzete és tudósgárdája szétszéledt, helyüket olaszok foglalták el. A háború befejezése után az olasz kormány vissza akarta állítani a korábbi állapotot, de a város ettől elzárkózott. Hosszas tárgyalások, perek után új megállapodás született a Dohrn család és Nápoly között, és Dohrn fia 1924 tavaszán, igaz számos megköttetéssel, de visszakapta az intézet igazgatását.

A nápolyi intézettel összeforrt az „asztal”, illetve a „magyar asztal” fogalma. Az „asztal” intézménye Dohrn ötlete volt, amitől a működési költségek fedezését és az intézmény kööttségek nélküli nemzetközi jellegének megteremtését remélte. Az „asztal” valójában kutatási lehetőség, amiért az egyes kormányok éves bért fizettek. Emellett a háború előtt Németország évi 10 000 márkával támogatta az intézetet, szerepét az 1920-as évektől az amerikai The Rockefeller Found-

ation vette át. Dohrn 1909-es haláláig több mint 2200 tudós kutatott Nápolyban a világ minden tájáról.

Magyarország 1881 óta bérelt asztalt, az első magyar kutató Örley László (1856–1887) volt.¹⁷ „Magyar szobának” nevezték azt a helyiséget, ahol évente tett látogatása alkalmával Apáthy István (1863–1922), a szövettan világszerte elismert kutatója dolgozott. Dudich ottlétekor 45 asztalt béreltek és 109 kutató fordult meg Nápolyban.

Előadásának második részében Dudich az intézetben végzett vizsgálatait ismertette: a *Phronima*-fajok biológiájával és rendszertanával, illetve az *Asellus italiens* biológiájával foglalkozott. Utoljára Dél-Olaszországban végzett gyűjtéseinek néhány eredményéről emlékezett meg.

1926 elején nyújtotta be a múzeum vezetésének a Nápolyban végzett kutatómunkáról készített jelentését. Sajnálatos, hogy a 4/1926. számmal iktatott jelentés hiányzik a múzeum irattárából.

Nápolyban hallott először a biocönológiáról. A társulást képező populációk kapcsolatával, a társulási viszonyok törvényszerűségeivel foglalkozó tudományterület alapjai és a kollégák eredményei azonnal rabul ejtették. Felötlött benne a merész gondolat, hogy Baradlát is ezen irányelvek mentén kellene kutatni (DUDICH 1969).

1929-ben kilenc hónapot töltött Tihanyban. Felmerült, hogy a pécsi Erzsébet Tudományegyetem állattani tanszékére helyezik át. Ebbe nem egyezett bele, mert nem akart kedves barátja, Fejérváry Géza versenytársa lenni (ő adta kölcsön a frakkját a doktorrá avatásához). Végül Fejérváryt nevezték ki a pécsi katedrára.

1930-ban újabb négy hónapot töltött Nápolyban, ahol sógora, Vendl Miklós segítségével a rákok mézsvázának vizsgálatával kezdett foglalkozni. Polarizációs mikroszkóp használatával tárta fel a kültakaró finomszerkezetét és a vedlés utáni újräépülését (DUDICH 1929a, 1930a, 1931a). Dudich a módszerben komoly jártasságot szerzett (DUDICH 1931e). 1933-ban újra Nápolyban találjuk, de édesapja temetésére hazatért, és már nem utazott vissza.

¹⁷ Örley Lászlóról rövidre szabott élete harmincegy éve alatt egy egész életművet alkotott. Nevéhez fűződik négy, ma is elfogadott fonalféregcsalád, két földigiliszta genusz és számos faj leírása. Több, szabadon élő és parazita fonalféregcsalád monográfiája mellett elkészítette a Lumbricidae földigiliszta-család első monografikus összefoglalóját *A Palaearktikus övben élő terrikolákknak revíziója és elterjedése* [1885] címmel. Tragikus hirtelenséggel, fiatalon hunyt el.

1934. január 27-én született fia, a későbbi geológusprofesszor, ifjabb Dudich Endre (1934–2016). Az édesanya a szülés után hat héttel vérmérgezésben meghalt. Ettől kezdve a Vendl család támogatta az anya nélkül maradt gyermeket és az édesapát.

1935-ben, a gyászév elteltével elvette elhunyt felesége nővérét, Vendl Máriát (1890–1945) (23. ábra). Götz Irén Júlia (1889–1941) vegyész mellett az első nő volt Magyarországon, aki egyetemi előadásokat tarthatott: 1941-től a Debreceni Egyetem magántanára lett ásványtanból. Kedvenc témája a magyarországi kalcitok voltak, amelyekkel nyolc publikációja foglalkozik.

Dudichot újra Nápolyba hívták: 1937. június 14. és szeptember 13. között kutatott a nápolyi intézetben. Amikor 1938-ban, az első bécsi döntés nyomán Nagysalló újra Magyarországhoz került, hazasietett édesanyjához és két nővéréhez. 1942-ben Nagysallóban meghalt édesanyja. Temetésére hazalátogatott, majd fél évig otthon is maradt testvéreivel. A hat hónap alatt sem pihent, folyamatosan dolgozott. Nem sokkal később rákban meghalt Miklós nevű öccse Marosvásárhelyen. De hogy örömről is beszámoljunk: ebben az évben a Duna-kanyarban nyaralót épített feleségével.

A második világháború megpróbáltatásai mellett a családi tragédiák sem kímélték. 1944. március 19-én a német hadsereg megszállta Magyarországot, bevonult Budapestre. Dudich feleségét és fiát Sopronba, Vendl Miklós sógorához menekítette. Szeptemberben visszautazott a fővárosba, és megkezdte az egyetemi intézet értékeinek vidékre mentését. 1945-ben a bombázások alatt megsemmisült budapesti lakása, súlyosan károsodott az egyetemi intézet, kirabolták nyaralóját, és 1945. augusztus 16-án Sopronban meghalt második felesége, Vendl Mária (JANKOVITSNÉ STEINER 1947). Az ostrom apósát sem kímélte, Gellért-hegyi villájuk lakhatatlanná vált, és 1944–45 telét a Gellért-fürdő melegforrás-barlangjában vészelték át.

1946-ban, mint oly sokan mások az országban, folyamatosan anyagi gondokkal küzdött. Budán próbált új otthont teremteni, fián kívül két egyetemi hallgató unokaöccse is vele lakott. Vastagbélrákot diagnosztizáltak nála, később kiderült,

23. ábra. Dudich Endre második felesége, Vendl Mária. Az első nő volt Magyarországon, akit habilitációja után egyetemi magántanárné néveztek ki (Magyar Természettudományi Múzeum, Központi Könyvtár, Budapest)

Figure 23 Mária Vendl, the second wife of Endre Dudich. She was the first woman in Hungary, who was appointed university private-docent after her habilitation (Hungarian Natural History Museum, Central Library, Budapest)

hogy a diagnózis téves volt. Fia csontvelőgyulladás miatt magántanuló lett, ő tanította otthon. Ekkor anyósa is hozzájuk költözött, hogy folyamatosan segíteni tudjon.

A második világháború pusztításai az Állatrendszertani Tanszéket sem kímélték. A gyűjtemény és számos szemléltető anyag megsemmisült. Példamutató kitartással látott neki, hogy a romokból ismét tanszéket építsen. 1951-ben a tanszék a Puskin utcai új épületbe költözött, személyzete gyarapodott, és a Magyar Tudományos Akadémia az újonnan létrehozott Talajzoológiai Kutatócsoportot is hozzá kapcsolta, így az újjáépítés korszaka után Dudich lényegesen jobb körülmények közt folytathatta az oktatói-nevelői, kutatói és tudományos szervezői munkáját.

Az 1920-as évek második felében Dudich bekapcsolódott az International Corn Borer Investigation munkájába, ahol a kukoricamoly (*Ostrinia nubilalis*) hazai parazitoidjait vizsgálta. A témával foglalkozó cikkében (DUDICH 1928) számos új parazitoidot

mutatott ki Magyarországról. Sajnálatos, hogy rövid időn belül abbahagyta a kutatást, mivel nem beszélt elég jól angolul. Bár anyanyelvi szinten tudott németül, olvasott franciául, olaszul, latinul és angolul, egyik nyelvet sem beszélte szívesen.

A kukoricamoly vizsgálata Európában – amerikai pénzen

Az eredetileg eurázsiai elterjedésű kukoricamoly (24. ábra) jelentős ivari kétalakúságot mutat, ezért nem meglepő, hogy a hímeket és a nőstényeket – Magyarországról és Ausztriából származó példányok alapján – 1796-ban Jacob Hübner (1761–1826) német lepkész *Pyralis nubilalis*, illetve *P. silacealis* néven különböző fajnak írta le. A két faj azonosságát csak 1829-ben mutatta ki Friedrich Treitschke (1776–1842) (25. ábra). A kukoricamoly lárvája számos vadon növény és termesztett növényen táplálkozik. Mielőtt a Kárpát-medencében találkozott a kukoricával, feltehetően a vadkomló (*Humulus lupulus*) és a kender (*Cannabis sativa*) volt legfőbb tápnövénye.

Az Egyesült Államokban 1917 nyarán találták első példányait Boston mellett, Massachusetts államban, bár minden bizonnyal jóval korábban behurcolták az országba, feltehetően olasz vagy magyar kölesszállítmányokkal. A faj gyorsan elterjedt Kanadában és az Egyesült Államokban, és komoly gazdasági károkat okozott a kukoricán. A kártétel csökkenését részben a természetes ellenségek betelepítésétől remélték, ezért amerikai támogatással intenzív vizsgálatok indultak Európában. A Bureau of Entomology már 1919-ben laboratóriumot alapított (European Parasite Laboratory) Dél-Franciaországban, Hyères-ben.

A chicagói International Live Stock Exposition vezetősége 1926-ban határozta el, hogy a kukoricamoly életmódjának felderítésére, valamint a védekezés kidolgozása érdekében tudományos kutatóbizottságot állít fel. A szervezőmunkát Tage Ellingerre bízta, aki Európa-szerte újabb kísérleti állomásokat hozott létre. A chicagói vásár először százezer, később kétszázezer dolláros alapot bocsátott Ellinger rendelkezésére, aki francia, német, svéd, jugoszláv, román és magyar partnereket kért fel az együttműködésre.

A kezdeményezésre Közép-Európában is fellendültek a kutatások. Az amerikai rovarászok tanulmányai mellett (BABCOK & VANCE 1929; CAFFREY & WORTHLEY 1927; THOMSON & PARKER 1928) a főleg európai érdekltségű International Corn Borer Investigation kutatócsoport tagjai publikálták eredményeiket a *Scientific Report* 1930-ig megjelent három kötetében.

A hazai vizsgálatok első összegzését Bakó Gábor (1871–1948) és Jablonowski József még az International Corn Borer Investigationtól függetlenül közölte (BAKÓ & JABLONOWSKI 1926). Munkájukban csak néhány parazitoid fajt említettek. Ezt követte Dudich Endre jóval több fajt felsoroló jegyzéke (DUDICH 1928), majd ELLINGER és SACHTLEBEN (1928), KOTLÁN (1928, 1929), HERGULA (1929) és SACHTLEBEN (1930a, 1930b) cikkei. Az igen alacsony parazitáltsági arány miatt ítélhette BAKÓ (1928)

24. ábra. Kukoricamoly (*Ostrinia nubilalis*) https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ostrinia_nubilalis_-_European_corn_borer

Figure 24. European corn borer (*Ostrinia nubilalis*) https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ostrinia_nubilalis_-_European_corn_borer

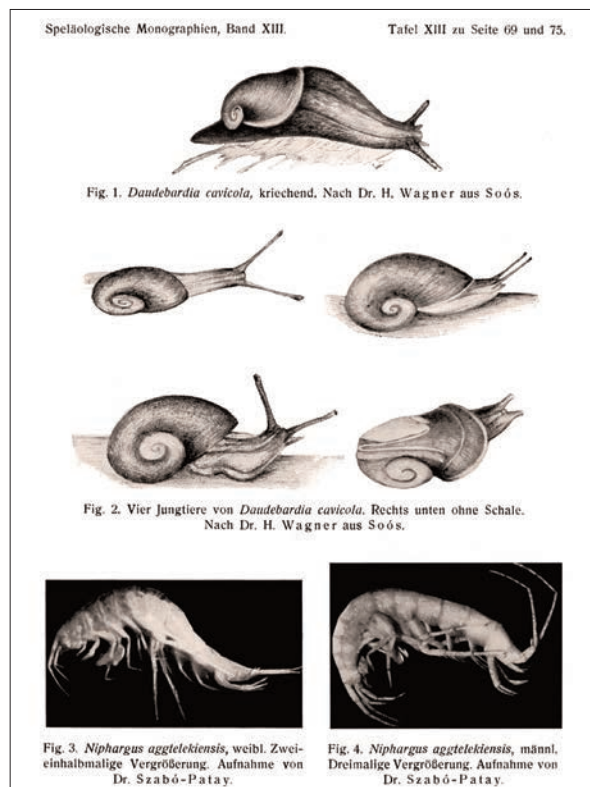
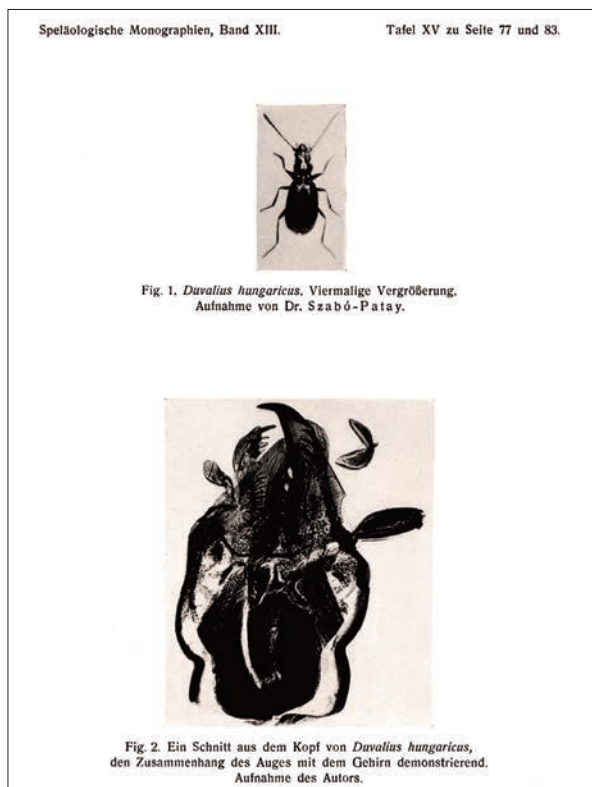
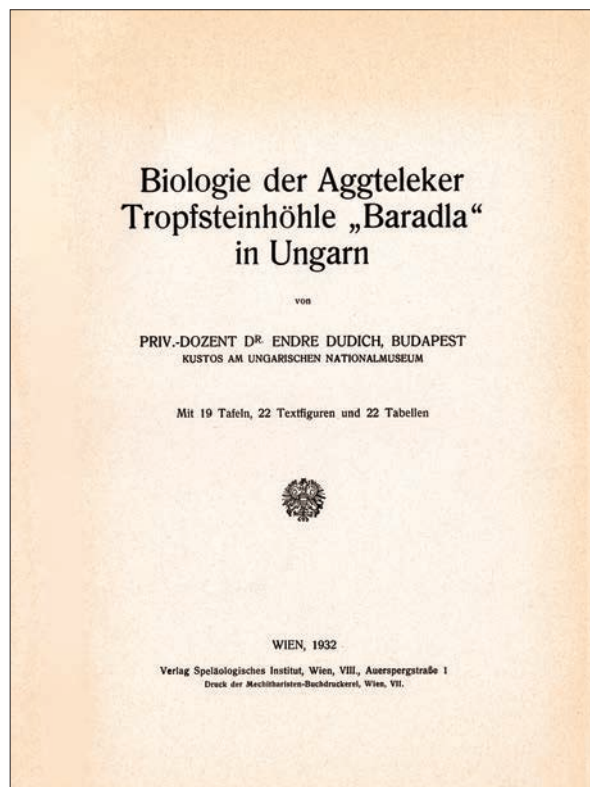
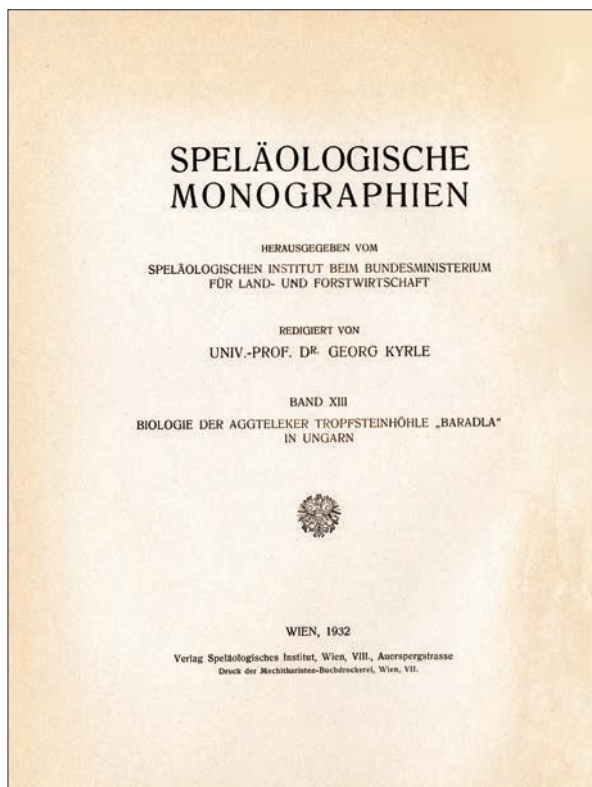

25. ábra. Kukoricamoly (*Ostrinia nubilalis*) példányai *Pyralis silacealis* névvel a Treitschke-gyűjteményben, a Magyar Természettudományi Múzeum Lepkegyűjteményében (Budapest) (Fénykép: Katona Gergely, Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest)
Figure 25. Specimens of European corn borer (*Ostrinia nubilalis*) named as *Pyralis silacealis* in the Treitschke Collection in the Hungarian Natural History Museum, Budapest (Photo: Gergely Katona, Hungarian Natural History Museum, Budapest)

és JABLONOWSKI (1929, 1930) a hazai védekezés szempontjából elhanyagolhatónak a természetes ellenségek szerepét.

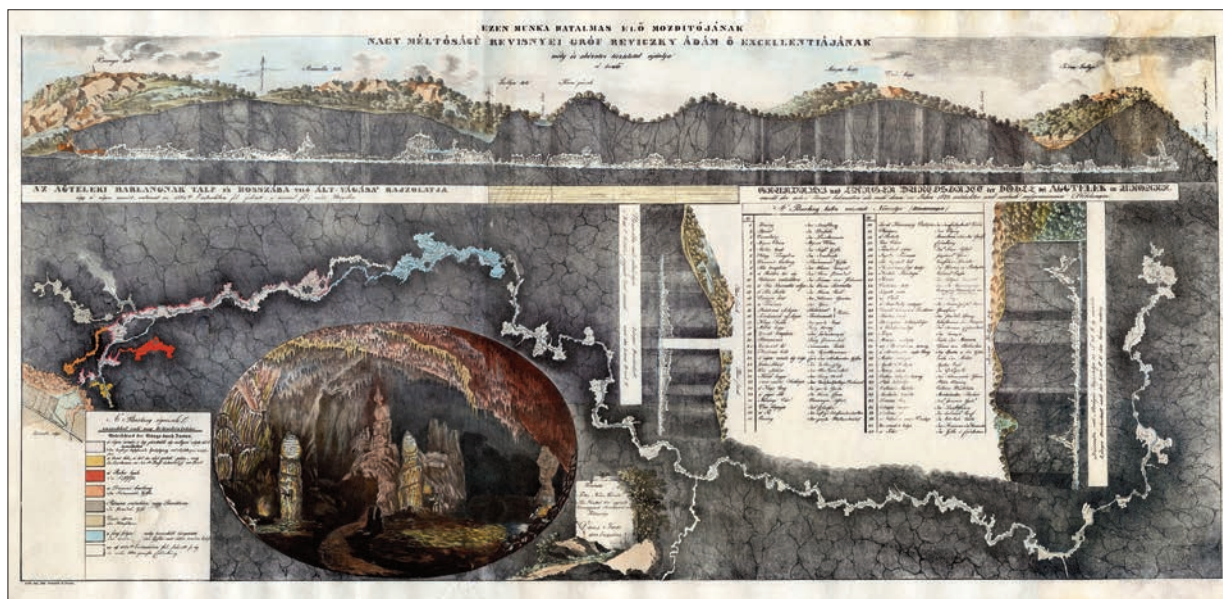
Az International Corn Borer Investigation program kutatói az 1920-as években még számos állati egysejtűt, baktériumot, gombát mutattak ki a kukoricamoly hernyóiból. A vizsgálatokban úttörő szerepet vállalt Husz Béla (1892–1954).

Husz Béla az 1929-es párizsi konferencián jelentette be, hogy a *Bacillus thuringiensis* megfelelő viszonyok között elpusztítja a kukoricamoly hernyót. Ugyanitt nagyszerű előadást tartott Kotlán Sándor (1887–1967), a modern parazitológia hazai megalapítója, az International Corn Borer Investigation magyarországi laboratóriumának vezetője. Kotlán mintegy száz vegyületet vizsgált meg a kukoricamoly ellen. Talált is egy magas nitrogéntartalmú gázt, amely elpusztítja a lepkét, és behatol a kukorica szárába is, így az ott fejlődő lárvát is megöli. Kotlán lisztmollyal kísérletezett, és 1929 nyarán tervezte kiterjeszteni szabadföldi vizsgálatait a kukoricamolyra. Előadása nagy feltűnést keltett, és számos résztvevő mellett maga Ellinger is jelezte, hogy hazánkba látogat és megtekinti a kísérleteket. A kutatók a találkozót Keszthelyre beszélték meg. Ellinger tervei szerint Debrecen mellett földet vásárolnak, amelyet kukoricával vetnek be, ott végzik majd a szabadföldi kísérleteket, amibe a debreceni Magyar Királyi Gazdasági Akadémiát is bevonják (OLÁH 1929). A kutatók 1930. június 2-án és 3-án Budapesten tanácskoztak, majd Keszthelyre látogattak, ahol a jövőbeli kísérletek helyszíneit tekintették meg, és június 18-án részt vettek a gazdászok hagyományos ballagásán, a sárguláson.

26. ábra. Dudich Endre *Biologie der Aggteleker Tropfsteinhöhle „Baradla“ in Ungarn* című könyvének sorozat-címlapja, címlapja és két táblája (DUDICH 1932c)

Figure 26. Series-cover, cover and two figures from Endre Dudich's book *Biologie der Aggteleker Tropfsteinhöhle „Baradla“ in Ungarn* [Natural history of the 'Baradla' Cave at Aggtelek, Hungary] (DUDICH 1932c)

27. ábra. Vass Imre 1831-ben publikált térképe az Aggteleki-barlangról

Figure 27. The map of the Aggtelek Cave by Imre Vass, published in 1831

Még az első világháború előtt alakult meg a Magyarhoni Földtani Társulat Barlangkutató Bizottsága, később Szakosztálya, amely 1926-ban Magyar Barlangkutató Társulat néven önálló szervezetté vált. Dudich számos előadásával örvendeztette meg hallgatóságát. Ezek közé tartozott az 1930. január 14-én az egyetem Földrajzi Intézete tantermében *Az Aggteleki-barlang biológiai kutatásának története és mai állása* címmel tartott beszámolója.

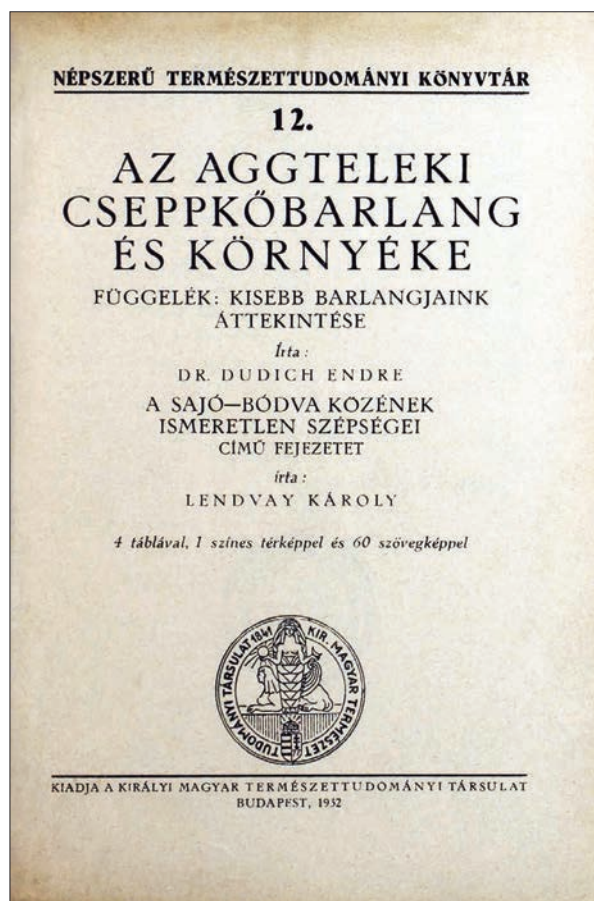
Dudich a második világháború után a Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulat néven újjáalakult szervezet választmányának a tagja, 1958-tól elnöke (DUDICH 1959d, 1959e, 1960c), majd 1969-től a társulat őszinte megbecsülésétől és ragaszkodásától övezett díszelnöke és tiszteleti tagja lett. 1962-ben elsőként kapta meg a társulat kimagasló tudományos barlangtani kutatásokért adományozott Kadić Ottokár-érméjét.

A kultuszminisztérium anyagi támogatásával 1928 októbere és 1929 decembere között 13 alkalommal kutatót a Baradlában. Minden kiszállásakor 3–4 napot töltött a barlangban. Hatalmas anyagot és tekintélyes adathalmazt gyűjtött össze, amelynek feldolgozásában hazai és külföldi kollégák is részt vettek (DUDICH 1930d).

Nemzetközi barlangász körökben komoly elismerést váltott ki az 1932-ben Bécsben megjelent 250 oldalas monográfiája, a *Biologie der Aggtele-*

ker Tropfsteinhöhle „Baradla” in Ungarn (DUDICH 1932c) (26. ábra). A könyv a címben foglaltakon túlmutatóan olyan egyedülálló vizsgálatok eredményeit tartalmazza, amelyek még napjainkban is követendő példának tekinthetők. A könyv jelentőségét jól érzékelteti Bogsch László méltatásának néhány sora (BOGSCH 1971): „E monográfia megjelenését követő évben kerültem a bécsi Collegium Hungaricumba. Bécsi éveim alatt természetesen az osztrák speleológia akkori képviselőivel is kapcsolatba jutottam, s máig is büszkeséggel tölt el a honfitársam munkáját ért számos elismerő megnyilatkozás. Aki vissza tud emlékezni az akkori időkre, az már abból a tényből, hogy 1932-ben idegen szerző ilyen nagy terjedelmű monográfiáját kiadták Bécsben, következtethet a munka értékeire és elismertségére!”

A Baradlából addig kimutatott állatfajok számát 42-ről 262-re sikerült emelnie, bár Dudich ennél sokkal fontosabbnak tartotta, hogy a könyv alap gondolata és szemléletmódja szakított a száraz faunisztikai megközelítéssel, helyette a biocönológián nyugodott (lásd még VANDEL 1964). Dudich a könyvet Vass Imrének (1795–1863) ajánlotta, akinek az aggteleki barlangról szóló könyvei éppen 100 évvel azelőtt jelentek meg (Vass 1831a, 1831b). Vass munkája volt Európában az első, térképpel illusztrált barlangmonográfia (27. ábra).

28. ábra. Dudich Endre *Az Aggteleki cseppkőbarlang és környéke* című könyvének címlapja (Budapest, 1932)

Figure 28. Cover of Endre Dudich's book *The Aggtelek Cave and its surroundings* (Budapest, 1932)

Dudich kortársai közül ketten is hasonló, komplex szemlélettel végeztek barlangbiológiai kutatásokat. Így született meg Bokor Elemértől az Abaligeti-barlang (BOKOR 1925) és Gebhardt Antaltól a Mánfai-barlang monográfiája (GEBHARDT 1934). Az 1930-as években e három munka alapozta meg a modern szemléletű tudományág kialakulását Magyarországon.

Ugyanabban az évben a Királyi Magyar Természettudományi Társulat kiadásában magyar nyelven is megjelent egy tudományos értékű, de népszerűen megírt műve a Baradláról és környékéről (28. ábra) (DUDICH 1932d). Dudich barlangbiológiai munkásságának elismerése, hogy az 1934 és 1938 között kiadott, háromkötetes *Animalium Cavernarum Catalogus* (WOLF 1934–1938) előszavának megírására Benno Wolf (1871–1943) őt kérte fel (DUDICH 1934a).

Dudich a Baradla-barlangot trofikus egységként kutatta. Kutatásairól készített első nagyszabású összefoglalását az Állattani Szakosztály ülésén ismertette *Az Aggteleki-barlang élővilágának élelemforrásai* címen. 1930-ban az *Állattani Közleményekben* megjelent, ezzel a témával foglalkozó dolgozata (DUDICH 1930b) volt hazánkban az első, mai értelemben vett produkcióbiológiai munka. A cikkel 1931-ben elnyerte a Királyi Magyar Természettudományi Társulat Margó-díját.

Elsőként ismerte fel, hogy a Baradlában elsődleges termelés zajlik, ami a barlangok anyagforgalmának megítélésében egészen új mozzanatot jelentett. A Baradla vizsgálatának korai időszakában vette észre, hogy a Siralomház nevű részben egy kisebb pocsolyában feltűnően sok evezőlábú rák fordul elő. A vízállás alját barnás-vöröses színezetű üledék borította, amit feltételezése szerint vasvegyületek okoznak. A pocsolyának ugyanakkor enyhe záptojás szaga volt, ami kénvegyületek jelenlétére utalt. Ha ezek a vegyületek előfordulnak a barlangban – okoskodott Dudich, akkor feltehetően jelen vannak a vegyületeket hasznosító bakteriális szervezetek is. A későbbi bakteriológiai elemzések igazolták sejtését.

A vas-, kén- és nitrifikáló baktériumok kemoszintézis révén közvetlen energiaforrást jelentő szerves anyagokat termelnek a fogyasztó szervezetek számára, így a barlang élővilága nem csak kívülről kap táplálékot. Ennek a megállapításnak az elsőségét és jelentőségét a külföldi irodalom is elismerte (VANDEL 1964).

A második világháború után érezhető lendületet vettek a hazai barlangbiológiai kutatások. Az egyik tényező, ami előmozdította a szakterület fejlődését, a nagy sikerű új barlangfeltárások voltak. Teljességgel ismeretlen üregrendszerek nyíltak meg a kutatók előtt, elég az 1952-ben felfedezett Béke-barlangot, vagy a két évvel később feltárt Szabadság-barlangot említeni. A Szabadság-barlanghoz kötődik a korszak egyik legnagyobb állattani szenzációja, az endemikus Vágvolgyi-szál-farkú (*Koenenia vagvoelgyii* = *Eukoenenia spelaea vagvoelgyii*), a Palpigradi rend első hazai képviselőjének megtalálása (SZALAY 1956). Sajnálatos, hogy a holotípus a Természettudományi Múzeum 1956. évi kiégésekor megsemmisült. Az állat azóta

az Aggteleki-karszt több pontjáról (Baradla-barlang, Meteor-barlang, Vass Imre-barlang) előkerült (DÓZSA-FARKAS & LOKSA 1970), és megtalálták a szlovákiai Ardói-barlangban (Ardovská jaskyňa, Szlovákia) is (KOVÁČ 1999).

A Természettudományi Múzeum háromtagú kutatócsoportja 1952 augusztusában a frissen felfedezett, szinte érintetlen Béke-barlangban gyűjtött. Ponyi Jenő (1929–2014) az 1955-ös gyűjtések nyomán a Béke-barlangból leírta az *Elaphoidella pseudojeannelit* (PONYI 1956), majd 1958-ban a Baradlából is kimutatott alak alapján a fajt alfajokra választotta szét. A Baradlában az *Elaphoidella pseudojeanneli aggtelekiensis*, a Béke-barlangban a törzsalak él (PONYI 1958). Később mindkét alak az *E. phraetica* szinonimjának bizonyult (WELLS 2007). A későbbiekben leírt *Bathynella hungarica hungarica* és *B. hungarica baradlana* (PONYI 1957) taxonokról megállapították, hogy a *B. natans* szinonimjai. Kiderült, hogy a Baradla endemikusnak hitt aggteleki vakbolharákja (*Niphargus aggtelekiensis*) előfordul a Béke-barlangban is. Kovács István Endre (1916–1996), a múzeum megbízott főigazgatója a gyűjtött anyag és Dudich kutatásaira alapozva összehasonlította a Béke- és a Baradla-barlang faunáját, és a közös fajok alapján megállapította, hogy a két barlang a múltban összeköttetésben volt, és élőviláguk is közös eredetű (KOVÁCS 1954).

Az ötvenes évek elején a másik lendítőerő Dudich Endre volt, aki maga köré gyűjtötte és írá-

29. ábra. Dudich Endre hajol a Baradlában berendezett barlangbiológiai laboratórium asztala fölé (In: SZÉKELY 2005)

Figure 29. Endre Dudich leaning over the cave biology laboratory table in the Baradla Cave (In: SZÉKELY 2005)

nyitotta a barlangbiológia iránt érdeklődő hallgatókat. Indítványára a szakterület bekerült a Magyar Tudományos Akadémia témái közé, s az így biztosított anyagi támogatással egy sor kutatót indíthatott barlangjaink biológiai vizsgálatára. A nagy számban születő barlangbiológiai publikációkat, amelyek meglehetősen távol, egymástól független szaklapokban jelentek meg, Dudich Endre egységes sorozatba foglalta *Biospeologica Hungarica* címmel.

Egyik legnagyobb álma 1958-ban valósult meg, amikor sikerült létrehozni a Baradla-barlang Róka-ágában, annak bejáratától mintegy 130 méterre az első hazai földalatti barlangbiológiai kísérleti laboratóriumot, amelyhez a Barlangszállóban még kutatószállás és felszíni laboratórium is tartozott. A Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulat 1959. évi elnöki megnyitójában az eseményre így emlékezett: „1957. október 14-én Meisel János, a Művelődésügyi Minisztérium egyetemi főosztályának helyettes vezetője azt mondta nekem: »Csinálj az Aggteleki-barlangban biológiai laboratóriumot, kapsz rá pénzt!«”

Részben az 1931-ben létesített, akkor még olasz fennhatóság alatt álló Postojnai-barlangban alapított laboratóriumot tekintette példának, ahova 1930-ban meghívták, hogy nézze meg a kezdeményezést és készítsen számukra kutatási tervet (DUDICH 1932e, 1932f, 1932g). A második laboratórium 1954-ben nyílt meg a francia Pireneusokban, Moulis-ban, a harmadikat pedig 1958-ban fejezték be a belgák Han-sur-Lesse-ben.

Ha egészsége engedte, a Baradlában létesített laboratóriumot havonta felkereste és a haláláig vezette. Számos cikkben büszkén ismertette és népszerűsítette az elért eredményeket (DUDICH 1960a, 1960b, 1962b, 1964a, 1965c).

Mielőtt bárki hipermodern módon felszerelt laborra gondolna, elegendő három fényképre pillantani, hogy szembesüljünk a valósággal. Az első képen Dudich hajol a steklámpa fényénél asztala fölé (29. ábra), a másikon Dudichot és Zicsi Andrást (1928–2015) látjuk munka közben (30. ábra), az utolsó képen edények sorjázna a laboratórium polcain (31. ábra). Ebből a perspektívából érzékelhetjük, mennyire szerény, de a célnak tökéletesen megfelelő volt a „laboratórium” berendezése.

30. ábra. Dudich Endre és Zicsi András a Baradla-barlang Róka-ágában berendezett barlangbiológiai laboratóriumban (In: DÓZSA-FARKAS 2009)

Figure 30. Endre Dudich and András Zicsi in the cave biology laboratory in the Róka Shaft of Baradla Cave (In: DÓZSA-FARKAS 2009)

31. ábra. A Baradla-barlangban berendezett barlangbiológiai laboratórium (In: DUDICH 1966a)

Figure 31. The cave biology laboratory in the Baradla Cave (In: DUDICH 1966a)

Zicsi András szinte a „nyitástól” kezdve, kihasználva a barlangi környezet klimatikus adottságait, földgilisztákkal folytatott talajzoológiai vizsgálatokat (DÓZSA-FARKAS 2009; ZICSI 1972, 1982). Személye kapcsán említsük meg az 1970-es évek legnagyobb hazai barlangbiológiai felfedezését: 1972-ben a Baradla Rövid-Alsó-barlangban Mozsáry Gábor és Mozsáry Péter kutatóbúvárok félig az iszapba fúródott, testük szabadon lévő felével jellegzetes tölcésrező mozgást végző barlangi gilisztát találtak. A felfedezés pillanatait két kiadványban is nyomon követhetjük (KESSLER & MOZSÁRY 1985; MOZSÁRY 2002). A fajt Zsicsi András *Allolobophora mozsaryorum* (= *Helodrilus mozsaryorum*) néven új fajként írta le, amely jelenkori tudásunk szerint kizárólag a Baradla Rövid-Alsó-barlangban él (ZICSI 1974).

Gere Géza (1927–2013) két szálon is kötődött a laboratóriumhoz: százlábúakkal és ikerszelvényesekkel végzett táplálkozásvizsgálatokkal (GERE 1965), illetve barlangi futóbogarak (*Duvalius hungaricus*, *Trechus austriacus*) és a szemercsés vakászka hőmérséklettűrésével kapcsolatos kutatásaival (GERE 1964, 1970).

A magyar vakfutrinka viszonylag tág, 0 és 28,5 °C közötti hőmérséklettartományt tolerál, bár már az első órát sem élte túl 26,5 °C fölötti hőmérsékleten. Ez magyarázatul szolgál arra, hogy Dudich Endre miért foghatta nagyobb számban a barlang bejárata közelében is, ahol a hőmérséklet ingadozása jelentős lehet. Lárvája bármikor gyűjthető, ami bizonyítja, hogy igazi barlanglakóként szaporodása nem ciklikus. A *Trechus austriacus* esetében a még tolerált felső hőmérsékleti értékek kissé magasabbak (31–32 °C). Ez arra utalhat, hogy evolúciós léptékkal nézve később alkalmazkodott a barlangi viszonyokhoz. A szemercsés vakászka esetében a 2–15 °C közötti tartomány tekinthető optimálisnak, a mortalitás ez alatt és felett rohamosan nő. Ez a faj is évszaktól függetlenül azonos gyakorisággal fordul elő a barlangban (GERE 1964, 1970).

Dudich tudományos és népszerűsítő publikációk egész sorát írta általános barlangtani és barlangbiológiai kérdésekről (DUDICH 1930c, 1930d, 1931c, 1931d, 1932h, 1933b, 1944c, 1944d, 1955, 1958e, 1959c, 1960d, 1962a, 1962c, 1963b, 1965c).

Sajnálatos, hogy Dudich halála után kezdeményezése lassan elsorvadt.

1934. július 23-ával lezárult tudományos életpályájának első szakasza: kinevezték a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karán az állatrendszertan professzorává. Az *Est* már 1933. július 28-án arról tudósított, hogy a bölcsészkar őt hívta meg tanszékvezetőnek (S.F. 1933). A posztra felmerült Ábrahám Ambrus Andor (1893–1989) és ifjabb Entz Géza (1875–1943) személye is, de az egyetem ragaszkodott Dudich-hoz. Az Állattárból 1934. július 31-én kelt levélben gratuláltak egyetemi tanárrá történt kinevezése alkalmából.¹⁸

Azzal, hogy múzeumi őrből egyetemi tanár lett, nem szakadt meg kapcsolata az Állattárral. Sőt, életének nehéz, válságos szakaszaiban gyakran kívánczolt vissza múzeumi dolgozószobájába, ahová ifjú korának legszebb emlékei kötöttek. Örömmel üdvözölte az Állattár megújulását, ami véleménye szerint az „oktató múzeum” hazai megszületését jelentette (DUDICH 1939d).

Bármennyire is fájó volt az Állattár részére távozása, később ez mind a magyar zoológia, mind a múzeum részére a legnagyobb nyereséggé vált. Kinevezése után azonnal helyreállította a magyar zoológia békéjét, amelyet az egyetem és a múzeum között folyó áldatlan torzsalkodás évtizedek óta megmérgezett. Harmonikus együttműködést alakított ki hazánk két legnagyobb állattani kutatásokat végző intézménye között. De ennél jóval nagyobb feladattal is szembe kellett néznie (BALOGH 1971): „A zoológiai béke megteremtésénél jóval tovább tartott a korszerű állattani oktatás megteremtése. Ezen a téren már a harmincas években is kétfrontos harcot kellett folytatnia. Harcolnia kellett azok ellen a túlzók ellen, akik minden rendszertanban valami idejét múlta beskatulyázási munkát láttak, és nem értették meg, hogy a rendszertan nélkülözhetetlen alapja a növény- és állatnemesítésnek, növényvédelemnek és egy sor más, létfontosságú gyakorlati iránynak is. De harcolt azok ellen is, akik a rendszertan feladatát egyedül az öncélú rendszerezésben látták és ezen nem akartak vagy nem tudtak túllépni. Az új állatrendszertani tanszék professzora azt is világosan látta, hogy a harmincas évek állatrendszertana a zoológi-

¹⁸ Magyar Természettudományi Múzeum, Központi Könyvtár, Budapest, Állattári iratok, 103/1934.

ának sokkal szélesebb területét öleli fel, mint amit a rendszertan szó fogalmilag megjelöl. Ebben az időben Európa és a tengerentúl néhány hasonló tudományos műhelyében otthont kapott az állatökológia, amely különösen az életközösségekben folyó anyag- és energiaforgalom tanulmányozásával, új irányt jelentett a biológiában. Dudich Endre világviszonylatban is az elsők között ismerte fel az új irány rendkívüli jelentőségét. Mint professzor, világosan látta: az ökológia, mint szintetizáló tudomány, kiválóan alkalmas arra, hogy összefoglalja, és egységes képbe illessze környezetünkről szerzett ismereteinket. Ezért csak a megfelelő ökológiai látással rendelkező biológus-tanár képes a földről, az éghajlatról, a növény- és állatvilágról szerzett részletismerteket tanítványai fejében egybekovácsolni. Mint kutató, egész pályáján harcolt a laboratóriumi és szabadföldi biológia egységéért: világosan látta, hogy a laboratóriumi viszonyok között elért eredmények sok területen csak az első lépést jelentik, és azokat természetes, szabadföldi viszonyok között ellenőrizni kell. Különösen nagy jelentősége volt ennek a harmincas években, amikor a biológia néhány rohamos fejlődésnek indult ágában – például az élettanban – elért nagyszerű eredmények átmenetileg szinte szükségszerűen a laboratóriumi biológiát hozták előtérbe a szabadban történő kutatásokkal szemben.”

Szinte elképzelhetetlen körülmények között, a legminimálisabb személyi és anyagi feltételek mellett kellett az elavult könyvtárral és a hatalmas, de minden részében felújításra szoruló gyűjteménnyel rendelkező tanszékből korszerű oktatást és tudósképzést biztosító intézetet létrehozni. Szellemi és fizikai erejét a legracionálisabban beosztva látott a munkához. Az első években egyetemi előadásainak megírásán dolgozott. Ezzel párhuzamosan átrendezte a gyűjtemény megfelelő részeit, úgyhogy mire előadásainak megírását befejezte, elkészült a nagy gyűjtemény és a hallgatóság részére állandóan hozzáférhető „tanuló-gyűjtemény” is. Három évtizednyi oktatói tevékenysége alatt előadásainak anyagát állandóan javította, bővítette, átírta, hogy a legkorszerűbb szinten tarthassa. Páratlan kötelesség- és felelősségtudatából fakadóan egész egyetemi tanári pályafutása alatt minden egyes órájára lelkiismeretesen felkészült. Előadásai mintaszerűen felépítettek, világosak, szabatos stílusúak, lendületesek voltak. Oktatási segédeszközeit a legújabb technikai eredmények és berendezések felhasználásával állandóan bővítette, az elérendő cél érdekeinek megfelelően állította össze. Az általa bevezetett rendszertani gyakorlatokon a minél biztosabb és minél nagyobb területre kiterjedő fajismeretet tartotta elsődlegesnek (Soós 1972).

A fehéreköpenyes főrabszolga

Fehéreköpenyes rabszolgák címmel 1940-ben jelent meg Feliczián Vilmos regénye (FELICZIÁN 1940). Két egyetemi tanársegéd tudományos pályájának küzdelmeit, kudarcait tárja elénk egy képzeletbeli hazai egyetem növénytanintézetében. Feliczián korán elhunyt tanársegéd barátjának állított emléket regényében, amelyből jóakarát, baráti szeretet és természettudományi tárgyismeret sugárzik, hiszen a szerző, akárcsak barátja, maga is tanársegéd volt egyik egyetemünkön. Dudich Endre számára a könyv megjelenése kivételes alkalmat teremtett, hogy saját egyetemi tanári munkáján keresztül a hasonló beosztásban dolgozó kollégái mindennapjairól írjon (DUDICH 1943f) (32. ábra).

Dudich megítélése szerint a regény hasznos szolgálatot tett, mert szélesebb körök figyelmét is ráirányította a természettudományok művelésének hazai lehetőségeire, ezt azonban határozottan egyoldalú módon tette. Két ok miatt is.

A regény főhősei szerzetesi hittel és aszkézissel dolgoznak késő éjjelekig, miközben pusztá megélhetésükért is küzdelmet vívnak. Tény, hogy az első világháború és a trianoni békediktátum utáni években a hazai természettudomány támogatása jelentősen megcsappant. Amikor azonban a nemzet talpra állt, a természettudományi kutatások is egyre nagyobb dotációt kaptak. Jelentős része volt ebben gróf Klebelsberg Kunó (1875–1932) vallás- és közoktatásügyi miniszternek, az 1927-ben felállított Országos Ösztöndíjtanácsnak, majd 1930-tól az Országos Természettudományi Tanács és Alap-

32. ábra. „Fehérköpenyes rabszolgák” – Dudich Endre és tanszéki munkatársai 1954-ben (Magyar Természettudományi Múzeum, Tudománytörténeti Gyűjtemény, Budapest)

Figure 32 “White-gown slaves” – Endre Dudich and his staff colleagues in 1954 (Hungarian Natural History Museum, Science History Collection, Budapest)

nak, a Széchenyi Tudományos Társaságnak és a Magyar Tudományos Akadémiának. Számosan szettek támogatásukkal lehetővé tenni a legkülönbözőbb, részben elméleti, részben pedig gyakorlati irányú természettudományi kutatásokat. Esterházy Pál herceg (1901–1989) például 1938-ban 300 000 pengős alapítványt hozott létre az orvosi kutatások előmozdítására.

A másik ok jóval egyszerűbb. A természettudományok műhelyeiben nem csupán tanársegédek, Feliczián „fehérköpenyes rabszolgái” dolgoztak, hanem egyetemi tanárok is. Ők vajon rabszolgahajcsárok vagy főrabszolgák? – tette fel a kérdést Dudich. Vajon számukra korlátlanok a kutatás lehetőségei, és semmi sem hátráltatja őket munkájukban? A kérdést saját példáján keresztül válaszolta meg. Válaszának szinte minden pontja napjainkban is igaz és aktuális, ezért részletesebben ismertetjük.

Dudich kiindulási alapja az volt, hogy a tudományos kutatómunkának az egyén tudásán, kutatási hajlaimain, az anyagi támogatottságon túl van még egy alapvető tényezője: az idő, amely a kutatónak rendelkezésére áll. Ez az a tényező, amelyet oly sokszor nem méltattak és napjainkban sem méltatnak figyelemre.

Gyakori jelenség, hogy az egyetemi tanár kinevezése után lényegesen kevesebbet publikál, mint előtte. Ez a csökkenés természetesen harapós megjegyzéseket és rosszhiszemű magyarázatokat vált ki a lemaradt versenytársak, az elmaradhatatlan irigyek és a személyes ellenségek körében. Tény, hogy az egyetemi tanár életéről, hivatali kötelességeiről, munkalehetőségeiről alig van tiszta képe azoknak, akik csak kívülről, messziről szemlélik az életét, sőt, még azoknak a munkatársainak is alig, akik aránylag közeli szemlélői főnökök életének és tevékenységének. Dudich így vallott erről: „Mielőtt egyetemi tanárrá kineveztek, sokat gondolkoztam azon, hogyan fogom majd berendezni az életemet mint egyetemi tanár. Elgondoltam, hogy mennyivel többet fogok majd tudományosan dolgozni, mennyi derék tanítványt és lelkes, természettudományt fogok nevelni és mennyi, idő hiányában akkor megvalósíthatatlan tervemet fogom majd megvalósítani... Az ébredés, a valóság megismerése nagyon keserves volt. Hamarosan tisztán állt előttem a szomorú tény: ha lelkiismeretesen eleget akarok tenni mindazon kötelességeimnek, amelyeket az intézetszervezés és intézetigazgatás, az organizáció és adminisztráció, a mindennapi és kü-

lönleges oktatás, valamint a kari élet kötelmei reám rónak, akkor alig marad valami időm a kutatómunkára. Pedig mindezekhez járulnak még az egyesületi élet kívánalmai, nem is szólva a társadalmi életről. Mikor jut ideje az embernek családjá számára? Mikor tudja megvalósítani az időnként okvetlenül szükséges szellemi kikapcsolódást, hiszen nem lehet bírni az állandó lelki feszültséget, szellemi készenléteket. Mindennek az az eredménye, hogy az összes kötelességek és kötelmek lelkiismeretes elvégzése és kielégítése után csak apró töredékideje marad az embernek a tudományos kutatás számára. Hihetetlenül hangzik, de mégis így van.”

Dudich írását keserű önvallomásnak is felfoghatjuk, amely tényleges bepillantást engedett egyetemi tanársága éveibe. Szavait rövidítve adjuk közre: „Elengedhetetlen az előadások anyagának alapvető megfogalmazása, megírása. Több félévre terjedő kollégiumok esetében ez felettébb időrabló és improduktív munka, amely a tanár első néhány évét igénybe veszi. Ennek meg kell lennie, mert különben a tanár nem fog rendelkezni a tőle megkívánható nagy anyagáttekintéssel. (...) Mint tanárnak meg kell szereznie szaktárgya felett az általános áttekintést és tudást, hogy azt érdemlegesen előadhassa. Az előadásokhoz azonban nem elég, hogy megírtuk. Egyrészt illik készülni rájuk, vagyis előadás előtt az illető óra szövegét vagy vázlat jegyzetét figyelmesen átolvasni, másrészt pedig az órát előadás-technikai és szemléltetési szempontból is elő kell készíteni, kijelölni az aznapi kísérleti és szemléltetési taneszközöket, beállítani az esetleges kísérleteket. (...) Ez a munka szükségessé teszi azt, hogy a tanár ne csak tárgyának legyen feltétlen ura, hanem ismerje intézetének felszerelését a legaprólékosabb dolgokig, mert csak így tudhatja megtalálni vagy kieszelni minden órára a szükséges szemléltetési anyagot. Ezt a munkát csak ő maga tudhatja elvégezni, előkészíteni. (...)

De legtöbbször vagy új intézetet kell szervezni, vagy a már meglévőt átszervezni. Milyen nehéz és hosszú az út az elgondolástól a megvalósításig? Küzdelem a helyért, pénzért és a felszerelésért. A helyiségek megszerzése, átalakítása, berendezése, az alapfelszerelés, bútorzat, ezerféle eszköz, műszer, vegyszer, gyűjtemény, könyvtár stb., stb. beszerzése az oktatás és a kutatás szükségleteire! (...) Ha mindez megvalósult és a szervező munka nyugvópontra jutott, még mindig sok minden marad hátra: az intézet továbbfejlesztése és karbantartása.”

Dudich ezután a kötelező napi teendőket sorolta, amelyek perceket, órákat rabolnak el. Igen, egy levelet időigényesebb volt kézzel vagy írógéppel megírni, borítékolni, postázni, ugyanezt a különnyomatokkal megtenni, mint egy elektronikus levelet elküldeni. És akkor már a tanszék egyik asztalán ott csörgött a telefon: „És mindezen gátló tényezők mögött ott fenyeget még korunk egyik legidegrentőbb találmánya: a távbeszélő készülék, ez a korszerű pokolgép, amelyet csak úgy lett volna szabad megalkotni, hogy csupán mi hívassunk fel másokat, minket azonban senki.”

A kari élet, a bizottsági ülések, a referálásra kapott hallgatói ügyek (indexláttamozások, félévbeszámítások, doktori tárgyválasztások, oklevél-honosítások), doktori értekezések bírálatai, magántanári jelentések, magántanári kollokviumok, próbaelőadások, doktori szigorlatok mind-mind fogyasztják a tanár idejét. Szakdolgozatok bírálata és a szóbeli vizsgák időt vesznek igénybe és nem is tartoznak az élet magasabb rendű örömei közé. Tetézi még a dolgot az, hogy kinevezése után egy ideig a friss tanár a kari jegyző is.

„A doktorátusi munkálatok már átvezetnek az intézeti kutatómunka területére. Tisztára a tanártól függ, hogy intézete mennyire produktív vagy mennyire nem. Hogy segédtanerőit áthatja-e a tudás- és kutatás-szomj, hogy mennyire vetik rá magukat a témájukra, hogy ülnek-e önként este is dolgozóasztaluknál, vagy pedig betartják a hivatali időt, mint a gyári munkások, hogy kialakulnak-e tudásfejlesztő és fogalomtisztázó megbeszélések az intézetben, hogy keletkezik-e intézeti szellem, intézeti irányzat, képződik-e körülötte „iskola”, hogy a mindent átható kutatószellem valóban kutatóintézeté teszi-e az egyetemi intézetet, mindez a tanár egyéniségétől és viselkedésétől függ. Ha leszáll elefántcsonttoronyából, kijön tanári szobájából és emberi módra szellemi közösségbe lép doktorandusaival, segédtanerőivel és egyéb tanítványaival, ha részt vesz munkájukban, engedi őket véleményt nyilvánítani, ha megbeszéli velük a problémákat, ha figyelmessé teszi őket az új dolgokra, irányzatokra, akkor csodálatosan kellemes légkör alakul ki az intézetben és a tanár minden külön törekvés nélkül iránymegszabó, munkairányító és vezető személlyé válik intézetében. Ez

azonban megköveteli azt, hogy otthagya a saját munkánkat, mellőzve saját tudományos kutatásunkat, másra, az intézeti munkára, az intézeti szellemre pazaroljuk el időnket.”

Ezzel nagy vonalakban a végére értünk az egyetemi tanári beosztással járó feladatoknak.

„Az egyetemi tanár azonban nem magánvaló lény, hanem tagja egy tudományos közösségnek, a tudományos társadalomnak. Mindenki tagja több-kevesebb tudományos társulatnak, egyesületnek. Egyszerű vagy választmányi tag, esetleg titkár, főtitkár, alelnök vagy elnök – tisztségviselő. Mint a tűz az oxigént, úgy fogyasztja a sok egyesület az egyetemi tanár idejét. Ülések, gyűlések, választmányi ülések, felolvasóülések még akkor is sok időt rabolnak el, ha az ember egyszerűen csak jelen van. Ha referál vagy előad, akkor fokozódik az idővesztés. Egyszer összeállítottam, hogy ha egy hónapban mindenütt megjelentem volna, ahová hivatalos voltam, vagy ahová meghívót kaptam, akkor a 30 napból 24 délutánom és estém ment volna veszendőbe. (...)

Sok egyetemi tanárt vesz igénybe a különböző tanácsok intézménye is. Az Ösztöndíjtanács, a Természettudományi Tanács, a Természetvédelmi Tanács jórészt egyetemi tanárokból áll és bizony ezek is szépen tartanak üléseket.

Tudományos életünk legfelső intézményei, az Akadémiák ülései ugyan nem nagyszámúak, de bizony kiadások szoktak lenni és őket rendszeren még zárt ülés is követi. (...)

Az embernek családja is van, amely szintén részt kér belőle. Vannak társadalmi kötelezettségei, vallási, katonai, osztálytársi, megyei stb. alapon létrejövő összejövetelei, ahová szintén illik néha elmenni. Tudományos önképzés? Színház? Opera? Mozi? Kikapcsolódó szórakozás? Pihenés? Mikor lehet minderről szó?

Fugit, fugit irrevocabile tempus¹⁹ és önálló kutatásaink napról-napra, hétről-hétre tovább tolongnak. Apró töredékideink nem elegendők arra, hogy az ember neki tudjon lendülni a munkának, hogy el tudjon merülni megfigyeléseibe és gondolataiba. Nem tudja magát kellően koncentrálni, mert a sok apró-cseprő ügy s munka idegessé teszi és eltereli a figyelmét. Nem egyéni sirám ez, hanem általános panasz. (...)

Hogyan lehet mindennek ellenére mégis dolgozni? Mert hiszen tény az, hogy a felsorolt akadályozó körülmények ellenére is publikálnak az egyetemi tanárok. Mások is, én is. Mi segít elhárítani a munka akadályait? (...)

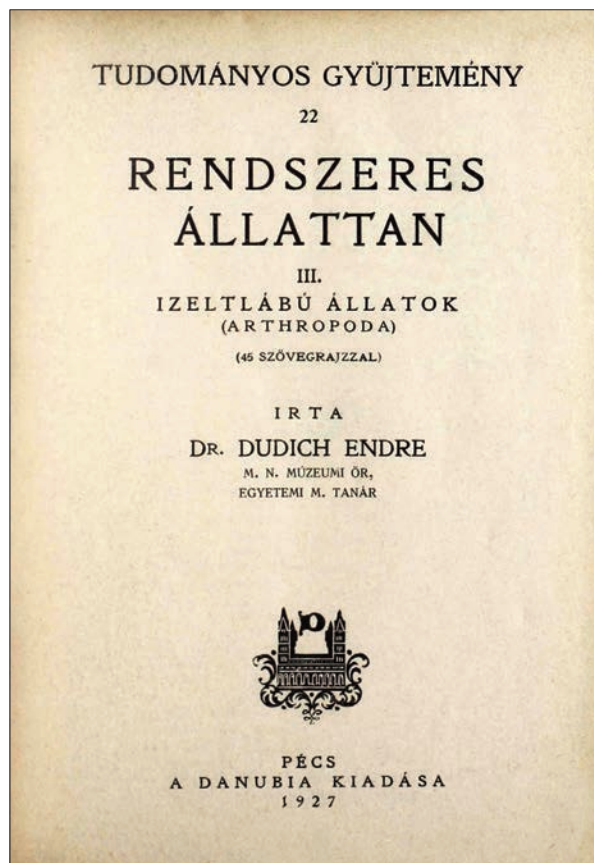
Erkölcsei kötelesség a tudományos munka. (...) Példával kell elől járnia segédtanerői és tanítványai felé, akik ugyancsak számon tartják, hogy a „prof” mennyit és mit publikál. Témagazdagsága biztosíthatja neki a tudományos vezetést intézetében, sőt azon kívül is. Kötelessége van szaktárgyával szemben a kritika terén. Illik megírnia szaktárgya tan- vagy kézikönyvét és többnyire szépszájú „megrendelt” cikket is. Csak az irodalmi munkásság biztosíthat neki megfelelő tekintélyt a tudományos társadalomban és súlyt külföldi viszonylatban. Külföldi kapcsolatok jórészt csak megfelelő szakirodalmi munkásság alapján jöhetnek létre. Szóval: »publicare necesse est!«

Dudich számos, a saját életéből vett tanáccsal, ötlettel állt elő, ami a hatékony munkavégzést segítheti. Végezetül olyan külföldi gyakorlat meghonosítására tett javaslatot, amely hazánkban azóta sem vert gyökeret: „Külföldön általában nagyobb segítség áll a tanárok rendelkezésére, mint nálunk. A technikai segédtervek is nagyobb számban nyernek már alkalmazást. Sőt, az sem ismeretlen dolog, hogy valamely pontosan körülírt, nagyobb jelentőségű kutatómunka zavartalan elvégzése céljából a tanár 1–2 félévre szabadságra megy. Lehet, hogy a külföldi vendégelőadásoknak és a csereprofesszorságoknak nagy a jelentőségük. Azonban ez nem annyira a tudomány előre vitelére, mint inkább tudománypolitikai kapcsolatok kiépítésére, ápolására és a meglévő ismeretek terjesztésére nézve fontos. Ha ilyenekkel kapcsolatban hetekig, sőt hónapokig lehetnek távol tanárok egyetemüktől, akkor a tudományos kutatás érdekében is lehetne és kellene itt-ott segíteni, könnyíteni rajtuk.

Mutatis mutandis itt is alkalmazhatjuk a híres római intét: »Videant consules, ne quid detrimenti capiat res publica«²⁰.

¹⁹ Sed fugit interea fugit irreperabile tempus. Vergiliusnak tulajdonított latin mondás, jelentése: Visszahozhatatlanul rohan az idő.

²⁰ Videant consules ne quid res publica detrimenti capiat. Latin mondás, jelentése: A konzuloknak legyen rá gondjuk, hogy az államot ne érje baj.

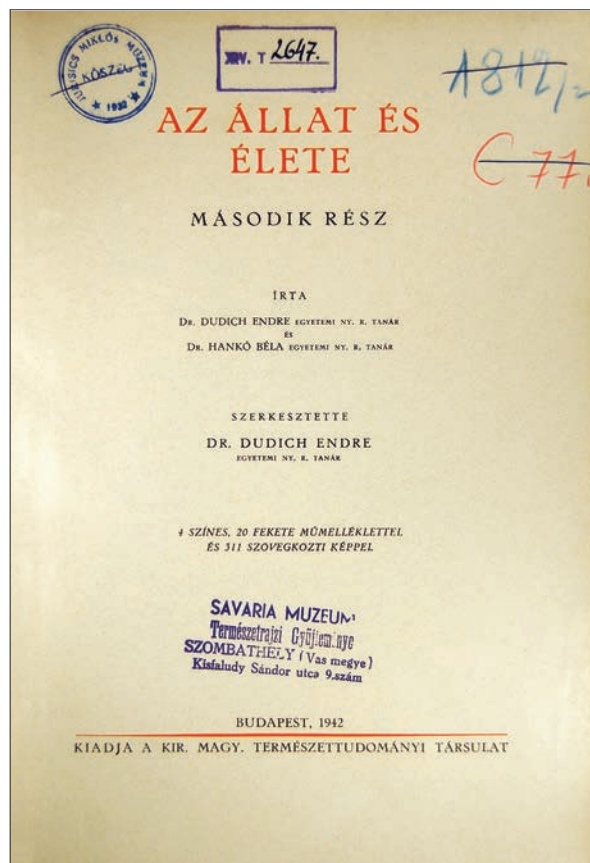

33. ábra. 1927-ben látott napvilágot a *Rendszeres állattan III. Izeltlábú állatok* című munkája

Figure 33 His work, entitled *General Zoology III. Arthropods* was published in 1927

Előadásainak rövidített anyaga először 1942-ben, a Természettudományi Társulat centenáris kiadásában (DUDICH 1942g; Soós 1942) jelent meg *Az állatok rendszere és a szárazulatok állatföldrajza* címen (DUDICH 1942f) (34. ábra), bár már 1927-ben napvilágot látott egy kisebb munkája *Rendszeres állattan III. Izeltlábú állatok* címmel (DUDICH 1927d) (33. ábra). A Természettudományi Társulat kiadásában megjelenő *Új kincseskönyv* 3-ban *Az állatok rendszere* fejezete szintén az ő munkáját dicséri (DUDICH 1941g).

1952-től kezdve a folyamatosan átdolgozott egyetemi jegyzetek sora került ki a keze alól (DUDICH [1950g], 1951b, 1952b, 1952c, 1959f, 1959g, 1960e, 1960f, 1961b, 1961c, 1964b, 1964c, 1965d, 1966c, 1967a, 1967b, 1968a, 1968b, 1970). Végre 1969-ben, a tanítvány Loksá Imrével (1923–1992) közösen megjelent az *Állatrendszertan* című egyetemi tankönyv (DUDICH & LOKSA 1969), amely to-

34. ábra. Az *állat és élete* című könyv második részének címlapja (Budapest, 1942). Dudich nevéhez fűződik *Az állatok rendszere és a szárazulatok állatföldrajza* című fejezet, ami 300 oldalt tesz ki (DUDICH 1942f)

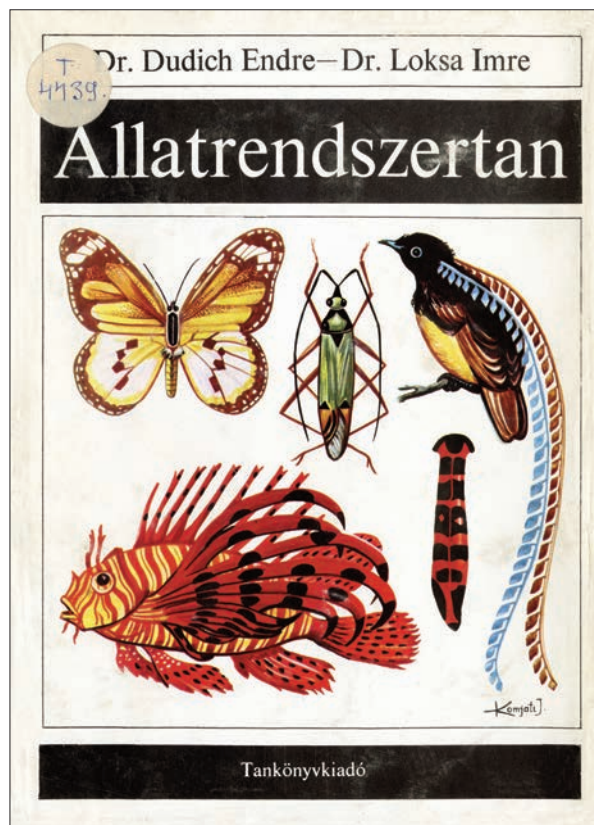
Figure 34. Cover of the second part of the series *The animal and its life* (Budapest, 1942). The 300 pages long chapter, *Zootaxonomy and land zoobiogeography* was written by Dudich (DUDICH 1942f)

vábbi öt kiadást ért meg (DUDICH & LOKSA 1971, 1975, 1978, 1981, 1987 [1988]) (35. ábra).

Az első kiadás szinte még nyomdameleg példányával három hallgató, közöttük Vásárhelyi Tamás kereste meg Dudichot és Loksát, hogy dedikálják a könyvet. Dudich Endre dedikációja rövid volt: *Tolle, lege!*, vagyis *Vedd és olvasd!*, míg Loksá Imréé: *Sine systemate chaos, azaz Rendszer nélkül káosz van.* (36. ábra).

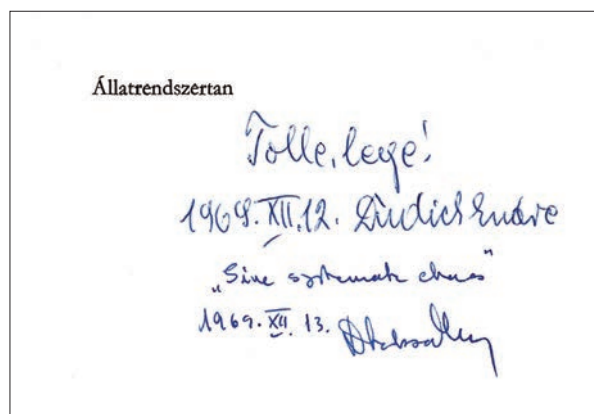
Dudich szinte élete utolsó percéig dolgozott egy állatföldrajzi egyetemi tankönyvön és egy összefoglaló barlangbiológiai kézikönyvön.

Élete végéig vallotta, hogy nem lehet jó taxonómus, aki elszakad a terepmunkától, a gyűjtéstől, a szabadföldi megfigyelésektől, és csak laboratóriumában vagy múzeumi íróasztala mellett

35. ábra. Az *Állatrendszertan* című egyetemi tankönyvet Dudich egykori tanítványával, Loksa Imrével írta. Első kiadása 1969-ben jelent meg (DUDICH & LOKSA 1969), amit további öt kiadás követett

Figure 35. The cover of the university textbook, entitled Zootaxonomy written by Endre Dudich with his student, Imre Loksa. It was published in 1969 (DUDICH & LOKSA 1969) and was followed by further five editions

36. ábra. Dudich Endre és Loksa Imre dedikációja az *Állatrendszertan* című egyetemi tankönyv első kiadásában

(Vásárhelyi Tamás tulajdona)

Figure 36. The dedication of Endre Dudich and Imre Loksa in the first edition of the university textbook Zootaxonomy (Property of Tamás Vásárhelyi)

dolgozik. Folyamatosan időt szakított a terepmunkára (37. ábra), gyűjtésre és megfigyelésekre, és egyetemi előadásaiiban mind gyakrabban szolt a populációk kölcsönhatásairól. Több összefoglaló, iránymutató cikket írt, mint *Az élettudomány belső tagolódása* (DUDICH 1938a), az *Élettér, élőhely és életközösség* (DUDICH 1939c), *A rendszertani munka és az állatkatalógusok* (DUDICH 1943c) és *A typus és fajtái* (DUDICH 1946c), *Ein System des rezenten Tierreiches* (DUDICH 1957a).

Az oktatás jelentette számára a legnagyobb örömet, diákjaiban látta a jövő reménységét. Az *állattani honismeret rögös útjain* című cikkében megfogalmazott gondolatai ékesen bizonyítják ezt (DUDICH 1941h): „Törekvéseim kudarca sok keserűséget okozott nekem. Sok mindenből kiábrándultam és derűlátásom alaposan megcsökkent. Csak egyben nem vesztettem még el hitemet: az ifjúságban. Azokban az évjáratokban, legyenek azok muzeisták, egyetemi segédtanerők vagy középiskolai természetrajz tanárok, hiszek és bízom, amelyeket még nem tompított el az élet, amelyeknek lobogása még nem kisebbedett, amelyek még tudnak lelkesedni eszméért, amelyek még a töretlen optimizmus éveit élék. Szentül hiszem, hogy ez az ifjúság meg fogja érteni tanításomat és soha sem sejtett színvonalra fogja majd emelni a magyar állattani honismeretet.”

A vízi élőhelyek fokozottabb intenzitású kutatása vetette fel és érlelte meg az akkor még muzeológus Dudich Endrében a szervezett folyamatok kutatás, elsősorban a Duna kutatásának gondolatát. Maucha Rezsővel (1884–1962) már a harmincas évek elején sürgette a Duna nemzetközi összefogásra támaszkodó hidrobiológiai vizsgálatát. Bár 1944 derekán létrejött a tiszavirág életű bajai Duna-kutató Intézet, a negyedszázadon át dédelgetett terv csak 1958-ban, az alsógödi Dunakutató Állomás létesítésével vált valóra. Az intézetet 1970-ig vezette, és haláláig tanácsadója maradt. Különösen élete utolsó szakaszában vett igen aktívan részt az intézet munkájában, számos dolgozata jelent meg ekkor a Duna élővilágáról, és második, rendes akadémiai székfoglalójának témája is a Duna állatvilágának rendszertani, faunisztikai és állatföldrajzi taglalása, értékelése volt. A halak testalakjával is behatóan foglalkozott (DUDICH 1950f).

37. ábra. Dudich Endre munkatársaival és volt tanítványaival Farnoson, 1952-ben (Magyar Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjtemény, Budapest)

Figure 37 Endre Dudich with his colleagues and former students at Farnos in 1952 (Hungarian Natural History Museum, Science History Collection, Budapest)

Az erdőtalajok ízeltlábú-közösségeinek produkcióbiológiai vizsgálatára majdnem öt évet áldozott. A kutatást kisebb-nagyobb megszakításokkal végezhetette, mert egy barlangi kiszállása alkalmával erősen meghűlt, és egészségügyi problémái akadályozták az aktív részvételben. A munkába volt diákjai, Balogh János és Loksa Imre kapcsolódtak be (DUDICH *et al.* 1952b, 1952c).

Dudich Endre 1967. július 1-jén vonult nyugdíjba, de a Barlangbiológiai Laboratórium vezetője és a Magyar Dunakutató Állomás munkatársa maradt egészen haláláig. 1971. február 5-én nyombélfekéllyel műtötték. Bár a műtét sikerült, szíve felmondta a szolgálatot, és az altatásból már nem ébredt fel.

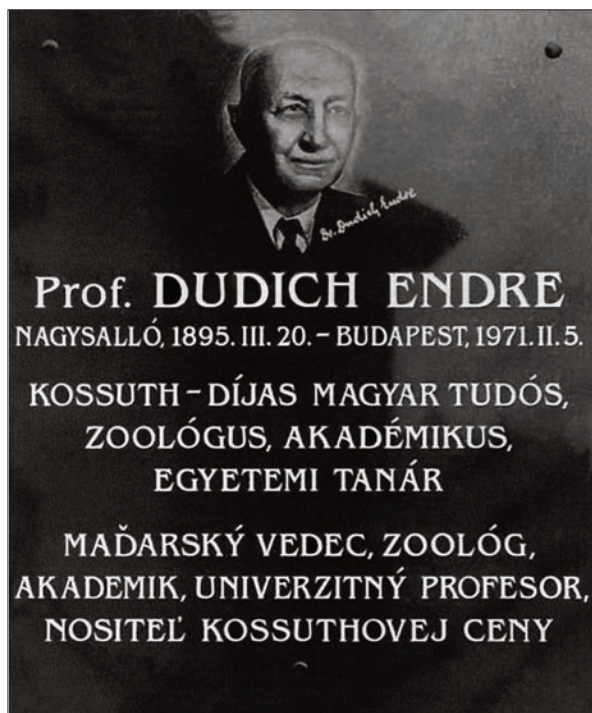
Dudich Endre a Farkasréti temetőben nyugszik. Temetésekor Loksa Imre egy palack Duna vizet és a Baradla-barlangból származó cseppkövet helyezett a koporsójára. Sírját 2004-ben a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság védetté nyilvánította. 1981. május 7-én a Baradla-barlang „Fekete-termében”, vagyis a Nagytemplomban emléktáblát avattak tiszteletére.

Nagysallón a Csemadok (napjainkban Szlovákiai Magyar Társadalmi és Közművelődési Szövetség) helyi alapszervezete közreműködésével, halálának 120. évfordulóján, 2015. november 28-án leplezték le emléktáblát (38. ábra).

1929-ben választották a Szent István Akadémia rendes tagjává. Az Akadémia IV. osztálya rendezésében 1931. december 4-én, pénteken délután a Szent István Társulat kistermében olvasta fel *A barlangok biológiai osztályozása* című székfoglaló értekezését.

A Magyar Tudományos Akadémia 1932-ben levelező, majd 1942-ben rendes tagjává választotta. Az 1952-ben újrászerveződött Magyar Tudományos Akadémia ideológiai alapokon megvonta tőle a már elnyert akadémikusi rangot és tanácskozó taggá minősítette, de 1953-ban újra levelező taggá, majd 1964-ben rendes taggá nyilvánították. Így állt elő az a furcsa helyzet, hogy négy akadémiai székfoglalót tartott.

Tudományos munkásságát számos kitüntetéssel ismerték el: a Munka Érdemrend arany fokozata (1955 és 1960), Bugát Pál-díj (1920), Margó-díj

38. ábra. Dudich Endre emléktáblája Nagysallón (Tekovské Lužany, Szlovákia)

Figure 38. The commemorative plaque of Endre Dudich in Nagysalló (Tekovské Lužany, Slovakia)

(1931), a Kossuth-díj II. fokozata (1957), Kadić Ottokár-díj (1962), a Frivaldszky Imre-emlékplakett arany fokozata (1962), az MTA nívódíja (1969). A nívódíjat és a vele járó 10 000 forintot Kaszab Zoltánnal közösen kapta a *Magyarország állatvilága – Fauna Hungariae* sorozat szerkesztéséért.

Tudományos közéleti szerepvállalása híven tükrözi meghatározó szerepét a hazai zoológiában: a Magyar Tudományos Akadémia Zoológiai Bizottsága, majd Hidrobiológiai Bizottsága elnöke, a Biológiai Osztály vezetőségi tagja, amely tisztséget 30 éven át, haláláig töltötte be. A Szent István Akadémia tagja hét éven át. A Magyar Természettudományi Társulat Állattani Szakosztályának alelnöke (1934–1941), elnöke (1941–1944). A Magyar Karszt- és Barlangkutató Társaság elnöke (1958–1962). A Magyar Rovartani Társaság alelnöke 1970-től. A Magyar Adria Egyesület Tengerkutató Szakosztálya elnöke 1927-től. 1966-tól a Magyar Hidrológiai Társaság, a Magyar Biológiai Társaság, 1960-tól a Zoologisch-botanische Gesellschaft Wien tagja, 1961-től az Arbeitsgemeinschaft Donauforschung vezetőségi tagja, majd elnöke.

Ide kívánczok, hogy számos barátjáról, tudóstársáról írt megemlékezést, méltatást: Horváth Gézaról (DUDICH 1927c), Bokor Elemérről (DUDICH 1928f), Biró Lajosról (DUDICH 1932i), id. Entz Gézaról (1842–1919) (DUDICH 1942e), Tuzson Jánosról (1870–1943) (DUDICH 1943e), Keselyák Adorjánról (DUDICH 1956b), Maucha Rezsőről (DUDICH 1962d, 1962e) és Varga Lajosról (1890–1963) (DUDICH 1963a, 1965a, 1965b). Az Állattani Szakosztály tisztikara tagjainak életrajzát is összeállította (DUDICH 1942b) és a maga nemében egyedülálló módon tekintette át a Szakosztály első 50 évét: az elnökök tisztségük elfoglalásakor mondott beszédét elemezte (DUDICH 1942a). Az évforduló kapcsán összegyűjtötte az *Állattani Közleményekben* megjelent fajleírásokat (DUDICH 1942c, 1942d).

Tevékeny részt vállalt hazai kiadványok szerkesztésében: a *Fragmenta faunistica hungarica* szerkesztője (1940–1947), az *Acta zoologica hungarica* (1953–1971) és a *Karszt- és Barlangkutató* főszerkesztője (1960-tól), Soó Rezsővel (1903–1980) az *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominata. Sectio Biologica* szerkesztője (1957–1967), a *Fauna Hungariae* című sorozat szerkesztőbizottságának elnöke (1955–1964).

Amikor 1966-ban összefoglalta az Állattrendszertani Intézet 30 éves történetét (DUDICH 1966a, 1966b), felsorolta mindazokat, akik az intézet falai között a keze alatt indultak, majd tudományos fokozatot szereztek. A hazai zoológia legkiemelkedőbb alakjait találjuk közöttük.

A tanszékvezetői poszton Balogh János követte. Az utódnak sokszor feltették a kérdést: volt-e „Dudich-iskola”? Balogh János így nyilatkozott Dudich Endre iskolateremtő munkásságáról (BALOGH 1971): „Ő maga legtöbbször tiltakozott, ha az Állattrendszertani Intézettel kapcsolatban »Dudich-iskoláról« beszéltek. Ez a tiltakozás nem pusztán szerénységből fakadt, hanem mélyebb tudománypolitikai elgondolásokból is. Az Állattrendszertani Intézetben sohasem volt olyan értelemben »iskola«, ahogyan az iskolákról általában beszélnek. Az iskola azt jelenti, hogy egy intézet valamennyi dolgozója a professzor vezetésével egyetlen témára koncentrálna magát és annak részleteit dolgozza ki.

39. ábra. Dudich Endre és Kesselyák Adorján a Hoverlán, 1939. augusztus 16-án (Magyar Természettudományi Múzeum, Tudománytörténeti Gyűjtemény, Budapest)

Figure 39. Endre Dudich and Adorján Kesselyák on Mount Hoverla, on the 16th of August 1939 (Hungarian Natural History Museum, Science History Collection, Budapest)

Nyilvánvaló, hogy ilyen iskola szükséges azokon a nagy egyetemeken, amelyek egy-egy tudományág (...) számos részlettárgyra van szétparcellázva. A budapesti egyetemen azonban (...) az Állatrendszertani Tanszék hatáskörébe tartozik, a rendszeren mellett, az egész állatföldrajz, ökológia és cönológia is. Ez már a harmincas években is nagy megterhelést jelentett a tanszék professzora számára: ilyen helyzetben kényelmesebb feladat lett volna a kutatásokat beszüntetni és így iskolát teremteni. Ez azonban azzal járt volna, hogy egyes tudományterületek (...) elsorvadtak volna.

Ilyen megfontolások vezették Dudich Endrét, amikor intézetében különböző tudományterületek művelését szorgalmazta. (...) A mellette készülő első két doktori disszertáció ökológiai és állatföldrajzi, nem pedig szorosabban vett állatrendszertani munka volt. Ezzel jelezte, hogy a kapuk szélesre van-

nak tárva minden új utat kereső fiatal zoológus előtt. (...) Iskolát tehát – a szó szűkebb értelmében! – nem kívánt teremteni, de intézete kiindulási pontjává vált számos olyan kutatási iránynak, amely a magyar biológiában teljesen ismeretlen volt.”

Dudich 1939-ben tanítványait elvitte a kárpátjai Hoverlához, de ő maga nem mászott fel a csúcsra (39. ábra). Tanácsa jelképes útravalóként is felfogható: „*Fiúk, én oda már nem megyek fel. De maguk csak menjenek, minél magasabbra!*”

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állatrendszertani Intézete 1963-ban vette fel a kapcsolatot az Ernst-Moritz-Arndt Egyetem Általános Állattani és Állatrendszertani Tanszékével, bár a greifswaldi egyetem korábban is összeköttetésben állt más magyarországi felsőoktatási intézményekkel is. A kapcsolatfelvétel évében Dudich professzor tanítványaival elutazott Greifswaldba. A csoport meglátogatta az egyetem hidensee-i tengerbiológiai kutatóállomását, jártak a lipcsei állatkertben és a Harz-hegységben.

A résztvevő Sziráki György két emléket idézett fel a tanulmányút kapcsán. Az egyik, hogy lenyűgöző volt, ahogyan Dudich kapásból megnevezte meglátogatott állatkert egzotikus fajait. A másik azt mutatta, hogy minden tekintetben csak a minőség felelt meg számára. Történt egyszer, hogy megjegyezte:

„– *Nem értem, de nagyon furcsa íze van az itteni teáknak, pedig a szokásos boromat öntöm hozzá.*

– *Professzor úr teát kap? Mi csak ezt a híg kávékat kapjuk. – jegyezték meg a hallgatók.*

– *Hát akkor lehet, hogy én is kávékat kapok, de ez tényleg olyan átlátszó, mintha egy híg tea volna. A szokásos bor pedig tokaji aszú volt.”*

Dudich Endre arcai

Szeretnénk azt hinni, hogy Dudich Endréről számtalan fénykép maradt fenn. Sajnos, a valóság ennél sokkal kiábrándítóbb: viszonylag kevés fényképet ismerünk róla, számos közülük alacsony felbontású digitális másolat, amelynek eredetije nem hozzáférhető. Mindezek ellenére az alábbi, kronologikus sorrendbe rendezett összeállítás próbát tesz, hogy fényképek sorozataként mutassa be életútját (40. ábra).

40. ábra. Dudich Endre arcai (Dudich Ákos, Magyar Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjtemény, Budapest)
 Figure 40. The faces of Endre Dudich (Property of Ákos Dudich and Hungarian Natural History Museum, Science History Collection, Budapest)

A „dudichi örökség”

Dudich Endre csodálatos életpályát futott be, mert elmondhatta, hogy mindent megvalósított, amit célként maga elé tűzött. Azért lehetett a korszak meghatározó egyénisége, mert látta, hol vannak a hazai taxonómiai és faunisztikai kutatás fehér foltjai (barlangbiológia, Duna-kutatás, talajzoológia, produkcióbiológia), ezért oktatóként és vezetőként képes volt programot adni a köréje sereglett fiataloknak. Ennek köszönhető, hogy „Dudich-tanítványokról” beszélhetünk, s azt a korszakot róluk nevezhetjük el „Dudich-korszaknak” (CSUZDI & MAHUNKA 2007).

A Dudich-iskolához tartozókat nem egyetlen kutatási téma kötötte össze, hanem az általa képviselt komplex szemlélet, amelyben ugyanakkor alapvető követelmény volt az igen alapos állatrendszertani tudás. Ha kiemelt részterületet akarnánk megjelölni, akkor az az egyes élőhelyek zoocönológiai-produkcióbiológiai vizsgálata volt. Ezzel kapcsolatban újra csak Sziráki Györgyöt idézzük: „*Jellemző amit Loksa Imrétől többször is hallottam – nem szó szerint idézve: Dudich professzor úr szokta emlegetni (nem kevés öniróniával), hogy ha valamiről nemzetközileg ismert az általa vezetett intézet, akkor az annak vizsgálata, hogy bizonyos fajok mit ürítenek.*”

Dudich munkássága a hazai zootaxonómiai kutatások jól elkülöníthető időszakát indította el. Személyes befolyása, jelenléte meghatározta az alapvető fejlődési irányokat, de még nyugdíjazása után is szervezői, szerkesztői feladatokat látott el, és a háttérből is befolyásolta a döntéseket.

Ebben az időszakban a magyar zootaxonómiában egyre inkább többpólusúvá váltak a kutatások. Egyrészt az Állattárában egy nagyon erős világspecialista gárda alakult ki, tagjai Kaszab Zoltán, Soós Árpád, Móczár László, s a hozzájuk csatlakozó Mihályi Ferenc (1906–1977), Székessy Vilmos és a protisztológus Párducz Béla (1911–1964). Ezzel párhuzamosan Dudich közvetlen környezetében, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állatrendszertani Intézetében, a tanszékhez, továbbá a Dunakutató Állomáshoz és a Talajzoológiai Kutatócsoporthoz (a későbbi Zootaxonómiai Kutatócsoport) kerülő fiatalokból nemzetközi

szintű kutatógárda formálódott Balogh János, Loksa Imre, Andrásy István (1927–2012), Berczik Árpád (1929–), Dózsa-Farkas Klára és Zicsi András részvételével.

A korszakhoz köthető négy olyan jelentős program, amely túlzás nélkül állítható, a nemzetközi zootaxonómia fejlődésére is hatással volt:

- a *Bátorliget élővilága* című kutatás megszervezése,
- a *Magyarország Állatvilága – Fauna Hungariae* sorozat és a hozzá tartozó faunisztikai kutatások megindítása,
- nagyszabású külföldi gyűjtőexpedíciók szervezése (Mongólia, Közép-Afrika, Dél-Amerika),
- a Közép-európai Entomofaunisztikai Társaság (SIEEC – Societas Internationalis Entomofaunistica Europae Centralis) létrehozása és működtetése.

A magyar zootaxonómia fejlődése szempontjából ez igen jelentős időszak volt, és a külföld szemében ez emelte a magyar kutatásokat másodsorú is a nemzetközi élvonalba. Még ereje teljében volt a „nagy nemzedék” és felnőtt egy fiatal, lendületes kutatógárda is (részben még Dudich-tanítványokból). Célként a hazai nemzeti parkok kutatása fogalmazódott meg, ami 1974-ben indult el a Hortobágyi Nemzeti Park összehangolt kutatásával. Ehhez a vizsgálatsorozathoz kapcsolódott a bátorligeti természetvédelmi terület ismételt feltárása. A *The Bátorliget Nature Reserves – After Forty Years* (MAHUNKA 1991) az első nagyszabású monitoringvizsgálat összefoglalása volt. Megkezdődött a modern tankönyvek írása: megjelent a Papp László (1946–2021) szerkesztette *Zootaxonómia* (PAPP 1996), és a Bakonyi Gábor által részben írt-szerkesztett *Állattan* (BAKONYI 1995, 2003), majd a *Zootaxonómia* újabb, átdolgozott és bővített kiadása (VARGA *et al.* 2021).

A korszak nagyon sok szállal kötődik a közelmúlthoz és a jelenhez. Ahogy az elmúlt századforduló „csúcsteljesítménye” a *Magyar Birodalom Állatvilága – Fauna Regni Hungariae* és más katalógusok megjelenése volt, ugyanúgy a 20–21. század fordulója is kitűnő alkalmat kínált az áttekintésre és az összegzésre. Hazai szerzők tollából *checklistek*, nagy lélegzetű katalógusok sora jelent

meg már az 1980-as évek közepétől: *Catalogue of Palaearctic Diptera 1–13* (SOÓS & PAPP 1984–1993), *The Dynastinae of the world* (ENDRÓDI 1985a, 1985b), *Scale insects of Central Europe* (KOSZTARAB & KOZÁR 1988a, 1988b), *World catalogue of Dermaptera* (STEINMANN 1989a, 1989b), a *Das Tierreich* sorozatban megjelent négykötetes Dermaptera-összefoglalás: *Dermaptera. Catadermaptera I–II, Eudermaptera I–II*. (STEINMANN 1986, 1989c, 1990, 1993), *World catalogue of Odonata I–II*. (STEINMANN 1997a, 1997b), *Catalogue of Palaearctic Coccoidea* (KOZÁR 1998), *Checklist, preliminary distribution maps and bibliography of millipedes of Hungary (Diplopoda)* (KORSÓS 1994), *Checklist of the oribatid mites of Hungary (Acari: Oribatida)* (MAHUNKA & MAHUNKA-PAPP 2000), *Contributions to a manual of Palaearctic Diptera I–IV*. (PAPP & DARVAS 1997–2000), *Catalogue of Palaearctic Coleoptera, Volume 5. Tenebrionoidea* (LÖBL *et al.* 2008), *Bogarak a pannon régióban* (MERKL & VIG 2009, 2011), *Magyarország nagylepkéi – Macrolepidoptera of Hungary* (VARGA 2010), *A Magyar Természettudományi Múzeum gyászbogártípusainak (Tenebrionidae) katalógusa – Type catalogue of darkling beetle (Tenebrionidae) preserved in the Hungarian Natural History Museum* (MERKL *et al.* 2015).

A magyar állatvilág fajjegyzéke – Checklist of the fauna of Hungary (PAPP 2001; SZABÓKY *et al.* 2002; VARGA *et al.* 2004; GYÖRFFY *et al.* 2009) és a *Pedozoologia Hungarica* sorozat a magyar zootaxonomia jelentős kezdeményezése volt. Az utóbbiban az addig kevésbé kutatott talajlakó állatcsoportok katalógusai jelentek meg: *Earthworms of Hungary* (CSUZDI & ZICSI 2003), *A catalogue of the Hungarian oribatid mites* (MAHUNKA & MAHUNKA-PAPP 2004), *Free-living nematodes of Hungary I–III*. (ANDRÁSSY 2005–2009).

Dudich Endre barlangbiológiai vizsgálatai hosszú ideig termékenyítő hatással voltak a hazai taxonómusok témaválasztására. A Baradla-monográfia megjelenése után sem zárta le a kutatásokat, újabb specialistákat vont be a munkába, akik szinte Dudich nyugdíjba vonulásáig folytatták a vizsgálatokat. Óhatatlan, hogy ebben is tanítványai, barátai jártak élen: Andrassy István, Berczik Árpád, Bokor Elemér, Csiki Ernő, Dózsa-Farkas Klára, Gebhardt Antal, Györffy Jenő (1882–

1970), Kolosváry Gábor, Kormos Tódor (1881–1946), Loksa Imre, Moesz Gusztáv (1873–1946), Soós Lajos (1879–1972), Szalay László (1887–1970) és Zicsi András (41. ábra).

A hazai bioszpeológiai irodalom hallatlanul gazdag, pusztá áttekintése is szétfeszítené közleményünk kereteit. Jelen válogatás inkább csak szemezget az elért faunisztikai, taxonómiai, biológiai eredményekből.

A hazai pókszabású-kutatás Herman Ottóig visszavezethető íve számos kiválóságot adott a magyar tudományosságnak. A barlangi pókfauna rendszeres vizsgálatát Kolosváry Gábor kezdte meg (KOLOSVÁRY 1928), később túllépett a pusztán faunisztikai megközelítésen. A barlangra, mint különböző adottságokkal bíró élőhelyek összességére tekintett, és ez alapján vizsgálta át a bükki barlangokat (KOLOSVÁRY 1932, 1933).

Dudich Endre hasonlóan komplex szemlélettel végezte gyűjtéseit: minden esetben feljegyezte a példány pontos gyűjtési helyét és a gyűjtőhely jellegzetességeit. A Baradlából előkerült pókszabásúakat részben Kolosváry, részben Szalay László azonosította. Szalay a feldolgozott anyagból 32 genusz 40 fajt mutatott ki, közöttük 21 atkafaj új volt a hazai faunára (SZALAY 1931, 1932). Később a Kecse- és a Szent István-barlang Myriapoda-faunájáról publikált (SZALAY 1940b).

Kevés hazai taxonómusnak adatott meg, hogy munkássága során valami igazán különlegeset fedezzen fel. Szalay Lászlónak a véletlen felkínálta ezt a lehetőséget: ő írta le a Szabadság-barlangban gyűjtött endemikus Vágvölgyi-szálfarkút (*Koenenia vagvoelgyii* = *Eukoenenia spelaea vagvoelgyii*), a Paligradi rend első hazai képviselőjét (SZALAY 1956).

A Dudich Endre utáni generáció kiemelkedő barlangbiológusa Loksa Imre, aki az ugróvillások (Collembola), lábaspotrohúak (Diplura), ikerszelvényesek (Diplopoda) és pókszabásúak (Arachnida) köréből írt le számos új fajt (LOKSA 1959, 1960a, 1960b, 1961, 1962, 1967, 1970). Kiterjedt munkássága ellenére úgy tűnik, a Baradlában soha nem dolgozott (SALAMON *et al.* 2014).

Korábban az Archianellida osztályba, napjainkban a csonkalábúakhoz (Nerillidae) sorolt *Troglaechetus beraneckiről* Andrassy István írt. A mind-

41. ábra. Dudich Endre tanítványaival a kelet-németországi Geopark Kyffhäuser területén lévő Barbarossa-barlangban (balról jobbra): vendéglátó, Bogsch Ilma, Zicsi András, Kertész György, Vojnits András, Dudich Endre, Sziráki György, vendéglátó, Horvatovich Sándor, Csutorné Bereczky Magdolna, Szajáni Béla, Bothár Anna és Dózsa-Farkas Klára (Sziráki György tulajdona)

Figure 41. Endre Dudich with his students in the Barbarossa Cave at Geopark Kyffhäuser, Eastern Germany (from left to right): host, Ilma Bogsch, András Zicsi, György Kertész, András Vojnits, Edre Dudich, György Sziráki, host, Sándor Horvatovich, Magdolna Csutorné Bereczky, Béla Szajáni, Anna Bothár and Klára Dózsa-Farkas (Property of György Sziráki)

össze 0,7 mm hosszú és nyolc szelvényből álló férget 1955-ben találták meg a Baradla- és a Béke-barlangban. A faj a taxon egyetlen képviselője Magyarországon (ANDRÁSSY 1956). Andrásy későbbi cikkeiben a Baradlában gyűjtött fonálférgeket ismertette, három új faj leírásával és a fajok életmódjának bemutatásával (ANDRÁSSY 1959a, 1959b).

Dózsa-Farkas Klára a Baradla-barlang Enchytraeida-faunáját vizsgálta. Három új fajt írt le (*Fridericia semisetosa*, *Enchytronia christenseni*, *Cernovitoviella aggtelekiensis*) és további 13 fajt mutatott ki a barlangból, ebből hét új volt a magyar faunára (DÓZSA-FARKAS 1970). Az égerszögi Szabadság-barlangból leírt szálfarkúró (*Koenenia vagvoelgyii*) Loksa Imrével úgy vélekedtek, hogy az az *Eukoenia austriaca* alfaja (DÓZSA-FARKAS & LOKSA 1970). Az

alakot napjainkban az *Eukoenia spelaea* fajkomplexebe sorolták (CONDÉ 1972), értelemszerűen megtartva a fajkomplex alfaji tagozódását (HARVEY 2003: 159).

A Loksa Imre és Bajomi Dániel által a hazai barlangokban és zsombolyokból gyűjtött, illetve németországi barlangokból származó trágyalegyeket (*Sphaeroceridae*) Papp László (1946–2021) és Harald Plachter azonosította. Megállapították, hogy egyetlen fajuk sem igazi barlanglakó (PAPP & PLACHTER 1976).

Bajomi Dániel a Meteor-barlangban végzett körültekintő gyűjtései eredményeként 90 állatfajt talált (BAJOMI 1969a, 1969b, 1977). Bajomi gyűjtéseivel párhuzamosan Berczik Árpád 9 árvaszúnyogfaj (*Chironomidae*) lárváját mutatta ki

a Meteor-barlangból, amelyből két faj igazi barlanglakó (BERCZIK 1968).

Az 1970-es években a hazai barlangbiológiai vizsgálatok szinte teljesen leálltak, és a szórvány próbálkozásokon kívül nem beszélhetünk sem tudományos kutatóhelyi bázisról, sem publikációkról. A tudományterület csak a kétezres években tért magához hazánkban.

Köszönetnyilvánítás

A szerző őszinte háláját fejezi ki Sziráki Györgynek (Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest) a kézirat gondos lektorálásáért és kiegészítéseiért.

Hálásan köszönöm Szél Győző (Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest) jobbító javaslatát is. Szovák Tímea (Savaria Múzeum, Szombathely) a legkisebb nyelvtani hibát és betűelütést is kijavította.

Köszönet illeti a Magyar Természettudományi Múzeum Központi Könyvtárát és Tudománytörténeti Gyűjteményét, illetve Dudich Ákost, Sziráki Györgyöt és Vásárhelyi Tamást, hogy a hozzájárultak a tulajdonukban lévő dokumentumok és fényképek közléséhez.

Hálával tartozom Grabant Arankának és Kationa Gergelynek (Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest) a gyűjteményi példányok lefényképezéséért.

Irodalom

- ALGD (2015): Akadémik Endre Dudich (1895–1971). A história výskumu fauny Tekova. (Academician Endre Dudich (1895–1971) and the history of zoological research of the Tekov.) – *Bulletin Slovenskej zooloickej spoločnosti* **2015**(4): 12–20.
- ANDRÁSSY I. (1956) Troglochaetus beranecki Delachaux, ein Repräsentant der für die Fauna Ungarns neuen Tierklasse Archiannelida. – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* **48** (Series nova 7): 371–375.
- ANDRÁSSY I. (1959a): Nematoden aus der Tropfsteinhöhle „Baradla” bei Aggtelek (Ungarn), nebst einer Übersicht der bisher aus Höhlen bekannten freilebenden Nematoden-Arten. (Biospeologica Hungarica I). – *Acta zoologica Academiae Scientiarum Hungaricae* **4**(3–4): 253–277.
- ANDRÁSSY I. (1959b): Weitere Nematoden aus der Tropfsteinhöhle „Baradla”. (Biospeologica Hungarica V). – *Acta zoologica Academiae Scientiarum Hungaricae* **5**(1–2): 1–6.
- ANDRÁSSY I. (2005–2009): *Free-living nematodes of Hungary (Nematoda errantia) I–III*. – Budapest, Hungarian Natural History Museum, Systematic Zoology Research Group of the Hungarian Academy of Sciences, I(2005): 518 pp., II(2007): 496 pp., III(2009): 608 pp.
- BABCOCK K.W. & VANCE A.M. (1929): The corn borer in central Europe. A review of investigations from 1924 to 1927. – *USDA Technical Bulletin* **135**: 1–54.
- BAJOMI D. (1969a): A Meteor-barlang faunisztikai vizsgálata. – *Karszt és Barlang* **1969**(2): 61–64.
- BAJOMI D. (1969b): Examen fantastique de la grotte „Meteor” (Hongrie) (Biospeologica Hungarica XXIX). (Die faunistische Aufarbeitung der „Meteor”-Höhle.) – *Opuscula zoologica Instituti Zoosystematici et Oecologici Universitatis Budapestinensis* **9**(2): 235–247.
- BAJOMI D. (1977): Áttekintés a magyarországi barlangok faunájáról. (A review of the fauna of Hungarian caves.) – *Karszt és Barlang* **1977**(1–2): 23–28 (28).
- BAKÓ G. & JABLONOWSKI J. (1926): *A kukoricamoly életmódja és irtása. Kukoricát és seprőcirkot természető gazdák számára. Alföldi Magvető* **1**(4). – Debrecen, Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara, 71 pp.
- BAKÓ G. (1928): Irtható-e a kukoricamoly természetes ellenségeivel? – *Köztelek* **38**(4): 62–64.
- BAKONYI G. (szerk.) (1995): *Állattan*. – Budapest, Mezőgazda Kiadó, 699 pp.
- BAKONYI G. (szerk.) (2003): *Állattan*. – Budapest, Mezőgazda Kiadó, 718 pp.
- BALOGH J. (1938): A Kőszegi-hegység pókfaunájának alapvetése. (Grundlagen zur Kenntnis der Araneefauna des Kőszeger Gebirges.) – *Vasi Szemle* **5**(4): 256–262. (A Kőszegi Múzeum Közleményei – *Publicationes Musei Ginsiensis* **1**(7): 256–262.)

- BALOGH J. (1939): A Kőszegi-hegység atkafaunájának alapvetése I. Páncélosatkák – Oribatei. (Grundlagen zur Kenntnis der Milbenfauna des Kőszeger Gebirges. – I. Moosmilben, Oribatei.) – *Vasi Szemle* **6**(1–2): 85–89. (*A Kőszegi Múzeum Közleményei – Publicationes Musei Ginsiensis* **1**(10): 85–89.)
- BALOGH J. (1971): Dudich Endre 1895–1971. – *Magyar Tudomány* **1971**(6): 389–394.
- BARTONIEK G. (1923): Egy nagy beteg utolsó boldog napja. – *Szövetségi Évkönyv (1922–23)* **2**: 13–15.
- BERCZIK Á. (1968): Chironomidenlarven aus einer nordungarischen Tropfsteinhöhle. (Biospeologica Hungarica XXVIII). – *Opuscula zoologica Instituti Zoosystematici et Oecologici Universitatis Budapestinensis* **8**(2): 347–350.
- BERCZIK Á. (1971): Prof. Endre Dudich 1895–1971. – *Opuscula zoologica Instituti Zoosystematici et Oecologici Universitatis Budapestinensis* **11**(1–2): 3–5.
- BERGROTH E. (1899): Anisosphaera problematica Töm. = Cephennium, larva (Col.). – *Bulletin de la Société entomologique de France* **1899**: 295.
- BOGSCH L. (1971): Dr. Dudich Endre emlékezete (1895–1971). – *Földtani Közlöny* **101**(4): 363–366.
- BOKOR E. (1925): Az Abaligeti-barlang. (Die Abaligeter Grotte.) – *Földrajzi Közlemények* **53**(6–8): 105–136 (137–140).
- BOROS Á. (1924a): Adatok a Nyírség Flórájához. (Beiträge zur Flora des Nyírség.) – *Magyar Botanikai Lapok* **23**(1–12): 87 (87–90).
- BOROS Á. (1924b): A bátorligeti ősláp növényzete. – *Természettudományi Közlöny* **64** Pótfüzetek **153–154**: 62–63.
- CAFFREY D.J. & WORTHLEY L.H. (1927): A progress report on the investigation of the European corn borer. – *USDA Department Bulletin* **1476**: 1–154.
- CONDÉ B. (1972): Les Palpigrales cavernicoles d’Autriche. – *Revue suisse de Zoologie* **79**(1): 147–158.
- CSERÉY A. (1901): *Bogárhatározó. Stampfel-féle Tudományos zseb-könyvtár, 96–98. kötet.* – Pozsony–Budapest, Stampfel Károly, 220 pp.
- CSIKI E. (1899a): Új rovarrend. – *Rovartani Lapok* **6**(7): 153.
- CSIKI E. (1899b): „Új rovarrend”. – *Rovartani Lapok* **6**(10): 213.
- CSIKI E. (1941): Adatok Kőszeg és vidéke bogárfaunájának ismeretéhez. (Beiträge zur Kenntnis der Käferfauna von Kőszeg und Umgebung.) – *Dunántúli Szemle* **8**(3): 158–168, **8**(5): 283–288, **8**(6): 332–338. (*A Kőszegi Múzeum Közleményei – Publicationes Musei Ginsiensis* **2**(6): 1–27, 332–338.)
- CSUZDI Cs. & MAHUNKA S. (2007): A magyar zootaxonómia rövid története. – *Magyar Tudomány* **2007**(11): 1381–1386.
- CSUZDI Cs. & ZICSI A. (2003): *Earthworms of Hungary (Annelida: Oligochaeta, Lumbricidae).* – Budapest, Hungarian Natural History Museum, Systematic Zoology Research Group of the Hungarian Academy of Sciences, 278 pp.
- DANIEL F. & FORSTER W. (1940): Liste der bei Bátorliget (Nyírbátor, Nordostungarn) gesammelten Macrolepidopteren. – *Fragmenta faunistica hungarica* **3**(1): 5–7, **3**(2): 18–28.
- DÓZSA-FARKAS K. (1970): The description of three new species and some data to the Enchytraeid fauna of the Baradla Cave, Hungary. (Biospeologica Hungarica XXXIV). – *Opuscula zoologica Instituti Zoosystematici et Oecologici Universitatis Budapestinensis* **10**(2): 241–251.
- DÓZSA-FARKAS K. (2009): Zicsi András vezette kutatások az Aggteleki Barlangbiológiai Laboratóriumban. Zicsi András köszöntése 80. születésnapja alkalmából. (Researches in the Cave Laboratory of Aggtelek led by Dr. András Zicsi.) – *Állattani Közlemények* **94**(1): 19–28.
- DÓZSA-FARKAS K. & LOKSA I. (1970): Die systematische Stellung der Palpigraden-Art Eukoeneia austriaca vagvoelgyii (Szalay, 1956) und die bisher bekanntgewordenen Fundorte aus Ungarn. – *Opuscula zoologica Instituti Zoosystematici et Oecologici Universitatis Budapestinensis* **10**(2): 253–261.
- DUDICH E. (1884a): A művész-rovarokról. – *Természettudományi Közlöny* **16**(183): 458–466.
- DUDICH E. (1884b): A Megachile-méhek biológiájához. – *Rovartani Lapok* **1**(12): 241–246.
- DUDICH E. (1912): Az ecetéter a bogárgyűjtésben. – *Természet* **1**: 124–126.
- DUDICH E. (1915): Adatok Nagysalló és vidékének bogárfaunájához. (Beiträge zur Käferfauna von Nagysalló und Umgebung.) – *Rovartani Lapok* **22**(4–10): 67–70 (138–139).

- DUDICH E. (1916): Újabb adatok Nagysalló bogárfaunájához. (Neuere Beiträge zur Käferfauna von Nagysalló.) – *Rovartani Lapok* **23**(9–12): 144–149 (176).
- DUDICH E. (1918a): Bogarászás a déltiroli határvidéken I. (Käfersammeln im Südtiroler Grenzgebiet I.) – *Rovartani Lapok* **25**(5–8): 102–112 (136).
- DUDICH E. (1918b): Az ormányos bogarak hangadása. – *Természettudományi Közlöny* **50** Pótfüzetek **129–130**: 74–75.
- DUDICH E. (1920a): Az első féloverar-faj hazánkban. – *Természettudományi Közlöny* **51** Pótfüzetek [1919] **133–136**: 44–45.
- DUDICH E. (1920b): Über den Stridulationsapparat einiger Käfer. – *Entomologische Blätter* **16**(4–9): 146–161.
- DUDICH E. (1920c): A szongáriai cselőpók bevándorlása hazánkba. – *Természettudományi Közlöny* **52** Pótfüzetek **137–140**: 39–41.
- DUDICH E. (1920d): A Silvestri-féle rovarrendekről. – *Természettudományi Közlöny* **52** Pótfüzetek **137–140**: 41–43.
- DUDICH E. (1921a): A Proturák szervezete és rendszertani helye. – *Állattani Közlemények* [1919] **18**(1–4): 22–32.
- DUDICH E. (1921b): Beiträge zur Kenntnis der Stridulationsorgane der Käfer. I. – *Entomologische Blätter* **17**(7–9): 136–140.
- DUDICH E. (1921c): Zur Biologie des Alophus triguttatus F. – *Entomologische Blätter* **17**(4–6): 62–64.
- DUDICH E. (1921d): A Magyarországon élő állatfajok száma. – *Természettudományi Közlöny* **53** Pótfüzetek **141–148**: 56–57.
- DUDICH E. (1921e): Néhány érdekesebb hazai ízeltlábú állat. – *Természettudományi Közlöny* **53** Pótfüzetek **141–148**: 57–59.
- DUDICH E. (1922a): Bogarászás a déltiroli határvidéken. II. (Käfersammeln im Südtiroler Grenzgebiet II.) – *Rovartani Lapok* **16**(1–3): 10–21 (21).
- DUDICH E. (1922b): A Cyclommatus tarandus Thunberg változékonyságáról. – *Mathematikai és Természettudományi Értesítő* **39**: 276–286.
- DUDICH E. (1922c): Beiträge zur Kenntnis der Stridulationsorgane der Käfer. II. – *Entomologische Blätter* **18**(2): 1–8.
- DUDICH E. (1922d): Anophthalmus (Duvalites) hungaricus Csiki in Gefangenschaft. – *Entomologische Blätter* **18**(4): 177.
- DUDICH E. (1922e): Eine neue Anommatus-Art aus Ungarn. – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* **19**: 123–124.
- DUDICH E. (1922f): Die Phymatiden des Ungarische National-Museums. – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* **19**: 161–181.
- DUDICH E. (1922g): A szongáriai cselőpók (Trochosa singoriensis) őshonosságáról. – *Állattani Közlemények* **21**(1–4): 78–81.
- DUDICH E. (1922h): Felhívás a tolltetvek gyűjtésére. – *A Természet* **18**(17–18): 113.
- DUDICH E. (1922i): A bogarak cirpelő szervei. – *Természettudományi Közlöny* **54** Pótfüzetek **145–148**: 22–35.
- DUDICH E. (1923a): Adatok Nagysalló bogárfaunájához. (Harmadik közlemény.) – *Rovartani Lapok* **26**(4–6): 70–78.
- DUDICH E. (1923b): Über die Variation des Cyclommatus tarandus Thunberg (Coleopt., Lucanidae). – *Archiv für Naturgeschichte* **89A**(2): 62–96.
- DUDICH E. (1923c): Új szarvasbogárfaj Borneoszigetéről. (Eine neue Lucanidenart von der Insel Borneo.) – *Rovartani Lapok* **26**(4–6): 68–69.
- DUDICH E. (1923d): Eine neue Neolucanus-Art aus Formosa. – *Entomologische Blätter* **19**: 17–18.
- DUDICH E. (1923e): Über einen somatischen Zwitter des Hirschkäfers. – *Entomologische Blätter* **19**: 129–133.
- DUDICH E. (1923f): Rosalia alpina und ihre Formen. – *Archiv für Naturgeschichte* **89A**(3): 148–166.
- DUDICH E. (1923g): Statisztikai adat a répabogarakról. (Rübenkafer-Statistik.) – *Folia entomologica hungarica* **1**(1): 12.
- DUDICH E. (1923h): Über die Stridulation von Lepyrus capucinus Schall. – *Entomologische Blätter* **19**(2): 93–94.
- DUDICH E. (1923i): A bogarak törzsfájának extensiv kutatása. (Die extensive Stammbaumforschung in der Systematik der Käfer.) – *Rovartani Lapok* **26**(7–12): 105–123 (123–127).

- DUDICH E. (1923j): Die Larve von Anophthalmus (Duvalites) hungaricus Csiki. – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* **20**: 162–165.
- DUDICH E. (1923k): Interessante Insektenfunde aus Ungarn. – *Zeitschrift für wissenschaftliche Insektenbiologie* **18**: 75.
- DUDICH E. (1923l): Adatok hazánk Anoplura-faunájához. (Beiträge zur Anopluren-Fauna Ungarns.) – *Rovartani Lapok* **26**(4–6): 59–61 (61).
- DUDICH E. (1924a): Über Protelsonia hungarica Méhely. – *Zoologischer Anzeiger* **60**: 151–155.
- DUDICH E. (1924b): Az abaligeti barlang vak rákja. – *Természettudományi Közlöny* **56**(810): 105–106.
- DUDICH E. (1924c): A Cryptocephalus gamma H.-Schäff. változatai. (Aberrationen des Cryptocephalus gamma H.-Schäff.) – *Folia entomologica hungarica* **1**(2): 22–24.
- DUDICH E. (1924d): A Phymatida-család nemeinek rokonsági viszonyai. (Die verwandtschaftlichen Verhältnisse der Phymatiden-Gattungen.) – *Mathematikai és Természettudományi Értesítő* **41**: 20–24 (25).
- DUDICH E. (1924e): Eine für Ungarn neue Amphipoden-Art. – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* **21**: 244.
- DUDICH E. (1925a): Abaligeti barlang vak rákjáról. – *Állattani Közlemények* **22**(1–2): 46–51.
- DUDICH E. (1925b): Asellus-tanulmányok. – *Állattani Közlemények* **22**(3–4): 175–177.
- DUDICH E. (1925c): Über die Formen der Cricocaris macilenta Heise und asparagi L. – *Archiv für Naturgeschichte* **91A**(1): 69–75.
- DUDICH E. (1925d): A magyarországi denevérlegyek. (Die ungarischen Fledermausfliegen.) – *Mathematikai és Természettudományi Értesítő* **41**: 144–150 (151).
- DUDICH E. (1925e): Über die artliche Zugehörigkeit des Asellus von Ungarn, Polen, Dalmatien und Italien. – *Zoologischer Anzeiger* **67**: 1–7.
- DUDICH E. (1925f): Systematische Studien an italienischen Aselliden. – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* **22**: 281–301.
- DUDICH E. (1925g): Faunisztikai jegyzetek. Első közlemény. – *Állattani Közlemények* **22**(1–2): 39–46.
- DUDICH E. (1926a): Systematische und biologische Studien an den Phronima-Arten des Golfes Neapel. – *Zoologischer Anzeiger* **65**: 117–139.
- DUDICH E. (1926b): Látogatás a nápolyi zoológiai állomáson. – *Természettudományi Közlöny* **58**(831): 234–245.
- DUDICH E. (1926c): Trópusi rák Budapest. – *Természettudományi Közlöny* **58**(832): 293–295.
- DUDICH E. (1926d): Faunisztikai jegyzetek. Második közlemények. – *Állattani Közlemények* **23**(1–2): 87–96.
- DUDICH E. (1926e): Új halfajok hazánkból. – *Természettudományi Közlöny* **58** Pótfüzetek **161–162**: 43.
- DUDICH E. (1926f): Elektromos csiga. – *Természettudományi Közlöny* **58** Pótfüzetek **161–162**: 101–102.
- DUDICH E. (1926g): A kicserélt fejű rovarok kritikai megvilágításban. – *Természettudományi Közlöny* **58** Pótfüzetek **161–162**: 98–101.
- DUDICH E. (1927a): Die Cephennium-Larven und ihre Beziehungen zu der Insektenordnung Anisosphæridia. – *Entomologische Blätter* **23**(2): 85–87.
- DUDICH E. (1927b): Új rákfajok Magyarország faunájában. Neue Krebstiere in der Fauna Ungarns. – *Archivum Balatonicum* (1926–1927) **1**(3): 343–387.
- DUDICH E. (1927c): Dr. Horváth Géza nyolcvanadik születésnapján. – *Állattani Közlemények* **23**: 137–141.
- DUDICH E. (1927d): *Rendszeres állattan III. Izelt-lábú állatok (Arthropoda) (Tudományos Gyűjtemény 22.)* – Pécs, Danubia kiadása, 186 pp.
- DUDICH E. (1927e): Egyszerű eljárás mikroszkópi tárgy- és fedőlemezek tisztántartására. – *Természettudományi Közlöny* **59**(840): 111.
- DUDICH E. (1928a): Insect parasites of the corn borer (Pyrausta nubilalis Hb.) in Hungary. – *International Corn Borer Investigations. Scientific Reports 1927–1928*, pp. 184–190.
- DUDICH E. (1928b): A magyar állatvilág kutatásának megszervezése. – *Állattani Közlemények* **25**(1–2): 1–15.
- DUDICH E. (1928c): A tengervíz hatása az édesvízi ászkákra. (Die Wirkung des Seewassers auf Süßwasserasseln.) – *Mathematikai és Természettudományi Értesítő* **45**: 167–191 (192).

- DUDICH E. (1928d): Faunisztikai jegyzetek. Harmadik közlemény. – *Állattani Közlemények* **25**(1–2): 38–45.
- DUDICH E. (1928e): Újabb vizsgálatok a rovarok fejének átültetéséről. – *Természettudományi Közlöny* **60** Pótfüzet **169**: 36–41.
- DUDICH E. (1928f): Dr. Bokor Elemér (1887–1928). – *Állattani Közlemények* **25**(3–4): 168–169.
- DUDICH E. (1929a): Die Kalkeinlagerungen des Crustaceenpanzers in polarisiertem Licht. – *Zoologischer Anzeiger* **85**: 257–264.
- DUDICH E. (1929b): Irodalom. Dr. Kolosváry Gábor: Magyarország kaszaspókjai. – Die Weberknechte Ungarns. Szeged–Budapest, 1929, a Studium kiadása. 112 oldal, 11 táblával és 67 szövegközi ábrával. Magyar és német szöveg. – *Állattani Közlemények* **26**(1–2): 114–118.
- DUDICH E. (1929c): Viszonzvász Dr. Kolosváry Gábornak. – *Állattani Közlemények* **26**(3–4): 201–202.
- DUDICH E. (1930a): Mikroszkópi polarizációs vizsgálatok rákokon. Die Kalkeinlagerungen des Crustaceenpanzers in polarisiertem Licht. – *A Magyar Biológiai Kutató Intézet I. Osztályának Munkái* **3**: 244–249 (249–253).
- DUDICH E. (1930b): Az Aggteleki barlang állatvilágának élelemforrásai. (Die Nahrungsquellen der Tierwelt in der Aggteleker Tropfsteinhöhle.) – *Állattani Közlemények* **27**(1–2): 62–77 (77–85).
- DUDICH E. (1930c): Az Aggteleki barlang. – *Természettudományi Közlöny* **62**(911–912): 385–397.
- DUDICH E. (1930d): Die Geschichte und der Stand der biologischen Erforschung der Aggteleker Tropfsteinhöhle »Baradla« in Ungarn. – *Mitteilungen über Höhlen- und Karstforschung* **1930**(3): 65–81.
- DUDICH E. (1931a): Systematische und biologische Untersuchungen über die Kalkeinlagerungen des Crustaceenpanzers in polarisiertem Lichte. – *Zoologica. Original-Abhandlungen aus dem Gesamtgebiete der Zoologie* **30**(8): 1–154 + 14 tábla.
- DUDICH E. (1931b): Die Wiederherstellung des Mosaikpanzers bei den Gammariden nach ihrer Häutung. – *Verhandlungen der Internationale Vereinigung für theoretische und angewandte Limnologie* **5**(2): 600–617.
- DUDICH E. (1931c): A barlangok biológiai kutatásáról. (Über die biologische Erforschung der Höhlen.) – *Állattani Közlemények* **28**(1): 1–23 (20–21).
- DUDICH E. (1931d): Az Aggteleki barlang vizeiről. – *Hidrológiai Közlemények* **10**: 170–200.
- DUDICH E. (1931e): A polarizációs mikroszkóp. (Népszerű Természettudományi Könyvtár 11.) – In: VALTER L. (szerk.): *A mikroszkóp és kezelése*. Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társulat, pp. 183–189.
- DUDICH E. (1932a): Adatok Bars megye madárvilágához. – *Kócsag* **5**(1–2): 7–27
- DUDICH E. (1932b): A parti ászka mésztartaléksajtjei és a Zenker-féle szerv. (Die Kalkreservekörper von Hyloniscus riparius und das Zenker'sche Organ.) – *Állattani Közlemények* **29**(1–2): 1–12 (12–15).
- DUDICH E. (1932c): *Biologie der Aggteleker Tropfsteinhöhle „Baradla“ in Ungarn. Speläologische Monographien* **13**. – Wien, Speläologisches Institut, 246 pp. + 19 tábla.
- DUDICH E. (1932d): *Az Aggteleki cseppkőbarlang és környéke. Népszerű Természettudományi Könyvtár* **12**. – Budapest, Természettudományi Társulat, 186 pp.
- DUDICH E. (1932e): A postumiai cseppkőbarlangról. – *Turisták Lapja* **44**: 106–111.
- DUDICH E. (1932f): Die speläologische Station zu Postumia und ihre Bedeutung für die Höhlenkunde. – *Speläologische Jahrbuch* [1932–33] **13–14**: 51–65.
- DUDICH E. (1932g): Az adelsbergi barlang biológiai állomásáról. – *Természettudományi Közlöny* **64** Pótfüzetek **187–188**: 67–72.
- DUDICH E. (1932h): A barlangok biológiai osztályozása. – *Barlangvilág* **2**(3–4): 1–9.
- DUDICH E. (1932i): Biró Lajos, mint barlangkutató. – *Debreceni Szemle* **6**(4): 145–149.
- DUDICH E. (1933a): Faunisztikai jegyzetek. (Negyedik közlemény). (Faunistische Mitteilungen.) – *Állattani Közlemények* **30**(3–4): 120–129 (128).
- DUDICH E. (1933b): Die Klassifikation der Höhlen auf biologischer Grundlage. – *Mitteilungen über Höhlen- und Karstforschung* **1933**: 35–43.
- DUDICH E. (1934a): Einleitung. – In: WOLF B. (szerk.): *Animalum Cavernarum Catalogus. Ca-*

- talog der Höhlenfauna. Catalogue of the fauna of the caves. Catalogue de la faune cavernicole. Herausgegeben von der Gesellschaft für Höhlenforschung und Höhlenkunde zu Berlin. Volumen 1. – s³-Gravenhage, W. Junk, pp. VII–XXIII.*
- DUDICH E. (1934b): Vak rákok. – *Természettudományi Közlöny* **66**(999–1000): 175–178.
- DUDICH E. (1934c): Az akvárium élete. – *Természettudományi Közlöny* **66**(1014–1015): 545–553.
- DUDICH E. (1935): Az ember származása. – In: *Az 1934. évi előadások. Esztergomi Katolikus Nyári Egyetem kiadványai* **1**: 173–210.
- DUDICH E. & WAGNER J. (1935): Bars vármegye puhatestű (Mollusca) faunájának alapvetése. – *Mathematikai és Természettudományi Értesítő* **53**: 807–824.
- DUDICH E. (1936): Darwin és a Galapagos-szigetek. – *Természettudományi Közlöny* **68**(1063–1064): 566–580.
- DUDICH E. (1938a): Az élettudomány belső tagolódása. (Die innere Gliederung der Biologie.) – *Állattani Közlemények* **35**(1–2): 83–89 (89–90).
- DUDICH E. (1938b): A pingvinekről. – *Természettudományi Közlöny* **70**(1086): 465–473.
- DUDICH E. (1938c): A visszatért Felvidék természeti kincsei. – *Természettudományi Közlöny* **70**(1090): 721–743.
- DUDICH E. & KESSELYÁK A. (1938): Die Anwendung des Urethans in der Konservierungstechnik. – *Museumkunde* **10**: 69–71.
- DUDICH E. (1939a): Eine, für die Fauna Ungarns neue, parasitische Copepodenart. – *Fragmenta faunistica hungarica* **2**(3): 46–47.
- DUDICH E. (1939b): A rákok mézspáncélja. – *Természettudományi Közlöny* **71** Pótfüzetek **213**: 16–29.
- DUDICH E. (1939c): „Élettér”, élőhely, életközösség. – *Természettudományi Közlöny* **71** Pótfüzetek **214–215**: 49–64.
- DUDICH E. (1939d): Az új Állattár. – *Magyar Szemle* **36**(5–8): 167–171.
- DUDICH E. (1939e): Szilády Zoltán „Zoológiája” I–II. Kritikai és iránnytudomány. Első közlemény. – *Budapesti Szemle* **67**(253)(739): 344–356.
- DUDICH E. (1939f): Szilády Zoltán „Zoológiája” I–II. Kritikai és iránnytudomány. Második és utolsó közlemény. – *Budapesti Szemle* **67**(254)(740): 73–101.
- DUDICH E. (1940a): Ein neuer Niphargus aus Ungarn. – *Fragmenta faunistica hungarica* **4**(Supplementum): 1–16.
- DUDICH E. (1940b): Válasz dr. Gaál Istvánnak. – *Debreceni Szemle* **14**(9): 228–229.
- DUDICH E. (1940c): Megjegyzés dr. Gaál István észrevételeire. – *Debreceni Szemle* **14**(11): 279.
- DUDICH E., KOLOSVÁRY G. & SZALAY L. (1940): Barsvármegye pókszabású (Arachnoidea-) faunájának alapvetése. – *Mathematikai és Természettudományi Közlemények* **38**(3): 1–71.
- DUDICH E. (1941a): Die im Gebiete des historischen Ungarns nachgewiesenen Amphipoden. – *Fragmenta faunistica hungarica* **4**(1): 14–20.
- DUDICH E. (1941b): Nachträge und Berichtigungen zum Crustaceen-Teil des ungarischen Faunenataloges I. – *Fragmenta faunistica hungarica* **4**(2): 30–33.
- DUDICH E. (1941c): Niphargus mediodanubialis sp. nov., die am weitesten verbreitete Niphargus-Art des mittleren Donau-beckens. – *Fragmenta faunistica hungarica* **4**(3): 61–73.
- DUDICH E. (1941d): Állatgyűjtési tájékoztató. – *Fragmenta faunistica hungarica* **4**(Supplementum): 20.
- DUDICH E. (1941e): Csalánozók (Cnidaria) gyűjtése. – *Fragmenta faunistica hungarica* **4**(Supplementum): 26–28.
- DUDICH E. (1941f): Niphargus aus einer Therme von Budapest. (Niphargus Budapest egyik melegvizéből.) – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici, Pars Zoologica* **34**: 165–175 (176).
- DUDICH E. (1941g): Az állatok rendszere. – In: AUJESZKY L. & GOMBOCZ E. (szerk.): *Új kincseskönyv* 3. Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társulat, pp. 578–584.
- DUDICH E. (1941h): Az állattani honismeret röögös útjain. – *Állattani Közlemények* **38**(3–4): 131–142.
- DUDICH E. (1941i): Azonos növény- és állatnevek. – *Természettudományi Közlöny* **73** Pótfüzetek **224**: 221–223.
- DUDICH E. (1942a): Az elnöki beszédek gondolatvilága. – *Állattani Közlemények* **39**(1–2): 15–27.
- DUDICH E. (1942b): A tisztikar tagjainak életrajzi adatai. – *Állattani Közlemények* **39**(1–2): 28–40.
- DUDICH E. (1942c): Animalia nova in fasciculis „Pótfüzetek” („Állattani Közlemények” dictis)

- 1900–1901. descripta. – *Állattani Közlemények* 39(1–2): 103–105.
- DUDICH E. (1942d): Animalia nova in tomis I–XXXVIII. „Állattani Közlemények” descripta. – *Állattani Közlemények* 39(1–2): 105–108.
- DUDICH E. (1942e): Id. Entz Géza emlékezete születésének százéves évfordulója alkalmából. (Zur Erinnerung Professor Dr. Entz Géza.) – *Állattani Közlemények* 39(3–4): 113–123 (124).
- DUDICH E. (1942f): Az állatok rendszere és a szárazulatok állatföldrajza. – In: DUDICH E. (szerk.): *Az állat és élete. Második rész. (A természet világa X.)* – Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társulat, pp. 1–361.
- DUDICH E. (szerk.) (1942g): *Az állat és élete. Második rész. (A természet világa X.)* – Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társulat, 456 pp.
- DUDICH E. (1942h): Nachträge und Berichtigungen zum Crustaceen-Teil des ungarischen Faunenkataloges II. – *Fragmenta faunistica hungarica* 5(1): 17–29.
- DUDICH E. (1943a): Beobachtungen über die Wiederherstellung des Mosaikpanzers bei den Landasseln nach ihrer Häutung. – *A Magyar Biológiai Kutató Intézet Munkái* 15: 411–423.
- DUDICH E. (1943b): Neue Niphargus-Arten aus siebenbürgischen Grundwässern. (Három új Niphargus Erdély talajvizeiből.) – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* 36(Pars Zoologica): 47–65 (65–66).
- DUDICH E. (1943c): A rendszertani munka és az állatkatalógusok. – *Természettudományi Közlöny* 75 Pótfüzetek 223: 1–9.
- DUDICH E. (1943d): Helyes és helytelen állatnevek. – *Búvár* 9(2): 78–79.
- DUDICH E. (1943e): Gyászbeszéd Tuzson János ravatalánál. – *Akadémiai Értesítő* 53: 372–382.
- DUDICH E. (1943f): Fehérköpenyes főrabsozolgák. – *Forrás* 1(5): 195–204.
- DUDICH E. & HANKÓ B. (1943): Válasz dr. Makara Györgynek. – *Orvosi Hetilap* 87(31): 384–385.
- DUDICH E., PONGRÁCZ S., FÁBIÁN GY. & IHAROS A. (1943): Barsvármegye Neuropteroidea-faunájának alapvetése. – *Mathematikai és Természettudományi Közlemények* 39(6): 1–46 + 1 tábla.
- DUDICH E. (1944a): Linné és az állatnevek logikája. (Linné und die Logik der Tiernamen.) – *Állattani Közlemények* 41: 16–31.
- DUDICH E. (1944b): A mohaállatok (Bryozoa) gyűjtése és kezelése. – *Fragmenta faunistica hungarica* 7(4): 108–112.
- DUDICH E. (1944c): Meteorológiai vizsgálatok barlangjainkban. – *Természettudományi Közlöny* 76 Pótfüzetek 233: 61–63.
- DUDICH E. (1944d): A barlangtan és a magyar barlangkutatás védelmére. – *Természettudományi Közlöny* 76 Pótfüzetek 235: 161–167.
- DUDICH E. (1946a): Háború és szúveszély. – *Rovartani Közlemények (Folia entomologica hungarica) (Series nova)* 1(1): 14–19.
- DUDICH E. (1946b): Őszi-téli rovarélet. – *Rovartani Közlemények (Folia entomologica hungarica) (Series nova)* 1(3–4): 65–75.
- DUDICH E. (1946c): A typus és fajtái. – *Fragmenta faunistica hungarica* 9(1–2): 16–25.
- DUDICH E. (1946d): A soklábúak (Myriopoda) gyűjtése és kezelése. – *Fragmenta faunistica hungarica* 9(1–2): 26–32.
- DUDICH E. (1946e): A skorpiók, álskorpiók, kacsaszópókok és szálfarkúak gyűjtése és kezelése. – *Fragmenta faunistica hungarica* 9(3–4): 61–68.
- DUDICH E. (1947a): Papp Károly bogárhatározója. – *Fragmenta faunistica hungarica* 10(1): 28–36.
- DUDICH E. (1947b): Zur Kenntnis der wirbellosen Tierwelt des Komitates Bars. – *Fragmenta faunistica hungarica* 10(3): 94–108.
- DUDICH E. (1947c): Die höheren Krebsen (Malacostraca) der Mittel-Donau. – *Fragmenta faunistica hungarica* 10(4): 125–132.
- DUDICH E. (1947d): Rovarok téli megjelenése. – *Természettudomány* 2: 370–372.
- DUDICH E. (szerk.) (1948): *Az állatok gyűjtése I. rész.* – Budapest, Országos Magyar Természettudományi Múzeum, 195 pp.
- DUDICH E. (1950a): Rákok – Crustacea. – In: MÓCZÁR L. (szerk.): *Állathatározó I–II.* Budapest, Közoktatásügyi Kiadó Vállalat, pp. 55–73.
- DUDICH E. (1950b): Félrovarok – Protura, Lábaspotrohúak – Diplura, Sertefarkú rovarok – Thysanura, Ugróvillások – Collembola. – In: MÓCZÁR L. (szerk.): *Állathatározó I–II.* Budapest, Közoktatásügyi Kiadó Vállalat, pp. 87–89.

- DUDICH E. (1950c): Fatetvek – Copeognatha, Rágógétek – Mallophaga, Vérszívó tetvek – Anoplura. – In: MÓCZÁR L. (szerk.): *Állathatározó I–II*. Budapest, Közoktatásügyi Kiadó Vállalat, p. 116, pp. 120–123.
- DUDICH E. (1950d): Bogarak – Coleoptera. – In: MÓCZÁR L. (szerk.): *Állathatározó I–II*. Budapest, Közoktatásügyi Kiadó Vállalat, pp. 124–331.
- DUDICH E. (1950e): Bolhák – Aphaniptera. – In: MÓCZÁR L. (szerk.): *Állathatározó I–II*. Budapest, Közoktatásügyi Kiadó Vállalat, pp: 516–517.
- DUDICH E. (1950f): A halak testalakjának bionómiája. – *A Budapesti Tudományegyetem Biológiai Intézeteinek Évkönyve* 1: 95–111.
- DUDICH E. [1950g]: *Fejlődéstörténeti állatrendszertan. Egyetemi jegyzet*. – Budapest, VKM 2. Jegyzetsokszorosító, 178 pp.
- DUDICH E. (szerk.) (1951a): *A rovargyűjtés technikája*. – Budapest, Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 250 pp.
- DUDICH E. (1951b): *Állatföldrajz 1–2. Egyetemi jegyzet*. – Budapest, 2. sz. Jegyzetsokszorosító, I: 1–103, II: 104–253.
- DUDICH E. (1952a): A magyar zoológia öt éves terve. – *A Magyar Tudományos Akadémia Biológiai és Agrártudományi Osztályának Közleményei* 3(3–4): 425–443.
- DUDICH E. (1952b): *Fejlődéstörténeti állatrendszertan. 1. rész. Egyetemi jegyzet*. – Budapest, 2. sz. Jegyzetsokszorosító, 246 pp.
- DUDICH E. (1952c): *Fejlődéstörténeti állatrendszertan. 2. rész. Egyetemi jegyzet*. – Budapest, 2. sz. Jegyzetsokszorosító, 282 pp.
- DUDICH E., BALOGH J. & LOKSA I. (1952b): Erdőtalajok ízeltlábúinak produkciós biológiai vizsgálata. – *A Magyar Tudományos Akadémia Biológiai és Agrártudományi Osztályának Közleményei* 3(3–4): 505–523.
- DUDICH E., BALOGH J. & LOKSA I. (1952c): Produktionsbiologische Untersuchungen über die Arthropoden der Waldböden. – *Acta biologica hungarica* 3: 295–317.
- DUDICH E. (1955): A barlang mint gyógy tényező. – *Földtani Közlemények* 85: 353–359.
- DUDICH E. (1956a): Állatgyűjtés a barlangokban. – *Karszt- és Barlangkutatói Tájékoztató* 1956(2): 1–10.
- DUDICH E. (1956b): Kesselyák Adorján emlékezete. – *Állattani Közlemények* 45(3–4): 1–8.
- DUDICH E. (1957a): Ein System des rezenten Tierreiches. – *Opuscula zoologica Instituti Zoosystematici et Oecologici Universitatis Budapestinensis* 2(1–2): 25–34.
- DUDICH E. (1957b): Die Grundlagen der Krebstierfauna des Komitates Bars. – *Opuscula zoologica Instituti Zoosystematici et Oecologici Universitatis Budapestinensis* 2(3): 27–41.
- DUDICH E. (1957c): Megiser J. szótárának (1603) magyar madárnevei és határozókulcs-kísérlete. – *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominata. Sectio Biologica* 1: 41–53.
- DUDICH E. (1957d): Research problems concerning the fauna of Hungary. – *Acta biologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Supplementum* 1: 11.
- DUDICH E. (1958a): Diplopoden und Chilopoden aus dem Komitates Bars. – *Opuscula zoologica Instituti Zoosystematici et Oecologici Universitatis Budapestinensis* 2(4): 27–36.
- DUDICH E. (1958b): Die Grundlagen der Fauna eines Karpaten-Flusses. – *Acta zoologica hungarica* 3(3–4): 179–200.
- DUDICH E. (1958c): A magyar állatnevek kérdései. Függelék: Magyar állatnevek helyesírási szabályzata. – *A Magyar Tudományos Akadémia Biológiai Csoportjának Közleményei* 2(2): 157–179, 181–191.
- DUDICH E. (1958d): *A magyar állatnevek helyesírási szabályai*. – Budapest, 15 pp.
- DUDICH E. (1958e): Bericht über bemerkenswerte neuere Tierfunde aus ungarischen Höhlen. – *Die Höhle* 9: 7–9.
- DUDICH E. (1959a): A magyar állatnevek helyesírási szabályai. – *Állattani Közlemények* 47(1–2): 17–26.
- DUDICH E. (1959b): A magyar állatnevek tudományos szabatoságának kérdéséhez. – *A természettudományok tanítása. A Művelődésügyi Minisztérium módszertani folyóirata. Fizika, kémia, biológia*. – 1959(3): 53–56.
- DUDICH E. (1959c): A barlangbiológia és problémái. (Biospeologica Hungarica VI). – *A Magyar Tudományos Akadémia Biológiai Csoportjának Közleményei* 3(3–4): 323–357.

- DUDICH E. (1959d): Elnöki megnyitó. – *Karszt- és Barlangkutató Tájékoztató* **1959**(szeptember): 5–8.
- DUDICH E. (1959e): Elnöki székfoglaló. – *Karszt- és Barlangkutató Tájékoztató* **1959**(december): 11–13.
- DUDICH E. (1959f): *Állatrendszertan 1.* – Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, 246 pp.
- DUDICH E. (1959g): *Állatrendszertan 2.* – Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, 260 pp.
- DUDICH E. (1960a): Du laboratoire Hongrois de biologie cavernicole. – *Bulletin d'Information de l'Equipe Spéléo de Bruxelles* **7**: 1–4.
- DUDICH E. (1960b): Das höhlenbiologische Laboratorium der Eötvös Loránd Universität. (Biospeologica Hungarica X). – *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominata. Sectio Biologica* **3**: 131–135.
- DUDICH E. (1960c): Tizenöt év... – *Karszt- és Barlangkutató Tájékoztató* **1960**(április): 137–138.
- DUDICH E. (1960d): Magyar barlangbiológiai irodalom 1959–60. – *Karszt- és Barlangkutató Tájékoztató* **1960**(december): 599–602.
- DUDICH E. (1960e): *Állatrendszertan 1.* – Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, 246 pp.
- DUDICH E. (1960f): *Állatrendszertan 2.* – Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, 260 pp.
- DUDICH E. (1961a): Rovarlelet a szentgáli fás barnaszénből. (Ein Insektenfund aus dem Lignite von Szentgál (Bakonygebirge).) – *Földtani Közlemény* **91**(1): 20–30 (30–31) + 6 tábla.
- DUDICH E. (1961b): *Állatrendszertan.* – Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, 246 pp.
- DUDICH E. (1961c): *Állatrendszertan 2.* – Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Természettudományi Kar, 260 pp.
- DUDICH E. (1962a): A barlangok élővilága. Állatgyűjtés a barlangokban. – In: JAKUCS L. & KESSLER H. (szerk.): *A barlangok világa. Barlangjárók zsebkönyve.* Budapest, Medicina Könyvkiadó, pp. 60–80.
- DUDICH E. (1962b): Über das ungarische Laboratorium für Höhlenbiologie. – *Karszt- és Barlangkutató* [1960] **2**: 95–100.
- DUDICH E. (1962c): A barlangbiológia időszerű problémái. – *Karszt- és Barlangkutató Tájékoztató* **1962**(március): 20–22.
- DUDICH E. (1962d): Maucha Rezső (1884–1962). – *Magyar Tudomány* **1962**: 321–326.
- DUDICH E. (1962e): Búcsú dr. Maucha Rezső akadémikustól. – *A Magyar Tudományos Akadémia Biológiai Osztályának Közleményei* **5**: 159–162.
- DUDICH E. (1963a): Dr. Dudich Endre megnyitó beszéde. – *Folia entomologica hungarica* (N.S.) **16**(22): 332–333.
- DUDICH E. (1963b): Barlangtani látogatások. – *Karszt és Barlang* **1963**(1): 19.
- DUDICH E. (1963c): Halottja van a magyar barlangbiológiának. – *Karszt és Barlang* **1963**(1): 45–46.
- DUDICH E. (1964a): Ein biologisches Höhlenlaboratorium in Ungarn. – In: TRIMMEL H. (szerk.): *Dritter Internationaler Kongreß für Speleologie. Rezente Tier- und Pflanzenwelt der Höhlen.* Wien, Verband österreichischer Höhlenforscher **3**: 61–63.
- DUDICH E. (1964b): *Állatrendszertan.* – Budapest, Tankönyvkiadó, 246 pp.
- DUDICH E. (1964c): *Állatrendszertan 2.* – Budapest, Tankönyvkiadó, 260 pp.
- DUDICH E. (1965a): Dr. Varga Lajos emlékezete. – *Állattani Közlemények* **52**(1–4): 3–9.
- DUDICH E. (1965b): Contribution to the literature of Lajos Varga (1890–1963). – *Opuscula zoologica Instituti Zoosystematici et Oecologici Universitatis Budapestinensis* **5**(2): 183–192.
- DUDICH E. (1965c): Höhlenbiologisches aus Ungarn 1958–1962. – *Karszt- és Barlangkutató* [1962] **4**: 41–53.
- DUDICH E. (1965d): *Állatrendszertan.* – Budapest, Tankönyvkiadó, 246 pp.
- DUDICH E. (1966a): Das 30jährige Institut für Tier-systematik der Loránd Eötvös Universität, Budapest. – *Opuscula zoologica Instituti Zoosystematici et Oecologici Universitatis Budapestinensis* **6**(1): 3–15 + 2 tábla.
- [DUDICH E.] (1966b): Literaturverzeichnis der im Tiersystematischen Institut gefertigten Arbeiten, 1935–1965. – *Opuscula zoologica Instituti Zoosystematici et Oecologici Universitatis Budapestinensis* **6**(1): 17–34.
- DUDICH E. (1966c): *Állatrendszertan 2.* – Budapest, Tankönyvkiadó, 260 pp.
- DUDICH E. (1967a): *Állatrendszertan.* – Budapest, Tankönyvkiadó, 246 pp.

- DUDICH E. (1967b): *Állatrendszertan 2.* – Budapest, Tankönyvkiadó, 260 pp.
- DUDICH E. (1968a): *Állatrendszertan.* – Budapest, Tankönyvkiadó, 246 pp.
- DUDICH E. (1968b): *Állatrendszertan 2.* – Budapest, Tankönyvkiadó, 260 pp.
- DUDICH E. (1969): Dr. Dudich Endre díszelnöki székfoglaló beszéde. (Die Antrittsrede vom Ehrenpräsident Dr. Endre Dudich.) – *Karszt és Barlang* **1969**(1. félév): 1–4 (4).
- DUDICH E. & LOKSA L. (1969): *Állatrendszertan. 1. kiadás.* – Budapest, Tankönyvkiadó, 707 pp.
- DUDICH E. (1970): *Állatrendszertan 2.* – Budapest, Tankönyvkiadó, 260 pp.
- DUDICH E. & LOKSA L. (1971): *Állatrendszertan. 2. kiadás.* – Budapest, Tankönyvkiadó, 707 pp.
- DUDICH E. & LOKSA L. (1975): *Állatrendszertan. 3. kiadás.* – Budapest, Tankönyvkiadó, 707 pp.
- DUDICH E. & LOKSA L. (1978): *Állatrendszertan. 4. kiadás.* – Budapest, Tankönyvkiadó, 707 pp.
- DUDICH E. & LOKSA L. (1981): *Állatrendszertan. 5. kiadás.* – Budapest, Tankönyvkiadó, 707 pp.
- DUDICH E. & LOKSA L. (1987) [1988]: *Állatrendszertan. 6. kiadás.* – Budapest, Tankönyvkiadó, 708 pp.
- ÉHÍK GY. & DUDICH E. (1924): *A magyarországi emlősök és azok külső rovarélősködőinek határozó táblái.* – Budapest, a szerzők kiadása, 74 pp.
- ELLINGER T. & SACHTLEBEN H. (1928): Notes on the central European parasites of *Pyrausta nubilalis* Hb. – *International Corn Borer Investigations. Scientific Reports* **1**: 109–134.
- ENDRÓDI S. (1985a): *The Dynastinae of the world.* – Budapest, Akadémiai Kiadó, 800 pp. + 46 tábla.
- ENDRÓDI S. (1985b): *The Dynastinae of the world.* – Dordrecht / Boston / Lancaster, Dr W. Junk Publisher, 800 pp. + 46 tábla.
- FÁBIÁN GY. (1938): Rojtos szárnyú rovarok Kőszegi vidékéről. (The Thysanoptera of the environs of Kőszeg.) – *Vasi Szemle* **5**(5–6): 346–349. (A Kőszegi Múzeum Közleményei – *Publicationes Musei Ginsiensis* **1**(8): 346–349.)
- FEJÉRVÁRY G. (1923): Note préliminaire sur le Léopard vivipare (*Lacerta vivipara* Jacq.) dans la Grande Plaine Hongroise. – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* **20**: 166–171.
- FELICZIÁN V. (1940): *Fehérköpenyes rabszolgák.* – Budapest, Singer és Wolfner, 248 pp.
- FINKLER W. (1923): Die Ueberpflanzung von Insektenköpfen. – *Wiener entomologische Zeitung* **40**(1–4): 77–80.
- GAÁL I. (1940): Egy bíráló margójára. – *Debreceni Szemle* **14**(5): 115–116.
- GAÁL I. (1946): Egy új bogárhatározó margójára. – *Rovartani Közlemények (Folia entomologica hungarica) (Series nova)* **1**(3–4): 94–96.
- GEBHARDT A. (1934): Az Abaligeti barlang élővilága. – *Mathematikai és Természettudományi Közlemények* **37**(4): 1–264 + 1 tábla.
- GEDULY O. (1923): On the occurrence of *Lacerta vivipara* Jacq. in the Great Hungarian Plain. – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* **20**: 148.
- GELEI J. & FARKAS B. (1925): *Dr. Gelei József az általános állattan és összehasonlító anatómia nyilvános rendes tanára és dr. Farkas Béla az állatrendszertan ny. rk. tanára véleményes jelentése dr. Dudich Endre egyetemi magántanári képesítése tárgyában.* – Szeged, Juhász-Nyomda, 3 pp.
- GERE G. (1964): Untersuchungen über die Temperaturtoleranz von *Mesoniscus graniger* J. Friv. (Crustacea, Isopoda) (Biospeologica Hungarica XIX). – *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominata. Sectio Biologica* **7**: 95–103.
- GERE G. (1965): Fütterungsversuche mit bodenbewohnenden Diplopoden und Isopoden in der Baradla-Höhle bei Aggtelek (Ungarn) (Biospeologica Hungarica XX). – *Opuscula zoologica Instituti Zoosystematici et Oecologici Universitatis Budapestiensis* **5**(2): 193–196.
- GERE G. (1970): Untersuchungen über die Temperaturtoleranz von Höhlenlaufkäfern und Asseln. – *Opuscula zoologica Instituti Zoosystematici et Oecologici Universitatis Budapestiensis* **10**(1): 105–113.
- GYÖRFFY GY., KISS B., KOCZOR S. & OROSZ A. (2009): *Checklist of the fauna of Hungary. Volume 4. Hemiptera: Archaeorrhyncha, Clypeorrhyncha.* – Budapest, Hungarian Natural History Museum, 79 pp.
- GYÖRFI J., MÓCZÁR L., SZELÉNYI G. & RAMON A. (1940): Újabb adatok a Kőszegi-hegység hár-

- tyásszárnyú faunájához I. (Neue Beiträge zur Kenntnis der Hymenopterenfauna des Kőszeger Gebirges I.). – *Dunántúli Szemle* 7(3–4): 189–195. (A Kőszegi Múzeum Közleményei – *Publicationes Musei Ginsiensis* 2(2): 189–195.)
- HANGLIRSCH A. (1897): Monographie der Phymatiden. – *Annalen des k. k. naturhistorischen Hofmuseums* 12(2): 127–230 + 6 tábla.
- HANKÓ B. & DUDICH E. (1924): Über das Vorkommen von *Polycelis cornuta* (John.) in Ungarn. – *Verhandlungen der Internationale Vereinigung für theoretische und angewandte Limnologie* 2(1): 324–331.
- HARVEY M.S. (2003): *Catalogue of the smaller arachnid orders of the world: Amblypygi, Uropygi, Schizomida, Palpigradi, Ricinulei and Solifugae*. – [Canberra], CSIRO Publishing, 400 pp.
- HERGULA B. (1929): Insect parasites of the corn borer in Northern Jugoslavia. – *International Corn Borer Investigations. Scientific Reports* 2: 111–127.
- IHAROS A. (1937): Medveállatocskák Kőszeg vidékéről. (Bärtierchen aus der Umgebung von Kőszeg.) – *Vasi Szemle* 4(4): 269–272. (A Kőszegi Múzeum Közleményei – *Publicationes Musei Ginsiensis* 1(3): 269–272.)
- JABLONOWSKI J. (1929): A kukoricamoly rendelet. – *Köztelek* 39(33): 792.
- JABLONOWSKI J. (1930): A kukoricamoly magyarországi rovarellenségei és gyakorlati jelentőségük. – *Folia entomologica hungarica* 1(5): 159–169.
- JĄŁOSZYŃSKI P. & KILIAN A. (2012): Larval morphology of *Scydmaenus tarsatus* and *S. hellwigi*, with notes on feeding behaviour and a review of the bibliography on the preimaginal stages of ant-like stone beetles (Coleoptera: Staphylinidae: Scydmaeninae). – *European Journal of Entomology* 109: 587–601.
- JĄŁOSZYŃSKI P. (2018): Morphological diversity of immature Scydmaeninae. – In: BETZ O., IRMLER U. & KLIMASZEWSKI J. (szerk.): *Biology of rove beetles (Staphylinidae). Life history, evolution, ecology and distribution*. New York, Springer, pp. 321–333.
- JANKOVITSNÉ STEINER K. (1947): Dudichné Vendl Mária emlékezete. (Marie Dudich, geb. Vendl.) – *Földtani Közlöny* [1945–1946] 75–76(1): 1–6 (6).
- KASZAB Z. & SZÉKESSY V. (1953): Bátorliget bogárfaunája (Coleoptera). – In: SZÉKESSY V. (szerk.): *Bátorliget élővilága*. – Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 194–285.
- KASZAB Z. (1937): A kőszegi hegység bogárfaunájának alapvetése. (Grundlagen zur Kenntnis der Käferfauna des Kőszeger Gebirges.) – *Vasi Szemle* 4(3): 159–185. (A Kőszegi Múzeum Közleményei – *Publicationes Musei Ginsiensis* 1(2): 159–185.)
- KECSKEMÉTI T. (2020): Dudich Endre, a hazai állattani kutatások kimagasló személyisége. – *Újkor.hu* (<http://ujkor.hu/content/dudich-endre-hazai-allattani-kutatasok-kimagasló-szemelyisege>) (Hozzáférés: 2020. november 30.)
- KESSELYÁK A. (1937): A Kőszegi-hegység szárazföldi ászkarákfaunája. (Die Landasselfauna des Kőszeger Gebirges). *Vasi Szemle* 4(1–2): 89–96. (A Kőszegi Múzeum Közleményei *Publicationes Musei Ginsiensis* 1(1): 89–96.)
- KESSLER H. & MOZSÁRY G. (1985): *Barlangok útjain, vizein*. – Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 202 pp.
- KOHAUT R. (1899): Ordo Hemiptera, Subordo Aptera. – In: PASZLAVSZKY J. (szerk.): *A Magyar Birodalom Állatvilága – Fauna Regni Hungariae. III Arthropoda*. Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társulat, pp. 65–72.
- KOLOSVÁRY G. (1928): Die Spinnenfauna der ungarischen Höhlen. – *Mitteilungen über Höhlen- und Karstforschung* 1928(4): 109–113.
- KOLOSVÁRY G. (1929a): *Magyarország kaszaspókjai – Die Weberknechte Ungarns*. – Budapest, A „Studium” kiadása, 112 pp. + 11 tábla.
- KOLOSVÁRY G. (1929b): Válasz dr. Dudich Endrének a „Magyarország kaszaspókjai” c. dolgozatomra írt kritikai ismertetése tárgyában. – *Állattani Közlemények* 26(3–4): 198–201.
- KOLOSVÁRY G. (1932): A barlang mint élettér és a pókok. – *Barlangvilág* 2(3–4): 17–19.
- KOLOSVÁRY G. (1933): Ökológiai kutatásaim a Bükk hegység barlangjaiban. – *Barlangvilág* 3(3–4): 6–13.
- KOLOSVÁRY G. (1940): Újabb adatok Kőszeg vidékének kaszaspókfaunájához. (I dati nuovi della fauna Opilionidea di Kőszeg.) – *Dunántúli Szemle* 7(5–6): 304–306. (A Kőszegi Múzeum

- Közleményei – *Publicationes Musei Ginsiensis* 2(4): 304–306.)
- KONTSCHÁN J. (2003):. Néhány ritka ászkarák (Crustacea: Isopoda: Oniscidea) újabb előfordulási adatai Magyarországról. – *Folia historico naturalia Musei matraensis* 27: 43–48.
- KORSÓS Z. (1994): Checklist, preliminary distribution maps and bibliography of millipedes of Hungary (Diplopoda). – *Miscellanea zoologica hungarica* 9: 29–82.
- KOSZTARAB M. & KOZÁR F. (1988a): *Scale insects of Central Europe*. – Budapest, Akadémiai Kiadó, 456 pp.
- KOSZTARAB M. & KOZÁR F. (1988b): *Scale insects of Central Europe*. – Dordrecht / Boston / Lancaster, Dr W. Junk Publishers, 456 pp.
- KOTLÁN A. (1928): A double parasitic infection of a larva of *Pyrausta nubilalis* Hb. – *International Corn Borer Investigations. Scientific Reports* 1: 174–178.
- KOTLÁN A. (1929): The corn borer situation in Hungary. – *International Corn Borer Investigations. Scientific Reports* 2: 90–98.
- KOVÁCS I.E. (1954): Első vizsgálatok az aggteleki Békebarlang faunáján. – *Állattani Közlemények* 44(1–2): 95–97.
- KOVÁČ L. (1999): *Eukoenenia spelaea* (Peyerimhoff, 1902) – a cave dwelling palpigrade (Arachnida, Palpigradida) from the Slovak Karst. – In: TAJOVSKÝ K. & PÍŽL V. (szerk.): *Soil zoology in Central Europe*. České Budějovice, Institute of Soil Biology AS CR, pp. 157–160.
- KOZÁR F. (szerk.) (1998): *Catalogue of palaeartic Coccoidea*. – Budapest, Plant Protection Institute, Hungarian Academy of Sciences, 526 pp.
- KÖRNYEI E. (1971): Dudich Endre emlékét idézve. Egy „bogárkeresztelő” története az Eötvös József Kollégiumban. – *Magyar Nemzet* 27(44): 8.
- LÁNG S. (1971): Dudich Endre 1895–1971. – *Karszt- és Barlangkutatói Tájékoztató* 1971(2): 1.
- LENGYEL G. (1914): Botanikai kirándulás a nyírbátori Bátorligetbe. (Ein botanischer Ausflug in das Bátorliget bei Nyírbátor (Komitat Szabolcs).) – *Magyar Botanikai Lapok* 13(6–9): 220–231 (231).
- LINNAEI C. (1809): *Philosophia botanica in qua explicantur fundamenta botanica cum definitio-*
- nibus partium, exemplis terminorum, observationibus rariorum, adjectis figuris Aeneis*. Negyedik kiadás. – Halae ad Salam, Sumtibus Car. Aug. Kümmel, 518 pp.
- LOKSA I. (1971): Megemlékezés dr. Dudich Endréről. – *Karszt és Barlang* 1971(1): 45–46.
- LOKSA L. (1972): Megemlékezés Dudich Endréről, 1895–1971. (In memory of prof. dr. E. Dudich, 1895–1971.) – *Karszt és Barlangkutató* 7: 3–6 (6–7).
- LÖBL I., MERKL O., ANDO K., BOUCHARD P., LILLIG M., MASUMOTO K. & SCHAWALLER W. (2008): Tenebrionidae. – In: LÖBL I. & SMETANA A. (szerk.): *Catalogue of Palaearctic Coleoptera, Volume 5. Tenebrionoidea*. Stenstrup, Apollo Books, pp. 105–352.
- MAHUNKA S. (szerk.) (1991): *The Bátorliget Nature Reserves – after forty years I–II*. – Budapest, Hungarian Natural History Museum, I: 498 pp., II: 349 pp.
- MAHUNKA S. & MAHUNKA-PAPP L. (2000): Checklist of the oribatid mites of Hungary (Acari: Oribatida). – *Folia entomologica hungarica* 61: 27–53.
- MAHUNKA S. & MAHUNKA-PAPP L. (2004): *A catalogue of the Hungarian oribatid mites*. – Budapest, Hungarian Natural History Museum, Systematic Zoology Research Group of the Hungarian Academy of Sciences, 363 pp.
- MAKARA GY. (1943): Megjegyzések egy új állattan könyvre. – *Orvosi Hetilap* 87(20): 248.
- MÉHELÛ L. (1924): *Protelsonia hungarica*, nov. gen., n. sp. Ein blinder Isopode aus Ungarn. – *Zoologischer Anzeiger* 58: 353–357.
- MÉHELÛ L. (1925): Egy élő kövületről. *Protelsonia hungarica*, nov. gen., n. sp., a magyar fauna egy vak rákja. (Ein lebendes Fossil. *Protelsonia hungarica* nov. gen., n. sp., ein blinder Isopoda aus Ungarn.) – *Matematikai és Természettudományi Értesítõ* 41: 185–191 (192).
- MÉHELÛ L. (1927): *Új férgek és rákok a magyar faunában*. (Neue Würmer und Krebse aus Ungarn.) – Budapest, Held J. Nyomda, 19 pp.
- MÉHELY L. (1929): Species generis *Hyloniscus*. Az evetkerák fajtái. (Species generis *Hyloniscus*. Systematische und descendenztheoretische Betrachtungen.) – *Studia zoologica Regiae scien-*

- tiarum universitatis hungaricæ budapestiensis fundatæ a Petro Pázmány* 1(1): 1–36 (37–75) + 9 tábla.
- MÉHELÛ L. (1931): A r krok  sves je. (Die Urniere der Crustaceen.) – *Studia zoologica Regi  scientiarum universitatis hungaric  budapestiensis fundat  a Petro Pázmány* 1(4): 261–275
- MÉHELÛ L. (1932): A parti ászka „m sztartal ksejtheinek” zoológiai értékelése. Dudich Endrének válaszul. – Budapest, Stephaneum Nyomda R.T., 13 pp.
- MERKL O. & VIG K. (2009): *Bogarak a pannon régióban*. – Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, B.K.L. Kiadó, Magyar Természettudományi Múzeum, 494 pp.
- MERKL O. & VIG K. (2011): *Bogarak a pannon régióban. Második, javított kiadás*. – Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Magyar Természettudományi Múzeum, 496 pp.
- MERKL O., GRABANT A. & SOLTÉSZ Z. (2015): *A Magyar Természettudományi Múzeum gy szbog rt pusainak (Tenebrionidae) katalógusa – Type catalogue of darkling beetles (Tenebrionidae) preserved in the Hungarian Natural History Museum*. – Budapest, Magyar Természettudományi Múzeum, 736 pp.
- MÓCZÁR L. (1938): Adatok a Kőszegi-hegység h rt y ssz rny  faunájához. (Beitr ge zur Kenntnis der Hymenopteren-Fauna des Kőszeger Gebirges.) – *Vasi Szemle* 5(1–2): 72–86. (A Kőszegi Múzeum Közleményei – *Publicationes Musei Ginsiensis* 1(5): 72–86.)
- MOZSÁRY G. (2002): *Föld alatti vizek mélyén. Búvár-barlangkutató kalandozások a Kárpát-medencei barlangokban*. – [Budapest], Ráció Kiadó, 185 pp.
- NAGY B. (1984): Sixty years of the entomoparasite complex of the European corn borer in Hungary. – In: ANGLADE P. (szerk.): *Proceedings of the 13th Workshop of the International Working Group on Ostrinia nubilalis*. Colmar, IWGO/IOBC, pp. 95–100.
- NAGY J. (1927):  szaki és hegyi fajok a Nagy-Alföld faunájában. – *Debreceni Szemle* 1(2): 128–129.
- OLÁH J. (1929): A Nemzetközi Kukoricamoly Kutató Bizottság párizsi kongresszusa. – *Köztelek* 39(41–42): 961–962.
- OSTHELDER L. (1937): Weitere Beitr ge zur Lepidopteren-Fauna der Ungarischen Tiefebene. Mikrolepidoptera. – *Deutsche entomologische Zeitung „Iris”* 51: 100–113.
- PAPP K. (1943): *A magyar bogárfauna határozója. Kézikönyv a történelmi Magyarország területén előforduló jellegzetes bogarak meghatározására. Valamennyi középiskolai mezőgazdasági szakiskolai, valamint akadémiai, főiskolai és egyetemi használatra*. – Budapest, Ruszkaanyai Könyvkiadó Vállalat, 477 pp.
- PAPP L. (szerk.) (1996): *Zootaxonom ia. Egységes jegyzet*. – Budapest, kiadó nélkül, 382 pp.
- PAPP L. (szerk.) (2001): *Checklist of the Diptera of Hungary*. – Budapest, Hungarian Natural History Museum, 550 pp.
- PAPP L. & PLACHTER H. (1976): On cave-dwelling Sphaeroceridae from Hungary and Germany (Diptera). – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* 68: 195–207.
- PAPP L. & DARVAS B. (szerk.) (1997–2000): *Contributions to a manual of Palaearctic Diptera I–III., Appendix*. – Budapest, Science Herald, I(2000): 978 pp., II(1997): 592 pp., III(1998): 880 pp., Appendix(2000): 604 pp.
- PEYERIMHOFF P. (1899): Description de la larve de Cephennium laticolle Aub. (Col.). – *Bulletin de la Société entomologique de France* 1899: 170–174.
- PLAVILSTSHIKOV N.N. (1927): Kopftaush und Instinktver nderung bei Insekten. – *Zoologischer Anzeiger* 73: 229 – 243.
- PONGRÁCZ S. (1914): Magyarország Neuropterid i (Enumeratio Neuropteroidum Regni Hungariae). (Die Neuropteroiden Ungarns.) – *Rovartani Lapok* 21(9–12): 109–155 (159).
- PONGR CZ S. (1940): Adatok a K szegi-hegység egyenessz rny iinak ismeretéhez. (Beiträge zur Kenntnis der Orthopterenfauna der Umgebung von K szeg.) – *Dun nt li Szemle* 7(5–6): 297–303. (A K szegi M zeum Közleményei – *Publicationes Musei Ginsiensis* 2(3): 297–303.)
- PONGR CZ S. (1941): A K szegi-hegység  s k rny k nek szitak t  faun ja. (Die Odonaten-fauna des G nser Gebirges und seiner Umgebung.) – *Dun nt li Szemle* 8(7–8): 402–406. (A K szegi M zeum Közleményei – *Publicationes Musei Ginsiensis* 2(7): 402–406.)

- PONYI E. (1956): Eine neue Elaphoidella-Art aus Ungarn. – *Opuscula zoologica Instituti Zoosystematici Universitatis Budapestinensis* **1**(1–4): 41–46.
- PONYI E. (1957): Neue Bathynelliden aus Ungarn. – *Acta zoologica hungarica* **3**(3–4): 171–177.
- PONYI E. (1958): Unterirdische Harpacticoiden aus Ungarn. – *Zoologischer Anzeiger* **160**(3–4): 73–77.
- PRZIBRAM H. (1924): Chimæras dire: Transplantation of heads of insects. – *Nature* **114**(2862): 347.
- RAPAICS R. (1925): A Nyírség növényföldrajza. (Die Pflanzengeographie der Nyírség.) – *A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismereti Bizottságának Közleményei (1924–1925)* **1**(2): 73–115.
- REBEL H. (1915): Adatok Magyarország lepkefaunájához. IX. (Beiträge zur Lepidopterenfauna Ungarns. IX.) – *Rovartani Lapok* **22**(11–12): 171–190.
- REITTER E. (1918): Bemerkenswerte Coleopterenfunde von Endre Dudich in Südtirol und Norditalien. – *Wiener entomologische Zeitung* **37**(4–7): 159–160.
- ROEWER C.F. (1923): *Die Weberknechte der Erde. Systematische Bearbeitung der bisher bekannten Opiliones.* – Jena, Verlag von Gustav Fischer, 1116 pp.
- S.F. (1933): Dudich Endrét és Wodetzky Józsefet hívta meg a budapesti egyetem Méhely és Kövesligethy tanszékére. – *Az Est* **24**(169): 7.
- SACHTLEBEN H. (1930a): Notes on *Pyrausta nubilalis* Hbn. and its parasites in Bulgaria and Rumania. – *International Corn Borer Investigations. Scientific Reports* **3**: 42–57.
- SACHTLEBEN H. (1930b): On the parasites of *Pyrausta nubilalis* in Hungary. – *International Corn Borer Investigations. Scientific Reports* **1**: 101–102.
- SALAMON G., DÁNYI L., ANGYAL D., BALÁZS G. & FORRÓ L. (2014): A Baradla gerinctelen faunája. – In: GRUBER P. & GAÁL L. (szerk.): *A Baradla-Domica barlangrendszer. – A barlang, amely öszszeköt.* Jósvafő, Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, pp. 279–306.
- SILVESTRI P. (1899): Prima nota intorno all' Anisosphaera Töm. – *Annali del Museo civico di storianaturale di Genova Serie 2^a*, **19**[39]: 613–619.
- Soó R. (1939): A Nyírség természeti kincsei. – In: DIENES I. (szerk.): *Szabolcs vármegye szociográfiája (Szabolcs és Ung k. e. e. vármegyék). Vármegyei szociográfiák IV.* Budapest, Vármegyei Szociográfiák Kiadóhivatal, pp. 26–37.
- Soós Á. & PAPP L. (szerk.) (1984–1993): *Catalogue of Palaearctic Diptera 1–13.* – 1(1992): Soós Á., PAPP L. & OOSTERBROEK P. (szerk.), Budapest, Hungarian Natural History Museum, 520 pp., 2(1990): Budapest, Akadémiai Kiadó, 499 pp., 3(1988): 448 pp., 4(1986): 441 pp., 5(1988): 446 pp., 6(1989): 435 pp., 7(1991): 291 pp., 8(1988): 363 pp., 9(1984): 460 pp., 10(1984): 402 pp., 11(1986): 346 pp., 12(1986): 263 pp., 13(1993): Budapest, Hungarian Natural History Museum, 624 pp.
- Soós Á. (1972): Megemlékezés dr. Dudich Endréről (1895–1971). – *Állattani Közlemények* **59**(1–4): 3–15.
- Soós L. (1928): A batorligeti ősláp Mollusca-faunája és az Alföld múltjának kérdése. – *Állattani Közlemények* **25**(3–4): 103–113.
- Soós L. (szerk.) (1942): *Az állat és élete. Első rész. (A természet világa IX.)* – Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társulat, 395 pp.
- STEINMANN H. (1986): *Dermoptera. Catadermoptera I.* – In: WERMUTH H., SCHULZ F.E. & MERTENS R. (szerk.): *Das Tierreich / The animal kingdom. Eine Zusammenstellung und Kennzeichnung der rezenten Tierformen / A compilation and characterization of the recent animal groups*, 102. kötet, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 343 pp.
- STEINMANN H. (1989a): *World catalogue of Dermoptera.* – Budapest, Akadémiai Kiadó, 934 pp.
- STEINMANN H. (1989b): *World catalogue of Dermoptera.* – Dordrecht / Boston / Lancaster, Dr W. Junk Publishers, 934 pp.
- STEINMANN H. (1989c): *Dermoptera. Catadermoptera II.* – In: WERMUTH H., SCHULZE F.E. & MERTENS R. (szerk.): *Das Tierreich / The animal kingdom. Eine Zusammenstellung und Kennzeichnung der rezenten Tierformen / A compilation and characterization of the recent animal groups*, 105. kötet, Berlin–New York, Verlag Walter de Gruyter, XIX, 504 pp.

- STEINMANN H. (1990): *Dermaptera. Eudermaptera I.* – In: WERMUTH H., SCHULZE F.E. & MERTENS R. (szerk.): *Das Tierreich / The animal kingdom. Eine Zusammenstellung und Kennzeichnung der rezenten Tierformen / A compilation and characterization of the recent animal groups*, 106. kötet, Berlin–New York, Verlag Walter de Gruyter, XVIII, 558 pp.
- STEINMANN H. (1993): *Dermaptera. Eudermaptera II.* – In: WERMUTH H. & FISCHER M. (szerk.): *Das Tierreich / The animal kingdom. Eine Zusammenstellung und Kennzeichnung der rezenten Tierformen / A compilation and characterization of the recent animal groups*, 108. kötet, Berlin–New York, Verlag Walter de Gruyter, XXII, 711 pp.
- STEINMANN H. (1997a): *World catalogue of Odonata. Volume I. Zygoptera.* – In: WERMUTH H., MERTENS R. & SCHULZE F.E. (szerk.): *Das Tierreich / The animal kingdom. Eine Zusammenstellung und Kennzeichnung der rezenten Tierformen / A compilation and characterization of the recent animal groups*, 110. kötet, Berlin–New York, Verlag Walter de Gruyter, XXI, 500 pp.
- STEINMANN H. (1997b): *World catalogue of Odonata. Volume II. Anisoptera.* – In: WERMUTH H., MERTENS R. & SCHULZE F.E. (szerk.): *Das Tierreich / The animal kingdom. Eine Zusammenstellung und Kennzeichnung der rezenten Tierformen / A compilation and characterization of the recent animal groups*, 111. kötet, Berlin–New York, Verlag Walter de Gruyter, XIV, 636 pp.
- STOLLMANN A. (1995): Dudich Endre centenáriuma. – *A Hét* **40**(11): 21.
- SÜMEGI P., DANIEL P., KOVÁCS-PÁLFFY P., JUHÁSZ I., DELI T. & SZÁNTÓ Zs. (2003): A Bátorligeti láp fejlődéstörténete. – *Tájökológiai Lapok* **1**(1): 97–114.
- SZABÓKY Cs., KUN A. & BUSCHMANN F. (2002): *Checklist of the fauna of Hungary. Volume 2. Microlepidoptera.* – Budapest, Hungarian Natural History Museum, 184 pp.
- SZALAY L. (1931): Beiträge zur Kenntnis der Arachnoideen-Fauna der Aggteleker Höhle. – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* **27**: 351–370.
- SZALAY L. (1932): Adatok az Aggteleki barlang Arachnoidea-faunájának ismeretéhez. (Beiträge zur Kenntnis der Arachnoideenfauna der Aggteleker Höhle.) – *Állattani Közlemények* **29**(1–2): 15–33 (31–32).
- SZALAY L. (1940a): Adatok a Kőszegi-hegység százlábú (Chilopoda) faunájának ismeretéhez. (Beiträge zur Kenntnis der Chilopoden-Fauna des Kőszeger Gebirges.) – *Vasi Szemle* **7**(1–2): 93–96. (*A Kőszegi Múzeum Közleményei – Publicationes Musei Ginsiensis* **2**(1): 93–96.)
- SZALAY L. (1940b): Beiträge zur Kenntnis der Myriopoden-Fauna der Kecske- und Szent István Höhle. – *Fragmenta faunistica hungarica* **3**(1): 7–9.
- SZALAY L. (1943): A Kőszegi-hegység ezerlábú (Diplopoda) faunájának ismertetése. (Notes sur les Diplopodes de la Montagne de Kőszeg.) – *Dunántúli Szemle* **10**(3–4): 139–143. (*A Kőszegi Múzeum Közleményei – Publicationes Musei Ginsiensis* **2**(9): 139–143.)
- SZALAY L. (1956): Die erste Fund von Palpigraden in Ungarn. – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* (Series nova 7) **48**: 439–442.
- SZÉKELY K. (2005): *Időutazás a cseppkövek birodalmában – Baradla-barlang.* – Jósvafő, Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, 119 pp.
- SZÉKESSY V. (szerk.) (1953a): *Bátorliget élővilága.* – Budapest, Akadémiai Kiadó, 486 pp.
- SZÉKESSY V. (1953b): Bátorliget állatvilága. – In: SZÉKESSY V. (szerk.): *Bátorliget élővilága.* Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 59–60.
- SZÉKESSY V. (1953c): Állatföldrajzi és faunagenezis következtetések. – In: SZÉKESSY V. (szerk.): *Bátorliget élővilága.* Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 63–71.
- SZÉKESSY V. & ANDOR L. (é. n.): *Beszámoló az Országos Természettudományi Múzeum bátorligeti gyűjtéseiről.* – Budapest, Országos Természettudományi Múzeum, 16 pp.
- SZENT-IVÁNY J. (1937): Kőszeg vidékének lepkefaunája I. Nagylepkék – Macrolepidoptera. (The Butterflies of the environs of Kőszeg I.) – *Vasi Szemle* **4**(5–6): 365–380. (*A Kőszegi Múzeum Közleményei – Publicationes Musei Ginsiensis* **1**(4): 365–380.)

- SZENT-IVÁNY J. (1939): Kőszeg vidékének lepkefaunája II. Apró lepkék (Microlepidoptera). – 1. Fényiloncák (Pyralidae) (The Butterflies of the environs of Kőszeg II.) – *Vasi Szemle* 6(1–2): 78–84. (A Kőszegi Múzeum Közleményei – *Publicationes Musei Ginsiensis* 1(9): 78–84.)
- SZENT-IVÁNY J. (1940): Adatok a kőszegvidéki ugróvillás rovarok (Collembola) ismeretéhez. (Beitrag zur Kenntnis der Collembolen-Fauna der Umgebung von Kőszeg.) – *Dunántúli Szemle* 7(7–8): 425–439. (A Kőszegi Múzeum Közleményei – *Publicationes Musei Ginsiensis* 2(5): 425–439.)
- SZILÁDY Z. (1922a): A szongáriai cselőpók (*Trochosa singoriensis*) terjedése. (Über die Verbreitung von *Troch. sing.* in Ungarn.) – *Állattani Közlemények* 21(1–4): 21–24.
- SZILÁDY Z. (1922b): Válasz. – *Állattani Közlemények* 21(1–4): 81.
- SZILÁDY Z. (1938–1940): *Zoologia I–II. Bevezetés a tudományos állattanba. I/1. Rendszerező Állattan – Gerinctelenek. I/2. Rendszerező állattan – Gerincesek. II. Általános állattan.* – Budapest, szerzői kiadás, I/1(1938): pp. 1–260, I/2(1939): pp. 261–501, II(1940): pp. 503–700.
- TERLANDAY E. (1893): A sziliczei jégbarlangról. – *Természettudományi Közlöny* 25(288): 404–411.
- TERLANDAY E. (1896): A sziliczei jégbarlangról. – *Természettudományi Közlöny* 28(320): 183–192.
- TERLANDAY E. (1908): A kettőstörés utánzása üveglemezekkel. Első közlemény. – *Mathematikai és Fizikai Lapok* 17(6–7): 255–263.
- TERLANDAY E. (1911): A kettőstörés utánzása üveglemezekkel. Második közlemény. – *Mathematikai és Fizikai Lapok* 20(6–8): 302–330.
- TERLANDAY E. (1912): Das Nachahmen der Doppelbrechung durch Glaslamellen. – *Annalen der Physik* 344(16) [39(6)]: 1207–1229.
- TERLANDAY E. (1914a): Zur Frage der inneren Struktur der Kristalle. – *Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Paläontologie* 1: 93–112.
- TERLANDAY E. (1914b): *Rajzfűzet a mennyiségtani földrajz elemeinek ábrázolására.* – Budapest, 88 pp.
- TERLANDAY E. (1915): *Ein Gesetz der Konstruktion der Körper und sein Zusammenhang mit dem Relativitätsprinzip.* – Stuttgart, Schweizerbart, 28 pp.
- THOMSON W.R. & PARKER H.L. (1928): The European corn borer and its controlling factors in Europe. – *USDA Technical Bulletin* 59: 1–62.
- TÖMÖSVÁRY Ö. (1882): Adatok hazánk Thysanura-faunájához. – *Mathematikai és Természettudományi Közlemények* 18: 119–131 + 1 tábla.
- TUZSON J. (1914a): Képek a Magyar Alföld növényvilágából. – *Természettudományi Közlöny* 46(600): 329–347.
- TUZSON J. (1914b): A Magyar Alföld növényformációi. – *Botanikai Közlemények* 13(3): 51–57.
- TUZSON J. (1915): A Magyar Alföld növényföldrajzi tagolódása. – *Mathematikai és Természettudományi Értesítő* 33: 143–220.
- VANDEL A. (1964): *Biospéologie. La biologie des animaux cavernicoles.* – Paris, Gauthier-Villars, 619 pp.
- VARGA L. & DUDICH E. (1939): Bars megyei kerekférgek. (Rotatorien aus dem Komitate Bars.) – *Állattani Közlemények* 36(1–2): 1–26 (26–28).
- VARGA Z. (szerk.) (2010): *Magyarország nagylepkéi – Macrolepidoptera of Hungary.* – Budapest, Heterocera Press, 253 pp.
- VARGA Z., RONKAY L., BÁLINT Zs., LÁSZLÓ Gy. & PEREGOVITS L. (2004): *A Magyar állatvilág fajjegyzéke. 3. kötet. Nagylepkék.* – *Checklist of the fauna of Hungary. Volume 3. Macrolepidoptera.* – Budapest, Hungarian Natural History Museum, 111 pp.
- VARGA Z., RÓZSA L., PAPP L. & PEREGOVITS L. (szerk.) (2021): *Zootaxonómia. Az állatvilág sokfélesége.* – Nagykovácsi, Pars Kft., 449 pp.
- VASS I. (1831a): *Az Aggteleki barlang leírása, fekte területével, talponrajzolatjával és hosszába való átvágásával, két táblában.* – Pest, Landerer, 82 pp.
- VASS E. (1831b): *Neue Beschreibung der Aggteleker Höhle des Gömörer Comitats in Ungarn, sammt Grundriss, Durchschnitt und Situationsplan, sowohl der schon früher bekannten als auch deren im Jahre 1825 den 1. Juny entdeckten Höhlungen.* – Pest, Landerer, 88 pp.
- VISNYA A. (1938): Vízipoloskák Kőszeg vidékéről. (Les hémiptères aquatiques et semi-aquatiques des environs de Kőszeg.) – *Vasi Szemle* 5(3): 169–175. (A Kőszegi Múzeum Közleményei – *Publicationes Musei Ginsiensis* 1(6): 169–175.)

- VÍT S. & BESUCHET C. (2004): Scydmaenidae: Scydmaeninae, Cephenniini. – In: LÖBL I. & SMETANA A. (szerk.): *Catalogue of Palearctic Coleoptera. Vol. 2.* Stenstrup, Apollo Books, pp. 203–206.
- VOJNITS A. (2013): A Lajos bácsi jelenség. – *e-Acta Naturalia Pannonica* **6**: 167–187.
- WELLS J.B.J. (2007): An annotated checklist and keys to the species of Copepoda Harpacticoida (Crustacea). – *Zootaxa* **1568**: 1–872.
- WOLF B. (1934–1938): *Animalum Cavernarum Catalogus. Catalog der Höhlenfauna. Catalogue of the fauna of the caves. Catalogue de la faune cavernicole.* Herausgegeben von der Gesellschaft für Höhlenforschung und Höhlenkunde zu Berlin 1–3. – s'-Gravenhage, W. Junk, I(1934–1937): 106 pp., II(1934–1937): 616 pp., III(1938): 918 pp.
- ZICSÍ A. (1972): Az aggteleki Baradla-barlang biológiai laboratóriumának munkája. (Die Forschungsarbeit des biologischen Laboratoriums der Aggteleker „Baradla“-Höhle.) – *Állattani Közlemények* **59**(1–4): 155–160 (160).
- ZICSÍ A. (1974): Eine neuer Höhlen-Regenwurm (Oligochaeta: Lumbricidae) aus Ungarn. – *Acta zoologica hungarica* **20**(1–2): 227–232.
- ZICSÍ A. (1982): Új állatökológiai kutatások lehetősége az aggteleki Baradla-barlang biológiai laboratóriumában. (Über neue zooökologische Forschungsmöglichkeiten im biologischen Laboratorium der Baradla-Höhle bei Aggtelek.) – *Állattani Közlemények* **69**(1–4): 13–26 (27).
- ZIMMERMANN Á. (1940): A könyvbírálatról. – *Állatorvosi Lapok* **63**(6): 39–40.

régészet

ARCHEOLOGY

Építészeti és infrastrukturális változások Savariában a Kr. u. 2. század első felében

Bíró Szilvia¹ & Sosztarits Ottó²

¹ISEUM SAVARIENSE

H-9700 Szombathely, II. Rákóczi Ferenc utca 6-8., Hungary
szilvia.biro@hotmail.com

²ISEUM SAVARIENSE

H-9700 Szombathely, II. Rákóczi Ferenc utca 6-8., Hungary
sosztarits.otto@savariamuseum.hu

Összefoglalás

Az első savariai Iseum nagyjából egy emberöltővel a claudiusi városalapítást követően jött létre Savaria déli városrészében. A Kr. u. 2. század elején megkezdődött átépítés ezt a korai épületkomplexumot alapjaiban változtatta meg. A szentély szomszédságában addig állt kézműves műhelyek elbontásával a század derekára már egy hatalmas, a tartományban mind méretben, mind kivitelében egyedülálló épületegyüttes jött létre. A hatalmas átalakítás a római város egészét érintő nagyarányú városrendezéssel (lakóépületek kőbeépülése, útburkolás, víz- és csatornahálózat kiépítése) egy időben, azzal összhangban következett be. Ez a szakrális épületkomplexum a település egészére nézve nem csak funkcionálisan, de városszerkezet és városkép tekintetében is meghatározó jelentőséggel bírt. A savariai folyamatok sok más pannoniai várost megelőzve mentek végbe, és a tartományban mindenütt jelentkező városfejlesztési hullám kiemelkedő jelenségének értékelhető. A tanulmány az általános tendenciák mellett az Iseum Savariense belső, szentélyéletét is markánsan meghatározó változásokra is rávilágít.

KULCSSZAVAK: Iseum, Hadrianus, szentély, városrendezés, funkcionális változások

Abstract

Architectural and infrastructural changes in Savaria in the 1st half of the 2nd century AD. *The earliest Isis sanctuary at Savaria was constructed a few decades after the colonia's foundation under Claudius. Its large scale reconstruction started at the beginning of the 2nd century A. D., which laid the basic ground plan system of the complex. As a result of these construction works, which started with the demolition of the earlier workshops and continued until the middle of the century, a new sanctuary was created, which was unique in the province in both size and quality. At the same time further construction works were carried out in the town, observed on multiple locations, which shaped the urban landscape, structure (insulae division), and infrastructure (road network and sewage system) for a long period of time. This urban planning boom did occur in Savaria earlier as in several other towns in Pannonia, already in the 1st half of the 2nd century.*

KEYWORDS: Iseum, Hadrianus, sanctuary, urban planning, functional change

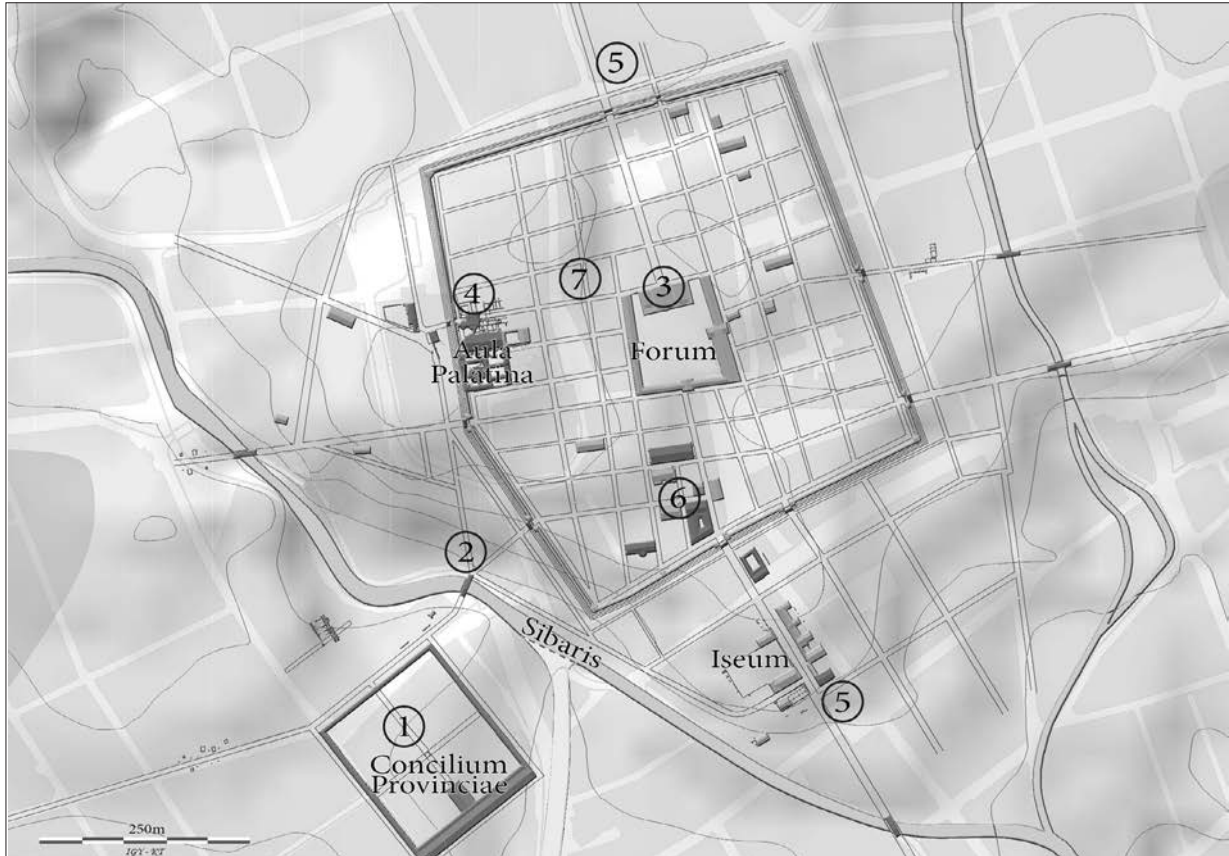
Bevezetés

Savaria, mint az újonnan létrehozott tartomány első, városranggal rendelkező civil települése sajátos utat járt be Pannonia várostörténetében (TÓTH 1998: 17–19; TÓTH 2011: 11–12).¹ A Borostyánkőút mentén

fekvő, Claudius alatt alapított *coloniában* kedvező adottságainak köszönhetően a városi élet fellendülése legalább egy emberöltővel megelőzte a limes menti és a tartomány belsejében fekvő városokat.

Jelen ismereteink szerint a város területén már a Flavius-kortól számolni lehet kőépítkezésekkel,

¹ Colonia Iulia Emona – bár jelzője alapján a térség legkorábbi *coloniája*, az újabb kutatások szerint nem tartozott Pannoniához (ŠAŠEL Kos 2003: 11–19), így egyértelműen a névadás császárjelzői alapján Savaria tűnik a legkorábbinak. Scarbantia, mint lehetséges legkorábbi városi jogú településre lásd Kovács 2012: 147ff.

1. ábra. Savaria térképe a tanulmányban említett leőhelyek megjelölésével. 1. Claudiusnak dedikált templom, 2. A Perint-patak felett átvezető híd, 3. a capitoliumi Trias temploma, 4. az ún. Mercurius-szentély, 5. Borostyánkőút, 6. mai Fő tér, 7. Szily u. 18. (Grafika: Isztin Gyula és Kiss Tamás)

Figure 1. Plan of Savaria with the sites mentioned in the paper. 1. Temple of Claudius, 2. Bridge across the Perint stream, 3. Temple of the Capitoline Triad, 4. The so-called Temple of Mercury, 5. Amber Road, 6. Today's Fő Square, 7. 18 Szily Street (Map: Gyula Isztin and Tamás Kiss)

melyek egy része szakrális funkciójú létesítményekhez köthető. Ide tartozik a helyi közösség által az istenné avatott városalapító Claudius császár tiszteletére emelt templom, amelyet fennmaradt *epistylon* felirata a Kr. u. 1. század második felére – utolsó harmadára keltez (TÓTH 2011: No. 13; MRÁV 1996–1997: 217ff.) (1. ábra 1., 2. ábra). Ennek a templomnak a meglétét más feliratokon a dedikálók *titulaturájában* szereplő „*flamen divi Claudii*” is megerősíti.² Domitianus alatti további nagyszabású kőépítkezést bizonyít az a két példányban is fennmaradt, nagyméretű márvány-

tábla Kr. u. 82-ből (TÓTH 2011: 2–3) (3. ábra), melyet Buocz Terézia a városfal építésével (BUO CZ 1994: 33 No. 38.; BUO CZ 1991: 14),³ Tóth Endre pedig egy, a Perinten átvezető kőhíd létesítésével (TÓTH 2011: No. 20–22, 60)⁴ hozott összefüggésbe (1. ábra 2). Tóth Endre felvetése szerint ez a híd az osztatlan Pannonia tartománygyűlésének ittlétével állhatott kapcsolatban (TÓTH 2011: 60), és így közvetett érv lenne a Kr. u. 106 előtti, osztatlan Pannonia császárkultusz központjának savariai meglétéhez. Bárhogy is van, biztosra vehetjük, hogy a feliratok nem favázás vagy vályog-

² Lásd például a Nemesis oltárt (TÓTH 2011: No. 91), illetve Faustianus *titulaturáját* (TÓTH 2011: No. 41). A problematikus és vitatott olvasatú kő 6. sorának közepén határozottan látszik a FL betűk felső részének maradványa. Ennek alapján gondolt Tóth István egy konzekrált császár *flameni* tisztségére, ami feltételezhető a városalapító Claudius nevére, hiszen róla biztosan tudjuk, hogy kellett lennie templomának (TÓTH 1994). A felirat olvasatával kapcsolatos kételyekről lásd TÓTH 2011: 103–105.

³ A későbbiekben Buocz elvetette a két feliratnak a városfalhoz való tartozását, és a Traianus-korra, esetleg Hadrianus-kor elejére tette a városfal megépülését (BUO CZ & GABLER 2002: 18).

⁴ Amennyiben a leőhelyadatok azonosítása helyes, úgy a már említett Claudius templom is ennek, a városnak nevet adó Perint = *Savarias* patak túloldalán létrehozott épületegyüttesnek a része lehetett.

2. ábra. Claudius templom architráv feliratának töredékei (Fénykép: Vizi Péter)

Figure 2. Fragment of the epistylon inscription from the Temple of Claudius (Photo: Péter Vizi)

szerkezetű épület(ek)hez, hanem kőépítményekhez tartoztak.

Bár sem felirata, sem régészeti maradványai eddig még nem ismertek, minden bizonnyal ide kell sorolnunk a város *forum*án emelt korai Capitolium szentélyt és a városi igazgatás épületeit is (1. ábra 3). Amennyiben pedig a belváros nyugati szélén épített, bizonytalan keltezésű és alaprajzú illetve funkciójú ún. Mercurius-szentélyt is idevesszük (BUOCZ 1991: 21; BUOCZ 1998: 67; BUOCZ *et al.* 1992: 16;),⁵ akkor a korai kőépítményeink sora további szakrális építménnyel gyarapodik (1. ábra 4). A magánjellegű építkezések esetében csak a 2. század folyamán jelenik meg a kőanyag használata (lásd később).

A savariaihoz hasonló, jelentős korai kőépítkezések mutathatók ki a szomszédos Scarbantia esetében is, ahol a város *forum*ának kőbeépítése már Traianus uralkodása alatt megkezdődött (GÖMÖRI 1986; GÖMÖRI 1995: 256; GÖMÖRI 2003: 83). Ennek szomszédságában⁶ állt Isis istennő szentélye (GABRIELI 2006: 63–70; GABRIELI & MRÁV 2011: 201–202), amelynek léte már a Kr. u. 1. század második felétől igazolható.

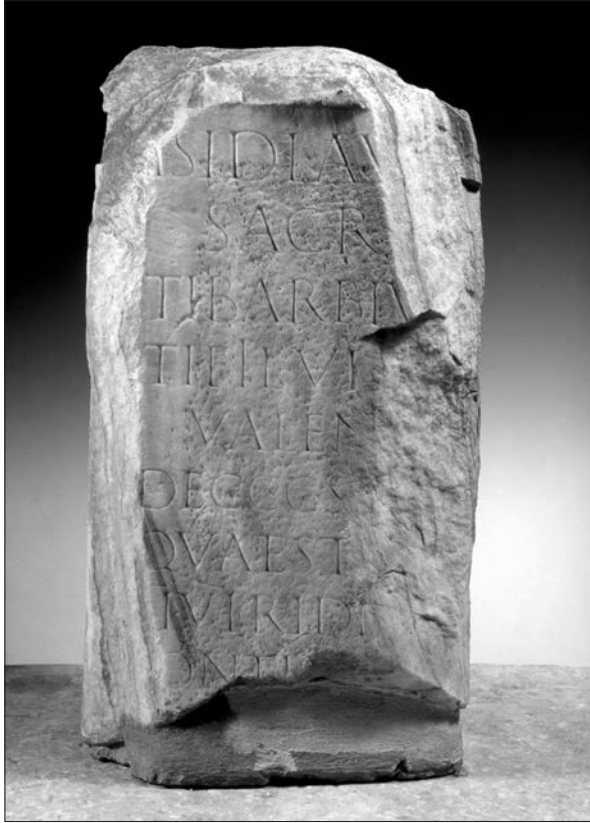

3. ábra. Domitianus császár építési felirata két, azonos szövegű példányának ábrája Schönvisner István 1791-ben megjelent városmonográfiájában

Figure 3. Two building inscriptions of Domitian with the same text (From the 1791 monograph on Savaria by István Schönvisner)

⁵ Buocz Terézia egy edényben előkerült Vespasianus, Kr. u. 73-ban vert pénzét alapítási áldozatként értelmezte. Nem egyértelmű, hogy ez az edényben lévő pénz, mint építési áldozat (?) biztosan az ún. Mercurius szentélyt keltezi-e, illetve annak kőperiódusához tartozik-e? Az ásató feltárási eredményeire hivatkozva a következő időszakban már egy Traianus-kori átépítést is feltételezett. A kérdés eldöntéséhez a 2018-ban folyt, az ún. Mercurius-szentély kiegészítő-hitelesítő ásatás feldolgozása adhat adalékot.

⁶ A szentély topográfiai helyzetére, illetve annak a savariaitól való különbségére lásd GABRIELI & MRÁV (2011: 203).

4. ábra. Ti. Barbius Valens által Isisnek dedikált oltár (Fénykép: Dabasi András)

Figure 4. Altar dedicated to Isis by Ti. Barbius Valens (Photo: András Dabasi)

Cikkünkben a városfalon kívül fekvő savariai Iseum területén folyt feltárások eredményeire alapozva kíséreljük meg a templomot is magába foglaló déli külváros Hadrianus-kori változásait bemutatni, egyúttal tágabb várostörténeti kontextusba (SOSZTARITS 1995: 233–238; MEDGYES 1998; MLADONICZKI & SOSZTARITS 2009: 344–347)⁷ helyezve felvázolni Savaria fejlődésének ezt az időszakát.

A savariai Iseum kronológiai kerete

Az Isis-kultusz léte Savariában a késő Flavius-időktől bizonyított. Legkorábbi emléke az ún. Barbius-oltár (CIL III 4256 = RIU 14 = TÓTH 2011:

No. 28.),⁸ amely az Iseum északi oldalához közel került elő, és Ti. Barbius Valens *duumvir* állította az istennő, Isis Augusta tiszteletére (4. ábra). A lelőhely közelmúltban történt azonosításáig (TÓTH 2011: 24–55.) nem volt egyértelmű, hogy az oltár miként kapcsolható az 1955-ben előkerült, Szentlélek Tihamér által kutatott szentélyhez.⁹ A választ a 2001–2010 közötti végzett kiegészítő-hitelesítő ásatás adta meg, amely felszínre hozta egy korai szentély emlékeit és lehetővé tette a szentélykörzet belső kronológiájának felvázolását. Ennek eredményeit a feldolgozás jelen állapotában a következőkben foglalhatjuk röviden össze:

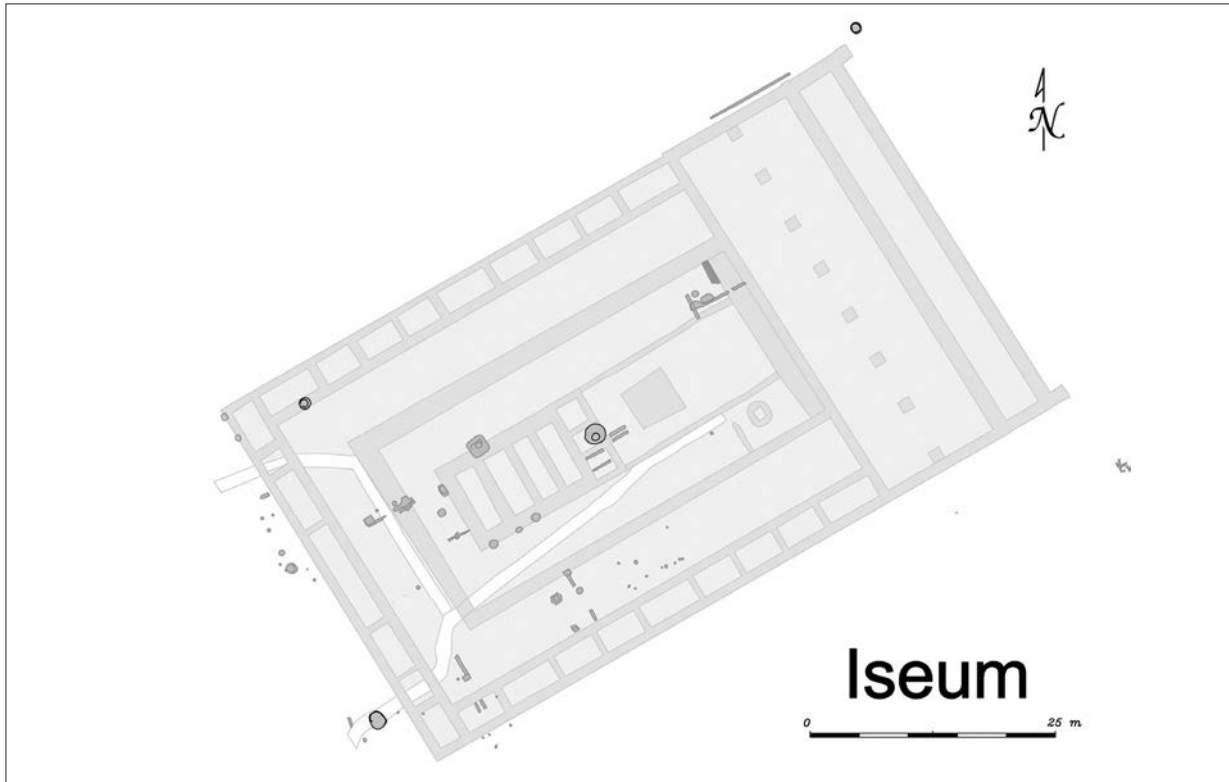
1. periódus (5. ábra). A legkorábbi periódust azok a gerendavázás, alapárkos épületek képviselik (SOSZTARITS 2008: 129), amelyek a Borostyánkő út tájolását követik. A későbbi periódusok átépítései miatt csak nagyon töredékes információink vannak erről a korszakról: gerenda-alapárkos szakaszok, cölöphelyek és néhány kút sorolható ide. Az előkerült leletanyag is igen csekély, ezek alapján az építmények pontos funkciója nem meghatározható. A keltezésük is inkább az elplanírozásukból, illetve az ezeket lefedő rétegekből előkerült leletanyaga alapján lehetséges: nagyjából a Kr. u. 1. század középső harmada – kora Flavius-kor. Az előkerült jelenségek azonban arra utalnak, hogy már igen korán, a claudiusi városalapítást követő évtizedekben intenzív beépítettség figyelhető meg itt, a városba bevezető Borostyánkőút mentén.

2. periódus (6. ábra). A Flavius-korban változás áll be a terület beépítettségét illetően. Feltehetőleg már ekkor megépült az első szentély, amelynek jelenleg csak a kerítőfalát tudjuk azonosítani (KE 379 a 12. ábrán), mivel azt a későbbi periódusokban is felhasználták (SOSZTARITS 2010: 146–148). Ez mintegy 42 × 21,4 méter nagyságú területet fogott közre, és keleti vége nem ért el a Borostyánkőútig. A kerítőfalon belül sajnos egyelőre bizonytalan, hogy maga a szentély hol és milyen formában állhatott, de analógiák és az előkerült

⁷ A déli városrész esetében a városfalon kívül és belül eltérő tájolású utcarendszer rekonstruálható. Korábban ezt két különböző periódushoz kapcsolta a kutatás, mely közül a városfalon kívül eső részt gondolták későbbinek: KÁROLYI & SZENTLÉLEKY (1967: 15). Ezt az elképzelést vette át TÓTH (1971: 153, 3. ábra) nyomán a későbbi kutatás egésze. Ezzel szemben az első kételyek: BALOGH *et al.* (2000: 182–184).

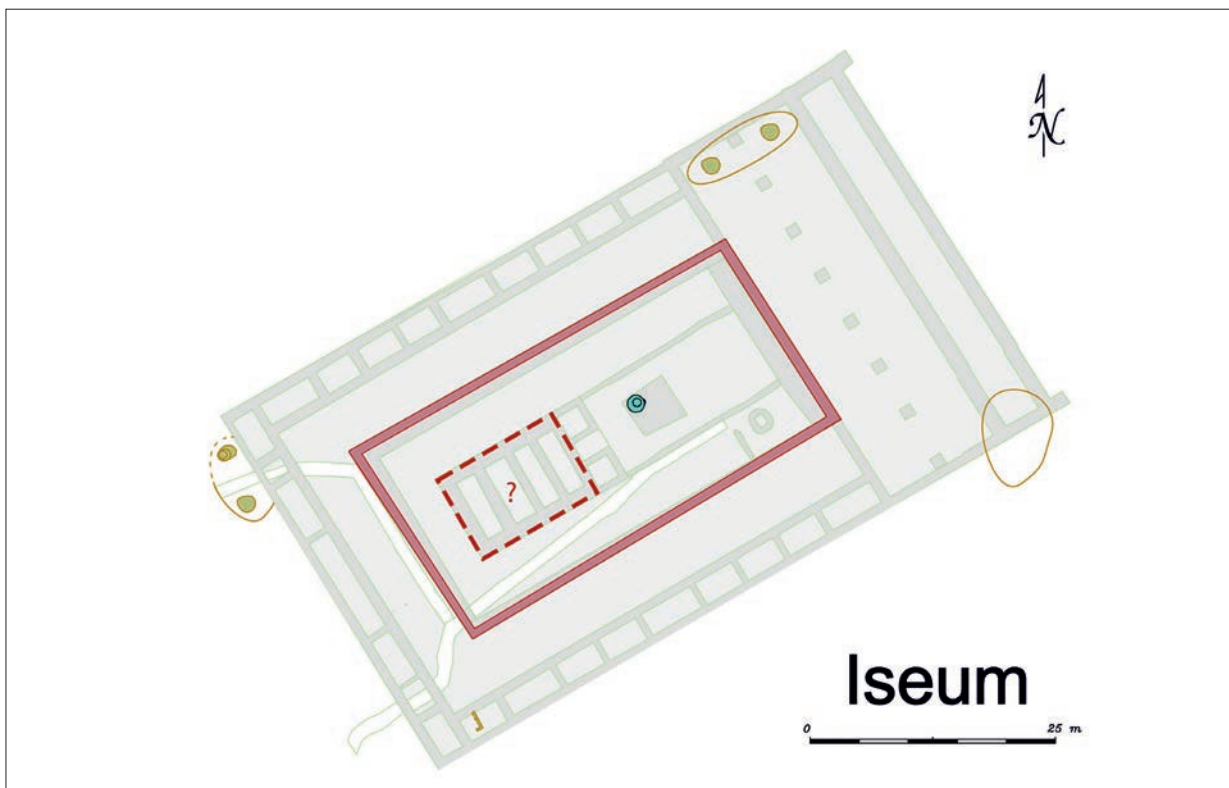
⁸ Keltezésére TÓTH (2011: 92–93), illetve Alföldy Géza szóbeli közlése, aki a követ paleográfiai érvek alapján semmiképpen nem keltezte 1. század vége utánra. Mindezekről markánsan különböző vélemény is ismert (SZABÓ 2006: 46).

⁹ Szentlélek Tihamér a kőben egy korai Isis-szentély léteire utaló leletet látott, de nem vetette fel, hogy ez a szentély az akkor megtalált és általa kutatott kőszentély korai időszakát képviselte volna (SOSZTARITS 2010: 147).

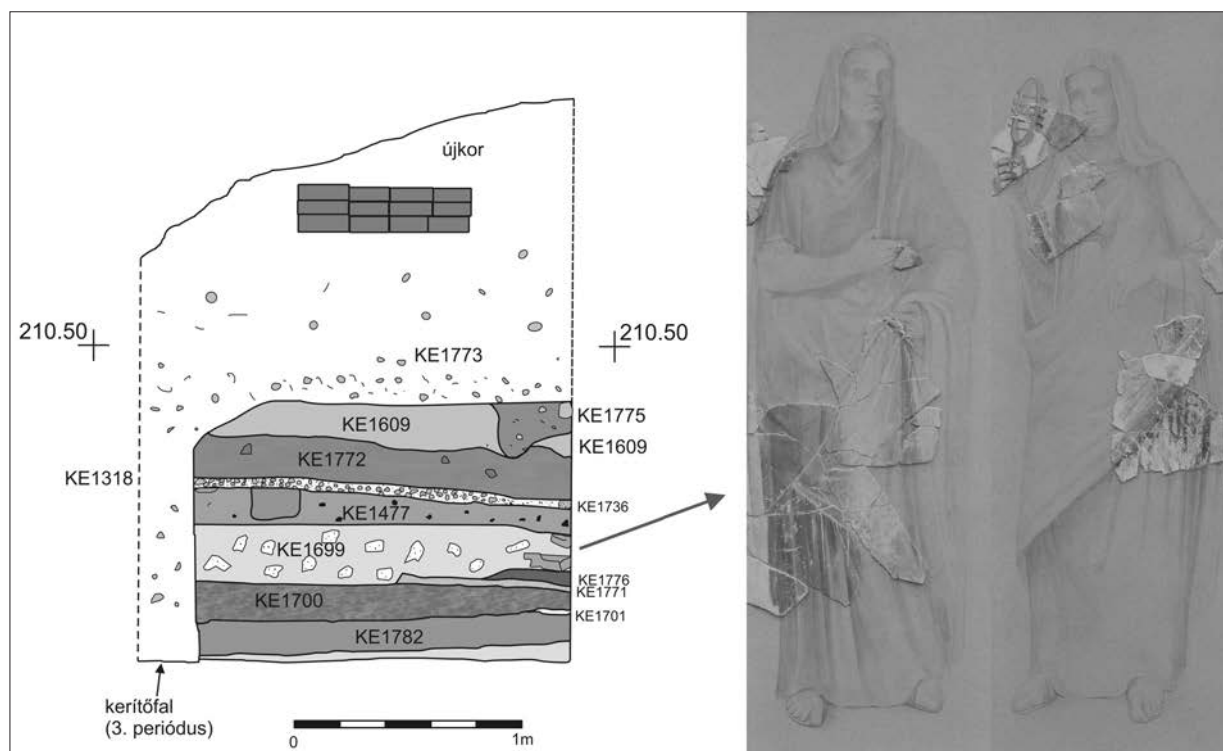
5. ábra. Iseum 1. periódusának alaprajza az ismert faszerkezetekkel

Figure 5. Ground plan of Period 1 with the known timber structures

6. ábra. Iseum 2. periódusának alaprajza, rajta az azonosított műhelyek a szentély körül

Figure 6. Ground plan of Period 2 with the identified workshops around the sanctuary

7. ábra. A korai szentély levett falfestményeit tartalmazó rétegek stratigráfiája a szentély nyugati oldalán (39/a–b. szelvény) és a rekonstruált falfestmények (Grafika: Bíró Szilvia, falfestmény rekonstrukciók: Harsányi Eszter és Kurovszky Zsófia)

Figure 7. Stratigraphic position of the wall paintings from the demolished early temple just outside the western wall of the precinct (Trench 39/A-B) with wall painting reconstructions (Drawing: Szilvia Bíró, reconstruction: Eszter Harsányi and Zsófia Kurovszky)

leletanyag alapján a későbbi szentélyépület közelében kereshetjük.¹⁰ Bár régészeti jelenség viszonylag kevés köthető ehhez a periódushoz, a horizont planírozásából több olyan lelet származik, amelyek egyértelműen arra utalnak, hogy ebben az időszakban itt az Isis-kultusz épített szentélyével kell számolnunk. A kultusz népszerűségére pedig a fent említett, Flavius-korra keltezhető ún. Barbius-oltár utal, amelyet a város *duumvirje* állít.

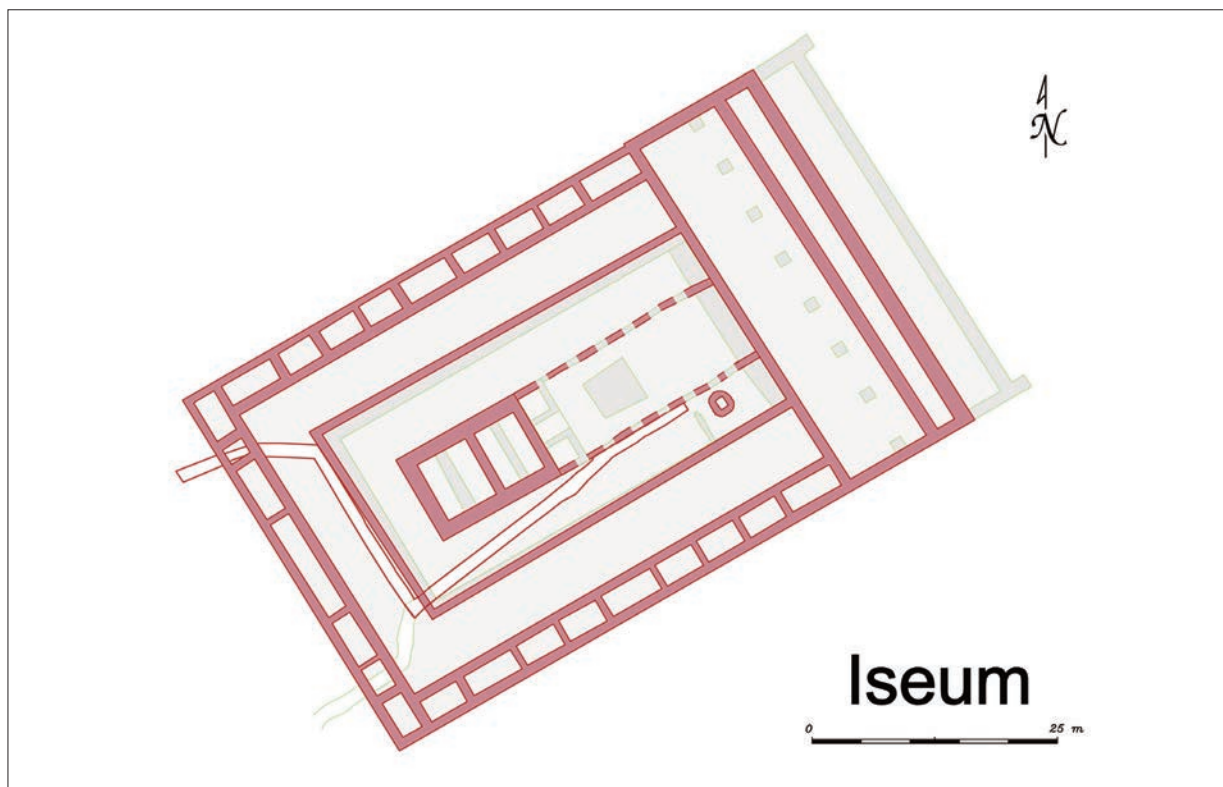
A korai szentélyhez köthető legfontosabb leletegyüttes a falfestmények csoportja. Közülük is kiemelendő a kezében *sistrumot* tartó életnagyságú papnő és egy pap ábrázolása. Ezek és további *sistrum*-ábrázolások kétségtelenné teszik, hogy a freskók az egykori kultuszhely díszítőművei voltak (A pap és papnő: ISEUM KAT. Nr. 7.5., további falfestmények még: ISEUM KAT. Nr. 7.1–4, 7.5–12, 14. Lásd még HARSÁNYI & KUROVSZKY (2013: 75–76; 2014) (7. ábra). A szentély léte utal egy volutás

oltár rozettás vésésű saroktöredéke is (ISEUM KAT. 6.34.).

A kőfállal körülvett szentélykörzet körül több műhelyt azonosítottak: így (egyelőre) bronzöntő műhely (HÓDI 2014; SEY 2013; ISEUM KAT. 22.1–16.), textilfestő- és javítóműhely (ISEUM KAT. 23.1–41, PÁSZTÓKAI-SZEŐKE & RADMAN-LIVAJA 2013: 255–256) léte igazolható. A műhelyjelenségek és leletek főként a későbbi (nagyobb) szentkerület keleti szélén, közvetlenül a Borostyánkő út mentén sűrűsödtek, valamint a szentélykörzettől nyugatra.

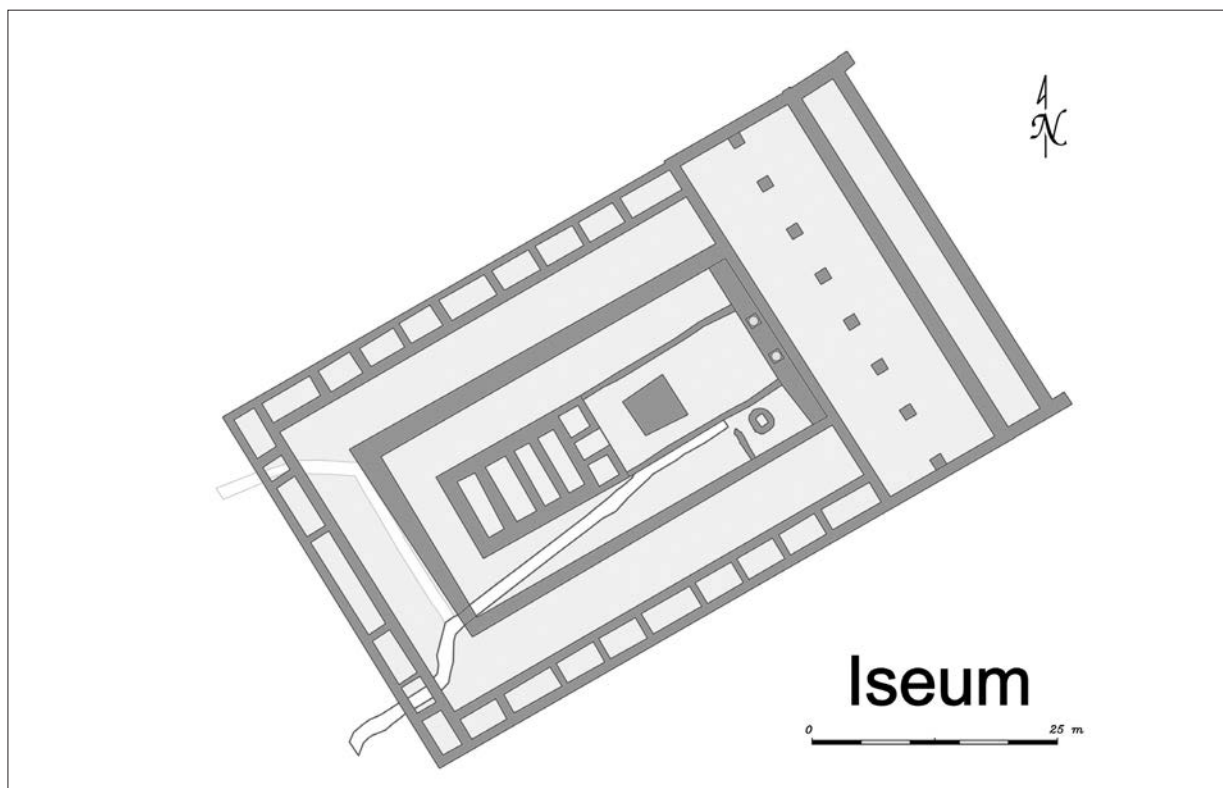
3. periódus (8. ábra). A Kr. u. 2. század elején újabb nagy, átfogó átépítés indult meg, amely a később ismert ún. „nagy Iseum-körzet” teljes területét érintette és alapjaiban határozta meg a teljes szentélykörzet későbbi főbb vonalait. Ekkor jelölték ki a körzet 77,39 × 42,64 méteres alapterületét; három oldalról cellasor épült meg, valamint a már álló korábbi épületrészek (azaz

¹⁰ Esetleg ehhez köthető az a legalább három, egysorban elhelyezkedő, nagyméretű oszlophely, amelyek részben a későbbi pódiumtempom alapozásának vonalában kerültek elő (Lásd a 6. ábra)

8. ábra. Iseum 3. periódusának alaprajza

Figure 8. Ground plan of Period 3.

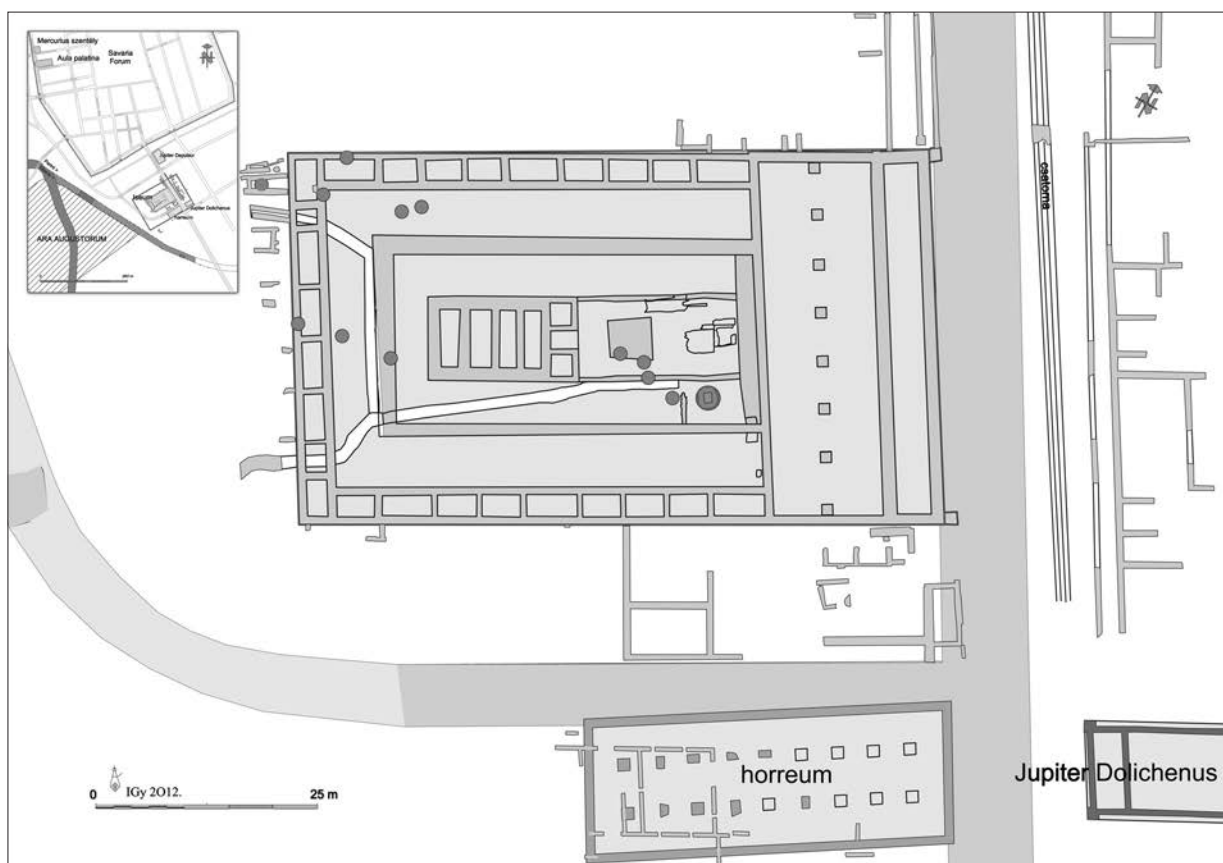
9. ábra. Iseum 4. periódusának alaprajza

Figure 9. Ground plan of Period 4.

10. ábra. Az előcsarnok udvari homlokzatának rekonstrukciós képe (Grafika: 3D – Pazirik Studio)

Figure 10. Reconstruction of the courtyard in Period 4 (Image: 3D – Pazirik Studio)

11. ábra. Késő római sírok az Iseumban és a szentély környékén (kör), illetve délen a késő római horreum (Hódi Attila gyűjtése alapján készítette Isztin Gyula)

Figure 11. Late Roman graves in and around the sanctuary precinct (Map: Gyula Isztin based on the work of Attila Hódi)

a korábbi kerítőfal) felhasználásával az udvart folyósóval vették körül (KE 533 a 12. ábrán). Nagy építkezések zajlottak az előcsarnok területén: kéthajós előcsarnok épült, amely közvetlen összeköttetést biztosított a szentély számára a Borostyánkőúttal.¹¹ A szentélykörzet központi helyén már állt a kétcellás pódiumtemplom későbbi pódiumbővítmények nélkül.

4. periódus (9. ábra). Az utolsó nagy átépítés a Severus-korra tehető, amely során keleti irányba előcsarnokot építettek a pódiumtemplomhoz, és felferült az új homlokzatra a márványból készült fríz, és teljes egészében kicserélték a pódiumtemplom díszítményeit (MRÁV 2005; SOSZTARITS 2010: 148–149). Az átépített, oszlopos előcsarnok nyugati falának áttörésével monumentális oszlopos udvari homlokzatot alakítottak ki. Szintben tagolt, hatalmas kőlapokkal burkolt belső udvarokat hoztak létre, melyeket a három másik oldalon is megépült *porticusok* foglaltak egységes építészeti keretbe (10. ábra). Ez az épületkomplexum több mint egy évszázadig állt fenn, ezalatt kisebb-nagyobb átépítések dokumentálhatók, de a szentélykörzet egységét és alapkoncepcióját ezek nem érintették.¹²

5. periódus (11. ábra). Az utolsó periódus a 4. század első felére keltezhető, és az Iseum szisztematikus el/lebontásával jellemezhető (SOSZTARITS 2010: 149–151; BALÁZS 2012: 74). A szentélykörzet megszüntetését követően temetőt alakítottak ki a területen, illetve néhány évtizeddel később déli szomszédságában egy nagyméretű horreumot építettek fel (BALÁZS *et al.* 2017: 79–87).

Változások a Hadrianus-korban

A területen a legnagyobb volumenű építési munka minden kétséget kizáróan a 2. század elejére keltezhető, ún. nagy Iseum építése lehetett. A ko-

rábbi építmények elbontásával, a terület újraelrendezésével egy egységes koncepció mentén megépített komplexum jött létre, amely további régészeti és vallástörténeti kérdéseket is felvet. A következőkben ennek a munkának a régészeti eredményekből kiolvasható folyamatát és keltezhetőségét mutatjuk be. Fontos leszögezni, hogy a teljes mélységű feltárások nem érintették (és nem is érinthették) a teljes szentélykörzet területét, így a megkutatott felületek mélysége is változó, ráadásul a későbbi korok (sokszor a modern kor) földmunkái megsemmisítették a legkorábbi rétegeket.

Ez az átépítési folyamat a Kr. u. 2. század elején kezdődött meg, és ennek keretében először a fa- és vályogépületeket, illetve a műhelyjelenségeket számolták fel. Ezen faperiódus (2. periódus) elplanírozása mindenütt közel azonos tengerszint feletti magasságban figyelhető meg (209,4–209,8 m B.f.).¹³ Maga a 2. periódus eredeti járószintje is nagyjából ezen a szinten lehet, a néhány rendelkezésünkre álló adat alapján, amelyek elsősorban a későbbi cellasor és udvar területéről, valamint a későbbi előcsarnok, korábban műhelyek területéről származnak.¹⁴ Sajnos a vékony kerítőfállal körülvett szentélykörzeten belülről kevés adatunk van a későbbi visszabontások miatt. Ezen 2. periódus keltezését megerősíti a tény, hogy ez a szint a Borostyánkőút Flavius–Hadrianus-korára keltezett 2. periódusának felel meg (209,65–210,04 m B.f. – MLADONICZKI & SOSZTARITS 2009: 335, Abb.6, 9, 12).

A bontási horizontot (KE 1110 a 12. ábrán) több esetben is vékony habarcsos járószint fedte (KE 1323), amely egy „építkezés-közi” járószintként értelmezhető, és amelyet valószínűleg csak a nagy Iseum építésének megkezdésekor használtak.¹⁵ Erre szintemelés és kiegyenlítés gyanánt, területenként változó vastagságban főként sárga agyag-

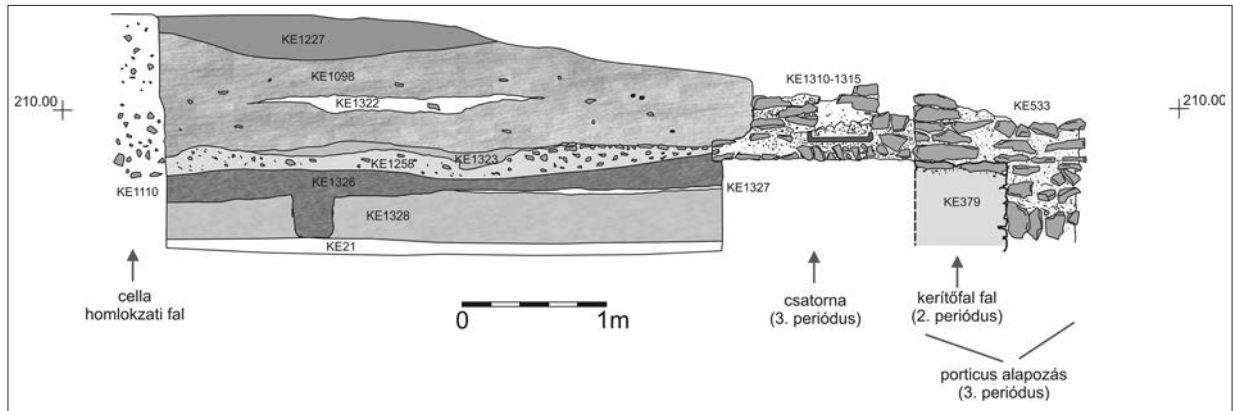
¹¹ Már Szentlélek is dokumentálta ezt a kéthajós előcsarnokot. Kronológiája azonban nem volt egyértelmű. A fal visszabontását lefedő réteg ugyanis nagymértékű hasonlóságot mutat a Hadrianus-korban történő építkezés során szintemelésre használt vastag agyagos réteghez. Azonban néhány lelet alapján a fal visszabontása és alapárkának feltöltése a Severus-korra keltezhető.

¹² Többek között: a cellasor egyes cellaosztófalait megszüntetik, illetve néhány helyiség belső festése is későbbre keltezhető.

¹³ A nagy szóródás oka, hogy keletről nyugati irányba lejt a terület. Ehhez a horizonthoz eddig a következő kutatási egységeket (KE-k) tudtuk sorolni: KE 39, 62, 77, 78, 79, 202, 203, 210=171=173, 403, 557, 644, 646=648, 657, 663, 732, 742, 761, 813, 816–819, 826, 827, 829–831, 834, 846, 847, 909, 910, 957, 1249, 1324, 1326, 1468, 1469=1620=1700, 1511, 1698, 1699.

¹⁴ pl. *in situ* megmaradt vályogfal (KE 633) és mellette padló és alapozása (KE 661–662) a délnyugati cella területén, a kerítőfal (KE 379) zokli-magassága. A kerítőfalon belül egyelőre egy járószintet tudunk ehhez kapcsolni (KE 401: 209,6 m B.f.), de a kicsi szentélykörzeten kívül több került elő: KE 494, 714, 762=1616, 801, 848, 962 – ezek szintadatai 209,34 – 209,76 között mozognak.

¹⁵ Ide tudjuk sorolni a következő járószintként meghatározható KE-ket: KE 200, 201, 209, 402, 645=647, 760=1188=1241, 1247, 1508.

12. ábra. A nyugati porticus területén húzott szelvény (39/a szelvény) északi metszete (KE 1098 = vastag agyagos szintemelési réteg, KE 1258 = a korai szentély pusztulási rétege, KE 1326 = a faperiódus pusztulási rétege (Grafika: Bíró Szilvia)

Figure 12. Northern profile of Trench 39/A of the western portico marking the different periods (SU 1098=thick yellow-clay layer for the raising of ground levels, SU 1258=mortary surface, probably a temporary ground level, SU 1326=demolition layer of the timber period (Drawing: Szilvia Bíró)

réteget hordtak (KE 1098),¹⁶ amely szerencsénkre bővelkedett leletanyagban.¹⁷ A szintemelések következtében egy szintben tagolt szentély jött létre, eltérő magasságban kialakított előcsarnokkal, alsó- és felső udvarokkal.¹⁸

Az újonnan kialakított épületrészekkel kapcsolatban két további dolgot kell hangsúlyoznunk:

1. A szintemelési réteg csak a megnagyobbított szentély területén volt megfigyelhető.

2. A falszövetek, falcsatlakozások és sarkok kialakítása alapján szinte egyszerre épülnek meg az Iseum alaprajzi rendszerét alkotó főfalak.

Az egész építkezés tehát egy nagyszabású, egy-egy építési koncepció révén jött létre, amely nem csak az épületegyüttes föld felett álló részére terjedt ki, de ekkor alakították ki az Iseum vízellátását és csapadékvíz elvezetését (SOSZTARITS 2013: 16–17) szolgáló létesítményeket is. Ennek keretében az udvar délkeleti részén új, kőből falazott kút (BALÁZS 2012: 69–75) (13. ábra), illetve az udvar nyugati részén egy észak-dél irányú csatorna épült, amely stratigráfiai helyzete alapján szintén a szintemelési fázisához köthető.

Bár a két horizont, tehát a faperiódus (korai Iseum illetve a körülötte fekvő műhelyek perió-

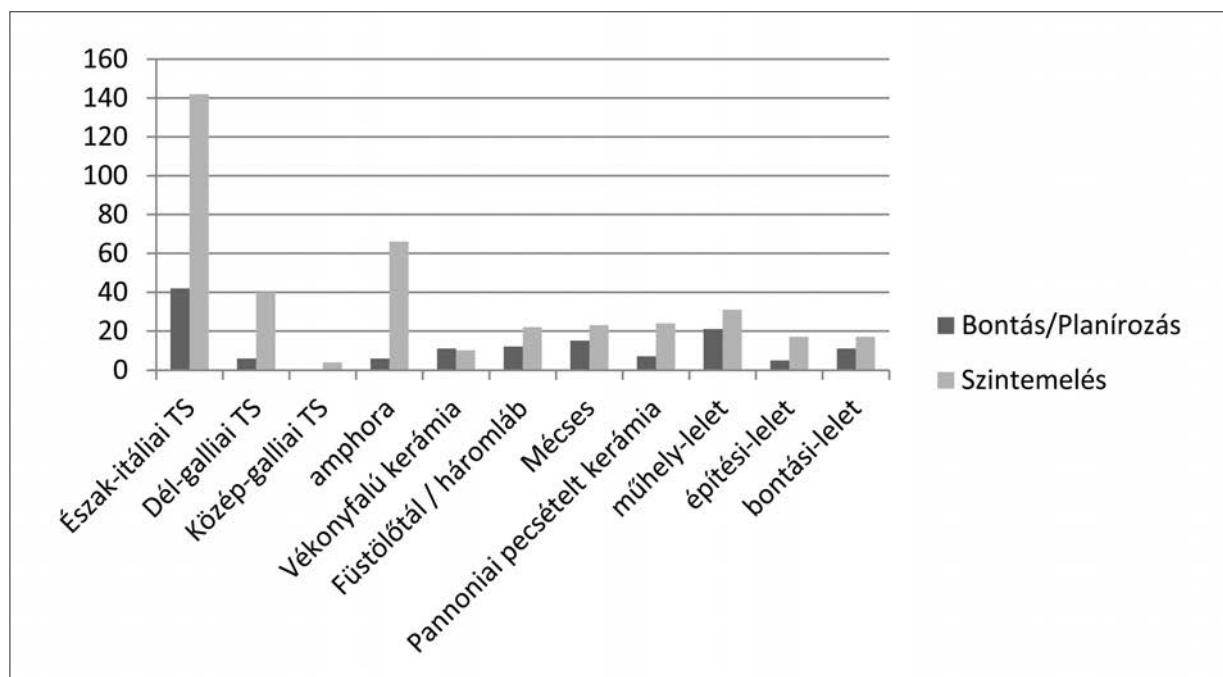
13. ábra. A szentély udvarának délkeleti részén létesített kút (Fénykép: Sosztarits Ottó)

Figure 13. The newly established well in the southeast corner of the sanctuary (Photo: Ottó Sosztarits)

¹⁶ Az előcsarnok területén akár 30–40 cm-t is kellett emelni, máshol ez kevesebb, 5–10 cm is lehetett.

¹⁷ Ide tartoznak a következők: KE 49, 114–115, 208, 229=138–579, 264, 286, 361, 405=548, 464,490, 564, 568, 580, 644, 655, 656, 1098, 2780, 2789.

¹⁸ A következő (rekonstruált) szintadatok az antik burkolatok alapozási magassága: előcsarnok: 211,20 m B.f., szentély körüli udvari szint (alsó udvar): 210,20 m B.f.; cellasor és előtte futó udvar (felső udvar): 210,8 m B.f. *In situ* padlóburkolat csak az előcsarnok és a keleti porticusban maradt meg, a nagyméretű udvari burkolatok esetében csak az alapozási sódert lehetett dokumentálni több helyen. A tagolás a későbbi 4. periódus során tovább fokozódik.

14. ábra. Egyes tárgytípusok megoszlása 2. periódus planírrétegében és a felette levő, 3. periódusbeli szintemelési rétegekből (Grafika: Bíró Szilvia)

Figure 14. Selected finds from the levelling of Period 2 and the raising of the ground levels (Graph: Szilvia Bíró)

dusa) planírrétegei és a szintemelési rétegek viszonylag sok ponton szétválaszthatóak egymástól (elsősorban a későbbi előcsarnok területén és a szentélytől délre eső udvarrészekén), leletanyaguk azonban nagyon hasonló mintát mutat (14. ábra). A következőkben röviden bemutatjuk a leletanyag összetételét, azonban fontos hangsúlyozni, hogy ezen eredmények a feldolgozottság mai állása mellett születtek, ezek az összes ásatás leletanyagának feldolgozását követően módosulhatnak.

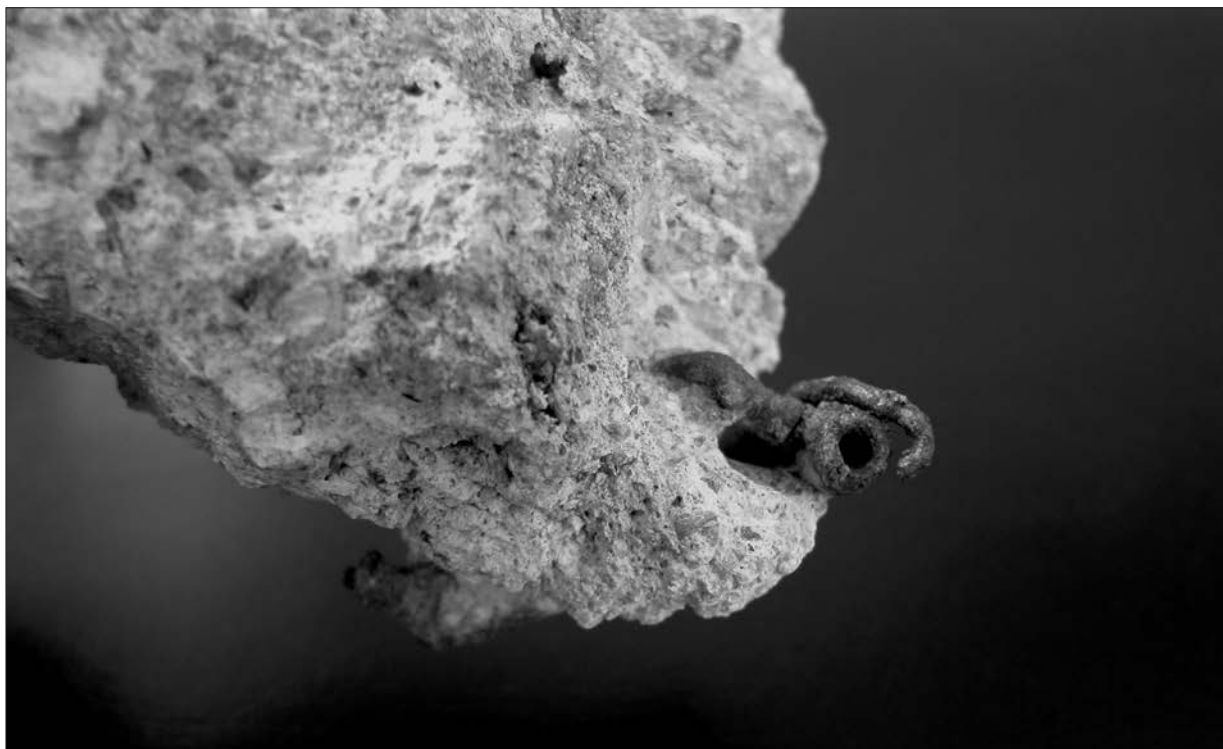
A két horizont összehasonlításához megpróbáltunk olyan tárgytípusokat kiválogatni, amelyek esetleg a terület funkcióbeli használatát vagy kronológiáját illetően különbségeket mutatnának. Így listáztuk ki az egyértelműen importnak számító amphorákat, vékonyfalú csészéket és a terra sigillátákat valamint a helyi pannoniai sűrű árut; ezeken kívül az esetleges kultuszhoz kapcsolható kistárgyak közül a mécsesek és füstölőtálak/háromlábakat (ezek füstölőtálként való használatához lásd HARSÁNYI 2006). A műhe-

lyekhez köthető leletek szintén egy jól körülhatárolható leletcsoportot képviselnek (nem csak az egyértelműen rongtott vagy félkész tárgyakat és a készítésükhöz kapcsolható eszközöket vettük ide, hanem a készítés során keletkezett mellékterméket is). A bontáshoz és építéshez kapcsolható leletek között pedig elsősorban építészeti elemek, burkolati elemek kaptak helyet.¹⁹

Azt látjuk, hogy a két egymástól markánsan elkülöníthető horizont között szignifikáns eltérés nincs. Talán az amphora-leletek és az építkezéshez/bontáshoz kapcsolható leletek száma magasabb egy kissé a második, építési/szintemelési fázisban. Keltezés szempontjából az érmekeket gyűjtve a következőt látjuk: a 2. periódus planírrétegéből egy Kr. u. 92–94-re keltezhető Domitianus *as* és a Kr. u. 96–98-ra datálható Nerva *sestertius* került elő, illetve egy Hadrianus *as* a szentélykörzeten kívül, a szintemelési rétegekből pedig egy köztársaságkori *denarius* (Kr. e. 42) mellett egy Traianus *denarius* (103–111) volt azonosítható.²⁰ A terra sigillátákat megvizsgálva szín-

¹⁹ Bontási lelethez soroltuk a levett falfestmény- és vakolattörödékeket, míg az építési leletek közé kerültek azon faragott kötőrédek, amelyek talán rongtott darabok, márványszilánkok, elhullajtott mozaikszem.

²⁰ A 2. periódus planírréteg érméi: ltsz. R.2009.2.6583., 6624.; a szintemelésé pedig: ltsz. R.2009.2.2901a-b. Az érme meghatározását Torbágyi Melindának köszönjük.

15. ábra. Habarcsba ragadt erős profilú fibula a szentély 3. periódusából (Fénykép: Tárczy Tamás)

Figure 15. Bow brooch stuck in a batch of mortar during construction in Period 3 (Photo: Tamás Tárczy)

tén a Domitianus–Hadrianus-korra keltezhető észak-itáliai sigilláták fordulnak elő túlnyomó többségben, ennél jóval kisebb arányban képviseltetnek a dél-galliai áruk. Közép-galliai pedig csak a szintemelési rétegeiben került elő,²¹ ezek is a 2. század első harmadára keltezhetőek.

A Isis szentély átépítésének korhatározása szempontjából különösen fontos az az erős profilú egygombos fibula (ISEUM KAT. 12.30.),²² amely a megnagyobbított szentély délnyugati sarkából, a cellasor északi homokzati falának falkiszedéséből került elő (15. ábra). A habarcsba belekötött fibula ugyanis kétséget kizáróan az építéskor került a habarcsba, keltezése így módon egyértelműen egybevág a nagy szentély megépítésének általunk javasolt időszakával.

Érdekes leletsoportot képvisel az a néhány töredék, amelyek az előcsarnok szintemelési réte-

géből, illetve a körzet délnyugati részéről kerültek elő: (sajnos egyelőre pontosabban nem meghatározható) őskorra keltezhető töredékek.²³ Előkerülésük esetleg a vastag sárga agyagréteg eredetére is utalhat, hiszen a sárga agyagos altalajba mélyülő nagy főfalak alapárkainak kiásásával hatalmas mennyiségű agyagot termeltek ki, amely során őskori jelenségeket is megbolygathattak.

A provinciális környezetben szokatlan méretű és kivitelű szentélykörzet kivitelezésének kezdetét, azaz a korábbi épületek elbontását a késő Traianus–Hadrianus-korra tehetjük. Maga az építkezés természetesen több évet, vagy inkább évtizedet vehetett igénybe. Bár a leletek szerint a munkák nagy része Hadrianus-korára keltezhető, néhány lelet arról tanúskodik, hogy a munkák átcsúszhattak Antonius Pius korára, és csak valamikor a 2. sz. középső harmadában fejeződtek be.²⁴

²¹ A 2. periódus planírrétegeiben két olyan közép-galliai terra sigillata került elő, amely az Antoninus-korra keltezhető, azonban mindkét darab olyan rétegből származik (KE 1700, 39/A szelvény), amelybe belekeveredve más későbbi (újkori) tárgy is előkerült.

²² A tárgy – beágyazottsága folytán – közelebbi tipológiai meghatározásra nem alkalmas, így a tárgytípusra általános Kr. u. 1. század utolsó harmada – 2. század dereka közötti keltezést tekinthetjük irányadónak (SOSZTARITS 2016: 35. Abb. 1.).

²³ Az előcsarnok területéről (KE 580): ltsz. R. 2009.2.2522., 2524–2526.; a délnyugati részről (KE 656): ltsz. R. 2009.2.3272. Eddig összesen mintegy 25 őskorra keltezhető szórványtöredéket sikerült azonosítani a 2001–2009-es ásatási leletanyagban.

²⁴ Egyelőre egy szálrátétes üveg pohár töredéke (ltsz. R.2009.2.3943.) és egy *balsarium* (ltsz. R.2009.2.3944.) keltezhető a 2. sz. közepe körülre. A meghatározást Gabler Dénesnek köszönjük.

A nagy építkezés további vallástörténeti vonatkozásai

Az előbbieken láthattuk, hogy a korai templom freskói annak elbontása, illetve a nagy szentély kialakítása során kerültek földbe. Mindezek nem csak az Iseum építéstörténete és topográfiája szempontjából fontosak, de sajátos vallástörténeti problémát is felvetnek.

A korai templomot díszítő falképek, a templom felszentelése, a *dedicatio* révén Isis istennő „tulajdonát” képezték (WISSOWA, *Dedicatio* in PW-RE IV.2 2356–2359.), ezek tehát a korai szentély lebontását követően sem kerülhettek ki a megszentelt területről. Mivel az új, megnagyobbított Iseum szakrális értelemben vett létrehozása, azaz a felszentelése (*dedicatio*) csak az építés (*aedificatio*) után volt lehetséges, ezért a korai templom lebontott elemeit csak a régi *dedicatio* által korábban már *sacerré* nyilvánított területre helyezhették el.²⁵ A falról levert freskótöredékeket közvetlenül a megnagyobbított szentély nyugati zárófalanak külső oldalán terítették el (7. ábra).

A fenti gondolatmenet alapján feltételeznünk kell, hogy ez a terület már bontást megelőzően is megszentelt terület volt. Ha ez a gondolatmenet helyes, akkor már a Flavius-kori Iseumhoz is egy tágabb szentkerület, *temenos* tartozhatott, legalábbis nyugati irányba. A Hadrianus alatt megkezdett építkezési munkálatok a szentély területét tehát csak az északi és a déli irányba növelhették markánsan..

Ennek értelmében feltételezhető, hogy a későbbi nagy szentély területén egykor állt műhely szintén a *temenos* határain belül álltak, kü-

lönösen a szentélytől nyugatra levők. Így tevékenységük a kultuszhely gazdasági hátterét is adhatta. Ez nem csak a szakrális épületegyüttes és a műhelyek sajátos társbérletét²⁶ magyarázná meg, de egyben rávilágítana a hatalmas, a savariai hívek gazdasági erejét meghaladó építkezések és a templom működtetésének egyik lehetséges pénzügyi forrására is.²⁷

Kérdéses, hogy a hosszabb, esetleg évtizedekre elhúzódó építkezések során miként működhetett a kultuszhely, a munka ugyanis a napi kultusztevékenységet is jelentősen befolyásolhatta.

Ma még tisztázatlan, hogy az Iseum látványos megnövekedése hozott-e egyúttal funkcionális bővülést, rang- vagy presztízsemelkedést? Egyes Isis szentélyek ugyanis kiemelt helyzetbe voltak azáltal, hogy a magasabb fokozatot jelentő Osiris misztériumba való beavatás lehetőségét is biztosították híveik számára.²⁸ Hasonlóan ahhoz, ami például a közeli scarbantiai Iseum esetében a megmaradt feliratos anyag²⁹ alapján egyértelműen igazolható.

Az Iseum építkezései a Hadrianus-kori Savaria építkezéseinek kontextusában

Az 1991–1992, illetve 1997–1998-ban a mai Fő téren végzett nagyfelületű ásátások révén megállapítható volt (1. ábra 6), hogy a belváros déli részének létesítményeit, a kőházak, a kövezett utak és az alattuk futó csatornahálózat elemeit egy nagyszabású, átfogó városrendezési koncepció keretében, a Kr. u. 2. század első harmadában, első felében létesítették (SOSZTARITS 1995: 238)³⁰

²⁵ Lásd: *depositum, favissae*; a terminológiáról legutóbb HAYNES (2013: 7–19). A freskótöredékek nem elterítve, hanem jobbra kupacokban kerültek napvilágra.

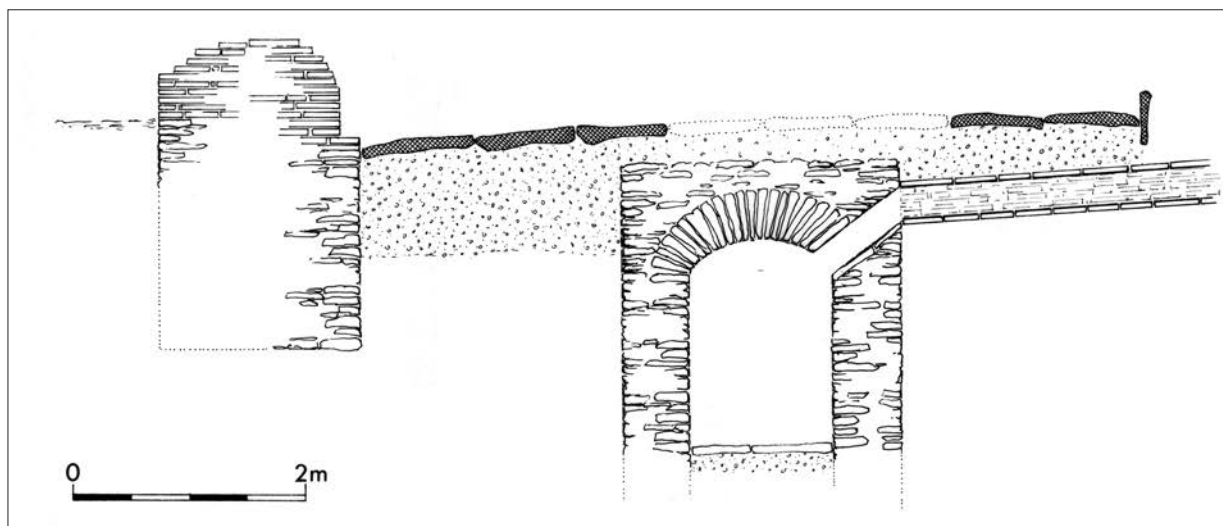
²⁶ Mivel a leletek alapján a műhelyeket közvetlenül a Borostyánkő út mentére lokalizálhatjuk, a korai templom így a tömbbelsőben (*insulabelsőben*) képzelhető el. A textilműhelynek pl. nagy mennyiségű vízre volt szüksége, amit a területen feltárt, erre a korszakra keltezhető kutak csak részben biztosíthattak. Vizet nyerhettek továbbá a közeli Perint = Savaria(s) folyóból, amely nem messze az insula nyugati lezárásától futott.

²⁷ A szentélyek gazdasági életben betöltött szerepe ma még feldolgozatlan. Erre jobbra inkább a birodalom keleti tartományaiából vannak ismereteink, nyugaton inkább csak a szentélyekhez tartozó földbirtokok, illetve a templomközösségek pénzügyi tevékenységére van adat (lásd: BROMBERG 1957: 128 skk). Ez alól kivétel pl. Industria iparos tevékenységének a templommal való összekapcsolhatósága (GIUMLIA-MAIR & ZANDA 1995: 159–164).

²⁸ Jó példa erre Lucius esete, akinek az Osiris beavatási fokozat megszerzése érdekében Chercerai-ból Rómába kellett utazni, illetve még a tógáját is pénzzé kellett tennie, hogy a beavatás díját kifizethesse. Lásd: APULEIUS MET. XI. 27.

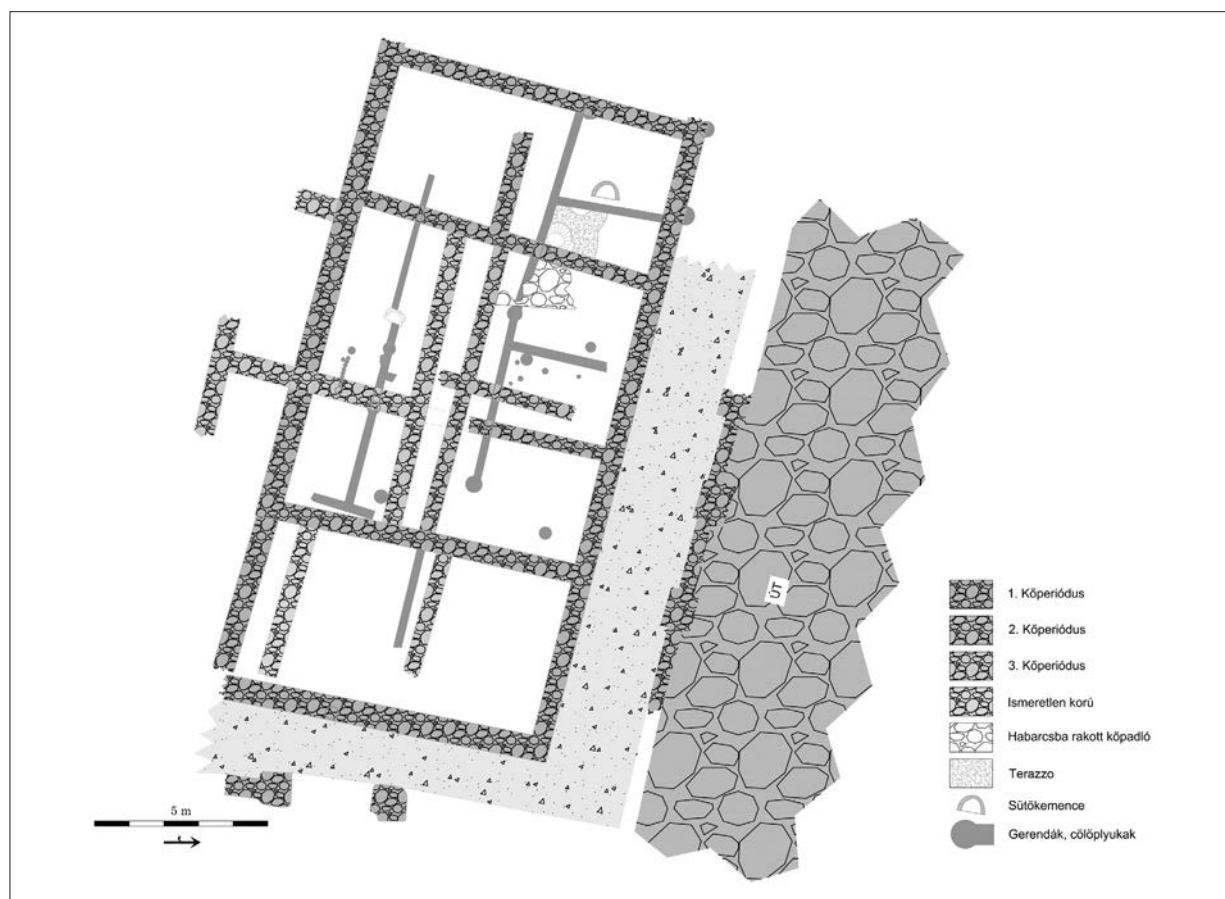
²⁹ Erre a szentélyből származó O(s)IRI SAC felirat utal. Osirisnek való dedikáció ugyanis meglehetősen ritka a birodalomban, ezért biztosra vehetjük, hogy Damatius, az Isis kultusz papja által állított feliratot a scarbantiai templom részeként létező Osireion bizonyítékként kell értelmeznünk (MRÁV & GABRIELI 2011: 220–230).

³⁰ Erre utal, hogy a kövezett út körbepótlásának alapozása nagyjából a kőbe épült lakóházak alapozási kiugrásának szintjében jelentkezett.

16. ábra. A város főutcáját képező Borostyánkő útra merőleges első keresztutca metszete a korai kőépületekkel, a bazalttal burkolt útfelülettel és az alatta húzódó boltozatos szennyvízcsatornával (Rajz: Derdák Ferenc)

Figure 16. Profile of the first street to cross the Amber Road inside the town walls, with the earliest stone buildings, street pavement and the sewer system beneath (Drawing: Ferenc Derdák)

17. ábra. Szuperpozícióban lévő kő- és faperiódusú épület Savaria fallal körbevett belvárosának déli részén (Derdák Ferenc felmérése alapján készítette Kiss Tamás)

Figure 17. Superposed timber and stone buildings in the southern part of Savaria, near the town wall (Image: Tamás Kiss based on the survey by Ferenc Derdák)

tományi viszonylatban példa nélküli méretű³² és kivitelű templomegyüttes jött létre. Ez a munka párhuzamosan haladt Savaria más területein is megfigyelt, a városképet és a településszerkezetet, illetve az infrastruktúrát hosszú időre meghatározó építkezésekkel. A fent vázolt városépítési boom természetesen nem csak Savaria, hanem a többi pannoniai város esetén is kimutatható. Míg számos esetben – beleértve a két tartományi központot, Carnuntumot és Aquincumot is – a korszak a városjog-adományozás és a városi lét fellendülésének időszaka,³³ addig Savaria (és a szomszédos Scarbantia is) a Flavius-korban élte meg ugyanezt. A Hadrianus kor – tárgabban pedig a 2. század első fele – a korai városalapításnak és a Borostyánkőút menti fekvésből adódó számtalan előnyöknek köszönhetően már a második fellendülési korszak volt az említett városok – így Savaria – életében.

Irodalom

- BALÁZS P. (2012): A savariai Iseum kútja. – *Ókor* **11**(4): 69–75.
- BALÁZS P., CSAPLÁROS A. & SOSZTARITS O. (2013): *Iseum – Isis temploma Szombathelyen. Sistrum – Serie B. No. 2.* – Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 64 pp.
- BALÁZS P., BÍRÓ SZ., CSAPLÁROS A., HÓDI A. & SOSZTARITS O. (2017): Horreumok és a gabonafeldolgozás emlékei Savariából (Horrea and the Remains of Grain Processing in Savaria). – *Archaeologiai Értesítő* **142**: 75–111.
- BALOGH B., SOSZTARITS O. & SZILASI A.B. (2002): A Szombathely Éva Malom területén feltárt kora római falfestmény topográfiai jelentősége. – *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* **25**(3): 155–190.
- BORHY L. (2014): *Die Römer in Ungarn. Zaberns Bildbände zur Archäologie.* – Darmstadt, Philipp von Zabern Verlag, 168 pp.

A claudiusi városalapítás után alig egy emberöltővel létrejött korai Isis szentély felépülése (SOSZTARITS 2010: 148–149; SOSZTARITS 2016: 35–36), majd 2. század elején megkezdődött nagyléptékű kibővítése, később pedig a Severusok korára tehető újabb átalakulás jól érzékelteti a savariai városfejlődés egyes fázisait. Tanulmányunkban ezek közül a nagy szentély létrejöttének körülményeire és eredményére fókuszáltunk, hiszen ez a későbbi építés- és kultusztörténet, de egyben az egész római város életében meghatározó esemény volt. Az Iseum szomszédságában a 2–3. század fordulóján egybefüggő, főként orientális istenek tiszteletét szolgáló szentélykörzet jött létre (TÓTH 1996–1997; MLADONICZKI & SOSZTARITS 2009: 333 Abb. 3; BALÁZS *et al.* 2013),³⁴ amely Savaria szinte kezdetektől meglévő vallási központ jellege folytán az egész tartomány kultuszéletének meghatározó tényezőjévé vált (TÓTH 2001: 6; SZABÓ 2006: 213–218, 246–248).

- BROMBERG B. (1957): Temple banking in Rome. – *Economy History Review* **10**(2): 128–131.
- BUOCZ T. (1991): A Járdányi Paulovics István Romkert helyreállítási és feltárási munkái (I–III. sz.). – *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* **20**(1): 13–27.
- BUOCZ T. (1994): *Lapidarium – Savaria Múzeum. A Vas Megyei Múzeumok Katalógusai 151.* – Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 66 pp.
- BUOCZ T. (1998): Mercurius Sanctuary – Savaria, VIII. – In: FITZ J. (szerk.): *Religion and Cults in Pannonia. A Szent István Király Múzeum Közleményei A. sorozat 33.* – Székesfehérvár, Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, pp. 67–71.
- BUOCZ T., SZENTLÉLEKY T., P. HAJMÁSI E. & VLAĐÁR Á. (1992): Der István Járdányi Paulovics – Ruinengarten in Savaria (Szombathely). – *Carnuntum Jahrbuch* **1991**: 9–48.
- BUOCZ T. & GABLER D. (2002): *Savariai városfal. A városfal építési ideje a terra sigillaták tükrében.* – Sárvár, Gabler Dénes magánkiadása, 132 pp.

³² A templom méretére korábban egymásnak ellentmondó adatok jelentek meg (TÓTH 1996–1997: 333; TÓTH 1998–1999). A 2010-ben lezárult feltárások alapján a templomkörzet pontos mérete 77,39 × 42,64 méter. A birodalom más templomaival való összevetésére lásd KLEIBL (2009: Tabelle 1–12, 31–47). Ennek alapján a savariai Iseumot a Birodalom ma ismert legnagyobb Isis–Sarapis kultuszhelyeinek egyikékként kell számon tartanunk.

³³ A pannoniai városfejlődés általános tendenciáiról összefoglaló jelleggel BORHY 2014.

³⁴ A területet még az 1960-a években Szentléleky nevezte el „keleti szentélyek útja”-nak.

- GABRIELI G. (2006): Scarbantia, Isis-szentély. (Scarbantia, Isis-Heiligtum). – In: BÍRÓ Sz. (szerk.): *Rómaiak nyomában... Kiállításvezető. (Auf der Spur der Römer. Ausstellungskatalog).* – Győr, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, pp. 63–70.
- GABRIELI G. (2010): Das Iseum von Scarbantia. – In: GYŐRY H. (szerk.): *Aegyptus et Pannonia 4. Acta symposii anno 2006.* – Budapest, Magyar Egyiptomi Baráti Társaság, Ókori Egyiptomi Bizottság, pp. 49–50.
- GIUMLIA-MAIR A. & ZANDA E. (1995): Bronze production of the ancient Roman town Industria. – In: MOLS S.T.A.M. & GERHARTL-WITTEVEEN A.M. (szerk.): *Acta of the 12th International Congress on Ancient Bronzes, Nijmegen.* – Nijmegen, Rijksdienstvoorhet Oudheidkundig Bodemonderzoek, pp. 159–164.
- GÖMÖRI J. (1986): Grabungen auf dem Forum von Scarbantia (1979–1982). – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* **38**: 343–396.
- GÖMÖRI J. (1995): Recent archaeological finds concerning the topography of Scarbantia. – In: HAJNÓCZI G. (szerk.): *La Pannonia e l'Imperio Romano. Atti del convegno internazionale "La Pannonia e l'Imperio Romano". Accademia d'Ungheria e l'Istituto Austriaco di Cultura (Roma, 13–16 gennaio 1994). Annuario dell'Accademia d'Ungheria.* – Milano, Electa, pp. 251–264.
- GÖMÖRI J. (2003): Scarbantia. – In: ŠAŠEL KOS M. & SCHERRER P. (szerk.): *The autonomous towns of Noricum and Pannonia. (Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien.) Pannonia I. Situla 41.* – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, Institute of Archaeology, pp. 81–90.
- GÖMÖRI J. (2013): Scarbantia maradványai a soproni Fő téren és körzetében. Régészeti kutatások 1971 és 2003 között. (Die Überreste der römischen Scarbantia im Areal des Hauptplatzes zu Sopron (Ödenburg). Archäologische Forschungen zwischen 1971 und 2003.) – In: SZENTESI E., MENTÉNYI K. & SIMON A. (szerk.): *Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára. (Stein auf Stein. Festschrift für Ferenc Dávid.)* – Budapest, Vincze Kiadó, pp. 213–224.
- HAJNÓCZI Gy. (1987): *Pannónia római romjai.* – Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 210 pp.
- HAJNÓCZI Gy. & SZENTLÉLEKY T. (1964): Római kori homlokzat helyreállítása Szombathelyen. – *Magyar Múemlékvédelem* (1959–1960) **2**: 129–136.
- HARSÁNYI E. (2006): A füstölők és füstölés szokása a császárkorban. – *Antik Tanulmányok* **50**(1): 57–73.
- HARSÁNYI E. & KUROVSZKY Zs. (2013): Falfestménytöredékek az Iseumból és környékéről. – In: SOSZTARITS O., BALÁZS P. & CSAPLÁROS A. (szerk.): *A savariai Isis szentély I. Isis savariai otthona – kiállítási katalógus. Sistrum – Serie A. No. 1.* – Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata, pp. 75–88.
- HARSÁNYI E. & KUROVSZKY Zs. (2014): Savaria korai Iseumának falfestményei. – In: BALÁZS P. (szerk.): *FiRKák III. Fialat Római Koros Kutatók III. konferenciakötete.* – Szombathely, Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum, pp. 103–102.
- HAYNES I. (2013): Advancing the systematic study of ritual deposition in the Greco-Roman World. – In: SCHÄFER A. & WITTEYER M. (szerk.): *Ritueller Deponierungen in Heligtümern der hellenistisch-römischen Welt. Internationale Tagung Mainz, 28–30. April 2008. Mainzer Archäologische Schriften Bd. 10.* – Mainz, Generaldirektion Kulturelles Erbe Rheinland-Pfalz. Direktion Landesarchäologie, pp. 7–20.
- HÓDI A. (2014): Bronzöntő műhelyek Savariában. – *Ókor* **13**(3): 89–94.
- Iseum Kat. = SOSZTARITS O., BALÁZS P. & CSAPLÁROS A. (2013) (szerk.): *A savariai Isis szentély I. Isis savariai otthona – kiállítási katalógus. Sistrum – Serie A. No. 1.* – Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 332 pp.
- KÁROLYI A. & SZENTLÉLEKY T. (1967): *Szombathely városképi műemlékei.* – Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 147 pp.
- KLEIBL K. (2009): *Iseion. Raumgestaltung und Kultpraxis in den Heiligtümern gräco-ägyptischer Götter im Mittelmeerraum.* – Hamburg, Wernersche Verlagsgesellschaft, 423 pp.
- KOVÁCS P. (2002): Oppidum Scarbantia Iulia. – *Antik Tanulmányok* **46**: 147–191.
- MEDGYES M. (1998): The settlement structure and town walls of Savaria as reflected in the latest excavations. – In: NÉMETH M. (szerk.): *The*

- Roman town in a modern city. Aquincum Nostorum II.* – Budapest, Pro Aquinco Foundation, pp. 87–91.
- MEZŐS T. & BOTOS E. (2006): Architectural periods and theoretic reconstruction of the Isis Themenos at Szombathely. – In: GYŐRY H. (szerk.): *Aegyptus et Pannonia 3. Acta Symposii anno 2004.* – Budapest, Magyar Egyiptomi Baráti Társaság, Ókori Egyiptomi Bizottság, pp. 27–39.
- MLADONICZKI R. & SOSZTARITS O. (2009): Die Strecke der Bernsteinstraße in Savaria. – In: BÍRÓ Sz. (szerk.): *Ex officina... Studia in honorem Dénes Gabler.* – Győr, Mursella Régészeti Egyesület, pp. 325–356.
- MRÁV Zs. (1998): Architráv felirat Savariából, a város nevének említésével. – *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* (1996–1998) **23**(3): 217–236.
- MRÁV Zs. (2005): Die Severerzeitliche Fassade des Isis-Heiligtums in Savaria. – In: GYŐRY H. (szerk.): *Aegyptus et Pannonia II. Acta Symposii anno 2002.* Budapest, Magyar Egyiptomi Baráti Társaság, Ókori Egyiptomi Bizottság, pp. 123–156.
- MRÁV Zs. & GABRIELI G. (2011): A scarbantiai Iseum és feliratos emlékei. – *Arrabona* **49**(1): 201–238.
- PÁSZTÓKAI-SZEŐKE J. & RADMAN-LIVAJA I. (2013): Textilműhely az Iseum területén. – In: SOSZTARITS O., BALÁZS P. & CSAPLÁROS A. (szerk.): *A savariai Isis szentély I. Isis savariai otthona – kiállítási katalógus. Sistrum – Serie A. No. 1.* – Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata, pp. 255–268.
- PAULI A.F. & WISSOWA G. (szerk.) (1893–1980): *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.* – Stuttgart, J. B. Metzler Verlag, **1–81**.
- ŠAŠEL KOS M. (2003): Emona was in Italy not in Pannonia. – In: ŠAŠEL KOS M. & SCHERRER P. (szerk.): *The autonomous towns of Noricum and Pannonia. Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien. Pannonia I. Situla 41.* – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, Institute of Archaeology, pp. 11–19.
- SEY N. (2013): Bronzműhelyek az Iseum területén. – In: SOSZTARITS O., BALÁZS P. & CSAPLÁROS A. (szerk.): *A savariai Isis szentély I. Isis savariai otthona – kiállítási katalógus. Sistrum – Serie A. No. 1.* – Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata, pp. 249–254.
- SOSZTARITS O. (1995): Topographische Forschungen in südlichen Teil von Savaria. – In: HAJNÓCZI G. (szerk.): *La Pannonia e l’Imperio Romano. Atti del convegno internazionale “La Pannonia e l’Imperio Romano”. Accademia d’Ungheria e l’Istituto Austriaco di Cultura (Roma, 13–16 gennaio 1994). Annuario dell’Accademia d’Ungheria.* – Milano, Electa, pp. 233–241.
- SOSZTARITS O. (2008): Az Ízisz-szentély és az egyiptomi eredetű vallásosság emlékei Savariában. – In: TIRADRITTI FR. (szerk.): *Reneszánsz a fáraók Egyiptomában.* – Budapest, Szépművészeti Múzeum, pp. 129–133. ill. Kat. 134–151., 199–207.
- SOSZTARITS O. (2010): Evidenzen der Chronologie vom Iseum in Savaria. – In: GYŐRY H. (szerk.): *Aegyptus et Pannonia 4. Acta symposii anno 2006.* – Budapest, Magyar Egyiptomi Baráti Társaság, Ókori Egyiptomi Bizottság, pp. 145–154.
- SOSZTARITS O. (2013): Víz Savaria Isis-szentélyében. – *Geo Magazin* (2013. november), pp. 16–17.
- SOSZTARITS O. (2016): The Iseum Savariense and the last days of paganism in Savaria. – In: TÓTH E., VIDA T. & TAKÁCS I. (szerk.): *Saint Martin and Pannonia. Christianity on the frontiers of the Roman World.* – Pannonhalma – Szombathely, Pannonhalmi Főapátság, Szombathely Savaria Múzeum, pp. 35–42.
- SZABÓ Á. (2006): *Pannoniciani sacerdotes.* – Specimina Nova Dissertationum ex Instituto Historiae Antiquae et Archaeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis, Supplementum VI. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Ókortörténeti és Régészeti tanszék, pp. 294.
- SZABÓ Á. (2017): Formális és nem formális kultusz helyek a Római Birodalom tartományaiban. I. A szakrális terület státusza. – *Acta Universitatis Debreceniensis. Series Historica LXVIII. Történeti Tanulmányok* **24**: 50–71.
- SZABÓ Á. (2020): Dedicatio Pannoniában. – *Studia Epigraphica Pannonica* **11**: 198–238.
- TÓTH E. (1971): A savariai insularendszer rekonstrukciója. – *Archaeologiai Értesítő* **2**: 143–170.

- TÓTH E. (2001): A császárkultusz főoltára Pannónia Superiorban. – *Archaeologiai Értesítő* **126**: 5–33.
- TÓTH E. (2011): Lapidarium Savariense. Savaria római feliratos kőemlékei. – *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* **34(2)**: 1–283.
- TÓTH I. (1978): Négyalakos szoborbázis a savariai Iseumból. (Ad CIL III 10908 = RIU 15.) – *Vasi Szemle* **32(4)**: 585–595.
- TÓTH I. (1995): Supplementa Epigraphica Pannonica. I. Teil – 1. Abschnitt. – *Specimina Nova* (1994) **9**: 3–38.
- TÓTH I. (1998): A savariai Iseum kutatásainak eredményei és feladatai. – *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* (1996–1997) **23(3)**: 329–352.
- TÓTH I. (1999): Risultati e compiti delle ricerche dell'Iseum di Savaria. – *Revue Roumaine d'Égyptologie* (1998–1999) **2–3**: 113–138.

Siedlungsteil der Badener Kultur in der Gemarkung von Ober- und Unterloisdorf

Tünde Horváth¹ & Kurt Fiebig²

¹UNIVERSITÄT WIEN, HISTORISCH-KULTURWISSENSCHAFTLICHE FAKULTÄT,
INSTITUT FÜR URGESCHICHTE UND HISTORISCHE ARCHÄOLOGIE
Franz-Klein Gasse 1, 1190 Wien, Austria
e-mail: tundehorvath4@gmail.com

²GESCHÄFTSFÜHRER BEI WIMMER, FIEBIG UND PARTNER GES.M.B.H
e-mail: office4wfp@gmail.com

Zusammenfassung

In der Gemarkung von Unterloisdorf neben einem ehemaligen Leitha-Arm im Jahre 2014 eine großflächige Grabung durchgeführt, wobei neben Befunden anderer Perioden auch ca. 15 Gruben der klassischen Badener Kultur entdeckt wurden. Einige Steinwerkzeuge und die sehr stark verwitterten Keramikfunde können von der, eine starke Boleráz-Tradition zeigenden Entfaltungsstufe (IIa) der Badener Kultur, über die klassische Stufe Ossarn I. hinaus, bis zur späten, wenig Kostolác-Funde beinhaltenden Ossarn II. Stufe datiert werden. Obwohl es sich hier um einen kleinen, ganz durchschnittlichen Badener Siedlungsteil handelt, ist die Veröffentlichung der Funde - im Hinblick der Menge unpublizierter moderner Fundbergungen auf dem Gebiet Burgenlands - besonders wichtig. Der Fundort ist nämlich eine Siedlung der, an der südwestlichen Grenze des Verbreitungsgebietes liegenden Siedlungskette und zeigt enge Beziehungen zum Badener Keramikstil, den wir aus der südlichen Plattensee-Region kennen.

SCHLÜSSELWÖRTER: klassische Badener Kultur, ganzes Spektrum der Stufen IIa-IV, südwestliche Grenzsiedlung

Összefoglalás

A Baden-kultúra településrészlete Alsó- és Felső-Lászlófalva határában. Más korszakok mellett a klasszikus Baden-kultúra 15 gödrét tárták fel egy nagyfelületű feltárás során Alsó- és Felső-Lászlófalva határában, a Leitha egykori folyómedre mellett. A feltárt leletanyag extrém mértékben kopott kerámialeletekből és kevés kőből készült leletből áll, amelyeket a Boleráz-tradíciókkal rendelkező átmeneti IIa fázistól a klasszikus Ossarn I. fázison át a késői Ossarn II/Kostolác fázisig keltezzünk. Bár ez egy átlagos klasszikus Baden-településrészlet, közlése mégis fontos mérföldkő lehet, mivel az ebbe a korszakba tartozó modern feltárások anyaga jórészt közöletlen maradt eddig Burgenland területén. Jelentőségét növeli, hogy a lelőhely egyike a klasszikus Baden kultúra elterjedésének DNy-i határán fekvő lelőhelyeknek, stílusában pedig a dél-balatoni régió kerámiastílusához kapcsolódik.

KULCSSZAVAK: klasszikus Baden-kultúra, IIa fázistól a IV. fázisig élő település, dél-nyugati határtelepülés

Einleitung¹

Im Sommer 2014 wurden im Zuge von bauvorbereitenden Maßnahmen mehrere Flächen auf

der Bautrasse der B61a (Verlängerung S31 bis Rattersdorf) archäologisch untersucht. Auf dem Gemeindegebiet von Unterloisdorf/Alsólászló (KG Mannersdorf/Rabnitz) wurden beim Oberbo-

¹ Die Forschung wurde durch das Lise Meitner Stipendium (M 2003-G25/AM 0200321 Projekt, 2016–2018) des österreichischen Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung (FWF) unterstützt. Die Autoren bedanken sich bei Mag. Hannes Herdits (Landesmuseum Burgenland, Eisenstadt/Kismarton) für die Hilfe, die er zur Bearbeitung der Funde geleistet hat. Die Ausgrabungen führte der Verein PannArch unter der Leitung von Mag. Kurt Fiebig durch.

denabtrag mehrere archäologische Fundstellen angefahren, die sich auf eine Länge von 500 m verteilen (Abb. 1–2).

In der nordwestlichen Hälfte dieser als Fundstelle 1 bezeichneten Fläche wurde ein provinzialrömisches Gräberfeld aufgedeckt, in der südöstlichen Hälfte kamen prähistorische Siedlungsreste unterschiedlicher Zeitstellungen zum Vorschein.

Die urgeschichtliche Fundstelle zeigte sich als typischer Siedlungsplatz. Neben mehreren Gruben und kleineren Gräben war der herausragende Befund ein mittelneolithisches Haus. Bei diesem Pfostenbau mit den Außenmaßen von ca. 20×4 m wurden die Außenwände im Osten, Westen und Norden durch eng gesetzte (Abstand im Mittel 20 cm) bis 80 cm Tiefe reichende Pfosten gebildet. Die südliche Giebelwand zeigte keine Pfostensetzungen. Im Innenraum wurde das nördliche Drittel durch eine querlaufende Pfostenreihe abgegrenzt. Diese Pfosten waren im Gegensatz zu den Außenpfosten in ca. 1 m Abstand gesetzt, hatten aber einen deutlich größeren Durchmesser und erreichten teilweise einen Meter Tiefe.

Neben diesem als lengyelzeitlich anzusprechenden Befund wurden Befunde der Zeitstufen LBK (Abb. 3) und Baden geborgen (Abb. 4). Das Fundspektrum reichte von stark zerscherbter Keramik bis zu Steingeräten (Abschläge, wenige Klingensfragmente, Äxte). Aus den badenzeitlichen Gruben wurde eine große Menge an Hüttenlehm geborgen.

Festzuhalten ist, dass in beiden Fällen (röm. Gräberfeld und urgeschichtliche Fundstelle) die Befunde nachweislich über die durch die Baustelle vorgegebenen Schnittkanten hinausreichen.

Das gesamte geborgene Fundmaterial wurde den Burgenländischen Landesmuseen übergeben.

Die jüngsten Befunde zählen zur Gruppe der Badener Kultur. Quantitativ stellen die Funde dieser Gruppe den größten Anteil am gesamten Fundinventar. Die Befunde sind überwiegend nur sehr zusammenfassend als Gruben unterschiedlicher Tiefe und Größe anzusprechen. In zwei dieser Gruben waren je ein fast vollständiges großvolumiges Gefäß eingegraben. Die restlichen Gruben können nur als Abfall- oder Materialentnahmegruben interpretiert werden. Ein großflächiger Befund könnte als Hausbefund angespro-

chen werden, der größere Teil dieses Befundes befand sich jedoch außerhalb der Baustrasse und konnte nicht freigelegt werden (Abb. 6).

Die Funde der klassischen Badener Kultur entstammen aus den folgenden stratigraphischen Einheiten: SE/109, 112, 116, 121, 122, 205, 233, 242, 244, 254, 288, 323, 328, 331, 521, 522, 692. (Abb. 4–5). Im Folgenden werden die Befunde und Funde beschrieben (Abb. 7–15).

Beschreibung der Befunde und Funde

SE/109–IF/253: Ossarn II/jüngere Badener III–IV Stufen mit Kostolác-ähnlichen Funden (gemischt mit anderen prähistorischen Funden)

Beschreibung des Befundes: Grube verfüllt mit schwarzbraunem sandigem Lehm. In der kompakten Verfüllung viel Holzkohle und verziegelter Hüttenlehm. Durchmesser: 140 cm. Tiefe: 70 cm. Form: rund. Querschnitt: Wannenförmig mit senkrechten Wänden und flachem Boden.

Beschreibung der Funde:

- 1. gerillte Wandscherbe, dunkelgrau, mit zerstoßener Keramik und Glimmer gemagert, Feinkeramik, 40×37×6 mm (Abb. 7.1).
- 2. 2 Gefäßbruchstücke mit Punktreihen verziert, ähnlich wie im Befund SE/288, Feinkeramik, 20×11×8 mm, 27×12×7 mm (Abb. 10.2).
- 3 ausladende Randbruchstücke, Feinkeramik,
- Boden-Wandbruchstücke: 1 Feinkeramik und 1 Grobkeramik,
- 21 St. uncharakteristische Wandscherben.

SE/112–IF/242: Ossarn II/jüngere Badener III–IV Stufen mit Kostolác-ähnlichen Funden (gemischt mit anderen prähistorischen Funden)

Beschreibung des Befundes: Flache Grube verfüllt mit schwarzbraunem sandigem Lehm. In der kompakten Verfüllung deutlich weniger Holzkohle und verziegelter Hüttenlehm als in SE/109. Durchmesser: 110 cm. Tiefe: 23 cm. Form: rund. Querschnitt: Wannenförmig mit senkrechten Wänden und flachem Boden.

Beschreibung der Funde:

- 1. Hals-Bauch Umbruch eines Bechers mit ausladendem Rand, unterer Abschnitt eines Band-

henkels, reich verziert mit senkrechter Punktreihe, dunkelgrau, mit Glimmer gemagert, Feinkeramik, Kostolác-ähnlich, 70×58×4 mm (Abb. 7.2).

- 2. 2 mittlere Bruchstücke von Bandhenkel, Feinkeramik,
- 3. 6 uncharakteristische Wandscherbe, mit senkrechten Linien gerillt, Feinkeramik,
- 4. Ausladender Rand eines Topfes mit plastischer Rippenverzierung und senkrecht gerippter Griffleiste, außen rot, innen grau, mit zerstoßener Keramik gemagert, Grobkeramik, 43×66×9 mm (Abb. 7.3).
- 5. Wandbruchstück einer Amphora mit plastischer Rippe, rot, mit zerstoßener Keramik gemagert, Grobkeramik, 43×45×5 mm,
- 6. 16 uncharakteristische Wandscherben, 3 entstammen aus anderen Perioden (Epilengyel oder Linearbandkeramik).

SE/116-1F/252: Ossarn I/Badener Ila-b Stufen (ältere klassische Badener Kultur mit Bolerázer Tradition)

Beschreibung des Befundes: Große unregelmäßige Grube mit schwarzbrauner Verfüllung aus sandigem Lehm mit vielen Funden. Das Objekt konnte nur teilweise ausgegraben werden, da es im Westen durch die Schnittkante (Ende der Bau-trasse) begrenzt wurde. Vermutlich liegt der größere Teil dieses Befundes noch im Boden. SE/116 ist die oberste Verfüllung eines mehrphasig verfüllten Objektes. Erfasste L×B: 1100 cm×370 cm. Tiefe: 35 cm. Form: rechteckig mit unregelmäßigem Kanten. Querschnitt: unregelmäßiger tlw. abgetreppter Boden mit steilschrägen Wänden. Orientierung der längeren Seite: NO-SW.

Beschreibung der Funde:

- 1. oberer Abschnitt eines Kruges mit Hals- und Bauchteil, am Bauch ein Bandhenkel, grau, mit zerstoßener Keramik und Glimmer gemagert, Feinkeramik, 80×78×6 mm (Abb. 7.4).
- 2. waagrecht angebrachte Tunnelhenkel mit Verzierung auf den Enden und in der Mitte (Schüssel oder Amphora), grau, mit zerstoßener Keramik und Glimmer gemagert, Feinkeramik, 58×54×7 mm (Abb. 7.5).

- 3. 2 Bruchstücke von Bandhenkel (mittlerer Abschnitt), Feinkeramik,
- 4. 2 Wandbruchstücke einer Amphora, ein Fragment mit plastischer Rippe, das andere Fragment mit zwei eingestochenen Punktzeilen, 72×60×9 mm, Grobkeramik, 57×567×11 mm (Abb. 8.3).
- 5. 5 ausladende Randfragmente, uncharakteristisch, Grobkeramik,
- 6. 5 ausladende Randfragmente von Töpfen, auf der Außenseite unter dem Rand Rippenverzierung, Grobkeramik,
- 7. ausladendes Randfragment eines Topfes mit Doppelrippenverzierung, sekundär gebrannt, mit zerstoßener Keramik gemagert, Grobkeramik (Abb. 7.7).
- 8. Bodenbruchstücke: 1 Feinkeramik und 2 Grobkeramik,
- 9. 4 St. Bandhenkel, mittlere Abschnitte, einer davon ist gerillt, Feinkeramik (Abb. 7.6-7).
- 10. Wandbruchstücke mit Henkelansatz, Feinkeramik,
- 11. 3 Bruchstücke von Töpfen-Schalen mit eingezogenem Rand: 1. rot, mit Kies und zerstoßener Keramik gemagert, unverziert, 34×29×12 mm, 2-3. grau, unter dem Rand umlaufende Rippe, mit zerstoßener Keramik und Glimmer gemagert, Grobkeramik, 77×57×9 mm, 70×427 mm (Abb. 7.8-10).
- 12. 3 Topfbruchstücke mit ausladendem Rand und gegliederter Rippe, 1. mit gegliederter Rippe, rot, mit Kies gemagert, 55×43×6 mm, 2. rot, mit gegliederter Rippe verziert und mit Glimmer und zerstoßener Keramik gemagert, 42×39×6 mm (Abb. 7.12-13).
- 13. 4 Boden-Wandbruchstücke, Feinkeramik, 4 St. Grobkeramik,
- 14. feine Wandbruchstücke mit senkrechter Rillen, dunkelgrau, wahrscheinlich aus einem Becher, 21×13×3 mm (Abb. 8.1).
- 15. 2 St. Bandhenkel, mittlere Abschnitte,
- 16. Randfragmente eines Topf-Schüssels mit eingezogenem Rand und gegliederter Rippe, dunkelgrau, rot, mit zerstoßener Keramik und Glimmer gemagert, Grobkeramik, 30×27×7 mm (Abb. 8.2).
- 17. 4 St. Wand-Bodenfragmente, uncharakteristisch,

- 18. Bauchscherbe eines Kruges mit dem Bandhenkel, grau, mit Kies gemagert, Feinkeramik, 89×78×3 mm (Abb. 8.4).
- 19. mittlerer Abschnitt eines Bandhenkels, Feinkeramik,
- 20. Topf mit ausladendem Rand und gegliederter Rippe, braun-dunkel grau, mit zerstoßener Keramik gemagert, Grobkeramik, 58×60×11 mm (Abb. 8.5).
- 21. Wand-Bodenscherbe, 5 St. Bodenscherben, uncharakteristisch,
- 22. Wandscherben mit schräg eingeritzten Linien, rötlich-grau, mit zerstoßener Keramik gemagert, Feinkeramik, 32×15×5 mm,
- 25. 3 Bodenbruchstücke, 6 St. Wand-Bodenscherben, uncharakteristisch,
- 4 St. ausladende Randbruchstücke von Töpfen, 1 St. mit Griffleisten, 3 St. mit gegliederter Rippe, Grobkeramik,
- 71 St. uncharakteristische Wandscherben,
- Hüttenlehm mit sehr abgenutzter Oberfläche, sekundär gebrannte Schlacke, mit Kies gemagert (Abb. 14.8).

SE/121, 244, 249-IF/251: uncharakteristische Badener und andere prähistorische Periode (Epi-lengyel)?

Beschreibung des Befundkomplexes SE/121, 244, 249-IF/251: Grube mit großem eingegrabenen Vorratsgefäß. SE/121 beschreibt die Verfüllung innerhalb des Gefäßes, SE/244 stellt das Gefäß selbst dar. Bei SE/249 handelte es sich um die das Gefäß umgebende Verfüllung, IF/251 beschreibt das Interface der Grube. Runde Grube mit darin befindlichem Vorratsgefäß in situ. Erhalten war der untere Teil des Gefäßes, die oberen Gefäßteile waren durch beackern zerstört und nicht mehr vorhanden. Diese landwirtschaftliche Nutzung erklärt auch die chronologischen Störungen in der Einfüllschicht innerhalb des Gefäßes (SE/121). Durchmesser der Grube: 75 cm. Tiefe max.: 25 cm. Form: rund. Querschnitt: kesselförmig.

Beschreibung der Funde:

- 1. 3 Scherben von Einzugschalen, außen dunkelgrau, innen rot, mit zerstoßener Keramik und Glimmer gemagert, geglättete Oberfläche,

Feinkeramik, 85×35×12 mm, 48×50×12 mm, 84×32×12 mm (Abb. 8.6).

- 2. ausladende Randfragmente von einer Amphora?, rötlich-grau, mit zerstoßener Keramik und Kies gemagert, geglättete Oberfläche, Grobkeramik, 80×90×14 mm (Abb. 8.8).
- 3. waagerechter Knopfenkel ohne Wand, mit zerstoßener Keramik und Kies gemagert, Grobkeramik, 67×35×11 mm (Abb. 8.7).
- 4. 2 Bruchstücke eines großen Topfes, verziert?, die Oberfläche ist stark abgenutzt, außen grau, innen rot, mit zerstoßener Keramik gemagert, Grobkeramik, 92×38×17 mm, 90×83×16 mm (Abb. 8.9).
- 5. uncharakteristische Wandscherben mit eingeritzter Linienverzierung, Grobkeramik,
- 155 uncharakteristische Wandscherben, Grobkeramik.

SE/122: Ossarn I/Baden Ila-b Stufen (ältere klassische Badener mit Bolerázer Tradition?)

Beschreibung des Befundes: Unregelmäßige Grube mit schwarzbrauner Verfüllung aus sandigem Lehm. Ausdehnung N-S: 300 cm, O-W: 380 cm. Tiefe: 25 cm. Form: unregelmäßig bis oval. Querschnitt: wellig mit flachschrägen Wänden. Beschreibung der Funde:

- 1. Bauchscherbe eines Kruges mit senkrechten Rillen, dunkelgrau, Feinkeramik, 41×24×3 mm (Abb. 9.1).
- 2. mittlere Abschnitte von Bandhenkel, Feinkeramik,
- 3. Boden-Wandscherbe eines Schöpfergefäßes? der Boden ist leicht konkav, mit Kies gemagert, Feinkeramik, D=44 mm (Abb. 9.4).
- 4. ausladendes Randfragment, grau, mit zerstoßener Keramik gemagert, geglättete Oberfläche, Grobkeramik, 56×45×9 mm,
- 5. 5 ausladende Randfragmente verschiedener Töpfe, unter dem Rand gegliederte Rippenverzierung, Grobkeramik,
- 6. 3 Boden-Wandscherben, uncharakteristisch, Grobkeramik,
- 7. 2 ausladende Randfragmente wahrscheinlich des selben Topfes, 1 St mit waagerechtem Tunnelhenkel unter dem Rand, grau-rot, mit zerstoßener Keramik gemagert, geglättete

Oberfläche, Feinkeramik, 59×59×7 mm (Abb. 9.2).

- 8. 2 ausladende Randfragmente von Töpfen, unter dem Rand gegliederte Rippe, ein Fragment hat Doppelrippe (Boleráz?), außen grau, innen rot, Grobkeramik, 40×56×5 mm, 43×77×5 mm (Abb. 9.3).
- 9. 2 Bodenscherben und 3 Boden-Wandscherben, Grobkeramik,
- 10. 6 ausladende Randscherben von Töpfen, mit gegliederter Rippe unter dem Rand, Grobkeramik,
- 11. Wandbruchstück einer Amphora mit 3 senkrechten plastischen Rippen, grau, mit zerstoßener Keramik gemagert, geglättete Oberfläche, Grobkeramik, 132×90×10 mm (Abb. 9.6).
- 12. Bodenscherbe eines Schöpfergefäßes, leicht konkav, D=45 mm (Abb. 9.5).
- 201 uncharakteristische Wandscherben.

SE/205–IF/258: uncharakteristische Badener

Beschreibung des Befundes: Große runde Grube mit schwarzbrauner sandig lehmiger Verfüllung. In der Verfüllung viel Schotter und verziegelter Hüttenlehm.

Beschreibung der Funde:

- 1. Wandscherbe mit Rillenverzierung in Zickzackmuster, dunkelgrau, Feinkeramik, 30×17×4 mm (Abb. 9.12).
- 2. Hals-Bauchscherbe eines Kruges, grau, mit Glimmer gemagert, am Hals 3 waagerechte Linien, auf dem Bauch schräge Rillen, Feinkeramik, 30×34×4 mm (Abb. 9.11).
- 3. Wandscherbe, rötlich-grau, eingeritzte Zickzacklinien, mit zerstoßener Keramik und Glimmer gemagert, Feinkeramik, 66×41×7 mm (Abb. 9.10).

SE/233: Badener Kultur oder andere prähistorische Periode?

Beschreibung des Befundes: Forschungsgraben im römischen Gräberfeld.

Beschreibung der Funde:

- Perle, Ton? dunkelgrau, poliert, durchlöchert, Lochdurchmesser=7 und 10 mm, Länge: 1 mm, Feinkeramik (Abb. 14.7).

SE/242: uncharakteristische Badener Kultur

Beschreibung des Befundes: Schnitt des Befundes SE/112.

Beschreibung der Funde:

- unterer Abschnitt einer großen Amphora mit Boden- und Bauchteile, außen grau und aufgeraut, innen rot und geglättet, mit zerstoßener Keramik gemagert, in situ geborgen, im Innen des Gefäßes befanden sich zwei weitere Scherben eines kleinen Gefäßes. D=240 mm, Höhe des Fragmentes: 272, Wanddicke: 16 mm (Abb. 15.1).

SE/244: Badener IIa Stufe (herausbildende Badener mit Bolerázer-Tradition)

Beschreibung des Befundes: Teil des Befundes SE/121.

Beschreibung der Funde:

- mittlerer bzw. unterer Abschnitt eines Amphora-ähnlichen großen Gefäßes, innen hellgrau, poliert, außen hellgelb-braun und mit einer aufgerauten Oberfläche, mit zerstoßener Keramik gemagert, auf dem Bauch waagrecht angesetzte und gegliederte Rippen, die dadurch umgrenzte Felder sind mit senkrechten Rillen oder Fischgrätmuster dekoriert, Durchmesser=180 mm, Höhe des Fragmentes: 475 mm, Wanddicke: 17 mm, Grobkeramik (Abb. 15.2).

SE/254: klassische Badener II-III Stufen

Beschreibung des Befundes: Teil des Befundes SE/116.

Beschreibung der Funde:

- unterer Teil eines Schöpfergefäßes, dunkelgrau, mit Glimmer gemagert, D=37 mm, Höhe des Fragmentes: 41 mm, Wanddicke: 3 mm, Feinkeramik (Abb. 9.7).

SE/288: Ossarn II/jüngere Badener III-IV Stufen mit Kostolác-ähnlichen Scherben

Beschreibung des Befundes: Teil des römischen Gräberfeldes. SE/288 ist der Schnitt des Befundes SE/280. SE/280 ist das Grab 28 und Teil der Ädikula.

Beschreibung der Funde:

- 1. leicht ausladendes Randfragment, innen mit schrägen Rillen dekoriert, rötlich dunkelgrau,

mit Kies gemagert, Feinkeramik, vielleicht Teil einer bikonischen Schüssel, 33×17×3 mm (Abb. 10.1).

- 2. Wandfragment mit einem subkutanen Henkel auf der Innenseite, außen mit eingestochenen Punktlinien dekoriert (Kostolác-ähnlich), grau, mit zerstoßener Keramik gemagert, Feinkeramik, 54×44×3 mm (Abb. 10.2).
- 3. Bauchscherbe mit senkrechter Rillen auf der Außenseite, Amphora oder Becher, dunkelgrau, mit Glimmer und Kies gemagert, Feinkeramik, 42×30×7 mm (Abb. 10.3).
- 4. Bandhenkel, mittlerer Teil, grau, mit Kies gemagert, Feinkeramik, 20×27×6 mm (Abb. 10.4).
- 5. Wandscherbe einer Amphora, mit Rillen und Punktreihen verziert, außen rot, innen dunkelgrau, poliert, mit zerstoßener Keramik und Glimmer gemagert, Feinkeramik, 75×60×10 mm (Abb. 10.5).
- 6. ausladendes Randfragment einer Schüssel, unter dem Rand doppelte Punktreihe, braungrau, mit zerstoßener Keramik, Kies und Glimmer gemagert, Feinkeramik, 60×48×6 mm (Abb. 10.6).

SE/323: Ossarn I/Badener IIa Stufe (herausbildende Badener mit starker Bolerázer-Tradition) bis Badener III Stufe (jüngere klassische Badener)
Beschreibung des Befundes: Unregelmäßige annähernd runde große Grube verfüllt mit dunkelbraunem schluffigen Sand. Durchmesser: 530 cm. Tiefe: 30 cm. Form: unregelmäßig. Querschnitt: wannenförmig mit steilschrägen Wänden und unregelmäßigem Boden.

Beschreibung der Funde:

- 1. 7 ausladende Randfragmente, Feinkeramik,
- 2. Hals-Bauchfragment eines Bechers, auf der Hals waagerechte Verzierung, Feinkeramik (Abb. 10.7).
- 3. Wandscherbe mit Tunnelhenkel und senkrecht eingeritzte Linien, rot-grau, mit zerstoßener Keramik gemagert, Feinkeramik, 47×49×4 mm (Abb. 10.8).
- 4. oberer Abschnitt eines Bandhenkels mit senkrecht eingeritzten Linien, die Rillen imitieren, grau, mit Glimmer gemagert, 47×68×3 mm

(Abb. 10.9); 2 Bandhenkel mit dem Bauchansatz, 2 mittlere und 2 untere Abschnitte von Bandhenkel, Feinkeramik,

- 5. Einzugsschale, rot, mit Glimmer gemagert, geglättete Oberfläche, Grobkeramik, 52×42×9 mm,
- 6. Schalen mit ausladendem Rand: 2 Randscherben sind auf der Innenseite mit Rillen in Zickzack-Muster verziert, dunkelgrau, mit Glimmer gemagert, Boleráz?, 59×51×5 mm (Abb. 8.10); Wandscherbe mit dreifachen Punktreihen; 3 Wandscherben mit 3 Tunnelhenkel (Schüssel oder Amphorae), Grobkeramik, 39×32×5 mm (Abb. 10.11).
- 7. 4 Topf- oder Schüsselfragmente mit ausladendem Rand, Grobkeramik,
- 8. 3 Topffragmente mit ausladendem Rand: 1 St. mit Griffleiste, 1 St. mit Griffleiste und mit Punktreihe unter dem Rand, Boleráz-ähnlich; 1 St. mit doppelter Punktreihe unter dem Rand, Boleráz-ähnlich, rötlich-grau, 58×38×10 mm, Grobkeramik (Abb. 11.1–3).
- 9. Amphorafragmente: Wandscherbe mit doppelter Buckel; Wandscherbe mit plastischer Rippe, Wandscherbe mit gegliederter plastischen Rippe, Grobkeramik,
- 10. 11 Boden-Wandscherben, 2 Bodenscherben, uncharakteristisch, Grobkeramik,
- 11. Feinkeramik: 6 gerillte Wandscherben; 1 Boden-Wandscherben, Kannelierte Becherfragmente, d=68 mm (Abb. 13.4).
- 12. Feinkeramik: 3 Bandhenkel (untere Abschnitte) mit Wand, 5 Bandhenkel (mittlere Abschnitte), drei davon sind außen senkrecht gerillt, 9 ausladende Randfragmente,
- 13. Schüsselfragmente mit Rillen auf der Innenseite: 2 ausladende Randscherben, 47×55×5 mm, 34×46×5 mm; 2 Wandscherben, Boleráz?, Feinkeramik (Abb. 11.4).
- 14. 2 eingezogene Randscherben, uncharakteristisch, Grobkeramik,
- 15. Fragmente von Amphorae: Wandscherbe mit Punktreihe; Wandscherbe mit doppelter Punktreihe; Wandscherbe mit eingeritzte Linienverzierung; Wandscherbe mit senkrecht angebrachtem und gerillten Tunnelhenkel, 90×87×7 mm; Grobkeramik (Abb. 11.5).

- 16. Töpfe mit ausladendem Rand: 1. St. undekoriert; 1 St. mit senkrechter plastischer Rippe; 4 St. mit gegliederter Leistendekor unter dem Rand, Grobkeramik (Abb. 11.6-7).
 - 17. 3 Bodenscherben und 10 Boden-Wandscherben, uncharakteristisch, Grobkeramik,
 - 18. 3 Fragmente von Bandhenkel (mittlere Abschnitt), 1 St. ist senkrecht gerillt, Feinkeramik,
 - 19. bikonische Schüssel mit ausladendem Rand und waagrecht angebrachtem Tunnelhenkel, rötlich-grau, geglättete Oberfläche, mit zerstoßener Keramik und Kies gemagert, 86×70×7 mm, Grobkeramik (Abb. 11.8).
 - 20. 2 Wandfragmente von Amporen mit plastischer Leistendekor, Grobkeramik (Abb. 12.1).
 - 21. Fragmente von Töpfen mit ausladendem Rand: 1 St. mit Einschnitten dekoriert und unter dem Rand angebrachten Leistendekor bzw. eingeritzte Linien am Bauch, Boleráz?; 1 St. mit doppelter Griffleiste; 1 St. mit doppelter Punktreihe; 1 St. mit gegliederter Rippenverzierung und senkrechter Griffleiste, Grobkeramik (Abb. 12.2-5).
 - 7 Boden-Wandscherben, uncharakteristisch, Grobkeramik,
 - 22. Feinkeramik: gerillte Wandscherbe mit senkrecht angebrachte subkutaner Henkel, 70×73×7 mm (Abb. 12.7); Wandscherbe mit unterem Abschnitt eines Bandhenkels; Wand-Bodenscherbe, D=27 mm (Abb. 12.6).
 - 23. Feinkeramik: Bodenscherbe, D=49 mm; 2 St. Wandscherben mit dem unteren Abschnitt der Bandhenkel; mittlerer Abschnitt eines Bandhenkels (Abb. 13.1).
 - 24. 5 ausladende Randscherben, uncharakteristisch, Grobkeramik,
 - 25. Wandscherben mit langer Punktreihe (Amphora oder Schüssel?), rötlich grau, mit Glimmer gemagert, Grobkeramik, 39×43×6 mm (Abb. 13.3).
 - 26. 8 St. ausladende Randfragmente von Töpfen mit gegliederter Leistendekor, 1 St. mit doppelter Punktreihe und Griffleiste: Boleráz? Grobkeramik (Abb. 13.5-6).
 - 27. 3 Boden-Wandscherben, uncharakteristisch Grobkeramik,
 - 433 uncharakteristische Wandscherbe, Grobkeramik,
 - 28. mittlerer-unter Abschnitt eines Schöpfergefäßes mit dem unteren Abschnitt des Bandhenkels, rötlich grau, mit Glimmer gemagert, D=46 mm, Höhe: 58 mm, Wanddicke: 3 mm, Feinkeramik, Badener III. (Abb. 13.2).
 - 29. mittlerer Abschnitt eines Bandhenkels, außen gerillt, rot, mit zerstoßener Keramik gemagert, 66×40×11 mm, Feinkeramik (Abb. 13.7).
 - 30. unterer Abschnitt einer Schüssel, die Innenseite der Schulter ist gerillt, dunkelgrau, poliert, mit Glimmer und Kies gemagert, mit waagrecht angebrachtem und gerillten Tunnelhenkel, 135×152×7 mm, Feinkeramik (Abb. 13.8).
- SE/328: Badener oder andere prähistorische Kultur?
Beschreibung des Befundes: Brunnenschacht oder Firstpfosten des lengyelzeitlichen Hauses. Durchmesser: 110 cm. Tiefe: 165 cm. Form: rund. Querschnitt: schachtförmig mit senkrechten Wänden, Boden eben.
Beschreibung der Funde:
- verputzter, gebrannter Lehm aus einem Herd oder Hausboden?, flach, geglättet, mit Abdruck von Getreidekorn, 296×214×80 mm (Abb. 15.3).
- SE/331: Ossarn I/Badener IIa Stufe (herausbildende Badener mit Boleráz-Tradition)
Beschreibung des Befundes: Kleine runde Grube mit graubrauner Verfüllung aus schluffigen Sand. Durchmesser: 70 cm. Tiefe: 25 cm. Form: rund. Querschnitt: wannenförmig mit steilschrägen Wänden.
Beschreibung der Funde:
- 1. senkrecht gerillte Wandscherbe, dunkelgrau, mit Glimmer gemagert, Feinkeramik, 56×48×4 mm (Abb. 9.9).
- 2. 3 St. Bandhenkel (mittlere Abschnitt), Feinkeramik,
- 3. 2 ausladende Randscherben von Töpfen, mit doppelt gegliederter Leisten, außen rot, innen grau, mit Glimmer, Boleráz-ähnlich, Grobkeramik, 60×32×5 mm, 32×28×4 mm (Abb. 9.8).
- 4. Boden-Wandscherben, uncharakteristisch, Grobkeramik,
- 42 St. uncharakteristische Wandscherben, Grobkeramik.

SE/521: uncharakteristische Badener Keramik

Beschreibung des Befundes: Kleine runde Grube mit schwarzer Verfüllung aus schluffigen Sand. Obere Verfüllung einer zweiphasigen Verfüllung. Liegt auf SE/719. Durchmesser: 70 cm. Tiefe: 35 cm. Form: rund. Querschnitt: wannenförmig mit steilschrägen Wänden und flachem Boden.

Beschreibung der Funde:

- 2 St. uncharakteristische Boden-Wandkeramik, Grobkeramik,
- 3 St. uncharakteristische Wandscherben, Feinkeramik,
- 18 St. uncharakteristische Wandscherben, Grobkeramik.

SE/522: Ossarn I/Badener IIa Phase (herausbildende Badener mit Boleráz-Tradition)

Beschreibung des Befundes: Unregelmäßige Einfüllschicht in einer Materialentnahmegrube. L×B: 860×250 cm. Tiefe: 25 cm. Form und Querschnitt: unregelmäßig.

Beschreibung der Funde:

- 1. Bandhenkel: 1 oberer Abschnitt, 5 mittlere Abschnitte und 6 untere Abschnitte, 1 gerillte Wandscherbe, Feinkeramik,
- 2. Einzugsschalen, grau, mit zerstoßener Keramik gemagert, geglättete Oberfläche, Grobkeramik, 58×62×10 mm,
- eingezogener Randscherbe, mit senkrechter Griffleiste und unter dem Rand Punktreihen und gegliederte Rippe, Boleráz-ähnlich, Grobkeramik,
- 3. 18 ausladende Randscherben, uncharakteristisch, Grobkeramik,
- 4. 11 ausladende Randscherben von Töpfen, unter dem Rand mit gegliederte Rippenverzierung, Grobkeramik,
- 5. Lehmwurf oder Wandscherbe mit plastischer Rippe? Grobkeramik,
- 34 Boden-Wandscherben, uncharakteristisch, 1 Bodenscherbe, Grobkeramik,
- 2 Lehmwurf, 2 Steinbruchstücke, 717 uncharakteristische Wandscherben, Grobkeramik.

SE/692: Ossarn I/Badener IIa Stufe (herausbildende Badener mit Boleráz-Tradition)

Beschreibung des Befundes: Teil des selben Objektes, wie SE/522.

Beschreibung der Funde:

- 1. 5 ausladende Randscherben, uncharakteristische Grobkeramik,
- 2. ausladende Randscherben von Töpfen, auf der Außenseite unter dem Rand mit gegliederter Rippendekor, Grobkeramik,
- 3. eingezogene Randscherbe mit Griffleiste und doppelter Punktreihe, Boleráz-ähnlich; 1 St. mit gegliederter Rippe, Grobkeramik (Abb. 14.1–3).
- 4. eingezogene Randscheibe, sehr abgenutzt, Grobkeramik,
- 5. 2 Bodenscherben, Grobkeramik,
- 243 St. uncharakteristische Wandscherben, Grobkeramik,
- 6. Steinaxt, durchbohrt, Rohstoff: Grünschiefer-Fazies,² Nutzungsspuren und Beschädigung an der Schneide und am Boden, ist in zwei Teile gebrochen, das Loch wurde von unten aus gebohrt, 107×45×40 mm, D des Loches=18 und 21 mm (Abb. 14.6).
- 7. ausladende Randscherben mit gegliederter Leistendekor unter dem Rand, 108×80×6 mm (Abb. 14.4).
- 8. ausladende Randscherben mit gegliederter Leistendekor unter dem Rand, 68×75×12 mm (Abb. 14.5).

Geographische Beschreibung des Fundplatzes

Unterloisdorf/Alsólászló ist heute eine Ortschaft in der Gemeinde Mannersdorf an der Rabnitz/Répcékéthely (Mannersdorf und Unterloisdorf sind nur durch die Rabnitz/Répcé getrennt) im Bezirk Oberpullendorf/Felsőpulya (Burgenland, Österreich), und liegt von Güns und von der ungarischen Grenze in einer Entfernung von etwa 10 km (Abb. 16). Bis zum Friedensvertrag von Tri-

² Ohne gezielte Untersuchungen ist es schwer bestimmbar, ob es um Grünschiefer, Amphibolit oder Grünschiefer Metabasit sich handelt. Falls es Grünschiefer ist, so kann der Fundort bei Felsőcsatár als Quelle gedient haben. Ähnliche Gesteine sind in der Umgebung des Fundplatzes aus der nördlichen und südlichen Regionen der Böhmisches Masse, sowie aus den Kleinen Karpaten bekannt (SCHÖNLAUB 2000: 36–37, 44).

non gehörte der Bezirk mit dem selben Namen zum Komitat Sopron, Königreich Ungarn.

Geographisch gesehen liegt es anhand der ungarischen naturräumlichen Gliederung bei Eisenberg in der Kleinregion des Günser Berglandes, also in der Alpenostrand Mesoregion und bildet die Fortsetzung der Großregion von West-Ungarn. In der österreichischen Nomenklatur kann es mit dem Begriff Oberpullendorfer Becken gleichgesetzt werden, das sich auf die Täler der Bäche der Gyöngyös, Bozsok und Olad/Sé bzw. den Rapitz/Répcé-Gyöngyös Bergrücken ausbreitet. Das Klima ist mäßig kalt, mäßig feucht, herrschende Windrichtung ist Nord. Die Vegetation besteht aus Zerreichenwälder. Die Oberfläche ist mit pannonischen und pleistozenen Sediment, sowie mit herabgetragenen Kies des Gyöngyös-Baches und des Günser Berglandes bedeckt. Der herrschende Bodentyp ist die Braunerde, die sich auf karbonatfreien Gesteinen entwickelte und dank der ergiebigen Niederschläge stark ausgelaugt und sauer ist (DÖVÉNYI 2010: 357–361). Es ist zwar eine Ebene, wird aber im Westen durch Gebirge begrenzt (Landseer Gebirge und Wechsel-Gebiet) (Abb. 16).

Auf den Karten der Josephinischen Landesaufnahmen (1763–1787) fließt der Fluss Rapitz zwischen den Dörfern von Ober- und Unterloisdorf. Auf der etwaigen Ausdehnung des Fundplatzes ist ein Flussarm abgebildet, der über Oberloisdorf bei Steinberg in die Rapitz mündet. Der Fundplatz ist sowohl von Osten als auch von Westen durch ausgedehnte Wälder begrenzt (vielleicht erklärt dies das Vorhandensein der Fällaxt im Fundmaterial, die ausgesprochen zum Fällen von Bäumen geeignet ist). Auf der Franziszeischen Aufnahme (1806–1869) ist der Rapitz-Zweig nicht mehr abgebildet, es ist lediglich nur eine sumpfige Strecke bei Oberloisdorf erkennbar. Die Dritte militärische Aufnahme (1869–1887) zeigt das Strombett des Nebenarmes deutlicher. Die Katasterkarten des 19. Jahrhunderts benennen die Umgebung des Fundplatzes als Mühlenfelder, Mühlenwiese (begründet durch die ehemals hier befindlichen drei Mühlen, wovon eine heute noch östlich des Rückhaltebeckens besteht bzw. auf deren Platz heute ein Ge-

bäude steht: Ortschronik Unterloisdorf) bzw. als Geräumde und Wässerlig (Abb. 17).

Bewertung der Badener Befunde

Die meisten der 17 freigelegten archäologischen Befunden waren Gruben (mit Ausnahme einiger künstlich abgegrenzter Einheiten), einige stratigraphische Einheiten waren mit anderen verbunden und bildeten Teile größeren Komplexe (SE/112–242, 116–254, 121–244, 522–692), die restlichen waren selbständige Befunde. Die Befunde SE/116, 121, 122, 522, 692 lieferten gemäß der Badener Kultur eine große Menge archäologischen Materials. Die Eintiefung des Befundes SE/244 folgte der Kontur einer großen Amphore oder eines Vorratsgefäßes, ähnlich wie im Falle des Befundes SE/242. Diese Art von Speicherung ist für die klassische Badener Kultur charakteristisch. In Balatonőszöd–Temetői-dűlő wurde diese Form von Speicherung sowohl in der Boleráz als auch in der Baden Periode beobachtet (s. HORVÁTH 2014: Section 3.1.3, 81–83).

Die Badener Keramik des Fundplatzes weicht von dem klassischen Keramikgut anderer Badener Fundplätze stark ab, sie ist in einem schlechteren Erhaltungszustand und stärker verwittert infolge der Fundumstände und lokaler Bodenverhältnisse (Grundwasser war viel höher, da sich der Fundplatz entlang eines einstigen Fließgewässers befindet und das Gebiet zum Ackerbau benutzt wurde). Vielleicht ist das auch der Grund, weshalb weder Menschen- noch Tierknochen vorkamen, aufgrund derer man Absolutdatierungen hätte vornehmen können. Auch die moderne Bodenbestellung war wahrscheinlich mit wesentlicher Erosion begleitet, die auch zur Zerstörung archäologischer Schichten führte. Die fehlenden Teile der in den Befunden SE/242, 244 dokumentierten größeren Gefäße markieren vielleicht das Niveau der Zerstörung. Da sie in situ vorgefunden wurden und als in Gruben gestellte Vorratsgefäße dienten, kann anhand der Länge/Größe der fehlenden Gefäßteile die Dicke der zerstörten archäologischen Schichten abgemessen werden.

Relativchronologie

Wird das spätkupferzeitliche Material auf dem Niveau der Befunde bewertet und die Funde im erweiterten typologischen System der klassischen Badener Kultur von Němejcová-Pavúková beschrieben (NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1981; HORVÁTH 2014: Section 3.3.14), so repräsentieren sie Funde das ganzen Spektrums von der Übergangsstufe IIa bis zur bereits Kostolác-Charakter aufweisenden IV. Stufe, bzw. auch gemischte Funde (ähnliche Beobachtungen machte auch Ch. Mayer, vgl. MAYER 1990) (1. Tabelle). In der österreichischen Terminologie handelt es sich um das Jungneolithikum/Ossarn I-II. Stufen. Werden die unterschiedlichen chronologischen Stufen auf dem Grabungsplanum dargestellt, so sieht man, dass sich die Befunde der jüngeren Stufen in der Mitte der Grabungsfläche, bzw. an deren westlichen Seite gruppieren (Abb. 4). Vielleicht verjüngt sich der Fundplatz in diese Richtung, wegen der begrenzten Grabungsfläche kann diese Annahme vorläufig nicht bewiesen werden.

Der älteste Befund der Grabungsfläche ist die Grube SE/323, in der für die klassische Bolerázer Stufe typische Keramik vorkam. Die Mehrheit dieser Typen lebt in den Stufen IIa-b weiter (Abb. 10–13). Die Merkmale sind senkrecht angesetzte subkutane Tunnelhenkel an Amphoren und Krügen, Töpfe und Amphoren mit unter dem Rand in mehreren Reihen angebrachten gegliederten plastischen Leistendekor oder mit eingetieftem Muster, die einfachen bikonischen Schüssel mit trichterförmigem Hals und waagrecht angebrachten Tunnelhenkel am Schulterumbruch, die auf der Innenseite in Zickzackform gerillt ist, die Verzierung der Bandhenkel, bzw. die dünnen

Linienmuster, die anstatt von Kanneluren auf der Feinkeramik (Krüge und Kleinkrüge) erscheinen. Die, neben der Kannelur erscheinenden und sie nachahmenden dünnen eingeritzten Linien sind typische Bolerázer Verzierungsmotiven, die in Burgenland und in NW-Ungarn vorkommen. Ähnlich dekoriertes Kleinkrug sind aus Szombathely-Kószéri-dűlő (HORVÁTH 2017a: 4. ábra 3), die Amphore mit subkutanem Henkel ist aus Szombathely-Reiszig erdő alatti dűlő (HORVÁTH & WILD 2017: 9. ábra 3.) bekannt. Darüber hinaus zeigen jedoch zwei Schöpfergefäßfragmente, dass es sich trotz der starken Bolerázer Traditionen bereits um die III. Stufe der Badener Kultur handelt (Abb. 13). Eine ähnliche Mischung der Boleráz und Badener Kulturen konnte auch auf dem Fundplatz von Balatonőszöd-Temetői-dűlő beobachtet werden, z.B. die sowohl Menschen- als auch Tieropfer beinhaltende Grube 426. befand sich im Bolerázer Siedlungsteil, jedoch enthielt sie ein Schöpfergefäß. Auch die Radiokarbondaten und der Opferritus schlechthin deuten auf die Badener Periode hin (vgl. HORVÁTH 2014: Section 3.2.1, 113–116, Section 3.3.15, 572–574). Neben der Erscheinung der frühesten Funde konnte der Befund auch bis zum Aufhören der Siedlung im Gebrauch gewesen sein. Da es sich um einen Befund mit großen Ausmaßen handelt, ist es vorstellbar, dass es ein durch längere Zeit benutzter Grubenkomplex war. Während der Freilegung konnte weder eine innere Gliederung, noch kleinere Abschnitte oder Spuren einer allmählichen Verfüllung beobachtet werden (Abb. 5).

Die charakteristischen Formen der IIa Übergangsstufe sind die fast vollständige Amphore aus der Grube SE/244, das Randfragment eines Topfes mit gegliedertem doppelten Leistendekor

Unbestimmt	Uncharakteristisch	IIa Stufe	IIa–b Stufen	III–IV Stufen	III–IV mit Kostolác
SE-233	SE-121	SE-244	SE-116	SE-254	SE-109
SE-328	SE-205	SE-323	SE-122	SE-323	SE-112
	SE-242	SE-SE-331	SE-323		SE-288
	SE-521	SE-522			
		SE-692			

1. **Tabelle.** Relative Chronologie der stratigraphischen Einheiten

1. **táblázat.** Relatív kronológia a stratigráfiai számok alapján

des Befundes SE/331, sowie die untypischen, stark verwitterten Stücke aus den Befunden SE/522 und 692. Die Funde aus SE/116 und 122 können in die ältere, näher nicht bestimmbar Stufe der Badener Kultur datiert werden.

Das Schöpfergefäß des Befundes SE/254 zeigt eine jüngere Baden-Stufe (Baden III-IV). Ähnlich sind die Funde aus SE/109, 112 und 288 auch jünger, jedoch enthielten diese Befunde auch Feinkeramik mit eingestochenem Muster, die eher als Kostolác beschrieben werden können.

Die Bewertung der Funde

Im Vergleich zur Anzahl der Befunde kamen viele Keramikfunde zum Vorschein, die meisten sind jedoch sehr untypisch und ziemlich verwittert. Daneben bestand das Fundgut aus einigen geschlagenen Steinwerkzeugen (der Großteil der geschlagenen Steinfunden gehört zu früheren Perioden, die wenigen eventuell Badener Funde konnten weder anhand ihrer Befund- oder Fundtypen, noch anhand ihres Rohstoffes abgesondert werden), einer aus Grünschiefer hergestellten, robusten Fällaxt mit Schaftloch, und aus stark verwitterten Lehmwurf mit unsicherer Funktion (es ist keineswegs sicher, dass sie zu einem Gebäude gehörten). Einige unsichere Funde entstammen in jedem Fall aus Befunden, die eine frühere Superposition zeigen. Die meisten Geräte weisen auf eine Klingenindustrie hin, die kein Baden- sondern ein Lengyel-Charakteristikum ist, vgl. HORVÁTH 2014: Section 3.3.8; T. BIRÓ 1998. Die Mehrzahl der Rohstoffe – neben den heimischen Steinarten – ist transdanubischer Radiolarit, dessen Zirkulation bzw. Fernhandel – auch wenn diese Tätigkeiten in der Kupferzeit weiter bestehen – eher auf ältere Perioden hindeutet. Dies zeigen auch einige unpublizierte Funde aus Wöllersdorf (TALAA 2016: 28). An dieser Stelle bedanken wir uns bei Frau D. Talaa, die uns die Besichtigung der Funde möglich machte. Die Badener Funde wurden anhand typologischer und technologischer Eigenschaften von Attila Botond Szilasi bestimmt (Wenige und uncharakteristische Steinwerkzeuge wurden ausge-

graben und werden jetzt weggelassen.) Auch die durchbohrte Perle und die ausgebrannte Tonplatte können eher in der früheren Lengyel-Kultur eingereiht werden.

Anhand der Keramikfunde gehört der Fundplatz zur klassischen Badener Kultur. Keine Funde konnten als eindeutig Boleráz bestimmt werden, obwohl einige Befunde starke Boleráz-Tradition aufweisen. Funde mit Kostolác-Charakter könnten ein eventuelles post-kupferzeitliches Weiterleben andeuten, wie es aber im Falle einiger Fundplätze bewiesen wurde, ist das Vorhandensein solcher Funde nicht unbedingt auf die Spätphase der Badener Kultur begrenzt. Ähnlich geprägte Funde kommen sogar in der klassischen Stufe vor und daher geben sie zur einer späten Datierung keine Anhaltspunkte (vgl. HORVÁTH 2014: Section 3.314, 499–502; ähnliche Beobachtungen machten wir im Falle der Ózd- und der Hódmezővásárhely–Bodzáspart-Gruppe, siehe HORVÁTH 2018a: 89–94, 123–126, HORVÁTH 2018b: 4. fejezet).

Der Ton der Gefäße wurde mit zerstoßener Keramik gemagert, zu der auch eine mit bloßem Auge erkennbare Menge von Feinkies mitgegeben wurde. Es kann jedoch auch als natürlicher Zusatzstoff vorgekommen sein, da der Ton aus den bekannten, den Wasserläufen folgenden überirdischen Lehmvorkommen, natürlicherweise Feinkies beinhaltet. Ähnlich gemagertes spätkupferzeitliches Keramikmaterial ist aus der Umgebung von Szombathely bekannt, die sowohl geographisch als auch geologisch mit der burgenländischen Region in Verbindung steht (Wie im Fundmaterial von Szombathely–Kőszerdűlő: Boleráz, HORVÁTH 2017a; Szombathely–Reiszig erdő alatti dűlő: Boleráz und Kostolác, HORVÁTH & WILD 2017; und Szombathely–Újperint-Kavicsbánya: Baden, HORVÁTH 2017b). Entlang des Gyöngyös-Baches auf der Oberfläche sind Flusssand, Lehm, Schluffstein und Kies zu finden (vgl. Geologischer Atlas Ungarns 1:200000, <https://map.mbfisz.gov.hu/atlasz200/>, bzw.; und vgl. Geologischer Karte Österreich: <https://geolba.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=0e19d373a13d4eb19da3544ce15f35ec>; SCHÖNLAUB 2000: Abb. 1) (Abb. 16).

Gefäßtypen

Übergangsstufe IIa mit Boleráz-Tradition

Eindeutige Boleráz-Tradition weisen der Krug oder Amphore mit einem warzigen, völlig außen auf dem Bauch verlaufenden subkutanen Henkel (NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1981: Obr. 3: Varianten G-4-5) (Abb. 10.8), einige Schalentöpfe mit eingezogenem Rand darunter Punktreihen, sowie Töpfe mit ausladendem Rand auf (NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1981: Obr. 3: die Typen P, obwohl die eingestochenen Punktreihen auch noch in der IIb Stufe präsent sind, s.: NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1981: Obr. 4: Varianten P 1, 4, Typ R). Einige Schalen mit ausladendem Rand können auch zur Bolerázer Übergangsstufe IIa gerechnet werden (Abb. 10.10, Abb. 11.4, 8) und zwar aufgrund der Kannelierung auf dem Hals und auf dem oberen Bauchteil im Wolfszahnschnitt, sowie waagrecht und über dem Gefäßumbruch angebrachte Tunnelhenkel (im klassischen Baden sitzen die Henkel am Bauchumbruch).

Baden

Typisch Badener Formen sind die Schöpfergefäße (NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1981: Obr. 5: Typ F), Krüge oder Amphoren mit in der Gefäßwand geleiteten subkutanen Henkel (Abb. 10.2, Abb. 12.7) (vgl. HORVÁTH 2014: Fig. 296. 4-5), bikonische Schalen mit ausladendem Rand und mit waagrecht angebrachtem Tunnelhenkel auf dem Bauch (NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1981: Obr. 4: Varianten H-1 und J-5, 6, Obr. 5: Varianten J-1-3), sowie Schalentöpfe und Töpfe mit einer Punktreihe unter dem Rand (NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1981: Obr. 5: Typ P).

Funde mit Kostolác-Charakter

Aus drei Befunden (SE/109, 112, 288) entstammen solche Funde, die mit feinen, tiefen und zierlichen Einstichen reich dekoriert sind und als Kostolác-Charakter beschrieben werden können. Dadurch können sie von der klassischen Baden-Keramik abgeordnet werden.

Der Fund aus SE/112 (Abb. 7.2) gehörte zu einem Kleinkrug, das Fragment aus SE/288 (Abb. 10.2) war Teil eines Kruges/einer Amphora mit

subkutanem Henkel (aus Ossarn-Grassberg sind mehrere ähnliche Funde bekannt: BAYER 1928: Taf. XIV. 3-4).

Feinkeramik

Zwei extrem dünne Scherben entstammen aus dem Befund SE/116: ein kanneliertes Bauchfragment (Kleinkrug oder Becher, Abb. 8.1), und aus dem Befund SE/288: ein auf der Innenseite kanneliertes und ausladendes Randfragment (vielleicht eine Schale, Abb. 10.1).

Als Feinkeramik können weitere Siedlungsgefäße bestimmt werden, wie z.B. einfache stumpfkegelförmige Schöpfergefäße (SE/254, 323) (Abb. 9.7, Abb. 13.2); Kleinkrüge (Abb. 7.1-2, Abb. 9.1, 4-5, 9, 11-12, Abb. 10.7, 9, Abb. 12.6), Krüge (mit Band- oder subkutanem Henkel; mit Bandhenkel (Abb. 7.4, 7, Abb. 8.4, Abb. 13.1); mit subkutanem Henkel (Abb. 10.2, 8, Abb. 12.7), einige Amphoratypen (Abb. 7.3, Abb. 10.5, Abb. 11.6) und bikonische Schüssel mit ausladendem Rand und Tunnelhenkel (Abb. 7.5, Abb. 10. 6, 10, Abb. 11.5, Abb. 13.6) oder Einzugschalen (Abb. 11.4).

Verschiedene Bandhenkel-Varianten mit Kannelur kommen gleicherweise vor (Abb. 7.6, 13.1, 5).

Die auf den Gefäßen vorkommenden Verzierungen sind die Kannelierung (Abb. 7.1, 6, Abb. 8.1, Abb. 9.1, 9, 11-12, Abb. 12.6), die sowohl auf der Innen-, als auch auf der Außenseite der Gefäße (Abb. 10.1, Abb. 11.4, Abb. 13.6) senkrecht oder in Form von hängenden Dreiecken (Abb. 12.7) vorkommt, bzw. die Kannelur-ähnliche eingeritzte Motiven (Abb. 10.8-9). Beide, in ihrer Erscheinung zwar ähnliche, in der Herstellungstechnik jedoch verschiedene Verzierungen können voneinander klar unterschieden werden und besitzen vielleicht eine Bedeutung, da sie, falls sie wie hier im selben Siedlungsmaterial zusammen vorkommen, auch für die damaligen Töpfer wichtig waren. Die Kannelur-ähnlichen dünnen Ritzlinien kommen auf dem gesamten Gebiet der Badener Kultur nicht überall vor. Die Verzierung z.B. in Balatonőszöd-Temetői-dűlő nicht massenweise vor (selten kommt es jedoch vor, s. z.B. HORVÁTH 2014: Fig. 295.9: Krug, Fig. 309: Hängeamphore mit Handdarstellung), jedoch ist sie

neben der traditionellen Kannelur im Fundmaterial der Badener Fundplätze in der Umgebung von Szombathely häufiger. Sie ist auch in den Fundplätzen der nordostungarischen Ózd-Gruppe, sowie in der Hódmezővásárhely–Bodzáspart-Gruppe in der südlichen Tiefebene (auf dem Fundplatz von Szurdokpüspöki–Hosszúdúló wurden etliche Funde durch die Aufarbeitung als hügelgräberzeitlich bestimmt, vgl. HORVÁTH *et al.* 2017, das Material von Hódmezővásárhely–Gorzsa-V. Homokbánya wurde auf die Kostolác Periode datiert: HORVÁTH 2018b: 171–175). Vielleicht handelt es sich um eine regionale, möglicherweise auf mittelkupferzeitlichen Vorbilder zurückführbare Tradition.

Hauskeramik

Aus Hauskeramik wurden bikonische Schüssel mit ausladendem Rand (Abb. 9.2, Abb. 11.8) bzw. Einzugschalen mit gröberer Ausformung (Abb. 7.8, Abb. 8.6) bestimmt. Weitere Merkmale sind die Schalentöpfe mit plastischer oder eingestochener Verzierung unter dem Rand (Abb. 7.10–11, Abb. 8.2, Abb. 9.8, Abb. 13.3, Abb. 14.1–3) und Töpfe mit ausladendem Rand und plastischer oder eingestochener Verzierung unter dem Rand, mit Leistendekor und/oder mit Griffleiste (Abb. 8.3, Abb. 11.1, Abb. 12.3). Anhand der typologischen Einordnung sind die Funde mit mehrfachen Dekorreihen eher für die Stufe IIa (Abb. 9.3, Abb. 11.2–3, 7, Abb. 12.4–5, Abb. 13.4) charakteristisch, die Gefäße ohne Verzierung oder mit einfachen Rippendekor kommen eher in der klassischen IIb–III Stufe vor (Abb. 7, 9, 12–13, Abb. 8.5, Abb. 12.3, Abb. 14.4–5).

Übergangsformen zwischen Fein- und Hauskeramik

Die Amphoren-ähnlichen Gefäße (SE/242, 244, Abb. 15.1–2) können eindeutig nicht eingeordnet werden, da bestimmte Gefäßteile innerhalb desselben Gefäßes sowohl Eigenschaften der Feinkeramik, als auch die der Hauskeramik an sich tragen. Aus dem Befund SE/242 entstammt der untere Abschnitt eines Gefäßes, ein Teil der allgemein nicht dekoriert wurde. Aus dem Befund SE/244 liegt der oberer Abschnitt eines de-

korierten Gefäßes vor: zwischen senkrecht angebrachten Rippen wechseln sich rechteckige unverzierte und senkrecht eingeritzte Felder ab. Das stark gedrungene kalottenförmige Bauchfragment aus dem Befund SE/122 (Abb. 9.6) ist mit plastischen Rippen verziert.

Burgenland in der Spätkupferzeit

Die frühe Phase des, der Badener Kultur unmittelbar vorangehenden Jungneolithikums (Gemischte Gruppe mit Furchenstichkeramik, Typus Bajč) wird durch einen Hakenspiral Typ Hlinsko aus Purbach/Feketeváros (unpubliziert) repräsentiert (RUTTKAY 1999a: 142). Da es sich um einen Lesefund handelt, kann die Beziehung und eventuelles Verhältnis zwischen den zwei Stufen und Kulturen (Furchenstich und Baden-Komplex) nicht untersucht werden. Östlich der Donau in Ungarn, z.B. im Falle der traditional auf die mittlere Kupferzeit datierten Hunyadhalom/Lažňany Kultur wissen wir bereits, dass sie auch bis zur Spätkupferzeit also bis 3500 BC weiterlebt. Diese Feststellung weist auf eine andere Beziehung hin (Umwandlung, lokale Basis), als es bisweilen beschrieben wurde (vgl. HORVÁTH *et al.* 2017, HORVÁTH 2018a, 2018b).

Der Baden-Komplex wird auf dem Gebiet Österreichs in die spätere Stufe des Jungneolithikums/der Spätkupferzeit datiert. Seine frühe Phase wird durch die, von Němejcová-Pavúková als Stufen Ia–b–c bestimmte Boleráz Kultur bezeichnet, während seine späteren Abschnitte II–III–IV. als klassisches Baden, nach österreichischer Terminologie als Ossarn I–II. klassifiziert werden (RUTTKAY 1999c; MAYER 1999).

Auf dem Gebiet Burgenlands sind einige Boleráz Fundplätze bekannt. Sie bestehen aus ausschnittsweise freigelegten Siedlungen mit einigen Gruben, aus einem Gefäßdepot und einigen Bestattungen. Fundstellen: Antau/Selegszántó (RUTTKAY 1973a), Breitenbrunn/Fertőszéleskút (RUTTKAY 1973a), Donnerskirchen/Fertőfehérégyháza-Kreutberg mit Gefäßdepot (KAUS 1984), Neusiedl am See/Nezsider (OHRENBERGER & FOLTINY 1952), Nikitsch/Füles und Oslip/Oszlop (NOWAK 1974),

Oberpullendorf/Felsőpulya (RUTTKAY 1973a), Pöttsching/Pecsenyéd (RUTTKAY 1973a), St. Margarethen/Margittabánya mit Bestattungen (HAHNEL 1992), Stinkenbrunn/Steinbrunn/Büdöskút (RUTTKAY 1973a), Trausdorf an der Wulka/Darászfalu (RUTTKAY 1973a), Zillingtal/Völgyfalva: Siedlungsabschnitt mit trepanierter Schädelkalotte aus einer Grube (HEILING-SCHMOLL & KRITSCHER 1985). Die Boleráz Kultur verbreitete sich südlich von und entlang der Donau in Niederösterreich und im nördlichen Burgenland, besonders die östlichen Randgebiete des Wienerwaldes und der Leitha/Lajta waren bevorzugt. Die südliche Verbreitungsgrenze erstreckt sich nicht über die südlichste Breite des Neusiedler Sees/Fertő-tó (Abb. 18).

Im Rahmen größerer Notgrabungen kamen klassische Badener Befunde aus Lichtenwörth-Oberes Kreuzfeld am Rande des Bundeslandes Burgenland vor, sowie aus dem Inneren des Burgenlandes bei Zillingtal/Völgyfalva und Kittsee/Köpcsény. Ähnliche, auf die frühe bzw. Übergangsphase datierte Funde liegen vielleicht aus einigen Befunden in Kittsee/Köpcsény vor (Kittsee/Köpcsény-Steinfeld Äcker (unpubliziert): anhand der Publikation ist aus dem Badener Fundplatz ein einziges Fragment mit Fischgratmuster bekannt, das auf Bolerázer Traditionen hindeuten dürfte, vgl. MAYER & EGGER 1995: 10–11, 604.) Die Fundstellen der klassischen Badener Kultur kommen in den mittleren und nördlichen Teilen von Burgenland vor. Eine der zahlreichen Grenzen der Badener Kultur verläuft wahrscheinlich auf dem Gebiet des Burgenlands, in den Hügellandschaften bei Oberpullendorf bzw. südwestlich davon, deshalb sind keine Baden Fundstellen im südlichen Burgenland bekannt (im Komitat Zala in Ungarn wurde eine, der oben beschriebenen ähnliche und in Zusammenhang stehende Grenze beschrieben, und zwar im Kerka-Tal westlich von Hahót, vgl. HORVÁTH 2014: Chapter 4, 623) (Abb. 18).

Im Falle der Verbreitung zeigt sich eine gewisse Konsequenz zwischen Boleráz und Baden, da ihre Fundplätze auf dem südlichen Burgenland nicht vorhanden sind. Unterschiede sind jedoch in ihrer Verbreitungsgrenze im Verhältnis zu der

geographischen Breite erkennbar: die Badener Kultur erstreckt sich südlich von der Boleráz-Kultur, und zwar 20–30 Km südlich vom Südufer des Neusiedler Sees, ca. zur Linie Unterloisdorf/Alsólászló, und in Ungarn Kőszeg–Szombathely. Da jedoch keine gemeinsame Boleráz-Baden Fundplätze bekannt sind, ist die chronologische Stellung beider Kulturen hier nicht untersuchbar. Da es bereits im Material mehrerer ungarischen Fundplätze belegt wurde, dass im Gegensatz zu den früheren Vorstellungen ab 3350 BC bis sogar 2800 BC eine Koexistenz der Baden- und Boleráz-Kulturen zu erkennen ist, könnte die Vorstellung einer strengen Aufeinanderfolge beider Kulturen auch in Burgenland mit einer teilweise vollzogenen Koexistenz in unterschiedlichen Fundplätzen (da gemeinsame Fundplätze noch nicht bekannt sind) abgelöst werden, vgl. HORVÁTH 2016).

Die nächste Periode ist das Endneolithikum. In welchem Verhältnis die klassische Badener Kultur zu den, als „spätäneolithischer Kulturkomplex“ benannten „endneolithischen“ Kulturgruppen (wie z.B. Kostolác, Vučedol, Bošáca) steht, lässt sich zum gegenwärtigen Zeitpunkt nicht klären. Auf dem Gebiet Österreichs gibt es nur ein einziges Radiokarbondatum, das jünger ist, als das bei 2800 BC bestimmte Spätkupferzeit und somit auf ein eventuelles Weiterleben der Badener Kultur in der Übergangsperiode von der Kupfer- zur Bronzezeit hinweisen könnte (Hatzenbach, VERA-730, 4205 ± 50 BP, 2821–2631 cal BC, 2 σ , HORVÁTH & S. SVINGOR 2015: Table 1, 63). Die, dem späten Baden III-IV entsprechende Ossarn II. wird älter als die Kostolác Kultur datiert. Die früheste Stufe der dekorierten Fußschalen, die Bošáca- und Kostolác Kulturen kommen in ihrer reinen Form auf dem Gebiet Österreichs nicht vor (dem gegenüber kam in der Umgebung von Szombathely ein reiner Kostolac Siedlungsabschnitt, der auf die Übergangsphase von der Spätkupferzeit in die Frühbronzezeit datiert werden kann, vgl. HORVÁTH & WILD 2017). Drei Kulturen mit dekorierten Fußschalen können in der Periode abgeordnet werden: die Jevišovice-, die Kosihy-Čaka-Makó und die Somogyvár-Vinkovci Kultur (besonders viele Funde sind aus Bur-

genland und aus Niederösterreich bekannt, vgl. BURGER 1980: 32–34; RUTTKAY 1973b; KRUMPEL 2008: Breitenbrunn/Fertőszéleskút, Deutschkreutz/Sopronkeresztúr, Illmitz/Illmic, Jois/Nyulas, Mörbisch/Fertőmeggyes). Auf dem Gebiet Burgenlands erlebt die Jevišovice Kultur auch einen starken Ig-I (Vučedol) Einfluss. Das Endneolithikum lässt sich in Österreich in zwei Stufen trennen: in die ältere Stufe Jevišovice/Ig-I. und in die jüngere Stufe Kosihy–Čaka bzw. lokale Schnurkeramik-Gruppen (RUTTKAY 1999b). Zwischen der Auflösung der Badener Kultur und dem Erscheinen der Glockenbecher-Kultur wurden die folgenden Stufen abgesondert (Abb. 19):

1. Wachberg Stufe: südlich der Donau im westlichen Niederösterreich (frühe Stufe der Jevišovice Kultur),
2. Mödling–Zöbing Gruppe: jüngere Stufe der Jevišovice Kultur,
3. Kosihy–Čaka–Makó Gruppe: vor allem in der Umgebung der Ungarischen Pforte (auf dem Gebiet Burgenlands ist die Facies Neusiedl, vgl. RUTTKAY 2002, 2003).

János Banner in seinem 1956 erschienen Zusammenfassung gliederte auf dem Gebiet Ungarns lokale Gruppen aus (BANNER 1956: Abb. 35), die József Korek in seinen Studien wiederum überarbeitet hat und auf österreichischen Vorbildern die Neusiedl/Nezsider Gruppe aussonderte (KOREK 1983: 17). Nach R. Pittioni (PITTIONI 1947: 225–234.) war J. Korek der Ansicht, dass die Neusiedler/Nezsider Gruppe zusammen mit der Fonyód Gruppe eine territorial zusammenhängende frühe Badener Gruppe bildete, die durch starke Bolerázer Traditionen und durch Brandbestattung charakterisiert werden kann. Die Existenz dieser nicht konsequent dargelegte Gruppe (territoriale, chronologische Gruppe, ihre Verbreitung und auf welcher Basis sie ausgesondert werden kann) ist stark fragwürdig, obwohl die Realität eines möglichen Zusammenhanges zwischen den auf dem Gebiet Burgenlands lebenden klassischen Baden Gruppen mit den ungarischen Gebieten besteht. Diese Verbindung ist vielleicht die Gruppe Úny, und die Untersuchung

der Funde in der Umgebung von Wien zeigt tatsächlich einige Parallele in der Verzierung der Gefäße (vgl. HORVÁTH *et al.* 2020), es betrifft jedoch nicht das Gebiet der Neusiedl/Nezsider Gruppe. Leider reichen weder die Anzahl der Veröffentlichungen, noch die in diesen publizierten Datenmengen aus, um die Frage der Badener Gruppen in diesen Regionen neu zu bewerten.

Zusammenfassung

Leider gibt es in Burgenland kaum freigelegte und veröffentlichte Baden Fundplätze, deren Funde als Analogien zu Unterloisdorf hätten herangezogen werden können (KRENN-LEEB 2008; KRUMPEL 2008). Die veröffentlichten klassischen Boleráz Fundplätze sind nicht besonders nahliegende Parallele (z.B. OHRENBERGER & FOLTINY 1952; RUTTKAY 1973a; KAUSS 1984; HEILING-SCHMOLL & KRITSCHER 1985), da Unterloisdorf/Alsólászló etwas später datiert ist. Chronologisch bessere Analogien (IIa Übergangsstufe) sind vorläufig unpubliziert (OHRENBERGER 1949; MAYER 1983; MAYER & EGGER 1995). Die einzige Möglichkeit zum Vergleich geben die niederösterreichischen Badener und Kostolácer Fundstellen, wie z.B. die Altfunde aus Ossarn (BAYER 1928; MAYER 1996), obwohl sie nur teilweise gleichaltrig mit den Funden aus Unterloisdorf sind und geographisch etwas weit entfernt liegen.

Die kleineren territorialen Unterschiede, die für den klassischen Badener Keramikstil kennzeichnend sind, kommen auch in Österreich zur Geltung. Das Gebiet des Burgenlands hängt mit der Süd-Plattensee-Region zusammen (nur wenn wir annehmen, dass die früher von Banner als Fonyód benannte Gruppe zeitlich mit frühen Funden von Boleráz-Charakter sich beginnt: zur Fonyód-Gruppe und zur Umbenennung zur Süd-Plattensee-Gruppe siehe: HORVÁTH 2014: Chapter 4), während das Gebiet Niederösterreichs zur nordtransdanubischen Úny-Gruppe Verbindungen zeigt (für die Úny-Gruppe sind die großen Amphoren mit plastischem Leistendekor am Hals typisch, die auch im Fundmaterial in der Umgebung von Wien belegt, vgl. PENZ 2014, Abb.

13: Wien Bez. 22, Seestadt Aspern). Wären weitere Fundensembles publiziert, so hätte man die Ergebnisse in einem breiteren Kontext interpretieren können.

Das wichtigste Merkmal des Fundplatzes ist jedoch die Tatsache, dass er möglicherweise im Südwesten eine der Grenzfundstellen des riesigen Baden-Komplexes bildet. Obwohl sich die Fundstelle an einem Rabnitz-Zweig und in einer Ebene in der Oberpullendorfer Hügellandschaft befindet, wird sie vom Westen bereits durch eine Berglandschaft begrenzt (Landseer Gebirge und Wechsel-Gebiet). Diese Gebirge sperren eine weitere Verbreitung der Kultur in dieser Richtung ab. Es handelt sich nicht um ein geistiges, physisches oder geographisches Hindernis, da Badener Ge-

meinschaften innerhalb des Verbreitungsgebietes für Rohstoffbesorgung oder aus anderen Gründen auch Berglandschaften eroberten (z.B. in der Semmering-Region, im Grenzgebiet zwischen Niederösterreich und Steiermark sind Fundplätze aus einer Höhe von über 800 m bekannt, und zwar nah zu den Fundorten für gediegen Kupfer, es handelt sich um eine Höhensiedlung der Bolerázer Kultur von Grünbach am Schneeberg: RUTTKAY & DAIM 1981; Niederösterreich, Nördliche Kalkalpen). In der Region sind keine anderen zeitgenössischen Kulturen bekannt, so dass kein Rivale im Wege stand. Ganz einfach verlor die Kultur an Kraft und ihre Expansion endete an dieser Stelle.

Literatur

- BANNER J. (1956): *Die Pécelér Kultur*. *Archaeologia Hungarica* **35**. – Budapest, Akadémiai Kiadó, 319 pp.
- BAYER J. (1928): Die Ossarner Kultur, eine äneolithische Mischkultur im östlichen Mitteleuropa. – *Die Eiszeit* **5**: 60–93.
- T. BIRÓ K. (1998): *Lithic Implements and the Circulation of Raw Materials in the Great Hungarian Plain During the Late Neolithic Period*. – Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 350 pp.
- BURGER I. (1980): Die chronologische Stellung der Fußschalen in den endneolithischen Kulturgruppen Mittel- und Südosteuropas. – In: K. SPINDLER (Hrsg.): *Vorzeit zwischen Main und Donau*. Erlangen, Erlanger Forschungen Reihe **A26**: 11–45.
- DÖVÉNYI Z. (2010): *Magyarország kistájainak katasztere (Kataster ungarischer Kleinregionen)*. – Budapest, MTA Földrajztudományi Intézet, 876 pp.
- HAHNEL B. (1992): Spätneolithische Gräber in Österreich. – *Fundberichte aus Österreich* **31**: 79–95.
- HEILING-SCHMOLL I. & KRITSCHER H. (1985): Grabungsbefund und Datierung des jungneolithischen Calvariums aus Zillingtal. – *Wissenschaftlichen Arbeiten aus dem Burgenland* **71** (Festschrift A. J. Ohrenberger): 27–49.
- HORVÁTH T. (Hrsg.) (2014): The Prehistoric Settlement at Balatonőszöd–Temetői-dűlő. The Middle Copper Age, Late Copper Age and Early Bronze Age occupations. –, *Varia Archaeologica Hungarica* **29**, Budapest, Archaeolingua 736 pp.
- HORVÁTH T. (2016): 4000–2000 BC in Hungary: The Age of Transformation. – In: POPA C.I. (Hrsg.): *The Carpathian Basin and the Northern Balkans between 3500 and 2500 BC: Common Aspects and Regional Differences*. *Annales Universitatis Apulensis*. – Alba Iulia, Editura Mega, *Alba Series Historica* **20/II**: 51–113.
- HORVÁTH T. (2017a): Szombathely 89. északi elkerülő út, 2. lelőhely (Kőszéri-dűlő) késő rézkori Boleráz leletanyaga (The material of a Late Copper Age Boleráz pit from Szombathely–Kőszéri-dűlő Road 89). – *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értésítője* **39**: 79–84.
- HORVÁTH T. (2017b): A badeni kultúra leletei Szombathely–Újperint-Kavicsbánya lelőhelyen: Labrys a Baden kultúrában? (Finds of the Baden culture from Szombathely–Újperint-Gravel pit – A labrys in the Baden culture?). – *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értésítője* **39**: 85–12.
- HORVÁTH T. (Hrsg.) (2018a): *The Marvaceous Land of Ózd. The Ózd–Piliny Variant of the Baden culture in North-Eastern Hungary/Ózd csodálatos*

- földje. A Baden-kultúra Ózd–Piliny variánsa Északkelet-Magyarországon. – *Opitz Archaeologica* 12, Budapest, Martin Opitz, 355 pp.
- HORVÁTH T. (2018b): Késő rézkori település a Hódmezővásárhely-Gorza-V. számú homokbánya lelőhelyen. – *Opitz Archaeologica* 10, Budapest, Martin Opitz, 238 pp.
- HORVÁTH T. & S. SVINGOR É. (2015): The spatial and chronological distribution of the so-called “Baden Culture”. In: NOWAK M. & ZASTAWNY A. (Hrsg.): *The Baden Culture around the Western Carpathians*. – Kraków, Via Archaeologica – Special Edition, Krakow: Institute of Archaeology of the Jagellonian University, Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, Kraków Branch, Archaeological Museum in Kraków, pp. 19–75.
- HORVÁTH T. & WILD E.M. (2017): Szombathely, 89. számú elkerülő út, 5. lelőhelyen (Reiszig-erdő alatti dűlő) előkerült Boleráz és Kostolác kultúrák jelenségei és leletei. A késő rézkor időszaka Szombathely városának területén és környékén (Prehistoric settlement parts of Boleráz and Kostolác cultures at Szombathely-Reiszig-erdő alatti dűlő M89, Site 5). The Late Copper Age in the environment of Szombathely). – *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 39: 103–148.
- HORVÁTH T., GUBA SZ. & BÁCSMEGI G. (2017): Boleráz-Baden településrészlet Szurdokpüspöki-Hosszú-dűlő lelőhelyen, Nógrád megye, Magyarország. (Boleráz-Baden Settlement part at Szurdokpüspöki-Hosszú-dűlő, Nógrád County, Hungary). – *Neograd* 60: 371–408.
- HORVÁTH T., K. CSEH J., BARKÓCZY P., JUHÁSZ L., GULYÁS S., BERNERT Zs. & BUZÁR Á. (2020): A double burial of the Baden culture from Tabánya–Delphi (northern Transdanubia, Hungary) – A case study of the Dentalium beads of the Baden culture and their interpretation. – In: VELUŠČEK A. *et al.* (Hrsg.): *Depicting the past: archaeological evidence as means of functional differentiation and social stratification*. *Quaternary International* 539C: 78–91.
- KAUS M. (1984): Ein jungneolithisches Gefäßdepot von Donnerskirchen-Kreutberg. – *Wissenschaftlichen Arbeiten aus dem Burgenland* 69: 7–23.
- KOREK J. (1983): Közép-Kelet-Európa a rézkor végén. *Ostmitteleuropa am Ende der Kupferzeit*. – Doktori disszertáció, kézirat. Budapest, MTA-BTK Régészettudományi Kutatóintézet Könyvtára.
- KRENN-LEEB A. (2008): Die Kupferzeit in Ostösterreich – eine Zeit der Innovationen. – In: Amt der Burgenländisches Landesregierung (Hrsg.): *Die Bernsteinstrasse. Evolution einer Handelsroute*. Eisenstadt, Landesmuseum Eisenstadt, *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland Heft* 123: 40–45.
- KRUMPEL J. (2008): Die Späte Kupferzeit. – In: Amt der Burgenländisches Landesregierung (Hrsg.): *Die Bernsteinstrasse. Evolution einer Handelsroute*. Eisenstadt, Landesmuseum Eisenstadt, *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burhenland Heft* 123: 53–59.
- MAYER C. (1983): *Lichtenwörth, ein Fundort der klassischen Badener Kultur*. – Unpublish. Manuscript. Vienna, Univesitäre Wien.
- MAYER C. (1990): Aspekte der Chronologie der Badener Kultur (Mittel- und Spätphase) aus der Sicht zweier Niederösterreichischer Fundorte. – *Zalai Muzeum* 2: 101–111.
- MAYER C. (1991): Bestattungen der Badener Kultur aus Österreich. – *Archaeologia Austriaca* 75: 36–61.
- MAYER C. (1996): *Die Stellung der Funde vom Grasberg bei Ossarn im Rahmen der Badener Kultur*. – *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 30. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, I–III. Teilbände, 701 pp.
- MAYER C. (1999): Klassische Badener Kultur. – In: LENNEIS E., NEUGEBAUER-MARESCH C. & RUTTKAY E. (Hrsg.): *Jungsteinzeit im Osten Österreichs*. St. Pölten– Wien, Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich, pp. 161–177.
- MAYER C. (2008): Mappings of the Late Neolithic Cultures in the Austrian Danube Region. – In: FURHOLT M., SZMYT M. & ZASTAWNY A., in cooperation with SCHALK E. (Hrsg.): *The Baden Complex and the Outside World*. Proceedings of the 12th Annual Meeting of the EAA in Cracow 19–24th September 2006. Bonn, Rudolf Habelt GmbH, *Studien zur Archaeologie in Ostmitteleuropa Band* 4: 167–177.

- MAYER C. & EGGER U. (1995): KG Kittsee. – *Fundberichte aus Österreich* **34**: 10–11, 604.
- NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ V. (1981): Náčrt periodizácie badenskej kultúry a jej chronologických vzťahov k juhovýchodnej Európe (An outline of the periodical system of Baden culture and its chronological relations to Southeast Europe). – *Slovenska Archaeologia* **29**: 261–291.
- NOWAK H. (1974): Nikitsch. Oslip. – *Fundberichte aus Österreich* **13**: 9–11.
- OHRENBERGER A. (1949): *Die Jungsteinzeit des Burgenlandes*. – Unpubl. Diss. Wien.
- OHRENBERGER A. & FOLTINY I. (1952): Neue Funde aus dem Bezirk Neusiedl am See. – *Archaeologia Austriaca* **9**: 20–32.
- PENZ M. (2014): Bericht zur Grabung Wien 22, Seestadt Aspern 2014 (Baufeld D18-3) MNr 01651.14.01. – *Fundberichte aus Österreich* **53** (2016): D6592, 1–10.
- PITTIONI R. (1947): Spätneolitische Grabfunde aus Neusiedl am See. – *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* **73**: 225–234.
- RUTTKAY E. (1973a): Über die Badener Kultur in Niederösterreich und im Burgenland. – In: CHROPOVSKÝ B. (Hrsg.): *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*. Bratislava, Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, pp. 441–452.
- RUTTKAY E. (1973b): Über einige Fragen der Laibach-Vučedol-Kultur in Niederösterreich und im Burgenland. – *Archeološki Vestnik Acta Archaeologica* **24**: 38–62.
- RUTTKAY E. (1999a): Gemischte Gruppe mit Furchenstichkeramik (Typus Bajč). – In: LENNEIS E., NEUGEBAUER-MARESCH CH. & RUTTKAY E. (Hrsg.): *Jungsteinzeit im Osten Österreichs*. St. Pölten–Wien, Wissenschaftliche Schiftenreihe Niederösterreich, pp. 138–145.
- RUTTKAY E. (1999b): Endneolithikum. – In: LENNEIS E., NEUGEBAUER-MARESCH CH. & RUTTKAY E. (Hrsg.): *Jungsteinzeit im Osten Österreichs*. St. Pölten–Wien, Wissenschaftliche Schiftenreihe Niederösterreich, pp. 178–204.
- RUTTKAY E. (1999c): Boleráz Gruppe. – In: LENNEIS E., NEUGEBAUER-MARESCH CH. & RUTTKAY E. (Hrsg.): *Jungsteinzeit im Osten Österreichs*. St. Pölten–Wien, Wissenschaftliche Schiftenreihe Niederösterreich, pp. 145–161.
- RUTTKAY E. (2002): Das endneolitische Hügelgrab von Neusiedl am See, Burgenland. – *Budapest Régiségei* **36**: 145–170.
- RUTTKAY E. (2003): Das endneolitische Hügelgrab von Neusiedl am See, Burgenland. Zweite Vorlage – II. Kulturgeschichtliche Aspekte des Zentralgrab. – In: JEREM E. & RACZKY P. (Hrsg.): *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag*. Budapest, Archaeolingua, pp. 445–475.
- RUTTKAY E. & DAIM F. (1981): Die Grabungen von Franz Hamp am „Hausstein“ bei Grünbach am Schneeberg, NÖ. – *Archaeologia Austriaca* **65**: 35–51.
- SCHÖNLAUB H. P. (Hrsg.) (2000): *Geologie der österreichischen Bundesländer Burgenland. Erläuterungen zur Geologischen Karte des Burgenlandes 1 200.000*. – Wien, Geologische Bundesanstalt, 130 pp.
- TALAA D. (2016): Leben und Sterben in der Steinzeit. – Verein für Archäologie, Sondengänger und Heimatforscher. *Netzwerk Geschichte Österreich* **2016**: 23–32.

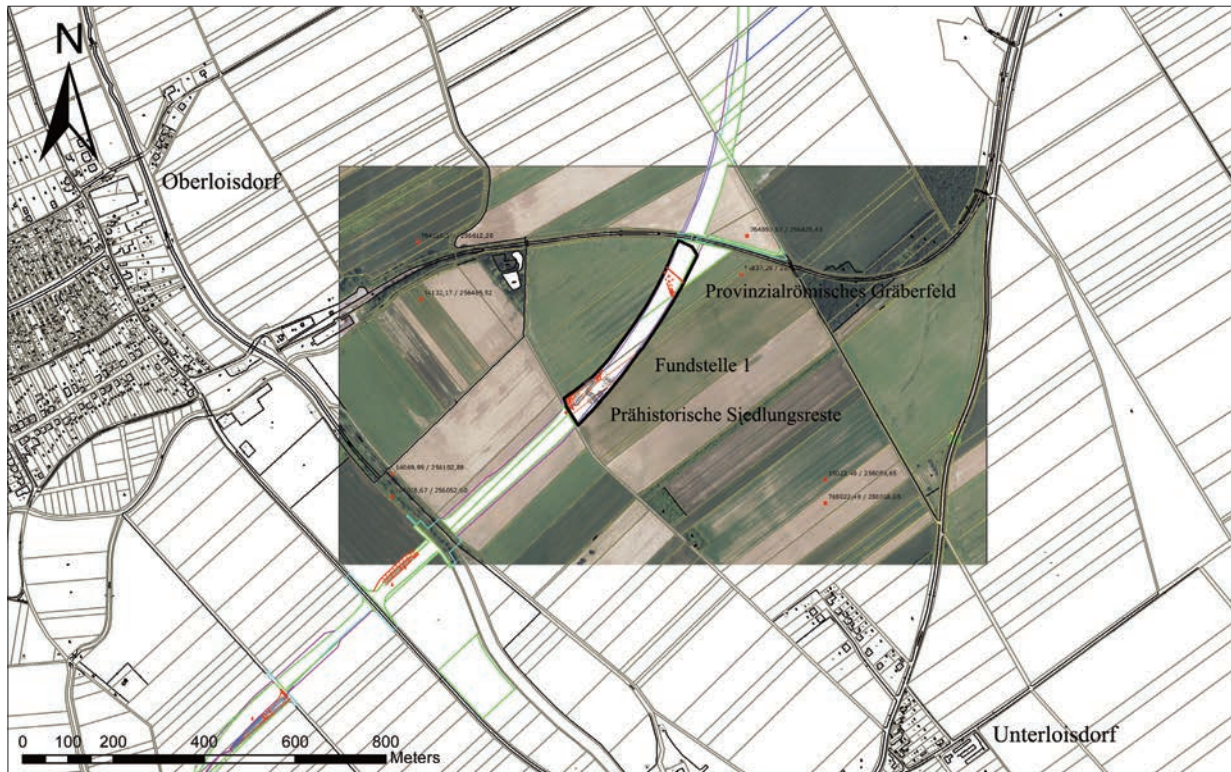

Abb. 1. Baustrasse der B61a zwischen Unterloisdorf und Oberloisdorf mit archäologischer Grabungsfläche (Kurt Fiebig)
 1. ábra. A B61a autópálya Alsólászlófalva és Felsőlászlófalva között épülő szakasza a régészeti lelőhelyekkel (Kurt Fiebig)

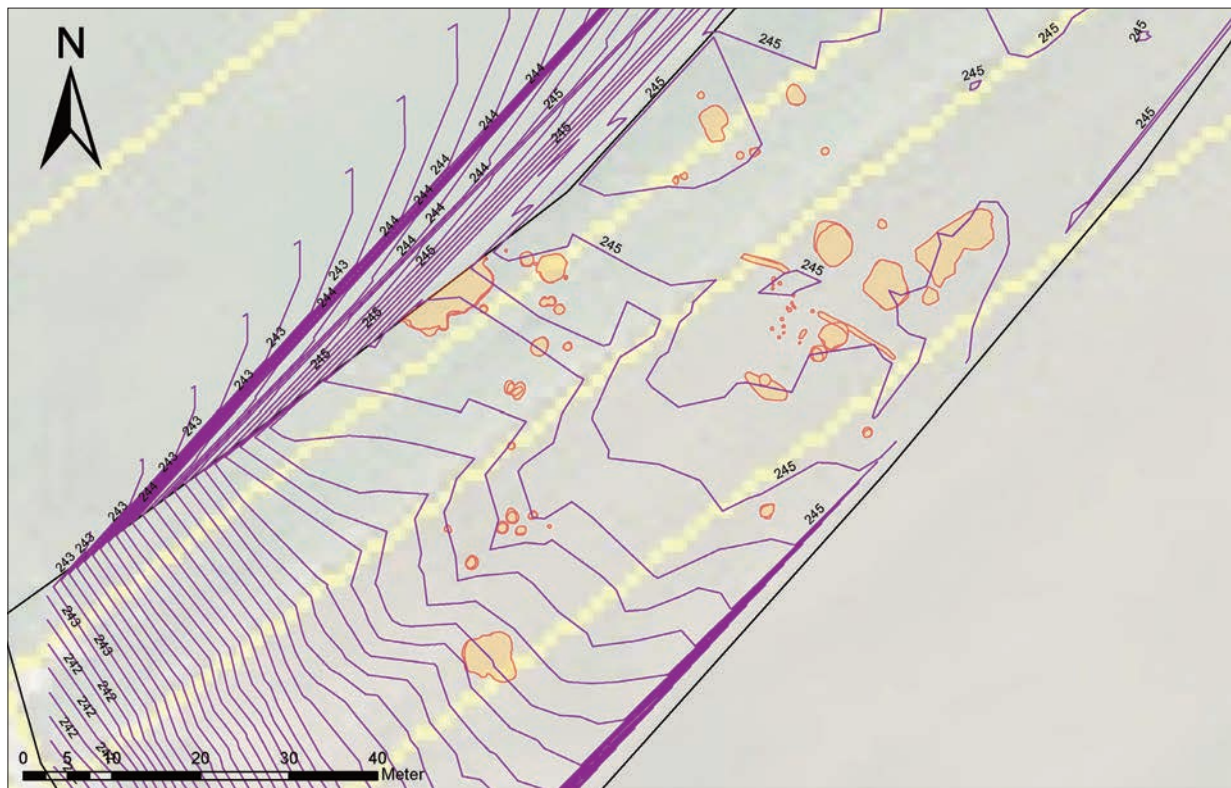

Abb. 2. Der Siedlungsplatz der Menschen der Badener Zeit (Kurt Fiebig)
 2. ábra. A badeni településrész (Kurt Fiebig)

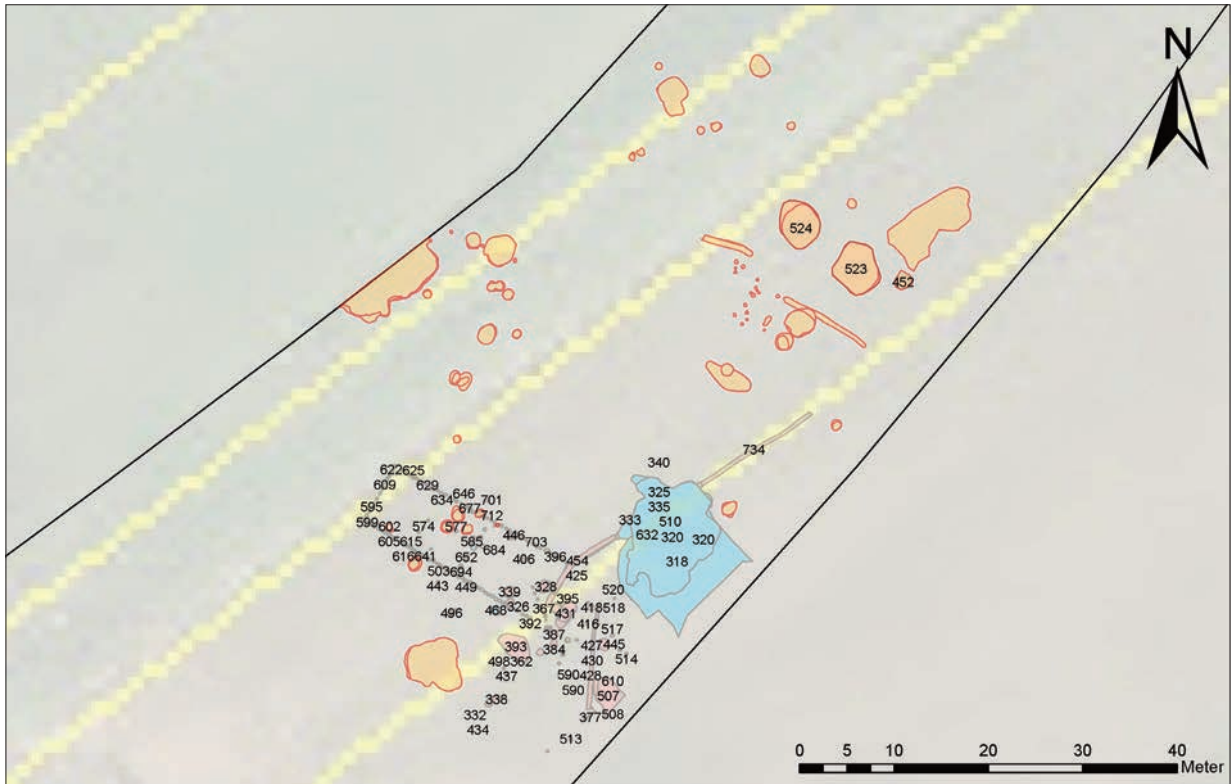

Abb. 3. S₃₁ Verlängerung Befunde Lengyel mit SE-Nummern (Kurt Fiebig)

3. ábra. A Lengyel-kultúra jelenségei a statigráfiai egységek számával (Kurt Fiebig)

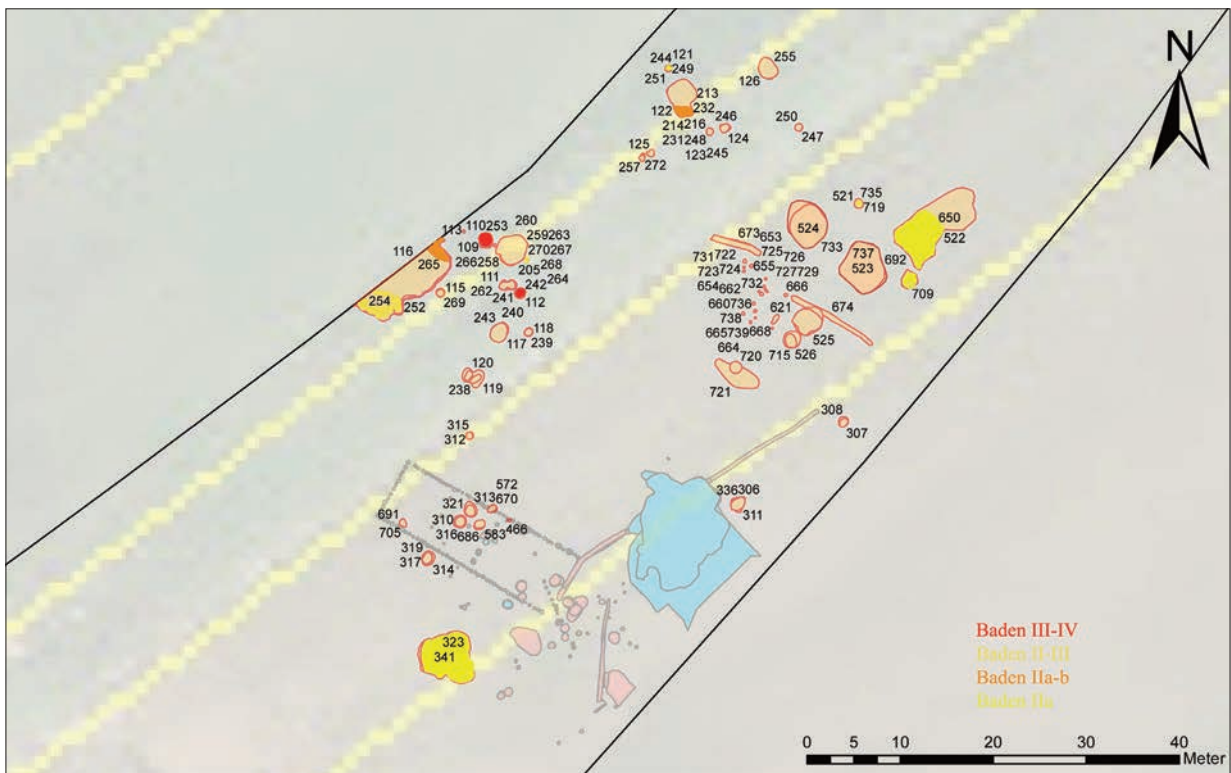

Abb. 4. Verlängerung Befund Baden mit SE Nummern (Kurt Fiebig & Tünde Horváth)

4. ábra. A feltárt badeni jelenségek a statigráfiai egységek számával (Kurt Fiebig & Horváth T.)

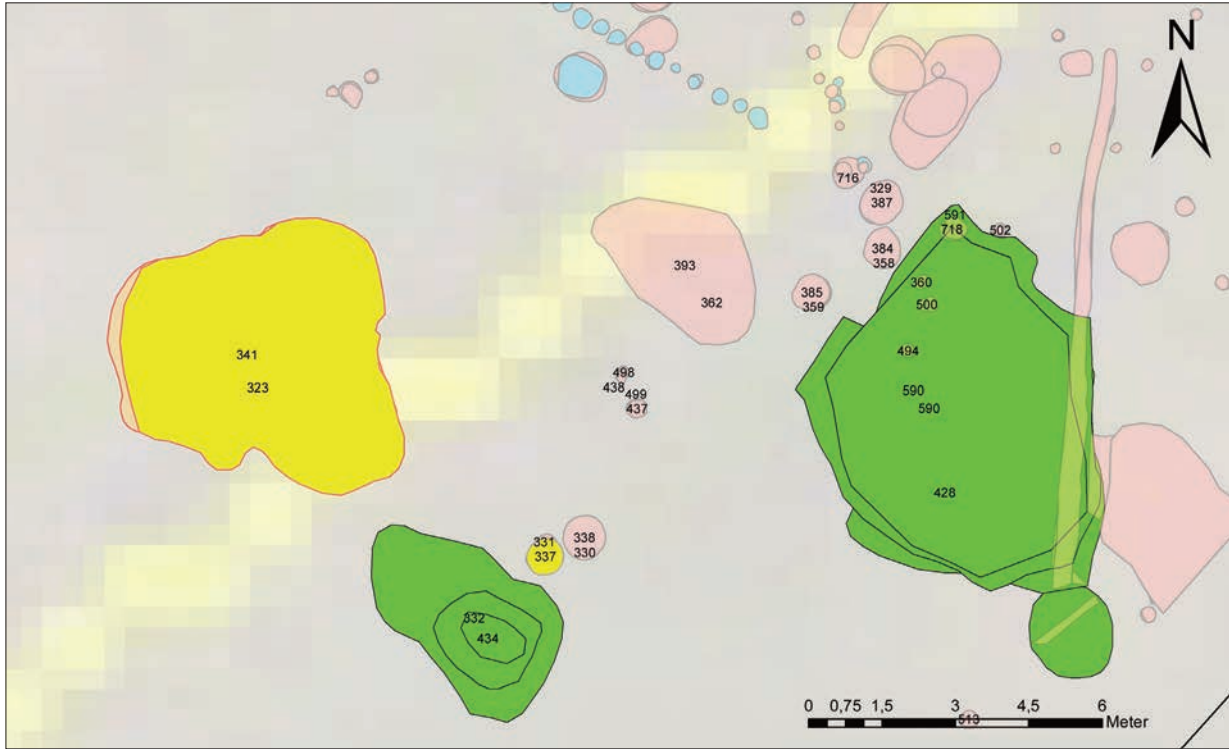

Abb. 5. Verlängerung Befund Baden mit SE Nummern 323-341 (Kurt Fiebig & Tünde Horváth)

5. ábra. A 323-341 statigráfiai számú Baden jelenségek (Kurt Fiebig & Horváth Tünde)

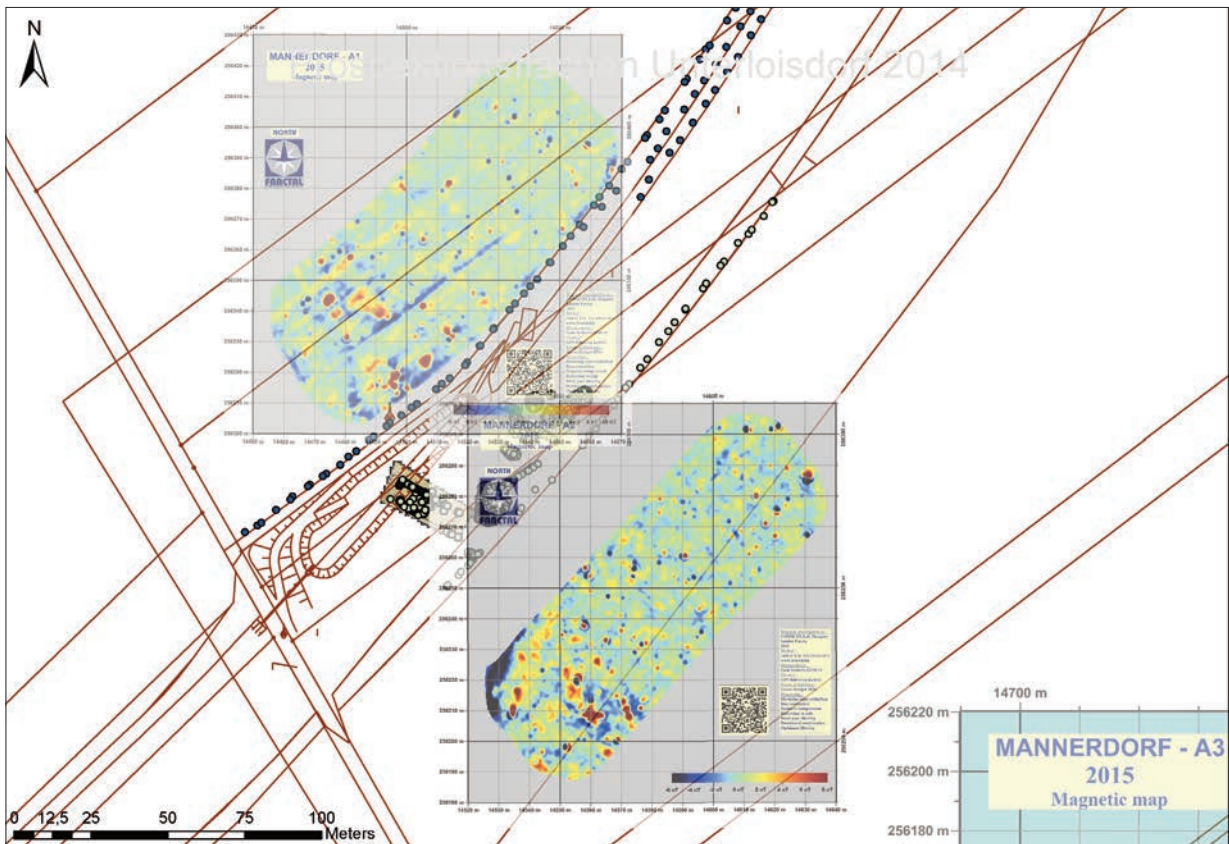

Abb. 6. Baustrasse B61a mit Geomagnetik-Daten (Kurt Fiebig)

6. ábra. A B61a épülő szakaszának geomagnetikus felmérése (Kurt Fiebig)

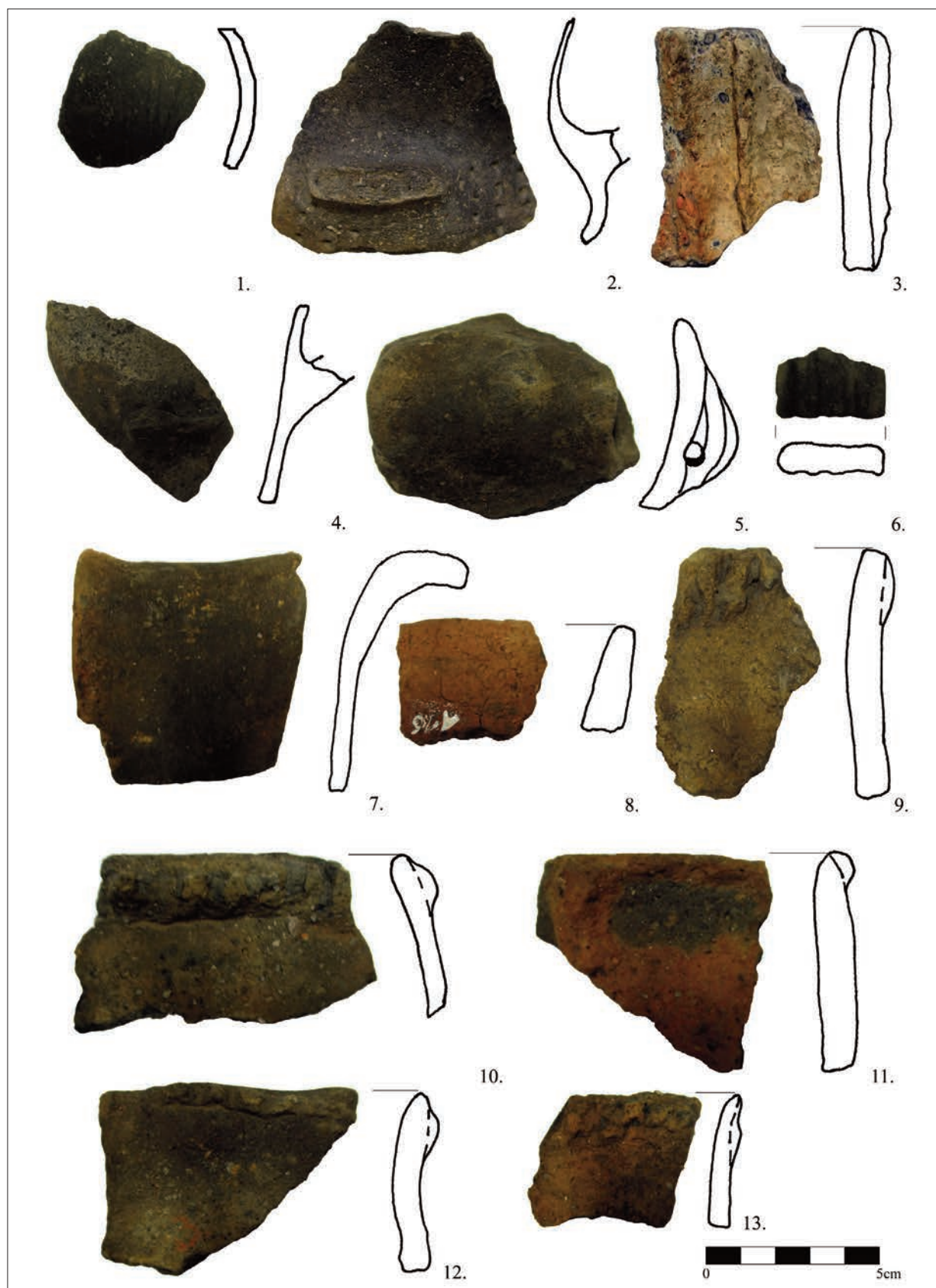

Abb. 7. Badener Funde aus den Befunden (Tünde Horváth)

7. ábra. Baden leletek (Horváth Tünde)

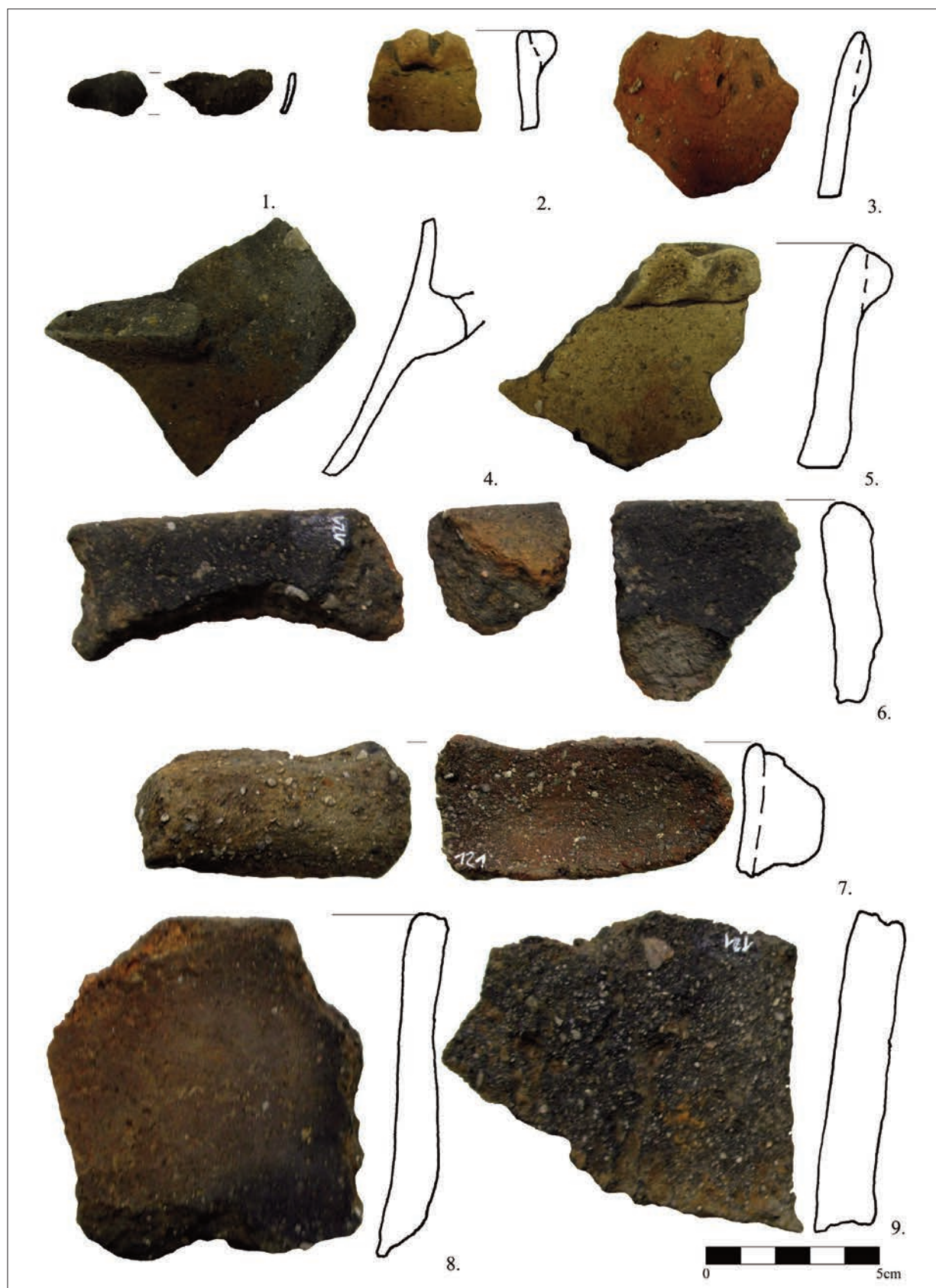

Abb. 8. Badener Funde aus den Befunden (Tünde Horváth)

9. ábra. Baden leletek (Horváth Tünde)

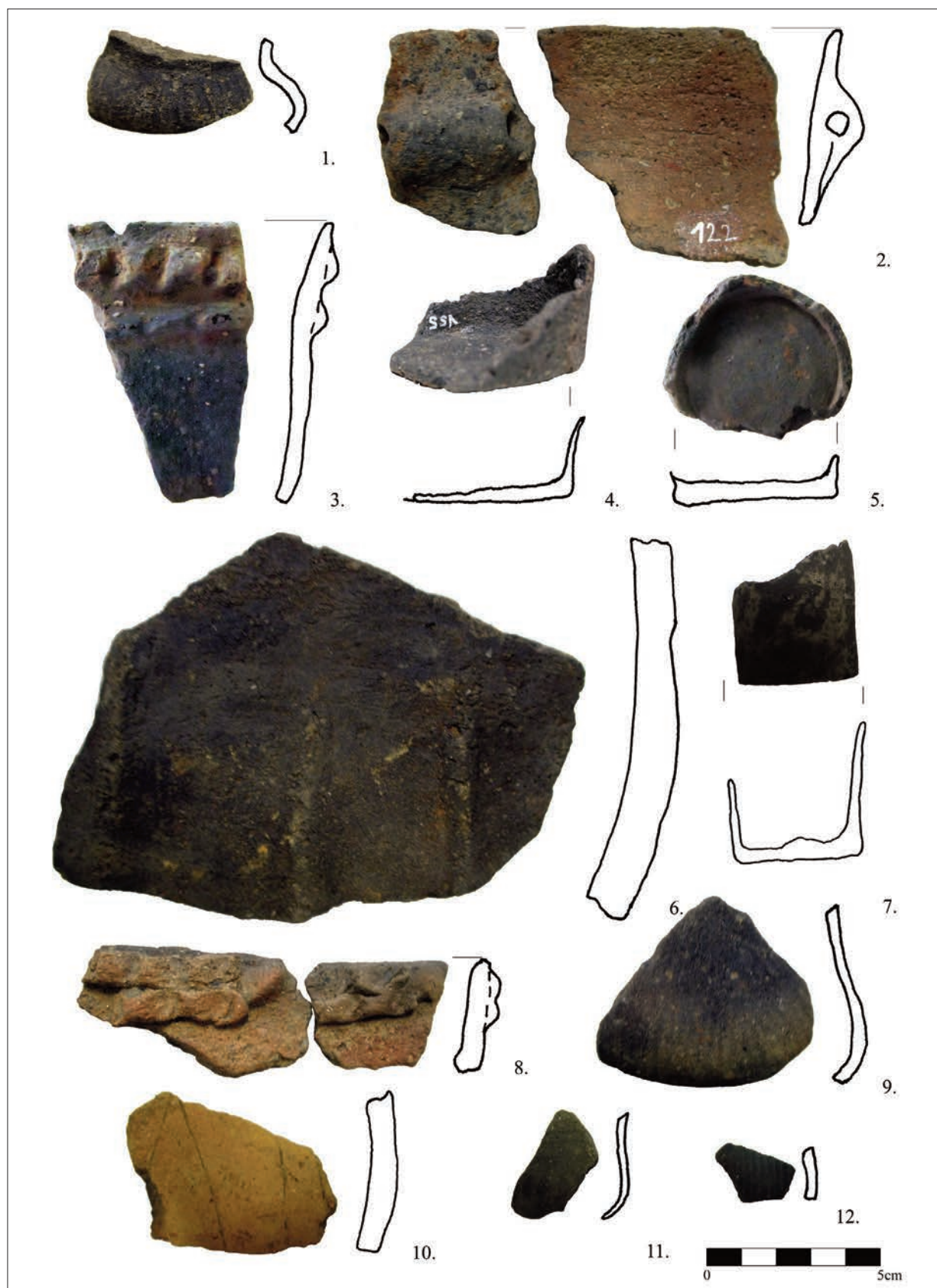

Abb. 9. Badener Funde aus den Befunden (Tünde Horváth)

9. ábra. Baden leletek (Horváth Tünde)

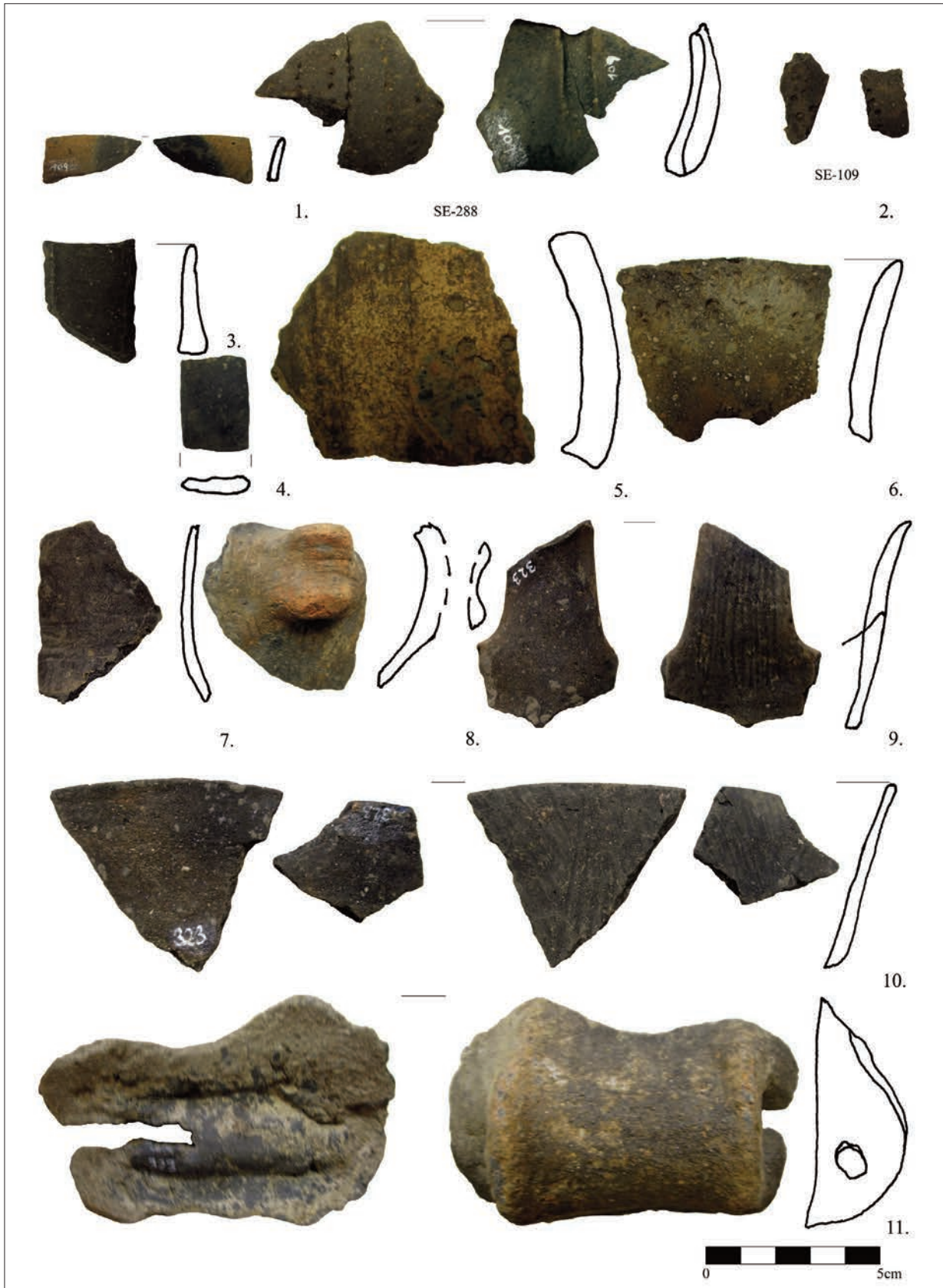

Abb. 10. Badener Funde aus den Befunden (Tünde Horváth)

10. ábra. Baden leletek (Horváth Tünde)

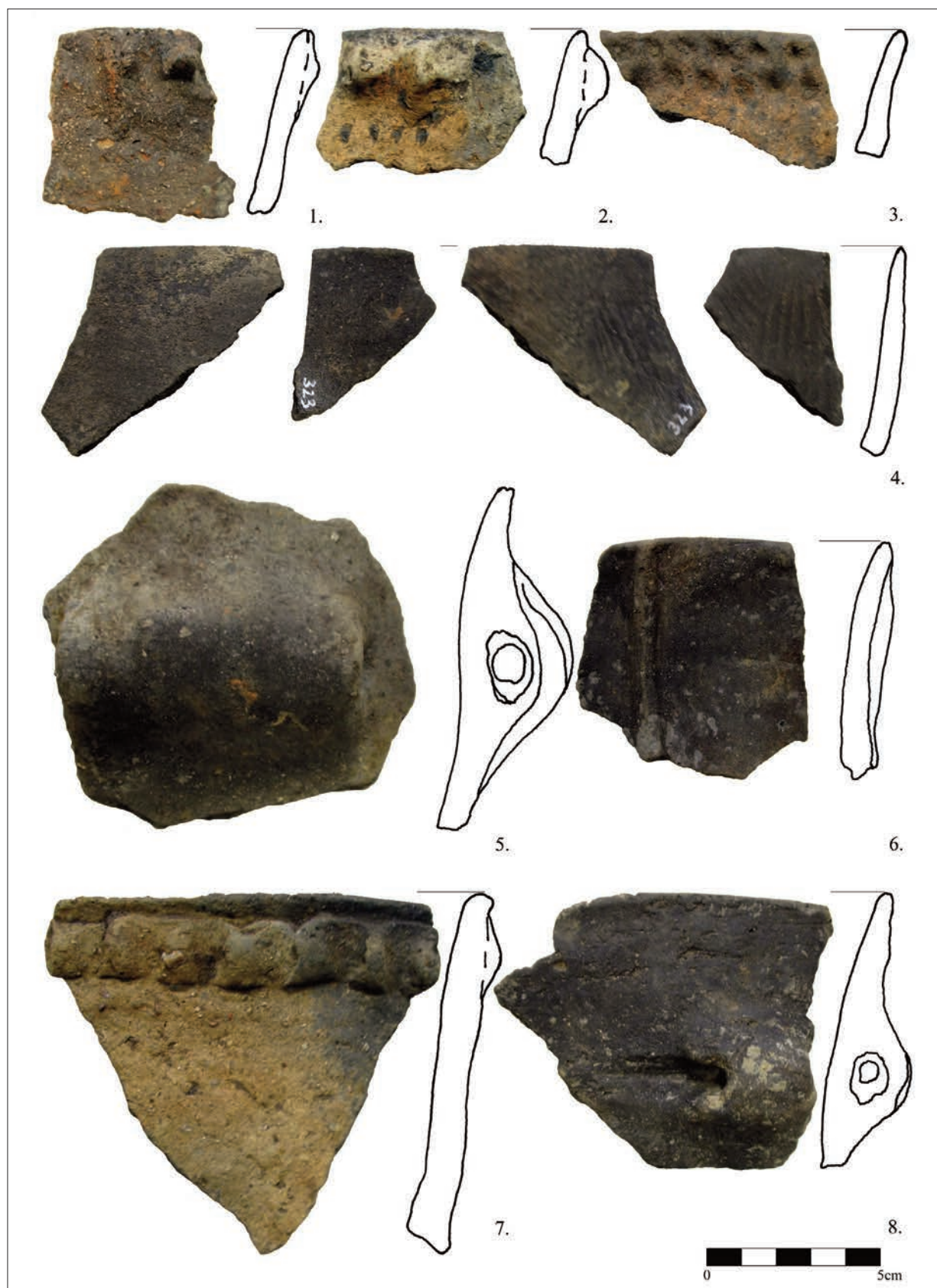

Abb. II. Badener Funde aus den Befunden (Tünde Horváth)

II. ábra. Baden leletek (Horváth Tünde)

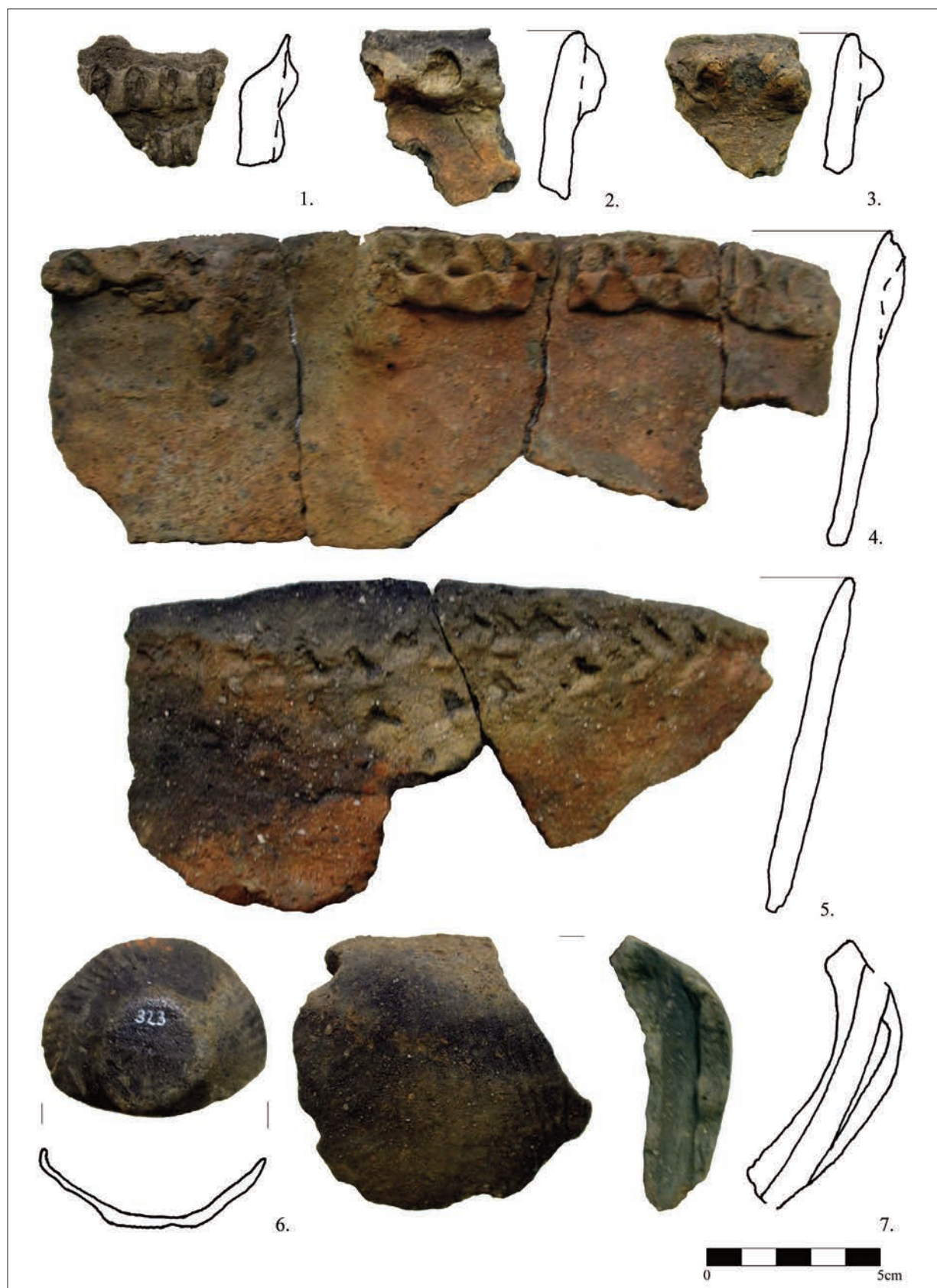

Abb. 12. Badener Funde aus den Befunden (Tünde Horváth)

12. ábra. Baden leletek (Horváth Tünde)

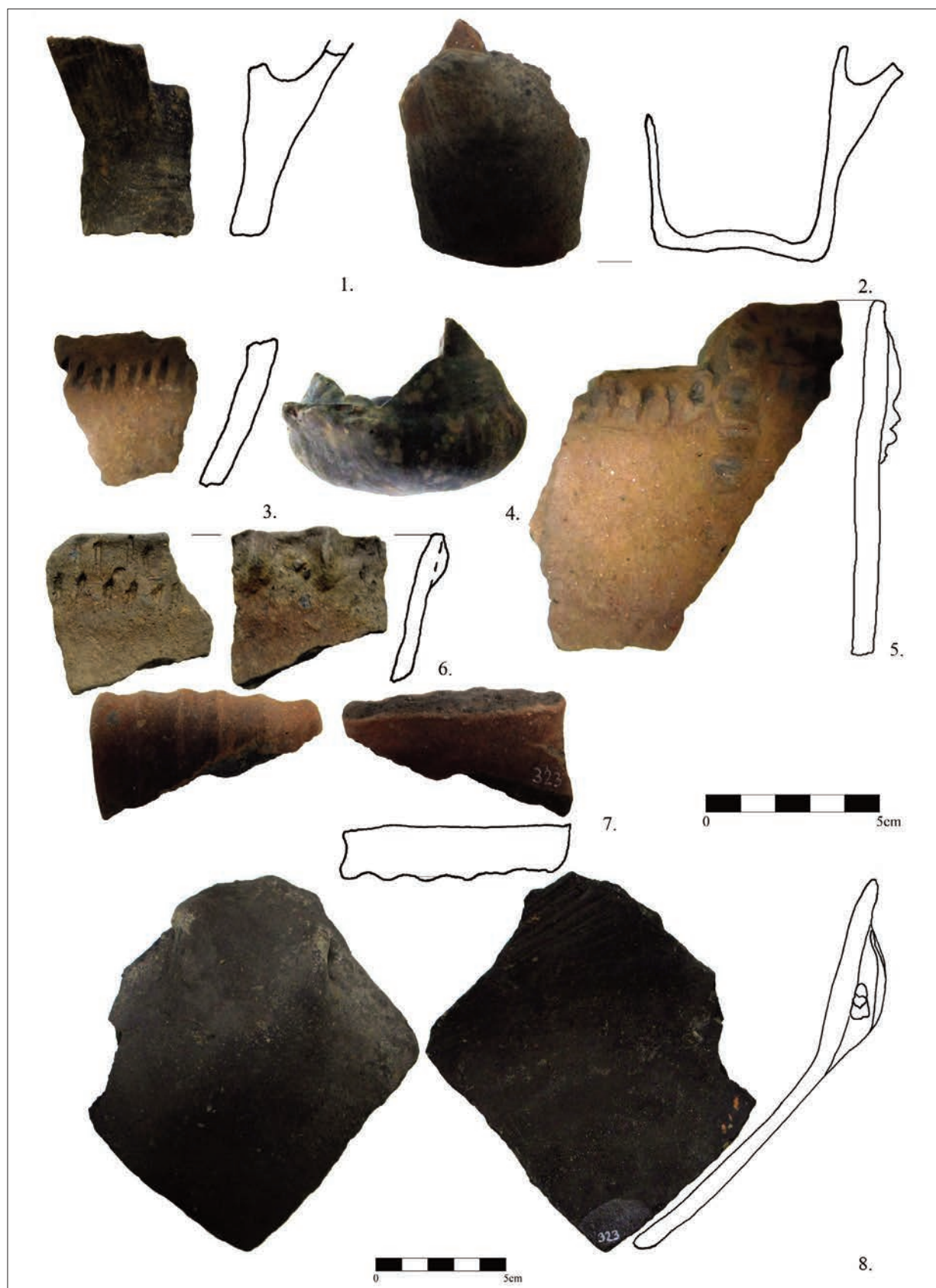

Abb. 13. Badener Funde aus den Befunden (Tünde Horváth)

13. ábra. Baden leletek (Horváth Tünde)

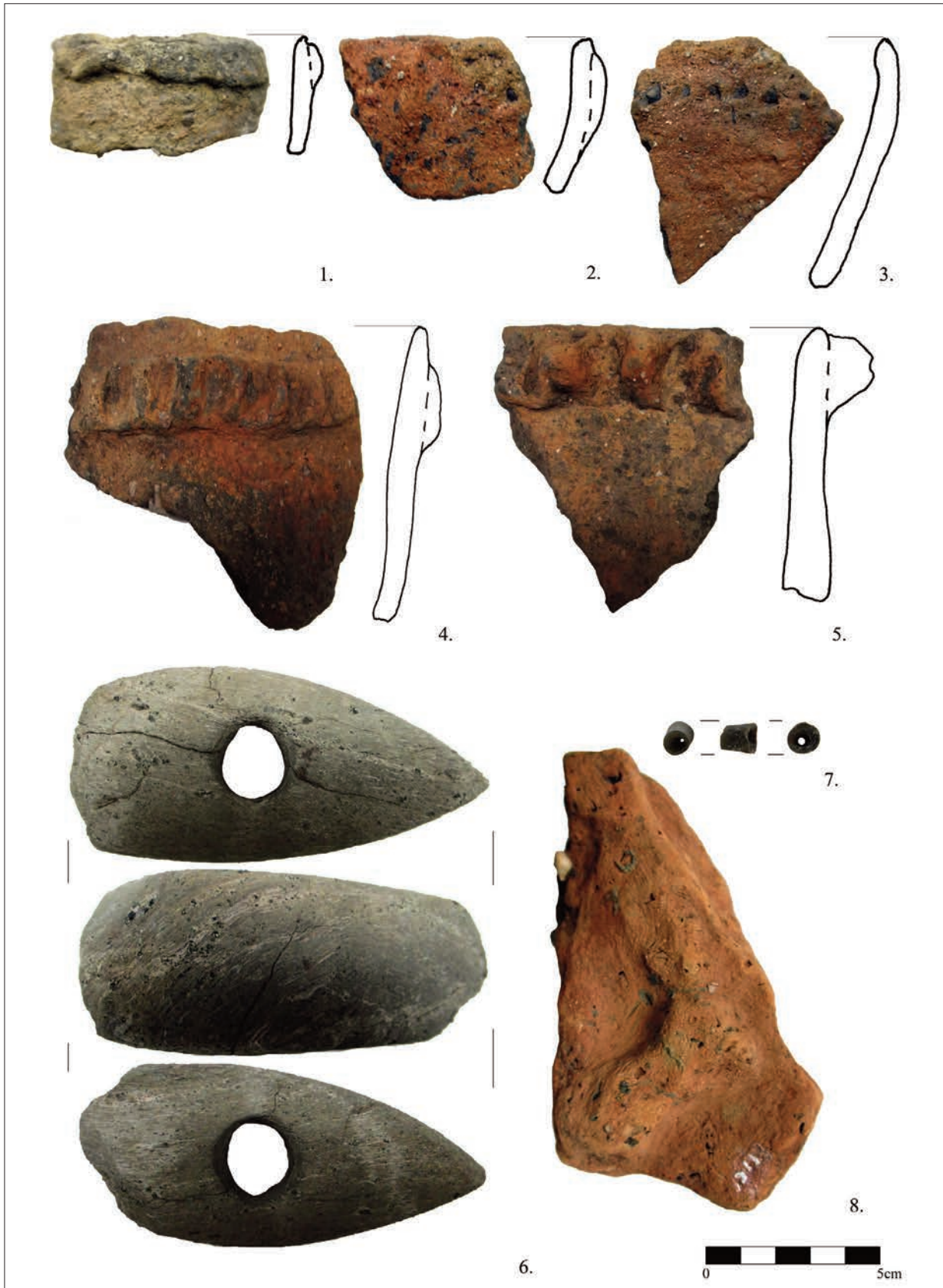

Abb. 14. Badener Funde aus den Befunden (Tünde Horváth)

14. ábra. Baden leletek (Horváth Tünde)

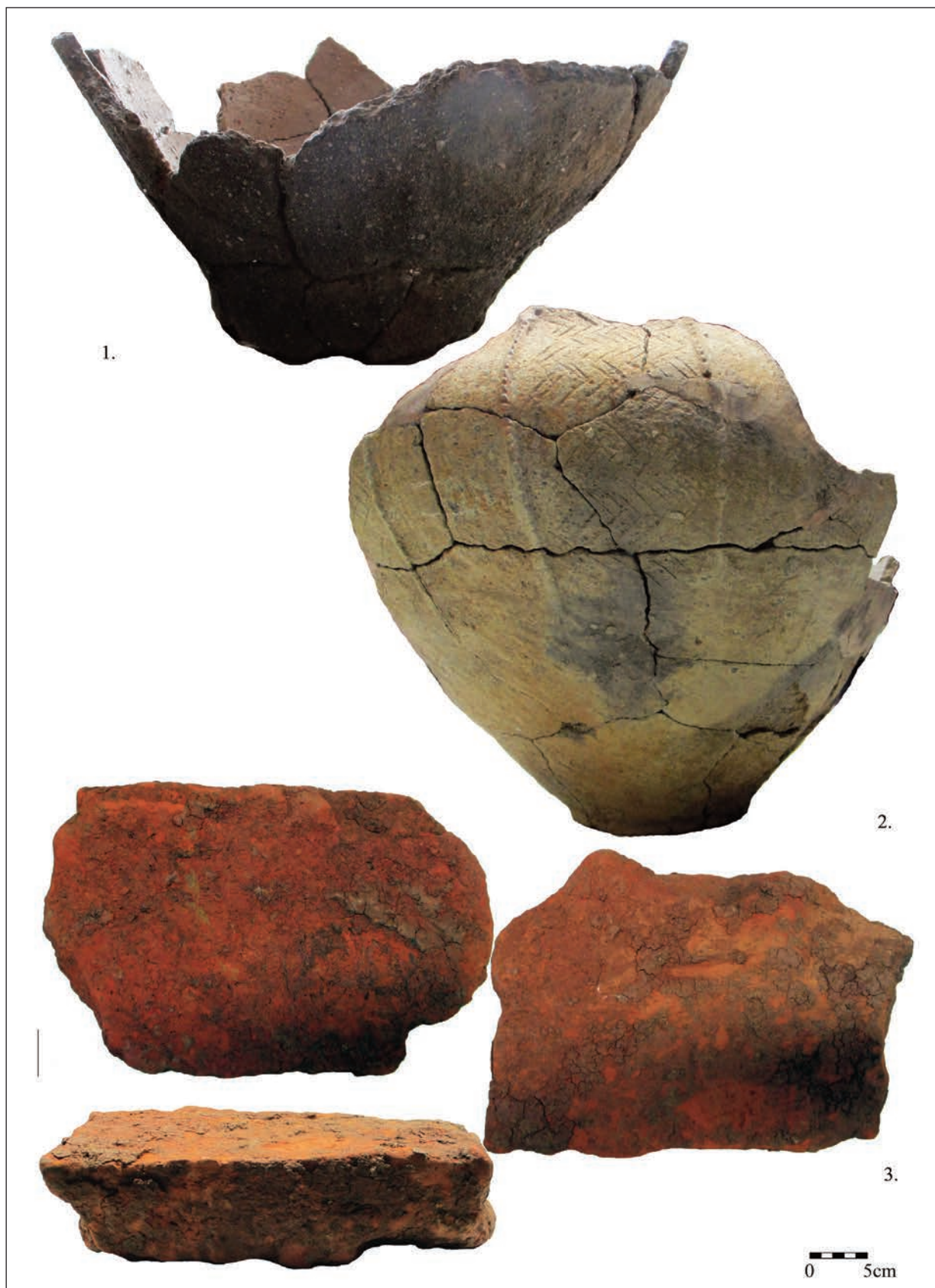

Abb. 15. Badener Funde aus den Befunden (Tünde Horváth)

15. ábra. Baden leletek (Horváth Tünde)

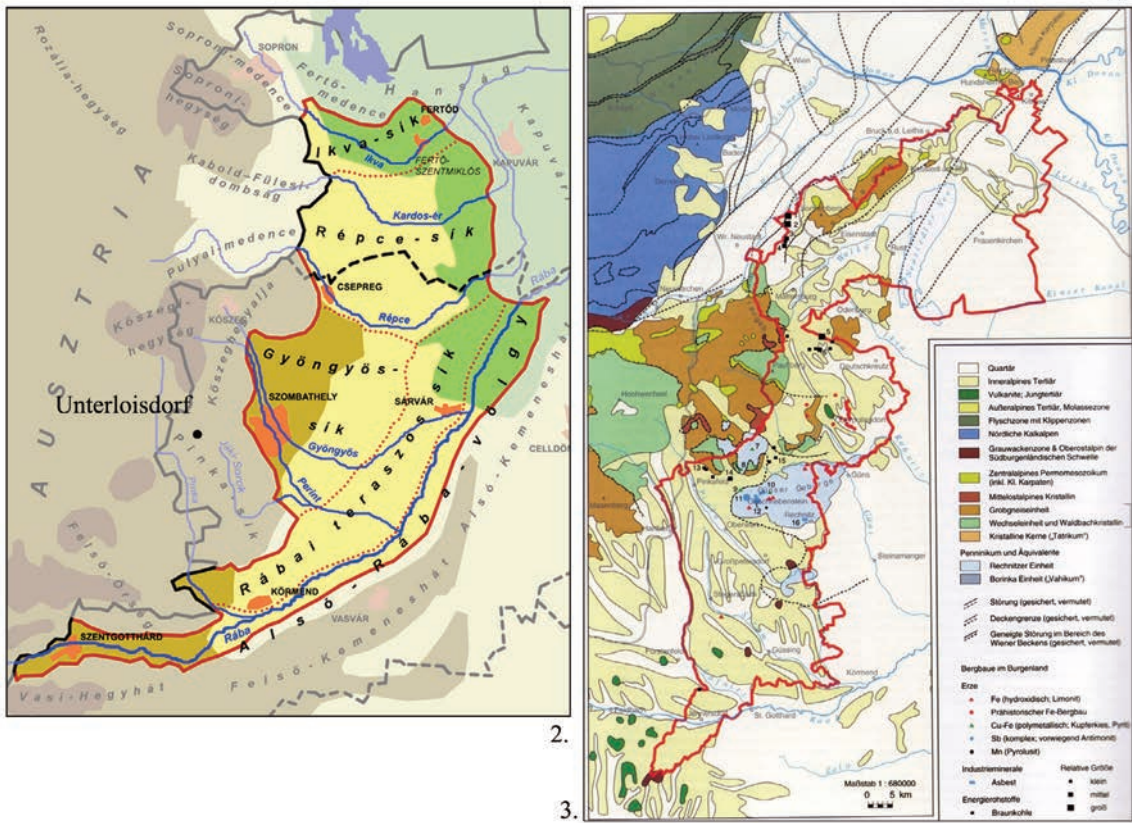

Abb. 16.1-3. 1. Die Lage des Fundplatzes auf der Geländekarte im Bezug auf die genannten ungarischen Fundorte (www.terkepek.net) 2. Die Lage des Fundplatzes auf der bodenkundlichen Übersichtskarte im Bezug auf die genannten ungarischen Fundorte nach DÖVÉNYI 2010 3. Geologisch-tektonische Gliederung des Burgenlandes 1:1000000 (Ausschnitt aus der Geologischen Übersichtskarte des Burgenlandes 1:200000) nach SCHÖNLAUB 2000, Abb. 1. (Tünde Horváth)

16.1-3. ábra. 1. A lelőhely elhelyezkedése domborzati térképen a tanulmányban említett magyarországi lelőhelyekhez viszonyítva (www.terkepek.net) 2. A lelőhely elhelyezkedése Magyarország kistáj-áttekintő térképén DÖVÉNYI 2010 után 3. Burgenland földtani-tektonikai szerkezeti áttekintő térképe 1:1000000 (metszet Burgenland általános geológiai térképéről 1:200000), SCHÖNLAUB 2000, Abb. 1. után (Horváth Tünde)

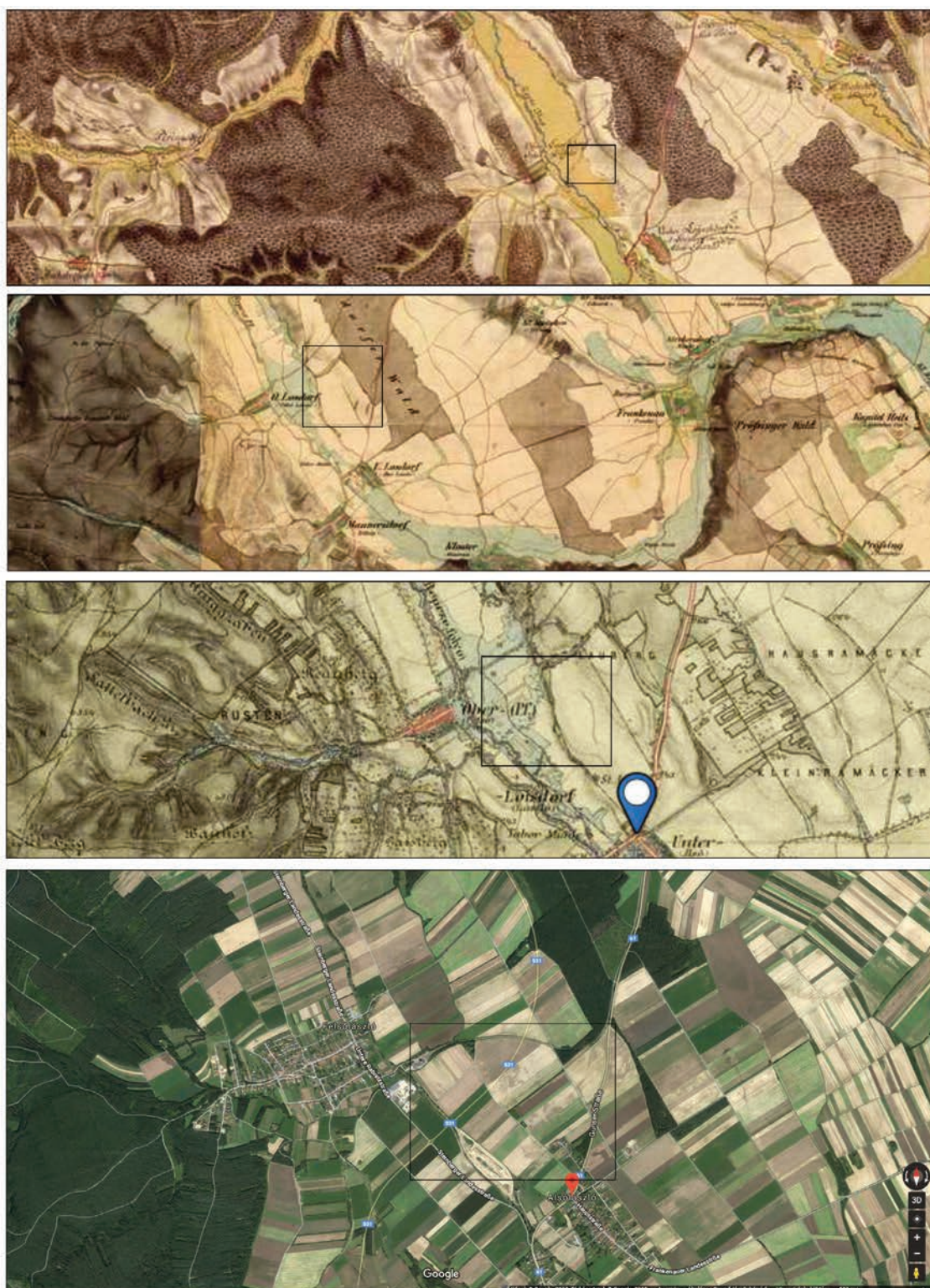

Abb. 17. 1–4. 1. Der Fundplatz und seine Umgebung auf der Josephinischen Landesaufnahme 2. Der Fundplatz und seine Umgebung auf der Franziscanischen Landesaufnahme 3. Der Fundplatz und seine Umgebung auf der Franzisco-Josephinischen Landesaufnahme 4. Der Fundplatz auf GoogleMaps (<https://maps.arcanum.com/hu/>, Tünde Horváth)
 17.1–4. ábra. 1. A lelőhely elhelyezkedése az 1. katonai felmérésen 2. A lelőhely elhelyezkedése a 2. katonai felmérésen 3. A lelőhely elhelyezkedése a 3. katonai felmérésen (<https://maps.arcanum.com/hu/>) 4. A lelőhely Google térképén (Horváth Tünde)

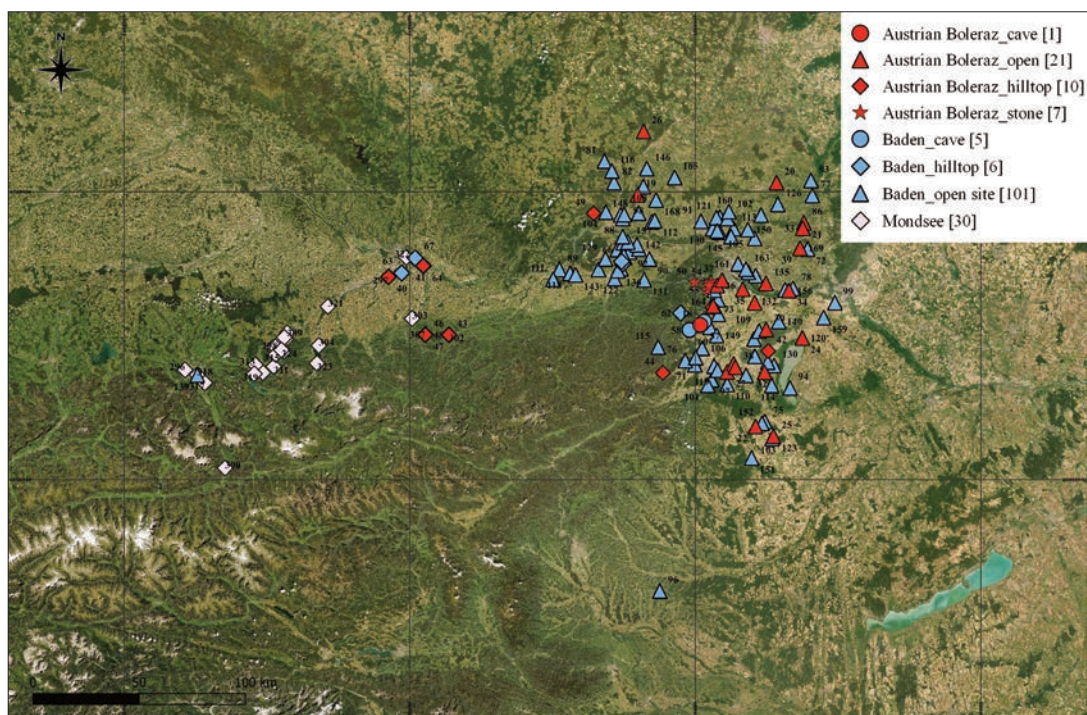

Abb. 18. Jungneolithikum: Fundplätze des Baden-Komplexes und der Mondsee-Kultur auf dem Gebiet Österreichs (Unterloisdorf: Fundstelle 151). (Tünde Horváth)

18. ábra. A Baden-komplexum elterjedési területe a Mondsee lelőhelyekkel együtt Ausztriában (151. lelőhely: Alsólászló). (Horváth Tünde)

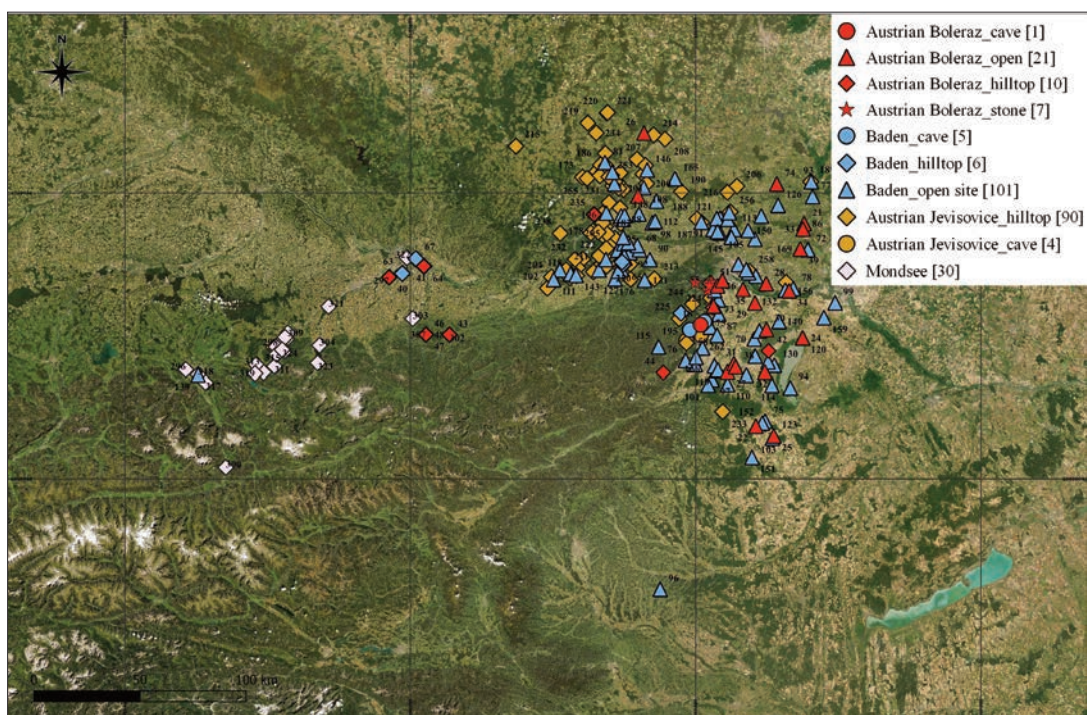

Abb. 19. Jungneolithikum/Endneolithikum: Die Fundplätze des Baden Komplexes auf dem Gebiet Österreichs mit den Mondsee und Jevisovice Kulturen (Unterloisdorf: Fundstelle 151). (Tünde Horváth)

19. ábra. A Baden-komplexum elterjedési területe Ausztriában a Mondsee és a Jevisovice-kultúra lelőhelyeivel (151. lelőhely: Alsólászló). (Horváth Tünde)

A Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum 2021. évi terepi régészeti tevékenysége Régészeti jelentések

Anderkó Krisztián¹ & Horváth Bianka² & Kolonits László³ & Nyerges Éva Ágnes⁴ & Pap Ildikó Katalin⁵ & Sánta Barbara⁶ & Torma Péter⁷ & Zágorhidi Czigány Bertalan⁸

¹SAVARIA MEGYEI HATÓKÖRŰ VÁROSI MÚZEUM

H-9700 Szombathely, Kisfaludy Sándor utca 9., Hungary
anderko.krisztian@savariamuseum.hu

²ISEUM SAVARIENSE RÉGÉSZETI MŰHELY ÉS TÁRHÁZ

H-9700 Szombathely, II. Rákóczi Ferenc utca 6-8., Hungary
horvathbianka95@gmail.com

³SAVARIA MEGYEI HATÓKÖRŰ VÁROSI MÚZEUM

H-9700 Szombathely, Kisfaludy Sándor utca 9., Hungary
kolonits.laszlo@savariamuseum.hu

⁴SAVARIA MEGYEI HATÓKÖRŰ VÁROSI MÚZEUM

H-9700 Szombathely, Kisfaludy Sándor utca 9., Hungary
nyerges.evaagnes@savariamuseum.hu

⁵SZOMBATHELYI EGYHÁZMEGYE

H-9700 Szombathely, Berzsényi Dániel tér 3., Hungary
pap.ildiko.katalin@gmail.com

⁶SAVARIA MEGYEI HATÓKÖRŰ VÁROSI MÚZEUM

H-9700 Szombathely, Kisfaludy Sándor utca 9., Hungary
santa.barbara@savariamuseum.hu

⁷SAVARIA MEGYEI HATÓKÖRŰ VÁROSI MÚZEUM

H-9700 Szombathely, Kisfaludy Sándor utca 9., Hungary
torma.peter@savariamuseum.hu

⁸PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM BÖLCÉSÉSZETTUDOMÁNYI KAR RÉGÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET

H-1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.
zagorhidi.czigany.bertalan@gmail.com

A régészeti osztály terepi és irodai feladatait – az előző évekhez hasonlóan – elsősorban a kormányhivatali határozatokhoz kapcsolódó építőipari munkavégzések határozták meg.

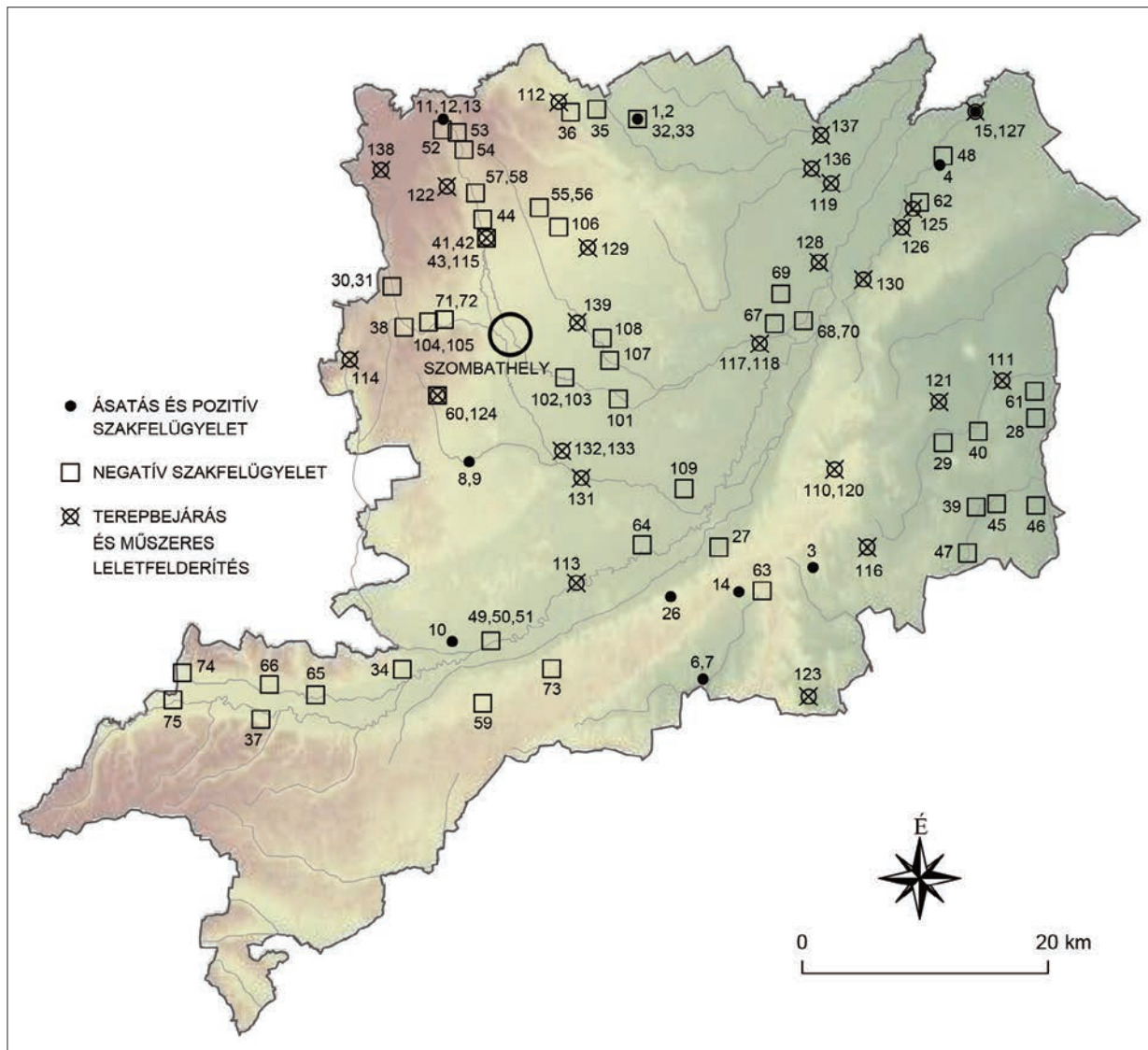
Az osztály létszáma a tavalyi évhez képest egy régéssel csökkent. A meghirdetett pozícióra azóta sem sikerült új munkatársat találni. Az osztály öt régésze, öt technikus és egy geodétája 97 régészeti projekt keretében 680 alkalommal végzett régészeti feladatokat a megye területén. A munkák legnagyobb hányadát 2021-ben is a megfigyelések jelentették. Ezek során néhány esetben nagyobb volumenű bontómunkára is sor került. Az év végén megtörtént a 87-89. számú főút (Szombathely északkeleti elkerülő) próbafeltárása. Az 5,3

km hosszú nyomvonalon 5500 m² felületet humusztoltunk le. A tervezett nyomvonalon két új lelőhelyet azonosítottunk a már meglévők mellett.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézetével és a vasvári Helytörténeti Múzeummal együttműködésben, intézményközi kutatási együttműködés keretében megtörtént a vasvári Szent Mihály-templom tervásatásának első üteme.

Teljesült és lezárult az Ausztria és Magyarország közötti idegenforgalmi és régészeti pályázat (Interreg V-A Ausztria-Magyarország Program) keretében a szombathelyi romkerti, dozmati és séi több, szakmai szempontból jelentős eredményeket hozó kutatás.

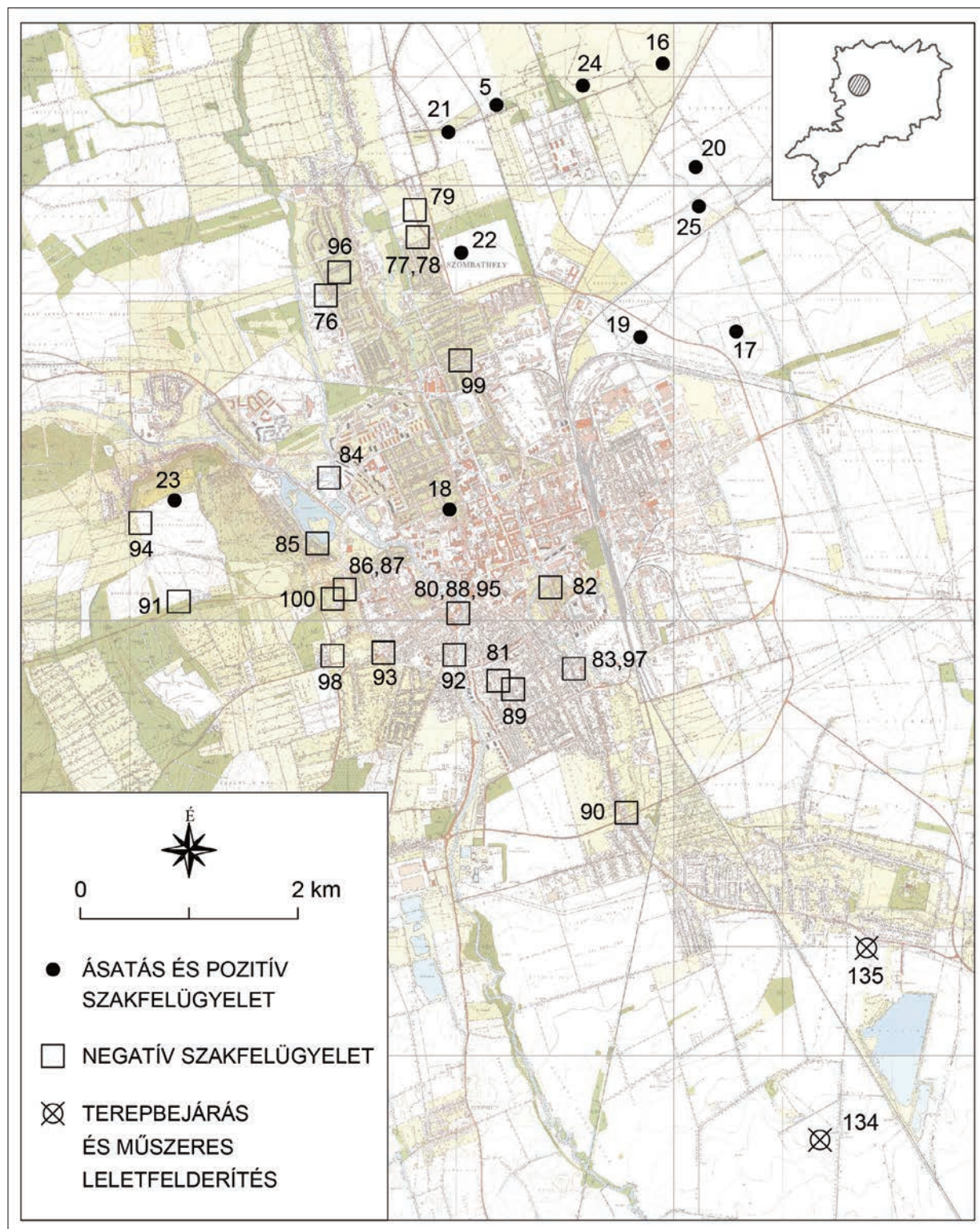
Anderkó Krisztián

1. ábra. A 2021-ben Vas megye területén végzett régészeti munkák helyszínei (Készítő: Seres Viktor)

Ásatás és pozitív régészeti szakfelügyelet:

1. Bük, Darling utca 1. lelőhely (Hrsz. 1475/2, 04/16, 04/57) (Ó, B); 2. Bük, Feketeúti-dűlő lelőhely (Hrsz. 1473) (Ró); 3. Csapkerek, Szerető-domb lelőhely (Á); 4. Csöngye, Salamon-domb lelőhely (I) / Kenyeri-Csöngye optikai felhordó hálózat építése projekt; 5. Gencsapati, 100-as lőtér lelőhely (R) / 87-89. sz. főút projekt; 6. Győrvar, Balogh Ádám utca 85. (Ú); 7. Győrvar, Szent Erzsébet plébánia-templom lelőhely (Á); 8. Ják, Apáti ház lelőhely (Kú); 9. Ják, Szent György-templom (R, Ró / másodlagos/, Á, Kk, Kú); 10. Körmen, Berki csomópont lelőhely (Á); 11. Kőszeg, Szűk u. 4. (Történelmi város lelőhely) (Kú); 12. Kőszeg, Zsinagóga (Történelmi város lelőhely) (Kk, Kú); 13. Kőszeg, Várkör (Középkori városmag és várfalak lelőhely) (Kk, Kú) / Kőszeg, Várkör felújítás II. ütem projekt; 14. Oszkó, Bikarét lelőhely (Á); 15. Pápac, Miklósfal lelőhely (N) / Rába-völgy projekt; 16. Söpte, Szombathelyi-tagok lelőhely / 87-89. sz. főút projekt; 17. Szombathely, Bogács-patak környéke lelőhely (Á, Kö) / 87-89. sz. főút projekt; 18. Szombathely, Deák Ferenc utca 35. (Szombathely, Savaria-Belváros lelőhely) (Ró); 19. Szombathely, Kiserdőúti-dűlő lelőhely (Ó) / 87-89. sz. főút projekt; 20. Szombathely, Külső-Pecsenyés lelőhely / 87-89. sz. főút projekt; 21. Szombathely, Metro áruház és Minerva lakótelep lelőhely / 87-89. sz. főút projekt; 22. Szombathely, Minerva lakópark III. lelőhely (Ó); 23. Szombathely, Oladi plató lelőhely (Gyömbér utca, hrsz. 16348) (U); 24. Szombathely, Repülőtér lelőhely (R) / 87-89. sz. főút projekt; 25. Szombathely, Szibokori-dűlő lelőhely / 87-89. sz. főút projekt; 26. Vasvár, Káptalani templom lelőhely (Á, Kö, Ú)

2. ábra. A 2021-ben Szombathely területén végzett régészeti munkák helyszínei (Készítő: Seres Viktor)

Negatív régészeti szakfelügyelet:

27. Alsóújlak belterület / NyDDU 8. projekt; 28. Boba belterület / NyDDU 8. projekt; 29. Borgáta bel- és külterület; 30. Bucsu, Hrsz. 346 (Római vízvezeték vonala lelőhely); 31. Bucsu, Hrsz. 370 (Római vízvezeték vonala lelőhely); 32. Bük, Darling utca 1. lelőhely (Hrsz. 1471/1); 33. Bük, Feketeúti-dűlő lelőhely (Hrsz. 1473); 34. Csákánydoroszló külterület / M8 autótú Körmen-d-Rábfüzes or-

szághatár közötti szakasz projekt; 35. Csepreg, Alsó-rét lelőhely (Hrsz. 1077); 36. Csepreg, Benehegy északi lábánál lelőhely (Hrsz. 3294); 37. Csörötnek, Szőlőhegy; 38. Dozmat, Kárpáti tér lelőhely (Hrsz. 130/15); 39. Duka külterület; 40. Egyházashetye, Pap-erdei-dűlő lelőhely / NyDDU 8. projekt; 41. Gencsapáti belterület; 42. Gencsapáti, vasúti átjárók / Kőszeg–Szombathely vasútvonal korszerűsítése projekt; 43. Gyöngyösfalu, Sziget (Besenyő) lelőhely; 44. Gyöngyösfalu, vasúti átjárók / Kőszeg–Szombathely vasútvonal korszerűsítése projekt; 45. Jánosháza külterület; 46. Karakó külterület; 47. Keléd külterület; 48. Kenyeri külterület / Kenyeri–Csöngye optikai felhordó hálózat építése projekt; 49. Körmend, Batthyány-Strattmann kastély (Bel- és külváros lelőhely); 50. Körmend, Rába-part; Mónus Illés u. 15. lelőhely / Rába-völgy projekt; 51. Körmend, Rákóczi u., Hrsz. 318. (Bel- és külváros lelőhely); 52. Kőszeg, Feketeföldi-dűlő lelőhely; 53. Kőszeg, vasútállomás és vasúti átjáró / Kőszeg–Szombathely vasútvonal korszerűsítése projekt; 54. Kőszegfalva, Kőszegfalvi-rétek lelőhely / Kőszeg–Szombathely vasútvonal korszerűsítése projekt; 55. Kőszegpaty, Patthy kúria és kastély lh (Hrsz.: 24); 56. Kőszegpaty, Templom körüli temető lelőhely és Patthy kúria és kastély lelőhely; 57. Lukácsháza, Belterület lelőhely; 58. Lukácsháza, vasúti átjárók / Kőszeg–Szombathely vasútvonal korszerűsítése projekt; 59. Nádasd, Hrsz. 492.; 60. Nárái, Sósúti-dűlő lelőhely (Hrsz.: 514/2); 61. Nemeskocs, belterület / NyDDU 8. projekt; 62. Ostffyasszonyfa külterület / Csöngye–Ostffyasszonyfa optikai felhordó hálózat építése projekt; 63. Oszkó kül- és belterület; 64. Püspökmolnári külterület; 65. Rátót belterület; 66. Rönök külterület / M8 autótűt Körmend–Rábafüzes országhatár közötti szakasz projekt; 67. Sárvár, Hrsz. 3868/70; 68. Sárvár, Kórház lelőhely (Hrsz. 1229); 69. Sárvár, Savaria–Bassiana között vezető római út lelőhely és 88-as elkerülő, 0+200–3+712 kmsz. lelőhely (Hrsz. 0142/4); 70. Sárvár, Tizenháromváros lelőhely (Hrsz.: 1447/1, 1455/1); 71. Sé, Hrsz. 235/133 (Torony, Rövidek lelőhely); 72. Sé, Kertalja-dűlő lelőhely; 73. Szarvaskend belterület; 74. Szentgotthárd külterület / M8 autótűt Körmend–Rábafüzes országhatár közötti szakasz projekt; 75. Szentgotthárd, Rába-part; Kaszagyár lelőhely / Rába-völgy projekt; 76. Szombathely, Bertalanffy utca 9., (Hrsz. 131); 77. Szombathely, Farkas Károly utca (Hrsz. 1006/07); 78. Szombathely, Farkas Károly utca (Hrsz. 1006/12); 79. Szombathely, Farkas Károly utca (Hrsz. 1651); 80. Szombathely, Fraknó utca 4. (Hrsz. 5822); 81. Szombathely, Hajdú utca (Hrsz. 9202/28); 82. Szombathely, Hunyadi János út, (Hrsz. 8427/1); 83. Szombathely, Hunyadi János út (Hrsz. 8640); 84. Szombathely, Hrsz. 3680/2 (Savaria - Ny-i temetője lelőhely); 85. Szombathely, Hrsz. 3706 (Savaria - Ny-i temetője lelőhely); 86. Szombathely, Hrsz. 4687/3 (Savaria - Ny-i temetője lelőhely); 87. Szombathely, Hrsz. 4692 (Savaria - Ny-i temetője lelőhely); 88. Szombathely, Hrsz. 5727/12, (Savaria tartománygyűlés székhelye és császárkultusz-szentély lelőhely); 89. Szombathely, Hrsz. 9222 (Savaria D-i temetője és Savaria - Ny-i temetője lelőhely); 90. Szombathely, Hrsz. 11120; 91. Szombathely, Kozmán kívüli-dűlő lelőhely (II. János Pál pápa körút, Hrsz. 16637); 92. Szombathely, Körmendi út, Hrsz. 5748 (Szombathely, Savaria - Ny-i temetője lelőhely); 93. Szombathely, Nárái utca–Brenner Tóbiás körút körforgalmú csomópont (Szombathely, Savaria - Ny-i temetője lelőhely); 94. Szombathely, Oladi plató lelőhely (Gyömbér utca, hrsz. 16406); 95. Szombathely, Szabadságharcos utca, Hrsz. 5727/1 (Savaria tartománygyűlés székhelye és császárkultusz-szentély lelőhely); 96. Szombathely, Szent Imre herceg u.–Senyefa lelőhely (Hrsz. 259); 97. Szombathely, Szöllősi sétány (Hrsz. 8705); 98. Szombathely, Szőlőhegy utca (Hrsz. 4747/4); 99. Szombathely, Vereckei utca, Hrsz. 1518/1 (Szombathely, Savaria É-i temetője lelőhely); 100. Szombathely, Víztorony utca II. (Hrsz. 4699/7); 101. Tanakajd bel- és külterület; 102. Táplánszentkereszt, 87-es út Gyöngyöshermánt elkerülő szakasza lelőhely (Hrsz. 504); 103. Táplánszentkereszt bel- és külterület; 104. Torony, Hrsz.: 262/2; 105. Torony, Nemeszer lelőhely (Hrsz. 163/19); 106. Vasasszonyfa, Gyöp lelőhely (Hrsz.: 321/9, 321/25); 107. Vép, Kandoda lelőhely; 108. Vép, Kodály Zoltán utca 2. (Hrsz. 172/45); 109. Zsenyve–Rábatöttös, Szent Cecília templom lelőhely

Terepbejárás és fémkeresős kutatás:

110. Bejczyertyános, Hrsz. 0154; 111. Celldömölk külterület; 112. Csepreg, Grádics lelőhely; 113. Egyházashollós, Hidashollós II. lelőhely; 114. Felsőcsatár, Glavice lelőhely; 115. Gencsapáti külterület; 116. Hosszúperesztég, Alsó hegy–Csali hegy lelőhely; 117. Ikervár, Malom-feji-dűlő lelőhely; 118. Ikervár, Pinkóci-dűlőtől É-ra lelőhely; 119. Jákfa, Hrsz. 054/24; 120. Káld, Farkaserdő (Hrsz. 0509); 121. Köcsk, Köcsk II. (Nagyköcsk) lelőhely; 122. Kőszegdoroszló, Hrsz. 0156/1; 123. Nagytillaj külterület; 124. Nárái, Sósúti-dűlő lelőhely; 125. Ostffyasszonyfa, Hegyfeji-dűlő; 126. Ostffyasszonyfa külterület; 127. Pápoc, Miklósfalva lelőhely; 128. Rábapaty külterület; 129. Salgóköveskút (Hrsz. 065/9); 130. Sárvár, Kanotapuszta lelőhely; 131. Sorkifalud, Taródháza–Zalak lelőhely; 132. Sorkikápolna külterület; 133. Sorokpolány külterület; 134. Szombathely, Hrsz. 0393; 135. Szombathely, Rumi úti-dűlő; 136. Vasegerszeg külterület; 137. Vámoscsalád, quadpálya; 138. Velem, Szent Vid lelőhely; 139. Vép külterület - Ráczkék

Bük, Darling utca 1. lelőhely

(Hrsz. 1471/1, 1475/2, 04/16, 04/57) (1. ábra: 1)
(őskor, bronzkor)

2020 augusztusában a Bük, Nestlé üzembővítés projekt keretében került sor a területen lévő lelőhely beruházással érintett részének megelőző feltárására, amely során egy őskori gödröt tártunk fel. 2021. január és március között a korábban nem kutatott szakaszokon is földmunkákat terveztek. Ezeket a Vas Megyei Kormányhivatal határozata értelmében csak megfigyelés mellett lehetett elvégezni. A szikkasztó kivitelezése során négy régészeti jelenséget tártunk fel. Ezek a felső, 40–80 cm vastag humusz alatti sárga színű, agyagos altalajba vágódva kerültek elő. A kör, ovális vagy háromszög alakú foltok faszén és paticsfoltos betöltéséből minden esetben őskori (zömmel bronzkori) kerámiatöredékeket találtunk, közöttük egy agyagból készült kocsikereket (3. ábra) is. Közreműködők: Anderkó Krisztián régész, Tártsy Tamás régésztechnikus, Torma Péter régésztechnikus, Czöndör János ásatási technikus, Seres Viktor geodéta.

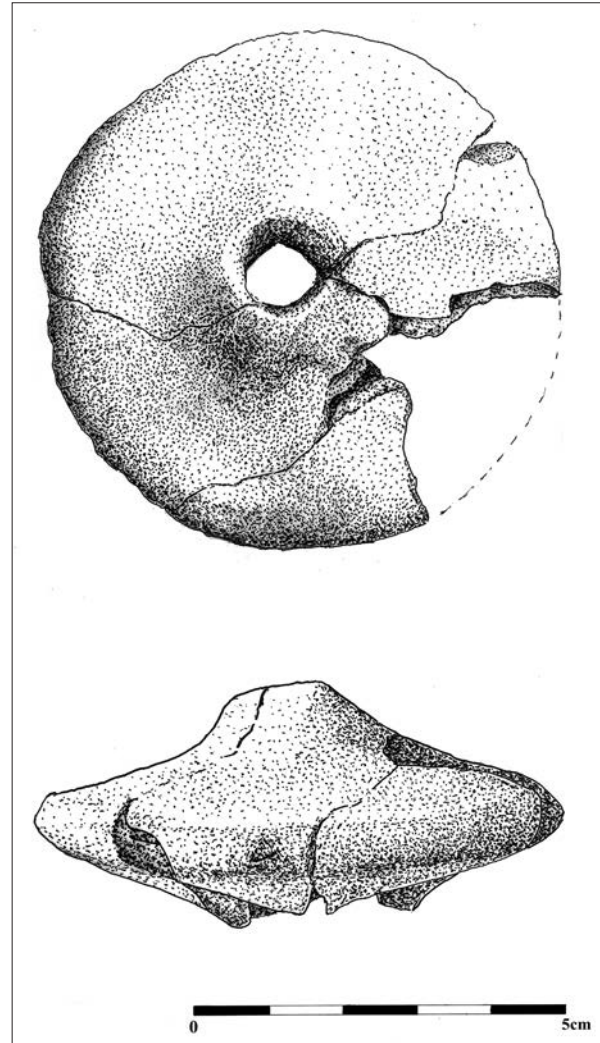
Anderkó Krisztián

Bük, Feketeúti-dűlő lelőhely (1. ábra: 2)

(római kor)

2020. július–augusztus között a Bük, Nestlé üzembővítés – új gyárépület építése projekt keretében került sor a területen lévő lelőhely északkeleti részének megelőző feltárására. A feltárt jelenségek római kori temetőhöz tartoztak. Az előkerült leletek emberi maradványok, temetkezési mellékletek voltak, amelyek viszonylag kis mélységben, a szubhumuszban vagy az altalaj felső részébe vágódva helyezkedtek el. A temetőrészlet kelet-északkelet–nyugat-délnyugat irányban húzódott és a nyugat-délnyugat irány kivételével – amely kifutott a feltárára kijelölt területről – teljesen fel lett tárva.

2021. május–június között a fenti beruházáshoz kapcsolódóan ideiglenes parkoló kialakítását tervezték azon a területen, ahol a római temető folytatása volt várható. A kivitelezéshez a terve-

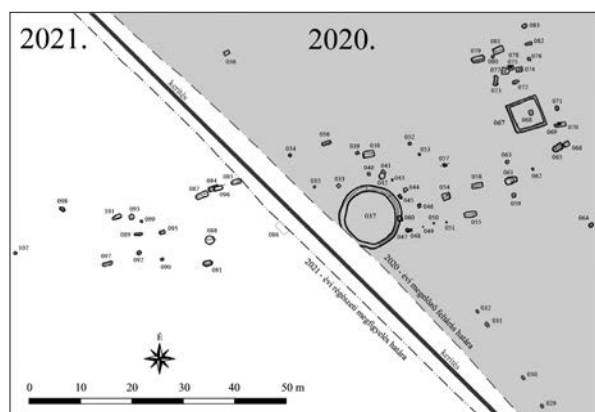

3. ábra. A Bük, Darling utca 1. lelőhelyen előkerült bronzkori kocsimodell kereke (Rajz: Kántor Orsolya)

zett szintnek megfelelően 40–80 cm vastagságban kellett eltávolítani a földet. Ebben a mélységben már újabb sírok előkerülésére lehetett számítani.

A gépi munkával érintett terület megközelítőleg 16 000 m²-t tett ki. A 20–40 cm vastag gyökérszónás humusz alatt 30–50 cm vastag szubhumusz, majd sárga színű agyagos-homokos-kavicsos altalaj húzódott. Foltokban kerámia-, fém- és kalcinátumtöredékeket lehetett megfigyelni a felső réteg eltávolításakor. Ezek mezőgazdasági művelés során megsemmisült sírokhoz tartozhattak.

A kutatás során 610 m²-nyi területen, körülbelül 30 méter széles nyugat-délnyugati irányú sávban került elő a római kori temető újabb részlete

4. ábra. A Bük, Feketeúti-dűlőben végzett 2020-as és 2021-es feltárások összesítő felmérése a régészeti jelenségekkel (Készítő: Seres Viktor)

(4. ábra). A változó térfüggel elhelyezkedő sírok mindegyike a római korra datálható. A 16 sírból 14 volt hamvasztásos rítusú. Közöttük a kör és lekerekített sarkú négyszögletes formák domináltak. A sekély sírgödörök egy részét paticsosra égették, a hamvakat szórtan vagy urnákban helyezték el, mellékletként különféle kerámiaedények, üvegtárgyak, kések, fibulák kerültek melléjük. Az egyik csontvázas sír szuperpozícióban helyezkedett el egy hamvasztásos sírral, a másik pedig egy rendkívül sekély sírgödörben – a váz lábcsontjainak egy része a humuszban volt – hasra fektetve került elő.

A leletanyag restaurálása még folyamatban van, azonban az egyik fibula (RIHA 1979: 4.10) alapján a temető egyik sírja a Kr. u. 2. század vége és a 3. század eleje közé keltezhető.

A beruházás által érintett területnek körülbelül a harmadát lehetett követni a nyugat-délnyugat irányban húzódó sírokat. Mivel a telek délnyugati oldalát évekkel korábban hasonló céllal már megbolygatták, feltételezhető, hogy az egykor ott is meglévő temetőt részben vagy teljesen megsemmisítették.

A feltárt temetőrészlet feltételese kapcsolatba hozható a Csepreg körforgalom – naperőműpark kialakítása során előkerült régészeti jelenségekkel, így elképzelhető a helyszínnek között egy vicus megléte.

Közreműködők: Anderkó Krisztián régész, Torma Péter régésztechnikus, Czöndör János ásatási technikus, Seres Viktor geodéta.

Irodalom

RIHA E. (1979): *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. (Forschungen in Augst Band 3).* – Augst, Amt für Museen und Archäologie des Kantons Basel-Landschaft, pp. 109–110.

Anderkó Krisztián

Csipkerek, Szerető-domb lelőhely (1. ábra: 3) (Árpád-kor)

2021 áprilisában Csipkerek település központjától keletre, a Kutyor-patakon túl, a Szerető-domb tetején egy családi ház felújítási munkálatai során régészeti korú emberi maradványokat találtak (5. ábra). A feltárt temetkezésre a domb legmagasabb pontjától alig 20 méterre északra elhelyezkedő lakóépület nyugati feléhez csatlakozó istálló területén, oszlopalapozás ásása közben leltek az ingatlan jelenlegi tulajdonosai.

A tárgyalt területen a 18. század végi első katonai felmérés még szőlőültetvényeket jelez. A 19. századi második katonai felmérésen azonban már Szerető-domb néven szerepel a helyszín. Ekkor már épületeket is ábrázolnak a dombon észak-dél irányban keresztülhaladó mélyút keleti oldala mentén. A mélyút, amely a korai térképeken is szerepel, jelenleg is használatos, a leletmentéssel érintett nyugati oldala mentén azonban csak a

5. ábra. Csipkerek, Szerető-domb a Magyar Királyság Második katonai felméréseinek térképén (1819–1869)

6. ábra. A Csipkerek, Szerető-dombon feltárt temetkezés (Fénykép: Torma Péter)

20. század eleji térképeken találunk először épületekre utaló jelzéseket. Ezek elhelyezkedése egyezik a dombon ma álló házakéval.

A nyugat-keleti tájolású váz mintegy 45 cm mélységben, a dombtestet képező sárgás drapp, omladékos, száraz, laza homokrétegben feküdt, cirka 20–25 cm tömörödött homok, illetve a járófelületet képező körülbelül 5–10 cm vastagságban betaposott vályogosodott marhatrágyarétegek alatt. Egyértelmű sírfoltot nem lehetett megfigyelni, azonban a váz körül bizonytalanul ész-

7. ábra. I. András (1046/47–1060) ezüstérme a feltárt sírból (Fénykép: Torma Péter)

lehetően enyhén sötétebb színű volt a homok. A jó megtartású, szinte teljesen ép maradványok a fogazat fejlettsége és a vázcsontok csontosodási mértéke alapján egy 30 év körüli férfihez tartoztak (6. ábra). Az elhunytat nyújtott testhelyzetben, hanyatt fektetve helyezték a sírgödörbe. Karjai teste mellett nyújtva voltak. Jobb kezében vas-kés volt, amelyre rákulcsolták ujjait. Koponyáját, állkapcsát és első öt nyakcsigolyáját a megtalálás során kiemelték. A váz fejtájéki részéről egy I. András (1046/47–1060) korából származó ezüstérme is előkerült (7. ábra). A mellékletei alapján a 11. századra keltezhető temetkezés valószínűsíthetően egy soros temető egyik sírjaként értelmezhető.

A csontvázon több kisebb patológiás elváltozást is meg lehetett figyelni. Míg felső fogsora egészséges, az alsó állkapocs fogai erősen kopottak (jobb P2 rendellenesen kopott), több esetben szuvasak voltak (jobb-bal M3, jobb M2, bal M1), a bal oldali első nagyórlónél pedig az állkapocstest felduzzadt, és egy kerek, nagyjából 1,2 cm átmérőjű, kifakadt sipoly helye is látható rajta. A gerincén, a csigolyáinak szinte mindegyikénél a csigolyatest erős peremesedése figyelhető meg. Az egyik baloldali bordáján kisebb gyulladás nyoma látható. A medence ízületi vápái erősen kopottak, a jobb medencelapát belső felületén pedig nagyjából 2,5 cm kiterjedésű szivacsosodás figyelhető meg.

A több periódusban épült ház nyugat felé eredetileg teljesen nyitott színben végződött. A lakótér bővítésekor az istállót oszlopokkal osztották meg, illetve északról épített fallal zárták le. A lakótéri helyiségek alapozását mindkét megfigyelhető építési periódusban a teljes felületet érintő mélyítéssel, az északi istállófal építését sávallyal végezték. Északi irányból, a kelet–nyugati tengelyű ház háta mögött a területet a telek teljes szélességében, körülbelül 1,5 méterrel lemélyítették, a ház frontjától déli irányba elterülő kert pedig szintén jelentős bolygatáson esett át az elmúlt idők alatt. A ház építése és a kertrendezés tehát jelentősen roncsolhatta a feltételezett egykori temetői területet, az istálló bolygatatlan részeinél azonban még lehetséges további sírok előkerülése, akárcsak dél felé, a dombtető irányába, a kert még fel nem dúlt részeinél. Északi irányba azonban, ha egyáltalán kiterjedt arra a temető, azt a jelzett szintsüllyesztéssel járó tereprendezés minden bizonnyal végérvényesen elpusztította.

Közreműködők: Nyerges Éva Ágnes régész, Torma Péter régésztechnikus.

Nyerges Éva Ágnes

Felsőcsatár, Glavice lelőhely (1. ábra: 114) (kora vaskor?, Árpád-kor?)

A Vas-hegy és környéke, Felsőcsatár és Vaskeresztes térsége kifejezetten gazdag őskori halomsírokban. Említést érdemel a Vaskeresztes–Diófásdűlőben Fekete Mária által 1978–1979-ben feltárt két kora vaskori halomsír (FEKETE 1983, 1985a, 1985b, 1986), illetve a Felsőcsatár–Világosi-erdőben elterülő kiterjedt halomsírmező, mely a ma Burgenlandban található csémi (Schandorf, Ausztria) sírmező folytatásának tekinthető.

Tóth Mihály, az Órségi Nemzeti Park természetvédelmi őre 2021 tavaszán azzal kereste meg osztályunkat, hogy földvárszerű régészeti jelenséget talált Felsőcsatár határában, melyet már az általa küldött fényképek alapján is inkább halomsírnak tartottunk. A fémkereső műszeres kutatással egybekötött terepszemlére csak hónapokkal később, 2021. október 21-én tudtunk sort keríteni. Ennek eredményeképpen a halom köpenyéből, a felszín közeléből egyebet nem, csak vasalakszerű töredékeket tudtunk gyűjteni. Ezek minden bizonnyal a halom emelésénél jóval ké-

8. ábra. A Felsőcsatár, Glavice lelőhelyen előkerült halomsír (Fénykép: Kolonits László)

sőbb kerülhettek oda, nagy valószínűséggel Árpád-kori vasművesség maradványainak tarthatók. A Tóth Mihály által talált jelenség végül egy 20 méter átmérőjű, a felszínből markánsan kiemelkedő halomsírnak bizonyult, amely nagy valószínűséggel a kora vaskori Hallstatt-kultúra idejére keltezhető (8. ábra). A halom tetején néhány sekély, szabálytalan, árokszerű beásás látható, és az oldalát is különféle, évekkel ezelőtt készült, kis beásások tarkítják. Ezek egyértelműen nem fosztogatás eredményei, vagy ha volt is ilyen szándék az ásásuk mögött, akkor szerencsére dilettánsokhoz kötődött a kísérlet.

A halom környékét bejárva találtunk még néhány kisebb, gyanús kiemelkedést, melyek szintén lehetnek akár halomsírok halovány maradványai is, így kértük a halom 50 méteres körzete erdőbe eső részének régészeti lelőhelyként való bejegyzését. Az eddig ismeretlen lelőhely neve a *Vas megye földrajzi nevei* kötet alapján (BALOGH *et al.* 1982) Glavice lett, ami horvátul annyit tesz, mint „fejecsék”, ami talán az egykor markánsabban jelentkező halomsírmezőre utal.

Közreműködők: Kolonits László régész, Tóth Mihály természetvédelmi őr, Tárczy Tamás régésztechnikus, Czöndör János ásatási technikus.

Irodalom

- BALOGH L., BARBALICS I.J., BÁRDOSI J., BOKOR J., GUTTMANN M., GYARMATHY M. & HAJDÚ M. (szerk.) (1982): *Vas megye földrajzi nevei*. – Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 839 pp.
- FEKETE M. (1983): Angaben zu Kontakten zwischen Italien und Transdanubien. – *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* **16**: 129–144.
- FEKETE M. (1985a): Rettungsgrabung früheisenzeitlicher Hügelgräber in Vaskeresztes (Vorbericht). – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* **37**: 33–78.
- FEKETE M. (1985b): Előzetes jelentés a Vaskeresztes – Diófás dűlői halomsírok leletmentéséről. Vorbericht über die Tumuli-Rettungsgrabungen in Vaskeresztes – Diófás Flur (1978–1979). – *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* **15**: 129–166.

FEKETE M. (1986): Früheisenzeitliche Forschungen in Komitat Vas. – *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Beiheft* **3**: 57–67, 311–315.

Kolonits László

Ják, Szent György-templom (1. ábra: 9)

(rézkor, római kor /másodlagos/, Árpád-kor, késő középkor, koraujkor)

A 2020. október 12. és 2021. április 23. között a jáki templomdombon végzett tervásatás második üteme keretében a Szent György-templom mellett 178 m², a templomban 128 m² területet kuttattunk meg, valamint a templombelsőben 25 cm mértékű szintsüllyesztés történt 206 m² területen (9. ábra).

A templomkertben 2019–2021-ben megfigyelt jelenségekről a tavalyi évben már beszámoltunk (PAP *in press*), így most a Szent György-templom falain belül végzett feltárás (27–47, 51–52, 54–56, 59–60. szelvény), valamint a kivitelezési munkák során történt dokumentálás eredményeit ismertetjük. A munkák végén kiadott utolsó jelenségszám a 667, a megfigyelt temetkezések száma 1377.

A Szent György-templom belső terében a most zajló felújítás előtt nem történt régészeti kutatás. A Schulek Frigyes nevéhez fűződő, a 20. század elején zárult munkákat nem kísérte feltárás, és az első, 1990-ben megindult és 2003-ban megszakadt tervásatás sem terjedt ki a templombelsőre.

A templomban nyitott szelvényeknek köszönhetően értékes adatokat nyertünk az egyházi épület építésmenetével kapcsolatosan és előkerült egy, az apátsági templom alapítójának, Jáki Nagy Mártonnak tulajdonítható épített sír, benne a nemzetségfő csontjaival. Az ásatás felszínre hozta a 2019-ben előkerült, a Szent György-templomnál korábbi falmaradványok, és a temető jellegében bekövetkezett változások alapján sejtett első egyházi épület, egy 11. századi, egyhajós, egyes szentélyzáródású templom alapjait. Az épületet használata folyamán nyugati irányban tekintélyes méretű, a templomhajónál komolyabban megalapozott, a hajónál szélesebb téglalap

9. ábra. A jáki Szent György-templom alaprajza és a feltárás szelvényei (Készítő: Archeodata 1998. Bt.)

alakú bővítménnyel látták el, amelynek felmenő része valószínűleg magasabb volt a templomháznál. Az első egyházi épület északi oldalát – vélhetően statikai okok miatt – egy falszélességgel észak felé eltolva a hajó teljes hosszában újjáépítették. Az új, egy méter széles fal a korábbi alapfalakhoz hasonlóan főként bontott római tegulából és csatári palából készült.

Az ismeretlen titulusú kora Árpád-kori templom köré épült fel a 13. század első felében a Szent György-templom, melynek elsőként a külső falait alapozták meg. Ezt követte a két karzatpillér és az északi pillérsor alapjait összekötő sávalapok egy ütemben történő kialakítása. Az első templomhoz nyugatról csatlakozó építményt ebben a fázisban már el kellett bontani, azonban mivel az északi pillérsor a korai templom új északi falán is kívül esik, a templom hajóját az építés idejének elején még használatban tudták tartani és csak a déli pillérsor megalapozásakor volt szükség annak lebontására.

A déli toronyalj délkeleti részén olyan téglasírra bukkantunk, amelynek déli oldalára ráépült a 13. század elején megalapozott Szent György-templom alapfala és az azzal egybeépített falpillér alapja. Az igényesen felfalazott, téglázott aljú, belül vakolt, koponyafülkés, láb felé lépcsőzetesen szűkülő téglasír egy nagyobb és egy kisebb, egyszerűen megmunkált kőlappal volt lefedve, melyek közül a nagyobb, fejrésznél lévő darabot még az Árpád-kor folyamán betörték és a sírt megbolygatták. Az itt fekvő nagytermetű, erős csontozatú halott felsőtestének csontjait összeforgatták és értékeit elvitték.

Az épített sír alatt és mellett további Árpád-kori temetkezések voltak. Egy két félgömbből összeillesztett fejű bronz tüvel és két aranykarikával eltemetett nő testét medence alatt az épített sír felülrétegezte. A hölgyről értékei alapján azt gondolhatjuk, hogy a Ják nemzetség tagja lehetett. A déli toronyaljban feltárt további Árpád-kori tégl- és földsírokban is a templomalapító nemzetség tagjait sejtethetjük.

A templombelsőben 2020–2021-ben összesen 123 temetkezést tártunk föl, melyek közül a terepi megfigyelések alapján 52 Árpád-kori, öt az Árpád-korra vagy késő középkorra datálható, 20 késő középkori, 14 késő középkori vagy kora új-kori, és 32 kora új-kori. A 11–15. századi téglasírok száma hat.

Az Árpád-kori temetkezések közül összesen 35-öt vágta a Szent György-templomhoz tartozó alapfalak, pillérek és sávalapok. Két temetkezést az első templom nyugati bővítése és a Szent György-templom falai egyaránt roncsolták.

Az Árpád-kori temetkezések zömét rétegtani adatok, ezüst S-végű karikák, gyűrűk és kés datálják. Egy halott mellkasán köpűs nyílcsúcsot, szájában töredékes ezüst érmét találtunk.

A 14–16. századi temetkezések jó részét elpusztították a kora új-kori sírbeásások, azonban így is számos jelentős fém- és textilviseleti elem maradt meg. Különleges jelentőségű lelet a 15. század végén készült, hátoldalán püspökszentek hímzett ábrázolásával díszített gránátalma mustrás kazula, amelyet a főszentély előtt, az egyik jáki apátnak tulajdonítható bolygatott sírban találtunk. Főpapi díszben temettek el egy másik apátot, akinek a fején püspöksüveg volt. Az infula fémfonalas szegélyét S alakú sodratok alkotják.

A világi viseletek közül kiemelkedik a 16. század második felére keltezhető, aranyflitterekkel gazdagon díszített főkötőben, újján köves aranygyűrűvel eltemetett hölgy ruházata, egy arannyal gazdagon átszőtt bársonybrokát vállfűzőben eltemetett halott és egy díszes felsőruhában, veretes pártaövvvel és térd alá érő csizmában eltemetett női elhunyt ruhájának maradványai. Ugyanerre az időszakra tehető két, egymás szomszédságában nyugvó, kucsmaszerű fejfedőben és több sorban elhelyezkedő boglárokkal összefogott öltözékben eltemetett férfi viselete.

A 17–18. századi sírokban több cipő bőr talprészét, és számos más bőr-, illetve textil-viseletmaradványt, rózsafüzért, övcsatot találtunk. A 17. század közepe utánra tehető egy réz gombsorral díszített dolmányban vagy mentében eltemetett férfi temetkezése. A halottakat szegelt, illetve csapolt fakoporsókban, jellemzően – néhány korúj-

kori elhunyt kivételével – nyugat–keleti tájolású sírgödörben helyezték nyugalomra.

A feltárás konzulense dr. Valter Ilona és P. Hajmási Erika. Munkatárs: Sarkadi Márton építész-mérnök, műemléki szakértő. Munkánkat hasznos tanácsokkal segítette dr. Kiss Gábor régész és Derdák Ferenc geodéta (Savaria Múzeum). A feltárás régésztechnikusi feladatait az ARCHEODATA 1998. Bt. munkatársai, Kovács Pál és Pásztor István régésztechnikus, Rák Rezső régésztechnikus-fotós és Papp Zoltán geodéta látták el. A kézi bontómunkát a Lekri Group KFT. biztosította. A feltáráson közreműködött Rácz Ferenc, Rácz Tamás és Horváth Norbert múzeumbárát fémkeresős.

Irodalom

PAP I. K. (in press): Ják, Bencés apátság lelőhely – tervásatás. – *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 43: 240–243.

Pap Ildikó Katalin

Körmend, Berki csomópont lelőhely (1. ábra: 10) (Árpád-kor)

Az M8-as autótűt Körmend és Rábafüzes közötti szakaszához kapcsolódó mellékprojekt volt a Körmend nyugati határában kialakítandó forgalmi csomópont kiépítése. Ennek területén nem volt ismert régészeti lelőhely, de a munka volumene miatt a hatóság régészeti megfigyelést írt elő, amely 2021. június 16. és 2021. október 26. között zajlott le. A földmunkák különféle mélységekig hatoltak le, mivel változatos céllal zajlottak. Sor került közműárkok kialakítására, felszedték a korábbi útburkolatot és útalapozást, máshol pedig a körforgalom nyomvonalához vagy a kerékpárúthoz új területeket humuszoltak le. A csomópont déli részén, egy közműárkok területén, egymás közvetlen közelében két gödört sikerült részlegesen feltárnunk, illetve dokumentálnunk. Az egyik gödörből Árpád-kori kerámiatöredékek kerültek elő (10. ábra), de a betöltés jellege alapján egyértelmű, hogy a leletet nem tartalmazó gödör is a fenti időszakból származhat.

10. ábra. A Körmend, Berki-csomópont lelőhelyen előkerült 1. objektum metszete (Fénykép: Kolonits László)

Az újonnan előkerült lelőhely, melynek feltehetőleg legészakibb szélét sikerült azonosítanunk, a projekt alapján a Berki csomópont nevet kapta.

Közreműködők: Kolonits László régész, Torma Péter régésztechnikus, Seres Viktor geodéta.

Kolonits László

Kőszeg, Történelmi város lelőhely és Középkori városmag és várfalak lelőhely (1. ábra: 11–13) (késő középkor, kora újkor)

Kőszeg történelmi belterületén 2021 folyamán is tavasztól ősz végéig zajlottak a felújítási és közműmegújítási munkálatok. Két nagyobb beruházás, valamint egy felújítást megelőző területfelmérés kapcsán több épített régészeti emlék is napvilágra került.

A város egy apró, szinte sikátor jellegű kicsi utcájában, a Szűk utcában a jelenkori járószinttől 42 cm mélységben egy északkelet–délnyugati irányú, cirka 1 méter hosszban nyomon követhető falszakaszt, valamint attól északnyugat felé 0,4 méterre egy másik fal bolygatott maradványait dokumentálhattuk. A téglából és zöldpalából habarccsal rakott, helyzete és jellege alapján késő középkorra / kora újkorra datálható fal alapozási mélysége pon-

tosan nem volt megállapítható, azonban a megkutatható 90 cm-t meghaladta. A kivitelezési nehézségek miatt a munkálatokat végül nem folytatták tovább, a kibontott nyomvonalszakaszt visszatemették, további kutatásra a területen nem volt lehetőség.

A kőszegi Várkör felújítása során – bár a munkálatokkal a lehetőségekhez mérten igyekeztek a korábbi közműnyomvonalakkal már bolygatott részekben haladni – is érintettek néhány késő középkori településjelenséget, illetve a bolygatott feltöltési rétegek markolása során szórványleletként egy késő középkori faragott kő ablakkeret töredéke is előkerült.

A szennyvízcsatorna megújításakor a Várkör északkeleti szakaszán 2,5 méter mélységben, a nyomvonal oldalfalából egy fából ácsolt, négyzetes testű (20 × 20 cm), alsó végén hegyesre alakított cölöp 1,1 méter hosszúságban megmaradt darabja dőlt ki. Az ivóvízhálózat megújítása során pedig a Várkör északkeleti kanyarulatánál két, az előbbivel egyező cölöpnek fekvő helyzetű maradványai kerültek elő 0,8 méter mélységből, ezektől északra pedig, a Gyöngyös utcai elágazásnál is felszínre került egy cölöp nagyobb töredéke.

A Várkörön nyugat felé továbbhaladva egy 2,4 méteres külső, és 1,2 méteres belső átmérőjű késő

11. ábra. A 17–18. századra keltezhető kút, Kőszeg, Várkör utca (Fénykép: Nyerges Éva Ágnes)

középkori alapokkal rendelkező, cáki palából rakott kút és hozzá kapcsolódó vegyes falazat (cáki pala és téglá) került elő a nyomvonalban, a jelenkori járósínhez viszonyított 1,3 méteres mélységben (11. ábra).

A csatornák bekötési munkálatai során pedig a Várkörnek a Gyöngyös utcai elágazásánál, a szelvényfalban egy égett réteget lehetett megfigyelni, amely azonban kevert leletanyaggal volt telítve (késő középkori és kora újkori kerámiatöredékek, valamint szórvány embercsont).

A kőszegi zsinagóga és rabbiházak műemléki helyreállítása kapcsán végzett régészeti megfigyelés alkalmával az 1859-ben épített kőszegi zsinagóga épületéhez tartozó telekrészekben a beruházás folyamán régészeti bontómunka keretében több késő középkori településjelenséget – falmaradványokat és cölöphelyet – is feltártuk.

A zsinagóga épületének délnyugati részénél megfigyelhető volt, hogy a késő középkori falalapot az adott helyen hasznosították az új épület alapozásának kialakításakor is. Ehhez hasonló megoldást figyelhattunk meg részben a zsinagóga

12. ábra. 17–18. századi építmény maradványai a kőszegi zsinagóga telkén (Fénykép: Torma Péter)

déli kapujának keleti oldalánál is, azonban ott a kisebb mértékű mélyülés okán csak a rétegtan alapján feltételezhető, hogy a kora újkori részlet késő középkori előzménnyel rendelkezett. Ugyanez a helyzet a keleti rabbiház északnyugati sarkától nyugatra, körülbelül 2,5 méterre található falmaradvány esetében (kora újkori épület sarka, külső vakolással, cáki pala alapozással és téglajárószint), valamint a zsinagóga épületének északi oldalán található telekhatáron futó kelet–nyugati íven haladó kerítésalapozás esetében is.

A zsinagóga épületétől a rabbiházak felé eső terület rendkívüli bolygatottsága okán – több rétegű kevert épülettörmelékes feltöltés – egyértelmű régészeti jelenségeket nem volt lehetőség elkülöníteni, de a néhány szórvány épített jelenség maradványa azt erősíti meg, hogy eredetileg a két rabbiház területe több portához tartozhatott a történelmi időkben.

A zsinagóga épületének keleti telekhatárán futó kerítés megújítása alkalmával két ponton a kerítésalapfal megkutatására is sor került. A keleti oldal déli részén kutatott alapozási falsza-

kasznak a rétegződése teljességgel megegyezik a korábban említetteknel tett megfigyelésekkel. A keleti oldal északi alapfalkutató árkában feltárt falszakasz, a legújabbként ráépített, részleteiben még álló kerítésalapozástól 1,2 métert, a jelen járószinttől 90 cm-t mélyült az altalajig. A feltárt falszakasz északkeleti részénél előkerült 27 cm átmérőjű cölöphely pedig még további 17 cm-t mélyült az altalajba (12. ábra). Az altalaj mocsaras területe utal az első falalapozás készítésének idejére. A falszakasz szövetének jelenleg megfigyelhető rétegződése az altalajtól indítva a következő: körülbelül 15 cm habarcsba rakott, majd nagyjából 17 cm szárazon rakott cáki pala, azon 2, illetve 3 sor téglá 21 cm vastagságban, amit újabb korokban rakott 30 cm vastag cáki palaréteg követ, az ezt záró, téglából és cáki palából vegyesen rakott rétegen pedig már a legújabb kort jelezve egy betonöntéssel fedett, betonba rakott 27 cm vastag cáki kőréteg ül. Az alsó, szárazon rakott cáki palaréteg szintjéből datáló leletként egy 1658–1740 közötti időszakra, I. Lipót, illetve III. Károly idejére keltezhető ezüst krajcár került elő.

Közreműködők: Nyerges Éva Ágnes, Nagy Gergely, Sánta Barbara régészek, Kőszegi Ádám, Tárczy Tamás, Torma Péter régésztechnikusok, Czöndör János ásatási technikus, Seres Viktor geodéta.

Nyerges Éva Ágnes

Oszkó, Bikarét lelőhely (1. ábra: 14) (Árpád-kor)

Az oszkói szőlőhegy, a területén működő Hegypásztor Kör, illetve az általa kezelt évszázados pincék néprajzi jelentősége, fontossága a népi szőlőművelés hagyományának fenntartásában és bemutatásában viszonylag széles körben ismert. A hegyen folytatott tevékenység megélénkülése tette szükségessé a pincék villamosítását. Az ehhez kapcsolódó földmunkák keretében a munkaterület falu felőli, nyugati részén 40–45 cm széles, 80 cm mély árokban földkábelt helyeztek el, míg a keleti, a hegy felőli részeken fúrással, ritkábban kotró segítségével villanyoszlopokat állítottak. A 2021. november 29. és 2022. január 4. között végzett régészeti megfigyelés során megállapítható volt, hogy a terület talajviszonyai meglehetősen változatos képet mutatnak. A határozatban megjelölt 43634. számú régészeti lelőhelyhez és a 87423. számú régészeti érdekű területhez kapcsolódóan nem került elő régészeti jelenség, illetve leletanyag, viszont a mai településtől nem messze, az árokban sikerült dokumentálnunk egy Árpád-kori településjelenséget – egy gödröt (13. ábra) –, amely egy eddig ismeretlen régészeti lelőhelyhez kapcsolódik, és a *Vas megye földrajzi nevei* kötet

13. ábra. Az Oszkó, Bikarét lelőhelyen előkerült 1. objektum metszete (Fénykép: Kolonits László)

nyomán (BALOGH *et al.* 1982) a Bikarét nevet kapta (98381).

Közreműködők: Kolonits László régész, Torma Péter régésztechnikus

Irodalom

BALOGH L., BARBALICS I.J., BÁRDOSI J., BOKOR J., GUTTMANN M., GYARMATHY M. & HAJDÚ M. (szerk.) (1982): *Vas megye földrajzi nevei.* – Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 839 pp.

Kolonits László

Pápac, Miklósfa lelőhely (1. ábra: 15) (késő népvándorláskor)

A 2019 őszétől 2021 tavaszáig tartó Rába-völgy projekt célja a folyó menti települések árvízvédelmi töltésének korszerűsítése, illetve egy másodrendű árvízvédelmi vonal kialakítása volt. A beruházás keretében került áthelyezésre a Pápacon keresztülfolyó Lánka-patak medre a település

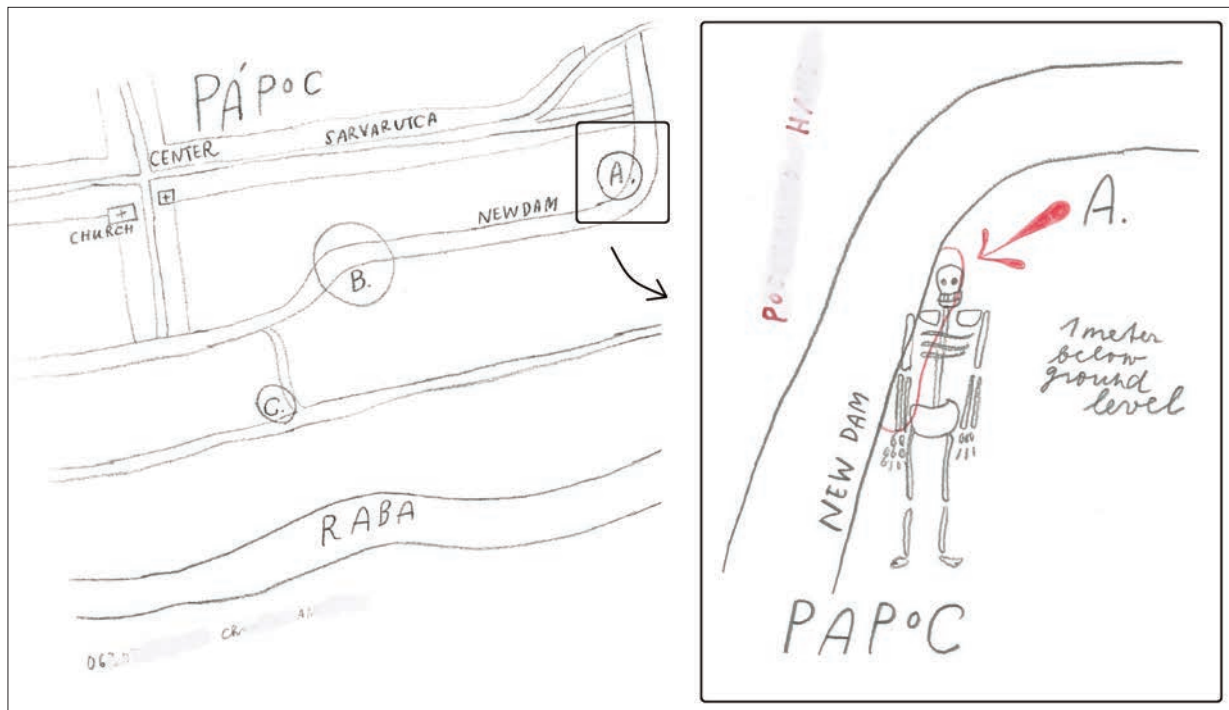
beépített részén kívülre. Az új patakmeder kiépítése során (2020 nyara) Pápac–Miklósfa lelőhelyen bronzkori, római kori és Árpád-kori jelenségeket bolygattak meg (SÁNTA *in press*).

A Pápac környéki lelőhelyek felszínén is intenzíven jelentkező leletanyagára a helyben lakók is felfigyeltek. Egy lakossági terepszemle során került elő 2021 márciusában az új patakmeder részsűjéből egy emberi koponya, amit megtalálója – a közelből származó egyéb leletanyaggal és a terepbejárás eredményeit összefoglaló térképvázlattal (14. ábra) egyetemben – eljuttatott a Savaria Múzeumba.¹

A bejelentés nyomán a múzeum dolgozói helyszíni szemlét tartottak, amelynek során az előző évben dokumentált régészeti jelenségek közvetlen közelében egy kettős temetkezést (17. objektum) tártak fel (15. ábra). A sír a meder kiásásakor még nem látszott, csak az őszi-téli csapadék miatti talajerózió eredményeképpen vált láthatóvá.

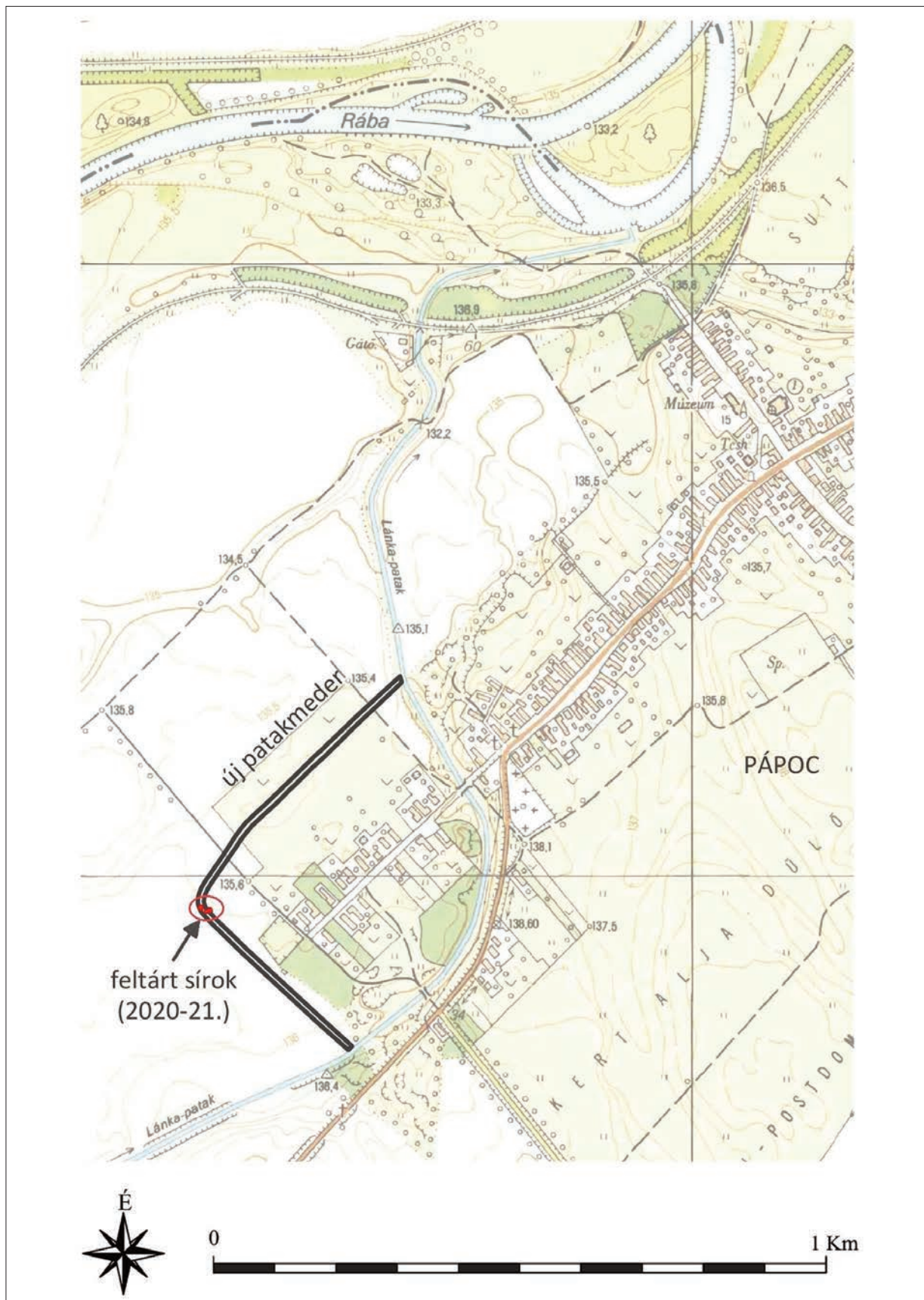
Sírleírás

17. objektum: padmalyos sír kettős temetkezéssel (16. ábra)

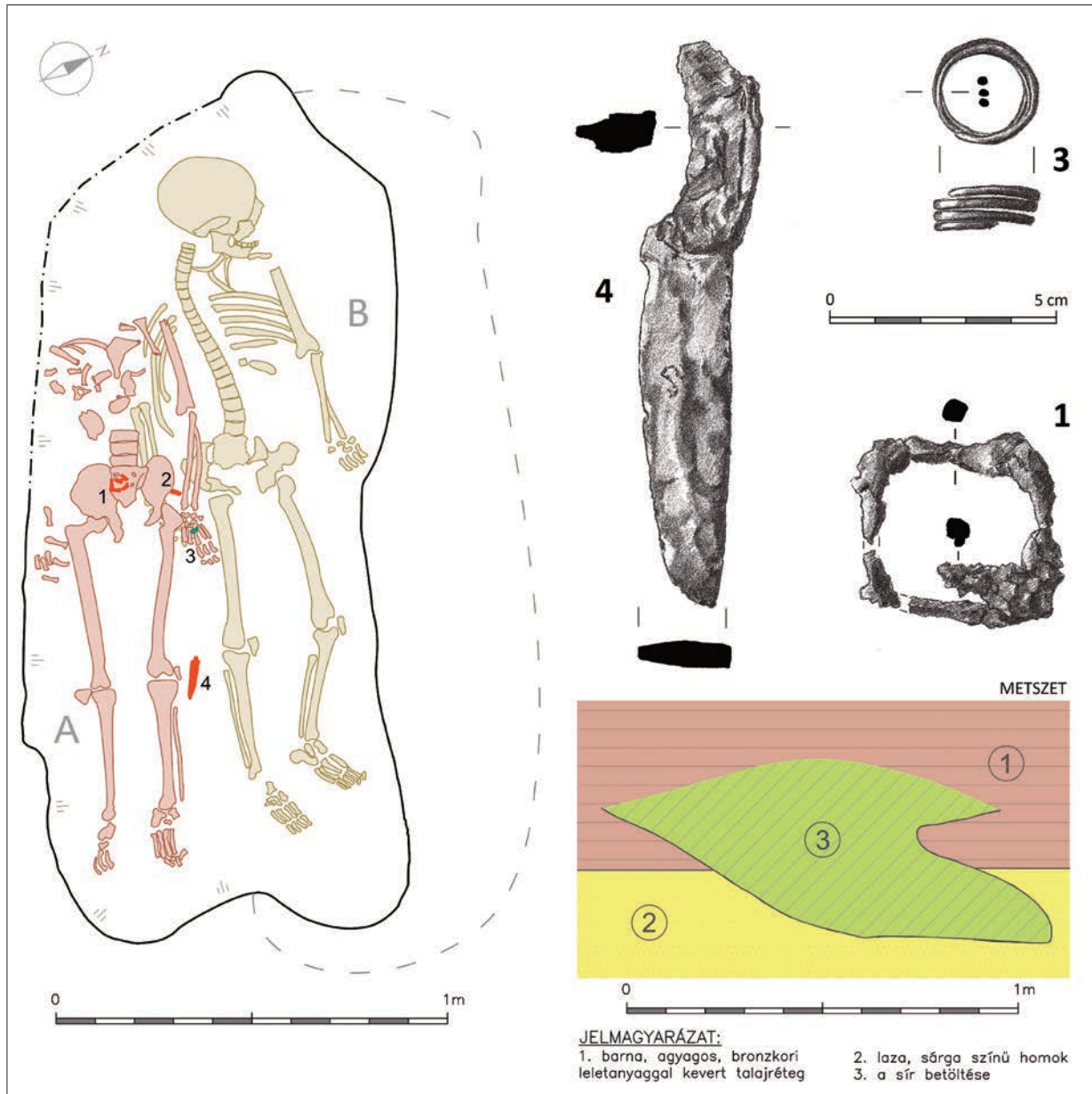

14. ábra. A megtaláló vázlatrajza a Pápac környéki lelőhelyekről és a sírról (Készítő: Hans Poschauko)

¹ Ezúton is köszönjük Hans Poschaukonak az emberi maradványok és az általa gyűjtött leletanyag múzeumba juttatását.

15. ábra. A 2020–2021-ben Pápac környékén előkerült népvándorlás kori sírok helyzete (Készítő: Seres Viktor, Sánta Barbara)

16. ábra. Pápoc, Miklósfá, 17. objektum (Sírrajz: Sánta Barbara, tárgyrájzok: Kántor Orsolya)

tájolás: NyÉNy–DDK

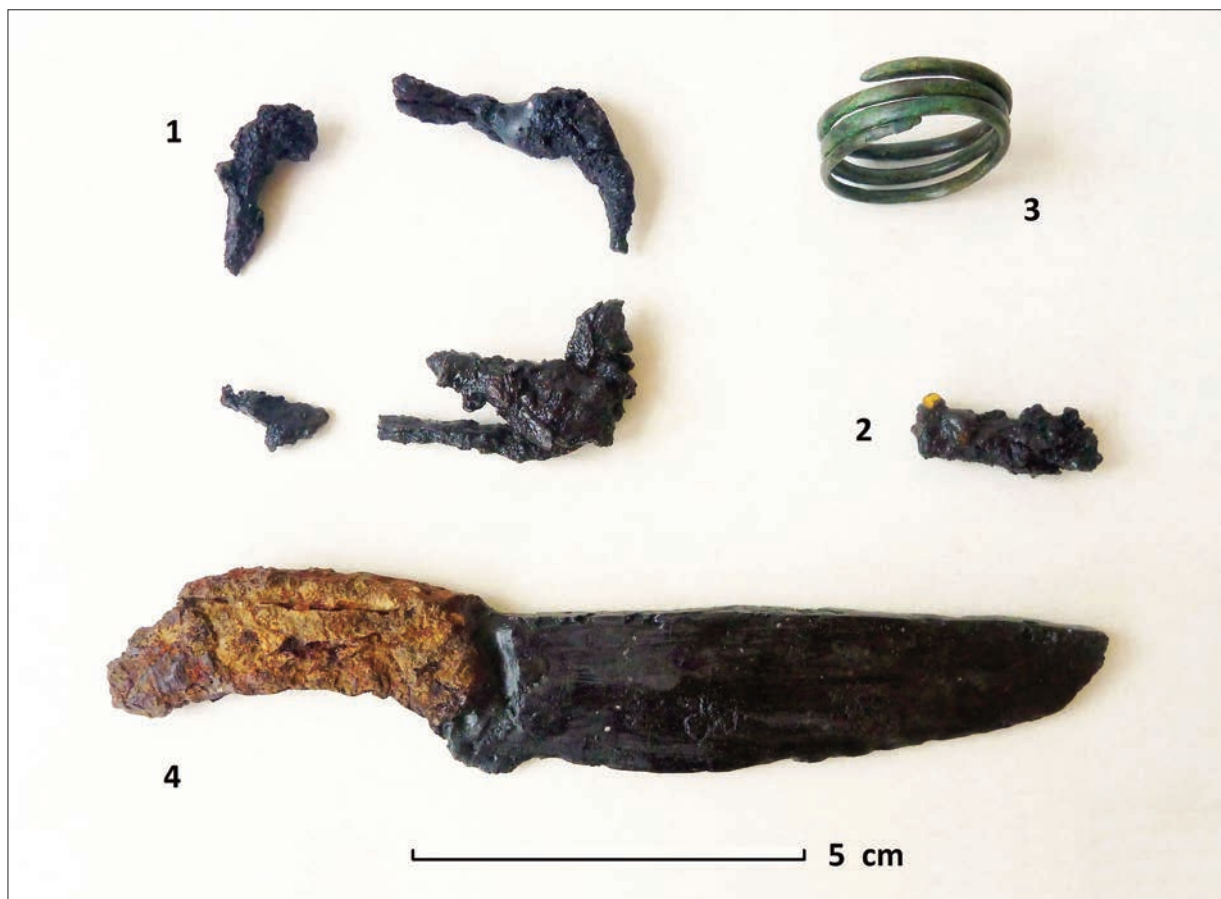
hossz: 2,15 m, szélesség: 0,9 m

Alakja elnyújtott, ovális jellegű, széle szabálytalan, alja enyhén ívelt, észak felé lejt; hosszanti oldalába észak felől alacsony, keskeny padmalyt vájtak (hossz: 2,25 m, szélesség: 35 cm, magasság: 24 cm). A sír délnyugati sarkába a sír megtalálója belebontott. Betöltése sötét barnásszürke, sávosan keveredik a sárga homokos altalajjal. A sírgödör vágta a lelőhelyen végighúzódo szürkésbarna színű, agyagos, késő bronzkori kultúrréteget, ennek megfelelően a sír betöltésében másodlagosan

odakerült urnamezős leletanyag jelentkezett. A sírgödör alja az agyagréteg alatti laza homokba volt beleásva, ennek következtében a padmaly a bontás során beszakadt.

A-váz

Felnőtt; az alsó állkapocs alapján valószínűleg nő. A váz hátton, nyújtott helyzetben feküdt, karok a törzs mellett nyújtva. A koponya és mellkas a megtaláló által megbolygatva, a koponya a sírből kivéve, hiányosan került a múzeumba. Csontjai rossz megtartásúak.

17. ábra. Pápac, Miklósfa, 17. objektum sírmellékletei (Fénykép: Sánta Barbara)

Mellékletek:

1. a medencén négyzetes vascsat töredékei (16. ábra: 1; 17. ábra: 1),
2. a bal medencelapát és bal kar között vastöredék (17. ábra: 2),
3. bronz spirálgűrű a bal kéz középső ujjának alsó ujjpercén (16. ábra: 3; 17. ábra: 3),
4. vaskés a bal térd mellett (16. ábra: 4; 17. ábra: 4).

B-váz

A koponya alapján felnőtt férfi. A halott a padmaly mellé helyezve, hanyatt feküdt, nyújtott helyzetben, karok a test mellett nyújtva, a koponya és a lábfejek balra fordulva. Jobb válla és karja az A-váz alatt. Csontjai rossz megtartásúak. Melléklete nem volt.

A sírban nyugvó halottak neme embertani vizsgálat nélkül nem meghatározható.

A vázak egyértelműen a padmalyon kívül voltak elhelyezve. A padmalyban maradandó anyagú melléklet nem volt; méretei (magasság/szélesség) alapján szinte jelképesnek mondható.

Értékelés

A Pápac–Miklósfa lelőhelyen 2021 tavaszán feltárt temetkezéstől nem messze, a szakfelügyelet első ütemében, az új patakmeder kiásásakor (2020-ban) már kerültek elő emberi maradványok. A munkagépek által ekkor teljesen kimozdított vázcsont- és koponyatöredékek egy gyerekhez és legalább egy felnőtthez tartoztak. A leletmentés során kizárólag az urnamezős település szórvány leletanyaga került elő mellőlük, sírfolt pedig nem látszott, emiatt akkor még bronzkori gödörhullaként értékeltük őket. Az újonnan előkerült sír alapján azonban feltételezhető, hogy a területen egy eddig nem regisztrált késő avar kori temető húzódik. A temető sírszámát a jelenlegi adatok alapján nem lehet megbecsülni. A sírok a humuszréteg alatt, urnamezős és római kori objektumokkal egy szinten jelentkeznek, vágják a késő bronzkori kultúrréteget.

A 17. objektumból előkerült, viszonylag tág határok között keltezhető használati és viseleti tár-

gyak (v.ö. Kiss 1986: 71–72; SZŐKE 1992: 872), valamint a megfigyelt temetkezési szokások (a padmalyos sírokról lásd SZŐKE 1996: 109–110, 1999: 83–84, 2014: 25–31; összefoglalóan LŐRINCZY & STRAUB 2006; VARGA 2013: 316–317; BALOGH 2013: 83–87; a kettős temetkezésekről TOMKA 2003; KISS 2006; BALOGH 2016: 99–105, további irodalommal) alapján a sír megásásának ideje nagy valószínűséggel az avar kor legvégére, a 8. század vége – 9. század első harmadára tehető, de elképzelhető az ennél későbbi keltezés is. Ezt erősíti a feltárt sír közvetlen közeléből egy műszeres lelőhelyfelderítés során előkerült késő avar bronz övcsat is, amely egyben további sírokra is utal (18. ábra). A lelőhely szűkebb térsége, a Rába alsó szakaszának vidéke – az Alsó-Kemeneshát és a vele északról határos kistájak – a késő avar, majd a Karoling-korban viszonylag sűrűn lakott volt (19. ábra), a Pápac – Miklósfán feltárt kettős temetkezés tovább gyarapítja a régió késő népvándorlás kori lelőhelyeit.

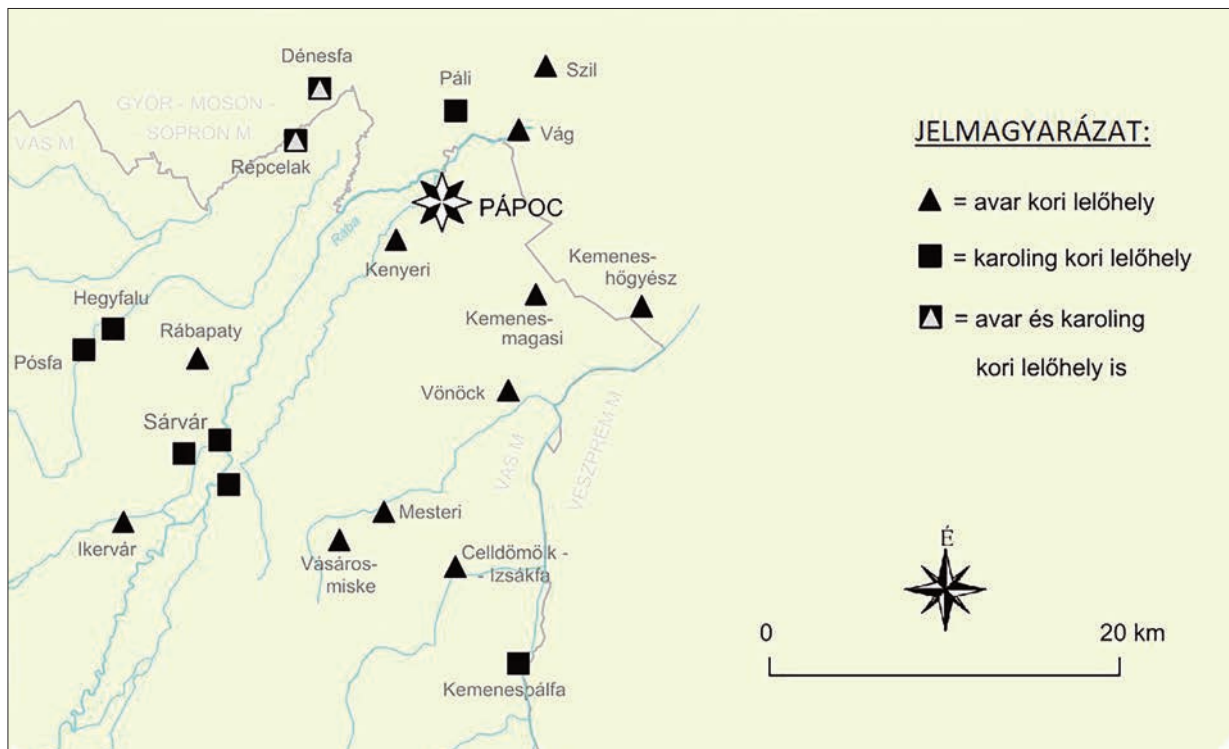
Közreműködők: Sánta Barbara, Kolonits László régészek, Németh Boglárka, Torma Péter régésztechnikusok.

18. ábra. A 2021-ben feltárt sír környékéről előkerült késő avar övcsat (Fénykép: Sánta Barbara)

Irodalom

- BALOGH Cs. (2016): *Régészeti adatok a Duna-Tisza közti avarok történetéhez.* – Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar Régészeti Tanszék, 497 pp.
- KISS G. (1985): *A vasasszonyfai avar temető.* – Bölcsészdoktori disszertáció, kézirat, Szombathely, 140 pp.
- KISS G. (2006): *A vasasszonyfai avar temető kettős sírjai. Adatok Tomka Péter gyűjtéséhez.* – *Arrabona. Múzeumi közlemények* 44: 219–230.
- LŐRINCZY G. & STRAUB P. (2006): *Az avar kori padmalyos temetkezésekről. Szempontok a Kár-*

19. ábra. Késő népvándorlás kori lelőhelyek Pápac környékén (Készítő: Seres Viktor, Sánta Barbara; forrás: archeodatabase.hnm.hu; Savaria Múzeum Régészeti Adattár)

- pát-medencei padmalyos temetkezések értékeléséhez. – *Arrabona. Múzeumi közlemények* **44**: 277–314.
- SÁNTA B. (in press): Pápoc, Miklósfa lelőhely. – *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* **43**: 249–251.
- SZŐKE B.M. (1992): Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). – In: DAIM F. (szerk.): *Awarenforschungen. Band 2. (Archaeologia Austriaca Monographien. Band 2, Studien zur Archäologie der Awaren 4)*, Wien, Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Wien, pp. 841–968.
- SZŐKE B.M. (1996): Az avar kor vége. – In: KÖLTŐ L. & VÁNDOR L. (szerk.): *Évezredek üzenete a lápvilágából. (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992)*. Kaposvár – Zalaegerszeg, Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága – Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, pp. 108–114.
- SZŐKE B.M. (1999): A Dunántúl lakossága és a honfoglaló magyarok. – In: FÜLÖP É.M. & K. CSEH J. (szerk.): *Magyarok térben és időben. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia. Tatabánya-Esztergom, 1996. május 28–31. (Tudományos Füzetek 11)*, Tata, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, pp. 73–104.
- SZŐKE B.M. (2014): *A Karoling-kor a Kárpát-medencében*. – Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 134 pp.
- TOMKA P. (2003): Az avar kori temetkezési szokások kutatásának újabb eredményei – *Arrabona. Múzeumi közlemények* **41**: 11–56.
- VARGA S. (2013): 10–11. századi padmalyos temetkezések a Kárpát-medencében. – In: RÉVÉSZ L. & WOLF M. (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék – Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Magyar Őstörténeti Témacsoport – Martin Opitz Kiadó, pp. 297–320.
- Sánta Barbara*
- Sárvár, Kanotapuszta lelőhely** (1. ábra: 130)
(késő vaskor, római kor, Árpád-kor, késő középkor)
- A Sárvár külterületéhez tartozó *Kanotapuszta* lelőhely (91945) területén végzett kutatás előzményét egy 2016-os gyűjtés adta, melynek eredményeként a régészeti gyűjteménybe került egy kiváló állapotú III. Béla korabeli réz tálkapézn, továbbá egy Szent Péter és Szent Pál apostolokat ábrázoló zarándokjelvény (SM. RA. 4003-19). Jelenleg mindkét tárgy a Savaria Múzeum állandó kiállításában látható. A terület szántóföldi művelése és az előkerült leletek ritkasága kapcsán úgy döntöttünk, hogy folytatjuk a kutatást.
- A szántó egy gazdasági- és lakóépület közvetlen szomszédságában fekszik, 70 méterre nyugat felé a Lánka-patak található, amelynek árterénél magasabb szinten fekszik a terület. Az általunk kutatott rész nyugati fele alacsonyabb, kelet felé viszont erősen emelkedik a domborzat. A terület keleti végében állítólag kastély állt. A szántóföld teljes területén objektumhoz nem köthetően kerámiatöredékeket gyűjtöttünk össze, melyeknek döntő részét az Árpád- és késő középkori, csekély részét kelta és római kori töredékek alkották.
- A fémdetektoros kutatás eredményeként ismételtén egy III. Béla uralkodónk alatt veretett, másodlagosan deformált rézpenz (CNH I. 98–100.; ÉH114; MO: 16.15. a2.20 sziglavariáns) látott napvilágot, továbbá a terület Árpád- és késő középkori használatát erősíti még kettő darab bronz övcsat, valamint két gyűrűtöredék is.
- Az egyik gyűrűfej kettőskereszt ábrázolású, a hozzá tartozó (talán) díszítés nyomait mutató vállal együtt maradt fenn (20. ábra). A tárgy rosszabb állapota ellenére a rajta látható motívumok (a gyűrűfejen vonalkeretben végein kiszélesedő szárú kettőskereszt látszik) a 14–15. századra kelteznek. Litauszki Zoltán besorolása szerint fejjé kiszélesedő lemezkarikás típusú (LITAUSZKI 2017: 80).
- A kettőskereszt ábrázolás elsőként III. Béla pénzein jelent meg (TÓTH 2020). Ha elfogadjuk azt, hogy a király által kiadott érmeiken szereplő képeket, motívumokat használták fel a gyűrűk díszítésére (LOVAG 1980: 234), akkor a területről származó legkorábbi Árpád-kori leletnek a CNH

20. ábra. A kettőskereszttel díszített gyűrű töredéke (Fénykép: Torma Péter)

21. ábra. A liliom-motívumos gyűrűfej, valamint annak hátoldala (Fénykép: Torma Péter)

22. ábra. A lelőhelyen talált 14–15. századi övcsatok (Fénykép: Torma Péter)

1. 98–100 típusú rézpénz számít. Így a lelőhelyen való középkori megtelepedés jelenlegi ismereteink alapján a 12. században történhetett.

A másik fellelt gyűrűfej kialakítás szempontjából a huzalkarikás típusba tartozik, azonban a ráforrasztott karika teljesen hiányzik róla. A fej túloldalán durva reszelésnyom és talán a forrasztásra használt ezüstös színű anyag látható. A fejen díszítő körön belüli stilizált liliom motívum, közepén körző okozta bemélyedés és a díszítés előtt elkészített segédvonal is megtalálható (21. ábra). A segédvonal megléte a külső vonalkörnél mutatja, hogy itt a díszítést félbehagyták, a poncolás nem ér össze. Keltezés szempontjából ez is a 14–15. századra tehető (LITAUSZKI 2012: 16–18).

A középkor embere számára is fontos viseleti eszköznek számítottak a különböző formájú övcsatok. Ezt az is bizonyítja, hogy lelőhelyeinken szép számmal kerülnek a felszínre. Formai és díszítésbeli sajátosságok alapján pedig viszonylag jól keltezhetőek. A *Sárvár – Kanotapuszta* lelőhelyről előkerült darabok (22. ábra) a késő középkori jelenlétet bizonyítják a területen. A fellelt kétosztatú kialakítással rendelkező, rovátkolt bemélyedésekkel díszített csat (BÍRÓ 2021: 95. kép) és az úgynevezett trapéz alakú öntött darab (BÍRÓ 2021: 96. kép) is az 1300–1400-as évek alatt készülhetett (BÍRÓ 2021: 46).

A 2021 végéig gyűjtött információk alapján elmondható, hogy az Árpád- és késő középkorban virágzó és folyamatos volt a jelenlét a területen. A Szent Péter és Szent Pál apostolokat ábrázoló zarándokjelvény egy Rómába tett zarándoklat tanúbizonyosága (SM. RA. 4003-19), ami arra enged következtetni, hogy az itt megtelepedett személyek tehetősebb anyagi helyzetben lehettek, amit a kiterjedtebb gyűrűviselet is erősít.

A tárgyak restaurálásáért köszönet illeti a Savaria Múzeum Restaurátor Osztályát.

Közreműködők: Kolonits László régész, Torma Péter régésztechnikus, Czöndör János ásatási technikus.

Irodalom

BÍRÓ GY. (2021): Csatok, veretek. – *Töredékek. Régészeti magazin* 1: 43–47.

LITAUSZKI Z. (2012): *Árpád- és késő középkori pecsétgyűrűk a dél-alföldi régióban. (Kutatások Bács-Kiskun, Békés és Csongrád megyében).* – Szakdolgozat, kézirat, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régészeti Tanszék, 191 pp.

LITAUSZKI Z. (2017): „Minek nevezzetek?” Egy gyakori tárgytypus középkori temetőinkből és kincsleleteinkből. (Adatok a középkori pecsétgyűrűk kutatásához). – *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Új folyam* 4: 69–80.

LOVAG Zs. (1980): Árpád-kori pecsétgyűrűk. I. – *Folia Archaeologica* 31: 221–236.

TÓTH Cs. (2020): *Címertani kavalkád. A magyar címer kialakulásának kezdetei.* (<https://tti.abtk.hu/kutatasok/lendulet/kozepkori-gazdasagtortenet/havi-szines/4248-cimertani-kavalkad>) (Hozzáférés: 2022. április 24.)

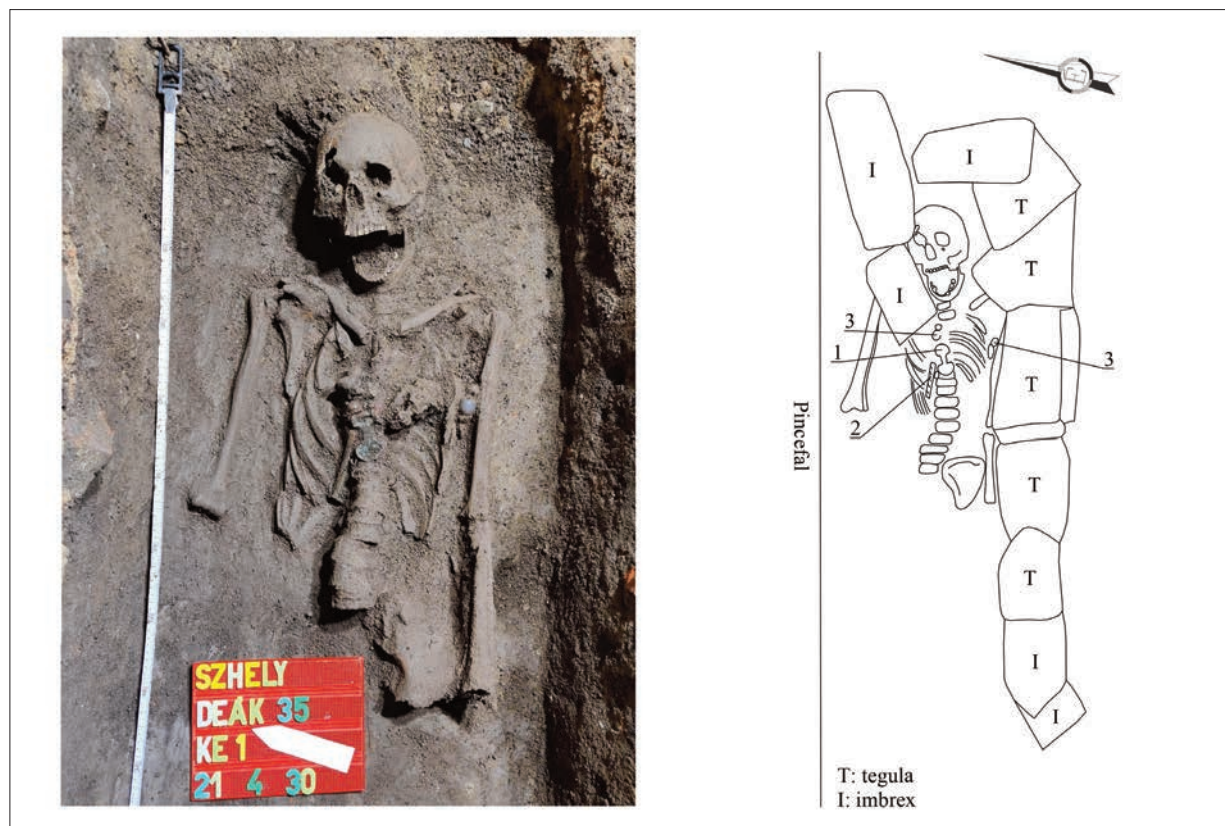
TÓTH Cs., KISS J.G. & FEKETE A. (2018): *Az Árpád-kori magyar pénzek katalógusa I. I. (Szent) Istvántól Imréig.* – Budapest, Martin Opitz Kiadó, 359 pp.

Torma Péter

Szombathely, Deák Ferenc utca 35. (2. ábra: 18) (római kor)

2021. április 30-án Szombathely, Deák Ferenc utca 35. szám alatti (Hrsz. 6085/1) lakóépület átalakítási munkálataihoz kapcsolódóan régészeti megfigyelést végeztünk. Az ingatlan tulajdonosa házfelújításhoz kötődő földmunkákat végzett az épület pincéjében: a nyugati és északi fal mellett körülbelül 50–60 cm széles, 30–40 cm mély sávban szigeteléshez árkot készített. A munkálatok során emberi maradványokat talált, ezért az ásást abbahagyta és a hatósághoz fordult. A rendőrség értesítette a Vas Megyei Kormányhivatalt és a Savaria Múzeumot. A közös helyszíni szemle során megállapítottuk, hogy római kori temetkezés került elő.

A szakfelügyelet keretében végzett feltárás során egy *Savaria* északi temetőjéhez tartozó téglasírt tártunk fel. A kelet–nyugati tájolású sír a pincefallal párhuzamosan, közvetlenül mellette, a jelenlegi járdaszinttől számítva 2,2 méter mélyen került elő (23. ábra). A nyugati felének *in situ* hely-

23. ábra. Szombathely, Deák Ferenc utca 35. alatt feltárt római kori sír (Fénykép: Anderkó Krisztián, rajz: Anderkó Krisztián, Gerencsér Ádám)

zete megsemmisült: a láb- és medencecsontokat a tulajdonos eltávolította a sírból, de összegyűjtve átadta azokat. A már kiásott földben nagy mennyiségű kerámiatöredéket, állatcsontot és szarvcsapot találtunk. A 2. század második feléből származó *terra sigillaták* mellett raetiai kerámia, firmamécses, horpasztott falú pohár, *mortarium*, füstölőtál, bevágásokkal díszített vörös gömbtestű bögre, nyers- és szürke színű korsó, hombár, fazekak, behúzott peremű tányér töredékeit tartalmazza a leletanyag. Az előkerült tárgyak egy része a nyugati pincefal mellett kiásott árokban megfigyelt nagyméretű (mérhető hosszúság és szélesség: 2,5 × 0,8 m) – feltehetőleg római kori – beásásból származhatott, amely kiterjedt a sír nyugati végéig. Megtisztított állapotban egy bronzkarikával kiegészített bíborcsigát és egy agancsból faragott tárgyat is átadott a tulajdonos, amelyek elmondása szerint a csontváz mellől, a temetkezésből származnak.

A téglasír (mérhető hossz: 1,4 m, szélessége: 0,7 m, a mélysége: 0,3 m) sárga színű agyagrétegbe vágódott, a tegulákból és imbrexekből álló fedés csak a fejnél és a sír déli oldalán maradt meg, a sír alján és oldalán tegulákat, téglákat nem lehetett megfigyelni. A jó megtartású váz nyújtott helyzetben volt eltemetve. A koponya töredékes, a homlokcsonton gyógyult felületi csontsérülés található. Az eltemetett személy 40–50 év körüli, 168 cm magas nő. A bal oldali orsócsont könyök felőli végén deformitással gyógyult törés, feltehetően funkciókieséssel járó merev könyökízület, a bal oldali singcsonton gyulladáshoz nyomok láthatók, csuklóízülete erőteljesen deformálódott. A kulcscsontokban és a felkarcsontokban fokozott fizikai igénybevétel okozta elváltozások figyelhetők meg.²

A sír mellékletéhez a következő tárgyak tartoznak (24. ábra):

1. Bronz szíjvezető. Egyik vége pelta alakú, másik vége téglalap alakú lyukkal rendelkezik. Téglalap formájú végére többrétegű textil, vas és egy agyaggyöngy korrodálódott. Szíjvezető: M: 67 mm, Sz: 40,8 mm, V: 2,8–4 mm; gyöngy: Á: 16 mm, M: 11 mm, Bá: 5 mm.

2. Csont-vasnyél. Kiskérődző lábközépcsontjából faragott, négyszögletes keresztmetszetű nyél, külső felülete rovátkolt díszítésű, belsejében kor-

rodált vasmag található, amely a nyél egyik végén szabadon van. Másik végét fémlap fedhette. A vas dagadásától a csontborítás megrepedt. A használatától enyhén fényesre kopott felületén bronzpatina látható. H: 98,6 mm, V: 10–12 mm.

3. Gyöngyök:

Vastárggyal korrodálódott hordó alakú, áttetsző kalcedon- (?) (amulett)gyöngy, a vastárgyat minden oldalról textil maradványa veszi körbe. Vastárgy: Sz: 36 mm, H: 76,5 mm, V: 6–24 mm; gyöngy: Á: 24,7 mm, H: 24 mm, Bá: 5–7 mm.

Üvegpaszta gyöngy. Királykék színű, ezüstös fényű oktaéder alakú gyöngy. H: 26 mm, Sz: 15,7 mm, Bá: 7–8 mm.

Üvegpaszta gyöngy. Sötétzöld-bordó színű, matt lapított gömb formájú gyöngy, bordó alapon vékony zöld levél motívumokkal díszített. Á: 20 mm, M: 14 mm, Bá: 7 mm.

Üvegpaszta gyöngy. Fekete alapon vörös-fehérsárga pöttyökkel és vonalakkal díszített matt, lapított gömb formájú gyöngy. Á: 22,6 mm, M: 17 mm, Bá: 5 mm.

Üvegpaszta gyöngy. Áttetsző, citromzöld színű, dupla testű gyöngy. Á: 12 mm, M: 11 mm, Bá: 4–5 mm.

Üvegpaszta gyöngy. Fényes, sötétzöld színű, hosszúkás gyöngy. H: 9 mm, Sz: 7,7 mm, Bá: 4 mm.

Üvegpaszta gyöngy. Fehér színű, gyöngyházfényű, szemcsés anyagú gyöngy, barna hullámvonalakkal díszített. Töredékes, restaurált. Sz: 27 mm, M: 12 mm, Bá: 8 mm.

Üvegpaszta gyöngyök. Matt zöld színű, kisméretű, két egyforma, lencse alakú gyöngy. Á: 5 mm, M: 2,3–2,5 mm, Bá: 1 mm.

Üvegpaszta gyöngyök. Matt kék színű, kisméretű, két egyforma, lencse alakú gyöngy. Á: 5 mm, M: 2,6 mm, Bá: 1 mm; Á: 6 mm, M: 3 mm, Bá: 1 mm.

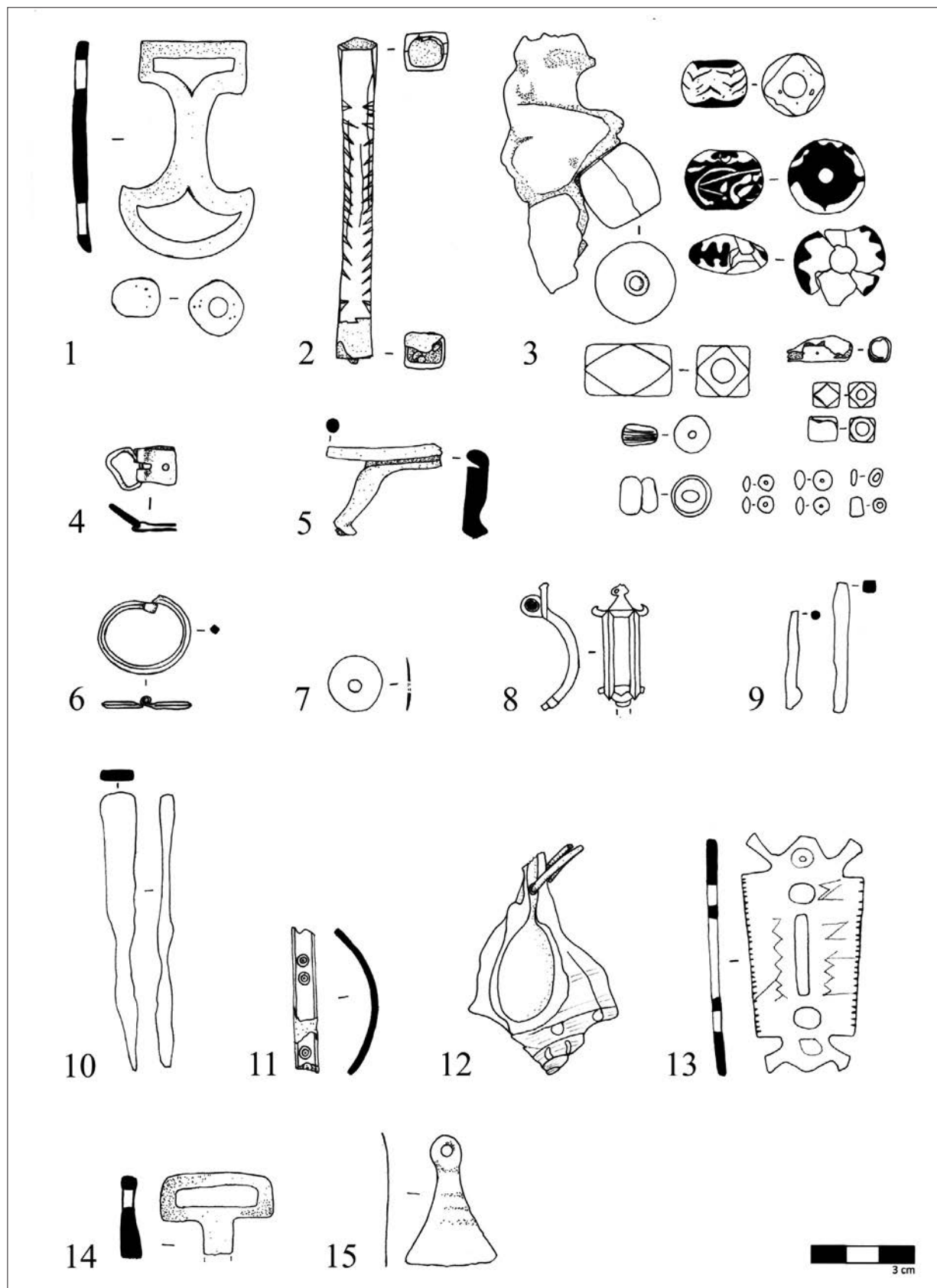
Üvegpaszta gyöngy. Matt világoszöld színű, hosszúkás gyöngy. Á: 4 mm, H: 5,4 mm, Bá: 2 mm.

Üvegpaszta gyöngy. Áttetsző, lila színű, kisméretű lapos ovális gyöngy. Sz: 5,6 mm, V: 1,5 mm, Bá: 2 mm.

Üvegpaszta gyöngy. Fehér színű, gyöngyházfényű, kettétört apró gyöngy.

Üvegpaszta gyöngy. Királykék színű, ezüstös fényű oktaéder alakú gyöngy. H: 8 mm, Sz: 7,5 mm, Bá: 3 mm.

² Az antropológiai vizsgálatot Tóth Gábor antropológus/humánbiológus, egyetemi docens (ELTE SEK BDPK Biológiai Tanszék) végezte.

24. ábra. I-II: a feltárás során a római sírban talált mellékletek; 12-13, 15: a tulajdonos elmondása szerint a temetkezésből származó leletek; 14: a bolygatott felületen fémkeresővel talált tárgy (Szerkesztette: Gerencsér Ádám)

Üvegpaszta gyöngy. Matt fekete-barna színű, csíkos, lapított gömb formájú gyöngy. Á: 10,5 mm, M: 5,5–6,7 mm, Bá: 3 mm.

Ólomgyöngy (?). Hosszúkás alakú töredékes állapotú, összetekert ólomlemez. H: 20 mm, Sz: 7 mm.

4. Bronz övcsat. Téglalap alakú rögzítő résszel ellátott övcsat, amelyet egy darab, mára már elveszett szegecs fogott össze, az eredetileg kerek karika kimozdult a helyéről és elgörbült. A tű hiányzik. H: 21 mm, Sz: 13 mm.

5. Vastárgy. H: 34 mm, M: 26 mm, V: 3,4–8 mm.

6. Bronzkarika. Rombusz keresztmetszetű, ovális formára hajlított bronzkarika. Egyik vége feltekert, másik vége eldolgozott/eltört. Eredetileg kerek formájú volt, talán másodlagosan felhasznált gyűrűfibula. Á: 27×23 mm, V: 1,8–2,4 mm.

7. Kerek ezüstveret. Vékony, kerek formájú, kis sé domború ezüstveret, közepe átfúrt. Á: 16,2 mm, Bá: 4 mm, V: 0,4–0,6 mm, súly: 1,24 g.

8. Osztott kengyelű fibula. Törött bronzfibula kéttagú, rugós tűszerkezettel, kengyele két, háromszög átmetszetű szárra osztott. A fedlap háromszög formájú, kétoldalt szarvak díszítik, a háromszög csúcsa levélszerű formába kiszélesedik. Hátral a rugós tűszerkezetből a húrhorog látható, a rugóból egy amorf formára korrodálódott tömb maradt. A kengyel szárai becsatlakoznak egy háromszöggel díszített hosszúkás osztógombba. A fibula tűtartó része és a tű eltört, hiányzik. Szépen megmunkált felületű. H: 36 mm, Sz: 19 mm.

9. Vastárgyak. Egy négyzetes keresztmetszetű és egy kör keresztmetszetű vasszeg (?) töredéke. H: 38 mm, Sz: 4–5 mm; H: 29 mm, Sz: 2,5–3,5 mm. (Csigolya mellől mosáskor került elő)

10. Vastárgy. Hosszúkás, téglalap keresztmetszetű vasszeg (?) töredéke. H: 83 mm, Sz: 11 mm, V: 3–5 mm. (Embercsontok közül mosáskor került elő.)

11. Pontkörrel díszített karperec. Két vájattal határolt mezőben dupla körben pont díszítés található párosával elhelyezve. Töredékes, sérült, talán agancsból készült. H: 44 mm, Sz: 7 mm, V: 1,5 mm, Á: 60 mm.

A tulajdonos elmondása szerint a következő tárgyakat a csontváz mellett találta:

12. Tüskés bíborcsiga (*Bolinus brandaris* = *Murex brandaris*) bronzkarikával. A tüskés bíborcsigára

jellemző hosszú szifócsatornája eltört, a törés felett található a furat, amelybe összehajlított bronzkarikát illesztettek. A csigaház ezen kívül sértetlen, felülete kissé kopott. Bíborcsiga: H: 65 mm, Sz: 44 mm; karika: Á: 20 mm, V: 2 mm.

13. Áttört díszítésű faragott csonttárgy. Gím-szarvas agancsszárából faragott trapéz formájú csontlap, két hosszanti oldalának szélét sűrű, rövid bevagdosások díszítik. Középen két kör alakú lyuk között hosszú téglalap alakú lyuk található. A csontlap belső felülete megmunkálatlan. A külső felülete fényesre kopott, másodlagosan vékony, bekarcolt cikkcakk vonalakkal és határozottabb vonalú pontkörrel díszítették. H: 71 mm, Sz: 35 mm, V: 25–30 mm.

14. A bolygatott felületet fémkeresővel is átvizsgáltuk. Ennek eredménye egy, a sírban talált darabhoz hasonló bronz szíjvezető töredéke: egyik vége letört, másik vége téglalap alakú lyukkal rendelkezik. Felületére szögletes keresztmetszetű vastárgy korrodálódott. Mérfető hossz: 25 mm, Sz: 34,4 mm, V: 3,5–5,3 mm.

15. Háromszög alakú bronzlemez nyélszerű nyúlvánnyal, amelynek végén egy kör alakú lyuk szolgál a felfüggesztésre. H: 39 mm, Sz: 27 mm, V: 0,1–0,2 mm.

A téglasírt elhelyezkedése és a benne talált leletek alapján a 4. század végére – 5. századra lehet keltezni. A sír mellékletei alapján nem illeszthető be a tipikusnak mondható 4. századi temetkezések sorába, ennek ellenére római jellege nem elhanyagolható. A temetkezés Savaria északi részén, a városfalon kívül, *Scarbantia* felé vezető Borostyánkőút nyugati oldalán található. A Deák Ferenc utcában korábban feltárt római csatorna és épületfalak a terület császárkori beépítettségére utalnak. A korai római temető nagyobb részletét a római városfaltól távolabb, a Művészeti Szakközépiskola és Gimnázium területén 1950 és 2006 között tárták fel a Savaria Múzeum régészei (Kiss 2006: 93–94). Szórványosan ismertek késő római temetkezések a Deák Ferenc utcában és környezetében, közülük a római csatorna falába vágott csontvázas sírt (SM. RA.1314-99) érdemes kiemelni, amely körülbelül 60 méterre található az általunk feltárt téglasírtól.

Közreműködők: Anderkó Krisztián, Horváth Bianka régészek, Czöndör János ásatási technikus.

Irodalom

Kiss P. (2006): Urnák, hamvak, leletek. Régészeti feltárás Savaria északi temetőjében. – *Ókor* 5(2): 93–96.

Horváth Bianka

Szombathely, Minerva lakópark III. lelőhely
(Hrsz. 15823) (2. ábra: 22)
(őskor)

A szombathelyi METRO áruház és a mellette elterülő Minerva lakópark területén számos, egymással részben vagy teljes mértékben átfedésben lévő lelőhely került bejegyzésre. Az áruház helyén és annak környékén 2000-tól kezdve több ásatás is zajlott Farkas Csilla, illetve Ilon Gábor vezetésével. Ezek során előkerült a Dunántúl egyik legnagyobb kiterjedésű, tízhektáros kora rézkori települése. A lelőhely főként a lengyeli kultúra III., kora rézkori fázisához és a középső rézkori Balaton–Lásinja-kultúrához kötődik. Feltárták a lengyeli kultúra kora rézkori fázisának három épü-

letét, illetve előkerült egy, az időszakhoz kötődő, meglehetősen korai kocsimodell kerekének töredéke is (ILON 2011; ILON & FARKAS 2001).

A Minerva utca és a Demeter utca sarkán (Hrsz. 15823) épülő 50 lakásos társasház II. üteme kapcsán végzett régészeti megfigyelést 2021. március 1–4. között végeztük el. Az első, már álló és a második, aktuálisan épülő lakóépület között található tárolóépület alapárkait 50 cm szélességben és 80–100 cm mélységig mélyítették. A második lakóépületnek ekkor csak az északi lépcsőházát kezdték építeni. Ennek alapárkai 70–90 cm szélesek, a jelenlegi talajszinttől mérve 120–140 cm mélyek voltak. A telek területén helyenként 15–20 cm vastag, az előző építkezéshez köthető újkori, néhol kavicsos feltöltés található. A sárga agyagos, foltokban vöröskavicsos altalaj 80–90 cm mélységben jelentkezett a barna színű agyagos humuszréteg alatt.

A lakóépület északi lépcsőházának északi traktusában, egy észak–déli irányú, rövidebb, köztes alapozási árokban egy őskori kút részletét sikerült részlegesen feltárnunk (25. ábra). A kerekded jelenség nyugat és kelet felé is kilógott az alapárokból, de a keleti árokkal nagyjából a közepén húzódott, így jó keresztmetszeti képet nyerhetünk róla. A jelenség 80 cm mélységben, közvet-

25. ábra. A Szombathely, Minerva lakópark III. lelőhelyen részlegesen feltárt kút (Fénykép: Kolonits László)

lenül a humusz alatt jelentkezett, és a vöröskavicsos altalajba mélyedt. Betöltése szürke, kavicssal kevert agyag volt, amely a jelenség szélénél erősen kavicsossá vált. Ez talán egykori kútbélésre utalhat. A kút szája 180 cm átmérőjű, tölcéses, fala meredek, a talajvíz miatt a felszíntől számítva csak 265 cm mélységig tudtuk feltárni. Betöltéséből néhány apró paticstörredék, egy kicsi, simított felületű tapasztástörredék, és néhány őskori (késő rézkori/bronzkori) kerámiatörredék került elő.

Közreműködők: Kolonits László régész, Czondör János ásatási technikus, Seres Viktor geodéta.

Irodalom

ILON G. (2011): Szombathely – Metro áruház és környéke (Szombathely – Metro Einkaufszentrum und Umgebung). – In: FARKAS Cs. (szerk.): *Időcsiga. Újabb eredmények Vas megye őskorának kutatásában. (Zeitschnecke. Neue Forschungsergebnisse zur Vorgeschichte vom Komitat Vas). (Őskorunk 3)* – Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, pp. 65–73.

ILON G. & FARKAS Cs. (2001): Houses of the Late-Lengyeli settlement at the boundary of Szombathely (County Vas, Western Hungary). – In: REGENYE J. (szerk.): *Sites and Stones: Lengyel Culture in Western Hungary and Beyond. A Review of the Current Research.* Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, pp. 55–60.
Kolonits László

Szombathely, Oladi plató lelőhely (Gyömbér u., Hrsz. 16348) (2. ábra: 23)
(késő neolitikum)

Az oladi plató kiemelkedő jelentőségű őskori lelőhelye Szombathely nyugati peremén, a város legnagyobb tengerszint feletti magasságú területén helyezkedik el. A magaslaton található az *Oladi plató* (67937) és a szomszédos *Kozmán kívüli-dűlő* (67963) lelőhely, amelyeken 2005 és 2008 között zajlottak nagy volumenű ásatások. A lelőhelyek legjelentősebb korszakai a középső neolitikus Dunántúli Vonaldíszes Kerámia (DVK) kultúrája és a késő neolitikus lengyeli kultúra

népeihez kötődnek (ILON 2007, 2011). Az ásatások elsősorban az itt épülő lakóparkok közútjainak nyomvonalait érintették, így a telkek nagy része feltáratlan maradt. Emiatt az egyes lakóházak építéséhez kötődő földmunkák során szükségessé váló régészeti feladatellátások keretében igyekszünk megmenteni az alattuk elterülő, pusztulásra ítélt, jórészt 7300–6500 éves leletegyütteseket.

A Gyömbér utcai (Hrsz. 16348) lakóház alapásához kötődő régészeti megfigyelés 2021. április 28-án zajlott. Kierkezésünkig a ház és környéke területén 20–30 cm mélységben már eltávolították a humuszréteget. Az épület nagyjából 50 cm széles és 100 cm mély alapárkainak metszeteiben megfigyelhettük, hogy a humusz alja alatt vörös agyagos réteg jelentkezett, amely egyes objektumokat (1., 3. objektum) fedett, mások (2., 4. objektum) a réteg belsejéből indultak. A vörös agyag és a jelenségek alatt sárga agyagos altalajt figyeltünk meg.

A földmunkák során négy régészeti jelenséget kutattunk meg, illetve dokumentáltunk.

Az 1. objektum sárgásszürke, kevert, agyagos betöltésű, függőleges oldalú, enyhén teknős aljú, nagyobb oszlophely, amely az épület egyik szegletében került elő. Betöltésében apró, késő neolitikus, lengyeli kerámiatörredéket találtunk, melyek némelyikén vörös festés nyomai mutatkoztak. Ezeket a restaurátori tisztítás során sem sikerült megőriznünk.

A 2. objektum meredek oldalú, egyenes aljú kis gödör sárgásszürke, kevert, agyagos betöltésében nem találtunk leletanyagot, így nem tudjuk minden kétséget kizáróan keltezni, de a betöltésének minősége és rétegtani helyzete alapján feltételezhetően ez is a késő neolitikum hagyatéka lehet (26. ábra).

A 3. objektumot, egy ívelt oldalú, teknős aljú, sárgásszürke, kevert, agyagos betöltésű kis gödröt csak metszetben tudtuk megfigyelni, illetve dokumentálni, de a metszetéből több lengyeli kerámiatörredéket csomagoltunk el.

A 4. objektumot, egy meredek oldalú, kissé teknős aljú nagyobb gödröt markolóval vágtuk át, de betöltését külön pakoltattuk és átvizsgáltuk. Benne két réteget figyeltünk meg: az egyik szélében világosbarna agyagos réteg volt látható, lentebb pedig, a gödör nagy részét sötétszürke agyag alkotta. A leletek között több lengyeli kerámiatö-

26. ábra. Szombathely, Gyömbér utca, Hrsz. 16348 alatt előkerült 2. objektum (Fénykép: Kolonits László)

redéket találtunk, melyekből 4–5 darabon nagyon rossz állapotú vörös festés mutatkozott. A festés nagy részét sajnos a restaurátori tisztítás sem tudta megmenteni. Elcsomagoltunk egy pattintott követ és két obszidián szilánkot, valamint egy rettenetesen rossz állapotú, kicsi állatsonttöredéket is.

Közreműködők: Kolonits László régész, Torma Péter régésztechnikus, Czöndör János ásatási technikus.

Irodalom

ILON G. (szerk.) (2007): *Szászsorszépek. Emberábrázolás az őskori Nyugat-Magyarországon. (Die Wunderschönen. Menschendarstellung im urzeitlichen Westungarn. Wonderful Beauties. Human Representations in Prehistoric Western Hungary).* – Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 280 pp.

ILON G. (2011): Szombathely – Oladi plató (Szombathely – Oladi Plateau). – In: FARKAS Cs. (szerk.): *Időcsiga. Újabb eredmények Vas megye őskorának kutatásában. (Zeitschnecke. Neue Forschungsergebnisse zur Vorgeschichte vom Komitat Vas).* (Őskorunk 3) – Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, pp. 41–45.

Kolonits László

Vasvár, Káptalani templom (1. ábra: 26) (Árpád-kor, középkor, újkor)

A Vasvár–Káptalani templom Árpád-kori lelőhelyen – más néven: Szent Mihály-domb, Kisköveshegy (49156) – 2021. október 25. és november 18. között végeztünk tervásatást a szombathelyi Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum, a vasvári Helytörténeti Múzeum és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézete között frissen létrejött együttműködés keretében. A kutatás célja – egy hosszabb távú kutatási projekt első lépéseként – a Járdányi Paulovics István által végzett 1948. évi ásatások (JÁRDÁNYI-PAULOVICS 1949) hitelesítése, valamint a PPKE szakemberei által 2017-ben készített talajradaros felmérések pontosságának ellenőrzése volt.

A 2017-es mérések alapján sikerült az egykori templom helyét pontosan meghatározni, s ezen felvételek nyomán három – egyenként 3 × 5 méteres – szelvényt jelöltünk ki a lelőhelyen, az 1660. hrsz-ú telek területén. Az I–III. szelvények számozása nem a megnyitásuk időrendjében történt, hanem északról dél felé. Az I. és a III. számú szelvények templomfalán belül eső részét teljesen feltártuk, míg a templomon kívül eső szakaszok (temető) befejezése a következő ásatási sze-

zon feladatai közé tartozik. A vírushelyzetből adódó megbetegedések folytán a tervezett létszámnál jelentősen kevesebb hallgatóval és munkatárssal dolgoztunk, emiatt a II. szelvény bontását kénytelenek voltunk 70 cm mélységben fel függeszteni, és teljes feltárását a következő ásatási szezonra halasztottuk.

A feltárás folyamán mind kézi rajzos (felszín-, metszet- és sírrajzok), mind fotó 3D-s dokumentációt készítettünk, az illesztőpontokat, valamint a fontos leletek (érmék, ékszerek, fémtárgyak) pozícióját egyesével is mérőállomással rögzítettük. A munka során folyamatosan fémkereső műszerekkel vizsgáltuk mind a szelvényen belüli felületeket, mind a lelőhely egyéb részeit.

Az I. szelvényt (27. ábra) a templom északi toronyának feltételezett északkeleti sarokpontjánál jelöltük ki. Ezen pont a Járdányi Paulovics által feltárt területekbe nem tartozott bele, azonban az általa rekonstruált alaprajzon határozottan jelezte a torony sarkának befordulását az északi főfal indulása előtt. Mint arra a beszámolók alapján számítani lehetett, a falazásból semmi nem maradt meg,

a helyi lakosok még az alapozás kőanyagát is teljes mértékben kitermelték. Csupán a legalsó kősor alatti habarcsréteg faltjait sikerült megfigyelni közel 2 méteres mélységben, azonban a mintegy 1,8 méter széles falkiszedés északi és déli kontúrja megközelítőleg 1 méter mélységtől jól kivehető volt. Az ennél magasabban fekvő részeket közel egységes, durva törmelék alkotta. A feltárás nem igazolta az ide rekonstruált toronysarkot, azonban a szelvény déli metszetsfalának alján megfigyelhető volt egy észak–déli irányú falkiszedés/sávalapozás alja, amely mintegy 30 cm-rel magasabban indult a nyugat–keleti irányú fal alapozásánál. Közvetlenül az északi fal mellett megfigyeltünk két beásást is, amelyek minden bizonnyal egy-egy sírgödör nyugati, illetve keleti végét alkotják. A toronyfaltól/főfaltól északra eső területet csupán 70 cm mélységig bontottuk, egy jól megfogható új réteg felszínén megállva, ami alatt elképzelhető további sírok jelentkezése. Ezen felület tovább bontása a következő ásatási szezon feladatai közé tartozik.

A II. szelvényt a szentély és a déli mellékhajó radarfelvételek alapján feltételezhető találkozási

27. ábra. Vasvár, Káptalani templom I. szelvény (Fénykép: Zágorhidi Czigány Bertalan)

28. ábra. Vasvár, Káptalani templom III. szelvény (Fénykép: Zágorhidi Czigány Bertalan)

pontjánál jelöltük ki. Sajnálatos módon a fentebb említett okok miatt 70 cm mélységnél meg kellett állnunk a bontómunkával, hogy a másik két szelvény minél teljesebb feltárására koncentráljunk. Ezen mélységig közel egységes törmelékréteg borítja a szelvény csaknem teljes felszínét, régészeti korú objektumot nem figyeltünk meg. Temetésnél a kibontott mélységet szalagok segítségével jeleztük, hogy a következő ásatási szezonban pontos mélységtől folytathassuk itt a munkát.

A III. szelvényt (28. ábra) az I. szelvény déli tükörképeként, az ezen oldalon feltételezett torony délkeleti sarkán jelöltük ki, s az idei feltárásban ez a terület szolgált a legtöbb eredménnyel. Hasonlóan az I. szelvényhez, a déli főfal/toronyfalat itt is az alsó kősorig kitermelték, azonban vonalvezetése élesen kirajzolódott, főleg déli oldalon, az egykori fal és a tőle délre eső kevert temetőföld között megmaradt vékony, bolygatatlan altalaj sávban. A Járdányi Paulovics által feltételezett toronysarok itt sem került elő, azonban a fal-síkból délre kiugró, kisméretű pillér helye igen.

Az épületen kívül eső temetőföldet csupán az első sír – újkori csecsemő – előkerüléséig bontottuk, ezen kis rész feltárása szintén a következő szezon feladatai közé tartozik. A templomon belül, a szelvény északnyugati sarkában sikerült megfigyelnünk egy téglából rakott padlószint töredékét, azonban oly’ kis része esett csupán a feltárt területbe, hogy korának és az épülethez való pontos viszonyának meghatározásához szükséges lesz a későbbiekben nagyobb felületen kibontani. A déli faltól északi irányba induló egykori (sáv)alpozás kiszédésének kontúrja csupán közvetlenül a fal mellett volt megfigyelhető, mivel az ettől északra eső feltárt részeket, egészen a szelvényfalig, egymást is vágó újkori temetkezések (29. ábra) bolygatták. A megfigyelt padlószintet, valamint a szelvény fel nem tárt területét (délre eső temetőföld), az I. szelvényhez hasonlóan geotextillel fedtük le a visszatemetés előtt.

A lelőhely erős bolygatottságát jól mutatja az a tény, hogy míg a felszíni fémkeresős kutatások során is számos középkori tárgy – elsősorban kó-

29. ábra. Sírok a Vasvár, Káptalani templom III. szelvény aljában (Fénykép: Zágorhidi Czigány Bertalan)

dex- és övveretek – kerültek elő, addig a falkiszédek betöltésének alján, valamint az ennek mélyénél is lejjebb elhelyezkedő sírokból is keverten kerültek elő Árpád-kori, középkori és újkori kerámiatöredékek. A részben restaurált fémtárgyak alapján annyit megállapíthatunk, hogy a legkorábbi meghatározható érmék Luxemburgi Zsigmond uralkodásának idejéből származnak. A temetkezések nagy része minden bizonnyal a 17–19. század közötti időre tehető (pártamaradványok). A vasszegek tekintetében pedig elmondható, hogy azok jelentős része nem koporsószeg volt, hanem valamiféle ácsolt faszerkezethez tartoztak. A kódex- és övveretek, gyűrűtöredékek a 14–15. századra tehetőek. A már jelenleg is meghatározható érmék közül a legtöbb a 16. századra keltez-

hető. A feltárt rétegekből nagyszámú szórvány embercsont került elő – terveink szerint ezeket is antropológus vizsgálja meg –, és szintén nagy mennyiségű kerámiatöredék, melyek skálája az Árpád-kortól az újkorig terjed.

A kutatást folytatni szeretnénk az elkövetkező években is a jelenlegi együttműködés keretében, egyrészt az idén be nem fejezett szelvényrészek kibontásával, másrészt az egykori templom további kulcsponjtjainak vizsgálatával. Ennek fontosságát jelzi az is, hogy míg a Járdányi Paulovics által közölt rekonstrukciós rajz nagy vonalaiban helytálló, azonban az idei, kis felületű ásátás során is több olyan részletre derült fény, amelyek nem egyeznek azzal.

A kutatásban résztvevő három intézményen kívül köszönettel tartozunk Vasvár város Önkormányzatának és Tóth Balázs polgármester úrnak, valamint a Vasvári Népfőiskolának az anyagi támogatásért; Lukács Károly és Erdei Ferenc vasvári lakosoknak a helyszínen nyújtott lelkes segítségükért.

Közreműködők: Kolonits László (SM), Zágorhidi Czigány Bertalan (PPKE), Kiss Gábor (SM), Langó Péter (PPKE), Györffy-Villám Zsombor (PPKE) régészek, Zágorhidi Czigány Balázs történész (VHM); Lóki Róbert történész/régésztechnikus (PPKE); Harangi Flórián (PPKE), Némethi János (PPKE), Privári-Mürschberger Jeromos János (PPKE), Torma Péter (SM) régésztechnikusok; Borus Balázs, Dékány Rózsa, Félegyházi Bontond, Neválovits Anna PPKE régészhallgatók; Franta Dezső restaurátor; Fodor Dávid múzeumi munkatárs (VHM); Horváth Norbert, Rácz Ferenc, Révész Gábor, Tóth Zoltán múzeumbárát fémkeresősök.

Irodalom

JÁRDÁNYI-PAULOVICS I. (1949): Káptalani templom a Szent Mihály-dombon. L'église chapitrée sur la colline Saint-Michel. – In: JÁRDÁNYI-PAULOVICS I.: *A vasvári régészeti kutatások eredményei az 1948. évben. Les résultats des recherches archéologiques a Vasvár 1948.* Debrecen, pp. 16–22, VI–X. tábla.

Zágorhidi Czigány Bertalan & Kolonits László

87–89. számú főút, Szombathely északkeleti elkerülő (Szombathely, Kiserdőúti-dűlő; Szombathely, Bogáca-patak környéke; Szombathely, Szibokori-dűlő; Szombathely, Külső-Pecsenyés; Söpte, Szombathelyi-tagok; Szombathely, Repülőtér; Gencsapáti, 100-as lőtér; Szombathely, Metro áruház és Minerva lakótelep lelőhelyek) (2. ábra: 5, 16, 17, 19, 20, 21, 24, 25)
(rézkor, római kor, Árpád-kor, középkor)

A 87–89. számú főút, Szombathely északkeleti elkerülő szakasz megvalósítása projekthez kapcsolódó előzetes régészeti dokumentáció készítése során próbafeltárást végeztünk a beruházás által érintett nyomvonalon. A 2021. november 17. és december 1. közötti időszakban végzett ásatások során összesen 55 kutatóárkot nyitottunk, amelyek összterülete 5566 m² volt.

Az 1. és 2. árkok (ásatásvezető: Anderkó Krisztián) keletre helyezkednek el a *Szombathely–Kiserdőúti-dűlő* (89595) lelőhelytől (2. ábra: 19). A 60–80 cm mély 1. és 2. árok rétegsora: 20–30 cm humusz, alatta 20–40 cm vastag szubhumusz, alul barnássárga agyagos altalaj. Régészeti jelenség csak a 2. árok északi végében, a nyilvántartott régészeti lelőhely területén kívül került elő: az erősen átégett paticsos foltból őskori kerámiatöredékek kerültek a felszínre. A próbafeltárási eredményei alapján a lelőhely kiterjedését bővítettük.

A beruházás érintette a *Szombathely–Bogáca-patak környéke* (68069) lelőhelyet (2. ábra: 17) – 3–14. sz. kutatóárok – (ásatásvezető: Nyerges Éva Ágnes, Kolonits László), amelynek területén 2021. november 17–19. közötti időszakban zajló próbafeltárási alkalmával összesen 12 db 2 méter széles, 50 méter hosszú kutatóárkot nyitottunk. A Szombathely északkeleti oldalán haladó 87. számú főút mentén, nagyjából annak északi oldalán, a Bogáca-patak környezetében mezőgazdasági művelés alatt álló területeken elnyúló régészeti lelőhelyről már korábban ismertek voltak őskori és középkori településmaradványok. A próbafeltárási alkalmával összesen 14 régészeti korú jelenséget tártunk fel. A jelenségek mindegyike települési objektum – oszlophely, gödör, füstölőkemence (30. ábra), nyitott tűztér – volt. A leletanyaguk alapján meghatározható korú feltárt je-

lenségek Árpád-, illetve középkoriak. A lelőhely rétegtani szempontból egysíkúnak tekinthető. A kutatóárkok rétegvizsgálatai lényegében csupán a termő humuszrétegnek a terület emelkedésével párhuzamosan változó vastagságában mutattak eltéréseket. Jellemzően a 30–50 cm vastag termő humuszréteg alatt kevert barnássárgából sárgába váltó, kötött, enyhén homokos, 50–70 cm vastag agygréteg jelentkezett, amelyet az altalaj követett. A régészeti jelenségek a barnássárga kötött agygrétegben mutatkoztak. A 3–14. számú kutatóárkok közül régészeti jelenségeket a 3., 5., 7., 8. és 10. kutatóárkok területén tártunk fel. A 4. kutatóárkokban, a Bogáca-patak korábbi lefűződéseit/medrét lehetett megfigyelni (STR 2). A próbafeltárási során a régészeti jelenségekből Árpád-kori és középkori kerámialeletek, másodlagos helyzetű római kori építési törmelékek (tégla, kő), vastárgy, salak és állatcsont kerültek elő.

A 15–17. árkok (régész: Anderkó Krisztián) negatívnak bizonyultak a teljes rétegsorban. Átlagosan 50–70 cm mély árkokban felül 20–30 cm vastag humusz, alatta 20–30 cm vastag szubhumusz, majd barnássárga agyagos altalaj következett. A 17. árok északi felében vörös színű kavicsos sávok jelentek meg az altalajban.

Szombathely–Szibokori-dűlő (98735) néven nyilvántartott új régészeti lelőhelyet (2. ábra: 25) (régész: Anderkó Krisztián) a 18–19. árkok érintették. A szondákban régészeti jelenség nem került elő, csak recens nyomok voltak megfigyelhetőek. Ugyanitt folytatódtak a 17. árokban jelentkezett vörös színű kavicsos sávok és foltok az altalajban 50–70 cm mélységben.

A 20–21. árkok negatívak voltak (régész: Anderkó Krisztián). A 40–70 cm mély árkok rétegsora: felül 20–30 cm humusz, alatta 20 cm szubhumusz, alul barnássárga agyagos altalaj.

A *Szombathely–Külső-Pecsenyés* (96269) lelőhelyet (2. ábra: 20) (régész: Anderkó Krisztián) a 22. árok északi fele és a 23. árok érintette. Ennek a 2019-ben terepbejárás során megismert, római korra datált lelőhelynek a kutatóárkokkal érintett részein régészeti jelenség nem került elő. A 22. árok déli végében – a lelőhely nyilvántartott területén kívül, 60 cm mélységben egy altalajba vágódó, régészeti jellegű, barna agyagos betöltésű,

30. ábra. Árpád-kori füstölőkemence, Szombathely, Bogáca-patak környéke lelőhelyről (Fénykép: Kolonits László)

korhatározó leletanyag nélküli, a közeli lelőhely miatt feltehetőleg római kori – kör alakú jelenség került elő. Az 50–70 cm mély árokban felül 20–30 cm humusz, 20 cm szubhumusz, majd barnássárga színű agyagos altalajt figyeltünk meg.

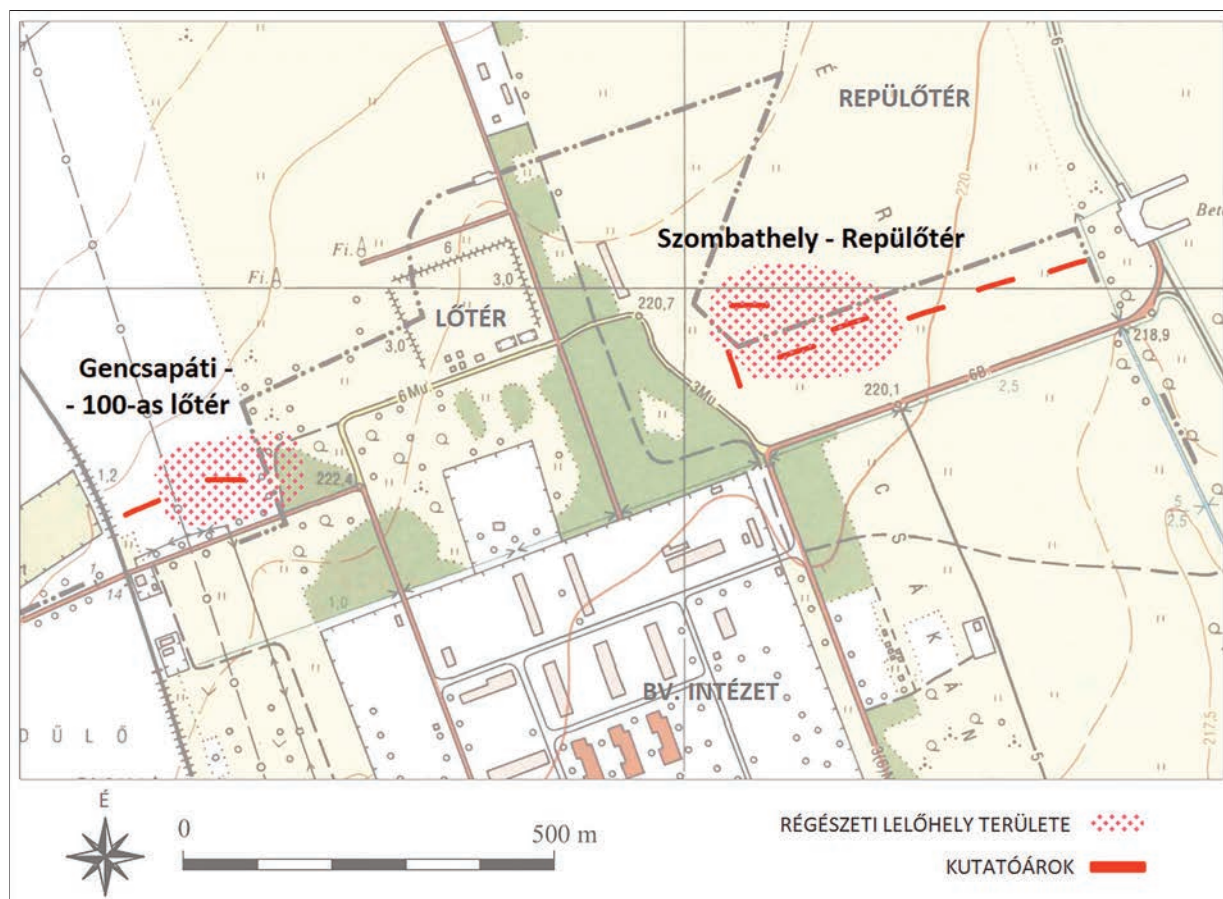
A 24–27. árok (régész: Anderkó Krisztián) feltárása során nem került elő régészeti jelenség. Az árok 50–70 cm mélyek, felül 20–30 cm humusszal, alatta 20 cm szubhumusszal, majd barnássárga agyagos altalajjal.

A 28–41. árok (régész: Anderkó Krisztián) – a volt honvédségi laktanyához tartozó egykori gyakorlótéren – negatívnak bizonyultak. A korábbi területhasználattal miatt a füves, bokros, egyenetlen, árokokkal és dombokkal szabdaltságot kimerítő területen jellemzően 30–70 cm mélyek. Bennük átlagosan 20 cm vastag humusz és szubhumusz, alatta barnássárga altalaj húzódik. A terepbejárásból ismert *Söpte–Szombathelyi-tagok* (96271) régészeti lelőhelyen (2. ábra: 16) nem volt lehetőségünk kutatóárokot nyitni, mert a lelőhely nyugati felén fás, bokros, árokokkal szabdaltságot tartalmazó terület található. A legközelebbi 35. számú árokban régészeti jelenség nem került elő.

A 42–43. árok (régész: Anderkó Krisztián) a Szombathelyi repülőtér déli végén helyezkednek el. A 42. árok keleti végében az altalajba vágódva

recens, negyedkör alakú beásás került elő. Az altalaj nyugat felé emelkedik, a 42. árokban 60 cm mélységben, a 43. árokban 40 cm mélyen került elő. A 42. árokban észak-északkelet–dél-délnyugati irányú keresztező közmű húzódik. Régészeti jelenség nem került elő az árokban.

A Szombathely–Repülőtér régészeti lelőhely (2. ábra: 24) (ásatásvezető: Sánta Barbara) a projekt során vált ismertté (31. ábra). A megnyitott 45., 46. és 48. kutatóárok területén összesen négy objektum – kis méretű gödrök és cölöplyukak – került feltárássra, amelyek feltehetően egy gyéren lakott településhez tartoznak. Az előkerült csekély mennyiségű leletanyag jellegében megegyezik az innen pár száz méter távolságra fekvő, *Gencsapáti–100-as lőtér* lelőhelyen feltárt rézkori gödör anyagával; lehetséges, hogy a két lelőhely összefügg. A 44. és 47. számú árokban nem találtunk régészeti jelenségeket. A repülőtér több mint százéves fennállása során a terület nem állt mezőgazdasági művelés alatt, mélyszántással nem volt bolygatva. A sárgásbarna színű, kb. 0,5 m vastag humuszos réteg alatt jelentkező, sárgásbarna, illetve sárga színű agyagos altalajba ásott objektumok ennek ellenére csak sekélyen voltak megfoghatóak, betöltésük nagyon halvány volt, a humuszban nem látszott.

31. ábra. Újonnan regisztrált lelőhelyek az M87–89. Szombathely-elkerülőút nyomvonalán (Készítő: Seres Viktor, Sánta Barbara)

A Szombathely és Gencsapáti közigazgatási határán, mezőgazdasági művelés alatt álló területen fekvő *Gencsapáti-100-as lőtér* lelőhely (2. ábra: 5) (ásatásvezető: Sánta Barbara) a projekt során vált ismertté (31. ábra). Feltárására 2021 novemberében került sor. Ennek során a jelenleg még aktívan használt 100-as lőtér körüli véderdőtől közvetlenül nyugatra eső területen, a 49. kutatóárok területén mindössze egyetlen gödör került elő, amely a belőle származó csekély mennyiségű leletanyag alapján a rézkorra keltezhető. A beásás viszonylagos nagy mérete, valamint a próbafeltárás során az erdősáv keleti oldalán azonosított, hasonló anyaggal jelentkező *Szombathely-Repülőtér* lelőhely alapján a területet megelőző feltárára javasoltuk.

Az 50–53. árkokban (régész: Sánta Barbara) régészeti lelet és jelenség nem került elő. A nagyjából 40 cm vastag, barna színű humusz alatt boly-

gatatlan sárga, illetve barna színű agyag jelentkezett.

Az 54–55. árkok *Szombathely-Metro áruház és Minerva lakótelep* (67943) lelőhely (2. ábra: 21) területére estek (régész: Sánta Barbara). Az árkok a lelőhely északkeleti részét érintették. Bennük 35–40 cm vastag, sötétbarna színű, helyenként téglatörmelékkel kevert humuszréteg alatt az 55. árokban sárgásbarna agyag, az 54. árokban sárga, homokkal kevert, vaskiválásos agyagréteg húzódtott. Régészeti lelet, jelenség a próbafeltárás során, a lelőhely területén nem került elő.

Közreműködők: Anderkó Krisztián, Kolonits László, Nyerges Éva Ágnes, Sánta Barbara régészek, Kőszegi Ádám, Tártsy Tamás, Torma Péter régésztechnikusok, Czöndör János ásatási technikus, Seres Viktor geodéta.

Anderkó Krisztián & Kolonits László & Nyerges Éva Ágnes & Sánta Barbara

néprajztudomány

ETHNOGRAPHY

Landscape Change and the Transformation of the Socio-Cultural Environment on the Small-Plot Cultivated Vine-growing Hills of South-West Transdanubia¹

Péter Illés

SAVARIA MEGYEI HATÓKÖRŰ VÁROSI MÚZEUM

H-9700 Szombathely, Kisfaludy Sándor utca 9., Hungary

illes.peter@savariamuseum.hu

Abstract

The aim of the study is to give an insight into the socio-cultural micro-environmental transformation of today's Hungarian rural society, to pinpoint at tendencies shaping local lives in connection with agricultural-society processes on a macro level with the help and analysis of on-field interviews and local photo documentations. The chosen field of the ethnographic-anthropological research focusing on the everyday life are the surviving remnant areas of vine-growing hills and enclosed gardens with small-plot cultivation in South-West Transdanubia which though are just one landscape shaping element of the non-urban land and space use in characteristically micro-village and small village parts of the country, their temporal changes and landscape use, however, is just like a 'drop of water in the ocean', a unique reflection of the establishment of the rural hybrid society of the 21st century in Hungary.

KEYWORDS: landscape use, rural society, socio-cultural environment, viticulture, vine-growing hills

Összefoglalás

Tájváltás és szociokulturális környezeti átalakulás a délnyugat-dunántúli kisparcellás művelésű szőlőhegyeken. *A tanulmány célja, hogy terepi interjúk és helyszíni fotódokumentációk segítségével, azok értelmezése és elemzése alapján betekintést kínáljon a mai magyar vidéki társadalom szociokulturális mikrokörnyezeti átalakulásaiba, rámutasson a lokális életvilágokat formáló tendenciákra a makroszintű agrártársadalmi-gazdasági folyamatokkal összefüggésben. A mindennapokra fókuszáló néprajzi-antropológiai kutatás választott terepe a délnyugat-dunántúli kisparcellás művelésű szőlőhegyek és zártkertek fennmaradt maradványterületei, amelyek ugyan csak egy tájalkotó eleme a jellemzően aprófalvas és kistalusi országrész külterületi föld- és területhasználatának, időbeni változásuk és tájhasználatuk azonban, mint „cseppben a tenger”, sajátos tükröképe a 21. századi rurális hibrid társadalom kialakulásának Magyarországon.*

KULCSSZAVAK: tájhasználat, vidéki társadalom, társadalmi-kulturális környezet, borkultúra, szőlőhegyek

The drawback of small-plot land use in Hungary

Agriculture in Hungary was integrated into the economic processes of foodstuff production of global capitalism following the decades of the political Transition to Democracy, its main characteristic feature is the continuous increase of mass food industry production, the operating of the

system of cheap foodstuffs, profit maximisation, the abuse of the resources of the eco-system and nature as a productive force, as well as serving the (post)modern consumption-centred operation of industrial-digital capitalism. In the wake of 'traditional farmers', defined as the historic heirs of the Hungarian peasant society, and the domestic transformation of foodstuff self-determination, manifold relations between agricultural farmers

¹ This paper was supported by the *János Bolyai Research Scholarship of the Hungarian Academy of Sciences* (BO/00730/20). Data referring to the locations, data and subjects of fieldwork interviews, the typed and (digitally) photographed documentation of the manuscript can be found in the Archives of the Department of Ethnography of the Savaria Museum („The Examination of the Changes of Peasant Vine-growing Hills in South-West Transdanubia”, NAd/2407-2021), and the inventory of the Ethnographical Photo Archives.

and urban consumers have come to existence over the past decades (BALOGH *et al.* 2021). The post-communist transition has taken places alongside complex ideological, cultural and economic processes over the past decades, which brought along in-depth and regionally different social structural changes as well. The author believes that as a result of all these the changes and attitudes, parallelisms (see also VAJDA 2019) related to land ownership and land-use, the industrial development around the Millennium within the (inner)peripheral local societies beyond the urban and their agglomerations are the most defining humane agencies in the establishment of the rural landscape diversity which is forming in the 21st century. The continuous withdrawal of historic traditional farming in families and agricultural small-cultivation which has defined Hungarian villages until the recent past leaves confusing traces in its recent totality also in its ecological (anthropogenic) landscape-shaping impacts.² Certain is that just like in historic changes of epochs, the criteria-systems of land-ownership are also defining in their present, as well as changes of ownership rights of useable areas as resources (soil, forest, minerals), and their re-valuation among various social strata (see also MÁTÉ 2015: 157–180, 158). At the same time, in a contradictory way, the wide-range socio-cultural transformation and ideological-economic re-organisation (e.g. ‘environmental consciousness’, ‘sustainability’, ‘climate change’), or despite all these, the pre-industrial ear of villages inherited a manifold spiritual-conscious heritage which still has an impact, (e.g. ‘local traditions’, ‘local resources’), and landscape-related and environmental relic on a micro-level. To an extent that the need for their enumeration and identification (value-inventory movement) (see also KE-MECSI 2018), and their economic utilisation, and the reflecting hereupon are actually present today in the rural economy showing parallelisms

because of the change of production technology features (e.g. ‘local product’, ‘ecological farming’, ‘bio-farming’, ‘innovative agricultural initiatives’), even though these are used only in their temporality, fragments, and partiality.

The former general, traditional land-centric thinking of the Hungarian rural society, the symbolic value of owning land and the inspiration of its keeping and increasing (MOLNÁR 2000: 489), and the breaking of inheriting the family agricultural education, got actually lost by the 21st century. The main thesis of explaining the establishment thereof, which is based on a wide-range of consent, that in the second half of the 20th century, the communist agriculture from the 1950ies based on collectivisation and ‘modern large factories’ created a system leaving only little space for own land-ownership, and cancelled the sales value of the land. This immense change, from the point of view of the survival of rural societies, truly went along with the devaluation of the mentality and cultivation of peasant farms before 1945. At the same time, at the time of state-socialist modernisation domestic cultivation which had been working since 1990 and which enabled a partial land-use and foodstuff production for private purposes (approximately 0,5 hectares around the family house, in gardens, on the land of collective farms, etc.) the complete dissolution of the historic peasantry took place alongside the regressing post-peasant traditions (farming in the family, working for the sake of working itself, adjusting to the notion of self-provision) (SZILÁGYI 2005: 9–16). However, the mass relation of the rural population to the arable land and role it plays in their survival could yet prevail for half a century. This was still the case, when state socialism limited the possibility of owning land as private property on a system level, but the individual role as initiators aimed at gaining goods and resources for the sake of earning profits could not win space and the joint work in collec-

² „Thus the recent real-estate situation in Hungary showed an even more extreme picture than the one before 1945, because at that time the spatial ratio of large factories was half the one of today. This is made worse by the fact that ever since the country became poorer by one million hectares of agricultural land. According to statistics water-work facilities, roads, railroads, housing areas, ‘greenfield’ investments, malls, city centres, holiday resorts and not closer defined ‘others’ took away this amount from former arable lands. Forestation only amounts to a few percent. An estimated 400 000 hectares of cultivated land are rented, or owned by foreign individuals via associations, which equals the area of a county.” – said Bertalan Andrásfalvy in his summary about the agricultural post-situation affecting the entire society at the turn of the Millennium (ANDRÁSFALVY 2009: 17).

tive farms based on collective ownership deeply and constantly penetrated the rural society which came to life in the place of former peasant communities (SÁRKÁNY 2005: 37–46). What is more, if we consider it from a socio-structural point of view, almost half of the Hungarian population, 42%, dealt with agricultural small-farming in some ways to improve their life circumstances, and only 11,2% among them belonged to the collective peasantry, 31,2% were members of the working class and 26,9% were pensioners. In 1990 there were approximately 1,41 million domestic and small farms in Hungary defining the character of Hungarian agriculture, at the specific, late, mass level of 'peasant citizenship' (VALUCH 2002: 203).

The already post-communist, force-(re)capitalising Hungary at the Millennium opened possible spaces for enterprises and markets (e.g.: compensations, agrarian privatisation in the 1990ies, agricultural Ltd.-s) and the accession hereof was the major general, ideological, socio-cultural milestone, when in the year 2004 Hungary joined the European Union and its development paradigms (e.g.: sustainability, knowledge-society, rural development). Societies only slowly followed the political-ideological changes, the reason hereof was that changes pointing towards the establishment of certain pro-market consumer societies have already taken place in the state-socialist agriculture (e.g.: introduction of hourly wages and fixed monthly wages, technology and knowledge-intensive collective operation) until 1990, however, the complex knowledge necessary for operating agricultural factories producing market goods (defining product ranges, production process, selling the end-product) was not available at all among the broad range of society (DOMSCHITZ 2021: 120). Directly before the EU-accession, according to the economic-structural census at the end of the year 2003, there were 766 thousand individual farms and 7813 functioning economic organisations in Hungary (TAKÁCS 2005: 705). The forced and compelling agricultural capitalisation for the village society can be seen in the fact that according to statistics 59% (sic!) of individual farms de-

clared themselves to be producing for their own consumption and 11% were primarily producing goods. Thus, the Hungarian agriculture still existed of small-capacity organisations around the turn of the Millennium, even if the number of individual farms (so-called small factories) showed a declining tendency from the 1970ies-80ies at the era of communist agriculture, which accelerated during the economic transition after 1990.

Ageing was the main reason for the reduction of individual farms before the 1990ies, they by the first decade of the 21st century it was caused by the insufficient profitability of agricultural production, and market and sales problems, as well as the transformation of the former large-company production-organising (e.g.: the disappearance of providing small farmers with base materials, protective agents, professional consultation etc.) (TAKÁCS 2005: 706). The reduction mostly affected farms with an area less than 10 hectares, especially farmers with less than 1 hectares of land who were cultivating around 5.2% of individual economic areas. In the meantime, growth could be depicted on areas above 50 hectares, i.e. the increase of large economies became the defining direction. After almost two decades, nowadays, the data of the Agrarian Census found 234 thousand farmers doing agricultural activities, which shows a (sic!) two-third decline compared to the number of economies from the year 2010.³

In connection with our narrower topic a continuous decrease can be seen in the cultivated areas on the domestic wine-regions as well, on which the role of small-farmers and individual farms is traditionally defining until today. In the year 2003 120 thousand people were dealing with fruit growing on 105 thousand hectares, while 196 thousand people cultivated fruits on an area of 88 thousand hectares, 87% (170 thousand private farmers) of whom cultivated areas less than 0.5 hectares (TAKÁCS 2005: 722). 2020 there was a total of 4.8 million hectares of agricultural land, out of which 82.2% were arable land, 14,8 meadow, and 1.8% orchards (approx. 84 thousand hectares) and 1.3 % grape-growing areas. By 2020 the area of cultivated grape-growing areas was reduced to

³ https://www.ksh.hu/agrarcentzusok_agrarium_2020

62 thousand hectares. It means that just like it can clearly be seen from the statistical figures, the devaluation and regress of small-holder functions, following the European integration and together with the globalisation, and 'de-agriculturalisation' of economic and social structures is still progressing intensively, resulting in the existence of a new, in a rural-sociological sense, hybrid kind of rural society and economy (KOVÁCH 2012: 195–202).

The plot-area heritage of the Kádár era

Plot-areas established in the time of communist-type of agriculture of the Kádár era (1956–1989), which prevailed in several aspects and functions until today, constitute an individual type of areas used by the traditional smallholding which securing the survival of the Hungarian rural society, make up an area of approximately 200 thousand hectares in Hungary these days (CROS KÁRPÁTI *et al.* 2004: 62). The term itself appeared in the decrees after 1955 in connection with the collectivisation and indicated those smallholding areas remaining in gardening cultivation, which were deemed unsuitable for large-scale farming, thus they were distributed among the inhabitants of villages separately. These remaining areas were cultivated in the beginnings indeed as gardens,⁴ thus helping the food self-supply of rural population working characteristically in agriculture. In legal terms they were separated as private property (max. 3.000 square meters) from the home land distributed among members of farming collectives, however, these still became parts of the assisting small-sale agricultural production, especially in regions, where strong oenology and fruit-growing traditions lived on (BALI 2005: 159). Not only the areas cultivated in individual and family gardens became enclosed gardens in the 1970ies-80ies, but also those newly plotted 'hobby-gardens' which served recre-

ational and leisure-time purposes. In the era of land privatisation following the political Transition to Democracy, the modification of the Land Act in the year 1991 forbade the establishment of new enclosed gardens, the Agricultural Land Act (LV/1994) did not use the term of enclosed garden, as a category of area use. A large number of small-parcel, enclosed land-parts with unique agriculture-historic, ethnographic and settlement structural characteristics prevailed after the Transition to Democracy all over Hungary especially in holiday areas having favourable locations, because of which they have a higher real-estate market value than agricultural areas in the non-urban areas (BALI 2005: 156). Apart from the catchment areas of larger towns enclosed garden were characteristically established in northern Hungary (Borsod-Abaúj-Zemplén county), as well as West- and South-Transdanubia (Győr-Moson-Sopron, Vas, Zala, Somogy and Baranya counties) (CROS KÁRPÁTI *et al.* 2004: 52, 1. map).

The geographical distribution of enclosed gardens shows remarkable resemblances with the regions of vine-hills consisting of small-plot peasant estates which were once organised into vine growing hill-communities⁵ in Transdanubia. The reason of this is that just like the historic peasant small-plot vine-hills of medieval origin, located sporadically in the sylvan outskirts of villages were not suitable for the collective and machine-driven cultivation of communist farming collectives in the second half of the 20th century, therefore most of them were declared to be enclosed garden areas. Small plot vine-hills cultivated with mixed farming (grapes, garden, orchard, meadow, field) were not only traditional spaces of self-supplying vine-making, but also the protected areas (ÉGETŐ 2004: 90–96), but also those providing direct food supplies for the entire rural population and quality fruit growing and utilisation, providing an income. The former, mainly vine-hill customs and free noble areas became private

⁴ Land Registries were responsible for handling plot areas in accordance with the Land Act from the year 1967 after the establishment of communist type of agricultural production associations and the strengthening of land clarification. The planned domestic and additional cultivation functions were further differentiated in the 1960ies-70ies by the needs and possibilities for personal land ownership and recreation estates (MT decree 1030/1969).

⁵ For further information about the operation and memorabilia of vine-growing peasant communities with rituals (vineyard jug, vineyard chest, written vineyard register and articles, use of vineyard seal press) similar to handicraft guilds from the Feudal ages, see also ILLÉS 2020: 23–40.

owned areas, providing family property, from the middle of the 19th century, they were entailed from generation to generation and even though they characteristically became smaller and smaller (one hectare, or less), they became widespread in the wake of the values of insisting on own lands and their use and survived until the recent past. Therefore, the areas which were cultivated mainly by hand with little machinery, still relying of local, family work organisations changed into spaces sustaining bio-diversity landscape-environmental, but also social-cultural relict areas. The fruit-cultivating movement dealing also with the further-propagation of old fruit variants of abandoned vine-hills and considering these landscape-species as cultural values began to be established (FARKAS 2018: 402). Their ambiguous situation can be seen in the fact that even though the vast majority of historic small-plot peasant vine-hills do not fall into the category of wine-regions registered as ones of quality areas, their degrading in the post-communist society is ongoing, however, their regionally varying landscape use still exists.

Marginal situations on vine-growing hills in South-West-Transdanubia

Peasant, small-plot cultivated vine-growing hills of medieval origin provided the local rural population a special kind of refuge and means of survival in eras of economic crises (e.g. Osman-Age, World War conflicts) on both individual and family levels. On the other hand, these being in a special kind of seclusion, and having a general, uncertain legal situation and the not clarified social role of those who might even have settled there permanently, compared to the people living in the village community and their deviant way of life, these places have been characterised by a certain degree of liminality a social existence on the borderline of acceptance and exclusion for centuries (ILLÉS 2017: 117). At the time of the state-communist modernisation of the agriculture and rural Hungary after 1948 the small-plot vine-growing hill areas in Central- and South-West-

Transdanubia still stagnated as remnant areas in their regionally changing marginal situation. These were unable to implement monoculture and good-producing, quality wine production, yet their character of giving space to post-peasant traditions helped, even though on a regionally different level, the survival and sustaining of rural populations, thus in their inner peripheral character they still remained useful areas in the rural society. Nevertheless, following the pressure of tradition and the impact of insisting on the vine-growing hill as a place and own property, the work of nurturing of 'local' grape-areas and orchards, meadows, vegetable gardens provided a partial self-supplying and was not primarily meant to create market values. By the 1960ies this function of self-provision also meant that several vineyards in the border areas of communities in Zala county (e.g. the historic-ethnographical Gőcsej small-region) turned into 'vine-quarters' without developing into villages having an own public administration (TÓTH 1965: 121).

The small-plot land use on vine-hills in the communist era was not only operated by rational thinking about survival and thriving. Beyond living the floral environment and land-structure, the private owned vineyard land and the far building thereon marked a 'workspace', but its sense was defined along the inherited life-patterns, by drinking wine together, creating the primary space of community entertainment and striving and living the joy of life (ILLÉS 2017: 32). Even though this happened en masse beyond the institutional work providing the necessary financial means for rural and urban consumption (bicycle, car, housing, foodstuffs, clothing, etc.) in the free-time (see also VALUCH 2021), however the unique pre-industrial existence-situation, the cyclic implementation of person-centred tasks which is shaped together with the changes of the natural environment could still remain further for an alternative, domestic life-management (cf. INGOLD 2000: 201–205). However, the disappearance of former rural farmers who were familiar with practices and organisation of the sustaining micro-plots on the vine-growing hills of typically small-village regions in South-West Transdanubia and

giving them a *raison d'être*, the deterioration of former vine-growing hill areas further away from urban centres became quicker. In a broader social context this was supported by the spreading of modern, urbanisation-related urban life-patterns, the revaluation of holiday-functions and the decrease of the prestige of farming within the families.

Micro-environmental cultural samples and personal inspirations

The traditional cultivators of century-old vineyard-communities have completely disappeared by now. However, their memories based on personal experience from the youth within the families still exists among the adult generation of today, be they still living on site, or those who have been living away for generations. Apart from the joint, traditional work on the vineyard, these memories which refer to individual vine-making and abundant family supplying are holidays. Via Easters, funerals, or grape harvests.

The deep historic tradition of vineyards, the historic knowledge referring to grape-cultivation and vine-making has a strong attracting factor, even though in not too many people. They were the characteristic generation of the economic transition around the Transition to Democracy who were familiar with their family traditions and upon turning middle-aged, or old, they created the proper financial background and began cultivating their own vine-areas and established vineries. The former plot-areas were passed on were paired with expertise of some degree and can still today operate as auxiliary economies, they are continuously trying to find their way. Yet also those, who are familiar with local traditions, are also active because of experience gathered in domestic and plot-are cultivation and are trying to oppose them by making marketable products with a full renewal on the field of cultivation and oenology technology. They conceive it as a kind of innovative, creative activity which can even lead to conflict situations with local communities following traditional cultivating patterns.

People cultivating areas smaller than three hectares do not consider themselves vine-makers, but rather see their activity as a hobby. There are people among smallholders who have a degree in catering and complement the product and service offer of their rural-tourism related enterprises, or join such enterprises, with their own grape-growing and vine-making which is based on it. They have a trend-following perspective and are trying to follow and copy gastronomy and wine-tourism offer elements offered by bigger Hungarian, or famous foreign wine-regions in relation of both products made and local services offered.

Wine shops of traders and wine-tastings and dinners in hotels and restaurants in the regional urban centres, as well as several-day-long gastronomy and wine festivals held in major touristic centres serve as a kind of new conveying media. Apart from presenting a mainly nationally and regionally branded wine-offer, at the same time they spread and require norms of a standardising, urbanised wine-culture and the behaviour and expression forms which so far were not known on traditional cultivation-areas in their surroundings. These, however, bear cultural and value-related differences and those expressing social hierarchies, which force the followers of different community-social habits regarding vineyard cultivation and wine consumption (e.g. wine-drinking at vine-cellars, joint singing, military stories, frivolous stories)⁶ into being closed into their own traditions and familiar social strata, and even cancels it with the change of generations. We must not forget, that wine-knight-hoods regularly representing the vine-growing culture of the Carpathian basin at festivals and following West-European medieval patterns) popularise (see also CSUTÁK 2019: 145–162) a hierarchy (e.g. knights' councils, chairmen, chancellor, marshal etc.) unknown to the surviving West-Transdanubian vineyard-community traditions, rituality and use of insignia (e.g. banners, knights' swords). Actually, they do not support the landscape-specific, cultural continuity, but the re-start and the related tradition-creation,

⁶ About traditional wine-drinking on vineyards, see also ZÁGORHIDI (n.d.: 147, 150–151).

and the planned, research and development based integration into the current trends of consumer capitalism (e.g. culinary art).

Respecting local traditions and striving for innovation

The development of good-producing enterprises at some of the family vineries, trying to uphold regulations and having a permit to sell wine lead, apart from supplementing incomes, to the establishment of regular occupation, with the change of generations, despite ever stricter administrative burdens. The importance of this is that a desire for creating a marketable wine culture at vine-regions which have until recently been isolated not only geographically, but also strongly mentally and culturally (e.g. Kőszeg-hegylja, Vashegy). The individual lives of using the potentials hidden in the family heritage of several generations are examples of true local and micro-level adaptation to large social economic changes and the transformation in the (global) world of wines and wine consumption and this reflected the social transformation at the same time.

The increase of spaces showing beyond the traditional farming behaviour has an ever increasing impact on need of the renewal of growing and wine-treatment technologies and product offer. Some sort of machinery, like electric spraying, or

Figure 1. Modern, laboratory-kind tools of an ecological wine-cellar operating as a winery-enterprise. Gencsapáti

1. ábra. Borászati vállalkozásban működő ökológiai pincészet laboratóriumszerű modern eszközei. Gencsapáti

small tractors used for cultivating the soil is needed even on areas below one hectare, where a hobby-kind of cultivation is done. Cultivating large areas, or those over ten hectares requires intensive technical equipment and organisational development, at the same time manual labour from the family, or hired hands is necessary at work processes, like planting, green-work, pruning, harvesting, even though it is ever harder to employ local workforce. Beyond the most simple wine offering, extra facilities meeting state requirements must be provided for bottling, washing and cleaning.

The rural development subsidy system of the EU had an impact on the people cultivating the inherited areas of small-plot vine-hills, the successors of traditional cultivators as well. Keeping the original vine-growing function, the individual patch-searching, the traditional ageing in wooden barrels and wine-making by means of fermentation makes the farmers rethink their ideas. One way of the technological change in growing and wine-making shows towards organic oenology, which has, because of its being new, a rather experimental character. The gist behind it is, that only organic manure and pesticide which would dissolve in the soil, are left out, instead of copper alternative dissipating materials, herbal teas, so-called compounds are used which can be found in the nature. Bio-wine is made of such ecologically created materials, which in the treatment of wine is based on reducing the amount of sulphur. Bio-dynamic farming pays attention to the interaction of the vine-region and its environment, the cyclicality of the nature, and treats them as one. Natural wines can only be fermented with autochthonous yeast-stems, no sulphur is used, no additives can be used during the treatment of wines. Making wines certified as natural ones started from a French movement, which originates from small family vineries, and which refused the production of mass-wines (MÓD & SIMON 2017: 263). These processes can also be applied on a small-holder level, however, compared to traditional family vineries it requires a different concept of soil- and green-work, plant protection, following of ripening, as well as fermentation and maturation and use of oenology equipment (Figure 1).

Landscape use and hybridisation

The traditional cultural diversity in the small-regions, and especially in the small-villages, of Hungary disappeared and only parts of it survived. The most striking example hereof is the built heritage affecting today's people in a sporadic way, in its details, lonely, surviving its original life and sometimes even in a strange way. Just as even centuries-old rural community traditions which either merged from the outside invisibly into the elder generations, or find their current existence in the local publicity as festive occasions or event elements needing to be 'remembered'. However, relics hidden on the borders of villages, or in forests of vine-hills (e.g. ancient press-houses, vine-hill crosses, wells, head trained vineyards, old fruit trees, etc.) are even more peripheral compared to rural environments.

From the second half of the 20th century we more and more intensively find very differing answers, escape routes and pathfinding on the deep, local level of individuals, families, their various

communities on the small-plot vine-hills which subordinate themselves to various leisure time consumer demands. Family enterprises which started to unfold three decades ago were the structural renewal in quality vine-making areas, the 'Transition on the vine-growing hills' and the successful joining to the capitalist market production. Here even generation shift took place and thus the professionalisation integrating international experience took a new drive. The successors of vineyard owners, doing self-supplying, mixed farming, of former peasant, or post-peasant (fully enclosed) small-plot vine-hills, however, vine-growing and the related oenology and the nurturing of vegetable gardens and orchards is mostly done on a hobby-level. Hand tool, however, are replaced by agricultural machinery, but even so in the wake of experience a closeness to nature, the living of the ancient instinct of cultivating the soil, serving self-supplying to some extent as well and building the traditional, regional land use forms. Unfortunately, there are many abandoned, neglected plots, the abandoning of cultivating land resulted in the past decades in a

Figure 2. Condition of re-forestation and landscape saving on vineyard called Hosszú-hegy of Olaszfa

2. ábra. A vissza erdősülés és a szőlőhegyi tájmentés állapota. Olaszfa, Hosszú-hegy.

major re-forestation (e.g. ecological problem of the aggressive appearance of acacia trees) (Figure 2).

Following the emigration from villages and inheriting unclear ownership relations also hinder the renewal of real-estates and the development of vineyards. Despite all this, the insistence and internal love on and of land-ownership and its turning into cultivatable soil can be perceived. 'I inherited it, so I must do it!', they say. These are individual efforts even within families. Grape growers solve the protection of their land as there is a lack of a farming community on the vine-hills, i.e. vine-communities are not operating. Because of damage caused by game (e.g. rabbits, roes, boars) new landscape shaping factors appeared in fear of the work invested and to protect the goods, like electric fences around certain vine-hill plots, and more and more people protect their bowers with nets from birds and hail.

Today's vine-hill, just like the domestic products do not reach the markets of nearby town centres en mass, and more and more real-estate owners prefer the easier to make and store 'pálinka' from grapes on their vine-hills, just like in case of other fruits. There is nobody who would remember fruit vinegar and their taste at the old houses. Just like the cabbage soured in the cellars, or even cheeses and ham. Old press houses on vine-hills were not only the places of processing grapes and storing wine, but had an important role in the survival of families as chambers where foodstuffs could be stocked. The former, rather vulgar jams, juices, dried fruits, garden fruits which appear these days as local products and are sold in small quantities at farmers' markets, or houses as curiosities (e.g. cash-desk of honour in the Kőszeg-hegyalja small-region) play a role in expanding the offer and make traditional folk object culture live on, just like today's folk art products, and complement the foodstuff overproduction which is the foundation and survival of the global consumer society. The hay of orchards meadows of vine-hills does not mean a profit for the own use, or for the own sale among a broad range of society, as animal husbandry in villages has narrowed down significantly. Not only cattle, but also domestic animals,

like poultry (cocks, chickens, ducks, geese) disappeared from village courtyards in West-Transdanubia, but also from plots on vine-yards. Along the social changes caused by people who are leaving their villages, the autumn grape harvests on the vine-hills which are based on own products, as occasions of families, relatives, friends and colleagues working together, survived in the decades after the millennium. Similar to the winter familiar festival of the pig culling, where the cooperation is not any more in the raised, but the processing of the pork bought for the season to build the community, or have fun together.

Instead of traditional small-family farming, plots on vine-hills can gain new social functions, or can be complemented by those. The spreading of urbanisation-related lifestyle meant that former press-houses were used as recreational real-estates to serve the needs of families. Lately the premises on the vine-hills were made more comfortable, to make their role of representing rural idyllic circumstances, by adding new kinds of spatial elements on the adjacent areas (e.g. pergolas, fireplaces, barbecues, swings) and changing them into guest-houses thus integrating them into the regional economic processes of rural tourism. Archaic press-houses of wooden structure built originally at the Baroque-era of the 18th century and the Reform-Age of the 19th century, just like their successors with clay and brick walls lost their grape processing and wine storing functions, can satisfy the nomad tourism needs of the youth from the towns searching rural adventure. Rural guest-houses on the vine-hills shape the feeling of being close to the nature because of their peripheral position to a feeling of silence, calmness and freedom. The archaic character of the landscape, nature and folk architecture is offered and used as a spectacle, the participation in traditional work processes is an experience.

With the narrowing of the traditional land use based on grape and fruit cultivation new kinds of landscape uses began to unfold. Following the accession of Hungary to the EU in the year 2004, certain vine-hill areas became, island-like, spaces of community initiatives (LEADER) implement-

Figure 3. An example for the establishment of commemorative places on the vineyard: headstone (kopjafa) set in the year 2007 to commemorate the 'vine-judge' on vineyard called Kómár-hegy in Sótöny

3. ábra. Példa a szőlőhegyi emlékezet helyek kialakulására: „hegy-bíró” emlékére 2007-ben állított kopjafa. Sótöny, Kómár-hegy

Figure 4. An example for the landscape-shaping symbolisation: signs with texts placed along the tourist track on the vineyard called Felső-hegy in Balatonkeresztúr

4. ábra. Példa a tájformáló szimbolizációra: szőlőhegyi túraútvonalon elhelyezett szöveges tábla. Balatonkeresztúr, Felső-hegy

ing the European rural paradigm and planned interventions (e.g. Lukácsháza, Csömötei-hegy). Their complex patterns link national and regional characteristics, consumer trends, power shifts within individual localities, the ownership and mentality and spiritual-consciousness related differences of today's passive and active owner generations, the interplay of tradition-losing and tradition-creating, the changes of micro-level social relations and the dynamics of social relations among various remote places and the gaining of spaces of tools of technical development (machines, info-communication tools, internet platforms). Cultural memories, traditional knowledge, as contents of consciousness, intangible values, receive economic roles in a rural development context in activities and self-government and civil society events. However, only in a reflexive way among in communities recognising the heritage potential and being sensible for traditional education elements and mainly in the frames of rural eco- and wine-tourism (e.g. 'open cellars'). At the same time smallholder enterprises dealing with a new kind of vine-making and other mixed farming (grape and fruit cultivation, animal husbandry), local developments, the activities of local and value-communities (Figure 3), the different processes of creating and losing traditions, the re-contextualisation of knowledge

Figure 5. An example for saving values: the Pehm-estate restored by the local mayor on vineyard called Bükkföli-hegy in Csehimindszent

5. ábra. Példa az értékmérésre: a helyi polgármester által megújuló Pehm-birtok. Csehimindszent, Bükkföli-hegy

Figure 6. An example for the planned intervention into the use of space: leisure time strap on the vineyard called Csömötei-hegy in Lukácsháza

6. ábra. Példa a térhasználatban való tervszerű beavatkozásra: szőlőhegyi szabadidős sáv. Lukácsháza, Csömötei-hegy

and notions related to places (e.g. tour routes with signs) (Figure 4) or value saving activities (Figure 5) on the field of tourism and relics increase the hybridisation of local societies, in some places in various patterns.

Today it is already perceivable that the experience-offer (e.g. lookouts, leisure time straps) which is expanding as a result of landscape-shaping developments implementing planned interventions has an impact on the peripheries, thus tourism is gaining importance and it motivates the socio-cultural environment of local societies to renew and reshape (Figure 6). This, however, does work in the direction of the sustainability, but it bolsters the commodification and the shifting of certain vine-hills, or their landscape parts, into island-like leisure time consumer spaces. First and foremost in those areas where remarkable folk architecture memories were preserved and survived, and the formerly real vine-hills became stages of active community value saving activities (Figure 7). A characteristic example hereof is the Vasi-Hegyhát Nature Park, established 2021

with an area of 33 hectares, the 17th member of the Hungarian nature park network, it integrated the vine-hill areas which were recognised as special ‘landscape values’, into the processes of ecotourism.

Figure 7. An example of shaping something into a spectacle: the museum-like ‘Oszkó Country Wine-Cellar-House Museum’ was opened in Oszkó in the year 2020 on the vineyard called Ebtulok (Photo: Zsuzsanna Sohajda)

7. ábra. Példa a spektakulummá alakításra: a 2020-ban megnyílt múzeumszerű „Oszkói Pincetájház”. Oszkó, Ebtulok (Fénykép: Sohajda Zsuzsanna)

Summary

The study wishes to interpret those complex socio-cultural processes which are burdened by several parallelisms and which these days strongly penetrate the landscape-use efforts and tendencies of the Hungarian rural society as a result of the retreat of family cultivation among small-holders. The typically micro- and small-village region of Southwest-Transdanubia, which is at the time the characteristic region of the spreading of small-plot cultivation of vine-hills, is a special region hereof. The remnants of small-plot cultivated vine-hills of the 21st century are also landscape shaping elements of the peripheral land and area use in the small village part of Southwest-Transdanubia, their shifting, however, is a kind of mirror of the existence and changes of rural, hybrid societies. These historic, sometimes even several hundred-year-old vine-growing hills were traditional spaces of self-sustaining and only partly good-producing peasant, or minor aristocrat vine cultures until the middle of the 20th century. These were repurposed in the socialist type of agriculture, established from the 1950ies, remnant

areas as garden-plots which conserved traditional small-cultivation based on family workforce for decades, the mixed landscape-use, and the already only post-peasant activities (e.g. vine-growing, meadow orchards, gardens). Characteristically, the small-plot cultivated vine-growing hills did not turn into places of producing quality goods and vines. Following the political Transition into Democracy (1989/90) a large number of former really vineyard areas remained which gradually lost their self-sustaining cultivation functions as a result of the appearance of modern consumer society needs and turned into recreation areas and once these functions were abandoned, these areas began to decline and turned back into forests. Their landscape use nevertheless still exists in the 21st century in the also regionally changing hybrid rural society, in which the impact of traditional cultural samples inherited from family micro-environments, the striving for innovations creating and sustaining family vine-growing enterprises and the impact of planned interventions and projects validating the European rural development paradigms can be felt on these individual, island-like landscape parts.

Literature

ANDRÁSFALVY B. (2009): Bevezetés – A gazdálkodás következtében végbement földfelszínváltozások vizsgálata a Kárpát-medencében. (Introduction – Examination of land surface changes as a result of farming in the Carpathian Basin) – In: ANDRÁSFALVY B. & VARGYAS G. (eds.): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. A Kárpát-medence felszínének változása a földhasználat és az életmód változásának következtében.* [Anthropogenic ecological changes in the Carpathian Basin. Changes in the surface of the Carpathian Basin as a result of changes in land use and lifestyle.] Budapest, PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan, pp. 9–20. (In Hungarian)

BALI J. (2005): Zártkerti gazdálkodás a 20. század második felében. (Agricultural activities in the second half of the 20th century in the so-called

'zártkerti gazdálkodás' system.) – *Ethnographia* **116**(2): 153–182. (In Hungarian with English summary)

BALOGH P.G., MICHELS A., NEMES G. & SZEGEDY-NÉ FRITZ Á. (2021): A hiányzó láncszem – termelők és fogyasztók összeköttetéseinek dilemmái a rövid élelmiszerláncokban. [The missing link – the dilemmas of connecting producers and consumers in short food chains] – *Fordulat* **29**(2): 109–148. (In Hungarian)

CROS KÁRPÁTI ZS., GUBICZA Cs. & ÓNODI G. (2004): *Kertészek és kertművelők. Urbanizáció vagy vidékfejlesztés? (Home-gardens and gardeners: rural development or urbanisation?)* – Budapest: Mezőgazda Kiadó, 183 pp. (In Hungarian with English summary)

CSUTÁK J. (2019): *A Rend ajánlott olvasmánya. [Recommended reading of the order.]* – Vasszécseny, Európai Borlovagok Magyarországi Rendje, 176 pp. (In Hungarian)

- DOMSCHITZ M. (2021): Mezőgazdaság a (sosem) létező szocializmusban. A kapitalista piacgazdaság Kádár-kori gyökerei. [Agriculture in socialism that (never) exists. The Kádár era roots of the capitalist market economy.] – *Fordulat* 29(2): 287–302. (In Hungarian)
- ÉGETŐ M. (2004): *Vagyon szép szőlőhegyünk... Történeti-néprajzi elemzések közép- és nyugat-dunántúli magyar nyelvű hegytörvények körében 1629–1846. Documentatio Ethnographica 21.* [We have nice vineyards... Historical and ethnographic analyses among the Hungarian-speaking vine-laws of Central and Western Transdanubia 1629–1846.] – Budapest, L'Harmattan Könyvkiadó, 139 pp. (In Hungarian)
- FARKAS J. (2018): „Megtalálnak a fák.” Gyümölcsész-mozgalom Magyarországon. (Adaptive pomology in Hungary.) – *Ethnographia* 129(3): 391–409. (In Hungarian with English summary)
- ILLÉS P. (2017): *Tájfenntartó szőlőhegyi gazdaközösségek. Néprajzi, történeti és szociokulturális antropológiai írások az Őrség, a Vasi-Hegyhát/Kemeneshát és a Kemenesalja kistájokról. (Landscape sustaining wine-growing communities. Ethnographical, historical and sociocultural anthropological writings on Őrség, Vasi-Hegyhát/Kemeneshát and Kemenesalja micro regions.)* – Szombathely, Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum, 231 pp. (In Hungarian with English summary)
- ILLÉS P. (2020): *Paraszti szőlőhegyek a Délnyugat-Dunántúlon (Vas, Zala, Nyugat-Somogy). [Peasant vine-growing hills in south-west Transdanubia (Vas county, Zala county, western part of Somogy county).]* – Szombathely, Vasi Múzeumbarát Egylet, 108 pp. (In Hungarian)
- INGOLD T. (2000): Munka, idő és ipar. – In: FEJŐS Z. (ed.): *Idő és antropológia. Fordítások gyűjteménye.* Budapest, Osiris Kiadó, pp. 191–219. (INGOLD T. (1995): Work, Time and Industry. – *Time & Society* 1: 5–28.)
- KEMECSI L. (2018): A néprajztudomány és a hungarikumok kapcsolata. [Connections between ethnography and so-called ‘Hungarikum’.] – *Honismeret* 46(1): 20–26. (In Hungarian)
- KOVÁCH I. (2012): *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. [The countryside at the turn of the millennium. Structural and power changes in contemporary Hungarian rural society.]* – Budapest, MTA Társadalomtudományi Központ (Szociológiai Intézet), 244 pp. (In Hungarian)
- MÁTÉ G. (2015): Táj és kollektivizálás. A kisparaszti gazdálkodás felszámolásának táji hatásai az egyházaskozári termelészövetkezet területén. (Landscape and collectivization. The landscape effects of the elimination of smallholder farming in the territory of producers’ cooperative of Egyházaskozár.) – In: HORVÁTH S. & Ö. KOVÁCS J. (eds.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. [State violence and collectivization in the communist dictatorship.]* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, pp. 157–180. (In Hungarian)
- MOLNÁR M. (2000): Társadalmi tagozódás. [Social Divisions] – In: PALÁDI-KOVÁCS A. (ed.): *Társadalom. Magyar Néprajz VIII. [Society. Hungarian Ethnography VIII.]* Budapest: Akadémiai Kiadó. pp. 484–531. (In Hungarian)
- MÓD L. & SIMON A. (2017): A terepmunka lehetőségei a borglobalizáció világában. (The Possibilities of Fieldwork in the World of Wineglobalization.) – In: BALOGH B. (ed.): *EthnoLore. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve XXXIV.* Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, pp. 259–276. (In Hungarian with English summary)
- SÁRKÁNY M. (2005): Vállalkozók Varsányban: mezőgazdaság és azon túl a nagyvilág. [Entrepreneurs in Varsány: agriculture and beyond the world.] – In: SCHWARCZ GY., SZARVAS ZS. & SZILÁGYI M. (eds.): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. [Post-peasant traditions and modernization efforts in the Hungarian countryside.]* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, pp. 37–46. (In Hungarian)
- SZILÁGYI M. (2005): Bevezetesként: az utóparaszi hagyományokról. [Introduction: about post-peasant traditions.] – In: SCHWARCZ GY., SZARVAS ZS. & SZILÁGYI M. (eds.): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar*

- vidéken. [Post-peasant traditions and modernization efforts in the Hungarian countryside.] Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, pp. 9–16. (In Hungarian)
- TAKÁCS J. (2005): A magyar mezőgazdaság főbb jellemzői a 2003. évi gazdaságszerkezeti összeírás alapján. I. (The 2003 Farm Structure Survey.) – *Statisztikai Szemle* **83**(8): 705–723. (In Hungarian with English summary in part II.)
- TÓTH J. (1965): *Göcsej népi építésze.* [Folk-architecture of Göcsej small region.] – Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 155 pp. (In Hungarian)
- VAJDA A. (2019): Falusi közösségek, változó életterek, átalakuló lokalitások. (Rural communities, changing life spaces, transforming localities) – In: JAKAB A.Zs. & VAJDA A. (eds.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái.* Kriza Könyvek 45. [Changing Ruralities. Recent forms of rurality.] Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, pp. 11–30. (In Hungarian with English summary)
- VALUCH T. (2002): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* [Hungary's social history in the second half of the 20th century.] – Budapest, Osiris Kiadó, 389 pp. (In Hungarian)
- VALUCH T. (2021): A falusi/paraszti fogyasztás változása a második világháborút követő évtizedekben. (Changes of peasant/villager consumption after the second world war) – *Ethnographia* **132**(1): 117–139. (In Hungarian with English summary)
- ZÁGORHIDI Cz.B. (n. d.): *Oszkó. (Oszkó.)* – N. p., Száz magyar falu könyvesháza Kht., 182 pp. (In Hungarian with English summary)

Történettudomány

HISTORY

A szombathelyi kórház orvosai

Gyógyítás az Emberbaráti Egylet magánkórházában

1823–1914 között

Keppel Csilla

SMIDT MÚZEUM

H-9700 Szombathely, Hollán Ernő utca 2., Hungary

keppel.csilla@savariamuseum.hu

Összefoglalás

A vasi megyeszékhely orvoslástörténeti múltjának meghatározó forrásait a Smidt Múzeum őrzi. A Szombathelyi Emberbaráti Egylet magánkórházának feldolgozatlan iratanyagából, annak az 1823 és 1914 között készült jegyzőkönyveire támaszkodva vizsgáltuk a szombathelyi kórház orvosainak szerepét és tevékenységét, amellyel a helyi kórházkultúra jó hírnevét megalapozták. A kórház főorvosai és helyettes orvosai mindannyian az állami egészségügyi közigazgatásból ismert személyiségekként, koruk kiváló szaktekintélyei voltak, akik osztott munkakörben vállalták az emberbaráti eszme mellett elkötelezve magukat a kórházi betegek gyógyítását.

KULCSSZAVAK: 19. század, egészségügy, Szombathely, kórházi orvosok, filantrópia, egyleti kórház

Abstract

Doctors of the Szombathely Hospital. Healing in the private hospital of the Philanthropic Association between 1823–1914. *Key sources of the medical history past of the seat of Vas county are preserved in the Smidt Museum. Based on the unprocessed documents of the private hospital of Philanthropic Association of Szombathely, we began to investigate the role and activities of the doctors of the hospital in Szombathely, based on which they founded the good reputation of the local hospital culture, using the protocols compiled between 1823 and 1914. Chief physicians and substitute doctors of the hospital were all know personalities of the state healthcare public administration and renown experts of their time who divided their activities being devoted to the spirit of philanthropy and healing the patients in the hospital.*

KEYWORDS: 19th century, healthcare, Szombathely, hospital doctors, philanthropy, association hospitals

Bevezetés

A szombathelyi Emberbaráti Egylet, Magyarország egyik leghosszabb életű, reformkori alapítású egylete 1824–1949 között tartotta fenn magánkórházát. 1946-tól Rajk László (1909–1949) belügyminiszter vezetésével szisztematikusan felszámoltak több száz magyarországi civil szerveződést, így 1949-ben a szombathelyi Emberbaráti Egylet is megszűnt.

Dr. Smidt Lajos (1903–1975), az egyleti kórház utolsó igazgató-főorvosa, a Smidt Múzeum alapítója, aki közismert gyűjtőként ekkor már 35 000

darabos magángyűjteménnyel rendelkezett, a kényeszerű felszámolás után számos egyleti dokumentumot, jegyzőkönyvet, pénztárkönyvet mentett meg az enyészettől. Faller József emberbaráti egyleti, majd közkórházi gondnok¹ a későbbiekben többször is Smidtnél helyezte el az újabban előkerült egyesületi emlékeket (1. ábra). Smidt számára az Emberbaráti Egylet tárgyi és írásos dokumentumainak őrzése egyben orvosi pályafutásának csúcspontjára való emlékezést is jelentette. A történelmi igazságszótok részéről kiszelektált egyleti jegyzőkönyvek együttese különleges. Régi német folyóírással, és 1855-től tisztán magyarul

¹ Az egyleti gondnokot élethossziglan választották. Feladata volt a kórház gazdasági, irodai és pénztári ügyeit vezetni teljes anyagi és erkölcsi felelősség mellett (Részlet az Alapszabályból) (ANONYMUS 1931).

1. ábra. Dr. Faller József bal szélén ül a Szombathelyi Emberbaráti Egylet Nyilvános Jellegű Magánkórházának orvosi karában, 1930-ban (Mellette: dr. Dános József, dr. Templomos-Tempel Ferenc, dr. Szalay Anna és dr. Gyuk Béla) (Smidt Múzeum)

Figure 1. Dr József Faller sitting on the left in the medical faculty of the Public-Character Private Hospital of the Philanthropic Association of Szombathely, 1930 (next to him: Dr József Dános, Dr Ferenc Templomos-Tempel, Dr Anna Szalay and Dr Béla Gyuk) (Smidt Museum)

rótt sorai közt olvasható a vasi megyeszékhely egészségügyi aspektusból megközelíthető, viszonytagságos, mégis emberarcú várostörténete. A Smidt Múzeum feltáratlan, gazdag iratanyagának egyik legértékesebb gyűjteményi részének átfogó feldolgozásával tisztelegtünk a múzeumalapító előtt 2021-ben, kiállítása átadásának 50 éves jubileumán (KEPPEL 2021a). Tanulmányunkban ezúttal a szombathelyi kórházegylet 19. századi történetéből az ott gyógyító orvosok személyét mutatjuk be.

A kórházegylet célkitűzése és betegei

A szombathelyi Emberbaráti Egylet 1823 decemberében alakult meg 91 polgár és két céh tagságával a kórházi ápolásra szoruló szegényebb (magatehetetlen) betegek megsegítésére „Hogy Magyar Hazánk ezen tekintetből is a külföldnél alább való ne légyen”. A szombathelyi emberbarátok

mindenfajta – feudális, középkorias – kényszer-től elhatárolva magukat, szabad akaratukból, önkéntes társulást hoztak létre a „sínlődő Emberiség ügyének felvételére” (ANONYMUS 1825). Az egyleti tagok elsősorban a velük egy háztartásban élő, a patriarchális szemlélet szerint „családjukhoz” tartozó szolgálókat biztosították betegség, a „súlyosabb nyavaláik” idejére a betegápoló intézményben (ANONYMUS 1825). A Szombathelyen 125 éven át egyleti tulajdonban működtetett magánkórház az általános magyar kórházfejlődésnek egy atipikus² esetét képviseli, amelynek strukturális alapját filozófiájában, emberszemléletében a felvilágosodás korának keresztény, filantróp és racionális eszméi adták. Lényegét tekintve a társadalom alsó rétegéhez tartozó szolgálók a kórházi felvétellel mentesültek a munkakötelezettség alól, kiszolgáltatott állapotukban a saját lehetőségeikhez képest jobb körülmények közé kerültek, ahol orvosi felügyelet alatt gondos ápolást,

² A kórházak többsége, még ha egyleti keretek közt indult is, átment városi, majd megyei tulajdonba.

gyógyszeres ellátást, szükség esetén sebészi kezelést, meleg ételt (diétát), tiszta ágyat kaptak.³

Az ispotályban vagy szegényházban a testi bajok orvoslása még csak „másodlagos” feladat volt, míg a tisztán betegápolásra létesült kórodák, a szombathelyihez hasonlóan alapfunkciójuk szerint a gyógyításra specializálódtak. A Szombathelyen 1824-től bérelt lakosztályban – kezdetben három ágygal – megszervezett fekvőbeteg ellátás, majd 1829-től a hétágyas kórházépület funkcionálisan ugyanazt a szándékot követte, mint a környékbeli intézmények (ANONYMUS 1825: 18). A régióban a szombathelyihez hasonlóan Veszprémben (1829), Nagykanizsán (1831), Zalaegerszegen (1833), Kőszegen (1833) és Sopronban (1827) nagyjából egy időben alapított kicsi kórházak/betegházak mindenütt a város patrícusainak szolgálói, a céhlegények, a környékbeli birtokos nemesek házi cselédei betegellátására létesültek. Ezekben az intézményekben természetes törekvésként jelent meg, hogy a kórházat leválasszák a szegényháztól és „tisztán” kórházat alapítsanak (KAPRONCZAY 2005: 36). A szombathelyi emberbarátok alapszabálya (1824) és módosított változatai (1830, 1846, 1876) is hűen őrzik a gondolatot, hogy a gyógyíthatatlan betegek ápolásával nem foglalkoznak. Az erre való mintát a 19. századi magyar kórházügy számára a Bécsben, 1784-ben létesített közkórház adta. A filantrópia templomaként ünnepelt 2000 ágyas, monumentális intézményt II. József (1741–1790) felvilágosult reformintézkedéseinek köszönhetően hozta létre a Nagy Szegényház (Großarmenhaus) működésének közkórházzá történt átalakításával. Funkcionálisan ezzel szétvált a szegénygondozás a gyógyítható betegektől és a gyógyíthatatlanokétól (REITERMEIER 1973: 3). A humanizmust szem előtt tartó uralkodó „emberbaráti szeretetből és a szerencsétlenül jártak iránt való együttérzésből” alapította a kórházat és leszögezte a felvételi rendszabályokban, hogy felekezeti különbségektől függetlenül minden beteget felvesznek (LESKY 1967: 23).

A szombathelyi emberbaráti társaság alapszabályaiban ugyanezen elveket láthatjuk visszaköszönni. Az egyesület célja volt megmenteni, felgyógyítani a szerencsétlenségükben segítség nélkül maradtakat egy, a széles közönség számára hozzáférhető ún. „közönséges”⁴ betegházban. Mindenki, aki e cél mögé állt és a tagdíjat megfizette, tag lehetett az egyesületnél rendre, rangra, nemre való megkülönböztetés nélkül (ANONYMUS 1825: 12). A kis püspöki mezőváros kórházalapítói felfogásában többször visszatérő gondolatként tetten érhető ugyanez a szándék: önhaszon nélküli emberszeretetből (filantrópia) fedél, ápolás, gyógyszer, diéta hozzárendelésével kizárólag gyógyítást szolgáló befogadóhely létrehozása és fenntartása. Ezen intenciók a kor legmodernebb törekvéseinek számítottak. A beteggyógyításra kialakított intézményben, a modern kórházra jellemző módon a diagnózis felállítása után a terápiás kezelések alkalmazásakor gyógyszerekkel és/vagy operatív végeztek beavatkozásokat, valamint az ápoló/gyógyító személyzet elvált a kórházat irányító elnökségtől (SCHEUTZ 2013: 473).

Az egyesület megalakulását elősegítette a városban élő – osztrák, német, észak-itáliai gyökerekkel rendelkező – kereskedők vállalkozói mentalitása. A kórházegyesület fő szervezője Mittermayer Ferenc (1784–1828) természettudományos érdeklődésű gyógyszerész⁵ egyszerre volt a városban létesült első patika tulajdonosaként gyógyáru-kereskedő, (egészség)tudományosan képzett szakember és városbíróként „politikus”⁶ (KÁRPÁTI 1894: 318). A kereskedő, iparos, vendéglátós, világi és egyházi értelmiségiek, megyei/városi hivatalnokok adták mindvégig az elnökségi tagokat. A betegellátás megszervezésére irányuló kezdeményezésük sikere a polgári összesegítésen kívül a potenciális támogatók megnyerésén nyugodott (KEPPEL 2021b: 323–335).

Az emberbaráti kórház anyagi hátterének a biztosításában az első ötven év során jelentős szerepet játszott annak választott protektora Cziráky Antal országbíró (1772–1852), majd lemondása után

³ A szombathelyi emberbaráti egyesület. – *Vas megyei Lapok*, 1870. március 20., p. 2.

⁴ Az Allgemeines Krankenhaus (=német) tükkörfordítása a közönséges kórháznak.

⁵ Tagja volt a Jénai és a Göttingeni Fűvész Társaságnak is. – *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1828. március 19., p. 179.

⁶ Mittermayer 1823-tól városi belső tanácsi tag, 1824–1826 közt a városbírói tisztség viselője, majd 1827-től titkos tanácsosa utódjának, a város egyik legvagyonosabb polgárának, Köntzöl Ferenc kereskedő foglalkozású városbírájának.

gróf Batthyány-Strattmann Fülöp örökös és valóságos főispán (1781–1870).⁷ A dualizmus korában a kórház fenntartási keretei oly mértékben megváltoztak, hogy nem választottak többé kiemelt pártfogót az egyletnél. A kórház modernizálásában és gazdasági háttérének biztosításában a hangsúly – 1855-től a rendszeres városi, 1871-től a megyei, 1899-től az állami dotáció mellett – a nemes alapítványtevőkre helyeződött át⁸ (KEPPEL 2021a).

A kórházi gyógyításban részt vevő személyzet

A szombathelyi kórház létesítéséhez képest száz évvel korábban, 1724-ben kötelezte a Magyar Királyi Helytartótanács a megyéket, hogy „megyei physicus”-okat (megyei főorvosokat) alkalmazzanak a szegény betegek ingyenes gyógyítására és a járványügyi feladatok ellátására. Vas megyében 1762-ben választották meg Ehrlinger Lajost, akinek előírták, hogy Szombathelyen kell laknia (BOROVSKY 1898: 404). A felvilágosodás korának uralkodói rendeleteikkel egyre markánsabban igyekeztek népegészségvédő intézkedéseket fogantatosítani, amelyben a területi alapon működő egészségügyi személyzetre támaszkodtak. Az 1770-ben kihirdetett első birodalmi egészségügyi törvény, a *Generale Normativum in Re Sanitatis* megerősítette a megyei főorvosok szerepét és a hatósági orvosokat központi szakmai vezetésnek rendelte alá. II. József a modern állami hivatalnoki kar nyilvántartási rendszerébe az egészségügyi dolgozókat is bevonva, végérvényesen beemelte a közegészségügyet a közigazgatás felelősségi körébe. Francia mintára bevezette az egészségügyben dolgozókról kért Conduite-listákat. 1786-tól bevezette a havi és negyedéves orvosi jelentések rendszerét, amelyeket a megyei főorvos összegzett a járványok elleni küzdelemről (később az oltások beadásáról), a gyógyszertárak, kórházak ellenőrzéséről és a nyilvántartás alapján a megye területén élő egészségügyi személyzet szak-

mai felügyeletéről. Az ország orvosainak legképzettebbjei közé számítottak a megyei főorvosok. Ebből kifolyólag a 19. század első felében, amikor megyeszékhely típusú városban – a megyei főorvosok hivatali székhelyén – a város az egylet vagy a város földesura kórházat létesített a szegény, rászoruló betegek számára, szinte természetesnek számított, hogy a közjó előmozdítására a hivatalnoki kar egészségügyi személyzete felsorakozott. Ezzel Szombathelyen, a kor színvonalának megfelelően, a gyógyításhoz anyagi eszközöket és humán erőforrást is hozzárendeltek.

A megyei főorvos ugyanannak a páciensi körnek a gyógyítására, amelyért megyei alkalmazásban (béralku alapján) a fizetését kapta, felajánlotta szolgálatait (SZÁLLASI é. n.: 35–36). A Szombathelyen élő, a megye alkalmazásában álló vagy privát orvosokat, gyógyszerészeket, akiket az első nyomtatásban megjelent orvos-statisztikai összeírás is rögzített, mint egészségügyi személyzetet (BUGÁT & FLÓR 1840: 107–110), az alábbi táblázatba gyűjtöttük ki. Közülük a szombathelyi Emberbaráti Egylet kórházában tagként működők neveit vastagon szedtük.

vármegyei hivatalbeliek	Schwester Károly orvosdoktor, vármegyei főorvos Hollán Adolf orvosdoktor, szülész-mester, baromorvos, a megye fősebésze
külön orvosok	Hollán József orvosdoktor Lieberles Bernát orvos-sebészdoktor, a zsidóközség orvosa Lohr Gilbert sebészdoktor, ezredes orvos
külön sebészek	Fischer Ferenc polg. seborvos Kovács János seborvosmester Saly Boldizsár seborvosmester (Swoboda József polg. seborvos ⁹) Weghoffer János polg. seborvos
baromorvos	Vámossy Ignác
gyógyszerészek	Korntheuer Imre helyettes gyógyszerész Neupauer György
fizetési baba	–

⁷ Smidt Múzeum, Szombathely, Az Emberbaráti Egylet közgyűlési és választmányi jegyzőkönyve (a továbbiakban: EE jkv.) 1823–1928., p. 44. Az egyletnek 1827. február 15-én kelt, „Hercz Batthyány Fülöp Főispány Urnak” címzett levele – amelyben megkérlik, hogy „éltető és tenyésztő közép-pont legyen” ő hercegsége az egylet számára – eredetiben megtalálható a jegyzőkönyv oldalai közé hajtogatva.

⁸ MNL VaML Alisp. közg. ir. X. 1996/1896. *A szombathelyi emberbaráti egylet zárszámadása 1895-ik évről*. Szombathely, Nyomatott Gabriel Ágostonnál, 1896.

⁹ Lakik Szent Mártonban, melyet ugyancsak a dualizmus korában csatoltak Szombathelyhez, de a közelsége miatt érdemes legalább zárójelben feltüntetni.

Szombathelyen élő egészségügyi személyzet 1840-ben¹⁰

A szombathelyi filantróp társaság értékrendjét alapvetően az önkéntesség szellemisége határozta meg. A vállalkozások iránt nyitott, kereskedő és üzletét sikeresen vezető iparos-kézműves réteg beadta tudását az ügyvitel, a számadások és az élére állított krajcárok által az egyleti vagyon megsokszorozásába, míg a nemes ügy érdekében az orvosláshoz értők szaktudásukat ajánlották fel. Az alakuló ülésen (1823. december 8.) számba vett személyek közt a második név Saly Boldizsár, a 83. helyen dr. Lohr, míg az utolsók közt Sebastian Pfaff található. A kezdeti lelkesedés az 1824-ben kelt alapszabályban is tetten érhető. Ennek 17. pontja (ANONYMUS 1825) szól az orvosi ellátás személyi és a gyógyszeres kezelések anyagi hátteréről. Dr. Lohr Gilbert ezredorvos, dr. Hollán József orvostudor, dr. Szalay Imre megyei másodorvos – a szombathelyi „füstferedőt”¹¹ megépítő dr. Szalay Imre (1751–1823) megyei főorvos¹² fia – és a seb-orvosok, úgy, mint Pfaff Sebestyén Bernárd megyei járásorvos és Saly Boldizsár – tagdíjuk rendszer megfizetése mellett – ingyen ajánlották fel gyógyító szolgálatukat. Mittermayer Ferenc és Neubauer György patikatulajdonosok a bevett taxa feléért vállalták a gyógyszerek kiszolgáltatását.¹³ Az összesegítés hangulatában ténykedő egészségügyi személyzet összetételére nézve tehát a belgyógyászati/járványügyi esetekhez értő orvostudorból, a külső sérüléseket/sebket/fekélyeket kezelő sebész- és szülésmesterből és végül a gyógyszereket akkoriban még házilag előállító patikusból állt. Ezzel a korszak hivatalos orvoslá-

sában elismertek összes ágát lefedte (ANONYMUS 1825: 20–24).

A gyógyszerész

Az egyletet szervező Mittermayer a patikájában valószínűleg mindannyiukat üzletfélként, partnerként kezelte. Alátámasztja ezt, hogy Mittermayer Ferenc a sóskúti (Sulz, Ausztria) ásványvízforrás első tudományos vegyelemzésébe ugyanezeket az orvosokat vonta be, tehát rendszeres szakmai kapcsolatot ápolt velük. A forrásvíz egykori tulajdonosa özv. Festetich Györgyné Jakabházy Sallér Judit grófnő (1766–1829) felkérésére a gyógyszerész 1822-ben végzett először vegyelemzést a római kortól ismert vasas ízű, savanyúvíz forrásából vett mintán. Az 1800-as évek elején a vizek ásványianyag-összetételének a meghatározása azzal a szándékkal folyt, hogy majd mesterségesen is elő tudjanak állítani gyógyító vizet. Sokan szinte biztosak voltak benne, hogy a természetben minden betegség ellen található egy gyógyforrás. A vegyelemzést 1824-ben ifj. dr. Szalay Imre és von Lohr Gilbert orvos jelenlétében megismételte. Ennek eredménye egy húszoldalas dokumentum, amelyet ugyanebben az évben a szombathelyi Perger Ferenc nyomdájában adott ki (MITTERMAYER 1824).¹⁴

Mittermayer személye és társaságszervező munkája miatti tiszteletből, 44 éves korában esett váratlan halála (1828. március 10.) után is az ő – felesége Katalin, majd Alajos nevű fia tulajdonában maradó – patikájából vette a kórház a gyógyszereket.¹⁵ Az 1824-ből való, vörös kötésben őrzött,

¹⁰ Szombathely lélekszáma közel 4000 fő 1840-ben. Vas vármegye orvosellátottsága – Szombathellyel és Kőszeg szabad királyi várossal együtt – jónak számított: összesen 17 orvosdoktor, 42 kirurgus és egy állatorvos, valamint 12 gyógyszerész működött ekkor.

¹¹ Tudósítás. A Szombathelyen felállított, és a Tekintetes Nem[zetes] Vass Vármegye első Orvosságának Kormányzása alatt való füstferedőrül. Költt Mindszent havának 2. napján, 1817., A hirdetmény fennmarad a Smidt Múzeumon kívül több helyütt, elemzését lásd: Bajzik Zsolt: „Füstferedő” Szombathelyen *Lapok Szombathely történetéből* 1998/67. szám, pp. 1–4.

¹² Dr. Szalay Imre 72 évesen hunyt el Szombathelyen, 1823. február 8-án. 1784-ben Bécsben szerzett orvostudori oklevele alapján 1791-ben választották Vas megye főorvosává. Hivatalba lépésekor már nő, felesége Spreng Constantia (aki alapító tagja az Emberbaráti Egyletnek). A nemesi származású orvosnak már Szombathelyen született meg 1791. november 2-án Szalay Imre Károly János nevű fia (alapító tagja az Emberbaráti Egyletnek), aki 1816/1817-ben szerzett orvostudori oklevelet, és Vas megye másodorvosi pozíciójában 1828-ig élt Szombathelyen. Az idősebb Szalay Imre nevéhez megyei főorvosi posztján a napóleoni hadsereg francia katonáinak ellátása fűződik 1809-ben, valamint a francia mintájú szombathelyi „füstferedő” felállítására 1817-ben.

¹³ EE jkv. 1823–1829., Szombathelyről. *Magyar Kurir*, 1828. július 29., p. 83.

¹⁴ P. Gratian: Die Vita Mineralquelle zu Sulz. *Güssinger Zeitung*, 1930. november 23., pp. 1–2.

http://epa.oszk.hu/03100/03162/00423/pdf/EPA03162_gussinger_zeitung_1930_47.pdf, Hozzáférés: 2022. június 8.

¹⁵ Halálát az 1828. március 16-i közgyűlésen tárgyalták és coadjutor/alelnöki tisztsége helyébe Krautsack Mihályt választották. EE jkv. 1823–1828.; MNL VaML Róm kath. halotti anyakönyv, 1828. március 10.

kézírásos alapszabályt – Sebastian Bernard Pfaff alatt – aláíró „Georg Neupauer” neve mellett nem véletlenül áll németül, hogy „ausgetreten”, azaz kilépett. A második szombathelyi patika, az „Is-ten szeme” 1823 és 1848 közötti tulajdonosa, minden bizonnyal a Mittermayer család dominanciáját felmérve döntött úgy, hogy nem vesz részt az egyesület életében.¹⁶

Neubauert követően a második patikatulajdonos 1857-ben Pillich Ferenc lett, aki belépett az egyesületbe és itt 1861-ben vetette fel a gyógyszer-rendelési tradíciókon való változtatást. Más kórházakban ugyanis felváltva volt szokás megrendelni több gyógyszer-tár esetén a gyógyszereket. A közgyűlés elfogadta érveit, majd megszavazta a városi képviselőseget is vállaló Pillich javára az éves váltásban való működést.¹⁷

Mittermayer Alajos patikus 1862-ben lemondott az egyesületi jegyzőségről, mivel elköltözött a városból. A helyét így az egyesületben Pillich Ferenc vette át, aki 1877-ig lakott Szombathelyen, és az emberbaráti körben az alelnöki funkcióig vitte.

A megyeszékhelyen élő gyógyszer-tulajdonosok, a kórházat fenntartó egyesület irányításában kezdettől fogva fontos szerepet töltöttek be. A szokásos kedvezmények levonása után is érdekeltek voltak a kórház gyógyszerekkel való rendszeres ellátásában. A gyógyszereket az orvosi receptek alapján házilag állították elő és a kórházi rendszabályok szerint a betegeknek az ápoló jelenlétében kellett bevenniük azokat.¹⁸

A betegápoló

A szombathelyi kórház megszervezésekor az egyesületi jegyzőkönyvek alapján a legelső között a betegápolót, Tuska Vencel céhlegényt fizették meg.

Járandóságait meg is emelték, miután céhes tagságát az ápolói munka miatt elveszítette. Az 1825-ben megszavazott évi 24 forintot kérésére 1826-ban évi 48 forintra emelték fel.¹⁹ Ugyanakkor személye ellen 1827-ben panaszok merültek fel, ezek hitelenségének egy kiküldött bizottság járt utána, és megállapította, hogy a panaszok nem olyan súlyosak, így Tuska megmaradhatott szolgálatában.²⁰ Pfaff seborvost ezzel párhuzamosan felkérték, hogy mondja meg a betegápolónak, miként és hogyan kell tennie dolgát.²¹ Feladatát jól láthatta el, mivel 1828-ra már évi 60 forintot szavaztak meg számára.²² A kialakulatlan szabályozás miatt kezdetben (1826/1827) történtek visszaélések a gyógyszereket illetően, ezért megállapították, hogy az intézet számlájára vett orvosságokat magánházakba vinni és ott felhasználni nem lehet.²³ Kezdetben valószínűleg az emeletes kórházépület földszinti helyiségeit alakították ki betegszobáknak, mivel 1833-ban rendelték el, hogy a jövőben valamennyi betegágyat a felső emeletre teszik át. Ez az ápolókra többlet terhet rótt, minthogy ezentúl minden érkező magatehetetlent fel kellett cipelni az emeletre. Az egyesület ezért elhatározta egy erre alkalmas betegápoló és beteghordó szerződését.²⁴

Legközelebb az ápolással kapcsolatosan 1847-ben tárgyalta a közgyűlés Pápay Anna betegápolónő ügyét, aki a megnövekedett betegforgalomra hivatkozva fizetésének felemelését kérvényezte. A problémát megvizsgálva az egyesület úgy döntött, hogy évi díja „10 pengő forinttal megjobbítatik.”²⁵ Ő azonban a szabadságharc utáni kolerajárványban felmondott, utóda Hannusch József lett. A konfliktushelyzetben azonban a kórház vezetősége elsőként fogalmazta meg igényét egy ápoló házaspár alkalmazására.²⁶ Ezt követően a kórházaknál általában megszokott – amely sze-

¹⁶ Az 1824. április 24-én kelt alapszabály (ANONYMUS 1825) 4. pontja értelmében az egyesületből – addigi befizetéseinek hátrahagyása mellett – bárki szabadon kiléphetett.

¹⁷ EE jkv. 6./1861. március 24.

¹⁸ EE anyaga lszn. szálas iratok Nr. 137: Instruktion für den Krankenwärter (német, = Utasítás a betegápolók számára) én. (a továbbiakban: IK)

¹⁹ EE jkv. 1823–1828. p. 33., p. 41. p. 43., Krautsack, Pfaff, Zsoldos és Donászy választmányi tagokat küldték ki, hogy tegyenek jelentést.

²⁰ EE jkv. 1823–1828. p. 44.

²¹ EE jkv. 1823–1828. pp. 48–49.

²² EE jkv. 1823–1828. pp. 49–51.

²³ EE jkv. 1823–1828. p. 41., p. 44., IK

²⁴ EE jkv. Nr.42./1835. augusztus 3.

²⁵ EE jkv. 21./1847. január 24.; EE jkv. 4./1847. február 28.

²⁶ EE jkv. 21./1849. szeptember 16., 24./1849. szeptember 25.

rint a férfiaknak való munkával az ápolót, a női feladatokkal, mint például nőbetegek ellátása vagy a főzés, a feleségét bízták meg – ápolási rend szerint Tarnodi Pált és nejét 1868-ig, Csihály Mihályt és feleségét 1890-ig foglalkoztatta az Emberbaráti Kórház Szombathelyen. A Paulai Szent Vincze rendű apácák 1891-től habár átvették az ápolás körüli szolgálatot, az ápoló házaspár rendszere az első világháború idejéig kimutatható.²⁷

Az orvos

A 19. századi orvostársadalom alapvetően a sokszor még céhes keretek közt működő sebészekre, az egyetemi végzettséget jelentő seborvos és szülészekre, valamint szintén az egyetemi diplomás orvostudorokra oszlott. Az egyetemen ennek megfelelően kezdettől kimutatható a külsérellemmel, balesetesekekkel foglalkozó sebész jelenléte Pfaff Bernárd Sebestyén, valamint Lohr Gilbert személyében, és ezzel párhuzamosan a rangban mindig magasabb megbecsülésnek örvendő, „belbetegségekkel” (belgyógyászattal), járványos helyzetekkel foglalkozó orvostudoré is ifj. Szalay Imre révén.

Neveiket, Mittermayer Ferenc mellett, megtaláljuk már az egyetemi közgyűlésén, 1823. december 23-án, a betegházi intézetet fenntartására megválasztott tizenegy „vezérlő igazgató” tag közt.²⁸ Az orvosok közül a kórházépület tervezési folyamatának kezdetén, 1827. május 17-én felkérték ifj. dr. Szalay Imre megyei (másod)orvost – mint aki többször jár a birodalmi fővárosban –, hogy hozzon Bécsből terveket.²⁹ Mindezekből kitűnik, hogy a kórház rendjének kialakításában, valamint a gyógyítás folyamatában is mindkét orvosi szakágra támaszkodtak az intézetnél. Az újonnan

felhúzott kórházépületben ugyanakkor ifj. Szalay Imre már nem tevékenykedett, mivel 1828-ban kinevezték Sopronban megyei főorvossá és oda költözött.³⁰

Valószínűleg a két orvosi szakág jelenlétének köszönhetően gondolta a valósággal ellentétes módon Bencze (BENCZE 1955: 54–75), hogy a szombathelyi kórházban kezdettől két osztályon folyt a gyógyítás.³¹ A fennmaradt források alapján, bár valóban több szoba állt rendelkezésre az 1829-ben használatba vett emeletes kórházépületben, a három- és négyágyas betegszobákban az ápoltak beosztása nemek szerint történt. Nem állt mögötte sebészeti vagy belgyógyászati eseteket megkülönböztető rendező elv. A kezdeti betegápolás idejéből fennmaradt Pfaff Sebestyén Bernád-féle receptek³² arról tanúskodnak, hogy a birtokba vett új kórház épületében 1829 februárjától létezett egy ún. ötös szoba, amelynek négy ágya volt. Itt minden esetben férfiak számára írta fel a gyógy módot Pfaff, aki némely esetben feljegyezte azt is, hogy a receptre felírt gyógymód alkalmazása az operációig szól (2. ábra). A receptek címettjei közt az ötös szoba különböző számú ágyain felváltva szerepelnek kéményseprő-, fazekas-, lakatos-, asztalos-, szabóságok, inasok, de a hármasszobához minden esetben beteg szolgálólányokat lehet kötni.³³ A recepteken legfeljebb legtöbbször kézírással *Infirmaria Sabariense* felirat áll, amelyet követően gyakran szerepel név szerint a beteg és a foglalkozása is. Smidt orvostörténeti gyűjteményében fennmaradt 75 recept mindegyike 1829-ből való. Az egykori újság szerint „A' társaság a' mindgyárt felállásakor bérben vett szállás”-on „négy esztendő olta [alatt] 227 sínlödö beteg” számára szerzett „enyhítést és gyógyulást.”³⁴ Az intézmény tehát 1824–1828 közt, bérelt helyiségben

²⁷ EE jkv. 19/1868. augusztus 25., EE jkv. 22–23./1868. december 29.; 1890. április 27., 1890. május 18-án Csihályi Györgyné 22 évi betegápolói tevékenysége után munkaképtelensége bekövetkeztében segélyt kért, melyet havi 8 forintban megszavaztak neki, valamint az egyetemi Csihály György temetési költségeit is kifizette. EE lszn. anyaga, Ellenőrzési napló 1906, Bevétel-kiadási napló 1913.

²⁸ EE jkv. 1823–1829 p. 7.: Joseph von Ritter, Georg von Nagy, Michael Krautsak, Mathias Schreiner, Franz Schenk, Carl Donászi, Franz Zannelly, Franz Gyóry, Joseph Szelle, Franz Stallner und Franz Grosinger nevei mellett.

²⁹ EE. jkv. 1823–1829. p. 46.

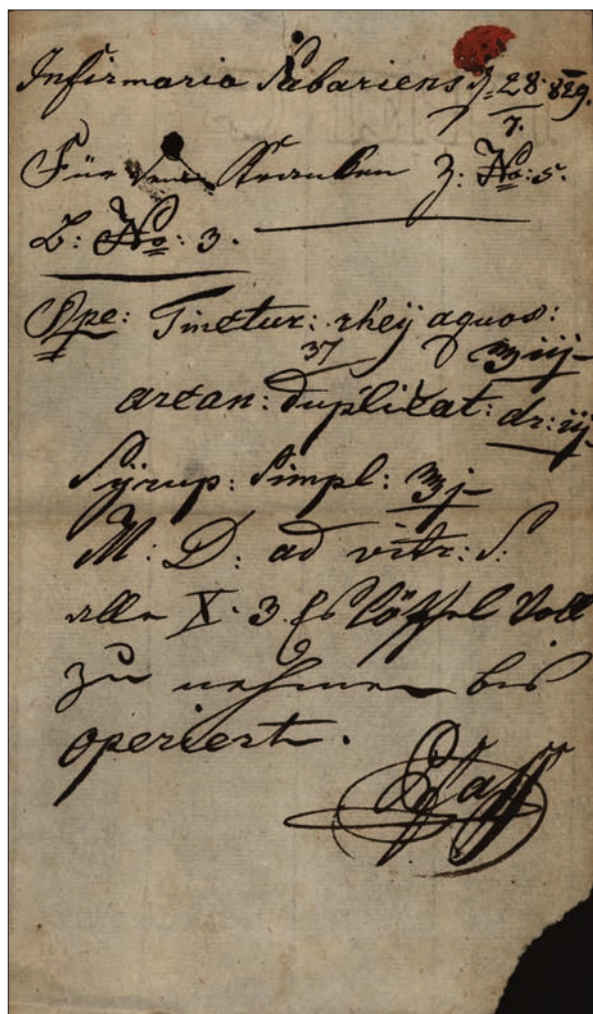
³⁰ Sopronból. – *Magyar Kurir*, 1828. július 25., p. 75.

³¹ Állítása szerint a belgyógyászati 32, a sebészeti osztályon 20 ágyra voltak berendezkedve. Az osztályszerkezetben való működést azonban még az első világháború ideje alatt sem lehet kimutatni. Kezdetben a szobák kialakításánál további szempont volt, hogy a női és férfi betegeket külön tudják tenni, de még semmi esetre sem a betegségek szerinti csoportosítás adta az irányelveket.

³² EE anyaga lszn.

³³ SmM, receptgyűjtemény, leltározatlan, feldolgozatlan anyag.

³⁴ Szombathelyről. *Magyar Kurir*, 1828. július 29., p. 82.

2. ábra. Pfaff Bernárd Sebestyén megyei seborvos 1829. július 28-án írt receptje az Emberbaráti Egylet kórházában, az 5-ös szoba 3-as ágyán fekvő betegnek (Smidt Múzeum)

Figure 2. Prescription written by county doctor Dr Bernárd Sebestyén Pfaff on 28th July 1829 in the hospital of the Philanthropic Association to a patient in bed 3 of the room 5 (Smidt Museum)

való működése idején 227 fős betegforgalmat bonyolított le, míg a kórház hét ágygal történt megnyitásától 1832-ig évente körülbelül 100–120 főt vett gyógykezelés alá, s szolgálta ezzel a közjót.³⁵

Pfaff 1832-ben történt elhalálása után a kórházban teljesített gyógyító munkáját potenciálisan átvehette volna dr. Gilbert von Lohr nemesi

származású ezredorvos, de az ő munkarejét nagy valószínűséggel a Gencsen működő katonai ispotály kötötte le (PÁL 2019: 46–54).

A városban magángyakorlatot folytató sebész és szülésmester – a gazdálkodóként is ismert Saly Boldizsár – a kórházi gyógyításban csak közvetett módon vett részt. Mint alapító tag az egylet első pénztárosaként (kasszatartó = Cassier) tevékenykedett.³⁶ A kórház gazdasági ügyvitelében ereje megfogyatkozásáig fáradzott, amikor erre hivatkozva posztjáról 1855-ben, fél évvel halála előtt lemondott.³⁷ Funkcióját tekintve hasonló szerepet töltött be a város fenntartásában működő szombathelyi polgári ispotály kurátoraként (1827–1836) is. A fizetett spítálytishti, „számadó tiszt” foglalkozás egy gondviselői, gondnoki szerepet jelentett (GORTVAY 1953: 129), amelynek feladatkörébe tartozóan beszámolt a polgári ispotály szükséges kiadásairól a városi tanácsüléseken.³⁸

A kórházban gyógykezelendőket ellátása 1832–1848 közt a következő megyei főorvos, Schwester Károly nevéhez fűződik. A közegészségügyi rendszer differenciálódásának állomásaként 1834-ben ő végezte el a vármegye sebészi kerületeinek újabb felosztását, amely hat területet (Szombathelyi, Kemenesaljai, Körmendi, „Tóthszági”, Kőszegi, Németújvári Kerületet) fedett le (BOROVSKY & SZIKLAY 1898: 405). Érdekes, hogy a megyei (s egyben egyleti) főorvos az Emberbaráti Egyletben csak 1845-ben lett állandó tag, mire a pénztárnoki jelentés alapján „a 82 pengőforintot tellyesen befizette”. Valószínűleg addig ideiglenes tagként havi (1 forintos) hozzájárulásaival volt jelen az egyleti életben.³⁹ Az alapszabályok értelmében az ideiglenes és állandó tagok szava egyenlő súllyal esett latba, de mint egyleti orvos, javaslatára is többször felvettek a kórházba gyógykezelésre eredetileg nem jogosult személyt.⁴⁰

A fürdő, mint egészségügyi létesítmény – egyben a tisztálkodás és kúra helyszíne – körül természetesen volt az orvosok jelenléte (BAJZIK 2015:

³⁵ ST. 89. 163. 1. Krankenregister=Aufnahmsverzeichnis der Kranken des Filantropischen Vereins zu Steinamanger=Betegfelvételi napló (1839–1855), a továbbiakban: EE AK

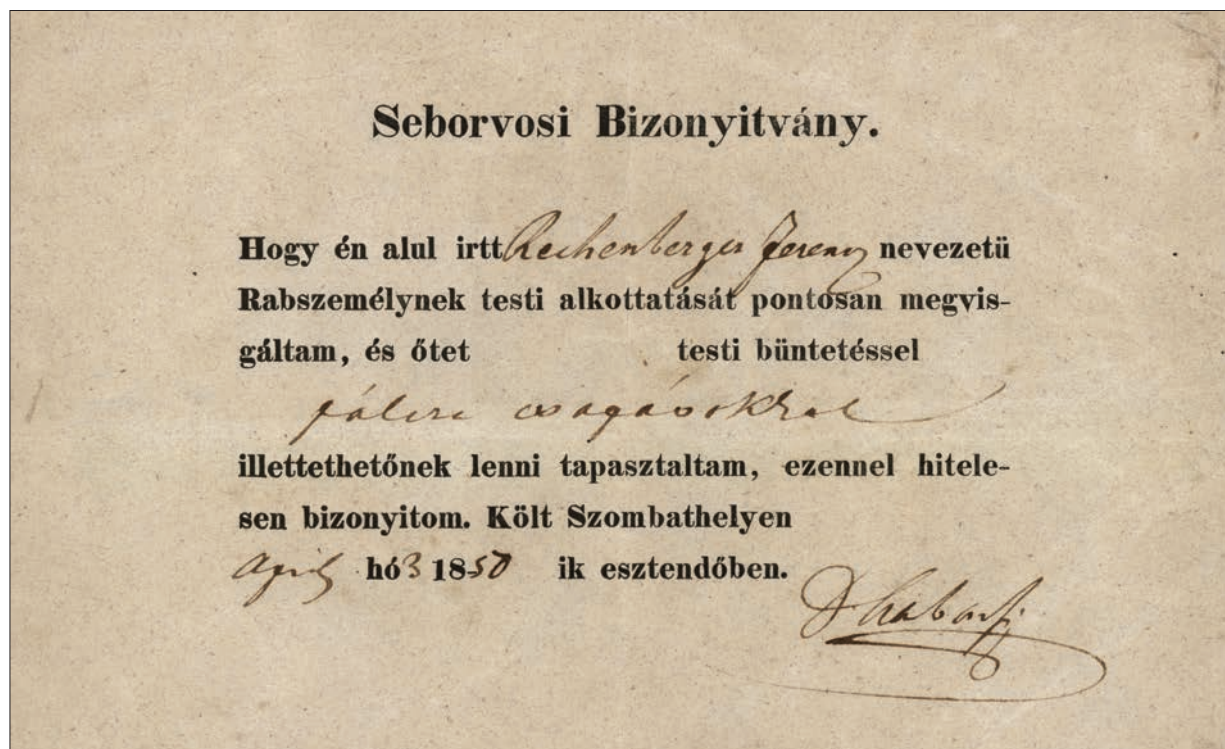
³⁶ EE jkv. 1823–1828., p. 20.

³⁷ EE jkv 9./1855. április 1.

³⁸ MNL VaML Szvkt. Ktjvk. 119/1828/ (67.) Az ispotály esetében ekkor még nem vált szét az ügyviteli és gyógyító felügyelői tevékenység.

³⁹ Ekkor oklevelet állítottak ki a nevére. EE jkv. 1845. március 13. a főorvos halála után a tagsági oklevelét húga, Schwester Anna kisasszony örökölte, aki viszont átengedte Mártony Károly úrnak. EE jkv. 15./1849. július 16.

⁴⁰ EE jkv. 15./1844. szeptember 8., Simon Antal szolgálja, valamint EE AK 1839. november 20., Straule Fülöp elszegényedett kávé eseté.

3. ábra. Botozáshoz kiállított seborvosi bizonyítvány Szabadfy János törvényszéki orvos aláírásával, 1850 (Smidt Múzeum)

Figure 3. Certification issued to a cubbing, signed by forensic doctor Dr János Szabadfy, 1850 (Smidt Museum)

50–51). Az új, Szombathelyen 1846-ban kialakított Vinzent Prießnitz nyomán „hideg és cseppfűrdő”-t is alkalmazó fürdőház részvényesei közt megemlítték Schwester Károly megyei főorvos – táblabíró – nevét is, aki azonban sem maga, sem betegei számára a létesítményt ezt követően már nem hosszú ideig vehette igénybe, mert 1848 tavaszán elhunyt.⁴¹

Ugyanezen év elején Schwester Károly megyei és egyleti elsőorvos segédjül Szabadfy János (1815–1886) orvos,⁴² egyleti tag ingyen ajánlkozott. Az egylet ezt hálásan elfogadta, azonban a jobb rend fenntartása érdekében, a betegek körüli szolgálataért évi 30 forintot szavazott meg neki, és ezzel együtt másodorvossá nevezték ki. Ebből a pozíciójából lépett Schwester elhalálása után a helyébe. Az 1848. június 2-i közgyűlésen Schwes-

ter örököseinek elrendelték kifizetni a 40 pengőforint félévi díját és Szabadfynak megszavazták az egyleti orvosnak járó éves 80 (ezüst pengő) forintot.⁴³ Szabadfy aktívan beleszólt az egylet életébe, orvosi véleményét gyakran kikérték és adtak rá. 1855-ben a kórházi főorvost felvették az egyleti tisztikarba, ezzel mintegy bevonták őt az irányítási folyamatokba.⁴⁴ Szabadfy ettől kezdve egészen 1885-ig, egészsége hanyatlásáig szinte minden közgyűlésen jelen volt (3. ábra).

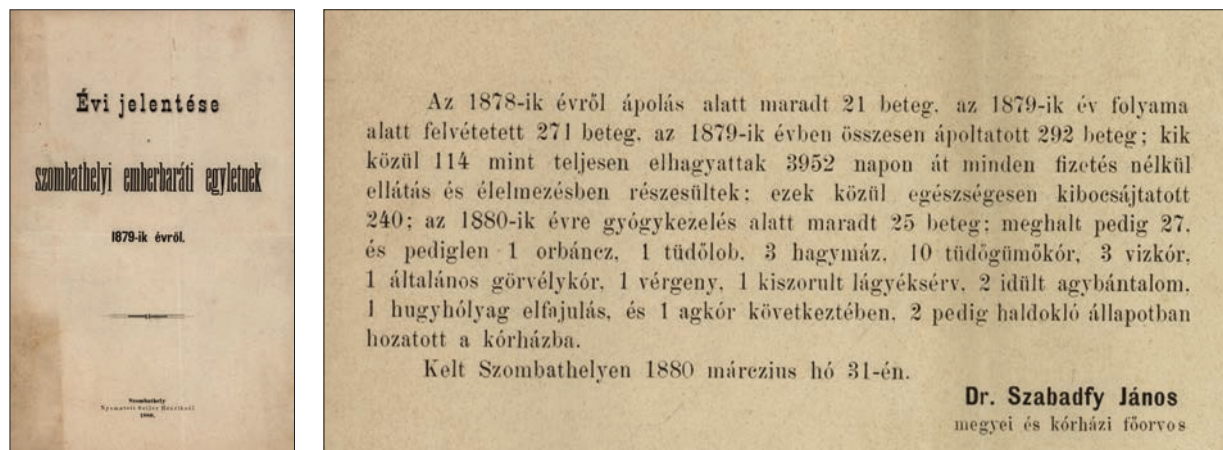
1850-ben házirendet dolgozott ki a betegek számára, amit a kóroda szobáiban bekeretezve függesztettek fel. Ez nyolc pontban határozta meg, hogy a betegeknek a felírt gyógyszereket az ápoló jelenlétében kell bevenniük, hogy az intézményben mindenki számára tilos a dohányzás, valamint a látogatási idő 9-től 12-ig, délután 2-től 6-ig

⁴¹ EE jkv. 1848. június 2., Szombathely, július 15-én. = *Életképek* (Ék.) 1846./2. évf. 157.; Szombathely, október 15-én. = *Életképek*, 1846. október 24. /2. évf. 558.

⁴² EE jkv. Az 1864. április 17-i választmányi ülésén részt vevő Szabadfyt megyei főorvosnak titulálják. Őt megelőzően Horváth Károly volt a megyei főorvos. Ezen időszakban a csornai születésű Szabadfy törvényszéki orvosként, a megye alkalmazásában működött, miután Pesten 1844-ben szerezte diplomáját.

⁴³ EE jkv. 4./1848. február 27.; 13–14./1848. június 2.; Érdekes, hogy Schwester Károly egyleti tagsági oklevelét húga, „Schwester Anna kisasszony” örökölte, aki viszont átengedte Mártony Károly úrnak (EE jkv. 15./1849. július 16.; Dr. Schwester díszoklevelét az egylet 1870. március 7-i ülésén érvénytelennek nyilvánította. Utoljára zálogként Illés Józsefné birtokában volt, aki viszont ekkor elhalálozott.

⁴⁴ EE jkv. 1855. április 1. és április 4.

4. a–b. ábra. Dr. Szabadfy János megyei és kórházi főorvos beszámolója a betegforgalomról az egyesület 1879-ik évről szóló nyomtatott jelentésében (Smidt Múzeum)

Figure 4. a–b. Report to the Association from the year 1879 about the flow of patients made by county and hospital doctor Dr János Szabadfy (Smidt Museum)

(nyáron 8-ig) tart, amely során és azon kívül tilos akármilyen élelmiszert behozni a betegnek. Az élelmiszerbevitelre vonatkozó, még a mainál is szigorúbb rendszabályokat minden bizonnyal a kolera tette indokolttá, amely a szabadságharc leverése körüli időben ütötte fel ismét a fejét az országban, így Szombathelyen is.⁴⁵ Szabadfy János nemcsak az alkalmazott gyógymódokat és betegségeket vezette külön nyomtatványokon, hanem az általa összeállított ápolási eredményeket is közzétette az éves számadások nyomtatott kivonatában. A kórházi orvoslást általánosságban véve e korszakban országos tekintetben Gortvay elég negatívan ítélte meg (GORTVAY 1953: 131). A zsúfolt állapotok okozta fertőzésveszély, a rossz koszt miatt a kórházak eléggé félelmet keltő helyek voltak. A szombathelyi egyleti kórházról azonban biztosan tudható a kétágyas elkülönítő udvari pavilonjának megléte 1849-től. Ezek mellett a jegyzőkönyvi betegstatisztikák és az 1839–1855 közötti időből fennmaradt betegnyilvántartó könyv (EE AK) alapján a kórházban elhunytak közt nem a fertőzések okozta halálmeghalás volt az elsődleges. A diéták tekintetében is többször intézkedtek, hogy azok kiosztása a páciensek számára is átlátható és elfogadható legyen⁴⁶ (GORTVAY

1953: 131). A tisztaságra, a tiszta fehérneműk állandó készletére, az egészséges élelmiszerekre a szombathelyi kórházban a 19. század közepén is már nagy gondot fordítottak.⁴⁷ A mész rendszeres megrendelése mellett az orvos 1863-ban szag nélküli árnyékszék beszerzését javasolta.⁴⁸ 1871-ben 17-ről 25 ágyasra bővítették a kórház kapacitását (4. a–b. ábra). Ekkor, mint ágyszám-bővítések alkalmával mindig, felvetődött a megnövekedett munka miatt az orvos tiszteletdíjának felemelése is, amit Szabadfy a „közjó érdekében” nem fogadott el. Munkája elismerésül 1881-ben végül megkérdezése nélkül emelték éves honoráriumát 150-ről 200 forintra.⁴⁹ Szerepet játszhatott ebben a közegészségügyért végzett számos szakmai sikere mellett az is, hogy a Szombathelyen 1880. augusztus 21–28. közt rendezett Magyar Orvosok és Természetvizsgálók XXI. vándorgyűlésének elnökeként a szakmai eszmecsere színvonalas lebonyolításához is hozzájárult, valamint a kórházlátogatás során az érdeklődők számára a kor színvonalának megfelelő betegellátást is be tudta mutatni. Ezek előkészületében az egyleti másodorvos dr. Alexy Emil (1844–1932) is támogatta. Dr. Alexy szülésorvosi és orvostudori végzettségével – amelyet 1871-ben Bécsben szerzett – 1878 és

⁴⁵ EE jkv. 1850. január 17.

⁴⁶ EE jkv. 1845. február 23., EE jkv. 1855. szeptember 16.

⁴⁷ EE jkv. 9./1845. február 23., ágynemű 9./1847. február 28.; szükséges ágyneműk, ágykabátok, fehérneműk beszerzése: 7./1859. február 12.

⁴⁸ EE jkv. 2./1863. március 7.

⁴⁹ EE jkv. 1871. július 13., 1872. október 3., 1881. május 1.

1919 közt töltötte be a városi főorvos hatósági szerepét.⁵⁰

Szabadfy János megyei főorvos idős kora ellenére mindvégig nyomon követte az orvostudomány fejlődését, ahogyan dr. Alexy Emil is lépést tartott a tudomány újabb felfedezéseivel, és figyelme rendkívül széles spektrumban mozgott. A kettejük közti generációs különbség ellenére többször is együttműködtek életveszélyes – az ipari fejlődés, felgyorsuló és városiasodó életvitel hátulütőjeként megjelenő – esetek ellátásában.⁵¹

Egy altatásos műtét során végzett rutinszerű összmunkájukról a helyi lapban lehet olvasni. 1878-ban a szombathelyi járáshoz tartozó Bucsuban Széll Miklós gazdatisztjének cséplés közben elkapta a lábát a gépszíj, és úgy összeroncsolta, hogy amputálni kellett. A műtét nem a kórházban, hanem a helyszínen zajlott. Szabadfy végezte az altatást, dr. Takács Benedek (járásorvos) asszisztált neki. Magát az amputációt a szerencsétlenség napján éjjel 12 óra körül dr. Alexy Emil hajtotta végre. Miután a műtét jól sikerült, december 20-án a páciens további gyógykezelés céljából bevitték az egyleti kórházba.⁵² Az ehhez hasonló sebészeti esetek kezelésére és a két orvos felszólalására 1880-ban az egylet kiutalt 40 forintot Alexy Emilnek egy operáló székre, aki el is intézte a beszerzését.⁵³ A sebészeti készleteket és a műtétekhez szükséges eszközöket Bécsből vásárolták, ezeknek a tárolásához Alexy kérésére új szekrényt szereztek be, de az orvostudomány állását követve az ő vezetése mellett ruházott be (a vegyelemzésekhez szükséges górcsókészletekbe, fertőtlenítő készületekbe) és fejlesztett rendszeresen az egylet.⁵⁴

Szabadfy János főorvos, egyben a Vas megyei Orvos- és Gyógyszerészegylet elnöke folytonos szembántalmi miatt 1881-től már hivatali teen-

dőt sem mindig tudta ellátni. 1886. október 22-én elhunyt. Halála után az egylet egyhangúlag Alexy Emilt választotta meg főorvosának, aki már a gyengélkedő Szabadfyt is helyettesítette.⁵⁵ A másodorvos dr. Steiner Miksa (1845–?) lett, aki később Szily/Szili-re magyarosította a nevét. 1902-től ifjabb dr. Tempel Ferenc és dr. Dános (eredetileg Deutsch) József is másodorvosként tevékenykedett a kórháznál. Alexy utóbbi munkatársai a városi tisztiorvosi hivatalban, mint szombathelyi kerületi orvosok, beosztotti viszonyban működtek vele együtt. A modernizálódó városi élet hatására – a nemi betegségek terjedése, a belgyógyászati esetek mellett a balesetek gyakorisága okán – a 25–30 ágyas kórház betegforgalma Alexy ideje alatt jelentősen megnőtt. Szabadfy az évenként változó betegforgalom számát 1876-ban még csak 200 és 260 közöttire tette.⁵⁶ Ez a századfordulón, az 1891-ben 40 ágyra létesített új kórházépületben 400–450-re, 1914-ben 751-re emelkedett. Mindezek mellett a kezelendő betegségek összetételére nézve is változó tendenciák mutatkoztak. Alexy városi tiszti főorvosként kezelte a járványos helyzeteket (kolera, tífusz, kanyaró, spanyolnátha), gondoskodott a közveszélyes elmebetegek elszállíttatásáról, felügyelte az egészségügyi személyzet/intézmények működését és vezette a kórházban elhunytak halottvizsgálati jegyzőkönyvét,⁵⁷ a magánkórházban gyógyította a – az 1890-es évektől csökkenő tendenciát mutató – nemi betegségeket, ellátta a sebészeti, belgyógyászati eseteket, sokszor életmentő beavatkozásokkal.⁵⁸ A munkaszeretetről, szókimondásáról és korrektségéről híres egyleti főorvos posztjáról 1914. július 10-én, előrehaladott korára és 40 évi kórházi szolgálatára hivatkozva, 70 évesen mondott le. Kizárólag városi tisztifőorvosi állását tar-

⁵⁰ Alexy Emil már második generációként választotta az orvosi hivatást. Apja Alexy Tóbiás (1812–1894) sebész is Emberbaráti egyleti tag volt. <http://www.vaml.hu/Adattar/Tisztsegek/Foorvos.html> Hozzáférés: 2020. július 2.; Dr. Alexy Emil jubileuma. *Vvm.*, 1903. július 5., p. 4., MNL VaML SZV Közgy. jkv. 48/1878.; Alexy a szombathelyi r. k. Főgimnáziumban érettségizett 1861-ben, osztálytársa volt Széll Kálmánnak, az 50 éves érettségi-találkozón mindketten megjelentek (STEINER 1912: 12).

⁵¹ 1884 augusztusában egy öngyilkossági szándékkal vonatból kiugró ember esetében. MNL VaML Vas vármegye Közigazgatási Bizottságának Iratai (KIB) fl/1884. Főorvosi egészségügyi havi jelentések

⁵² Szerencsétlenség cséplőgép által. *Vasmegyei Közlöny*, 1878. december 22., p. 2.

⁵³ EE jkv. 5/1880. március 24.

⁵⁴ EE jkv. 1884. október 22.; Bakelitfogantyús sebészeti eszközkészlet, Lsz: ST.80.85., EE jkv. 1912. április 19.

⁵⁵ EE jkv. 1886. december 16., EE jkv. 1887. május 15.

⁵⁶ Beküldetett. *VmL* 1881. május 1., p. 2.; Szabadfy, 1876. december 5.; EE jkv. 1890. május 18.

⁵⁷ MNL VaML Szombathely város Tisztiorvosi Hivatalának Iratai. – Halottvizsgálati jegyzőkönyv 1907–1908.

⁵⁸ EE jkv. 1913. május 19.; MNL VaML alisp. közig. ir. X. 59237/1915, Vissza a másvilágról. *Vvm.* 1893. szeptember 10., p. 5.; Riadalom a kórházban. *Vvm.* 1910. szeptember 25., pp. 5–6.

totta meg, bár élete végéig kiváló szellemi frissességnek örvendett, és 1929-ben még egy orvosi szótárt is szerkesztett. Munkája elismerésül köszönetet és éves tiszteletdíjat szavazott neki az egylet, míg utódjául dr. Tempel Ferenc (1876–1939) ekkor kerületi városi, később városi tiszti főorvost választották, a másod orvos dr. Dános József (1875–1945) lett.⁵⁹

Összefoglalás

Az egészségtudományos ismeretek a 19. században egyre gyorsuló mértékben növekedtek. Ezek praktikus alkalmazására a – birodalmi és helyi szinten is az egyre differenciáltabb feladatellátás mellett kiépülő (állami) – közegészségügyi személyzet volt hivatott. Szombathelyen a létrehívásától kezdve tradicionális kereteihez ragaszkodó egyleti magánkórház főorvosait, másod orvosait és gyógyszerbeszállító patikusait a társaság emberbaráti céljaival azonosuló tagjai sorából választotta. A kórház főorvosainak egymást követő során (1824–1914) végigtekintve (ifjabb Szalay/Pfaff – megyei orvos/megyei fősebész, Schwester – me-

gyei főorvos, Szabadfy – megyei főorvos, Alexy – városi főorvos, Tempel – városi kerületi orvos, majd városi tiszti főorvos) megállapíthatjuk, hogy a helyi körülmények közt csúcspozícióban szereplő, magasan kvalifikált, orvosi gyakorlattal rendelkező személyek voltak. Az Emberbaráti Egylet magánkórházának főorvosi tisztét 1886-ig a megyei főorvosok látták el. Ezt követően – a közegészségügyi feladatok megyei szinten már oly mértékben szerteágaztak, hogy mellette nem is lehetett volna osztott munkakört vállalni – a kórházi feladatokat a városi főorvos látta el 1914-ig. A legjobban képzett szakemberek alkalmazásával a szombathelyi Emberbaráti Egylet a kórházi gyógyításnak a korban lehetséges legmagasabb színvonalát garantálta. A filantrópok társasága a „jobb rend érdekében” legkésőbb Schwester Károly megyei főorvos idejétől fogva a feladat mellé a szükséges anyagiakat, az éves tiszteletdíjat is hozzárendelte. Ezzel az önkéntességen alapuló rendszerben is gondoskodott az orvosi munka megbecsüléséről megalapozva az intézmény jó hírnevét. Szombathely legjobb orvosainak sikeres kórházi működését példázza a tény, hogy a vasi megyeszékhelyen sokáig nem is épült más kórház.

Irodalom

ANONYMUS (1825): *Statuten des philanthropischen Vereins, welcher ... in der priv. Stadt Steinamanger, zum Wohl der leidenden Menschheit die Errichtung eines Krankenhauses beabsichtigt.* – Steinamanger, gedruckt bey FranzPerger priv. Buchdrucker, pp. 24.

ANONYMUS (1931): *A Szombathelyi Emberbaráti Egylet és nyilvános jellegű magánkórházának alapszabályai.* – Szombathely, Martineum Könyvnyomda RT., 32 pp.

BAJZIK ZS. (2015): *Fürdőváros – Szombathely.* – In: HORVÁTH SZ. & TÓTH M. (szerk.): *Fürdőélet és egészségturizmus a Dunántúlon az ókortól*

napjainkig. Kaposvár, Rippl–Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum, pp. 49–68.

BENCZE J. (1955): *Vas megye kórházainak (ispótyá) 700 éves története.* – *Orvostörténeti Közlemények* 1: 54–75.

BOROVSKY S. & SZIKLAY J. (szerk.) (1898): *Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája Vasvármegye.* – Budapest, „Apollo” Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 622 pp.

BUGÁT P.A. & FLÓR F. (1840): *Magyarországi orvosrend névsora I. év, 1840-re.* – Pest, Trattner Károly betűivel, 152 pp.

GORTVAY GY. (1953): *Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története I. kötet.* – Budapest, Akadémiai Kiadó, 350 pp.

⁵⁹ EE jkv. 1937. január 16., Az egylet évi 400 korona tiszteletdíjat (mai kifejezéssel élve nyugdíjat) szavazott meg neki, míg ezt megelőzően aktív kórházi főorvosként 1200 korona éves jövedelme volt. Városi főorvosként 400 koronás díjazásban részesült a neki beosztott másik két városi kerületi orvossal azonosan. Összehasonlításul Mezihradsky Kálmán (1851–1926) megyei tiszti főorvosi keresete 2400 korona és pluszban, mint állami gyermekmenhelyi igazgatóé 2000 korona volt. EE jkv. 1914. július 14., MNL VaML alisp. köz. ir. X.26/1902., Kimutatás 1902. december 31-én. MNL VaML Vas Megye tisztiorvosának iratai 1902–1908.

- KAPRONCZAY K. (2005): *Az ápolás-, ápolóképzés és kórházügy története Magyarországon*. – Budapest, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Levéltár, 79. pp.
- KÁRPÁTI K. (1894): *Szombathely – Savaria rend. tanácsu város monographiája*. – Szombathely, Bertalanffy ny., 531 pp.
- KEPPEL Cs. (2021a): Szombathely egészségügyének története, különös tekintettel kórházainak működésére (1823–1923). – PhD értekezés, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar, 259 pp.
- KEPPEL Cs. (2021b): „A szenvedő emberiség iránt való jótekonyságnak” legnemesebb pártolói. A szombathelyi kórházügy kiemelkedő támogatói a 19. században. – *Vasi Szemle* 75(3): 323–335.
- LESKY E. (1967): Das Wiener Allgemeine Krankenhaus. Seine Gründung und Wirkung auf deutsche Spitäler. – *Clio Medica Acta Academiae Internationalis Historiae Medicinae* 2(1): 23–37.
- MITTERMAYR F. (1824): *Beschreibung des in Eisenburger Comitatzu Sulz (Sós-Kút) befindlichen und chemisch untersuchten Mineral-Wassers*. – Steinamanger, gedruckt von Franz Perger, priv. Buchdrucker in Steinamanger, 20 pp.
- PÁL F. (2019): A „gencsi ispita”. – *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 46(1): 46–54.
- REITERMEIER U. (1973): *Die Jugendfürsorge in Wien als kommunale Aufgabe unter besonderer Berücksichtigung des Gesundheitswesens 1896–1923*. Dissertationsarbeit, Wien, 113 pp.
- SCHEUTZ M. (2013): Die Persistenz schlechter Luft und der Charme der Peripherie. Krankenhäuser in der österreichischen Stadt der Neuzeit. – In: MORSCHER L., SCHEUTZ M. & SCHUSTER W. (szerk.): *Orte der Stadt im Wandel vom Mittelalter zur Gegenwart*. Innsbruck, Treffpunkte, Verkehr und Fürsorge, pp. 473–508.
- STEINER M. (1912): *A szombathelyi r. k. Főgimnázium Értesítője, 1911–1912 évre*. – Szombathely, Egyházmegyei Nyomda, 127 pp.
- SZÁLLÁSI Á. (é. n.): *Szegényháztól a kórházig. Esztergom egészségügyének története*. – Esztergom, Komárom Megyei Nyomda Vállalat, 164 pp.

Muzeális könyvek a Smidt Múzeumban II. rész. Régi Magyar Könyvtár

Tangl Balázs

SMIDT MÚZEUM

H-9700 Szombathely, Hollán Ernő utca 2., Hungary
tangl.balazs@savariamuseum.hu

Összefoglalás

A Smidt Múzeum rendkívül gazdag és sokszínű gyűjteményének kiemelkedő részét képezi a muzeális – 1850 előtt kiadott – könyvgyűjteménye. A Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője 43. kötetében kezdtük meg az 1711 előtti nyomtatványok publikálását. Az ősnymtatványok és az antikvák után a 17. századi hungarikákat közöljük részletes bibliográfia és példányleírással.

KULCSSZAVAK: muzeális könyv, régi magyar könyvtár, RMK, hungarika, katalógus

Abstract

Early printed books in the Smidt Museum, Part II. Old Hungarian Library. *An outstanding part of the Smidt Museum's extremely rich and diverse collection is the early printed books, published before 1850. The publication of the pre-1711 publications began in volume 43 of the Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője. After the incunabula and the antiqua, we publish the 17th century Hungarikums with a detailed bibliography and descriptions of the copies.*

KEYWORDS: early printed books, Old Hungarian Library, RMK, Hungarikum, catalogue

Bevezetés

A Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője 43. kötetében kezdtük meg a Smidt Múzeum 1711 előtt megjelent muzeális könyveinek a bemutatását. Az ősnymtatványok és az antikvák után a mostani második részben a 17. századi hungarikákat ismertjük. Összesen 31 címet (25 kötetet és 1 fragmentumot) közlünk részletes bibliográfia és példányleírással, a korábbi gyakorlatnak megfelelően kronologikus rendben. Az egyes tételek leírása követi az első részben ismerttetett módszertant. Eszerint minden tétel számozott, melyek mellett a kötet leltári számát közöljük, valamint itt jeleztük szögletes zárójelben, ha kolligátumról vagy töredékről van szó. Ezt követi a két részből álló részletes leírás: a bibliográfiai leírás szakirodalmi hivatkozással, mely a teljes, ideális példány adatait közli, valamint a példányleírás, mely a múzeum saját példányának az ismertetését adja, annak egyedi jellemzőivel.

Miközben az ősnymtatványokról és az antikvák-ról számos tanulmány jelent meg, elsősorban Smidt Erzsébet tollából, addig a múzeum 17. századi hungarikái annak ellenére kaptak kevesebb figyelmet, hogy ezen korszakból is több, kiemelkedő nyomtatvány van a gyűjteményben. Ezek közül hármat érdemes kiemelni. Az első egy 1680-as müncheni kiadású *Missale Romanum* végéhez kötött *Missae in festis propriis ss patronorum regni Hungariae* (Szentmisék a Magyar Királyság legszentebb pártfogóinak szent ünnepein), melyet nem sikerült a szakirodalomban megtalálni, így feltehetően ez az egyetlen ismert példány, ráadásul a misekönyvet sem találtuk más magyarországi gyűjteményben. Noha a kérdéses nyomtatványnak nincs önálló címlapja, a kiadás adatai szinte bizonyosan megegyeznek a Missaléival, hiszen a betűkészlete és a jellegzetes iniciálék is azonosak.

A második kiemelendő nyomtatvány egy 1627-es kassai kalendárium, mely a korban kalendáriumok

és prognosztikonok egész sorát jegyző Fröhlich Dávid¹ neve alatt jelent meg, és melyből mindössze egyetlen másik példány ismert. Ez az Országos Széchényi Könyvtárban lévő Todoroszku–Horváth hagyatékban található, ráadásul az is töredékes. Sajnos a Smidt Múzeum példánya sem teljes, de különlegessége, hogy nincs bekötve, hanem krúdában maradt fenn, egy része ráadásul fel sincs vágva.

Végül a harmadik érdekesség egy ritka Várad-i Biblia. A Szenci Kertész Ábrahám által nyomtatott Biblia különlegessége, hogy az 1657-ben megkezdett munkát az 1660-as török ostrom miatt csak Kolozsváron fejezték be. A Biblia megjelenítésére hatalmas erőforrásokat mozgattak meg a korban, hiszen azt még Szenci Molnár Albert vette tervebe és az előkészületeket I. Rákóczi György támogatásával kezdték meg az 1630-as évek végén. A nagyváradi nyomdát is kifejezetten ezért hozták létre, költségeit pedig olyan emberek támogatták, mint Bethlen István, Rhédey Ferenc, Barcsay Ákos és Gyulai Ferenc várad-i kapitány. Károli szövegét Köleséri Sámuel nagyváradi teológiai tanár nézte át és látta el magyarázatokkal. A vállalkozás fontosságát jelzi, hogy a nagyváradi vár védői a vár feladásának fejében kikötötték a nyomda szabad elszállítását, melynek köszönhetően a munkát végül Kolozsváron be tudták fejezni. Becslések szerint mindössze 1500 példány készült el és napjainkban körülbelül 200 példány ismert. (V. Ecsedy 1993.)

A fenti nyomtatványok mellett természetesen a gyűjtemény többi kötete sem kevésbé jelentős. Meghatározóak a vallásos tematikájúak, így több Pázmány Péter prédikáció, Illyés András szentek életének 1705–1707-es magyar nyelvű nagyszombati kiadása (*A keresztyéni életnek példája és tüköre*) és négy Káldi Biblia (valamennyi Formika Máté 1626-os bécsi kiadása) is található a múzeumban. Szintén említésre méltó, hogy számos *Apponyi* (vagyis külföldön, nem magyar szerzőtől, nem magyar nyelven, de magyar tematikájú nyomtatvány) is található a múzeum gyűjteményében. Ezek főleg Rákóczi Ferencsel, Thököly Imrével, illetve a török háborúkkal foglalkozó országleírások, de van egy érdekes propagandakiadvány is, melyet a Habsburg udvar megrendelésére bocsá-

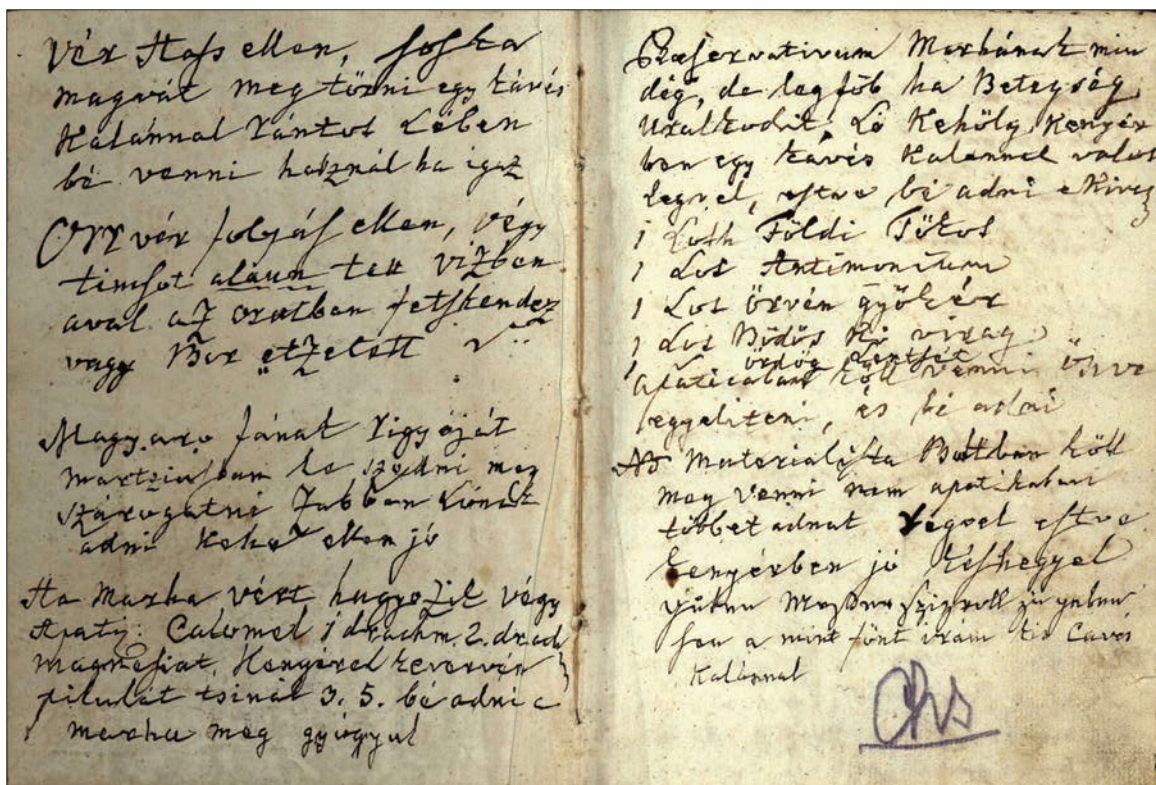

1. ábra. Várad-i Biblia Újtestamentumának címlapja
Figure 1. Title page of the New Testament of Várad Bible

tottak ki a Wesselényi-féle összeesküvés résztvevőinek tárgyalása és kivégzése alkalmából. A neves németalföldi metsző, Cornelius Meyssens illusztrációival készült nyomtatvány a Német-római Birodalom több városban (így Prágában, Nürnbergben, Ingolstadtban és Bécsben) egyszerre látott napvilágot, melyek közül a múzeumban a bécsi kiadás található meg.

A múzeum gyűjteményében található olyan, a korban népszerű és széles körben elterjedt műveket is, mint Antonio de Guevara királytükrenek a magyar fordítása, vagy Lippay János *Posoni Kert és Gyümölcsös Kert* című művei, az első magyar kertészeti munkák, melyeket bátyja, Lippay György esztergomi érsek kérésére írt. De olyan érdekességek is, mint gróf Erdődy Klára Erzsébet 1694-ben a pozsonyi klarissza templomban tett ünnepélyes fogadalma alkalmából egy ismeretlen fe-

¹ Fröhlich Dávid munkásságára részletesen lásd: Hajós 1997.

2. ábra. Különbözö gyógyászati receptek Lippay János 1664-ben megjelent *Posoni Kert* című munkájában

Figure 2. Various medicinal prescriptions in János Lippay's work *The Poson Garden*, published in 1664

3. ábra. Nádasdy Ferenc kivégzése Cornelius Meyssens 1671-es metszetén

Figure 3. The execution of Ferenc Nádasdy in Cornelius Meyssen's engraving of 1671

rences szerzetes által mondott prédikációnak a negyedréttű kiadványa.

Végezetül meg kell jegyezni, hogy sajnos két lappangó nyomtatvány is van a múzeumban. Ezek szerepelnek ugyan a leltárkönyvben, de utolsó, 1987-es revíziójuk óta nincsenek meg. Ezek bibliográfiai leírását a jegyzék végén külön tüntettük fel.

Rövidítésjegyzék

ff. – folia (fólió)

fig. chalcogr. – figura chalcographica (rézmetszet)

fig. xylogr. – figura xylographica (fametszet)

fol. tit. col. – pars quaedam paginae titularis rubro impressa (címlapon vörös nyomás)

hun. – lingua Hungarica (magyar)

ill. – illustratio (illusztráció)

illustr. – illustrator (illusztrátor)

init. – initiale (iniciálé)

lat. – latine (latin)

orn. – ornamentum (könyvdísz, záródísz)

pp. – paginae (oldal)

praef. – praefatio (előszó)

sign. – signum (nyomdásjél)

tab. geogr. – tabula geographica (földrajzi tábla)

tit. chalcogr. – titulus chalcographicus (rézmetszetes díscímlap)

transl. – translator (fordító)

Könyvjegyzék

1. SK.87.10.1.

Pázmány Péter: Isteni igazságra vezérleo kalavz... (Lat. et Hun.)

Posonban [Bratislava]: [typ. archiepiscopalis], M.DC.XIII. [1613]

2°;):(⁴ –):():(⁴, A⁴–Z⁴, Aa⁴–Zz⁴, Aaa⁴–Zzz⁴, Aaaa⁴–Zzzz⁴, Aaaaa⁴–Kkkkk⁴, a⁴–g⁴, A⁴–Q³⁺¹ = [24], 816, LVI, 126 pp., ill.: tit. chalcogr., 1 sign., init. orn.

RMNy 1059., RMK I. 443.

A. Hiányzik a címlap és a):(⁴,):():(⁴,):():(⁴, A₄, B⁴, C⁴, M₁, M₄, F₂₋₃ levelek.

B. Papírtáblás kötésben, hárombordás gerinc, egykor vörös metszés.

C. 1. Ad adm. Rndo Dno Michaelae Posgai Parocho Högyésziense mihi commodatus, fors inventarium Parochiae ejusdem (előzéklap recto, kézírás)

2. Ismeretlen címeres pecsét (A₁ recto)

D. 1. Mesteri Contractus Költ 17^{ik} aug. 834. Kezdődött 1835^{ik} Sz.György naplán

2. Latin nyelvű bejegyzés (Zz₂ recto, kézírás)

2/A. SK.73.28.1.

Szent Biblia. Az egész keresztyénségben bevött régi deák bötüböl magyarra fordította a Jésus-alatt vitézkedő társaság-béli nagy-szombati Káldi György pap.

Bécben [Wien]: Formika Máté, M.DC.XXVI. [1626]

2°; []², A⁶–Z⁶, Aa⁶–Zz⁶, Aaa⁶–Zzz⁶,):(⁸, Aaaa⁶–Eeee⁶, Ffff⁸, Gggg⁶–Zzzz⁶, Aaaaa⁶–Hhhh⁶, liiii⁴, a⁶–c⁶, d⁵ = [4], 1176 [recte 1196], [32], 44, [2] pp. ill.: tit. chalcogr., init., orn.

RMNy 1352., RMK I. 551.

A. Hiányzik az Ffff₅₋₆ levél.

B. 18. századi barna bőrkötés, ötbordás gerincen aranyozott, vaknyomásos, virágmintás díszítés, a második mezőben sárga, a harmadikban vörös ragasztott bőrcímke, melyeken az alábbi felirat olvasható: BIBLIA SACRA / HUNGARIA [sic!]. Vörös metszés, vörös színű előzéklap.

C. 1. Ex Libris Emerici Verebély (előzéklap verso, kézírás)

2. Csontos Ferenc (előzéklap verso, kézírás, átsatírozva)

3. Csontos Ferenc (címlap, kézírás, átsatírozva)

4. Sigray Ferenc (címlap, kézírás, áthúzva)

5. Kys László könyve (Ll₁ verso, kézírás)

D. Latin és magyar nyelvű széljegyzetek

2/B. SK.73.28.2.

A. Hiányzik a []², A⁶–C₁, C₅, F₆, H₂₋₅, V⁶, Q₁, Q₂, Q₅, Q₆, R₂₋₆, Aaa₆, Hhh₃, Ooo₁₋₅, Vvv₄, Bbb₆, Ffff₅, Hhhh⁶, liiii₁, d₃₋₅ levelek.

B. Egykorú fatáblás fehér disznóbőrkötés, egykor két csattal zárult, egy rézcsat van meg. Négybordás gerinc, a gerinc kéziratossal hártával megerősítve. Az elő- és a háttábla díszítése megegyezik: vaknyomásos, növénydíszes görgetőkkel és egyesbélyegzőkkel díszített. A tük-

B. 18. századi barna bőrkötés, ötbordás gerinc, az egyes mezőkben aranyozott, virágmintás díszítés, a második mezőben narancssárga színű ragasztott bőrcímke, melyen az alábbi felirat olvasható: FEJEDELMEK SERKENTŐ ORÁJA. Vörös metszés.

C. 1. Ex Libris Michael (...?) mpp de Kibed(...?) (előtábla tükre, kézírás, átsatírozva)

2. Nagy Alberté (előtábla tükre, kézírás)

3. Nagy Alberté Beresztelki ev. ref. papé (első előzéklap recto, kézírás)

4. Az elő- és háttábla tükrén három-három töredezett fekete viaszpecsét, benne koronás GTK monogram.

D. Az előtábla tükrén és az első előzéklap rectóján Nagy Albert és tanítója, Garda Márton bejegyzései olvashatók.

5. SK.73.24.1.

Pázmány Péter: A' romai Anyaszentegyház Szokasából, minden vasárnapokra, es egy-nehany inepenekre Rendelt Evangeliomokrúl, predikációk...

Posonban [Bratislava]: [typis Societatis Jesu], M.DC.XXXVI. [1636]

$2^0; \text{J}^{5+1}, \text{J}^{(6)}, \text{J}^{(7)}, \text{A}^6, \text{B}^6, \text{Ca}^4, \text{Cb}^5, \text{D}^6\text{-Z}^6, \text{Aa}^6\text{-Zz}^6, \text{Aaa}^6\text{-Kkk}^6, \text{Llla}^6, \text{Lllb}^4, \text{Lllc}_{2-6}, \text{Mmm}^6\text{-Zzz}^6, \text{Aaaa}^6\text{-Zzzz}^6, \text{Aaaaa}^6\text{-Mmmmm}^6 = [31], 1\text{-}28, 29\text{a}\text{-}34\text{a}, 29\text{b}\text{-}34\text{b}, 35\text{-}672, 673\text{a}\text{-}690\text{a}, 673\text{b}\text{-}690\text{b}, 691\text{-}1248$ [recte 1272] pp., ill.: init., orn.

RMNy 1659., RMK I. 663.

A. Hiányzik az Iii₁₋₃, Lllll₂, Lllll₅, Mmmmm₃₋₆ levél. Hibás kötés: az Oo₂ és Oo₃, valamint az Oo₄ és Oo₅ levelek fel vannak cserélve.

B. 18. századi barna bőrkötés, hatbordás gerinc, az egyes mezőkben vaknyomásos, aranyozott díszítés, a második mezőben narancssárga ragasztott bőrcímke, melyen az alábbi felirat olvasható: PÁZMÁNY PRÉDIKÁCZI [sic!] Vörös metszés.

C. 1. P. Michaël Kiskós Comparavit in Seminarii Jauriensis 1741 (címlap, kézírás, áthúzva)

2. Emerici Kolossváry Anno 1800 (címlap, kézírás, áthúzva)

3. Kláffl 1893 (előzéklap recto, kézírás)

4. Kláffl Mihály plébános 1893 (előzéklap verso és M₂, kézírás)

5. Kláffl Mihály áldozópap 1893. júl. 23. (Oo₃ recto, kézírás)

6. Kláffl Mihály 1868. aug. 26. – 1932. febr. 8. (E₄ és Ll₄ recto, kézírás)

7. Kláffl Mihály plébános 1911 (Llla₃ recto, kézírás)

8. Kláffl Mihályé (A₁ recto és alsó metszésen, kézírás)

9. Nővéreké Celldömölk, 1932 (előtábla, kézírás)

D. Kláffl Mihály bejegyzései az előzéklap versóján, valamint a címlap versóján egy ragasztott papíron, utóbbin a könyv adományozásának tényét rögzíti a celldömölki nővéreknek. Magyar nyelvű széljegyzetek.

6. SK.2021.3.1. [Fragmentum]

Veresmarti Mihály: Intő, 's tanító levél, melyben a régi keresztyen hitben a bátaikat erőssíti apáturok...

Posomban [Bratislava]: [typ. Societatis Jesu], M.DC.XXXIX. [1639]

$8^0; \text{J}^{(8)}, \text{J}^{(9)}; ((^8, \text{A}^8\text{-S}^8, \text{T}_{1-5}, \text{J})^{(4)}, \text{T}_{6-8}, \text{V}^8 = [2], \text{XXVI}, [4], 298, [29] \text{ pp.}, \text{ill.: init.}$

RMNy 1788., RMK I. 697.

A. Az alábbi levelek vannak meg: $\text{J}^{(2-7)}, \text{J}^{(8)}$.

B. Töredék, nincs kötése.

7. SK.2021.4.1. [Kolligátum]

Szent Biblia, az az: Istennek O es Uj Testamentomaban foglaltatott egész Szent Iras. Magyar nyelvre fordittatott Caroli Gaspar által...

Varadon [Oradea] kezdettetett... végeztetett Colosvarat [Cluj-Napoca]: Szenci K. Abraham, M.DC.LXI. [1661]

$2^0; [\text{J}]^2, \text{A}^4\text{-Z}^4, \text{Aa}^4\text{-Zz}^4, \text{Aaa}^4\text{-Zzz}^4, \text{Aaaa}^4\text{-Zzzz}^4, \text{Aaaaa}^4\text{-Ddddd}^4, \text{Eeeee}^6 = [4], 777$ [recte 780] pp.; ill.: 1 sign., init., orn.

RMNy 2982., RMK I. 970.

B. Fatáblás sötétbarna egész bőrkötés, ötbordás gerinc, egykor két csattal zárult. Az elő- és háttábla díszítése megegyezik: a tükör léniákkal három mezőre osztva, növénymintás görgőkkel és egyesbélyegzőkkel díszített. A előtábla kötésén az alábbi évszám olvasható: 1754, mely az a dátum, mikor Félegyházy Ferenc, az első ismert tulajdonos megvásárolta a könyvet. Vörös metszés.

C. Ex Libris Francisci Cs. Félegyházy Ao. D. J. C. 1754 Die 15 Januarii (Fffff₂ recto, kézírás)

D. A kötéstábla tükrén és a címlap hátoldalán Félegyházy Sámuel életére és családjára vonatkozó kéziratos bejegyzések az 1810–1820-as évekből. Kézzel írt latin és magyar nyelvű széljegyzetek és interlineáris jegyzetek.

E. 8.

8. SK.2021.4.1. [Kolligátum]

A' mi Urunc Jesus Christusnac Ujtestamentoma, melyben vadnac az evangelistáknac könyvei, az Apostoloc cselekedeti és levelei, a' Szent János látásával egyben. [Transl.: Károli Gáspár]

Varadon [Oradea]: Szenci Kertesz Abraham, M.DC.LX. [1660]

2°; A⁴-Z⁴, Aa⁴-Hh⁴ = 271 [recte 241], [7] pp., ill.: 1 sign., init., orn.

RMNy 2982., RMK I. 976.

D. A Hh₃ rectón Félegyházy Sámuel életére és családjára vonatkozó kéziratos bejegyzések az 1810–1820-as évekből. Kézzel írt latin és magyar nyelvű széljegyzetek és interlineáris jegyzetek.

E. 7.

9. SK.73.26.1. [Kolligátum]

[Lippay János]: Calendarium oeconomicum perpetuum, az az esztergami érsek urunk ő nagysága posoni gondviselőjének majorságrúl irt laistroma minden esztendőre, kívül minden major gazda hórúl hóra egész esztendő által mit munkálottasson az majorság körül, meg tudhattya. Most újjonnan magyár nyelven ki bocsáttatott.

Nagy-Szombatba [Trnava]: Akadémiai bötűkkel Schneckenhaus Menyhárt Venceszló által, 1662.

4°;)*(⁴, a¹, A⁴-K⁴, = [10], 72, [8], pp., ill.: 1 tab. chalcogr., 2 fig. chalcogr., 1 sign. init., orn.

RMNy 3054., RMK I. 995.

E. 10., 11.

10. SK.73.26.1. [Kolligátum]

Lippay János: Posoni Kert, kiben minden kerti munkák, rendelések, virágokkal, veteményekkel, fákkal, gyümölcsökkel és kerti csömötékkal való baimolódások, azoknak nemek, hasznok, bécsi-nálások bövségessen magyár nyelven le-irattattanak, kivált-képpen azok, az kik esztergami érsek urunk ő nagysága posoni kerteben talaltatnak.

Első könyve nyomtatott Nagy Szombatba [Trnava]: az Academiai bötűkkel, 1664. A többi Becsbe [Wien]: Cosmerovius Máthe bötűijvel, 1664.

4°; Első könyv: a⁴, b⁴, A⁴-S⁴, T² = [16], 148 pp., ill.: 8 tab. chalcogr., init., orn. – Második könyv: A⁴-Z⁴, Aa⁴-Gg⁴, Hh² = 244 pp, ill.: init., orn.

RMNy 3173., RMK I.1009., RMK I.1016.

A. A címlap felső fele le van szakadva, üres lappal pótolva, melyen a tulajdonos bejegyzése olvasható.

B. 18. század végi vagy 19. század eleji papírkötés, a gerincen ragasztott bőrcímke, melyen az alábbi felirat olvasható: LIPPAY GYÜMÖL-CZÓS KERT

C. Mathiae Somsits (címlap, kézírás)

D. Magyar nyelvű széljegyzetek. Kézzel írt, német, magyar és latin nyelvű gyógyászati receptek, versek olvashatók az elő- és háttábla tükrén, valamint az előzéklap és a könyv végén lévő 11 utózéklap rectóján és versóján.

E. 9., 11.

11. SK.73.26.1. [Kolligátum]

Lippay János: Gyümölczös kert...

Béczben [Wien]: Cosmerovius Máté, Anno M.DC.LXVII [1667]

4°; a⁴, A⁴-Z⁴, Aa⁴-Pp⁴ = [8], 302, [1] pp., ill.: 4 tab. chalcogr., init., orn.

RMNY 3334., RMK I. 1054.

A. A négy rézmetszetes tábla hiányzik.

D. Magyar nyelvű széljegyzetek.

E. 9., 10.

12. SK.87.15.1.

Außführliche und Warhafftige Beschreibung, wie es mit denen Criminal-Processen, Und darauff erfolgten Executionen Wider die drey Graffen Frantzen Nadaßdi, Peter von Zrin, Und Frantz Christophen Frangepan, eigentlich hergangen (Censor: Königsegg, Leopold; Leopold, Wilhelmb zu et Schöred, Wilhelmb – Illustr.: MeysSENS, Cornelius)

Gedruckt zu Wienn in Oesterreich: bey Mattheo Cosmerovio, im Jahr 1671.

2°; []², A⁴-F⁴, G² = [28], [12] ff., ill.: 12 tab. chalcogr., init., orn.

RMK III. 2549. B variáns, VD17 12:129239D és VD17 12:629356L

- A. Hiányzik a címlap, az A₁₋₂, A₄, F₃₋₄, G² levelek, a 9. tábla magyarázata, valamint a 10–12. táblák és magyarázatuk.
- B. Restauráláskor újrakötött.
- C. BEZERÉDI KÖNYVTÁR 1894 (háttábla tükre, pecsét)
- F. Gereben 2012.

13. SK.73.21.1.²

Missae in festis propriis ss patronorum regni Hungariae.

(Monachii [München]: Typis & Impensis Ioannis laecklini, Typogr: Elector. & Episcop. Frising. & Ratisb., M.DC.LXXX [1680])

2°; A⁸(?) = 16(?) pp., ill.: init., orn.

- A. Hiányzik az A₈ levél.
- E. Az alábbi kiadvány végére kötve: Missale Romanvm ex decreto sacrosancti concilii tridentini restitvtvm... Monachii: Typis & Impensis Ioannis laecklini, Typogr: Elector. & Episcop. Frising. & Ratisb., M.DC.LXXX [1680]. – VD17 23:690398L

14. SK.73.22.1.

Krekwitz, Georg: Totius Regni Hungariae superioris & inferioris accurata Descriptio. Das ist Richtige Beschreibung Deß gantzen Königreichs Hungarn, So wol was das Obere als Untere oder Niedere anbelangt,... Sambt einer accuraten Land-Charten, und denen vornehmsten Städten in Kupffer vorgestellt wird...

Franckfurt [Frankfurt am Main] und Nürnberg: Verlegts Leonhard Loschge. Druckts Johann Philipp Andreä, 1685.

8°; []², A⁸-Z⁸, Aa⁸-Zz⁸, Aaa⁸-Zzz⁸, Aaaa⁶ = [4], 1110 pp., ill.: 56 tab. chalcogr., 2 tab. geogr., fol. tit. col., init. orn.

RMK III. 3344., App. H. 1180., VD17 3:008111M

- A. Címkép és egy térkép van meg, a metszetek hiányoznak.
- B. 19. századi papírtáblás pergamenkötés, a gerincen az alábbi kézzel írt felirat olvasható: KREKWITZ DONAVSTROM. Vörös metszés.
- C. 1. Franciscus Antonius Comes de Stürgkh (előtábla tükre, ex libris)
2. Unus e Libris Petri Borkovits Parochi Cserencsoviziensi 1807 (előtábla tükre, kézírás)

- D. J₅ versón magyar nyelvű bejegyzés.

15. SK.73.15.1. [Kolligátum]

[Vanel, Claude]: Histoire des troubles de Hongrie. Depuis 1655. jusques à present. Avec le Siege de Neuheusel & une Relation Exacte du Combat de Gran, &c. Enrichie de Figures. Tome premier. Derniere Edition

à Amsterdam: Chez Pierre Mortier, Marchand Libraire sur le Vygendam, à la Ville de Paris., M.DC.LXXXVI. [1686]

12°; *¹², **⁶, A¹²-P¹², Q¹⁰ = [36], [2], 364, [16] pp., ill.: 1 tab. chalcogr., 1 tab. geogr., init. orn.

RMK III. Pótlások 6904., App. H. 1267.

- A. A rézmetszetes tábla és a térkép hiányzik.
- B. Papírtáblás pergamenkötés, a gerincen az alábbi kézirásos felirat olvasható: Histoire des troubles de Hongrie.
- E. 16.

16. SK.73.15.1. [Kolligátum]

[Vanel, Claude]: Histoire des troubles de Hongrie. Depuis 1655. jusques à present. Avec le Siege de Neuheusel & une Relation Exacte du Combat de Gran &c. Enrichie de Figures. Tome second.

à Amsterdam: Chez Pierre Mortier, Marchand Libraire sur le Vygendam, à la Ville de Paris, 1686.

12°; []¹, A¹²-R¹², *⁶, **² = [2], 403, [16] pp., ill.: 5 tab. chalcogr., 1. tab. geogr.

RMK III. Pótlások 6904., App. H. 1267.

- A. A térkép hiányzik.
- E. 15.

17. SK.2023.1.1.

Cynosura jurisperitorum, In qua Loca decretalia, et articuli novissimarum constitutionum Regni Hungariae... Editio multum auctior & correctior.

Leutschoviae [Levoča, Lőcse]: Typis Samuelis Brewer, Anno 1687.

8°; A⁸-Z⁸, Aa⁸-Gg⁴ = [2], 469 pp., ill.: 1 sign., init., orn.

RMK II. 1614.

- A. Az alábbi levelek hiányoznak: címlap, A₁, E₈, R₈, Cc₈, Dd⁸- Gg⁴.
- B. Kötése hiányzik.

² Feltehetően ismeretlen nyomtatvány, a fellelhető szakirodalomban nem sikerült megtalálni.

18. SK.87.12.1.

Happel, Eberhard Werner: Dess Ungarischen Kriegs-Romans Wierdter Theil, Fürstellend eine genaue Beschreibung Deß Feld-Zuges, Wie derselbe Anno 1686. biß zu Anfang der Campagne A. 1687. fűrgefallen, zwischen denen sämtlichen Christlichen hohen Alliirten Wider Die Mahometaner... mit schönen Kupffern gezieret.

Ulm: druckts und verlegts Matth. Wagner, 1687. 8°; []¹, *, **,)o⁸, A⁸-Z⁸, Aa⁸-Zz⁸, Aaa⁸-Ddd⁸, Eee⁴ = [22], 808 pp., ill.: 8 tab. chalcogr., fol. tit. col., init. orn.

RMK III. Pótlások 7815., App. H. 2704/4., VD17 23:233664M

B. Papírtáblás pergamenkötés, a gerincen az alábbi kézzel írt felirat olvasható: Happel KriegsRoman IV. Kék spricelt metszés.

19. SK.73.27.1.

Höflich, Thomas: Centuria Funeris In Scenam vitae humanae, Cujus prologus et epilogus mors, actores varia mortalivm fvnera, in Levamen Defunctorum, Usum Parochorum & Solamen Afflictorum, discvrsivvs centvm, Ex sacris, profanisque Historijs, Traniditionibus, Sententijs & Lemmatibus, pro moderno personarum statu, Cum triplici Indice Concionatorio, in omnes Anni Dominicas & Festa, succincte & practice ad hominem repraesentata.

Tyrnaviae [Trnava, Nagyszombat]: typis Academicis, per Joannem Adamum Friedl, Anno 1693 4°;)o⁴, †⁴, A⁴-Z⁴, Aa⁴-Zz⁴, Aaa⁴-Hhh⁴, lii³⁺¹ = [16], 399, [39] pp., ill.: orn.

RMK II. 1747.

B. Papírtáblás kötés, a gerincen és a sarkokon kéziratos pergamennel megerősítve, kék spricelt metszés.

C. 1. Ex Libris Michaelis Némethy Parochus Rába Sz.Mihál Anno 1720 (címlap, kézírás)

2. Thomae Bethlenfalvy mpp. (címlap, kézírás)

3. Hic liber permissus est pro Inventario Paroch(...?) Gyarmathensis Inlyti Cottus Castriferiensis (...?) Abbatis S. Gotthard (...?) A.R.D. Michaelis Némethy quondam Parocho locii Ao. 1709 Die Prima Junii (előtábla tükre és első előzéklap rectója, kézírás)

20. SK73.35.1.

[Le Clerc, Jean]: Histoire D'Emeric Comte de Tekeli, ou Memoires pour servir à sa Vie. Où l'on voit ce qui s'est passé de plus considerable en Hongrie depuis sa naissance jusques à present. Par ****. Seconde Edition revue & augmentée.

A Cologne [Köln]: Chez Jacque de la Verité, M.DC.XCIV [1694]

12°; []¹, A¹²-M¹², N⁸ = [2], 292, [12] pp., ill.: 2 tab. chalcogr., 1 tab. geogr., orn.

RMK III. Pótlások 7025., App. H. 1447.; VD17 39:121836D

B. 18. századi papírtáblás, világosbarna bőrkötés, gerincen papírkötés, rajta két, aranykeretes díszítésű fekete és egy narancssárga színű ragasztott bőrcímke, melyeken az alábbi feliratok olvashatók: W P / HISTOR. TEKELI / Tom V N. Spricelt vörös metszés, a kötéstábla tükre színezett.

C. Dr. Smidt Lajos 1945 (címlap verso, kézírás)

21. SK.2002.6.1.

Nuptiae Agni, Az Az A' barannak menyekzöje, Melyre... tekintetes groff Erdödy Clara Elisabeth Kis Aszony Jeles ünnepléssel El-Jegyezettett Posonban szüz szent Clara Rendin lévő Tiszteletes szerzetes szüzek Templomában Böjt elő hónap 16. napján M. DC. LXXXIV. Esztendőben

Nagyszombatban [Trnava]: Academiai bötükkel Hörmann János által, [1694]

4°; []¹, A⁴, B⁵ = [2], 18 pp., ill.: init. orn.

RMK I. 1464.

B. Összesen 74 negyedréti kisnyomtatvány van egybe kötve papírtáblás kék kötésben, a gerincen narancssárga színű, arannyal díszített ragasztott bőrcímke, melyen az alábbi felirat olvasható: NEGYED RÉTŰ GYŰJTEMÉNY 1694–1825. Az utolsó lap enyhén szakadozott.

C. 1. A Kuncz (elejére kötött lap rectója, kézírás)

2. A PREMONTREI TANÁRI KAR KÖNYVTÁRA (elejére kötött lap rectója, pecsét)

D. Az elejére kötött két fólió papírlapon kézzel írt cím és tartalomjegyzék.

22. SK.73.25.1.

Pázmány Péter: A' Római Anyaszentegyház Szokásából minden vasárnapokra, es egy-nehany

innepekre Rendelt Evangeliomokrúl, predikációk. (Hun. et Lat.) (Praef.: Széchényi György)

Nagyszombatban [Trnava]: Academiai bötűkkel, Hörmann János által, M.DC.XCV. [1695]

2°; ♪⁴, *⁴, (o)⁴, (†)¹, A⁶, B⁶, C^{4a}, C^{5b}, D⁶-Z⁶, Aa⁶-Zz⁶, Aaa⁶-Kkk⁶, Lll^{6a}, Lll^{6b}, Lll^{6c}, Mmm⁶-Zzz⁶, Aaaa⁶-Zzzz⁶, Aaaaa⁶-Mmmmm⁶, []¹ = [26], 1-28, 29a-34a, 29b-34b, 35-1248 [recte 1272], [2] pp., ill.: init., orn. RMK I. 1482.

- A. A könyv végén 8 fólió kézzel írt Index található.
- B. Papírtáblás barna bőrkötés, négybordás gerinc. A kötés erősen sérült, a bőr nagy része hiányzik, az előtábla le van esve.
- C. 1. Fratri Georgio Toth Sub obligatione (...?) est magna ex (...?) auferat sed suis successoribus (...?) 1719 die 5 Maijus (címlap, kézírás)
2. Ex Libris Joannis Babics(?) Parochi Szemezeiensis Anno 1746 (címlap, kézírás)
3. Ex Libris Stephani Kiss (címlap, kézírás)

23. SK.87.126.1.

Szentiványi Márton: Strittige Abhandlungen Der Ketzerey-Lehren... erstens in Latein beschriben, und zusammen getragen; Anjetzo aber in Teutsch übersetzt... Transl.: Lydl, Johann

Gedruckt zu Tyrnau [Trnava, Nagyszombat]: in der Academischen Buch-Druckerey, durch Johann Andreas Hörmann, 1703.

8°;)⁴, A⁸-T⁸ = [8], 304 pp., ill.: init, orn.

RMK II. 2185.

- A. Hiányzik az A₁ levél.
- B. Papírtáblás pergamenkötés. A gerincen kézírással az alábbi felirat olvasható: Martinus Szentivány.
- C. 1. Ecclesiae Cathedralis Soproniensis Honori S. Michaëlis Archangeli dicatae, ad usum Parochi sui comparatus Anno 1714. (előtábla tükre, kézírás)
2. Ecclesiae S. Michaelis Sopronij (címlap, kézírás)

24. SK.87.14.1.

[Le Noble, Eustache]: Histoire du prince Ragotzi, ou la guerre des mecontents sous son commandement.

A Cassovie [Paris]: chez François Lancelot, au grand Hercule, M.DCC.VII. [1707]

12°; a⁶, A⁶-Z⁶, Aa⁶-Ee⁶ = [12], 346 pp., ill.: 1 tab. chalcogr., orn.

RMK II. 2284., RMK III. Pótlások 7218., App. H. 1497. és App. H. 3178.

- A. A rézmetszetes tábla hiányzik.
- B. 18. század végi vagy 19. század eleji fatáblás barna bőrkötés, hárombordás gerinc, a gerincen öt mezőben aranyozott liliomdíszek, a második mezőben aranyozott felirat olvasható: Vie D.P. Ragot.
- C. 1. Nro 20mo Ex Libris Mathiae Neimar 1735 (előtábla tükre, kézírás)
2. Dr. Smidt Lajos (címlap, kézírás)

25. SK.80.H4.1. [Kolligátum]

Illyés András: Keresztyeni életnek példaja avagy tüköre, az az: a' szentek elete... Olasz nyelven rövid formában foglalt Romában, és annakutánna Magyar nyelven megmagyarázott Magyar Országban, és rendesen ött Részre osztott, azután pedig... Deák nyelvel megajándékozott, most pedig megjobbitással másodszeris Magyarul kinyomtatott. Első része. A' Sz. Háromság, egy Istenről, Istennek Anyja Boldogságos Szűz Máriáról, a' Sz. Angyalokrol, Apro Szentekről, Keresztelő Sz. Jánosrol, Minden Szentekről, Purgatoriomrol, és a' Közönseges Utolso Itiletről. – (Masodik része. A' Szent Apostolokrol, Evangélistákról, es bizonyos Szent Innepekről.) – (Harmadik része. A' Szent MártYROKROL.)

Nagy-Szombatban [Trnava]: Academiai Bötűkkel, M.DCC.V. [1705]

4°; *⁴, A⁴-Z⁴, Aa⁴-Zz⁴, Aaa⁴-Iii⁴, Kkk² = [8], 444 pp., ill.: 3 fig. xylogr., init., orn.

RMK I. 1707.

- A. Hiányzik a *₁₋₃ levél.
- B. Papírtáblás barna bőrkötés.
- E. 28., 29.

26. SK.80.H4.1. [Kolligátum]

Illyés András: Keresztyeni életnek példaja avagy tüköre, az az: a' szentek elete... Olasz nyelven rövid formában foglalt Romában, és annakutánna Magyar nyelven megmagyarázott Magyar Országban, és rendesen ött Részre osztott, azuán pedig... Deák nyelvel megajándékozott, most pedig megjobbitással másodszeris Magyarul kinyomtatott. Negyedik része. A' Szent Confessorokrol.

Nagyszombatban [Trnava]: Academiai Bötükkel, M.DCC.VII. [1707]

4°; *², A⁴-Z⁴, Aa⁴-Zz⁴, Aaa⁴-lii⁴ = [4], 539 [recte 439], [1] pp., ill.: 1 tab. chalcogr., 1 fig. xylogr., init., orn.

RMK I. 1728.

A. Hiányzik a rézmetszetes tábla és a *₃₋₄, Rr₂₋₃ levelek.

E. 27., 29.

27. SK.80.H4.1. [Kolligátum]

Illyés András: Keresztyeni életnek példaja avagy tüköre, az az: a' szentek elete... Olasz nyelven rövid formában foglalt Romában, és annakutánna Magyar nyelven megmagyarázott Magyar Országban, és rendszeren ött Részre osztott, azuán pedig... Deák nyelvel megajándékozott, most pedig megjobítással másodszeris Magyarul ki nyomtattatott. Ötödik része. A' Szent Szüzekről, és Özvegyekről.

Nagy-Szombatban [Trnava]: Academiai Bötükkel, M.DCC.VII. [1707]

4°; []¹,)o), aaaa⁴-zzzz⁴, aaaaa⁴-iiii⁴ = [6], 254 pp., ill.: 1 fig. xylogr., init. orn.

RMK I. 1728.

A. Hiányzik az aaaa₁, ggggg₂₋₄, hhhhh⁴-iiii⁴ levél.

E. 27., 29.

28. SK.87.17.1.

Molnár, Albert Szentzi – Páriz, Franciscus Pápai: Dictionarium Hungarico-Latinum...

Leutschoviae [Levoča, Lőcse]: apud haeredes Samuelis Brewer, anno MDCCVIII [1708]

8°; ¶⁸, A⁸-Z⁸, Aa⁸-Zz⁸ = [16], 622, [1] pp., ill.: 2 tab, chalcogr., 1 sign., orn.

RMK I. 1746.

A. Az alábbi levelek hiányoznak: ¶⁸, A₁-F₄, F₇₋₈, G₁.

B. A kötés hiányzik.

29. SK.87.17.1.

Molnár, Albert Szentzi – Páriz, Franciscus Pápai: Dictionarium Hungarico-Latinum... – (Tsétsi, Johannes: Observationes Orthographico-Grammaticæ, De recta Hungaricæ Scribendi & Loquendi ratione...)

Leutschoviae [Levoča, Lőcse]: apud haeredes Samuelis Brewer, anno MDCCVIII [1708]

8°; []¹, A⁸-S⁸, T⁴ = [2], 278, [4], [2], 10, [2] pp., ill.: 1 sign., orn.

RMK I. 1746.

B. 19. század végi vagy 20. századi eleji papírtáblás fekete bőrkötés, öt álbordás, arannyal díszített gerinc, a második és az ötödik mezőben az alábbi aranyozott felirat olvasható: „Dictionarium / MDCCVIII”. Színezett előzéklap.

D. T₄ versón és a három utózéklap rectóján és versóján 18. századi magyar és latin nyelvű bejegyzések.

Lappangó nyomtatványok

1. SK.87.11.

Zeiller Martin: Beschreibung Deß Königreichs Ungarn, und darzu gehörigen Landen, Städte, und vornehmster Oerther... Anjetzo wieder durchgangen, vom Authore hin und wieder verbessert, und sonderlich mit einer Neuen Zugab vermehret

Zu Ulm: gedruckt und verlegt durch Balthazar Kühnen, M.DC.LXIV. [1664]

8°; []¹,)⁸, A⁸-Z⁸, Aa⁸-Rr⁸ = [18], 610, [30] pp., ill.: fol. tit. chalcogr., tit. col., init., orn.

VD17 23:253731F

2. SK.87.13.

Versus sententiales,... Ex optimis, quæ veteribus, qua recentioribus Poëtis consignati, Et in usum Studiosæ juventutis typis mandati...

Cibinii [Sibiu, Nagyszeben]: apud Abrahamum K. Szenci, MDCLXV [1665]

12°; a⁶-l⁶, m⁴ = 139 pp., ill.: init., orn.

RMNy 3242., RMK II 1071.

Irodalom és szakirodalmi rövidítések

APP H. (1903–1927): Apponyi Sándor: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. Gesammelt und beschrieben von Graf Alexander Apponyi. I–IV.* München, Jacques Rosenthal's Verlag.

GEREBEN Zs. (2012): Egy 1671-ből származó császári propagandakiadvány restaurálása. – *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 35: 411–419.

- V. ECSEDY J. (1993): „A híres Szentzi Ábrahám nevezetes váradi typográfiája”. – In: Kovács I. (szerk.): *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1991–1993*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, pp. 289–322.
- HAJÓS J. (1997): Fröhlich Dávid. – *Magyar Könyvszemle* 113(1): 16–32.
- RMK I. (1879): SZABÓ K.: *Régi Magyar Könyvtár (1473–1711). I. Az 1531-től 1711-ig megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. – Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 751 pp.
- RMK II. (1885): SZABÓ K.: *Régi Magyar Könyvtár (1473–1711). II. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. – Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 754 pp.
- RMK III. (1898): SZABÓ K. & HELLEBRANT Á.: *Régi Magyar Könyvtár. III. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. 2. rész*. – Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 943 pp.
- RMK III Pótlások (1992): BORSA G., DÖRNYEI S. & SZÁLKA I.: *Szabó Károly és Hellebrant Árpád: Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Pótlások, kiegészítések, javítások. 3. Füzet*. – Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 960 pp.
- RMK III Pótlások (1993): BORSA G., DÖRNYEI S. & SZÁLKA I.: *Szabó Károly és Hellebrant Árpád: Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Pótlások, kiegészítések, javítások. 4. Füzet*. – Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1388 pp.
- RMNy (1983): BORSA G. & HERVAY F. (szerk.): *Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum Tomus Secundus 1601–1635. Régi magyarországi nyomtatványok. Második kötet 1601–1635*. – Budapest, Akadémiai Kiadó, 856 pp.
- RMNy (2000): HELTAI J. (szerk.): *Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum Tomus Tertius 1636–1655. Régi magyarországi nyomtatványok. Harmadik kötet 1636–1655*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1117 pp.
- RMNy (2012): P. VÁSÁRHELYI J. (szerk.): *Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum Tomus Quartus 1656–1670. Régi magyarországi nyomtatványok. Negyedik kötet 1656–1670*. – Budapest, Akadémiai Kiadó, 1361 pp.
- VD17: Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts.– internetes adatbázis: <http://www.vd17.de/>

Művészettörténet

HISTORY OF ART

Hazatérés

Czenki Zsuzsanna

SAVARIA MEGYEI HATÓKÖRŰ VÁROSI MÚZEUM

H-9700 Szombathely, Kisfaludy Sándor utca 9., Hungary

czenki.zsuzsanna@savariamuseum.hu

Összefoglalás

Szombathely művészeti élete 2021-ben a Schrammel-gyűjteménnyel gazdagodott. Bár a megnyitóbeszéd, újságcikkek érintőlegesen foglalkoztak azzal, miért és hogyan kerültek városunkba Schrammel Imre keramikusművész alkotásai, a köztudatban egy idő után mindez feledésbe merül és elkövetkezik az az idő, amikor úgy érezzük, mindig is itt volt.

Napjainkban a kommunikáció főleg szóban, személyesen, telefonon történik, a levelezés, üzenetváltás is többnyire elektronikusan. Ki tudja, mi lesz ebből fellelhető a jövőben. A hivatalos dokumentumok mellett – ajándékozási szerződés, közgyűlési határozatok – ezért interjúk készültek azokkal a személyekkel, akik elindították, segítették a gyűjtemény városunkba kerülését. Schrammel Imre visszaemlékezései, naplórészletei az objektív tényeken kívül azt is bemutatják, hogy az alkotói pálya egy szakaszán elkerülhetetlen annak eldöntése, mi legyen azokkal a művekkel, amelyek még nem magán- vagy közgyűjteményekben találhatók, hanem a saját műtermében, kertjében, otthonában. Miért döntött úgy, hogy Szombathelyre kerüljenek kerámiai?

A Schrammel-gyűjtemény kialakítása és Szombathelyre kerülésének története egy rövid időszak kultúrpolitikájára is rávilágít, ahogy a naplókban 2005-ben megfogalmazta a művész: „Az ember kettős természetéből levezethető a kor-szellem ingaszerű viselkedése.”

A történet bemutatása folyamatosan e kettősségre épít minden megszólalónál: megpróbálja bemutatni a cselekvő politikust, a hivatalnokot, a muzeológust, illetve a magánember viszonyát Schrammel Imre művészetéhez.

KULCSSZAVAK: Schrammel Imre, Schrammel-gyűjtemény, Szombathely, kerámia, naplók

Abstract

„I feel, I came home”. The Schrammel Collection of Szombathely. *In 2021, the art scene of Szombathely was enriched with the Schrammel Collection. Although the opening speeches and newspaper articles have touched on why and how the works of ceramic artist Imre Schrammel came to our town, after a while this is forgotten in the public consciousness and the time comes when we feel that he was always here.*

Nowadays, communication is mostly verbal, in person, by telephone, and correspondence and messages are mostly electronic. Who knows what will be found in the future. In addition to the official documents – donation contracts, municipal resolutions – interviews were therefore conducted with the people who initiated and helped to bring the collection to our city. Imre Schrammel's recollections and diary entries show that, in addition to objective facts, at a certain stage of his creative career it is inevitable to decide what to do with works that are not yet in private or public collections, but in his own studio, garden or home. Why did he decide to bring his ceramics to Szombathely?

The story of the establishment of the Schrammel Collection and its transfer to Szombathely also sheds light on the cultural politics of a brief period, as the artist put it in his diaries in 2005: 'The dual nature of man is the basis of the pendulum-like behaviour of the zeitgeist.'

The presentation of the story continually builds on this duality in each speaker: it attempts to show the relationship of the politician in action, the official, the museologist, and the private individual to Imre Schrammel's art.

KEYWORDS: Imre Schrammel, Schrammel Collection, Szombathely, ceramics, diary

Bevezetés

Szombathely művészeti élete 2021-ben a szombathelyi Éva-malomban otthonra talált Schrammel-gyűjteménnyel gazdagodott. A megnyitón elhangzott beszédekben, az ünnepélyes átadás előtt és azt követően megjelent újságcikkekben meghatározó okként Schrammel Imre szombathelyi születését hangsúlyozták ki, hogy miért kerültek az alkotások városunkba. A művek gyűjteménnyé rendezése és az elhelyezés folyamata, amely az első hivatalos megkereséstől az állandó kiállítás megnyitásáig tartott (2009. június 22.–2021. június 26.), rendkívül összetett.

Napjainkban a kommunikáció, üzenetváltás, levelezés többnyire elektronikusan történik. Most még nem tudjuk, mi lesz fellelhető a jövőben ezekből, és mi marad az utókorra majd abból, ami a szemtanúk, a döntéshozók, a gyűjteménnyel foglalkozók emlékezetében ma él. A hivatalos dokumentumok, mint írásos források (feljegyzések, közgyűlési előterjesztések és határozatok, ajándékozási szerződés) mellett interjúk készültek azokkal a személyekkel, Schrammel Imrével,¹ Majthényi Lászlóval,² dr. Puskás Tivadarral,³ dr. Károlyi Ákossal,⁴ Németh Tamással,⁵ Csapláros Andreával,⁶ Cebula Annával⁷ és Czenki Zsuzsannával,⁸ akik elindították és segítették azt a folyamatot, amellyel a gyűjtemény városunkba került. Schrammel Imre visszaemlékezései, naplórészletei az objektív tényeken kívül azt is bemutatják, hogy az alkotói pálya egy szakaszán elkerülhetetlen annak eldöntése, mi legyen azokkal a művekkel, amelyek még nem magán- vagy közgyűjteményekben találhatók, hanem otthon, a műtermében, a kertben. Miért dönt úgy, hogy éppen Szombathelyre kerüljenek kerámiái.

A Schrammel-gyűjtemény kialakítása és Szombathelyre kerülésének története egy rövid időszak kultúrpolitikájára is rávilágít, ahogy a naplókban 2005-ben megfogalmazta a művész: „Az ember kettős természetéből levezethető a korszellem ingaszerű viselkedése.” (N. DVORSZKY & SZ. FARKAS 2014). A történet bemutatása törekszik e kettősség érzékeltetésére a megszólalóknál: Schrammel Imre személyéhez fűződő szubjektív viszony, az egyéni motiváció, amely túlmutat a művész világhírnevének elismerésén, amely egyben hajtóereje is a cselekvő politikusnak, hivatalnoknak, muzeológusnak.

Az adományozó, Schrammel Imre és az ajánlékozottak, korábban Vas megye, később Szombathely közszereplőinek szemszögéből kibontakozó történet a megvalósíthatóság akadályait, azok elhárítási lehetőségeit és a kompromisszumokat is bemutatja. Mindezek mellett a siker legfontosabb feltétele az országos és helyi döntéshozók töretlen hite, elkötelezettsége és akarata, hogy a gyűjtemény elhelyezése és bemutatása létrejöhessen.

1

Schrammel Imre keramikusművész szerteágazó pályafutásának, magyar és nemzetközi elismeréseinek, egyéni, csoportos hazai és külföldi kiállításainak, közgyűjteményekben található munkáinak, a róla szóló bibliográfiának, publikációinak jegyzéke leszűkített formában is több mint húsz oldalon található a legfrissebb, 2021-ben kiadott, *Schrammel Imre: Föld és tűz* című albumban (SCHRAMMEL 2021: 285–305). Schrammel Imre

¹ Schrammel Imre (1933–) keramikusművész, munkásságát Munkácsy Mihály-, Erdemes Művész-, Kossuth-, Márai Sándor-, Prima Primissima-díjjal, a Magyar Érdemrend középkeresztje polgári tagozat és a Nemzet Művésze címmel ismerték el. Munkásságáról részletek: <https://mmakademia.hu/alkoto/-/record/MMA7272>. (Hozzáférés: 2022. május 5.)

² Majthényi László (1966–) pedagógus, politikus (Fidesz-KDNP), 1998-tól a Vas Megyei Közgyűlés tagja, 2006–2012 között alelnöke, 2014-től elnöke.

³ Dr. Puskás Tivadar (1952–) orvos, politikus (Fidesz-KDNP), 2010–2019 között Szombathely Megyei Jogú Város polgármestere.

⁴ Dr. Károlyi Ákos (1981–) jogász, 2011–2013 között Szombathely Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal, Egészségügyi és Közszolgálati Osztály vezetője, 2013–2015 között aljegyzője, 2015-től jegyzője.

⁵ Németh Tamás (1960–) üzletember, Schrammel Imre családtagja, Szombathelyen él.

⁶ Csapláros Andrea (1971–) ókortörténész, történész, régész, 2010-től az Iseum Savariense vezetője, 2013-tól a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum múzeumigazgatója.

⁷ Cebula Anna (1968–) művészettörténész, 2012-től a Szombathelyi Képtár igazgatója.

⁸ Czenki Zsuzsanna (1967–) esztéta, művészeti és formatervezési szakmenedzser, marketing szaküzemgazdász, 2011–2013 között Szombathely Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal, Egészségügyi és Közszolgálati Osztály, Kulturális Iroda vezetője, 2013-tól a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum általános igazgatóhelyettese, 2021-ben a Schrammel Imre életművét bemutató állandó kiállítás kurátora.

tudatos, az anyaggal, formával, technikai megoldásokkal, technológiával kísérletező művész, egyetemi oktató, a magyar művészeti oktatás reformere, a magyar és nemzetközi kerámiaművészet innovátora. Folyamatosan bővülő életműve fizikai és szellemi síkon párhuzamosan jelenik meg kerámiaszobraiban és naplóbejegyzéseiben. Schrammel Imre tudatában van halandóságának, és annak is, hogy a művészettörténet hogyan örökített tovább századokról századokra alkotókat, hogy maradhattak fenn műveik az utókornak. Elődöntötte, hogy a legfontosabb alkotásaiból, amelyek még saját tulajdonában állnak, összeállít egy gyűjteményt, amely a jövő számára rekonstruálja az egymásra épülő alkotói folyamatokat, amelyekből azok létrejöttek, megvilágítja azt a művészi koncepciót, amely megkülönbözteti kortársaitól. A gyűjtemény elhelyezését kezdetben családi körben képzelte el, később több lehetőség is adódott, amelyből a végső választás Szombathelyre esett.

A Schrammel-gyűjteményből válogatott állandó kiállítás otthonra talált a szombathelyi Éva-malomban, ahonnan az idő múlásával egyre több látogató viszi magával és tartja életben Schrammel Imre szellemiségét.

Schrammel Imre⁹

Na, most én egy külön utas vagyok a magyar kerámia palettáján is, mert ilyen felfogással nem dolgozik senki. Nem is dolgozott senki. Nekem a mai napig nincs kemencém. Például. Ezek a kemencék általában speciális kemencék, és ahhoz, hogy ez hibátlanul működjék, ahhoz nekem megfelelő anyagot, megfelelő technológiát kell működtetnem. Ezt nem akartam. Nekem az járt a fejemben, hogy ha én fordítva állok hozzá, tehát nem azt nézem, hogy miből mit lehet csinálni, és azt, hogy lehet eladni, hanem azt nézem meg, hogy az, amiből csinálom, az mi, és annak mi a története, honnan került az oda, miért olyan, amilyen, és így tovább, és akkor miért alakítottam pont úgy ki – a fene csinál ilyeneket. Ugye?

Mindig mondtam, ha már ennyi mindent megcsináltam, akkor jó, rendben van, eladjuk, és akkor mit veszünk érte egy rózsaszín fridzsidert, vagy mit? Nem akartam sose gazdag lenni. Tényleg, hát mi a fenének gazdagnak lenni. Ha az ember elmegy, akkor úgy is itt kell hagyni mindent.

Budapest, 2021. jún. 4.

Hajnalban arra gondoltam, hogy bennem az elhatározás 1967-ben Gmundenben érett meg, hogy visszafelé indulok a szakmai főáramlattal ellentétes irányba. Az ott szerzett benyomások, tapasztalatok kényszerítettek döntésre és most, ennyi idő után ki merem jelenteni, jól döntöttem. Nagyon rögzös út vezetett idáig, (...)

Aztán arra gondoltam, hogy én ezt nem adnám el, mert végül is megvették volna a külföldiek, de ha megvesznek valamit a külföldiek, akkor az egyszer és mindenkorra eltűnik a magyar kultúrából. Nekem sok művem van külföldön. Gyűjteményekben, múzeumokban. Nagyon jó helyen egyébként. De még lefotóztatni se tudom. És akkor úgy gondoltam, hogy főleg most, öreg koromra már a fene fogja itt eladogatni a kerámiát.

Budapest, 2009. június 22.

(...) Többször is gondolkodtam azon, hogy hol lehetne együtt tartani az anyagot, de igazán jó ötletem nem volt. (...) Ha szétszóródna ez az anyag, az nagy kár lenne, mert az életutam nagyon sajátos lett és erre még épülhet valami a jövőben. Most még túl korai az értékelése. Meg kell érni ezeknek is idővel. Túlságosan előre szaladtam és most még értetlenül állnak az emberek az általam felvetett problémák előtt. Egyedül a porcelánokat értették meg, mert azokkal nem kell bajlódni. (...) A kerámiáim azonban gondolkodást követelő alkotások, azok nem hagyják magukat úgy egyszerűen befogadni.

Németh Tamás¹⁰

Imre bácsinak az unokahúga¹¹ az én feleségem. Mindig is tartottuk a kapcsolatot, mindig nagy

⁹ A cikkben Schrammel Imrével Budapesten 2021. április 13-án készített interjú általa jóváhagyott, szerkesztett részletei normál betűvel, a rendelkezésre bocsátott naplóbejegyzései dőlt betűvel jelennek meg.

¹⁰ A cikkben Németh Tamással Szombathelyen 2021. február 18-án készített interjú általa jóváhagyott, szerkesztett részletei jelennek meg.

¹¹ Némethné Nagy Judit (1963–) mesterkozmetikus, a Beauty Perfect francia szépségszalon tulajdonosa, vezetője.

becsben volt az Imre bácsi. A családi ünnepségeken találkoztunk, tehát folyamatos volt a kapcsolat egymással.

Imre bácsi, amikor a herendi kollekcióját megcsinálta, akkor beszélt róla nekem, hogy hova tudja elhelyezni a műveit. Úgy gondolta, hogy a jövőnek látnia kell ezeket a műveket, és meg kell benne találni azokat a kapcsolódásokat, amit ő is próbált a művein keresztül bemutatni. Ezt nehezen tudom megfogalmazni, de a lényege az volt, hogy ő nem eladni akarta a kerámiáit, hanem bemutatni azt, hogy ebben van egy tudatosság, a földhöz, a szülőföldhöz való kapcsolat. Tehát ő mindig azt kereste, hogy miből lesz az a kerámia, és hogy a két anyagnak, vagy a három anyagnak az összerakása mit hozhat ki. Ha kihozott egy olyan alkotást belőle, ami még ráadásul az embereknek nemcsak a tetszését váltotta ki, hanem láttak benn valami értelmet, akkor már örült, tehát azt mondta, hogy akkor már jó, valamit csináltunk. Néha beszélgettünk a kerámiáiról, de ő nem szívesen, nem sokat beszélt tulajdonképpen, mert ő úgy volt ezzel, hogy az embereknek ezt meg kell érteniük. Hasonlóan kell gondolkodni, és ha hasonlóan gondolkodnak, akkor azt ugyanúgy látják, ahogy ő látja.

Puskás Tivadar¹²

Schrammel Imre korszakos művész. Schrammel Imre volt az, aki a magyar kerámiaművészet, vagy tán nem csak a magyar képzőművészet, forradalmát megcsinálta, tehát ő egy világjelenség. Schrammel a Nemzet Művésze. Az, hogy ő ragaszkodik a szülővárosához, ez alapjába véve nagyon fontos. Nagyon fontos, és ha most még nem is érzik, de a város szellemi nagyságához hozzátartozik. Az a város, amelyik Szent Márton örök-

ségét tovább viheti, az a város, ahol Schrammel Imre született, és Schrammel Imre itt akarja hagyni életművének egy jelentős részét, az egy gazdag város. Vannak olyan értékek, amelyek örök értékek. Schrammel nagysága ezek közé tartozik. Nem mondhatja el magáról a város, hogy Schrammel művekkel van teli. Schrammel 1993-tól 1999-ig a rektora volt az Iparművészeti Egyetemnek.¹³ Schrammel, aki az amerikai városok jó néhány egyetemén, Izraelben, német egyetemeken tanított, szóval egy olyan ember, akit meg kell becsülni, és legyünk nagyon-nagyon büszkék arra, hogy idehozta az életművét.

Majthényi László¹⁴

Mutatott nekem egy Kínában kiadott kerámia-történeti művet, öt vagy hat hatalmas kötetet.¹⁵ Ha valahol van komoly múltja a porcelán kultúrának, az Kína. És azt hiszem, nincs a világon egyetlen egy élő porcelánnal foglalkozó művész sem, aki hat vagy nyolc oldalt kapott volna ebben a könyvben. Egyszer elhozta nekem abból a kiadványból kimásolva azt a részt, amit róla írtak.

Amikor a vörösizap-katasztrófa¹⁶ volt – úgy tíz éve? – azonnal jött le Devecserbe vörösizapot gyűjteni, mert izgatta az „új anyag”.

Károlyi Ákos¹⁷

Azon a megbeszélésen, ahol művész úr meghívását tolmácsolta Németh Tamás úr az önkormányzat felé, ott tudtam meg többek között azt is, hogy olyan gyűjteményről van szó, ami Indiától Düsseldorfon keresztül számos világhírű kiállítóhelyen járt, és tulajdonképpen milyen értékről is beszélünk.

¹² A cikkben dr. Puskás Tivadarral Szombathelyen 2021. február 24-én készített interjú általa jóváhagyott, szerkesztett részletei jelennek meg.

¹³ 1993–1999 között a Magyar Iparművészeti Főiskola rektora.

¹⁴ A cikkben Majthényi Lászlóval Szombathelyen 2021. március 8-án készített interjú általa jóváhagyott, szerkesztett részletei jelennek meg.

¹⁵ Bai Ming: World-Famous Ceramic Artists Studios (Hebei Fine Arts Publishing House, ISBN 7-5310-2352-0, 2004.) A nyolc kötetből álló kiadványban Schrammel Imre a 3. kötetben (Volume of Europe), a 16–27. oldalakon jelent meg.

¹⁶ 2010. október 4. Kolontár, Devecser, Somlónásárhely (<https://muzeum.katasztrofavedelem.hu/35837/10-eve-tortent-a-vorosiszap-ka-tasztrofa>). (Hozzáférés: 2022. május 5.)

¹⁷ A cikkben dr. Károlyi Ákossal Szombathelyen 2021. február 25-én készített interjú általa jóváhagyott, szerkesztett részletei jelennek meg.

Czenki Zsuzsanna¹⁸

Németh Tamástól, majd később Károlyi Ákostól tudtam meg, hogy Schrammel Imre műveit Szombathelynek ajándékozná. Őszintén szólva nem hittem el. Miért adná ide, amikor Budapesten él és szinte minden a fővároshoz köti?! Ismertem a műveit, de őt személyesen nem. Megtiszteltetés volt, hogy elmehettem az otthonába, műtermébe és beszélgettem vele. Azt hiszem, az igazán jelentős művészek mindig nagyon emberségesek, természeteseek, ugyanolyan földi halandók, mint mi, csak nehéz elhinni. Igazi ajándékként gondolok arra, hogy a gyűjteményét nekünk ajándékozta.

2

A Schrammel-gyűjtemény elhelyezése Szombathelyen, a művész szülővárosában csak látszólag evidencia. A gyermekkori kötődés igen rövid idejű, kevésbé meghatározó. Későbbi életszakaszában felesége, Tábori Gabriella¹⁹ textilművész révén családi szálak fűzték a megyéhez, a Rába-part pedig meghatározó megfigyelő, kísérletező művészi munkájában. A történet szempontjából fontos elem, hogy a gyűjtemény és az abból rendezett állandó kiállítás létrehozásának ötlete Vas megyéből, Majthényi Lászlótól, a megyei közgyűlés akkori alelnökétől származott.

Majthényi László

Schrammel Imrének nagyon erős kötődése, egyedi tudata van. Ez köszönhető egyrészt a szombathelyi életkezdésének – igazából azt hiszem két évet

töltött gyerekkorában Szombathelyen. Persze több szálon kötődött Vas megyéhez, nemcsak Szombathelyhez, nemcsak Vasvárhoz, hanem nagyon erősen kötődött Ikervárhoz. Nagyon erősen kötődött ahhoz a tájhoz. Nagyon erősen kötődött a Rábához például, vannak interjúk, amelyekben elmondja, hogy a Rábának a folyami képződményei milyen hatással voltak az ő alkotásaira, meg az életművére. A felesége, illetve a sógora, Tábori Ottó²⁰ költő ikervári volt. Először ott, Ikerváron találkoztam Ottónál vele és a feleségével több mint 20–25 évvel²¹ ezelőtt.

Neki akkor már voltak ajánlatai egy osztrák városból, Németországból, volt valami japán érdeklődő is, akik szerették volna megszerezni a szakmai életművét. És akkor fölvetette, hogy nagyon nem szeretné, ha külföldre kerülne, nem érdekelte a pénz, és utána fordult élesbe itt ez az ügy.

Budapest, 2011. augusztus ...

Azzal, hogy Szombathelyről megkerestek a múzeum ügyével, sokat gondolkodtam, hová is tartozom? Ott születtem, Vas megyébe nősültem és sok időt töltöttem Zsennyén²² is. Ikervár lett az egyik fő támpontom. Anyám²³ és Duca²⁴ is Kőszegen tanultak a MÁV Árvaházban²⁵. Szombathelyen mentették meg az életemet, amikor Zeisl Dr²⁶ megoperálta a sorvadó üreget a fülem mögött, (...) Szóval furcsa! furcsa!

Tehát a szombathelyi kötődésem az minimális volt ebben az értelemben, mert én kettő éves voltam, amikor apám megszökött a nőrszömmel. Ott hagyta anyámat, akinek se pénze, se semmije, muszáj volt elmenni a városból, és így lementünk Nagykanizsára, ahol a nagymamám vett kezelésbe. Két éves korában az ember semmire nem emlékszik. Emlgették a Szombathelyt nekem mindig, sőt ott operálták meg a fületem is, de hát az nem volt a jó emlékek közül.

¹⁸ A szerző az interjúalanyokkal készített riportokban és visszaemlékezéseik alapján jelenik meg.

¹⁹ Tábori Gabriella (1931–2015) textiltervező iparművész, 1987-ig, nyugdíjazásáig az Iparművészeti Vállalatnál dolgozott. Az 1968-ban megalakított Prizma 13 csoporttal több hazai és nemzetközi kiállításon vett részt. Az 1958-as brüsszeli világkiállítás magyar éttermének bútorhuzatait az ő szövetei alkották.

²⁰ Tábori Ottó (1946–2014) költő.

²¹ A hivatkozott dátum az 1990-es évek végére, a 2000-es évek elejére utal.

²² A Zsennyei Alkotóházban.

²³ Schrammel Lászlóné Szaváry Emília (1911–1989).

²⁴ Szaváry Erzsébet (1913?–????), Schrammel Imre anyai nagynénje.

²⁵ Vasutas Árvaház, ma MÁV Nevelőotthon.

²⁶ Dr. Czeizel János (1895–1983) fül-orr-gége szakorvos, 1925-től dolgozott a szombathelyi kórházban, 1932-től 1968-ig a Fül-orr-gégészeti Osztály osztályvezető főorvosa.

Budapest, 2015. július 6.

Igazában Gabi révén lettem én ismét Vas megye szerelmese. ...Az ikervári és a zsenyei tartózkodásaim azonban visszahozta a gyermekkoromat is. Nagykánizsa tájjellege és hangulata lehetne Vas megyében is. A Potyli alig különbözik a Herpenyőtől és a nyőgéri borvidék lehetne a Szentgyörgyvári hegyen is. Ezért merem én magamat vasinak nevezni.

Az ikervári Rába területén, ott szerettem a legjobban dolgozni. Hogy mondjam, ott az ember nem csinál kész munkát, de a mikéntje, meg a hogyanja – és akkor hazajöttem, bementem Siklóásra, Kecskemétre, és ott meg tudtam csinálni annak a szellemiségében. Tehát ilyen értelemben nekem mindenhol a Szombathely volt a fejemben. Gabi is még akkor ezt forszírozta. Érthető módon, mert őneki meg mindenkije ott volt.

3

A hivatalos kapcsolatfelvételt Majthényi László kezdeményezte 2009-ben. Június 22-én Kutszegi István²⁷ kíséretében meglátogatta Schrammel Imrét budapesti otthonában. Az akkor hetvenes éveiben járó művészt ugyan meglepte ez a kívülről jövő elképzelés, azonban műveinek egyben tartása időről időre egyre komolyabban foglalkoztatta.

A 2009. június 24-én készült feljegyzés (*1. számú melléklet*) szerint a gyűjtemény Vas megyei elhelyezése mellett szóba került Schrammel Imre a hegyeshalmi határátkelőnél lévő murális munkájának megmentése, az életmű bibliográfiájának elkészítése a szombathelyi Berzsényi Könyvtárban, az akkor húsz kötetből álló naplók részleteinek új kiadása és egy helyszíni látogatás a közeljövőben Szombathelyen. Már ezen a találkozón több alternatívát javasol a megyei vezetés megfontolásra.

„A gyűjtemény Vas megyében elhelyezéséhez több lehetőséget vizsgálunk meg:

a) számba jöhet meglévő épület – megyeháza pincerész,²⁸ Kőszeg Lábasház,²⁹ Képtár,³⁰ Thököly úti volt zenekari irodaház,³¹ Nádasdy várpalota múzeumi alagsor.³²

b) EU-s pályázati lehetőségek új múzeum építésére, vagy meglévő épület ilyenné alakítására – kapcsolódási lehetőség ausztriai partnerrel!”³³

Schrammel Imre

Nem tudom halál pontosan megmondani, hogy mikor, de utána fogok keresni, mert ezeket a naplómba be szoktam írni, hogy mikor történnék, főlhívott telefonon Majthényi László Szombathelyről, és azt kérte, hogy ő szeretne Szombathelyről egy hivatalos látogatást tenni, és hogy meg tudjuk-e beszélni? Mondtam, hogy persze, hogyne. Eljött, jött vele még valaki, és Tábori Ottó, Gabinak az öccse is, ő a költő. És akkor itt adta elő, hogy ő tulajdonképpen azt szeretné, hogyha én az életművet odaadnám Szombathelynek, mint szülővárosomnak. Nagyon meglepődtem, mert nem szoktak azért ilyeneket ajánlani. Pontosabban ő nem Szombathelyt említette, hanem Vas megyét. Tehát, hogy Vas megyében. És akkor megbeszéltünk egy randevút.

Bp. 2009. jún. 22.

Esik az eső.

Szombathelyről látogattak meg a Megyei Közgűlés alelnöke Majthényi László és közművelődési csoportvezetője Kutszegi István. Múzeumot szeretnének alapítani az életművemnek. Szombathely, Kőszeg, Sárvár, Vasvár és Bükfürdő került szóba. Akár régi ház, akár új építésű múzeum is elképzelhető.

²⁷ Kutszegi István (1950–2020) a hivatkozott időszakban a Vas Megyei Önkormányzat Művelődési és Sport Titkárság kulturális főtanácsosa.

²⁸ Szombathely, Berzsényi tér 1.

²⁹ Kőszeg, Jurisich tér 2.

³⁰ A Szombathelyi Képtár (Szombathely, Rákóczi utca 12.) 1985–1995 között a Vas Megyei Múzeumok Igazgatóságához tartozott, majd 1995-től önálló intézmény, 2012-ben ismét a megyei szervezet tagja, ezt követően 2013-tól a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum tagintézménye lett. Az intézmény fenntartója az alapítástól 2007-ig kizárólag a megyei önkormányzat, 2007-től 2012. január 1-ig megyei és városi közös fenntartásban állt, 2012-től a Megyei Intézményfenntartó Központ, majd 2013. január 1-től Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata az intézmény fenntartója.

³¹ Szombathely, Thököly utca 14.

³² Sárvár, Várkerület 1.

³³ Részlet a Feljegyzés 2009. június 22-i Bp.-i megbeszélésről.

Megleptek az ajánlattal, mert eddig csak a mi házi-lagos építésű megőrzésről elméltünk.

Bp. 2009. jún. 23.

A múzeummal kapcsolatban: Kőszeg nekem egyre rokonszenvesebb. Szép, tele műemlékekkel, közel a háztárhoz. Kultúrváros. Oda elsősorban olyan turisták utaznak, akik fogékonyak a művészetre. Vasvár is szép, de kiesik a turista útvonalakból. Sárvár? Nem tudom.

A budapesti látogatást októberben két találkozó is követte. A hónap elején, 7-én Szombathelyen a Megyeháza alatt lévő pincéket, a Szombathelyi Képtár lehetőségeit, 8-án a sárvári Nádasdy vár „A” szárnya alatti pincét tekintették meg. Bár a visszaemlékezések több helyszínt is nevesítenek, a 2009. október 15-én kelt Emlékeztetőben (2. számú melléklet) csak ezek szerepelnek. A választás a Szombathelyi Képtárra, annak is az épület alatti lábazat beépítésére esett, ami a későbbiekben, 2013 után is elsődleges helyszíneként szerepelt. Még a hónap végén Schrammel Imre és fia, Schrammel Zoltán³⁴ a szombathelyi Vasber³⁵ képviselőivel konzultáltak az építészeti lehetőségekről (3. számú melléklet), majd a beépítés tervét Schrammel Zoltán tervrajzzal és rövid leírással, előzetes költségtervvel el is küldte 2010 januárjában a Megyeházára (4. számú melléklet). Ebből az anyagból készült 2010. február 3-án a Szombathelyi Képtár bővítése kiállítóterrel kerámiatárgyak bemutatására című dokumentum (5. számú melléklet).

A terv a Képtár délnyugati végének, az úgynevezett lábának a beépítését és a kapcsolt kertrész kialakítását az akkor még épülőfélben lévő Iseum bevonásával együtt vizsgálva készült el. Már e korai fázisban is a Képtár és Iseum átjárhatósága magától értetődő volt annak ellenére, hogy a két intézmény más-más fenntartóhoz tartozott.

Az október eleji találkozón a kiállítóter helyszínének kiválasztása mellett a gyűjtemény átadásának jogi előkészítését is tervezték.

Majthényi László

Tehát a 2000-es évek végén én voltam az, aki meglátogatta őket az otthonukban Kutszegi Pistával. A személyes gyerekkori kötődés olyan erős volt, annyira erősen ragaszkodott a szülővárosához. Le is jöttek a feleségével pár napra, talán két-három napra is, és akkor nézegettük a helyszíneket, nézelődtünk, kirándultunk. 2009-től kerestük a gyűjtemény helyét, az eredeti elképzelés a Képtár beépítése volt. 2009-ből származnak az első konkrét írásos anyagok is, és ennek akkor kezdődött el itt, a megyei önkormányzatnál az előkészítése.

Schrammel Imre

Akkor ott jártunk a Városházán, illetve a Megyeházán. Egy ilyen fogadást tartottak, és ott megerősítettük ezt a szándékot, hogy akkor jó, akkor én megyek, és ők meg fogadnak. Abban maradtunk, hogy ott a képtárnak ezt a hátsó területét kell majd beüvegezni, és akkor az úgy meglenne.

Szombathely, 2009. X. 7.

Tegnap utaztam Ikervárra és ma onnan jöttem ide. Kutszegi István fogadott és elkísért a szállásomra, egy közeli panzióba. Délben a Vármegye házában a megyei önkormányzati elnök, Kovács Ferenc³⁶ fogadott ebédre. Jelen voltak a kulturális alelnök Majthényi László, a megyei főjegyző,³⁷ a Szombathelyi Képtár igazgatója,³⁸ a Savaria Múzeum igazgatónője,³⁹ a Kulturális Osztály vezetője⁴⁰ és Tábori Öcsi.⁴¹

³⁴ Schrammel Zoltán DLA (1961–) építész mérnök, vezető tervező, a Budapesti Műszaki Egyetem adjunktusa, Schrammel Imre fia.

³⁵ Vas megye beruházásokkal foglalkozó legrégebbi szervezete a Vas Megyei Beruházási Vállalat, illetve jogutódja, az 1992. március 9-én alakult Vas Megyei Beruházási Részvénytársaság magánszemélyek társaságaként /<https://vasber.hu/>.

³⁶ Kovács Ferenc (1953–) politikus (Fidesz-KDNP), 1986-tól a sitkei rockfesztivál alapítója, szervezője, 1994-től a Vas Megyei Közgyűlés tagja, 1998–2014 között országgyűlési képviselő, 2006–2014 között a Vas Megyei Közgyűlés elnöke.

³⁷ Dr. Kun László (1949–) jogász, közigazdász, Vas megye főjegyzője (1990–2014).

³⁸ Dr. Gálgy Zoltán (1955–) művészettörténész, 1985-től nyugdíjazásáig dolgozott a Szombathelyi Képtárban, amelynek 2000-től 2011-ig igazgatója volt.

³⁹ 2009-ben a Savaria Múzeum igazgatója dr. Nagy Zoltán volt, a megbeszélésen Szommer Ildikó igazgatóhelyettes vett részt.

⁴⁰ Dr. Kapiller Sarolta (1962–) tanár, jogász, 1999-től 2012-ig a Vas Megyei Önkormányzat Művelődési és Sport Titkárság vezetője.

Mindenki bemutatkozott, de a neveket ilyen gyorsan nem tudtam megjegyezni.

Ebéd közben ismertették összejöveteleink célját. Vas megye múzeumot épít az életművem bemutatására. Tehát hivatalossá vált a júliusi látogatás bejelentése. Rosszul emlékeztem, ki is javítottak. Június 22-én látogattak meg Vas megye vezetői és ma vált valósággá az akkori felvetés. Azt mondták, hogy a számításba vehető helyszíneket ma és holnap bejárjuk és én választhatom ki a nekem tetsző objektumot, a munkáimnak megfelelő helyszínt. Előbb az alattunk lévő pincerendszert jártuk végig, majd a börtön pincéjét néztük meg. Ezután sétáltunk el a Szombathelyi Képtár épületébe. Előbb belül szemléltük meg a kiállító tereket, majd Salamon Nándor ötletére lesétáltunk az épület alá. Az épület nyújtott téglalap alaprajzú pillérek áll és a földtől kellő magasságban kezdődik az első szint. Az épület végén komoly méretű fedett tér található.

Megkérdeztem, hogy ennek a résznek üvegfalal történő lezárása lehetséges-e? Az igenlő választ hallva elképzelhetőnek tartom, hogy alakuljon ki az én múzeumom. Ebben az esetben jobbról és a végén hátrólna üvegfal a területet és kilátás nyílna hátra egy zárt kertre, jobbra pedig a római ásatási részre. A kert most gazos, elhanyagolt trapezoid alakú terület, az épület mögött húzódó utcától téglakerítéssel elkerítve. Így megfelelő négyzetméter keletkezne az épület alatti fedett részben és ez kiegészülne a kiállításra alkalmassá tehető kerttel. Kulturális centrumban van és a Képtár infrastruktúrája eleve kiterjeszhető lenne erre a részre is.

Úgy éreztem ez a megfelelő helyszín.

Szombathely, 2009. okt. 8.

A Nádasdy várat néztük meg alaposan. A felső szinten található impozáns termek mind foglaltak. A központi épület alatt szép kéthajós boltozatos pince található. Szép a tér, de a falak szinte tocsognak a nedvességtől. Nem hiszem, hogy ez szigetelhető. Ezután néztük meg az ötszögű várfal öt saroktoronyát, pontosabban a tornyok alatt épített kazamatákat. Impozáns, nagy belmagasságú, nyers téglából épített boltozott termek. A legnagyobb ko-

moly méretű L alakú folyosórendszer, a többiek kisebbek. Ez is lenyűgöző és ezt is számításba veszem. Ellene szól, hogy a pince nedves, csak mesterségesen világítható és rajzok kiállítására alkalmatlan valamennyi kazamata.

A Szombathelyi Képtár ideális térnek mutatkozott, a kialakításra kerülő beltéri egységében a kerámiákon kívül a grafikák, papíralapú, a pillérekre a murális munkák, a kertben a kültérre tervezett kerámiák kerültek volna elhelyezésre. A kert, a kapcsolat a kerttel, a természettel a Schrammel életfilozófia alapja, hiszen alkotásai ennek törvényszerűségeinek megfigyelésére, kutatására épülnek.

Schrammel Imre

A látogatás közben mondtam a Majthényinek, hogy nekem volna egy ötletem, mert akkor már a képtárról tudtam, hogy ott van a középső részen egy beüvegezett terület, ami azt hiszem, akkor könyvtár lehetett.⁴² Mindenesetre be volt üvegezve és ott egy olyan tér alakult ki, amit kulturális célra is lehetett használni. És akkor nekem volt az az ötletem, hogyha ez ilyen egyszerű, a fiamat is megkérdeztem, hogy végül is a pillérek ott vannak, a tető ott van fölötte, akkor azt a hátsó részt üvegezzük be, és akkor a területet, amekkora ott kijön, azt majd én berendezem, plusz akkor kertesítsük azt a részt, ami ott van az épület és a kerítés között. Ha egy parkot kialakítunk, akkor lehet szabadtéri dolgokat ott kirakni, mert végül is ez egy zárt terület. Az Iseummal is ilyen értelemben kapcsolata van. És akkor ezt a Zoli meg is tervezte, erről a látványtervről tárgyaltunk.

Szombathely 2009. X. 30.

Mukival⁴³ megnéztük a képtár alatti területet, hogy kialakítható-e a tervezett kiállító helyiség építészeti szempontból? Megállapítottuk, hogy igen. A szombathelyi megbízott építész is jelen volt. Elhozta a tervrajzokat, az épület eredeti terveit. Most Muki kezé-

⁴¹ Tábori Ottó költő.

⁴² A helyiségben az egykori biliárd klub, ma Irokéz Galéria működik.

⁴³ Schrammel Zoltán családi beceneve.

ben a tervezés ügye és januárra lenne jó a koncepciót és egy becsült költségvetést a megyének benyújtani.

A dokumentumokban és a visszaemlékezésekben is többször találkozunk Schrammel Imre naplójának megemlékezéséről, amelyeket már ebben a korai szakaszban is úgy gondolt, Szombathelynek ajándékoz, hiszen a Schrammel művek, az életmű kutatásához a legfontosabb, elsődleges forrást jelentik.

Schrammel Imre

Ezt is oda akarom adni maguknak Szombathelyre. A Naplókát. 35 darab van ma, '84 óta írom.

Majthényi László

Neki nagyon fontos nemcsak a múzeum, hanem a naplói. Kézzel írt, festett, rajzolt naplói, amit majd szeretnénk kutathatóvá tenni, de személyiségi jogi dolgok miatt ez elég kényes kérdés, hogy ennek most mennyi része, vagy hogyan lesz kutatható. Imre bácsi egy elég őszinte ember, és őszintén ír a naplóiban is művésztársairól, meg közéletéről, sok mindenről. És lehet, hogy néhányan megsértődnének, ha ezt elolvasnák, vagy tudomást szereznének róla.

Az első látogatástól alig telt el egy fél év és már a Schrammel-gyűjtemény Szombathelyre kerülésének legfontosabb előkészítési elemei rendelkezésre álltak. A szokatlanul gyors eljárás talán annak a közelgő eseménynek köszönhető, amelyet a 2010. január 8-i naplóbejegyzés megemlélt.

Bp. 2010. 01. 08.

Pete Gyuri⁴⁴ járt itt és a szombathelyi múzeum sajtó felvezetését beszéljük meg. Szeptemberben önkormányzati⁴⁵ választások lesznek és ebben az időben a múzeum átadása fontos lenne a most regnáló megyei vezetőknek.

A Majthényi elnök úr által rendelkezésre bocsátott dokumentumokból egyértelműen látszik, hogy a szándék megvalósításához vezető építészeti, jogi utat, mind pedig ennek promócióját tudatosan felépítették.

A műszaki, jogi folyamatok elindultak, 2010-ben következett a nagyközönség bevonása, Schrammel Imre művészetének, Vas megyéhez kötődésének, a gyűjtemény Szombathelyre kerülésének felvezetése. Az első nyilvános eseményre, Kernács Gabriella *Schrammel* című tanulmány- és interjúkötetének (KERNÁCS É. N.) bemutatójára 2010. február 16-án 16 órakor került sor a budapesti Szántó Piroska Emléklakásban.⁴⁶ A hely választása szimbolikus is lehet, a Szombathely és Budapest, a vidék és a főváros közötti hidat, a „hazatérést” jelenthette.

A rendezvény házigazdája Kovács Ferenc, a megyei közgyűlés elnöke volt, köszöntőt a könyvkiadó igazgatója, Szelényiné Farkas Aranka⁴⁷ mondott, a kötetet Fekete György⁴⁸ belsőépítész, Schrammel Imre legkedvesebb barátja, szellemi társa ismertette, a Vas megyei művészeti mecenatúráról Majthényi László alelnök beszélt (6. számú melléklet). Az eseményen a sajtót a Magyar Hírlap, a Vas Népe, a Magyar Katolikus Rádió és a Duna Televízió képviselte.⁴⁹ A kötetbemutató után az *Életünk folyóirat* 2010. márciusi számában hosszú riport jelent meg, amelyet Gál József⁵⁰ készített (GÁL 2010).

A közönség soraiban ismerősöket, művésztársakat, textilművészeket találunk, akiket szintén

⁴⁴ Pete György (1944–2021) irodalmár, 1977–1999 között az *Életünk* folyóirat főszerkesztője.

⁴⁵ 2010. október 3-án önkormányzati, áprilisban országgyűlési választások voltak.

⁴⁶ Szántó Piroska festőművész (1913–1998) férjével, Vas István költővel (1910–1991) Budapesten, a Várkert rakpart 17. szám alatti társasház I. emelet 5. szám alatti, 174 m²-es öröklakásban éltek. Szántó Piroska 1996. október 9-én kelt ajándékozási szerződéssel, amelyet ugyanazon a napon kelt végrendeletében is megerősített, a lakást a Szombathelyi Képtárnak ajándékozta.

⁴⁷ Szelényiné Farkas Aranka, a Magyar Képek Kiadó vezetője, Szelényi Károly fotóművész felesége.

⁴⁸ Fekete György (1932–2020) építész, belsőépítész, 2011-től 2017-ig a Magyar Művészeti Akadémia elnöke, Schrammel Imre barátja, szomszédja.

⁴⁹ Sajtómegjelenések: Merklín Tímea: *Életmű ajándékba*. – *Vas Népe* 2010. február 18., Somogyi F. Anikó: *Kerámia a lapokon*. – *Magyar Hírlap* 2010. február 18., Duna TV 2010. február 17. A Katolikus Rádióban nem található a hangarchívumban hanganyag a rendezvénytől kapcsolatban.

⁵⁰ Gál József (1938–) helytörténész, Szombathely kiemelkedő művészeiről, a város kulturális életéről írt könyveket, készített interjúkat, tudományos és ismeretterjesztő cikkeket.

alkotói munkájuk, kiállításuk kötnek Vas megyéhez – Péreli Zsuzsa, Sárvári Katalin, Nagy Judit,⁵¹ Molnár Kálmán.⁵² Minderről Kutszegi István számol be meleg hangú levelében (7. számú melléklet).

Majthényi László

Szerveztünk egy könyvbemutatót 2010-ben Szelényi Karcival⁵³ meg a feleségével, Arankával, a Magyar Képekkel.⁵⁴ Kiadtak egy Schrammel-albumot, az még megyei önkormányzatos, képtáras akció volt. A Szántó Piroska – Vas István emlékmúzeumban volt egy jó kis összejövétel. Akkor már konkrétumként beszélgettünk erről a Schrammel múzeumos ötletéről, amivel hazaköltözik.

Bp. 2010. febr. 17.

Tegnap rendeztük a könyvem bemutatóját a Szántó Piroska Emléklakásban, a Várkert rkp. 17. szám alatt. Sokan jöttek el. Majthényi László a Vas megyei Önkormányzat alelnöke nyitotta meg a rendezvényt, majd Kovács Ferenc megyei elnök üdvözölte a megjelenteket. Ezután Szelényi Aranka beszélt a kiadó, a Magyar Képek nevében, majd Fekete Gyuri ismertette magát a könyvet. A beszédek alatt néztem a közönséget, az emlékszókat és ki láttam az ablakon is. Furcsa érzésem támadt. A tőlem jobbra nyíló ablak éppen a Duna túlszéljén álló Piarista Gimnázium⁵⁵ homlokzatával nézett szembe. 1948-ban iratkoztam be oda, miután a kanizsai gimnáziumból eljöttem. Akkor az Erzsébet híd szomorúan süllyedt a Dunába, csupán a pillér kapuja állt a pesti parton. Nagykanizsáról egyből a

belvárosi elitiskola padjaiba átülni akkor katasztrófának tűnt. Vaskos zalai tájszólásomat osztálytársaim hangosan kinevették. Nem mertem felelni. Valószínű mindenből megbuktam volna, ha ott maradok. Az újpesti Könyvesben⁵⁶ azután minden rendbe jött. Ott nem pózoló, affektáló úrfiúk, hanem normális, sportot kedvelő, egyszerű kamaszok lettek az osztálytársaim. Velem szemben ült Villányi Ottó.⁵⁷ Ő volt a Könyvesben a padszomszédom. Most, hogy itt a könyvbemutatón egyszerre láthattam a pesti Piarista iskolát és őt, teljesen plasztikusan láttam magam előtt életemnek ezt a válságos korszakát. Novemberben kerültem át Újpestre és azzal minden megváltozott. Az is eszembe jutott, hogy micsoda energiával akartuk a Könyves zsebkiadónyi színpadán Ibsen Peer Gyntjét. Annak köszönhetem, hogy most keramikusként vagyok. Ugyanis az lelkesített fel, hogy díszlettervezőnek jelentkezzenek. Addig azt sem tudtam, hogy Iparművészeti Főiskola létezik. A felsőoktatási tájékoztató kiadványban leltem rá. Be is adtam a jelentkezésem oda. Persze nem vettek fel díszlettervezőnek, elfogadtak viszont ötvösnek. S most itt ült tőlem balra Nagy Józsa.⁵⁸

Bp. 2010. márc. 12.

Ma kaptam meg a szombathelyi „Életünk” legújabb számát. Gál József cikke olvasható a folyóiratban. Jónak tartom az írást. Tárgyilagos, átfogó és nem „hözöngő”. Azt hiszem, sikerült a lényeges kérdéseket világosan és közérthetően megfogalmazni. Nem szabad elfelejteni, hogy a kerámia tárgytól valami egész mást várnak, mint amit én megvalósítottam. Sok buktatón keresztül jutottam ideig és ezt a cikk ismerteti.

⁵¹ Péreli Zsuzsa (1947–), Sárvári Katalin (1945–), Nagy Judit (1954–) textilművészek rendszeres kiállítói a Szombathelyi Képtár Textilbiennáléinak, -triennáléinak, valamint számtalan egyéni és csoportos kiállításuk nyílt Vas megyében.

⁵² Molnár Kálmán (1943–2017) grafikusművész.

⁵³ Szelényi Károly (1943–) fotóművész, a Corvina Kiadó, az Officina Nova Kiadó munkatársa volt, a Magyar Képek Kiadó művészeti vezetője. 1970 és 1986 között fotóművészetet tanított a Magyar Iparművészeti Főiskolán. Schrammel Imre műveinek fotója.

⁵⁴ Magyar Képek Kiadó.

⁵⁵ Piarista Gimnázium Budapest, Budapest, Piarista utca 1.

⁵⁶ Könyves Kálmán Gimnázium, Budapest, Tanoda tér 1.

⁵⁷ Dr. Villányi Ottó villamosmérnök. Részt vett az úrtávközlés magyarországi bevezetésében. Nyolc éven át mérnökként dolgozott az ENSZ szakosított szervezeténél, a Nemzetközi Távközlési Egyesület (ITU) Központjában, Genfben. Magyarországra történő visszatérése után a Posta, majd a Matáv nemzetközi osztályát vezette. Az Európai Távközlési Hálózatüzemeltetők Egyesületében, az ETNO-ban a középkelet-európai országok összekötője, majd az Intézó Bizottság tagja volt. A Híradástechnikai Tudományos Egyesület számos bizottságának volt választott tisztségviselője, vezetője. Munkássága elismeréseként kitüntették Virág-Pollák-díjjal, Puskás-díjjal, ITU oklevéllel és Baross Gábor-díjjal (<https://docplayer.hu/68081790-Arany-gyemant-vas-rubin-es-platinadiplomasok-villamosmernoki-es-informatikai-kar.html>). (Hozzáférés: 2022. május 5.)

⁵⁸ Nagy József ötvösművész (1931–) Schrammel Imre barátja, művésztársa. Tanított az Iparművészeti Főiskolán. Fiatalkorában válogatott atlétaként csapatával magyar bajnokságot nyert a 4×400 m-es váltóban.

4

A Schrammel-gyűjtemény elhelyezésének jó tempóban haladó ügye itt megtorpant. Tavasszal országgyűlési, ősszel helyhatósági választásokra készült az ország. A Schrammel-gyűjtemény történetének e kezdeti időszakában a második Gyurcsány-kormány után 2009. április 16-tól május 29-ig a Bajnai-kormány regnált.⁵⁹ A 2010-es országgyűlési választásokat 263 mandátummal, 68%-os többséggel a Fidesz-KDNP nyerte, így május 29-től megalakult a második Orbán-kormány. Vas megyéből nyolc kormánypárti,⁶⁰ közöttük a megyei elnök, Kovács Ferenc és egy MSZP-s képviselő⁶¹ jutott be a Parlamentbe. A helyhatósági választásokat Vas megyében és Szombathelyen elsőprő fölényrel nyerte a Fidesz-KDNP. Az országos és helyi vezetés politikailag azonos platformon állt, így a gyűjtemény ügyének előrehaladását látszólag semmi nem akadályozhatta meg.

A helyhatósági választások után tíz nappal, 2010. október 14-én Majthényi László megyei alelnök a Nemzeti Erőforrások Minisztériumába⁶² Halász János⁶³ államtitkárnak írt levelet a „Schrammel múzeum” ügyében (8. számú melléklet). A levélben Schrammel Imre művészetének méltatása mellett a megyei alelnök részletesen beszámolt az

eddig elvégzett előkészítési feladatokról, innen tudhatjuk azt is, hogy a gyűjtemény egy része ajándékozással, más része kölcsönszerződéssel, illetve tartós letéttel kerülne Szombathelyre.⁶⁴ Majthényi László tájékoztatta az államtitkárt arról, hogy a beruházásra a megyei önkormányzat költségvetésében tervezett keretet, de „a kötelező önkormányzati feladatok teljesítését súlyosan veszélyeztető pénzügyi válság⁶⁵ nem tette lehetővé, hogy ezt az önként vállalt művészeti célú feladat megvalósítását” elvégezhesék, ezért kéri a kulturális kormányzat támogatását.⁶⁶

A Szombathelyi Képtár 2007-től több szombathelyi kulturális intézménnyel⁶⁷ együtt a városi és a megyei önkormányzat közös fenntartásában működött. 2011. augusztus 18-án Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzatának és Vas Megye Önkormányzatának Egyeztető Bizottsága megtárgyalta a Szombathelyi Képtár integrációját a Vas Megyei Múzeumok Igazgatóságába. „A Szombathelyi Képtár beolvadása a Vas Megyei Múzeumok Igazgatóságába azt eredményezi, hogy az intézmény állami támogatásra lesz jogosult, tehát működése a jövőben is biztosított az Igazgatóságon belül, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata pedig saját nagyrendezvényeihez kapcsolódó kiállítási programját támogatná 2012. január 1-től.”⁶⁸

⁵⁹ „2009. április 14-én az Országgyűlés 204 igen szavazattal, 8 tartózkodással, ellenszavazat nélkül megszavazta a kormányzó Magyar Szocialista Párt 78 képviselője által Gyurcsány Ferenc ellen benyújtott konstruktív bizalmatlansági indítványt. A teljes Fidesz- és KDNP-frakció, valamint az egykori MDF-képviselőcsoporthoz tartozó tagok egy része nem szavazott. A Bajnai-kormány a Magyar Szocialista Párt és a Szabad Demokraták Szövetsége támogatásával alakult meg; vezetője Bajnai Gordon, addigi nemzeti fejlesztési és gazdasági miniszter lett.” (<https://hu.wikipedia.org/wiki/Bajnai-korm%C3%A1ny/>). (Hozzáférés: 2022. május 6.)

⁶⁰ Ágh Péter, Báthly Tamás, Bebes István, Gulyás Gergely, Hende Csaba, Kovács Ferenc, Puskás Tivadar, V. Németh Zsolt.

⁶¹ Ipkovich György.

⁶² „2010-ben jött létre Nemzeti Erőforrás Minisztérium (Nefmi) néven az Oktatási és Kulturális Minisztérium, az Egészségügyi Minisztérium és a Szociális és Munkaügyi Minisztérium, valamint az Önkormányzati Minisztérium sportpolitikáért felelős részlegének összevonásával. Első minisztere Réthelyi Miklós volt. 2012. május 14-én Balog Zoltán váltotta őt (a minisztérium ekkor vette fel az Emberi Erőforrások Minisztériuma nevet), egyúttal a társadalmi felzárkózás, a társadalmi és civil kapcsolatok fejlesztése, az egyházakkal való kapcsolattartás koordinációja, a nemzetiségpolitika és a romák társadalmi integrációja is átkerült ehhez a tárcához a Közigazgatási és Igazgatási Minisztériumtól. Harmadik minisztere 2018. május 18-tól 2022. május 31-ig dr. Kásler Miklós onkológus professzor.” (https://hu.wikipedia.org/wiki/Emberi_Er%C5%91forr%C3%A1sok_Miniszt%C3%A9riuma). (Hozzáférés: 2022. május 6.) 2022. június 1-től ebben a formában megszűnt a minisztérium.

⁶³ Halász János (1963–) 1995-től debreceni önkormányzati képviselő, 1998-tól országgyűlési képviselő. Jelentős szerepet játszott a Fidesz pártéletében és az országos kultúrpolitikában (<http://www.halaszjanos.hu/oneletraajz>). (Hozzáférés: 2022. május 6.)

⁶⁴ A jogi dokumentáció tervezete elkészült, de a mellékletek, amelyekben a műtárgyak szerepeltek volna, nem valósultak meg. Így nem tudható, hogy a 2009-es szándék mennyire hasonló, azonos vagy más a 2019 januárjában megkötött ajándékozási szerződéssel.

⁶⁵ 2008–2009-es gazdasági világválság következményéről ír az alelnök úr.

⁶⁶ Ha született a levélre válasz, az nem áll a cikk írójának rendelkezésére.

⁶⁷ Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár, Megyei Művelődési Központ, Mesebólt Bábszínház, Savaria Szimfonikus Zenekar, Smidt Múzeum, Szombathelyi Képtár, Ungaresca Táncegyüttes – tulajdonképpen a korábbi megyei fenntartású, Szombathely közigazgatási területén található kulturális intézmény.

⁶⁸ Részlet az ELŐTERJESZTÉS Szombathely Megyei Jogú Város Közgyűlésének 2011. december 15-i ülésére/ Javaslat a Szombathelyi Képtár Vas Megyei Múzeumok Igazgatóságába történő beolvasztására (<https://www.szombathely.hu/kozgyules/e-kozgyules/9f039f00-1f46-4309-a01a-8d4c70610cd6.33>). (Hozzáférés: 2022. május 6.)

Schrammel Imrének 2011. augusztus 14-én nyílt kiállítása a Hegyháti Nyár keretében Vasváron a Nagy Gáspár Kulturális Központ Castrum Galériájában. A kiállítást Majthényi László nyitotta meg. A művész és az alelnök között ismét szóba került a gyűjtemény elhelyezésének lehetősége.

2011. 08. 16. Budapest

Tartoztam ezzel a kiállítással Vasvárnak. Majthényinak megemlítettem, hogy esetleg nézzünk körül Kőszegen, hátha találunk ott a szombathelyinél olcsóbb megoldást. Megígérte, hogy szeptemberben körülnézzünk a városban. Kőszeg egy ékszer.

Az augusztusi megyei – városi egyeztetésen még hivatalosan nem lehetett tudni arról a változásról, amely a megyéket érintette, informális forrásokból azonban sejthető volt. A 2011. évi CLIV. törvény a megyei önkormányzatok konszolidációjáról, a megyei önkormányzati intézmények és a Fővárosi Önkormányzat egyes egészségügyi intézményeinek átvételéről⁶⁹ november 25-én vált hatályossá. A törvény preambulumban olvasható, milyen célt kívánt elérni a törvényalkotó: „Az Országgyűlés a Jó Állam kialakítása érdekében, a törvényesen és átláthatóan működő, a közszolgáltatásokat maradéktalanul biztosító Állam működési feltételeinek a megteremtése, valamint a területi és helyi közigazgatási rendszer megújítása, alacsony hatékonyságának orvoslása és a struktúrájának átláthatóbbá tétele, az ellátási színvonal emelése, egészségesege, valamint a hatékonyabb, költségta-
karékosabb intézményfenntartás érdekében a következő törvényt alkotja.”

A jogszabály 2§ (1) bekezdése szerint a ”megyei önkormányzatok vagyona és vagyoni értékű joga, a megyei önkormányzatok fenntartásában lévő intézmények, azok vagyona és vagyoni értékű joga, (...) a megyei önkormányzatok, és az álta-

luk fenntartott intézmények folyószámla-, betét-, és értékpapír-állománya (a továbbiakban: vagy-
gyon) leltár szerint, valamint a megyei önkormányzatok tulajdonában lévő jogi személyiséggel rendelkező vagy jogi személyiség nélküli gazdasági társaság (a megyei önkormányzat tulajdoni hányada erejéig) 2012. január 1-jén állami tulajdonba kerülnek, továbbá a vagyonnal és intézményekkel kapcsolatos alapítói, fenntartói joguk és kötelezettségeik, illetve a megyei önkormányzatok által alapított alapítványok és közalapítványok alapítói joga az e törvényben meghatározott szervekre jelen törvény erejénél fogva száll.” A törvény 9. Záró rendelkezések 57. § szerint az állam megyei múzeumi szervezet fenntartásával gondoskodik a megye területén található kulturális javak gyűjtéséről, őrzéséről, tudományos feldolgozásáról, bemutatásáról, hozzáférhetővé tételéről.

Ez azt jelenti, hogy a Vas Megyei Múzeumok Igazgatóságába integrált Szombathelyi Képtár fenntartása átkerült a 258/2011. (XII. 7.) Korm. rendelet⁷⁰ alapján a megyei önkormányzattól a Megyei Intézményfenntartó Központhoz. A központok irányítása az Emberi Erőforrások miniszteréhez tartozott a jogszabály értelmében.

Czenki Zsuzsanna

2011 és '13 között a Szombathelyi Polgármesteri Hivatal Kulturális Irodáját vezettem. 2012-ben, amikor előkészítettük a Megyei Intézményfenntartó Központokhoz tartozó intézmények átvételét, akkor szembesültem azzal, hogy az intézmények alulfinanszírozása milyen károkat okozott a szakmai munka elvégzésében. Később, amikor már a múzeumban dolgoztam, egészen elképesztő eseteket tártunk fel Csapláros Andrea múzeumigazgató asszonnyal és Tarr Klára⁷¹ gazdasági vezetővel. Nem szeretném részletezni, de az biz-

⁶⁹ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100154.tv> (Hozzáférés: 2022. május 6.)

⁷⁰ 258/2011. (XII. 7.) Korm. rendelet a megyei intézményfenntartó központokról, valamint a megyei önkormányzatok konszolidációjával, a megyei önkormányzati intézmények és a Fővárosi Önkormányzat egészségügyi intézményeinek átvételével összefüggő egyes kormányrendeletek módosításáról (<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100258.kor>). (Hozzáférés: 2022. május 6.)

⁷¹ Tarr Elődne (1971–) közgazdász, 2013-ban a fent nevezett időszakban a GAMESZ (Szombathelyi Köznevelési Intézmények Gazdasági Műszaki Ellátó és Szolgáltató Szervezete) munkatársa, a Savaria Múzeum gazdasági vezetője.

tos – mivel 1991-től vagy a város által fenntartott intézménynél, vagy bent a Városházán dolgoztam, így személyes tapasztalatom van a működésről –, hogy ilyen esetek nem fordultak elő városi intézménynél. Tanulmányt lehetne írni erről, de nyilván senki sem akarja bolygatni a múltat, senki sem szeretne másnak rosszat úgy, hogy a valós okokat csak részben ismeri. Valószínűleg a törvényalkotó is átlátta ezt a helyzetet, ezért kerülhettek át az intézmények a területileg illetékes önkormányzatokhoz 2013. január 1-től.

A Schrammel-gyűjtemény története ezen a ponton lezárult a megyei önkormányzatnál. Majthényi László és Kutszegi István érdemei elvitathatatlanok.

Csapláros Andrea⁷²

Majthényi elnök úr nagyon-nagyon sokat segített az önkormányzati körökben, ő is pozitívan beszélt a projektről akkor is, amikor ez már nem a megyéhez tartozott. Neki is elég erős teljes kormányzati kapcsolatai vannak, ezért biztos, hogy nem sikerült volna ez a projekt, ha ő nem támogatja folyamatosan. Mindig nagyon pozitívan nyilatkozott róla olyan helyeken, ahol ezt meg kellett tenni. Bármikor találkoztunk, vagy én találkoztam a kormányzattal olyanokkal, akik elmondták, hogy a Majthényi maximálisan támogatja mindezt. Az ő szerepét nem szabad elfelejteni.

A kapcsolat a művész és a megyei vezető között nem szakadt meg. 2021. október 23-án „Példaértékű szakmai életpályájával Vas megye szellemi és kulturális értékeinek fejlődését, gyarapodását szolgáló kimagasló munkássága elismeréséül „Gróf

Batthyány Lajos – Életmű Díj” kitüntetésben részesült: Schrammel Imre a Nemzet Művésze, Kossuth-díjas iparművész, keramikus”.⁷³ A díjat a művész 2022. március 11-én Vasegerszegen megtartott ünnepségen vette át.

5

Egy intézmény szakmai tevékenységével alapvetően mindig azt a közösséget szolgálja, ahol földrajzilag található. Ezt a közösségi jelenlétet a fenntartónak látnia kell, hogy eldönthesse, milyen mértékben támogatja, fejleszti, stratégiájában milyen szerepet szán intézményeinek. A MIK⁷⁴ nem ezt a célt szolgálta. Nem lett volna alkalmas arra, hogy a megyei önkormányzat által elindított Schrammel-múzeum ügyét folytassa.

Ebben a köztes időszakban, amíg a városi önkormányzat fel nem karolta az ügyet, Schrammel Imrét meghívták Szombathelyre a Keresztény Értelmiségiek Szövetsége⁷⁵ szombathelyi szervezetének⁷⁶ rendezvényére. Itt ismerkedett meg Némethy Máriával,⁷⁷ aki az elkövetkező bő egy évben felkarolta a gyűjtemény elhelyezésének ügyét.

Schrammel Imre

Horváth Sándor egyszer fölhevített telefonon, jó régen, hogy van a premontrei rendházban egy beszélgetéssorozata, ahová mindenféle embereket hívnak meg, és hogy elvállalnék-e egy ilyen beszélgetést. Elmentem. Horváth Sanyi kérdezgett engem, én meg próbáltam a magam módján válaszolni. És ezek után jött oda hozzám Némethy Mária, hogy ő hallotta ezt a beszélgetést, és őt az fogta meg, hogy amit kérdeztek tőlem, azt

⁷² A cikkben Csapláros Andreával Szombathelyen 2022. május 20-án készített interjú általa jóváhagyott, szerkesztett részletei jelennek meg.

⁷³ <https://www.vas megye.hu/hirek/megyei-kituntetesek-oktober-23-a-alkalmabol> (Hozzáférés: 2022. május 7.)

⁷⁴ Megyei Intézményfenntartó Központ.

⁷⁵ A KÉSZ 1989-ben alakult Csanád Béla professzor, a Hittudományi Akadémia gyakorlati teológia tanszékvezető tanára vezetésével. 1997-ben Osztie Zoltán teológia tanár, plébános vette át a vezetést, ekkortól jöttek létre a vidéki csoportok és még markánsabb, konzervatív arculatot kapott a szervezet (<https://www.keesz.hu/bemutatkozunk>). (Hozzáférés: 2022. május 7.)

⁷⁶ A szombathelyi szervezet vezetője dr. Horváth Sándor (1959–) néprajzkutató, egyetemi oktató, a Herendi Porcelánmúzeum igazgatója 1995-től 1998-ig, a Vas Megyei Múzeumok Igazgatóságának igazgatója 1998-tól 2008-ig, a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum Néprajztudományi Osztályának vezetője (2008–2020).

⁷⁷ Némethy Mária (1955–) újságíró, szerkesztő, a Vas Népe egykori munkatársa.

érthetően, nem budapesti allúrral mondtam el. Attól kezdve tulajdonképpen a mai napig tartjuk a kapcsolatot.

Szombathely, 2012. febr. 28.

A beszélgetésre kb. ötvenen jöttek el. Horváth Sándor⁷⁸ volt a beszélgető partnerem és a „Belső tárlat”⁷⁹ naplóból tett fel kérdéseket. A beszélgetés 2,5 óráig tartott és a résztvevők érdeklődéssel hallgatták az elhangzottakat. A végén Tanai Ibolya⁸⁰ vett fel interjút a Katolikus Rádióknak.

Schrammel Imre és Némethy Mária nem adja fel a gyűjtemény Vas megyei elhelyezésének lehetőségét. Kőszeg az új helyszín, ahol a Zwinger⁸¹ ajánlották fel. Schrammel Imre építész fiával, Zoltánnal nézte meg, mérte fel a helyet és a lehetőségeket keresték.

Schrammel Imre

Volt még egy kaland közben, amikor úgy nézett ki, hogy nem akar menni az a szombathelyi leüvegezés, akkor megkeresett engem a kőszegi polgármester⁸² és a kőszegi múzeum igazgató⁸³, hogy menjek Kőszegre ezzel az anyaggal és felajánlják nekem a Zwinger. Akkor már ők tudták, hogy Szombathelyen van egy ilyen tárgyalásom. Na most, csak két akadály volt, az egyik, hogy a Zwinger, az egy nagyon szép és nagyon patinás épület, és nagyon jó is lenne egy ilyen kerámia kiállításra, de a tető az ugyebár, a tető és a helyiségek fölött nincs védőplafon, és ott rohangálnak a nyestek. A kerámia nem olyan nagyon szereti ezt. Kérdeztem, ezt hogy lehetne megoldani, azt ők nem tudják. A másik, hogy a Zwingernek az alsó helyiségében volt egy borkereskedő. Az marad? Mondtam, hogy kocsma meg a múzeum, nem biztos, hogy jól jönnek össze. És akkor mondtam, köszönöm szépen, akkor a Zwinger, az nem. Ebben Né-

methy Mária segédkezett nekem, aki Kőszeget nagyon jól ismerte, ott járt iskolába. Szóval így volt egy ilyen mellékkaland is.

Bp. 2012. jún. 27.

Némethy Mária hívott fel Szombathelyről és újságot, hogy Kőszeg szívesen fogad és megkaphatom a Zwinger.

Kőszeg, 2012. júl. 24.

Mukival jöttünk el, hogy megnézzük a Zwinger. A fekvése ideális, ugyanis a leglátogatottabb térről, amely a legnagyobb templom előtt fekszik, öt perc sétával elérhető. A vár délnyugati sarkán a várakozó lezárásában található. Komor, sötét épület, melyet tekintélyes részben befutott a borostyán. Jelen pillanatban textilkiállítás látható benne, a felső szinten. Az alsó szintet raktárnak használják, a pincében bormúzeum található. Az alsó szintről zárt kertbe lehet kijutni, melyet a Zwinger fala és a hozzá épült várfal zár el. A felső szintről a tető gerendaszerkezete látszik. Az alsó szintet betongerendákkal erősítették meg. A belső tér mindenütt sötét, mert csupán a lőrés-ablakokon jön be minimális fény. A falak vízszintesen rakott palaköböl vannak, néhány boltozatos fülkével megszakítva. Az alaprajza a toronynak romboidszerű szabálytalan. Fényképeket készítünk és az alaprajz és a képek segítségével makettet készítünk, és abban kísérletezünk az installációk lehetséges változataival.

Bp. 2013. máj. 14.

(...) Délután váratlanul Kőszegről jelentkezett egy vékony női hang. Bizonyos Győrfi Rózsa művészettörténész mutatkozott be és az én kiállításomról akart részleteket. Elsőre nem értettem, mit akar, de fokozatos kihámoztam, hogy őt bízták meg az anyagom Zwingerbe juttatásával. (...) Meghívtam az ifjú művészettörténésznőt, hogy nézze meg az anyagot és akkor tudni fogja a teendőket. Mindenesetre elmozdulni látszik az ügy a holtpontról.

⁷⁸ Lásd 62. lábjegyzetet.

⁷⁹ Belső Tárlat – Schrammel Imre, Kráter Műhely Egyesület, Budapest 1994., Schrammel Imre naplórészleteinek első kiadása.

⁸⁰ Tanai Ibolya (1965–) szombathelyi újságíró, televíziós szerkesztő, 2014-től a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum kommunikációs munkatársa.

⁸¹ Zwinger öreg torony, Kőszeg, Chernel utca 14.

⁸² Huber László (1959–) (Fidesz-KDNP) 2006–2019 között Kőszeg város polgármestere.

⁸³ Révész József (1971–) történész, muzeológus, a Kőszegi Városi Múzeum, Könyvtár és Levéltár igazgatója.

Bp. 2013. június 17.

(...) Némethy Mária telefonált Szombathelyről és azt mondta, hogy a kőszegi ügy rendben lenne. Ennek ellenére jön Pestre és akkor felkeres, mert bizonyos dolgokat nem akar telefonon megtárgyalni. Nyilván a szombathelyi múzeumok kérdése sem zárult le még. Ezt azért látom fontosnak, mert az infrastruktúra ott adott, Kőszegen nem.

6

Amíg Némethy Mária és Schrammel Imre a kőszegi Zwingerrel foglalkozott, újabb változás történt a kulturális intézmények fenntartásával kapcsolatban Magyarországon. 2012. október 25-től vált hatályossá a 2012. évi CLII. törvény,⁸⁴ amely a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről szóló 1997. évi CXL. törvényt módosította. A jogszabály 30. § (2) bekezdése értelmében a 2012. január 1-jén állami tulajdonba és fenntartásba került megyei könyvtárak, megyeszékhely megyei városok területén lévő megyei múzeumok, valamint azok megyeszékhely megyei jogú városok területén lévő tagintézményei 2013. január 1-től – a feladat ellátásához rendelkezésre álló személyi, tárgyi és pénzügyi feltételek egyidejű átadásával – a megyeszékhely megyei jogú városok fenntartásába kerülnek.

A szombathelyi közgyűlés 2012. december 13-i ülésén megtárgyalta és elfogadta azt az előterjesztést, amelyben az átvételről rendelkezett.

„A Vas Megyei Intézményfenntartó Központ által fenntartott Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága – az intézmény alapító okirata szerint – az alábbi, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata által átvételre kerülő tagintézményekkel rendelkezik:

- Savaria Múzeum,
- Szombathelyi Képtár,
- Smidt Múzeum,
- Járdányi Paulovics István Romkert,

- Vasi Skanzen,
- Szántó Piroska Emléklakás.

Mivel a megyei intézményt Önkormányzatunk a jelenlegi struktúrájában természetesen nem veheti fenntartásába, ezért az átvételhez szükséges, hogy a közgyűlés meghatározza azt a szervezeti formát, amelyben a szombathelyi múzeumokat 2013. január 1. napjától működtetni kívánja. Ezt követően a döntésnek megfelelő szervezeti formában fogja átadni a szóban forgó intézmények fenntartását a Vas Megyei Intézményfenntartó Központ. A szervezeti struktúra kialakítása szempontjából irányadó a Kult. törvény 45. § (2) bekezdése, amely szerint a megyei hatókörű városi múzeum kizárólag önállóan működő és gazdálkodó költségvetési szerv lehet. A javaslat szerint az említett múzeumok egyetlen önállóan működő és gazdálkodó költségvetési szervként kerülnének átvételre. Az átvételre kerülő muzeális intézmény új elnevezése a javaslat szerint Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum lenne, székhelye pedig a Szombathely, Kisfaludy S. u. 9. szám alatt lévő Savaria Múzeum lenne.”⁸⁵

Némethy Mária a szombathelyi önkormányzatnál is járt 2013-ban, miután világossá vált, hogy a kőszegi Zwinger kiesett a lehetséges kiállítóhelyek közül.

Bp. 2013. jún. 23.

(...) Némethy Mária hívott fel Szombathelyről. Dél előtt fogadta őt a város polgármestere. Az ötletet, hogy a múzeumom esetleg mégis a Képtár alsó részén lenne, örömmel üdvözlötték és aug. 6-án meg is látogatnak itt a Vércse u-ban. Ez mindenképp lelkesebb hozzáállás, mint a kőszegi.

Budapest 2013. 07. 25.

(...) Most telefonált Némethy Mária, hogy Szombathely polgármestere szeretne tőlem egy könyvet. Ez az érdeklődés pozitív. Holnap feladok egyet.

⁸⁴ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200152.tv> (Hozzáférés: 2022. május 7.)

⁸⁵ Részlet az „ELŐTERJESZTÉS Szombathely Megyei Jogú Város Közgyűlésének 2012. december 13-i ülésére, Javaslat a Vas Megyei Intézményfenntartó Központ által fenntartott szombathelyi múzeumok és a Berzsenyi Dániel Megyei és Városi Könyvtár fenntartásának és működtetésének 2013. január 1. napjával történő átvételére” dokumentumból (<https://www.szombathely.hu/kozgyules/e-kozgyules/df78dddc-63a9-4ef8-9897-491aa2dd3e1c.51>). (Hozzáférés: 2022. május 7.)

A látogatás elmaradt, sőt, ezt az eseményt nem is említették a visszaemlékezők.

A Schrammel-gyűjtemény szombathelyi elhelyezését szívügyüknek tartók közül Németh Tamás lépése eredményesebben sikerült.

Németh Tamás

Telt-múlt az idő, és egyszer csak ő (*Schrammel Imre – a szerk.*) mondta azt, hogy Tamás, megkérdeznéd azt, hogy Szombathely az miként, meg hogyan működne. Mondom neki, hogy igen, Imre bátyám, akkor nekifussunk? És akkor mondta, hogy csak kérdezzem meg, hogy milyen lehetősége van. Gyorsabban is szólhattam volna, de nem tudtam összehozni a dolgokat, nem tudtam kihez menjek, hova menjek, mert nem akartam felsülni vele. Imre bácsi sem volt olyan, hogy most ő ezt aztán azonnal meg akarja oldani ezt a helyzetet. Kivárta azt, hogy honnan kapna alkalmasabb lehetőséget. Ő ennek rettenetesen örült, hogy meglesz a lehetősége és ezt a szomszédja⁸⁶ is látta rajta, hogy megnyugvást érzett abban, hogy Szombathelyen rakhatja le a kerámiáit.

Jó kapcsolatban voltam a megyei vezetéssel, bementem és dr. Palotai Pétert⁸⁷ kérdeztem meg. Azt javasoltam, ha lenne a megyében olyan ingatlan, ahová ezeket a kerámiákat el lehetne helyezni, jó lenne, de jobb lenne ezt az ügyet Szombathely névvel összekötni. Abban maradtunk, hogy a.) verzió Szombathely, b.) verzió Vas megye. És akkor mondta Péter, hogy nem igazán tudja ezt nekem garantálni, de ő beszél a szombathelyi aljegyzővel.⁸⁸ Két hét múlva a Péter szól, hogy menjek be nyugodtan az aljegyzőhöz. Bementem, „csókolom, itt vagyok”, ezt szeretném. És akkor az aljegyző úr azt mondta, hogy ez nagyon szép dolog lenne, és ő beszélni fog az érintettekkel.

Még kihagytam azt, hogy a Czenki Zsuzsával is beszéltem mielőtt a polgármester úrral találkoztam volna. Amikor az Ákossal beszéltem, utána hívtalak téged, mit szólsz hozzá, vagy mit lehetne csinálni? Miként lehet hátulról segíteni a dolgokat?

Károlyi Ákos

Engem 2014 januárjában felhívott egy volt kollégám a Megyeházáról, dr. Palotai Péter, aki elmondta, hogy megkereste a megyei önkormányzatot egy bizonyos Németh Tamás nevű úr azzal, hogy ő a Schrammel Imre művész úr rokona, és a megyei önkormányzat felé tolmácsolta művész úrnak azt a szándékát, hogy az életművét Szombathelyre hagyná. Egész pontosan a Képtár jött szóba első ingatlanként vagy kiállítóhelyként, és azért mehetett a Megyeházára, mert 2012. december 31-ig ugye a megyei önkormányzat volt a Képtár fenntartója. Erről kaptam én egy telefonos értesítést a Palotai Péter kollégámtól, és ezt követően került sor az első személyes egyeztetésre még itt, az aljegyzői irodában, 2014. január 16-án. Németh Tamás úr bemutatkozott, elmondta, hogy ő milyen rokoni kapcsolatban van a művész úrral, aki a városnak szeretné ajándékozni a hagyatékát, és a művész úr abban kért bizonyosságot, hogy a város elfogadja a gyűjteményt vagy nem. És ez azért volt sürgető, mert az elmondás szerint a művész úrnak a hagyatékára más városok is bejelentkeztek. Budapest és Pécs volt egyébként említve, akik szintén örömmel fogadták volna a gyűjteményt. Ez volt az a megbeszélés, ahol művész úrnak a meghívását tolmácsolta Németh Tamás úr az önkormányzat felé. Én erről a megbeszéléstől csináltam egy rövid összefoglalót, és akkor ezt elküldtem dr. Puskás Tivadar polgármester úrnak, az akkori alpolgármestereknek és az akkori jegyzőnek is. Itt indult a történet (*9. számú melléklet*).

Németh Tamás

És beszélt is (*Károlyi Ákos Puskás Tivadar polgármesterrel – a szerk.*), jött is a telefon, hogy akkor Puskás úr engem vár, és akkor beszéljük meg, hogy mi a teendő, mit és hogyan lehet tenni. Akkor indult el tulajdonképpen ez a folyamat úgy, hogy Puskás úr meglátta benne a lehetőséget.

⁸⁶ Fekete György (Lásd az 51. lábjegyzetet.).

⁸⁷ Dr. Palotai Péter (1982–) jogász, a Vas Megyei Önkormányzati Hivatal jogi és szervezési csoportvezetője.

⁸⁸ Dr. Károlyi Ákos.

Persze voltak kétségei, mert a finanszírozással óriási problémák voltak, mármint nem volt megfelelő mennyiségű pénze a városnak egy ilyen volumenű beruházásra, ezt tudomásul kell venni. Azt javasoltam, hogy először ismerkedjünk meg, aztán utána a részleteket majd valahogy meg tudjuk oldani. Amikor a polgármester úrnál voltam már meg is beszéltünk egy találkozót Budapesten.

Puskás Tivadar

2013 legelején valaki megkeresett vagy innen a múzeumból, vagy pedig a kormányzattól, azt hiszem, az utóbbi, tehát a kulturális kormányzattól, hogy Schrammel Imre ide ajándékozná Szombathelyre az életművének egy részét. Ennek az előzményeként tán annyi, hogy arról volt szó, hogy Pécsre kerül az életműve...

Csapláros Andrea

Amikor a Savaria Múzeum igazgatója lettem 2013-ban, különböző sokk élmények értek. Az egyik a régészet volt, a másik az, hogy Schrammel Imre gyűjteményét a városnak adományozza, és a múzeum kezdjen vele valamit. Megmondom őszintén, pontosan most már nem tudom, hogy kitől hogyan tudtam meg, de az biztos, hogy akkor ez egy hatalmas probléma elé állította a múzeumot és a várost.

Schrammel Imrének csak a herendi kerámiáit ismertem, a karneváli sorozatát és azt tudtam róla, hogy Herenden dolgozott. Nagyon színes és szép kerámiák voltak, erre emlékszem fiatal koromból. Megmondom őszintén, amikor legelőször szóba került mindez, akkor a Savaria Múzeumnak a teljes problematikája, átszervezése, meg a feladatai annyira lefoglaltak, hogy én akkor nem is foglalkoztam még Schrammel Imrével és műveivel.

Az egész ügyben meghatározó szerepe volt Majthényi elnök úrnak, akivel többször beszélünk erről. Eredetileg ők hozták volna ide ezt a gyűjteményt. Lazáry Viktor⁸⁹ alpolgármester úr és te⁹⁰ játszottál szerepet benne még.

Schrammel Imre

Na most, közben jöttek a furcsaságok, hogy nem a megye lesz a főnök a megyében – akkor már a Fidesz-kormány volt. Tehát ilyen értelemben, amit a megye elhatározott, azt csak úgy lehet tető alá hozni, hogyha Szombathely is akarja. Így került a képbe a Puskás. Attól kezdve viszont a Puskás nagyon szerette volna. És mindent el is követett, hogy ez menjen. Akkor még mindig abban a hátsó területben gondolkodtunk.⁹¹ A Puskáshoz úgy kerültem, hogy a Majthényiéktől átvette a város a múzeumokat, s engem is ebbe a szatyorba tettek, és attól kezdve tulajdonképpen én mindig a Puskással tárgyaltam.

Az első találkozásra a művész Budapest, Vércse utcai házában került sor 2014. február 3-án. A Polgármesteri Hivatalból Puskás Tivadar polgármester, Károlyi Ákos aljegyző, a Savaria Múzeumból Csapláros Andrea múzeumigazgató és két helyettese, Czenki Zsuzsanna és Vig Károly⁹² vettek részt. Schrammel Imre feleségével, Tábori Gabriellával, valamint Németh Tamással várta a küldöttséget. A művész házaspár vendégszeretete és Schrammel Imre művei az egész társaságot lenyűgözték.

Károlyi Ákos

A meghívásának megfelelően 2014. február 3-án mentem személyesen dr. Puskás Tivadar polgármester úrral közösen a művész úrnak a XII. kerületi otthonába, ahol a szobroknak egy nagyon je-

⁸⁹ Lazáry Viktor (1982–) 2010–2014 között Szombathely Megyei Jogú Város alpolgármestere (Fidesz-KDNP).

⁹⁰ Czenki Zsuzsanna.

⁹¹ A Szombathelyi Képtár lábazati beépítése kerttel – az első koncepció.

⁹² Prof. dr. Vig Károly (1960–) entomológus, egyetemi magántanár, címzetes egyetemi tanár, a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum tudományos igazgatóhelyettese.

lentős része egyébként megtalálható volt, úgy az épületben, a házon belül, úgy a kertben. Egyébként ez egy érdekes látogatás volt. Egyrészt látni azt az elképesztő mennyiségű és nagyon érdekes stílusú szobrot, amiket a művész úr alkotott, másrészt pedig megtapasztalni művész úr hozzáállását, viszonyulását ezekhez a szobrokhoz, hiszen nem tárgyként kezelte őket, hanem meglehetősen bensőséges, meg személyes kapcsolatot ápolott ezekkel a szobrokkal. Emlékeim szerint, elmondta azt is, hogy reggelente jó néhány szobrárt megسيمogatja, kvázi köszönti őket. Nagyon érdekes látogatás volt.

Csapláros Andrea

Első találkozásunk előtt elég sokat olvastam róla, hogy kicsoda. Kicsit óvatosan közelítettem hozzá, mert mégis egy nagy művésztől van szó. Egy hihetetlen ember, egy abszolút természetes, az élethez közel álló valaki, aki mindenkire érdeklődéssel fordul és megértéssel, és mindenképpen szerettem volna, hogyha a gyűjteménye, az ő alkotásai viszonylag biztos kézbe kerülnek. Ami mérhetetlen tiszteletben tartandó nála, hogy ő mindebből nem pénzt akart csinálni, hanem azt szeretné, hogy a gyűjteménye a lehetőségek szerint egyben maradjon, és ne a piac szedje darabokra. Már akkor is lehetett érezni rajta, hogy tematikusan gondolkodik, hogy milyen anyagokat adna oda, hogy mindenkiből legyen valamennyi, hogyha már nem is az egész gyűjteménye jön. Ő már egy állandó kiállításban gondolkodva adta oda a gyűjteményét, és az első találkozás közben már megérett bennem, hogy valamit mindenképpen kell csinálnunk, hogy itt tartsuk ezt az embert.

Puskás Tivadar

Tán január végén vagy február elején elmentünk Schrammel Imréhez, Kegyed (Czenki Zsuzsa) is ott volt. Személyesen életemben akkor találko-

tam vele először. Azt tudtam, hogy kormányzati kapcsolatai is voltak, azt is tudtam, hogy a Nemzeti Színháznak a homlokzati elemeit csinálta, azt is tudtam, hogy miniszterelnök úrnak az egyik kedvenc képzőművésze. Odáig kellett nekünk akkor eljutni, hogy a folyamatot, az átadási folyamatot nagyjából behatároljuk. A találkozás óriási volt. Megdöbbentően jó volt. Felesége akkor még viszonylag jól volt és ott vezényelte a dolgokat. Mély benyomást tettek ránk!

A találkozó lényeges pontja volt, hogy a felek szándéka kiderüljön: adja-e alkotásait Schrammel Imre Szombathely városának, fogadja-e a város az ajándékot és biztosítja-e annak állandó kiállításra történő bemutatását. A megbeszélés mindenki legnagyobb öröme azzal zárult, hogy Schrammel Imre megígérte, néhány napon belül szándékát írásban is megerősíti. Puskás Tivadar pedig azt ígérte, hogy e szándékot mielőbb a közgyűlés elé viszi. Február 8-án kelt levélben a város megkapta a nyilatkozatot⁹³ (10. számú melléklet).

Puskás Tivadar

Az első lépés az volt, amit aztán február 8-án az iratok szerint meg is tett Művész úr, hogy följajánlotta az életművének egy részét szülővárosának, Szombathelynek.

Károlyi Ákos

Megkaptuk a szándéknyilatkozatot művész úrtól azzal kapcsolatban, hogy ő akkor ezt a polgármester úr által megtekintett hagyatékot felajánlja Szombathely részére. Polgármester úr pedig '14. február 27-én a közgyűlés elé terjesztette ezt a kérdést, ami arról szólt, hogy a város elfogadja-e ezt a hagyatékot vagy sem. A februári döntés az elfogadásról szóló szándéknyilatkozat aláírásáról szólt, és arról, hogy készítsük elő a részleteket tartalmazó megállapodás-tervezetet, illetőleg a Kép-

⁹³ A levél dátumában az évszám pontatlan: 2014 helyett 2013 szerepel.

tárban történő elhelyezés lehetőségét dolgozzuk ki. Közgyűlési szinten így indult az elhelyezésre vonatkozó történet.

Csapláros Andrea

Megmondom őszintén, nem gondoltam, hogy ez sikerülni fog. Valahogy úgy éreztem, hogy a megye is, a város is elkezdett valamit benne csinálni, és senkinek a kezében sem volt ez a dolog igazán. Akkor, amikor a múzeumot bevonták, és mi hárman, Karcsival és veled elhatároztuk, hogy ennek ide kell kerülnie, akkor megtaláltam azokat a fonalakat a város felé, polgármester úrhoz, alpolgármester úrhoz, amellyel elindulhatott közösen a folyamat. Tehát akkor éreztem, hogy a lehetőségből lesz is valami, amikor a város mögé állt és kézbe vette az ügyet. Ez elég gyorsan megtörtént, amikor látták Schrammel Imre alkotásait. Az biztos, hogy az akkori városvezetés egy részének a nyitottsága a múzeum és a művészetek felé is benne van, ha nem is értik, hogy pontosan miért fontos ez a művész, de megbíznak a mi szaktudásunkban. Amikor a jegyző megkapta ezt a feladatot, nem a kultúra vagy a művészet oldaláról, akkor véghez vitte azt a folyamatot, amit egy városnak végig kell vinni. És szerintem így tényleg minden találkozott egymással.

A közgyűlési előterjesztéshez Németh Tamás február 11-én elküldte az aljegyzőnek Schrammel Zoltán a Képtár beépítésének 2010-es alaprajzát és egy látványtervet (11. számú melléklet).

A 2014. február 27-i közgyűlésre készített előterjesztésben Schrammel Imre művészeti tevékenységének rövid összefoglalója után a Polgármester kéri az ajándékozási szándék elfogadását.

„Schrammel Imre életműve, valamint szombathelyi kötődése alapján javasolom a Tisztelt Közgyűlésnek, nyilvánítsa ki szándékát a Schrammel Imre Kossuth-díjas keramikusművész által felajánlott gyűjtemény elfogadására.

Javasolt továbbá a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum igazgatójával és szakembereivel

a gyűjtemény elhelyezésére vonatkozó részletes javaslat kidolgozása. A gyűjtemény elhelyezésére, kiállítására szolgáló megfelelő – a Művész Úr által is támogatott és elfogadott – helyszín a Képtár.”⁹⁴

A közgyűlésen készült, nyilvános jegyzőkönyv⁹⁵ szerint Balassa Péter⁹⁶ képviselő érdeklődött a gyűjtemény elfogadásának későbbi gazdasági kötelezettségéről, ám a Polgármester úr válasza részben kitért azzal, hogy most csak a szándéknyilatkozatról kell dönteni.

A közgyűlés 17 egyhangú igen szavazattal az előterjesztést elfogadta, a további teendőket a 46/2014. (II.27.) Kgy.sz. határozatba foglalta (12. számú melléklet).

7

A Schrammel-gyűjteménnyel nemcsak Vas megye és Szombathely szerette volna gazdagítani művészeti életét, hanem Pécs és Budapest is. Magas politikai körökből keresték meg Budapesten, tárt karokkal várták volna munkáit a Vigadóban állandó kiállításként, Pécsen a Zsolnay-nyegyedben és a Vasvári Házban. Mindkét város választása logikus lett volna, de ahogy Schrammel Imre egy magánbeszélgetésen elmondta, érzelmi döntést hozott és nem bánta meg. Pécs és Szombathely között zajlott a háttérben a küzdelem 2014-től 2015 közepéig, amíg megerősítést nem kapott a művész a szombathelyi múzeum létrehozásáról. Schrammel Imre elsődleges célja ebben az időszakban már az volt, hogy a gyűjteményt egyben tartsa és állandó kiállítás keretében bemutassa. A naplóbejegyzésekből és a visszaemlékezésekből is kiderül, hogy a szíve Szombathelyhez húzta, de fenntartotta a lehetőséget arra is Péccsel, hogy ott helyezze el kerámiáit, ha a vasi székhelyen meghiúsulna ez a terv. A visszaemlékezések és a naplóbejegyzések ezen a ponton nagyon eltérnek, mivel a pécsi tervekkel kapcsolatos információk mindenkihez másképp értek el.

⁹⁴ <https://www.szombathely.hu/kozgyules/e-kozgyules/d125e86e-1464-4d85-bbb3-3ff50470a73c.1196> (Hozzáférés: 2022. május 7.)

⁹⁵ Lásd a 77. lábjegyzetet.

⁹⁶ Balassa Péter (1975–) a Jobbik Magyarországért Mozgalom tagja, szombathelyi elnöke, 2019-ig városi képviselő, 2022-től parlamenti képviselő, a Szombathelyi Haladás labdarúgócsapat volt csapatkapitánya.

Puskás Tivadar

Ennek az előzményeként tán annyi, hogy arról volt szó, hogy Pécsre kerül az életműve. És ott valamiért nem fogadták a pécsiek, nem úgy voltak vele, mint annak idején, az I. világháború után a pozsonyi orvosi egyetemmel.⁹⁷ Akkor ők igényelték, a szombathelyi városvezetés sajnós – a fenntartás költségeitől való félelem miatt – nem fogadta be. Ellenkező esetben most itt lenne az orvosi egyetem, és nem Pécs. Most a Schrammel-gyűjteményt nem akarták, úgyhogy én nagy örömmel azt mondtam, hogy oké, mit kell csinálni hozzá, igyekszünk megtenni.

Csapláros Andrea

Az is nagyon tiszteletre méltó benne a mai napig, hogy nem próbálhatta az embert, és megmondta az igazat, hogy ő másban is gondolkodik. Pécs is és Kőszeg is akkor még szóban volt, és erőteljesebben Kőszeg, mint Pécs. Nem tudom, talán még Herend is szóba került, de nem emlékszem annyira. Őszintén elmondta, hogy nem versenyeztetni akarja a városokat, hanem egész egyszerűen azt szeretné, hogy a legjobb helyre kerüljön a gyűjteménye.

Németh Tamás

Egyszer elmondta, hogy ő már a pécsiekkel elkezdett tárgyalni, és hogy ő oda lerakja a gyűjteményét. Mondtam neki, Imre bácsi, nem lehetne esetleg hozzánk. A pécsiek föl is ajánlottak neki

pénzt, csak hát ők nem ismerték Imre bácsit, mert Imre bácsinak nem lehet pénzt följánlani. Tehát ő nem azért csinál valamit, hogy pénzt kapjon, hanem az elhatározása miatt.

Amikor a Zsolnay-botrány volt, amikor a Zsolnayt⁹⁸ eladták és átvette egy arab cég,⁹⁹ ez nagyon nem tetszett neki. Úgy éreztem, hogy megsértődött. Azt mondta, hogy ez így nem jó. Akkor mondtam, hogy jó, akkor elindítom a folyamatot (*Szombathe-lyen – a szerk.*), mert addig tulajdonképpen nem csináltam semmit, csak kérdezősködtem.

Schrammel Imre

Páva Zsolt¹⁰⁰ volt akkor a polgármester és Dévényi Sándor¹⁰¹ pedig a városi főépítész. Főleg a Dévényi Sanyi forszírozta ezt, hogy kerüljek oda és az anyagom legyen ott. Egyrészt tanár voltam Pécsen a Pécsi Tudományegyetem Művészeti Karán. '69-től kezdve a siklói szimpóziumot¹⁰² gyakorlatilag én alapítottam, és egy kis kényszerszünet után, amikor felújították magát ezt a kolostor-épületet, akkor megint ott voltam. Akkor lett tulajdonképpen az, hogy a Pécsi Tudományegyetemre kerültem, mint tanár, mert egyébként az Iparon voltam. Az volt a szándék, hogy Siklós és Villány,¹⁰³ ez a kettő, ez lenne a művészeti karnak a gyakorlóterepe, ennek a megszervezése volt az én ottani tevékenységem, és emiatt én ott abszolút ismerős voltam. A Zsolnay gyárat meg úgy ismertem, hogy mielőtt még a Zsolnay negyed¹⁰⁴ megépítették, sokszor dolgoztam abban a gyárban. Az életem első üzemgyakorlatán is ott voltam. Akkor ez így teljesen logikus lett volna, hogy Pécsre megyek.

⁹⁷ A Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetemet 1912-ben alapították Pozsonyban. 1920–21-ben tanárainak és diákjainak egy része Budapestre menekült a kolozsvári egyetemmel együtt, ahol tovább folyt az oktatás. A két egyetem sorsát végül az 1921. évi XXV. törvény cikk rendezte oly módon, hogy a pozsonyi egyetem Pécsre, a kolozsvári pedig Szegedre került. Pécs szerb megszállása miatt csak 1923. október 15-én ünnepélyes megnyitóval kezdhette meg működését (https://hu.wikipedia.org/wiki/Erzs%C3%A9bet_Tudom%C3%A1nyegyetem). (Hozzáférés: 2022. május 7.)

⁹⁸ Zsolnay Porcelángyár, később, 1991-től Zsolnay Porcelángyár Rt., majd 1999-től Zsolnay Porcelánmanufaktúra Rt. (https://hu.wikipedia.org/wiki/Zsolnay_porcel%C3%A1ngy%C3%A1r#Jelen_%C3%A9s_j%C3%B6v%C5%91). (Hozzáférés: 2022. május 7.)

⁹⁹ 2013-ban a Pécsi Holding Zrt. pályázatán Bahar Najari szír származású, hazánkban élő svájci állampolgár vette meg a gyárat.

¹⁰⁰ Páva Zsolt (1955–) politikus (Fidesz-KDNP), Pécs polgármestere 1994–1998 és 2009–2019 között.

¹⁰¹ Dévényi Sándor (1948–) Kossuth- és Ybl Miklós-díjas magyar építész, a pécsi organikusok körének meghatározó alakja, a Kós Károly Egyesülés alapító tagja, a Nemzet Művésze címmel kitüntetett.

¹⁰² Siklói Kerámiaszimpózium 1969–1992.

¹⁰³ Villányi Művésztelep (szobrász) 1968–1992.

¹⁰⁴ Zsolnay Kulturális Negyed – a Pécs 2010 Európai Kulturális Főváros programon belül megvalósult legnagyobb beruházás.

Arról is szó volt, hogy Pécs lenne a kerámia fővárosa. Azt még Aczél¹⁰⁵ tervezte. Elindították a Pécsi Biennálé¹⁰⁶ sorozatot, ott volt Siklós, és akkor még működött a Zsolnay-gyár teljes kapacitással.

Fönt úgy merült föl a kérdés, hogy döntsem el, Pécs vagy Szombathely. Akkor még nem volt Éva-malom.¹⁰⁷ Én azt mondtam, hogy Szombathely. Több okból is úgy gondoltam, hogy így lenne helyes, mert végül is Pécshez csak munkakapcsolat révén kötődtem. Egyébként nagyon szerettem a várost, de ilyen értelemben semmi múltbéli közöm nem volt hozzá. Jóllehet az anyai nagyapát ott temették el, de őt nem is ismertem, mert meghalt, mielőtt én megszülettem. És akkor azt mondtam, hogy Szombathelyre jövök, és attól kezdve a Puskással tulajdonképpen egyenesen mentünk előre.

A Majthényi időszakban is fölmerült már (Pécs – a szerk.), de akkor csak úgy, hogy írt nekem egy levelet a Páva Zsolt polgármester, hogy mennyire szeretné, hogyha az én anyagomat ott lehetne kiállítani. De ott is voltak zűrök. Közben a Zsolnay negyednek a megépített részeit különböző kft-éknek, meg egyebeknek kiadták¹⁰⁸ – akkor ez már nem egy kulturális negyednek látszott, hanem egy egyvelegnek.

Felolvas a naplóból: „Érdekesen alakul a múzeum ügye. Ma reggel Gyuri szólt, (Fekete Gyuri itt lakott különben) Gyuri szólt, hogy Páva Zsolt üzent Dévényin keresztül, támogatja a Zsolnay-negyedbe telepedést, és az anyagiakat is tudja biztosítani.” Szombathelyiről már tárgyaltunk, és tu-

lajdonképpen a Páva Zsolt valakin keresztül hallotta meg ezt.

Úgyhogy ez volt a pécsi kalandnak a lényege.

Pécs, 2014. júl. 11.

Megnéztem a Vasvári házat.¹⁰⁹ Müller Judit¹¹⁰ múzeumigazgató, a városházi kulturális osztályról a vezető¹¹¹ és Komor Pista¹¹² voltak ott. A múzeumigazgató vezetett a házban. A ház homlokzata gyönyörű. Belül hosszú keskeny zárt udvar vezet az épület hátsó részéhez. Ott adódnék mindkét oldalon három-három kis helyiség. Az udvarról nyílik egy nagyobb terem, de ez nincs összeköttetésben a hátsó helyiségekkel. Elöl nagyon reprezentatív.

Bp. 2014. szept. 5.

Szutyi kutyát ismét állatorvoshoz kellett vinni. Ma kiderült, hogy igazán komoly baj nincs.

Páva Zsolt polgármester írt levelet Gyurinak Pécsről, hogy ők feltétlenül szeretnék, ha életművem a városban kapna végleges helyet. Dévényi Sanyi azt mondta, hogy ő tud megoldást, hogyan lehetne a Vasvári házat átalakítani. Szombathely szebb helyen lenne, de azok nem mozdulnak. Tudom, hogy a választásokig¹¹³ senki sem fog mozdulni, de addigra el kellene dőlni a helyszínnak.

Holnap Kötcse.¹¹⁴ Ez abból a szempontból lenne jó, hogy a döntést befolyásolni tudó politikusok ott lesznek.

Bp. 2015. máj. 13.

Még tegnap Gyuri hozott egy levelet Páva Zsolt polgármestertől. Arra kérte Gyurit, hogy segítse életművem Pécsre kerülését. A belvárosban régi üresen

¹⁰⁵ Aczél György (1917–1991) kommunista politikus, a Kádár-korszakban a kulturális élet egyik legfőbb ideológusa, irányítója. Nevéhez fűződik a három T besorolás – a túrt, tiltott, támogatott művészek, művek.

¹⁰⁶ Pécsi Országos Kerámia Biennálé (1968–).

¹⁰⁷ A Schrammel-gyűjtemény ma az egykori Éva-malomban található.

¹⁰⁸ A Zsolnay Kulturális Negyed több kulturális szervezetből és kézműves vállalkozásokból áll (<https://www.zsolnaynegyed.hu/latnivalok/azsolnay-negyedrol>). (Hozzáférés: 2022. május 7.)

¹⁰⁹ Pécs, Király utca 19.

¹¹⁰ Walterné Müller Judit történész, főmuzeológus, 1998-tól dolgozott a Baranya Megyei Múzeumok Igazgatóságánál, 2013-tól 2016-ig megbízott igazgatója volt a jogutód Janus Pannonius Múzeumnak.

¹¹¹ Schrammel Imrével és Komor Istvánnal történt telefonos egyeztetés szerint nem lehetett ott Staub Ernő, Pécs MJV Polgármesteri Hivatal Oktatási és Kulturális Referatúra vezetője. Arra viszont egyikük sem emlékezett, ki volt velük akkor.

¹¹² Komor István (1956–) (Pécs), a Zsolnay Kulturális Negyed koncepciójának kezdeményezője, megalkotója, a Zsolnay Örökség Kht. vezetője 2010-ig, később a Zsolnay létesítmények üzemeltetője; 1984–2000 között a Siklói Alkotótelep vezetője.

¹¹³ 2014-es önkormányzati választásokra utalás, hiszen az országgyűlési képviselők választása április 6-án lezajlott.

¹¹⁴ A Polgári Magyarországért Alapítvány legnagyobb, minden évben megrendezésre kerülő eseménye a Kötcsei Találkozó, amelyet 2004 óta rendeznek meg konzervatív politikusok és a polgári, nemzeti értelmiséghez tartozó holdudvar részvételével a Somogy megyei településen. A kötcsei találkozó állandó fővédnöke és előadója Orbán Viktor miniszterelnök (<https://szpma.hu/kotcsei-talalkozo>). (Hozzáférés: 2022. május 7.)

álló épületet, a volt Megyei Könyvtárt¹¹⁵ ajánlotta munkáim állandó bemutatására. Ekkor arra kértem Gyurit, hogy mint a MMA¹¹⁶ elnöke hívja fel Puskás Tivadart Szombathelyen és kérdezze meg az ottani esélyeimről. Nem szeretnék két szék között a pad alá esni, de szélhámos sem vagyok, aki mindenüvé elígérkezett. Miután hosszú ideje nem kaptam választ Szombathelyről, nem mondhattam, hogy oda már véglegesen elköteleztem magam.

Nos, Gyuri most jött át és közölte, hogy Szombathely rendben van. Sikerült beszélnie Puskás Tivadarral, aki tudatta, hogy a Közgyűlés elfogadta¹¹⁷ a múzeumom odaköltözését és így véglegesen Szombathelyre megyek.

Ez igazán nagy öröm számomra.

Németh Tamás

Orbán Viktor¹¹⁸ meg a Fekete György is többször ment hozzá. Ők mindenképpen a Vigadót¹¹⁹ szerették volna. Azért is volt a Vigadóban kiállítása¹²⁰ Imre bácsinak. Mert ők azt szerették volna elérni, hogy maradjon ott a gyűjtemény. De ugye ő meg nem. Mondta, hogy nem. Az a hely nem felel meg az ő műveinek. Jó, ideiglenesen ugye megfelelt, mert működött a kiállítás¹²¹ alatt.

Schrammel Imre

Szerették volna azt is, hogy itt maradjon, Orbán Viktor szerette volna, hogyha itt marad Budapes-

ten a gyűjtemény. Igen, ilyen szándékok voltak, de még olyan is, hogy menjek Vásárhelyre,¹²² mert a Lázárral¹²³ is nagyon jóban vagyok. Még polgármester korából ismerem, és ő nagyon szerette volna.

Egyszerűen nem tudom, milyen kapós lettem, mert előtte, a Majthényi-féle megkeresés előtt senkinek nem jutott eszébe, hogy valahova vihetném a kerámiáimat.

8

A korábbi naplóbejegyzésekből, visszaemlékezésekből kiderül, hogy Schrammel Imre művészetét a politikusok közül sokan nagyra értékelik, közöttük található Orbán Viktor miniszterelnök is. Az interjú készítésekor és ezt követő személyes találkozók Schrammel Imre betekintést engedett azokba a dokumentumokba, amelyek között a miniszterelnök úr a 80. születésnapján köszönti igen személyes hangú levélben, vagy azok a fotók, amelyeken együtt láthatóak nagyon szívélyes viszonyban a miniszterelnökkel. Ez a tisztelet segített abban, hogy a gyűjtemény elhelyezése ne csak egy újabb szándék maradjon, hanem a város lehetőségét kapjon egy új művészeti hely létrehozására, amellyel megvalósul a több évtizedes elképzelés, a belvárosban egy kulturális centrum, ezen belül a múzeumi negyed kialakítása.

A kötetlen találkozók egyik fontos helyszíne a kötcsi piknik, ahol a vasiak asztalánál gyakori vendég Schrammel Imre és a miniszterelnök is.

¹¹⁵ Pécs, Apáca utca 8., műemléképület. A könyvtár a Pécs 2010 Európai Kulturális Főváros program keretében a városi könyvtárral együtt új épületbe költözött.

¹¹⁶ A Magyar Művészeti Akadémia (1992–) „önkormányzás elvén alapuló köztestület, amely a művészettel, ... továbbá a művészet elemzésével, támogatásával, oktatásával, hazai és nemzetközi bemutatásával, közkinccsá tételével, illetve a magyar művészek képviseletével összefüggő országos közfeladatokat lát el.” Az MMA alapítói között találjuk Schrammel Imrét is. Fekete György 2011-től 2017-ig töltötte be az elnöki funkciót (https://hu.wikipedia.org/wiki/Magyar_M%C5%B1v%C3%A9szeti_Akad%C3%A9mia). (Hozzáférés: 2022. május 7.)

¹¹⁷ A városi közgyűlés 2014. február 27-i ülésén hozott 46/2014. (II.27.) Kgy. számú határozat.

¹¹⁸ Orbán Viktor (1963–) jogász, politikus (Fidesz-KDNP), 1998-tól 2002-ig, valamint 2010-től Magyarország miniszterelnöke, 1988-ban a Fidesz egyik alapító tagja. 1993-ig a Fidesz választmányának tagja. 1993 és 2000 között, illetve 2003 óta a párt elnöke. 1990-től országgyűlési képviselő.

¹¹⁹ Vigadó – Budapest, V. kerület, Vigadó tér 2. A mai épület elődjét 1829-ben Pollack Mihály tervezte, 1833-ban került átadásra. Az 1849-ben részlegesen elpusztult épület újjáépítését 1859-ben Feszli Frigyesre bízta, az elkészült épületet 1865-ben adták át. A II. világháborúban ismét súlyosan károsodott az épület, amelynek helyreállításához 1968-ban fogtak hozzá és 1980-ban adták át. Az épület újabb rekonstrukciója 2004-ben kezdődött. 2013-ban a Magyar Művészeti Akadémia tulajdonába került.

¹²⁰ 2014. március 28.–június 29.

¹²¹ A 2014-es időszaki kiállítást említi.

¹²² Hódmezővásárhely.

¹²³ Lázár János (1975–) a harmadik Orbán-kormány Miniszterelnökséget vezető minisztere, 2002 óta a Fidesz országgyűlési képviselője, 2002 és 2012 között Hódmezővásárhely polgármestere, 2010 és 2012 között a Fidesz parlamenti frakcióvezetője, 2012-től 2014-ig a Miniszterelnökséget vezető államtitkár, azt követően 2018-ig miniszter ([https://hu.wikipedia.org/wiki/L%C3%A1z%C3%A1r_J%C3%A1nos_\(politikus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/L%C3%A1z%C3%A1r_J%C3%A1nos_(politikus))). (Hozzáférés: 2022. május 7.)

Majthényi László

Akkor kerültünk közelebbi kapcsolatba, amikor elindultak a kötcsei polgári piknikek. Nekünk van egy törzsasztalunk, amelyhez délben nagyrészt, 70–80 százalékban ugyanaz a csapat ül le. Össze szoktunk tolni két asztalt, ahol hatan-nyolcan elférünk. Imre bácsi mindig közénk ült le, soha nem a pesti barátai közé. Olyanok közé, akik elég keményen kötődnek Vas megyéhez, Alexa Karcsi,¹²⁴ Fábry Sanyi,¹²⁵ Stefka Pista.¹²⁶ Ez egy ilyen ötösfogat. Volt olyan is, hogy a miniszterelnök is odaült, ebben az időben még nem volt miniszterelnök, amikor ez az ötlet, talán 2007–2008-ban fölvetődött.

Schrammel Imre

(Az interjú közben naplójából olvasott fel.)

„Kötcse. 2013. szeptember 15. Szép szeptemberi idő jött a tegnapelőtti förtelmes nap után. Óvatosságból felöltöztem melegebben, de felesleges volt. Ebéd előtt érkeztem, és azonnal a szombathelyi ismerősökbe botlottam bele. Majthényi László, Kovács Ferenc,¹²⁷ Alexa Károly ültek együtt, és közéjük telepedtem”. Azt mondja, „előhoztam a múzeum ügyét is, és ők megígérték, hogy mozgatják Vas megyében. Ebédelni csak Stefka Pista és lánya a társam. Valamivel később Orbán Viktor is odaszólt, és az asztalunkhoz ült. Élvezetes csevegés kerekedett, s közben Majthényi halkan Balogh Zoltánnak¹²⁸ odasúgta a kőszegi múzeumom esetét. Azt hallottam, hogy Balogh támogatását ígerte. Majthényi még azelőtt azt is felvette, hogy a zsinagógát¹²⁹ felújítják állami pénzen, és ennek még nincs funkciója. Feltétlenül megnézem.”

Csapláros Andrea

Annyit tudtam, hogy a Schrammelnek vannak szoros kormányzati kapcsolatai. Ezt ő saját maga is elmondta, de nem dicsekedve, hanem azért, hogy tudjuk, ne azon múljon a dolog, hogy van pénz, vagy nincs pénz, van-e hozzá támogatás, vagy nincs. Azt mondta, arról tud gondoskodni. Már az első találkozáskor is volt erről szó, hogy azért ez nem akkora nagy probléma.

Németh Tamás

Tudtam, hogy Imre bátyámnak a szomszédja a Fekete György. Fekete György mindenben segítette Imre bácsit. Velem is többször beszélt Fekete úr. Amikor már meglátott, mondta, hogy jaj, már megint a vidéki rokonok. Tehát én tudtam ezt a hátteret, és azért mertem a polgármester úrnak mondani, hogy nyugodtan vállalják be. [a Schrammel-gyűjtemény elhelyezését. – a szerk.]

Puskás Tivadar

A Művészeti Akadémiának elnöke, Fekete György volt a szomszédja. Fekete György is próbálta ezt a kérdést minél előbb megbízhatóan rendezni, mert mégiscsak az életművéről, vagy annak egy jelentős részéről van szó.

Közben kétszer-háromszor beszéltem személyesen Schrammel Imrével, aki nyilvánvalóan szeretne volna, ha előbbre vagyunk. Aztán nehezen tudtunk ebben előre menni. Mindenesetre ő is több ízben szorgalmazta ezt, a kormányzatnál is, Orbán Viktornál is, és a Művészeti Akadémia elnökénél, Fekete Györgynél is.

¹²⁴ Alexa Károly (1945–) irodalomtörténész, kritikus, egyetemi oktató, a Magyar Demokrata Fórum egyik alapítója, az *Életünk* irodalmi folyóirat főszerkesztője.

¹²⁵ Fábry Sándor (1953–) író, humorista, műsorvezető, dramaturg.

¹²⁶ Stefka István (1943–) újságíró, lapigazgató.

¹²⁷ Vas Megyei Közgyűlés elnöke.

¹²⁸ Balogh Zoltán (1958–) „református lelkész, országgyűlési képviselő, 2010-től a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium társadalmi felzárkózásért felelős államtitkára, 2012–2018 között az Emberi Erőforrások Minisztériuma vezetője, 2003-tól a Szövetség a Polgári Magyarorszáért Alapítvány főigazgatója, majd a kuratórium elnöke. 2018-ban visszavonult a politikai tevékenységtől.” ([https://hu.wikipedia.org/wiki/Balogh_Zolt%C3%A1n_\(politikus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Balogh_Zolt%C3%A1n_(politikus)).) (Hozzáférés: 2022. május 7.)

¹²⁹ Kőszeg, Várkör 41. A bejegyzés időpontjában a zsinagóga ugyan felújításra szorult, de magántulajdonban állt.

Schrammel Imre

Orbán Viktor is mindig rákérdezett. Akkor még a Lázár János volt a Gulyás Gergely,¹³⁰ a kabinet miniszter, azt hiszem. Vele beszéltem Vásárhelyen, ott volt egy művészház avatásán, és ott találkoztunk a kertben, és azt mondta nekem, hogy rajta leszek, hogy az menjen. Azt mondtam neki, hogy szeretném még megélni, hogy meg is nyílik. Azt mondja, akkor nekem száz évig kell élni, olyan lassan mennek a dolgok. (Felolvas és kommentál a naplókából.) Gyuri beszélt Balogh Zoltánnal, a miniszter fog hívni. Tudja, miről van szó, mert Orbán utasította, hogy ebben az ügyben keressen. Tehát ez az Orbán forszírozta például azt a Szombathelyt. Nem emlékszem, hogy ő Péccsel kapcsolatban mit tett. Nem tudom.

9

A párhuzamosan futó kőszegi, pécsi szálak lezárása közben Szombathelyen a gyűjtemény jogi átvételének lehetőségén, Schrammel Zoltán korábbi terveinek megvalósításán, valamint a mindezekhez szükséges források megteremtésén dolgoztak a Savaria Múzeum és a Polgármesteri Hivatal munkatársai. A 46/2014. (II.27.) közgyűlési határozat¹³¹ világosan kijelölte a feladatokat, határidőket és a felelősöket. Az események informális csatornáin mellett a hivatalos ügymenet is elindult.

Puskás Tivadar

Nekünk, mint önkormányzatnak az a feladatunk, hogy egy: legyen egy közgyűlési határozat arról, hogy mi elfogadjuk a gyűjteményt. Ez volt az első lépés. A második lépés, hogy az önkormányzat azt a közgyűlési határozatban erősítse meg, hogy elfogadjuk a hagyatékot. Természetesen ez kötelezettségekkel meg felelősséggel jár. Kötelezettség az, hogy helyet kell a gyűjteménynek találni, felelősség az, hogy a későbbiekben ezt a helyet láto-

gatható formában meg kell mutatni a közönségnek. Tehát ez egyszer egy beruházást jelent, egyszer pedig egy folyamatos üzemeltetést. Tehát ezt egy közgyűlési határozat tartalmazta, a 46/2014-es számú határozat. Ez a határozat leírja azokat a kritériumokat, amelyek alapján szeretnénk elhelyezni a Schrammel életművet.

Schrammel Imre és Schrammel Zoltán 2014. augusztus 5-én kelt e-mailben (13. számú melléklet) Károlyi Ákos aljegyzőnek elküldték elvi, jogi álláspontjukat a gyűjtemény szombathelyi elhelyezésével kapcsolatban. A tervezet leglényegesebb része az, hogy Schrammel Imre határozatlan időre kölcsönadja műveit akkor, ha az önkormányzat megfelelő kiállítóteret biztosít az alkotásoknak. Bár a korábbi dokumentumokban szó szerint nincs, hogy Schrammel Imre a városnak ajándékozná műveit, a köztudatban nem kölcsönzés, hanem ajándékozás élt. Talán ez lehetett az egyik oka annak, hogy az ügy lassabban haladt előre. A városnak komolyan fontolóra kellett venni, ezzel a feltétellel vállalható-e az a beruházás, amelynek fedezetét külső forrásból kellett előteremteni. A naplóbejegyzésekben 2015. január 15-én szerepel az „ajándékozás” megerősítése a polgármesterrel való beszélgetés közben.

10

A következő évben, 2015-ben az ügyet a holtpontról két esemény mozdította el: március 11-én a Szombathelyi Képtárban bemutatták a Schrammel Naplóból készült második válogatást (N. DVORSZKY & SZ. FARKAS 2014).

Czenki Zsuzsanna

Ebben a korai időszakban azokat a feladatokat végeztem el, amelyekkel Andrea¹³² megbízott. Mint

¹³⁰ Gulyás Gergely (1981–) jogász, szakpolitikus. 2010-től a Fidesz országgyűlési képviselője, frakcióvezető-helyettese, majd 2017–2018 között frakcióvezetője. 2014 májusától 2017 októberéig az Országgyűlés alelnöke. 2018-tól Miniszterelnökséget vezető miniszter (https://hu.wikipedia.org/wiki/Guly%C3%A1s_Gergely). (Hozzáférés: 2022. május 7.)

¹³¹ Lásd 12. számú melléklet!

¹³² Csapláros Andrea múzeumigazgató.

intézményvezető, ő tárgyalta az önkormányzaton a tisztségviselőkkal, polgármester úrral. Mi a háttér munkát, az önkormányzat által kért anyagokat készítettük elő Vig Karcsival, Cebula Annával, Gálig Zolival. Schrammel Imrével többször találkoztam az első években is, de nyilván ő az igazgató asszonnyal tartotta a kapcsolatot. Úgy emlékszem vissza, hogy folyamatosan valahol elindult, aztán jó időre megállt az ügy. Megmondom őszintén, amíg ez az „átmeneti korszak” volt, nem bíztam abban, hogy ilyen nagyszerű megoldása lesz a gyűjtemény elhelyezésének.

2015 január közepén kezdtük szervezni Dvorszky Hedvig¹³³ művészettörténéssel a Schrammel-napló könyvbemutatóját. Ez az alkalom arra szolgált, hogy megerősítse a szombathelyiekben Schrammel Imre szombathelyi kötődését és azt, hogy ide egy világhírű gyűjtemény érkezik.

Március 11-én délután került sor a bemutatóra a Szombathelyi Képtár konferenciatermében, ahol a polgármester úr, Vig Károly igazgatóhelyettes, Cebula Anna, Hédi és Imre ültek kint. A terem zsúfolásig megtelt az érdeklődőkkel.

Szombathely, 2015. márc. 11.

Amikor leszálltam Szombathelyen a vonatról, erős hideg szél és eső fogadott. A szép tavasz után durva folytatás...

Öt órára hirdették meg a könyvbemutató kezdetét. A Képtár egyik előadójában volt a helyszín. Szép, nagy terem, előadásokra kialakítva. Ötrel megtelt a helyiség. Előtte a helyi TV készített velem interjút.

A rendezvényt Dr. Puskás Tivadar polgármester nyitotta meg. Nagyon emberi, őszinte köszöntőt mondott, minden politikusi pátoz nélkül.

Az asztalnál Vig Károly professzor ült, ő volt a kérdező, mellette Hédi, majd én és balomon Cebula Anna.

A beszélgetés nagyon jól sikerült. Jók voltak a kérdések és én is átvettem a közönség pozitív atmoszféráját. Sikerült világosan megfogalmazni néhány nagyon is szakmai témát. Igyekeztem laikusok számára is érthetővé tenni ennek a bonyolult kerámia szakmának a belső világát. Valószínű sikerült, mert mindenki gratulált és dicsérte a bemutatót.

A város vezetői ültek az első sorban és a beszélgetés után az életművem sorsáról is sikerült pozitívan értekezni.

Úgy foglaltam össze a végén, hogy kegyelmi állapotban zajlott az esemény, mert minden sikerült.

A másik, a gyűjtemény elhelyezése szempontjából meghatározó esemény 2015. július 9-én történt, amikor megnyílt ideiglenes helyen, a Szombathelyi Képtár állandó kiállításának területén Schrammel Imre gyűjteményes kiállítása. A tárlatot a meghívó szerint december 17-ig hirdették meg, az önkormányzat és a múzeum képviselői azonban tudták, hogy mindaddig látogatható lesz, amíg a végleges helyére nem kerülnek a kerámiák. A megnyitón Czenki Zsuzsanna igazgatóhelyettes után Puskás Tivadar polgármester úr köszöntötte az egybegyűlteket, majd Fekete György nyitotta meg a kiállítást. A rendezést Gálig Zoltán, Fekete György és Schrammel Imre végezték.

Csapláros Andrea

Az első beszélgetéskor már megérett bennem, hogy valahogy a Képtárban egy állandó kiállítás-részt ki kellene alakítani, legalább a művész úr lássa azt, hogy megvan bennünk a legjobb szándék, még ha ott nem is tudunk mindent kiállítani. Ha emlékezetem nem csal, rögtön felhívtam a Képtár igazgatóját, hogy ezt meg kell oldani. Ő nem volt túl lelkes az első pillanatban, mert szét kellett szedni az állandó kiállítást, de mindenképpen ragaszkodtam ahhoz, hogy idekerülhessen az anyag.

Cebula Anna

A művész úr idős korára való tekintettel fontos volt, hogy minél előbb befogadja az intézmény a gyűjteményt. Ennek egyetlen módja az volt, hogy bontsuk le az állandó kiállítást, szűkítsük és az egyharmad rész, ami háromszáz négyzetméterből állt, az legyen a Schrammel Imre anyag helye, mert ami

¹³³ Dvorszky Hedvig (1942–) művészettörténész, Schrammel Imre munkásságának szakértője.

bent van a házban, az már a miénk. És neki is így jobb, megnyugodhat, és lehet tovább intézkedni. A megnyitója 2015 júliusában volt. Azt tudom, hogy leutazott Fekete György és saját kezűleg Schrammel Imrével, valamint dr. Gálig Zoltánnal rendezték be ezt a kiállítást.

Czenki Zsuzsanna

A könyvbemutató után a Képtárban Schrammel Imre, Fekete György, Gálig Zoltán, Cebula Anna (?), Füle Ernő¹³⁴ vettek részt azon a megbeszélésen, amelyen a Képtárban létrehozandó kiállítás műszaki és művészeti terveit egyeztettük. Főleg a két műszaki ember vitte a prímet. Fekete György biztatott bennünket, hogy a tervet annak költségeivel együtt juttassuk el az MMA-hoz, ahol számíthatunk a pénzügyi támogatásra. Sajnos, az elnök úr jó szándéka ellenére a pályázat bírálói nem támogatták a projektet. A múzeum ritka kivétellel mindig anyagi problémákkal küzdött és küzd egyre jobban. Ennek ellenére mindent elkövettünk, igazgató asszony minden követ megmozgatott, hogy ez a kiállítás létrejöheszen.

Schrammel Imre

Ja, és volt még egy közbűlső attrakció: az Andrea azt mondta, hogy ő a képtárban biztosít nekem helyet. Adjam oda azt az anyagot, amit erre a kiállításra szánok, és azt ott állítsuk ki. Addig a képtárban lesz a helye, amíg ez átkerülhet, mert azt mondja, hogy ezzel egyben presszionálni is lehet a hivatalos személyeket. Így került végül is az én anyagom oda. Ott fent, hátul rendezték azt a kiállítást, ami, ha jól emlékszem, három évig volt ott.¹³⁵ A megnyitó dátumát, annak a bizonyos képtárba elhelyezett anyagnak, azért tudom, mert a Tábori Gabi, a feleségem előtte két nappal halt meg. Úgyhogy tudom, hogy ilyen állapotban is mentünk le, jött velem a Fekete Gyuri, aki azóta szintén meg-

halt, hogy segít a kiállítás megrendezésében. Helyben Gálig Zoli volt még, aki segített a dologban.

Szombathely 2015. jan. 15.

Csapláros Andreával egyeztettem, hogy megnézem a Képtárban felajánlott kiállító teret. Addig állítanánk ki itt a Szombathelynek felajánlott kerámiáimat, amíg az alsó kiállítótér el nem készül. Megérkezésünk után kiderült, hogy a polgármester is várt és ismét megerősítettük az ajándékozás szándékát. Ezután megnéztük a tér adottságait, melyeket jónak találtam.

Bp. 2015. máj. 29.

Hárman jöttek Szombathelyről¹³⁶ és listáztuk és felhordtuk azokat a kerámiákat, melyek a múzeumba kerülnek. Most a garázsban vannak, mert a biztosítást is meg kell kötni a szállításra. Ha ez elkészül, jön a csomagolás és szállítás.

Szombathely 2015. jún. 2.

Fekete Gyurival utaztunk együtt. ... A porcelánokat is levittük, mert nem akartam a szállítókra bízni.

A számomra biztosított terem Gyuri szerint is nagyon szép. Semleges, nincsenek benne zavaró részletek. Valószínű életem legjobb kiállítását rendezhetem itt.

Megbeszéltük a részleteket. Az időpont júl. 9. A kerámiákat remélhetőleg jún. 8-án szállítják.

A leporelló szövegét magam írom és Berzsenyit idézem benne.

Sajnálom, hogy szegény Gabi ebből már kimarad.

Bp. 2015. jún. 3.

Nem tudom miért van az, hogy régebben nagyon sokszor jártam Vas megyében, főként Ikerváron és fáradtság nélkül vezettem oda-vissza. Tegnap olyan fárasztó volt a szombathelyi út, mintha Rómáig utaztam volna. Az öregedés a felelős?

A kiállítást most már konkrétan tervezni kell. Mit hová, hogyan stb. Még Herendet kell beiktatnom. A vezérigazgatóval akarom elintézni a múzeumba tervezett porcelánok sorsát.

¹³⁴ Füle Ernő (1952-) villamosmérnök, kulturális területen végzett jelentősebb munkái: Pécs 2010 Európai Kulturális Főváros program keretében a pécsi múzeumok elektromos és műtárgyvilágítás tervezése, szombathelyi Weöres Sándor Színház építés műszaki ellenőre, Schrammel-gyűjtemény műtárgyvilágítási és elektromos tervezés.

¹³⁵ 2015-től 2019-ig, a Szombathelyi Képtár felújításáig állt a kiállítás.

¹³⁶ Kiss Ágnes, Kékesi Gábor, Lengyel János, a Szombathelyi Képtár munkatársai.

Herend, 2015. jún. 5.

Fullasztó melegben jöttem. Herend előtt javítják, pontosabban építik az új utat. (...)

A Manufaktúra portáján ismerős portás fogadott, aki tudta, hogy Simon Attila¹³⁷ már vár. A bemutatóteremben voltunk. Nagyon udvariasan és előzékenyen kezdte a beszélgetést, így azonnal rá is tértem a lényegre. Azonnal készségesen beleegyezett, hogy a Savaria Múzeumba tartós letétbe adja a porcelánjaimat. Két hét múlva fognak keresni és akkor ismét lejövök kiválogatni a kiállításra szánt tárgyakat. A Savaria Múzeumnak kell megkeresni ezután Herendet és szerződést kötnék a letétről.

Ez megnyugtató, mert nekem mindegy, hogy Herendé, vagy Szombathelyé az anyag, én mindenhogyan ajándékba adom.

Szombathely, 2015. június 25.

Hajnaltól elindultunk Gyurival és fél tízkor már itt is voltunk. Azonnal nekifogtunk a tárgyak csoportosításának és közben az autóból is felhoztuk a porcelánokat. Délre sikerült megtalálni a különböző csoportok helyét. Most elkezdhetik festeni a talapatokat.

Délután megnyitották a Textiltriennálét.

Bp. 2015. jún. 28.

Záporok jönnek-mennek.

Többször végignéztem az itthon maradt kerámiákat, hogy melyikre van még Szombathelyen szükség. (...) Csupán Herendről kértem el a porcelánokat, mert azok nagyon fontosak az egészben. A többi valamennyi a Vércse u-ból származik. Több fontos munka is itthon maradt, mert nem voltak szem előtt és csak most bújnak elő.

Még rajzokat is válogatok, hogy ne maradjanak üres falak.

Bp. 2015. júl. 6.

Kora reggel Fekete Gyurival elindultunk Szombathelyre, hogy megrendezzük a kiállításomat. (...) Már sokszor megfigyeltem, hogy különböző események,

más és más helyszínen azonos időben történnek. Most különösen keserű Gabi halálának és az én kiállításomnak egybeesése. Igazában Gabi révén lettem én ismét Vas megye szerelmese.

Szombathely, 2015. júl. 7.

Amint megérkeztünk, Gyuri azonnal nekifogott a rendezésnek. A csoportokat még múltkor, még jún. 25-én csoportokba rendeztük a korábban odaérkező anyagot. Az érkezésünkkor már ott volt Herendről a porcelán kollekció is. Azonnal kibontottuk, leltárt készítettünk róla és azokat is a tervezett helyükre tettük. A magunkkal hozott kerámiákat és a „Kincsem” lovat is kiraktuk. A posztamenseket kerestük a csoportokhoz, és megindult az oda-vissza próbálgatások kemény időszak. Délben úgy mentünk ebédelni, hogy nagy vonalokban kirajzolódott a kiállítás képe.

Szombathely, 2015. júl. 9.

Ma van a megnyitó napja.¹³⁸ Az idő jelentősen lehűlt és időnként elered az eső. Fenyegető sötét fellegek úsznak nyugati irányból. A meleg mérséklődése kedvező, az eső már közel sem. Lassan gyűltek a látogatók. Délben megérkezett Roswitha.¹³⁹ Eljött Zalaegerszegről Németh János,¹⁴⁰ Pestről Pannonhalmi Zsuzsa,¹⁴¹ Jáger Margit,¹⁴² az Őrségből Mezei Gábor,¹⁴³ Herendről Presits Attila.¹⁴⁴ Még délelőtt Simon Attila kimentette magát, de arra kért, hogy legközelebbi szombathelyi látogatásomkor értesítsem, mert velem szeretné megnézni a kiállítást.

Sok osztrák keramikus jött Kapfensteinből és Oberpullendorfából.

5-kor kezdődött a megnyitó. Cebula Anna konferálta az előadókat. Czenki Zsuzsa, majd dr. Puskás Tivadar polgármester köszöntője után, Fekete Gyuri mondta a megnyitó szöveget. A mikrofon mögül lehetett látni, hogy milyen sokan jöttek el a rossz idő ellenére.

Szombathely, 2015. szept. 19.

Némethy Mária várt a Képtárnánál. Ő tervezett nekem programot a városban és Kőszeg környékén. Mielőtt ebédelni indultunk, benéztünk a kiállításomra. Rend-

¹³⁷ Dr. Simon Attila (1968–) szakjogász, egyetemi docens, 2005-től a Herendi Porcelánmanufaktúra vezérigazgatója.

¹³⁸ A 14. számú melléklet.

¹³⁹ Roswitha Geyer (1948–) osztrák üzletasszony, keramikus, Schrammel Imre tanítványa, barátja.

¹⁴⁰ Németh János (1934–) Kossuth-díjas szobrász, keramikus, a Nemzet Művésze címmel kitüntetett.

¹⁴¹ Pannonhalmi Zsuzsa (1949–) Ferenczy Noémi-díjas keramikus, a Hódmezővásárhelyi Nemzetközi Kerámiaközpont vezetője.

¹⁴² Jáger Margit (1948–) keramikusművész.

¹⁴³ Mezei Gábor (1935–) belsőépítész.

¹⁴⁴ Presits Attila modellkészítő mester, a Prestige Porcelain Kft. ügyvezetője Herenden.

ben találtam mindent. Elmagyaráztam Máriának néhány kerámiának a lényeges jegyeit, amit valamilyen útbaigazítás nélkül nehezen érthet a laikus néző. Cebula Annához is beköszöntünk, aki mondta, hogy ő írt cikket a M. Iparművészetbe. Erre kíváncsi vagyok.

11

Kiállítóhely, gyűjtemény, támogatás rendezése – a szombathelyi városvezetésnek továbbra is ez a három fontos jogi és gazdasági feladata, amely a Schrammel-gyűjtemény végleges szombathelyi elhelyezéséhez elengedhetetlen. A legnehezebb szándék is elbukik, ha nincs megfelelő pénzügyi háttér.

A kiállítóhelyre az eredeti tervet gondolták megvalósítani, a Szombathelyi Képtár alsó beépítését. A változás csak annyi lett volna, hogy az épület lábazati részét teljesen beüvegeznék, ahol a Rákóczi Ferenc utcai részen a Savaria Múzeum és a Képtár egyesített könyvtára olvasóteremmel, kutatóhellyel került volna kialakításra, a hátsó, 2009-es tervek szerint a Schrammel-gyűjtemény kapott volna helyet (15a.–15e. számú melléklet).

Puskás Tivadar

Akkor még arról volt szó, hogy a Képtár alsó részébe kerülnek a művész alkotásai, ahova korábban már a megyei önkormányzattal tárgyalások folytak az életmű elhelyezésének lehetőségéről és sorsáról. A várossal történt megbeszélés az már nem az első ilyen jellegű volt, hanem előtte a Majthényi elnök úrral voltak tárgyalások. A fia készített egy tervet, amely a Képtár alsó részének hasznosításából állt úgy, hogy oda a Schrammel műveknek egy részét el lehet helyezni.

Csapláros Andrea

Az első, májusi¹⁴⁵ bejárásnál ott volt a várostól több ember, és ott volt Majthényi László is, ez egy

nagyon-nagyon furcsa és érdekes bejárás volt. Akkor mutattak terveket, amit én abszolút nem ismertem, és a múzeumban nem, csak a Képtárban volt meg. Nekem nagyon tetszett, hogy a Képtárnak az aljában valósult volna meg a kiállítóter a kültéri szobrokkal együtt. A képtárnak a helyzete rendeződött volna az alsó résszel együtt, mivel hiába történt meg a felújítás, azért ott most is rendezetlen körülmények vannak. Sokkal normálisabban működött volna az épületben a tagintézmény, és régészetileg is sokkal izgalmasabb dolgokat lehetett volna bemutatni. Most ugyanaz van, mint amikor átvettem a Képtárat. Tehát, a kertje, az alsó területe azon túl, hogy az Írókéz raktárnak használja, nincs kihasználva, és ezzel a projekttel sokkal több funkciót lehetett volna neki adni. Ráadásul az első részében a teljes központi múzeumi könyvtár elhelyezésére megoldást találhattunk volna. Tehát az egész projekt nemcsak a Schrammelt érintette, hanem magát a Képtárat és a Képtár környezetét, az Iseumot is.

Szombathely, 2014. április 25.

Mukival autóztunk Szombathelyre Csornán keresztül. Az esőben a 86-os út keserves volt, mert a sok sebességkorlátozás miatt csaknem elkéstünk. A polgármester fogadott minket. A Savaria Múzeum igazgatónője, Csapláros Andrea, a Városrendészeti Oszt. vezetője Lakézi Gábor,¹⁴⁶ Némethy Mária újságíró voltunk jelen. Onnan azonnal tovább mentünk az Iseumhoz, ahol még találkoztunk Czenki Zsuzsával is a Galéria volt vezetőjével.¹⁴⁷ Az igazgatónő elmondta, hogy nekik mi az elképzelésük. Az általunk korábban javasolt hátsó területhez képest a Galéria első harmadától építenék be az alsó területet. Muki építészetileg elfogadhatónak tartotta a gondolatot és nekem is tetszett az ötlet. Eszpresszó olvasóterem lenne az első harmadban és ez csatlakozna az én kiállítási területemhez. A kertészeti munkáknak köszönhetően az Iseum és a leendő terület beépítése szép egységet képezne.

Az országgyűlési és helyhatósági választások után 2015-ben a kormány nagyszabású fejlesztési prog-

¹⁴⁵ 2014. április.

¹⁴⁶ Lakézi Gábor (1956–) építészmérnök, mérnök-közgazdász, 2004-től a szombathelyi Polgármesteri Hivatal, Városfejlesztési és Üzemeltetési Osztály vezetője, 2019-től nyugdíjazásáig városi főépítész.

¹⁴⁷ Schrammel Imre nem ismerte pontosan Czenki Zsuzsanna beosztását, aki sohasem volt galériavezető.

ramba kezdett, amelynek kedvezményezettjei a megyei jogú városok voltak. A Modern Városok Program megállapodásait 2015 és 2017 között a miniszterelnök személyes látogatása során írták alá a fejleszteni kívánt városokban. A 2022-ig tartó projekt 23 város több mint 250 beruházását tartalmazta 3500 milliárd forint értékben.¹⁴⁸

2015. november 17-én Orbán Viktor miniszterelnököt és Lázár Jánost, a Miniszterelnökséget vezető államtitkárt Puskás Tivadar polgármester fogadta a Városházán. Ezen a találkozón írták alá a „Modern Városok Program” keretén belül a szombathelyi fejlesztéseket tartalmazó együttműködést (16. számú melléklet). A hét pont közül az ötödik szól a Schrammel-gyűjteményről: „5. a település kulturális életének élénkítése érdekében a Kormány hozzájárul Schrammel Imre életművének méltó elhelyezéséhez”.

Az együttműködés tartalmát 2015. december 10-én a Közgyűlés megtárgyalta és a 425/2015. (XII.10.) Kgy. sz. határozattal elfogadta (17. számú melléklet). A közgyűlés nyilvános jegyzőkönyvében dr. Puskás Tivadar polgármester úr így foglalta össze az együttműködés Schrammel Imre műveinek elhelyezésére vonatkozó részét: „Kulturális és sportcélú fejlesztések. Schrammel Imrének az életműve egy két évvel ezelőtti megállapodás alapján idekerült Szombathelyre. Schrammel Imréről annyit kell tudni, hogy a Nemzet Művésze, a 90-es évek elején az Iparművészeti Egyetemnek volt a rektora, ma is aktív keramikus, kiállítása nyílt néhány hónappal ezelőtt a Képtárban és az életművét ide kívánja hozni Szombathelyre, ebben megállapodtak. Az vetődött fel a miniszterelnök úrral folyó tárgyalás kapcsán, hogy a Képtár felújítására mindenképpen kapnak 900 millió Ft-os összeget. A Schrammel életmű méltó elhelyezését vagy a Képtárban, vagy másik épületben kívánják megoldani. Erről tárgyalások folynak és folynak.”¹⁴⁹

A fejlesztésről 2015. december 12-én vált hatályossá az 1936/2015. (XII.12.) kormányhatározat.¹⁵⁰ Az 5. pont tekintetében ez olvasható a jogszabályban: „5. támogatja a város kulturális értékei-

nek megőrzésére és bemutatására irányuló fejlesztési terveket, mely keretében

a) felhívja az emberi erőforrások miniszterét, hogy – a művész bevonásával – tegyen javaslatot a Kormány részére Schrammel Imre életművének méltó helyen történő elhelyezésére;

Felelős: emberi erőforrások minisztere

Határidő: 2016. január 31.

b) felhívja az emberi erőforrások miniszterét, hogy Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata által kidolgozott tervek alapján, az a) alpont szerinti javaslatra vonatkozó döntést figyelembe véve – a forrásbiztosítás tekintetében a nemzetgazdasági miniszter és a belügyminiszter közreműködésével – tegyen javaslatot a Szombathelyi Képtárnak helyet adó épület felújításának támogatására,

Felelős: emberi erőforrások minisztere
nemzetgazdasági miniszter

belügyminiszter

Határidő: az épület felújítására vonatkozó önkormányzati terv kidolgozásához igazodva, a felújítás 2018. március 31-ig történő megvalósítását biztosítva”

A Szombathelyi Képtár teljes felújításáról és nem egy részének átalakításáról szól a jogszabály. 2015-ben megnyitásának 30. évfordulóját ünnepelte az intézmény. Az épület hő- és vízszigetelése, korszerűsítése külön elem, hiszen a gyűjtemény méltó elhelyezéséhez várják a város és Schrammel Imre javaslatát. Ez a pont az, amikor lehetőséget kapott arra Szombathely, hogy külön épületbe helyezze el a gyűjteményt. A végrehajtás dátuma pedig az újabb országgyűlési választások előtti időpont.

Puskás Tivadar

Aztán 2015. november 17-én itt volt Orbán Viktor és Lázár János. A Modern Városok Programmal kapcsolatban szombathelyi lehetőségek, igé-

¹⁴⁸ https://hu.wikipedia.org/wiki/Modern_V%C3%A1rosok_Program (Hozzáférés: 2022. május 7.)

¹⁴⁹ <https://www.szombathely.hu/kozgyules/e-kozgyules/2015/> (Hozzáférés: 2022. május 7.)

¹⁵⁰ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A15H1936.KOR&txtreferer=00000003.TXT> (Hozzáférés: 2022. május 7.)

nyek, jövőbéli tervek szerepeltek a megbeszélésen, sok minden mellett a Schrammel-hagyaték-nak, a Schrammel műveknek a méltó elhelyezése is beletartozott ebbe. Akkor is arról volt szó, hogy szerves egységben a Képtárral, a Képtár följújtásával együtt ezt meg lehetne csinálni. Az, hogy külön épületbe, vagy ugyanabba az épületbe, ez teljesen mindegy. Miniszterelnök úr még olyat is mondott, hogy Schrammel van akkora művész, hogy annak akár egy új házat is építhetnek.

Károlyi Ákos

2015 volt az az év, amikor elindult a Modern Városok Program. Előkészítéseként Orbán Viktor miniszterelnök úr Szombathelyre látogatott és egyeztetett a városvezetéssel. Itt fogalmazódott meg az a közös javaslat, hogy ne a Képtár alsó szintjén kerüljön elhelyezésre és kiállításra ez az életmű, hanem ennél méltóbb körülményeket biztosítson számára a város egy önálló épületben, amelynek a forrása a Modern Városok Programból kerül finanszírozásra. 2015. november 17-ét írtunk ekkor és '16. február 25. a következő közgyűlés, amikor erről tájékoztatást kaptak a városi képviselők. Akkor már ezt a javaslatot el is fogadták, és itt már helyszínként az Éva-malom volt megjelölve. A megállapodásban nem szerepelt emlékeim szerint, de a kapcsolódó kormányhatározatban igen, hogy a település kulturális életének élénkítése érdekében a kormány hozzájárul Schrammel Imre életművének méltó elhelyezéséhez. Az önkormányzatunk innen külön kezelte a Képtár felújításának, és a gyűjtemény elhelyezésének kérdését. Ki kellett dolgozni művész úrral közösen a terveket és azoknak a költségigényét.

Schrammel Imre

Akkor járt az Orbán Viktor lenn a Modern Városok Programja miatt. Én nem beszéltem övele,

hanem vagy a Puskás, vagy valaki mondhatta neki, hogy miről van szó, hogy ők hátul szeretnék az én múzeumomat (*a Szombathelyi Képtár hátsó traktusa – a szerk.*), és akkor az Orbán azt mondta erre, hogy én nem mehetek valahová hátulra, hanem keressünk egy jobb helyet, és őneki is volt valami ajánlata. Minden esetre akkor ő ebben a Modern Városok Programjába bevette az én gyűjteményemnek a Szombathelyre kerülését.

Bp., 2015. december 4.

Pontosan megtudtam, mi mindenre adja a kormány a támogatást. Ezek között kiemelten szerepel az én ügyem. Ez nagyon fontos, mert a városi bürokráciában belekerülhet egy nagyobb egységbe és azon belül jelentéktelenné válhat.

Szombathely, 2015. dec. 11.

Együtt ebédeltem Csapláros Andreával. Sikerült megbeszélni a részleteket is, majd ½ 2-re fogadott Puskás Tivadar polgármester. Ő pontosan elmondta, hogy Orbán Viktor személyesen jelentette be a gyűjteményemnek a támogatását, melyet így nem a városi költségvetés terhére lehet megépíteni.

Délután ugyancsak a polgármester nyitotta meg a Vitalitas galériában¹⁵¹ a kiállítást. Meglepően sokan jöttek el és jó közönség, amint ott kommentálták.

Bp. 2015. dec. 18.

A Fidesz tisztújító kongresszusán¹⁵² voltam, meghívott vendégként. (...)

A kongresszus végén a fogadáson szűkebb körben szót tudtam váltani Orbánnal, aki azzal fogadott, hogy Szombathelyen ne hagyjam elbújtatni a munkáimat, hanem keressék valami reprezentatív helyet, mert „életmű az életmű”, mondta szó szerint.

Az együttműködés és a kormányhatározat adta lehetőséggel élve az önkormányzat az Iseum Savariense mellett álló Éva-malomra¹⁵³ tett javaslatot a művésznek. A műemléképületet éppen eladásra kínálták.

¹⁵¹ Vitalitas Galéria. A 11-es Huszár út 19-ben található magán galériát 2011-ben Scheiber Katalin alapította. A bútorgaléria mellett képző-, iparművészeti kiállításokat, helytörténeti, irodalmi rendezvényeket szerveztek. A galéria 2020-ig működött.

¹⁵² 2015. december 13., a Fidesz XXVI. tisztújító kongresszusa a Hungexpo G pavilonjában (<https://korkep.sk/cikkek/uncategorized/2015/12/13/tisztujito-kongresszust-tart-a-fidesz/>). (Hozzáférés: 2022. május 7.)

¹⁵³ Szombathely, Thököly utca 20. szám alatt található.

Csapláros Andrea

A Képtárnak azért örülök, hogy szóba került, mert különben soha nem került volna a figyelem középpontjába, beázik a tető, vagy egyéb problémák vannak. A Schrammel-gyűjtemény kérdése egy kicsit központba helyezte, és ezzel megerősödtek azok a kérdések, ami a Képtárnak a problematikája, mint épület. Így elindult egy másik projekt is, ami a Képtár felújítását lehetővé tette.

A Képtártól mentem át a polgármesteri hivatalba, erre pontosan emlékszem, és ki volt írva az Éva-malomra, hogy eladó. És akkor kérdeztem meg a polgármester úrtól, hogy miért nem veszik meg azt az épületet. Sokan magunknak valljuk ezt az ötletet, alapján véve mindegy, kinek az ötlete volt, a lényeg az, hogy sikerült. Arra biztosan emlékszem, hogy mondtam polgármester úrnak, meg kéne venni az Éva-malmot, mert jó az az épület, és szerintem alkalmas lenne egy kiállítótérre, mert egy régi épületről van szó, aminek vastag falai vannak. Ezzel kialakítható, vagyis kialakul egy múzeumi negyed.

Puskás Tivadar

Később vetődött föl, nem is tudom, kinek az ötlete volt, de értelmesnek látszott a dolog. Ha van ott egy épület, amit érdemes fönntartani és tudunk neki ilyen funkciót adni, akkor adjunk neki. Az Éva-malom megvételével, amely magántulajdonba volt akkor, de üres és eladásra szánt, területi és épületi egységével a Képtárral, Iseummal egy múzeumi negyed kialakítását tette lehetővé.

Szóval, ez azzal az ötlettel, hogy legyen egy múzeumi negyed, teljes mértékben egyezett. Mit ne mondjak, nem tudom, hogy így név szerint, hogy múzeumi negyed, kinek jutott eszébe, lehet, hogy nekem, nem tudom. Olyan egységesnek tűnt. Ugyanis én a következő miatt láttam ezt nagyon érdekesnek: alapjában véve Szombathely egy érdekes város. A Zeneiskola, a Zsinagóga meg a Képtár épülete, ez három olyan építmény, ami valahogy úgy néz ki, hogy nem passzolnak egymáshoz.

Aztán ott van az Iseum épülete. Amikor a Képtár tetejére fölmentünk, ott engem megfogott a dolog. Ugyanis, hogyha ezt az egészet így egy egységben nézzük a Városházával együtt, akkor egy építészeti egységet alkotnak. Azzal együtt, hogy a Zsinagóga egy 19. század végi, 20. század eleji építmény, a Zeneiskola egy csúnya épület, de a Képtár is az. Ehhez kapcsolódik az Iseum és hozzá jön az Éva-malom, ami aztán abszolút funkcionális épület, semmi semmi dísz nincs rajta. De ez így egyben megfogott. Mellette az Ybl-díjat nyert gyönyörű, szocreál Városházánk, sőt hozzá az Isis Szálló is – együttesen szerintem szép. Szép, szép, szép egység. Tehát én akkor ebbe beleszerettem! Szóval ebben van, számomra legalábbis, egy kifejezetten esztétikai örömet jelentő egység. Nekem ez tetszik.

Bpt, 2016. febr. 3.

Szombathelyről megjött a Képtár és a múzeumom tervezési programja. Holnap megbeszéljük a részleteket a polgármesternél.

Szombathely, 2016. febr. 4.

Időben ideértem és megbeszéltük a teendőket. Aláírtam a nyilatkozatot, hogy a lehetőségek közül az „Éva malom” épületet választanám.

Károlyi Ákos

Az épület tulajdonjogát végül is a magyar állam rendezte, hiszen a magyar állam vásárolta meg az ingatlant több mint 200 millió Ft-ért,¹⁵⁴ és 2017. november 13-át írtunk akkor, amikor az ingatlan az önkormányzat vagyongazdálkodásába került. Tehát a magánkézben lévő ingatlant az állam megvette, és ezt követően pedig 2017. november 13-án az önkormányzat ezt vagyongazdálkodásba kapta. A tulajdonosi joggyakorló az önkormányzat lett ezzel.

A gyűjtemény elhelyezése szempontjából lezártnak tekinthető egyrészt, hogy Schrammel Imre

¹⁵⁴ A 2017. november 13-án kelt Magyar Nemzeti Vagyongazdálkodó Zártkörűen Működő Részvénytársaság és Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata között megkötött Vagyongazdálkodási szerződésben a földterület értékét 25 766 400,- forintban, az épületét 175 533 600,- forintban jegyezték be.

Szombathelyen helyezi el életművét, másrészt ennek helye az Éva-malomban lesz, amelyet a Magyar Állam megvásárolt és a szombathelyi önkormányzat vagyongazdálkodásába adta, harmadrészt a Modern Városok Program keretében a projekt finanszírozása biztosított.

A Jogi és Társadalmi Kapcsolatok Bizottságának 2016. február 23-i ülésén a tagok egyetértettek a beruházással, egyedül az állami támogatásról szerettek volna megbizonyosodni. A Képtár és az Éva-malom teljes beruházási költsége 2 192 000 000,- Ft-ot tett ki. Károlyi Ákos tájékoztatta erről a bizottságot: „Jelen állás szerint ez a projekt kizárólag a modern város programból kerül finanszírozásra, olyannyira, hogy már meg is jelent egy kormányhatározat, ami 870 millió forintot erre a projektre előirányzott, és a minisztériumtól megkeresés érkezett a további források ütemezésére vonatkozóan, amit önkormányzatunk teljesített. Ennek alapján jelen állás szerint ez a projekt kizárólag központi támogatásból tud megvalósulni.”¹⁵⁵

Február 25-én a Közgyűlés is megtárgyalta az előterjesztést és egyhangúan megszavazta. A 40/2016. (II. 25.) Kgy. sz. határozat értelmében a Polgármestert felkéri a Közgyűlés, hogy intézkedjen a kormányzati források biztosításáról.¹⁵⁶

Czenki Zsuzsanna

Az Éva-malomról többször beszéltünk a múzeumban, mint lehetséges kiállítási helyszínről. Arra nem emlékszem, kinek lehetett az ötlete. 2015 végétől már egyre intenzívebben alakultak a háttér munkák, mivel a Modern Városok Programmal kapcsolatos jogszabály megjelenése után az EMMI, a Városháza Kulturális Irodája és más osztályok, irodák (pontosan nem tudom felsorolni ki mindenki) dolgoztak együtt. Mi adtuk a szakmai programot, amit én írtam és Vig Károlylyal, Cebula Annával vitattam meg. Ezt a részünkről végleges anyagot ismertettük igazgató asszonnyal, aki alapvetően a művészeti szakmai részébe nem szólt bele, maximum a város kérését

tette be. De ez is igen ritka volt. A művészeti koncepcióba általában senki sem szólt bele, így ez a része volt az egyik legjobb a feladatnak. Gyakorlatilag szárnyalhatott a fantázia bizonyos önkontroll mellett. Ebben a szakaszban még a működéssel kapcsolatos megkötöttségek nem kerültek elő. Fontosnak tartottam az állandó kiállítás mellett Schrammel Imre egy-egy fontos műtárgycsoportjának, művészeti koncepciójának bemutatását. A művész folyamatos szellemi pezsgése indokolta a kortárs és a fiatal keramikusok, iparművészek tárlatainak felvetését. Ugyancsak helyet kaptak a koncepcióba azok a területek – belsőépítészet, ipari formatervezés, amelyek kissé háttérbe szorultak az utóbbi évtizedekben, de napjainkba egyre nagyobb hangsúlyt kapnak.

12

A közgyűlés után alig egy fél évvel jelent meg az 1418/2016. (VII.29.) kormányhatározat a Modern Városok Program keretében végrehajtandó fejlesztések megvalósításáról. A jogszabály arról rendelkezik, hogy „a Modern Városok Program keretében megvalósuló azon beruházások, amelyek költségei elszámolhatóak valamelyik operatív programban, kizárólag európai uniós alapokból származó támogatások bevonásával valósuljanak meg”.¹⁵⁷ A projekt átkerült az állami finanszírozás keretéből az Európai Unió pályázati keretbe.

Károlyi Ákos

Ezt követően három szalon mentek az események: az egyik kérdés volt az épület tulajdonjogának¹⁵⁸ megszerzése, hiszen magántulajdonban álló épületről volt szó; a másik kérdés volt magának a gyűjtemény tulajdonjogának önkormányzati megszerzése, és a harmadik kérdés pedig az épület felújítása volt a tulajdonszerzést követően. Tehát az épület sorsa rendeződött 2017. november 13-án, a gyűjtemény sorsa rendeződik '19. ja-

¹⁵⁵ <https://www.szombathely.hu/kozgyules/e-bizottsag/201602/> (Hozzáférés: 2022. május 7.)

¹⁵⁶ <https://www.szombathely.hu/kozgyules/e-kozgyules/1803.1246/> (Hozzáférés: 2022. május 7.)

¹⁵⁷ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A16H1418.KOR&txrefereer=00000001.TXT> (Hozzáférés: 2022. május 7.)

¹⁵⁸ Itt már az Éva-malomról van szó.

nuár 16-án, és a harmadik szál az épület felújítása volt. Mint említettük, a Modern Városok Program része volt, viszont időközben született egy olyan kormánydöntés, hogy a Modern Városok Programban szereplő elemekhez, ha lehet, akkor Európai Unió forrást kell találni.

A közgyűlés másfél évvel később, 2017. október 26-án tárgyalta újból a Schrammel-gyűjteményt. Eldőlt, hogy mind a Képtár felújítását, mind a Schrammel-gyűjteményt befogadó Éva-malom kialakítását turisztikai célú pályázati kiírásra nyújtják be. A közgyűlési előterjesztés nagyon részletesen ismertette, hogy jut más forráshoz a projekt. Az önkormányzat a Terület- és Településfejlesztési Operatív Programra (TOP) 24 projektet adott be. A „TOP 6.1. Gazdaságfejlesztés” keretből 280 millió forint fel nem használt kerettel rendelkezett a város, amelyet egy inkubátorházra szeretett volna elkölteni, de a Nemzetgazdasági Minisztérium állásfoglalása szerint erre a célra pályázati felhívás megjelentetésére nem volt mód. Ezt az összeget kívánták az Éva-malom felújítására felhasználni a „TOP-6.1.4-16 Társadalmi és környezeti szempontból fenntartható turizmusfejlesztés” keretén belül. Ahhoz, hogy ez megvalósuljon, „új pályázati felhívás megjelentetését kell kezdeményezni, amely lehetőséget teremt a Schrammel életmű elhelyezésére vonatkozó pályázat benyújtására”. A kezdeményezés megtörtént, a pályázatot 2018. április 30-ig kellett benyújtani. A több projekt módosítást tartalmazó előterjesztést a 289/2017. (X.26.) Kgy. számú határozattal elfogadta a közgyűlés.¹⁵⁹ A Képtár és az Éva-malom felújítása két külön projektként futott tovább úgy, hogy közös marketingelemeket tartalmazott.

A pályázat elkészítése a Városháza munkatársaival a közgyűlési döntés után azonnal elindult és a megadott határidőig benyújtották. 2018. július 13-án a Magyar Államkincstár és az önkormányzat aláírta a támogatási szerződést.¹⁶⁰

Az önkormányzatnak rendelkezésére állt a Schrammel-gyűjtemény elhelyezéséhez szüksé-

ges épület és annak felújításához szükséges forrás. Elkezdődhetett a pályázati eljárás a tervezésre, kivitelezésre és elindulhatott a felújítási munka.

Károlyi Ákos

Mint említettük, a Modern Városok Program része volt az épület felújítása, viszont időközben született egy olyan kormánydöntés, hogy a Modern Városok Programban szereplő elemekhez, ha lehet, akkor Európai Unió forrást kell találni. Így került be a Területi Operatív Programba a Schrammel-gyűjtemény felújítása bruttó 280 millió Ft-tal, tehát ez volt a finanszírozása végül. Már az elején, teljesen világos volt, hogy az lenne a legideálisabb, ha Schrammel Zoltán tervezné a kiállítóhelyet. Azt hozzá kell tenni, hogy nyilvánvalóan az önkormányzatnak a tervezőt is megfelelő jogszabályok mellett kellett beszerezni. A szándék valóban az volt, hogy tényleg olyan kiállítóhely jöjjön létre, ami a művész úr ízlésének, kívánságainak megfelel.

Puskás Tivadar

2018 nyarára elkészült a koncepció és megvolt a terv arra, hogy TOP-pályázattal együtt, amely a Képtár felújítását is jelentette, azzal együtt félmilliárdot egy kicsit meghaladó összegből, tervezéssel meg építéssel, meg átépítéssel, meg a park kialakításával együtt meg lehetne csinálni az Éva-malom átalakítását és tervezését. A projekt futamideje 2018. július 1-től 2020. augusztus 1-ig tartott volna, ez 280 millió Ft volt összességében. Egy kicsit csúszott az egész. Először is az ingatlan megvásárlása nem volt egyszerű, az állam vette meg. Utána a tervezés sem volt egyszerű. Úgy láttam, hogy annak nemcsak mi voltunk az okozói, Schrammel művész úr ragaszkodott fiának a munkájához. Fél évnit az is csúsztatta, hogy nehezen tudunk zöld ágra vergődni. No, lényeg az, hogy megkésve ugyan, de elkészült ez az egész.

¹⁵⁹ <https://www.szombathely.hu/kozgyules/e-kozgyules/1955.1394/> (Hozzáférés: 2022. május 7.)

¹⁶⁰ <https://www.szombathely.hu/kozgyules/e-kozgyules/2030.1468/> (Hozzáférés: 2022. május 7.)

Csapláros Andrea

Az biztos volt, hogy az épület Schrammel Zoltának és édesapjának az elképzelése volt, tehát biztos, hogy Zoltán az édesapjával erről sokat beszélgethetett. A múzeumot rajta¹⁶¹ keresztül vonták be. Valamilyen szinten a Városházának a projekt része erőteljesen beleszólt az anyagiak miatt, de szerintem ők szakmailag nem szóltak bele.

Az alapjában véve politikai döntés, hogy milyen pályázatra milyen projektet, mennyi összegre és hogyan adnak be. Azt is figyelembe kell venni, hogy más pályázatokkal, vagy más pályázandó témákkal hogyan lehet ezt összeegyeztetni. Amikor szakmailag támogatás kellett a projekthez, akkor fölhevített polgármester úr és ott kellett lennem. Természetesen a teljes bürokratikus apparátus is mögé állt a Városházán, közülük kiemelkedő Károlyi Ákos jegyző és Polgár Katalin¹⁶² a Kulturális Irodáról.

Alapjában véve, amikor eldőlt, hogy be lesz adva a projekt, akkor már számomra nem volt kétséges, hogy megvalósul. A mi részünkről csak az volt a fontos, hogy minél optimálisabb legyen a későbbi működtetéshez. Minden beruházásnál ez a legfontosabb kérdés. Megmondom őszintén, hogy azért még mindig vannak hiányaim a Schrammel-lel kapcsolatban – ilyen például a murális munkák, amelyeket nem tudtunk elhozni Szombathelyre és kültéren elhelyezni.

A múzeum részéről elsősorban Te és Karesz¹⁶³ voltál az, aki az élére odaállt a történetének. Tehát, hogyha ti nem lettetek volna, akkor biztos, hogy a múzeum, azért belefutott volna egy-két buktatóba.

Cebula Anna

Emlékszem itt ültek az igazgatói irodámban polgármester úrral, meg Fekete Györggyel, és akkor boldogan mondta Schrammel Imre, hogy megvan az épület, tehát az állam megvette. Erre válaszként mondta polgármester úr, hogy jó lenne,

ha segítenének a felújításra is szerezni pénzt. A pályázati megbeszéléseken a Városházán olyan sokat én nem vettem részt. Mint szakember, akkor lettem meghívva a pályázathoz, amikor például a posztamensek kérdése merült fel. Viszont amikor elindult a felújítás akkor gyakorlatilag minden hétfőn 11 órakor átmentem az Éva-malomba és a kooperációkon részt vettem. Az elsőtől az utolsóig. Sarkalatos kérdés volt, hogy milyen színű legyen magának a kiállítóternek a burkolata, hiszen egy meghatározó tényező a kiállítás enterióriét illetően. Amikor jött a kivitelező akkor Schrammel Zoltánnal együtt választottuk ki a burkolat típusát és árnyalatát. Fontos volt, hogy meleg burkolat legyen, de ne legyen sérülékeny, mert ha egyszer valami eldől, vagy ráesik, ha csak pár milliméteresek ezek a fapanelek, akkor abból már nem lesz semmi, az már eleve megsérül. És azért lett egy nagyon vastag iparinak nevezett, ha jól tudom, parketta kiválasztva. Meleg színű és természetes anyagból készült. Másik ilyen kérdés volt a nyílászáróknak a belső térbe eső részének a színe. Kívül ugyanis barnáknak meg kellett hagyni a homlokzat egysége miatt, viszont a belső térben a szürkét szorgalmaztam, mivel a tér ezt kívánta meg. Ezt a semleges, visszafogott árnyalatot.

Czenki Zsuzsanna

A pályázati anyaggal nagyon sokat kellett foglalkozni. Folyamatosan valami kiegészítést kértek. A nehézséget az okozta, hogy nem beszéltünk egy nyelvet a pályázat kiíróival, illetve a pályázati iroda munkatársaival. Ők nagyon nem értettek a mi szakmánkhöz, ezért merültek fel olyan kérdések, amelyek nekünk evidensek. Így mindent nagyon szájbarágósan kellett természetesen írásban eljuttatni hozzájuk. Egyszer nem volt elég soha, hanem időnként ugyanazt a kérdést újból és újból megkaptuk. Mondok egy példát, ami talán érthetővé teszi: a műtárgyvilágítás. Ez nemcsak írásban érkezett, hanem a pályázattal kapcsolatos megbeszéléseken is előjött. Miért kell műtárgyvi-

¹⁶¹ Czenki Zsuzsanna.

¹⁶² Polgár Katalin (1964–) közművelődési szakember, 1985-től 2012-ig a Szombathelyi Képtár gyűjteménykezelője, 2012-től a Városházán dolgozik, az Egészségügyi és Közszolgálati Osztály, Egészségügyi, Kulturális és Köznevelési Iroda kulturális ügyintézője.

¹⁶³ Dr. Vig Károly.

lágítás a kiállítótérben. Lefordítom, mit kérdeztek: miért nem jó az általános teremvilágítás, miért kell a műtárgyakat drága lámpákkal külön megvilágítani. (Nem tudom, a színháznál is megkérdeznék-e, miért kellene színpadi reflektorok. Nem kellene lekapcsolni a nézőtéren a lámpákat és akkor lehetne látni a színészeket.) A villamostervezővel¹⁶⁴ megbeszéltem, hogy írjunk egy olyan anyagot közösen, amiben ő a technikai, elektromos-szakmai részt leírja, én meg a kiállításrendezési területről „világítom meg” a témát. Aztán megértették nagy nehezen. Mivel ez egy turisztikai pályázat volt, rendkívül sok olyan előírást tartalmazott, ami a mi szakterületünkől életidegen. Természetesen mindent megtettünk, hogy egy köztes, a pályázat kiírója által is elfogadható megoldást találjunk, amit mi is működtetni tudunk. Nekem a szakmai koncepció megírása megy a legjobban, ezt is szeretem a legjobban. A kötelező dokumentumok megírásához meg kellett tanulni egy másik, pályázatos nyelvet, ami nem volt egyszerű, de túljutottunk rajta.

13

A gyűjtemény szempontjából a két legfontosabb elem, a pénzügyi forrás és az épület rendelkezésre állt. A gyűjtemény ajándékozási szerződése maradt elvégzendő feladat. Először is Schrammel Imrének ki kellett választani azokat a kerámiákat, amelyeket oda szeretne ajándékozni, majd ez után következett a jogi procedúra. A Közgyűlés kétszer tárgyalta 2018-ban az ajándékozási szerződést: először szeptember 13-án, majd december 10-én. A két szerződéstervezetben az a különbség, hogy az első az önkormányzat és Schrammel Imre között, míg a második háromoldalú megállapodásként szerepelt Schrammel Zoltánnal, mint a művész örökösével. A szerződésben külön kikötötték az úgynevezett kötelesrészről való lemondást. A szeptemberi előterjesztés nagyon jól elmagyarázza, hogy ez mit is jelent. „... a Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény (a továbbiakban: Ptk.) 7:80-7:82. §-ai alapján a kötelesrész alap-

jához tartozik az örökgyűlő által a halálát megelőző tíz évben, élők között bárkinek juttatott ingyenes adományok juttatásakor tiszta értéke. Kötelesrész címén a kötelesrészre jogosultat annak harmada illeti meg, ami neki – a kötelesrész alapja szerint számítva – mint törvényes örökösnek jutna. A Ptk. 7:75. §-a alapján kötelesrész illeti meg az örökgyűlő leszármazóját, házastársát és szülőjét, ha az öröklés megnyílásakor az örökgyűlő törvényes örököse vagy végintézkedés hiányában az lenne. A művésszel egyeztetett tartalmú ajándékozási szerződés erre a kérdéskörre nem tér ki.”¹⁶⁵

Schrammel Zoltán a két közgyűlési időszakban lemondott erről a kötelesrészről, így elkészült a végleges szerződés, amelynek aláírására a közgyűlés a 315/2018. (XII. 10.) Kgy. sz. határozattal¹⁶⁶ kérte fel a polgármestert. Az Ajándékozási szerződés aláírása 2019. január 16-án megtörtént (18. számú melléklet).

Schrammel Imre

És akkor lényegében azt az anyagot tekintettem alapanyagoknak, ami a Képtárban volt kiállítva. Akkor még nem tudtuk, hogy ez az Éva-malomba majd befér-e, és hogy fog beférni. És akkor én még ezek közül¹⁶⁷ is ígértem egy jelentős anyagot. Itt is voltak ketten. Lefotózták, fölverték az adatait, hogy az is még majd lemegy. Úgy gondolkodtunk, hogy van egy kiállítási anyag, és van egy a raktárban, deponitban lévő anyag, és akkor a mindenkori szombathelyi stáb valamilyen téma köré rendezi át a dolgokat. Mert hát egy ilyen kiállítást nem lehet úgy, huszonöt évig ugyanaz. Na most én megpróbáltam úgy válogatni, hogy nagyjából a legjobb munkákból válogattam ki azt az anyagot, ami ott volt. És ez egy-két darabbal egészül ki az itthoniak közül. Főleg, amit azóta csináltam.

Károlyi Ákos

A 2018. szeptember 13-i közgyűlés volt az, ami jóváhagyta az ajándékozási szerződést, és ezt végül

¹⁶⁴ Füle Ernő, lásd 117. lábjegyzet!

¹⁶⁵ <https://www.szombathely.hu/kozgyules/e-kozgyules/2030.1468/> (Hozzáférés: 2022. május 8.)

¹⁶⁶ <https://www.szombathely.hu/kozgyules/e-kozgyules/2057.1493/> (Hozzáférés: 2022. május 8.)

¹⁶⁷ Schrammel Imre Vércse utcai műterméből.

2019. január 16-án írta alá polgármester úr és a művész úr. Ezt követően kellett még rendezni azt a kérdést, hogy a kötelesrészre jogosult hozzátartozó lemond-e erről, hiszen a gyűjtemény eszmei értékét, 215 millió 700 ezer Ft-ra becsülték. A tavasz során egyébként ez a nyilatkozat meg is született, tehát a családban egyetlen öröklésre jogosult sem támasztott semmilyen igényt a kötelesrész tekintetében az önkormányzat felé. Ennek ellenére az önkormányzaton belül kritikus pont volt a kötelesrész kérdése.

Nagyon éles vitáink voltak. Elsősorban az volt a kérdés, hogy egyáltalán miért nem vizsgáltuk akkor, amikor az ajándékozási szerződést kötöttük. Nyilván mi személyes kapcsolatban voltunk a művész úrral, a hozzátartozókkal és valóban semmilyen szinten nem merült föl, hogy a várossal szemben bármilyen anyagi követelést bárki is támasztana. Egy nagy értékű hagyatékról beszélünk, aminél valóban, ha a hozzátartozó adott esetben meg gondolja magát, akkor súlyos tízmillió forintokkal kellett volna a város költségvetését terhelni a kötelesrész kapcsán. Ezt nyilván nem akarta a város, főleg tudva azt, hogy a kiállítóhely fenntartása is jelentős többletköltséget jelent innentől kezdve minden évben a város számára, azt hozzátéve, hogy egy egyedülálló kiállításról van szó.

A 2018. decemberi közgyűlésen ismertette Schrammel Zoltán a képviselőkkel az Éva-malom engedélyezési szintjeit, valamint itt ismerhették meg a képviselők az intézmény előre tervezett működési költségeit is. A nyilvános jegyzőkönyv szerint 10 igen szavazattal fogadták el a terveket és a végleges ajándékozási szerződést. A 315/2018. (XII.10.) Kgy. sz. határozattal gyakorlatilag a legfontosabb döntések megszülettek (19. számú melléklet).

14

A városi önkormányzati képviselők közgyűlése az a fórum, amelyen megvitatják a napirendre kerülő, a várost érintő kérdéseket. A Schrammel-gyűjteménnyel kapcsolatban is voltak viták, bár nem olyan hevesek, mint más téma esetén. Valójában

nyíltan csak pénzügyi természetű, ezen belül is a jövőbeni üzemeltetéssel kapcsolatban merültek fel kérdések, megjegyzések. Senki nem vitatta a gyűjtemény nemzetközi elismertségét, művészeti értékét és azt, hogy ezzel a város gazdagodik. A háttérben többen is hátráltatták, ellenezték a megvalósítást. Nem komoly szakmai érvek ütköztetéséről, inkább személyes érdekekről, ellentétekről volt szó. A vitákról is megoszlanak a vélemények azok között, akik szívükön viselték ezt az ügyet.

Károlyi Ákos

Biztos, hogy nem művészettörténeti kérdések, művészeti értékkeresés állt a viták háttérében. Őszintén mondhatom, hogy egyetlen olyan fél mondat nem volt itt az előző hét évben, amikor bárki megkérdőjelezte volna ennek a gyűjteménynek a nagyszerűségét. Művészeti, kultúrtörténeti, vagy kultúrpolitikai vita soha nem övezte ezt a kérdést. Mindig más szempontok voltak azok, amik árnyalták ennek a gyűjteménynek a Szombathelyre hozatalát, és én még csak ezt se tudom senkinek felróni, hiszen ahányan vagyunk, annyiféleképpen látjuk a világot. Nyilván mindenkinek vannak olyan területek, amik a szívéhez közel állnak. Valaki gazdaságfejlesztéssel foglalkozik, akkor nyilván minden forintot és minden állami támogatást, minden Európai Unió támogatást a gazdaságfejlesztésre fordítana, és ennek a gondolatiságnak is megvan a maga létjogosultsága. Ha a gazdaságot fejleszti a város, akkor hosszú távon az abból megtermelt forintokból tud például kultúrát is finanszírozni. Polgármester úrnak, aki az egész városért és annak minden területéért felel, nemcsak a gazdaságfejlesztésért, hanem a sportért, a szociális ügyekért, ideértve a kultúrát is, neki nyilván egy globálisabb szemüvegen keresztül kellett vizsgálnia a város működését, a jövőjét, a fejlesztését, fejlődését, és ezen belül a Schrammel-gyűjteménynek a kérdését is. Jó, hogy úgy ítélte meg, hogy bár kétségkívül fontosak más területek is, de ez is van olyan fontos projekt, hogy ebbe a sorba illeszkedjék. Nagyjából szerintem ez a szemléletbeli különbség állt a viták mögött. A viták, azt gondolom,

hogyan ebben a kérdésben is, mint sok-sok más kérdésben is egyébként teljesen természetesen és maguktól értetődően.

Csapláros Andrea

Azt is hozzá kell tenni, hogy nem mindenki támogatta ezt a projektet itt, a szombathelyi politikai életben. Jogos kérdések merültek fel a fenntartással kapcsolatban. Egy ilyen projektben mindig nagyon fontos a fenntartás kérdése, azt azért komolyan végig kell gondolni, hogy akkor Magyarországon egy múzeumnak a fenntartására milyen lehetőségek vannak.

Puskás Tivadar

Meg kell, hogy mondjam, nem volt teljes egyetértés ebben a kérdésben, hogy ezt csináljuk, vagy ne csináljuk. Egy határozat egyértelmű, tehát azt végre kell hajtani. Nem akarom név szerint mondani, de nemcsak az ellenzék, hanem mi sem voltunk ebben egységesek. Konkrétan volt olyan, aki kézzel-lábbal ugyan nem, de mindenféleképpen hadakozott, meg áskálódott ellene. A területért felelős alpolgármester az elején nem annyira, de aztán később nem volt barátja a tervnek. Nem más koncepció, művészeti koncepcióváltás aktiválta az ellenállást.

Vannak, voltak és lesznek olyanok, akik saját személyük jelentőségének tudatában úgy gondolják, hogy csak az jó, amit ők kitalálnak. Ezt emberi, nem is gyarlóságnak, hanem talán személyiségzavarnak hívják.

Az a szép és az a jó, ha az ember úgy tudja a munkáját végezni, hogy ezek mind beletartoznak, mert mindenkinek a véleményében van használható. Nyilvánvalóan ebben a véleményben is volt használható, és sok mindenben igazuk is van. Úgy gondolom, hogy így lesz a jövő talán elérhető, és talán valamit hagyunk utódainkra, ha néha-néha

vállalunk olyanokat, ami anyagilag irreálisnak tűnik. Azután elkészül, és hogyha elkészült, akkor ez azért egy alkotás. Alkotás, ami reméljük, sokáig szolgálja a szombathelyieket!

15

A Schrammel-gyűjtemény három országgyűlési és önkormányzati választást élt meg, amelyek közül a megnyitás előtt az utolsó a 2019. október 13-i. Szombathelyen az Éljen Szombathely Egyesület–Momentum–DK–MSZP–Párbeszéd–LMP–MKKP–Szolidaritás–MMM összefogás nyert, a város polgármestere dr. Nemény András¹⁶⁸ lett. Az új önkormányzat a Schrammel-gyűjteménnyel egy kivitelezés alatt álló projektet vett át.

Puskás Tivadar

Vége lett a ciklusnak, a ciklus végére nem készült el az épület. Polgármesterváltás után nyilvánvalóan olyan állapotban volt már ez a projekt, hogy ezt már ott csak tovább vinni lehetett. Úgy tudom, hogy Nemény polgármester úrral is találkozott Művész úr. Annak rendje és módja szerint megvolt a tervezés, elkezdődött a kivitelezés, persze mindenki mindenkire mindent mondott, de egy a lényeg, hogy eljutottunk ideig.

Schrammel Imre

Megint jött egy választás, ez a mostani választás. Nemény András lett a polgármester. Elmentem hozzá bemutatkozni, végül is illendő, mivel nekem itt van valami dolgom. Nagyon barátságosan fogadott, és minden támogatásról, mindenről biztosított.

Schrammel Zoltán tervező ötlete volt, hogy az épület Rákóczi utcai oldalán egy közösségi falat épít úgy, hogy a szombathelyiek egy adott idő-

¹⁶⁸ Dr. Nemény András (1976–) jogász, politikus, 2010–2014 között országgyűlési képviselő, az MSZP Országos Elnökségének tagja, Baloldali Önkormányzati Közösség (BÖK) elnöke, 2019-től Szombathely Megyei Jogú Város polgármestere.

pontban nyers téglába tehetik kézjegyüket – jelet hagyhatnak az épületen. Az akcióra, amelyet a városi önkormányzat a múzeummal közösen szervezett, 2020. augusztus 5-én 10-től 18 óráig került sor. Nemény András, Puskás Tivadar és Schrammel Imre mondták a köszöntőket és ők kezdték el a téglák megírását. Szép gesztus és szimbolikus volt abban az értelemben, hogy egy rövid időre elhiggyük, a művészet politikasemleges (20. számú melléklet).

Cebula Anna

Ez az egész téglafal, amikor felmerült, akkor mondtam el a tervező úrnak, hogy a Képtár építésénél téglajegyek¹⁶⁹ voltak, amiket a támogatók megvásároltak és ezzel támogatták a Képtár létrehozását. Nagyon jól illett az Éva-malomnál ez a tégláírás, valahogy folytatása lett a téglajegyeknek. Így meg is valósult, hogy megjelölték ezeket a téglákat az emberek.

Szombathely, 2020. aug. 5.

Erre a napra szervezték a szombathelyiek az Éva Malom téglahomlokzatának a mintás tégláit elkészíteni. Nagyon kellemetlen, szeles, hideg, esős napra esett ez az esemény, így bevitték a Városháza aulájába a téglákat és az eszközöket. Ünnepélyes beszédekkel kezdődött a ceremónia. Nemény András polgármester nyitotta meg, őt Dr. Puskás Tivadar ex-polgármester követte. Ezek után kellett nekem mondanom pár szót, majd elkezdtük a téglák dekorálását. A legkülönbözőbb eszközöket használtuk fel, hogy lenyomatot, monogramot, bekarcolt betűket, nevet, rajzot varázsoljanak a téglákra. Ezek azután a homlokzatra kerülnek és az alkotójuk egész életében emlékezhet, hogy ő is szerepelt a múzeum alapításában. A jó szombathelyiek lelkesedtek és nagyon sokan eljöttek; gyerekek, szülők, ismerősök, egyenruhások, munkások stb. és hamarosan nem maradt üres téglá.

Az első téglákat a két polgármester és én készítettük, majd sorban jöttek a résztvevők.

Jó ötletnek tartották ezt az akciót, mert így a polgárok a magukénak érezhették az épületet. A fiam, Zoli ötlete volt ez az akció.

Az akción elkészült téglákat kiegészítették és az Éva-malom épületének kivitelezője véletlenszerűen építette be a homlokzatba, a maradékot az épület pincerészébe. A kivitelezési munkák haladtak, 2020. november 5-én megtörtént a műszaki átadás.

A 2020-as év a világtörténelemben a COVID-19-világjárvány, a SARS-CoV-2 vírus okozta, COVID-19 elnevezésű betegséggel fertőző pandémiával került be elsődlegesen.¹⁷⁰ Az első vakcinák 2021 elején megjelentek, így a kormány oltópontokat alakított ki, ahol a lakosság meghatározott rendszer szerint vehette fel az oltásokat. Az önkormányzat ebbe a munkába kívánt segítséget nyújtani azzal, hogy kijelölt intézményeiben oltópontot állított fel. Ezek közé tartozott az Éva-malom is. A teljes előkészítés ellenére a szakhatóság¹⁷¹ nem engedélyezte ezeknek az oltópontoknak a működését.

Bp. 2021. márc. 9.

(...) Csapláros Andi tegnap azt mondta, lehet, hogy oltópontot telepítenek a múzeumomba.

16

Egyre égetőbbé vált a kérdés, mikor szeretnék a városvezetők megnyitni a gyűjteményt. Két időpontról tudtak a múzeum munkatársai, a június 26-i Múzeumok Éjszakája rendezvényről és egy későbbi, őszi nyitásról. Schrammel Imre május 5-én Szombathelyre utazott dr. Nemény András polgármesterhez, hogy érdeklődjön a kiállítás rendezésének lehetőségéről, a megnyitóról. Azt az ígéretet kapta, hogy az oltópontot lebontják és

¹⁶⁹ A Szombathelyi Képtár építését az 1980-as évek elején téglajegyek vásárlásával támogatták. Ennek két alapvető formáját választhatták az adakozni akarók: egyszeri támogatást, vagy kérhették, hogy a fizetésük meghatározott százalékát folyamatosan erre a célra vonják le. A cikk írójának édesapja, Czenki István (1943–) is ez utóbbi támogatási formát választotta.

¹⁷⁰ <https://hu.wikipedia.org/wiki/Covid19-pand%C3%A9mia> (Hozzáférés: 2022. május 8.)

¹⁷¹ A vitáról és az oltópont zárvatartásáról a városi lap számolt be (<https://www.savariaforum.hu/rovat/a-kormanyhivatal-szerint-az-onkormanyzati-oltohelyek-az-oltasellenes-kampanyt-szolgaljak>). (Hozzáférés: 2022. május 8.)

elindulhat a munka. A kiállítást a Múzeumok Éjszakáján szeretnék megnyitni.

Másnap a Savaria Múzeumban Csapláros Andreával, Cebula Annával, Vig Károllyal és Czenki Zsuzsannával találkozott a kiállítással kapcsolatos munkák, feladatok ütemezéséért és az egyes feladatok felelőseinek kiválasztásáért. A projektre még nyolc hét sem maradt. A legnehezebb teher Csapláros Andreára hárult, mivel az épület felújításának pályázatában sem és az intézmény éves költségvetésében sem volt forrás a kiállítás létrehozására.

A látványtervek elkészítésével Kassai Ferencet¹⁷² bízták meg, akivel a múzeum már több kiállításon is dolgozott együtt. A kiállítási anyag és az installáció mozgatásáért a Szombathelyi Képtár, a kiállításépítésért a Savaria Múzeum és a Képtár munkatársai feleltek, a tablószövegek, tárgyfeliratok elkészítését Czenki Zsuzsannára bízták.

A kiállítás rendezése 2021. június 8-án kezdődött és 24-én délután fejeződött be. A múzeum munkatársai korábban úgy tudták, Schrammel Imre szeretné megrendezni az életműkiállítását, ehhez csak fizikai, a kerámiák, posztamensek mozgatásában kér segítséget. Az első napon átadta a rendezést és a műtárgyak kiválasztását Czenki Zsuzsannának és ő a háttérből segítette, támogatta a válogatást és a rendezést. A kerámiák a 2015-ös kiállítás anyagából, a később Szombathelyre szállított további 22 alkotásból és a Herendi Porcelánmanufaktúra tulajdonában lévő, a Savaria Múzeum által kölcsönzött porcelánszobrokból kerültek ki. A feliratok szövegét Schrammel Imre naplóból válogatták.

A kiállításrendezéssel párhuzamosan a megnyitó szervezése is elkezdődött a Polgármesteri Kabinettel közösen. A szakmai megnyitásra Wehner Tibor¹⁷³ művészettörténészt kérte fel személyesen Schrammel Imre, a köszöntőket Csapláros Andrea múzeumigazgató és Nemény András polgármester mondták. A szalagvágásnál Nemény András mellett Puskás Tivadar és Schrammel Imre vettek részt. A vendégek, a családon kívül a városi képviselők, a Herendi Porcelánmanufaktúra vezérigazgatója, a Magyar Művészeti Akadé-

mia elnöke és főtítkára, az MMA Kiadó igazgatója és munkatársai, az MMA tagjai, volt tanítványok, barátok és a szombathelyi érdeklődők zsúfolásig megtöltötték az Éva-malom földszinti időszak kiállítóterét. Az eseményre meghívást kaptak, de nem jöttek el és hivatalos értesítést sem küldtek a Schrammel-gyűjtemény szombathelyi elhelyezését segítő politikusok – közülük egyedül Orbán Viktor írt személyes hangú levelet Schrammel Imrének, amelyben kimentette magát –, országgyűlési képviselők. Az EMMI minisztere, kulturális államtitkársága, múzeumi főosztálya sem képviseltette magát.

Cebula Anna

A művész úr itt akart lenni és beleszólási jogot akart arra, hogy ő ezt megrendezze, de lehet, hogy azért nem hangoztatta ezt folyton-folyvást, mert-hogy nem tudta, hogy milyen állapotban lesz. Mi a kezdetektől fogva úgy gondoltuk, hogy ő rendezi az állandó kiállítását, ezért ért meglepetésként a kérdés Czenki Zsuzsa irodájában, amikor idelátogatott, hogy a részletekről beszéljünk: hogy ki rendezi az ő kiállítását? Hozzá kell tenni, hogy ebben az időszakban a Szombathelyi Képtár gárdájára nagy és nehéz munka hárult, mert a két év felújítás alatt keletkezett felfordulás után rendbe kellett tenni az épületet, valamint installálni 1500 négyzetméteren a soron következő 7. Nemzetközi Textilművészeti Triennálét és Bakó Ilona textilművész retrospektív kiállítását. Éppen ezért a Képtárban dolgozó gyűjteménykezelőket meg kell dicserni: Heckmann-Kiss Ágnes és Csatlós Renátát, akik Bihari-Bakodi Szilvia restaurátorral napokig, precízen, minden apró részletre kiterjedően csomagolták a műveket. Az anyag nagy részét gyalog, kosarakba téve vitték át a Borostyánkő úton keresztül (Iseum Savariense területe, mely a Képtár és az Éva Malom között van) és csak a legnagyobb darabokat kellett autóra tenni és átszállítani, ebből három forduló volt. Büszkén leszögezhetjük, hogy egy műtárgy sem sérült meg.

¹⁷² Kassai Ferenc (1967–) Ferenczy Noémi-díjas grafikusművész, egyetemi tanár, a Yellow Design és a Yellow Print tulajdonosa.

¹⁷³ Wehner Tibor (1948–) művészettörténész, író, 1993–1998 között, 2000-tól a Képző- és Iparművészet Lektorátus munkatársa, 1998–1999 között a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának művészeti főosztály-vezetője, 2012 óta a Magyar Képzőművészeti Egyetem óráadó tanára. Művészeti tevékenysége többek között a szentendrei Art'éria Galériához, a Kogart Kortárs Művészeti Gyűjteményhez köthető.

Czenki Zsuzsanna¹⁷⁴

2021 elején,¹⁷⁵ emiatt a cikk miatt kerestem föl Imrét, készítettem egy interjút arról, hogyan került a gyűjtemény hozzánk és akkor kérdezte meg, hogy áll az építkezés. Tudtuk már, hogy oltópontot rendeznek itt be. Felvetette, mi lenne, ha ő beszélne a polgármesterrel? Ebben maximálisan támogattam. Nemény András azonnal fogadta is. Gyakorlatilag mi semmit nem tudunk volna erről az egészről, ha nem hívom fel a Schrammel-gyűjteménynek elkészült nyolc logó-változata miatt, amit Bonyhádi Károly¹⁷⁶ készített. Éppen akkor indult a Keleti-pályaudvarról hozzánk.

Szombathely, 2021. máj. 5.

Nehezen indult ez a nap, mert a derekamban a heuschus olyan erős lett, hogy a vonathoz indulván, nem tudtam felvinni a csomagokat. Zsolti¹⁷⁷ segített ki. Attól kezdve azonban minden nagyon simán ment. Az állomáson meglepetésre Czenki Zsuzsa és Cebula Anna várt és ők vittek be, sőt még ebédelni is elvittek. Szép napsütésben, egy kis étterem teraszára ültünk ki és végre egy év bezártság után társaságban ebédeltem. Önmagában az, hogy a felszolgálók terített asztalhoz „igazi” ételt hoztak, mert eddig egyedül, többnyire a saját kotyvasztotta ételt ettem, – most kedves ismerősök társaságában – nem is gondoltam, mekkora élmény lehet egy egyszerű ebéd. Ezután bementünk a múzeumba, melyet fiam Zoli remekül megoldott, körülnéztem. Bevallom, nagyon mellbevágó és megható pillanat volt. Ez az enyém lesz? Hihetetlen! Tehát élő valómban bent jártam, tehát nem álom. Három órára mentem a polgármesterhez. Nagyon szívélyesen fogadott. Mondtam, hogy mindössze pár percre zavarognék és átadtam neki az új album egy példányát. Megörült és behívta titkárnőjét, aki lefotózta a dedikálás és az átadás pillanatát. Ezt azután kitette a honlapjára.

Még röviden érintettük a jún. 26-ra tervezett megnyitót, amit már Czenki Zsuzsától hallottam. Egyet-

értett ezzel és meg is erősítette, segítségét is megígérte.

Innen haza sétáltam a Wagner hotelba és bebújtam a szobámba. Fáradtnak, de boldognak éreztem magam.

Délutánra hirtelen nagyon lehűlt és eleredt az eső.

A polgármesteri találkozó után másnap eljött a Savaria Múzeumba, hogy megbeszéljük a részleteket. Schrammel Imre folyamatosan mondta az elképzeléseit. Tulajdonképpen erre egy fillér pénz nem volt. Csak egymásra nézegettünk, hogy most akkor mit csinálunk? Emlékszem, hogy én voltam, aki elmondta, hogy ez most nem túl szép dolog, de az az igazság, hogy nekünk nincs pénzünk. Ő abban a pillanatban följánlotta, hogy az épületkerámiákról az összes fotót, nagyítást, kásírozást ő vállalja. Megkérdezte, ki lesz az, aki megrendezi a kiállítást – akkor is csak néztünk egymásra. Odafordult hozzám, Zsuzsa, majd maga megírja a szövegeket.

Szombathely, 2021. máj. 6.

Cebula Anna jött értem a hotel elé és elvitt a Savaria Múzeumba. Útközben vettem virágot és úgy köszöntöttem a leányokat. (igazgatónőt, Czenki Zsuzsát)

Megbeszéltük a rendezés időpontját és a technikai részleteit. A megnyitó protokollját és a művészeti megnyitó személyét. Wehner Tiborra esett a választás.

Utána kicsit fölgyorsultak az események, mert a polgármesternél tett látogatása hatására lebontották az oltópontot. Ettől kezdve elég aktívvá vált a Schrammel Imrével való kapcsolat, többször telefonált, nagyon rajta tartotta a szemét mindenben, hogy itt minden nagyon jól sikerüljön. Végül is Csapláros Andrea igazgató asszonynak köszönhető, hogy az utolsó pillanatban azt mondta: oké, akkor mindent, ami most kell ehhez

¹⁷⁴ Czenki Zsuzsanna visszaemlékezése és Schrammel Imre naplórészletei váltakozva jelennek meg a fejezetben.

¹⁷⁵ 2021. április 13.

¹⁷⁶ Bonyhádi Károly (1951–) grafikusművész, művésztanár, több szombathelyi kulturális intézmény arcuattervezője, művészeti könyvek tervezője.

¹⁷⁷ Fekete Zsolt, Fekete György fia.

a munkához, írjuk össze, mert ennek a kiállításnak meg kell nyílnia. Felkértük Kassai Ferencet (akivel korábban is dolgoztunk együtt a múzeum kiállításain), aki kitalálta a naplórészletek elhelyezését, a tablókat, fotót – tehát minden kiegészítő látványelemet.

Bp. 2021. jún. 3.

Ma szállítják a még itt lévő munkákat Szombathelyre. Elindultak már reggel 8-kor, de még nem érték ide. A legnehezebb lesz az utcán a megállás. Tele van a Vércse u. parkoló kocsikkal.

14'30 elindultak a kerámiák Szombathelyre!

17'45 most értek a múzeumba.

Aztán nekiálltam a szövegek keresésének a megjelent naplórészletek között. Úgy gondoltam, nála jobban úgysem tudja senki, nem is írta le jobban senki a viszonyát az agyaggal, az elképzeléseit egy-egy műtárgycsoporttal kapcsolatban. De mihez válogat az ember, amikor nem tudja, hogy rendezik meg a kiállítást. Felhívtam és kérdeztem tőle, mégis, hogy szeretné látni a kiállítását. Azt mondta, csak nyugodtan válogassak, ő rám bízta. Nem volt más, mint gyorsan a Schrammel életműbe beásni magamat. Jó segítség volt a korábbi ismereteim elmélyítéséhez Kernács Gabriella könyve és a naplók. Kialakítottam egy koncepciót, amit ő elfogadott, ehhez kerestem szövegeket, amit szintén elfogadott. Gyakorlatilag azt hittem, hogy elkészültem.

Szombathely, 2021. jún. 8.

Vonattal jöttem és azonnal munkához láttunk. (...) Az Éva malom, amit Muki és Bini¹⁷⁸ terveztek nagyon kellemes kiállító tér. Nem túl nagy és látom már most, hogy sok munkámat kell kihagyni.

A talapzatok sajnos nagy tömegűek és a filigránabb, kisebb posztamensből kevés van.

A későbbiekben csináltatok ilyeneket.

A pandémia miatt éppen ezeknek a tervezésére és elkészítésére nem volt idő.

Eljött a rendezés első napja, az első nagy pillanat. Három hetet terveztünk a rendezésre. Egyrészt Schrammel Imrere tekintettel, nem szeretttük volna túlterhelni, másrészt beköszöntött egy nagyon meleg nyár júniusban, gyakran volt 27, 28, 30°C körül. Az első emeleten lévő kiállítóterbe az összes posztamenst, az összes Schrammel művet becsomagolva berakták a kollégák, gyakorlatilag lépni alig lehetett, és akkor azt mondta, hogy Zsuzsa, akkor kezdje el. Kérdeztem, hogy én? Igen, megírta a koncepciót, az tökéletesen jó és kezdje el. A kollégák¹⁷⁹ segítségével ebből a körülbelül 150 darabos anyagból lett egy 115 darabból álló állandó kiállítás.

Először a tárgycsoportok helyét jelöltük ki a térben és minden odatartozó művet arra a területre vittük. Utána következett a csoporton belüli válogatás és azok elrendezése. Nagyon figyeltem arra, hogy kirajzolódjon, melyik „kísérletéből” indul ki egy másik. Aztán az is fontos volt, hogy a tartalmi tematikák hogyan kapcsolódjanak egymáshoz. Nem utolsósorban a vizuális összkép, élmény, a felfedezés varázsa bent legyen a kiállításban.

Szombathely, 2021. jún. 9.

Czenki Zsuzsa a rendező és ő immár előre készített tervezetet a különböző témacsoportok elhelyezésére. Ennek szellemében csoportosítottuk a munkákat. Hátul a sarokban kezdtük a porcelánokkal és azokból vezettük át a Minotauruszok témájába, majd tovább. Sok helyen kellett engedelményeket tenni, mert a hely szűke megkövetelte.

Szép lassan szűkítettük a keretet és csupán a legjellemzőbbeket állítottuk ki. A kerámiák jó részét így levittük a raktárba és abban egyeztünk meg, hogy bizonyos idő elteltével egy-egy tematikus kiállítást rendezünk, amikor valamennyi abban a csoportban a múzeum repozitóriumában található mű megjelenhet.

Zsuzsával nagyon jól lehet dolgozni. Mindenre figyel, gondos, jó szeme van és szorgalmas. Ilyen munkatársra vágytam mindig.

Elsőre sikerült a porcelánsarkot kialakítani. Itt gondoltam pl. arra, hogy ha csupán a porcelánok-

¹⁷⁸ Schrammel Balázs (1990–) építész-mérnök, Schrammel Imre unokája.

¹⁷⁹ Bárány Áron, Bihari-Bakodi Szilvia, Bodorkós Orsolya, Csatlós Renáta, Hittér Balázs, Horváth Edina, Kékesi Gábor, Kiss Ágnes, Láng Eszter, Lengyel János, Pungor Péter.

ból rendeznénk majdan tematikus kiállítást, Herendről is kérhetünk még kölcsön és az összes tárgynak a fényképét is kinagyítva szerepeltethetjük ezen a bemutatón. Így lehet viszonylag kis múzeumtérben egy életművet gondosan feldolgozni. Ez nagyon megnyugtató. Mert pl. Czenki Zsuzsára halálom után Muki is nyugodtan támaszkodhat.

Az teljesen egyértelmű volt, hogy a herendi porcelánokat a legtávolabbi sarokba kell elhelyezni, ne ez kösse le azonnal a látogatókat. Általában ezt ismerik tőle és a porcelán csillogása elviszi a figyelmet az agyagszobrokról. Ezek a karneváli figurák a színházat, főleg az operettet juttatták eszembe, így megpróbáltam egy minijelenetet felrakni belőlük, már amennyire ezt lehetett. A „pestisdoktorral” és a halott „Opheliával” szerettem volna utalni a rendezés ideje alatt hullámzó covid járványra.

Szombathely, 2021. jún. 11.

Haladunk a munkával. Nagy vonalakban minden tárgycsoportnak megtaláltuk a helyét. Közben az alsó szinten is megbeszéltük a fotóknak és a szöveges tábláknak a szövegét is, a helyét is.

A fenti térben a végfálnak a jobb oldalán fekete vaslemez zárja a teret. Az előtte álló fehér posztamensek ettől nagyon élesen válnak el, ezért feketére festjük őket. Ezeken még porcelánok láthatók, melyek átvezetnek a Minotaurusz sorozathoz.

A Minotauruszokból is egy történetet szerettem volna felrakni – a találkozástól a vágákozáson, a szerelem beteljesülésén, a kiábrándultságon át a magányig. Nem volt egyszerű, melyiket ne válaszszuk, mi kerüljön a raktárba. Ezzel a figuracsoporttal teremtettünk kapcsolatot a porcelánokkal.

Szombathely, 2021. jún. 15.

A reggeli vunnal érkeztem. Zsuzsa várt az állomáson, (...). Kitört a nyár! (...)

Azonnal munkához láttunk. A feketére festett posztamensek jó gondolatnak tűnt, mert így a rajtuk álló fehér porcelánok a bejárattól fogják már a tekintetet. Kijelöltük azokat a reliefeket melyek a falra kerülnek. Nehézséget okoz, hogy a vékony gipszkarton lapokra, melyek a falat takarják, nehéz tárgyakat nem helyezhetünk. Ezért alátámasztó lapokat szereltünk azokra a pontokra, ahová a tárgyakat akasztjuk. Most még a lapok festése következik.

Rendkívül nehéz pillanatokat éltünk át, amikor kiderült, hogy nem lesz egyszerű az 5–30 kg-os munkák felrakása a falakra, amelyek a kiállítóterben gipszkartonból épültek, úgy 8 cm-re a téglafaltól. Pungor Péter¹⁸⁰ kollégámnak köszönhető a mini tartóposztamensek és a reliefek stabil felszerelése. Ha itt nem találja ki ezt a megoldást, akkor az életmű legfontosabb elemei – a Madárnyomatok, Hordalékok, a Csendéletek, Épületelemek, Torzók, nagyjából harminc munka nem kerülhetett volna ki.

Szombathely, 2021. jún. 17.

Kitört a kánikula. Tegnap nem tudtam mi bajom van, de olyan tántorogva, álmosan jöttem-mentem. Mára immár világos. Újabb melegfront érkezett és ez megviseli a szervezetet.

Egy árva fehér pamacs nincs az égen, kék minden és csaknem merőlegesen süt a nap. Ma sok tennivaló a kiállításon nem akadt, ellenben a leltári lapoknak és a munkák nevének azonosítása rengeteg munkát jelentett Zsuzsának és múzeumi munkatársának.¹⁸¹

Szombathely, 2021. jún. 18.

Ma nyílik a Képtárban a „Textiltriennálé”. Sok ismerős érkezett, akiket még az egyetemről ismertem (vagy kellett volna ismernem). A megnyitó ceremóniát 3-kor tartották. Sokan jöttek el. A beszédek sokáig tartottak és a díjkiosztás is időbe telt. Mi már egy nappal korábban megnéztük a kiállított műveket, így a megnyitó után kirohantunk az állomásra. Zsuzsa vitt ki és szerencsére a vonathoz is kikísért,

¹⁸⁰ Pungor Péter (1970–) kiállításrendező, a Savaria Múzeum kiállításépítő csoportjának vezetője.

¹⁸¹ Szovák Tímea (1991–) bölcsész, a Savaria Múzeum igazgatóhelyetteseinek asszisztense.

mert nem ott állt a szerelvény, ahol szokott és nem találtam volna meg. Ismerős kolleganőkkel utaztam haza.

Közben megkaptam a „Múzeumok éjszakája”¹⁸² programfüzetjét, melyben az én programom is szerepel.

Aknai Tamás¹⁸³ előadására én is kíváncsi vagyok. Nem tudom, hogy meg tudom-e hallgatni a sok kötelezettség közepette. Wernerék¹⁸⁴ is jönnek, sőt Christian¹⁸⁵ is. Nagy János¹⁸⁶ pedig ebédre várja a családot a Wagner étterembe.

Nem lesz egyszerű mutatóvány!

Szombathely 2021. 06. 23.

Folytattuk a rendezést. Czenki Zsuzsa nagyon szépen, átgondoltan rendezte és egyre jobban kirajzolódott a végleges berendezés. Közben kőműves is dolgozott és eltüntette a kiiktatott konnektorokat, melyeket a szerelők nem a terv szerint szereltek.

Telt-múlt az idő, és elérkezett az utolsó nap, amikor beállították a világítást. Aznap nagyon meleg volt, és azon a héten nem is érezte jól magát Imre. Délben átvittem a szállódba,¹⁸⁷ ott lepihent egy kicsit. Érdekes, hogy azon a napon egyedül jött vissza. Az utolsó pillanatban vettük észre, hogy feljött a kiállítóterbe. Egy-két kérdéses pont volt a világításnál,¹⁸⁸ gondoltuk, majd Imre eldönti. Amikor belépett, hirtelen könnybe lábadt a szeme, megállt és nem tudott megszólalni se, csak állt, állt, állt, és nem szólt egy szót se. A levegő megtelt olyan jó értelemben vett feszültséggel. Mindenki elérzékenyült. Aki ott volt, az átélte, hogy ez most valami nagyon nagy pillanat. Amikor meg tudott szólalni, akkor annyit mondott, hogy élete legszebb kiállítása. Nem is tudott semmit se csinálni, ott szorította a kezemet, és nem tudott megszólalni. Persze ilyenkor az ember úgy gondolja, hogy nem érdemel meg

ekkora dicséretet. Amikor kicsit szabadkoztam, azt mondta, mindenre nagyon jól emlékszik, pontosan tudja, mikor, hol, milyen kiállítása volt New Yorktól Tokióig. Aztán ezt mondta: ez a legszebb kiállításom, mert ebben látszik, hogy valaki megértette, hogy mit akarok. Nagyon sokáig úgy gondoltam, nem biztos, hogy megérdemlem ezt a dicséretet, és lehet, hogy ez inkább szól a kettőnk között kialakult baráti kapcsolatnak, semmint a szakmai munkának. Azt hiszem, éppen ez a közöttünk lévő érzelmi többlet látható ebben a kiállításban, mert nagyon sokan mondják, hogy látni, mennyire fontos volt mindkettőnknek. Azt hiszem, az egymásra hangolódás nagyon fontos. Ez egy szerencsés véletlen, szerencsés találkozás. Sok mindenben hasonlít a gondolkodásunk, értékítéletünk, az ízlésünk, sok mindenben el tudjuk egymást fogadni, vannak tökéletesen különböző gondolataink, de valahogy ez az összecsiszolódás ez megvolt, és szerintem ez látható ebben a kiállításban.

Szombathely 21. 06. 25.

Most már minden a helyén. A falra is felkerültek a reliefek. Most már itt vannak a takarítók és az udvart is rendbe teszik. A hőség egyre erősödik. Holnapra még melegebbet jósolnak. Nem lesz könnyű túlélni. A tervek szerint jön holnap az MMA-tól egy forgatócsoport. Ma is voltak itt, de ezek mások. Az MMA-n belül nem egyeztettek a szervezők.

Szombathely, 2021. jún. 26.¹⁸⁹

Eljött a várva-várt nap. Mukiék is ideértek délre, így át is tudtam öltözni. A forgatócsoport persze nem érkezett meg kettőre, így csupán pár órára maradt még egyszer átgondolni, mi is fog történni az este. A riport nagyon vontatott volt. A riportert nem tudott kérdezni, nem értette miről szól a kerámia és a művészetben általában nem tudott eligazodni. Elkép-

¹⁸² 21. számú melléklet.

¹⁸³ Aknai Tamás (1945–) művészettörténész, egyetemi tanár, 1997 óta a Janus Pannonius Tudományegyetemen tanít, a Pécsi Tudományegyetem Művészeti Karának dékánja volt öt éven át, valamint a Felsőoktatási és Tudományos Tanács tagja, az Amszterdami Egyetem és az Indianai Egyetem vendégprofesszora.

¹⁸⁴ Dr. Werner Völk (1935–) német orvos, Schrammel Imre barátja.

¹⁸⁵ Christian Völk, Werner Völk fia, az USA-ban él.

¹⁸⁶ Dr. Nagy János (1961–) urológus szakorvos, Schrammel Imre rokona.

¹⁸⁷ Wagner Vendégudvar Hotel.

¹⁸⁸ A műtárgyvilágítást Farkas Zoltán és Farkas János állították be.

¹⁸⁹ 21. számú melléklet.

zelésem sincs mi fog ebből kisülni. A kezdésig már alig maradt időm. Pécsi Györgyiék¹⁹⁰ a könyveket is meghozták. Én közben egyre fáradtabbnak éreztem magam. Attól féltem, hogy elesek.

Végre leültünk. Én a polgármester mellett kaptam helyet, mellettem Roswitha ült, ölében Gini kutyával. Jobbján ült Zoli és Csilla.¹⁹¹ A polgármestertől balra az alpolgármesterek kaptak helyet. Bini valahol mögöttem. Dr. Puskás Tivadar a polgármester mellett ült. Zenével kezdődött.

Szörnyű meleg volt, alig kaptam levegőt, így sok mindenre nem is tudtam figyelni.

Először Dr. Nemény András mondott beszédet. Nagyon meggyőző megnyitót mondott. Ezt követően Wehner Tibor elemezte a munkáimat. Történelmi alaposággal foglalta össze tevékenységem lényegét. Ezt követte a szalag átvágása. A szalagot a jelenlegi polgármester és az előző ciklus polgármestere tartották és nekem kellett átvágnom. Nagyon próbáltam uralkodni magamon, mert bizony erősen szédültem. Ezt a pillanatot sok fotós megörökítette.

Ezután elindultunk felfelé a kiállításra.

Nekem vissza kellett jönnöm, mert kissé hűvösebb helyen leültem, nehogy elvágódjak.

A megnyitó felejthetetlen élményt jelentett mindazoknak, akik hosszabb-rövidebb ideig bábáskodtak a gyűjtemény szombathelyi bemutatása felett. Érezni lehetett az emelkedettséget, az igazi ünnepi pillanat hangulatát, a Schrammel Imrét körülölelő tisztelet és szeretet légkörét. Nem mondtuk ki, de tudtuk: jó munka volt, közösen teremtettünk értéket az utókornak. Szerintem ebben az esetben szabad ilyen nagyot mondani. (1–4. ábra)

Azt terveztük, hogy a megnyitó után Imre vezeteti a vendégeket először a kiállításban, de nem volt jól, így nekem jutott az első tárlatvezetés is. Nagyon tetszett a kiállítás mindenkinek, ami azért adott némi megnyugvást. Akik kivetnivalót találtak, ők a kerámiák nagy mennyiségére hívtakoztak. Ezt természetesen vállalom, sőt Imrével mindkettőnk részéről tudatos volt. Ma még nem ismerik Szombathelyen az életművet, amelynek

sokaságát is meg kellett mutatni. Egy újrendezésnél már más szituációban leszünk ahhoz, hogy megújítsuk a koncepciót és talán kevesebb tárggyal mutassuk be az életművet.

17

Az ember szeretne életében nyomot hagyni a világban, hogy emlékezete az idők végezetéig fennmaradjon. Elemi ösztöne ez a halandósággal szembenező, gondolkodó lényeknek. Gyakori, hogy művészek, örököseik szeretnék elajándékozni, egyben tartani az életművüket és minden esetben kérés azok folyamatos bemutatása. A Schrammel-gyűjtemény története nem egyedülálló, de ritka eset a 21. század elején. Szeretnénk gyakran azt gondolni, hogy elég a műalkotások magas művészi színvonala, egy adott kor, korszak művészetében, adott művészeti ágban betöltött jelentős szerepe ahhoz, hogy létrejöhessen egy új galéria, egy önálló múzeum, egy önálló állandó kiállítás. Látjuk, hogy nem elég. Látjuk, hogy egy közepes méretű városban, mint Szombathely, nem áll rendelkezésre annyi pénzügyi forrás, hogy saját erőből hozzanak létre egy „nem életbe vágóan fontos” (egészségügyi, szociális, oktatási, kommunális) projektet. Látjuk, ha külső forrást, támogatást kell igénybe venni ma, akkor vagy állami, vagy Európai Unió pályázaton kell elindulni, mivel vidéken nem működik a gazdasági szektor kulturális mecenatúrája. Látjuk, hogy mindehhez szükséges a kormányzati támogatás. Látjuk, hogy szükséges a döntéshozók előtt a művész ismerete, tisztelete, támogatása. Így alakul ki az a konstelláció politika, gazdaság és művészet között, amely elengedhetetlen feltétele a sikernek.

Lassan egy év telt el a Schrammel-gyűjtemény megnyitása óta. Ma már mindenkinek magától értetődő, hogy kiállítások nyílnak, tárlatvezetéseken vehetnek részt ugyanúgy, mint bármelyik szombathelyi múzeumban. A szombathelyi művészeti élet részévé vált.

A Schrammel-gyűjteménnyel kapcsolatban olyan személyek mondták el emlékeiket, akik jelentős

¹⁹⁰ Pécsi Györgyi (1958–) könyvtáros, kritikus, a Magyar Művészeti Akadémia Kiadó igazgatója.

¹⁹¹ Schrammelné dr. Mihálka Csilla Mária (1960–) gyógyszerész, Schrammel Zoltán felesége.

szerepet játszottak ebben a folyamatban, akik töretlenül hittek abban a legreménytelenebb pillanatban is, hogy ennek a gyűjteménynek itt kell lennie és sehol máshol. A hitükön kívül döntöttek, cselekedtek, mindent megmozdítottak azért, hogy a Schrammel-kerámiák Szombathelyt gazdagítsák. Az interjúk készítése közben az is körvonalazódott, hogy a közéletben betöltött funkciójuk csak eszköz a személyes motivációjuk, ambíciójuk megvalósításához. Közös vonásuk, hogy felismerik az értéket, mernek nagyot álmodni és készek ezt megvalósítani. Mindannyiuknál kirajzolódott, hogy nem elsősorban Schrammel Imre alkotásai, kerámiaszobrai a kapcsolat közöttük, hanem a művész személyisége, embersége, bölcsessége, kitartása. Társa, alkotótársa volt ebben a folyamatban politikusnak, városatyának, múzeumigazgatónak, muzeológusnak, kiállításépítőnek, mindenkinek akkor, amikor az adott személy került a folyamat szempontjából előtérbe, majd azután barátsága továbbra is megmaradt.

Cebula Anna

Schrammel Imrében egy nagyon nyitott, egy kora ellenére szellemileg friss és pozitív gondolkodású embert ismerhettem meg. Annak ellenére, hogy hány év telt el és néhányszor megtorpant az ügye, még mindig teljesen reménykedett abban, hogy meglesz a múzeuma, vagy egyáltalán, hogy Szombathelyre kerülhet a gyűjteménye. Példaértékű a szülővárosa iránt érzett szeretete és lojalitása.

Csapláros Andrea

Schrammel Imre amikor lejött, akkor az esetek többségében találkoztunk. Egy hihetetlen sármos művészről van szó, akivel az ember nagyon szívesen találkozik, mert egyszerűen mindig élmény vele beszélgetni és együtt lenni, akár egy légtérben is hallgatni az ő elmeséléseit. Mindig elmondta, hogy mit hogyan szeretne, meg mit képzel el, vagy mit gondol egyáltalán a világról. Tehát csak az ember ült és hallgatta.

A munkámhoz a motivációt elsődlegesen az ő személyisége és természetesen a művei adták.

Amikor elmentünk a házába, ahol ott voltak a művei, a rengeteg dolog, az ember szinte levegőt sem kapott. Az ember azt hitte, hogy egy más világba csöppent, aztán a beszélgetések során kiderül, hogy ez a világ mégsem más, hanem ugyanolyan, mint amiben mi is élünk.

Múzeumvezetőként az is motivált, hogy ez a gyűjtemény hozzánk került, ez a múzeum érdeke. Megszületett a múzeumi negyed.

Megmondom őszintén, az, hogy egy újabb épület kerül hozzánk némi aggodalommal tölt el. Tudtam azt, hogy a finanszírozása nem lesz egyszerű, mindenképpen terhet ró ránk, de ez valahogy mégiscsak megoldható.

A legfontosabb pillanat az volt, amikor Puskás Tivadar polgármester úr azt mondta, hogy igen, megvásároljuk az Éva-malmot. Akkor láttam azt, hogy megszületett erről a kormányzati akarat. És ezzel a döntéssel a projekt már nagy valószínűséggel meg is valósul. Ez nagyon-nagyon nagy öröm volt. És az is, amikor lejött művész úr Szombathelyre és elkezdte berendezni a kiállítást. A kollégákkal és veled együtt. Maga a megnyitó ünnepség az átadással, a kiállításban történt első tárlatvezetésekkel, a háttérben zajló beszélgetésekkel hihetetlenül felemelő volt.

Czenki Zsuzsanna

Sohasem gondoltam, hogy együtt dolgozhatok Schrammel Imrével, bár ez a kiállításrendezés nekem nem jelentett munkát, inkább egy új világ megismerését, feltárását, szellemi expedíciót és a rendezéssel, a szövegekkel ennek elmesélését. Schrammel Imre kisugárzása, ami a szellemi nagyságát, emberi tartását, a figyelmességét, kedveségét és még sorolhatnám rendkívüli tulajdonságait, amit megismertem ez alatt az időszak alatt, ez segít mindenkit abban, aki vele és érte tesz bármit, hogy ne érezze ezt fárasztónak, ne figyelje az időt, ne spóroljon az energiával. Ő sem tette soha.

A művei nem engedik gyorsan és akárhogy magukhoz az embert. Sok ismeret kell anyagról, technikáról, művészettörténetről, kerámiatörténetről, mitológiáról és vallástörténetről és úgy általában az életről, róla és mindezekhez egy komoly kreatív hozzáállás is. Életem egyik legszebb feladata volt, van és

lesz a jövőben. Csak köszönettel tartozom mindenkinek, aki engedte, támogatta, segített abban, hogy Schrammel Imre művészetével foglalkozzak. És persze Imrének is életre szóló hálával tartozom.

Károlyi Ákos

A jegyző feladata, hogy a törvényesség keretén belül támogassa a városvezetők elképzeléseit. Ebben az ügyben nekem személyesen az sokat jelentett, hogy a lelegején, már kezdetektől ott voltam a projektben. A személyes látogatás, művész úrral való beszélgetés, kávézás néhány sütemény mellett, amit a felesége prezentált, tudva akkor már, hogy milyen művészről is beszélünk, milyen jelentősége van az ő alkotásainak, az nekem nagy élmény volt. Ez az élmény azért végig kísérte azt az aljegyzői, jegyzői munkát, amit ebbe a projektbe Puskás polgármester úr mellett az ember beletett. Azt gondolom, hogy akkor lesz az ember szívügye egy ilyen projekt, hogyha egy kicsit mögé lát a dolgoknak, látja, hogy kik vannak mögötte, milyen jelentőségű emberek, ők milyen érzülettel viseltetnek akár Szombathely iránt. Nem lett volna kötelező Szombathelyt választani, az elején Pécs, Budapest is két kézzel jelentkezett a gyűjteményért, de művész úr Szombathelyre akarta hozni a gyűjteményét. Ez egyike azoknak a projekteknek, amelynek voltak személyesebb vonulatai, vetületei is.

18

Dr. Puskás Tivadar polgármester úr érdemeiről csak a legnagyobb elismeréssel szólhatunk a Schrammel-gyűjteménnyel kapcsolatban. Kitarása hat éven keresztül egy művészeti programért, ritkaság napjainkban. Mindazok, akik vele együtt dolgoztak, erőt meríthettek ebből a hozzáállásból.

Czenki Zsuzsanna

Úgy vettem észre, mintha a polgármester úrnak lett volna igazán szívügye ez a projekt a közgyű-

lésben és a hivatalban is. Nyilvánvalóan voltak, akik, ha nem is támogatták, de nem elleneztek, és aztán voltak olyan hangok, akik meg nyilvánosan föl vállalták azt, hogy nem értenek teljesen egyet, vagy nem teljesen úgy értenek egyet, és persze voltak olyanok is, akik nem szóltak nyilvánosan, tehát nem lehet utánkövetni, de erőteljesen hátráltatták ezt a folyamatot. Ennek ellenére Polgármester úr kitartott és személy szerint ezért nagyon hálás vagyok neki.

Csapláros Andrea

Károlyi Ákos jegyző úr végig az ügy mellett állt és a városvezetésből Illés Károly¹⁹² alpolgármester is támogatta az ügyet. Mindenképpen Puskás polgármester úr szívügye volt, sőt azt gondolom, ha ő nem lett volna, biztos, hogy nem jött volna Szombathelyre a Schrammel-gyűjtemény és nem lenne felújítva az Éva-malom. És ha mindez nincs, akkor nincs Képtár rekonstrukció, nincs múzeumi, illetve kulturális negyed.

Károlyi Ákos

A polgármester úr a kezdetektől teljes mellszélességgel támogatta ezt a projektet, és talán nem túlzás, ha azt mondom, hogy a szívügyének is tekintette, hogy ez a projekt megvalósuljon. Voltak még ilyen projektek, ez is ezek közé tartozott, amit ő folyamatosan menedzsel, folyamatosan egyeztetett, mindenről tudni akart, és tudott is, tehát valóban az élharcosa volt ennek az életműnek a Szombathelyre hozatalának. Ha ő nem támogatta volna ennyire elhivatottan ezt az ügyet, akkor nem lennék abban annyira biztos, hogy ennek az életműnek a Szombathelyre kerülése megvalósult volna. Az biztos, hogy elévülhetetlen érdemei vannak ebben polgármester úrnak. Mint a hivatal vezetője sok-sok egyeztetésen, ahol polgármester úr is részt vett, nyilván én is részt vettem, pontosan tudom, mik voltak azok a csaták, amiket meg kellett neki vívnia a tárgyalóasztalnál ahhoz, hogy ebből projekt lehessen. Azt nem szabad elfelejteni, hogy az

¹⁹² Illés Károly (1973–) politikus (Fidesz-KDNP), önkormányzati képviselő, 2014–2019 között Szombathely Megyei Jogú Város alpolgármestere.

előző ciklusban, tehát abban az önkormányzati ciklusban, amiben ennek a projektnek a sorsa lényegében eldőlt, akkor a 21 fős testületből 11 szavazat kellett ahhoz, hogy bármi meg tudjon valósulni Szombathelyen. Ennek a projektnek is kellett 11 szavazat, ami viszont egyáltalán nem volt magától értetődő. Való igaz, hogy keményen, sokszor ügyesen, taktikusan kellett polgármester úrnak tárgyalnia ahhoz, hogy végül ezek a szavazatok meglegyenek, és az életmű Szombathelyre kerülhessen.

Puskás Tivadar

A Schrammel-életmű elhelyezése úgy félig-meddig szívügyemmé vált. Hozzá tartozik az egészhez, ha nagyon őszinte vagyok, akkor én Schrammel Imre művészetét korábban felületesen ismertem. Amikor végül aztán kapcsolatba kerültünk, akkor tágult az ismeretanyagom.

Ha a városnak van egy Schrammel-gyűjteménye, akkor azzal az értékét növeli. Ennek fenntartása bizonyos összegbe kerül. Lehet sok mindenre költeni a pénzt. Örülnünk kell azonban annak, hogy ha olyan szolgáltatásokat tudunk nyújtani, amihez személyeknek a munkájára van szükség, tehát munkahelyeket is tudunk teremteni.

Ha azt nézzük, hogy vannak olyan értékek, amelyek örök értékek, akkor a Schrammel-életmű is ezek közé tartozik. El lehetett volna persze küldeni, de amikor hallottam, hogy ide akar jönni, azt mondtam, hogy ennek örülni kell! Mindennek örülni kell, ami örök érték és amivel gazdagodik a város!

19

A Schrammel-gyűjtemény otthonra talált Szombathelyen az Éva-malomban. A megnyitó után többen érezhették azt a megnyugvást és megelégedést, amit Schrammel Imre. Hazatért.

Németh Tamás

Örülök neki, hogy összejött, meg annak is örülök, hogy Imre bácsi megtalálta azt a helyet, ahova szí-

vesen letette a kerámiáit. Tényleg örülök neki, bent-ről kell látni, hogy úgy megnyugodott.

Schrammel Imre

De tényleg annyi véletlen, és annyi ilyen megmagyarázhatatlan pillanat volt ebben a 11 évben, hogy ha most arra kérne, hogy én ezt szépen írjam le, jól lehet, mindent akkor, amikor az történt fölírtam, nem valószínű, hogy sikerülne.

2021. 06. 03. Budapest

Czenki Zsuzsa arra kért, írjam le röviden mi készített arra, hogy életművem Szombathelynek adjam? Nem is gondoltam arra, milyen nehéz erre válaszolni...

Paradox módon 1990 után érett meg bennem az elhatározás, hogy munkáim ne szóródjanak szét a galériás világban, ahol akkorra már sikeres voltam. Arra gondoltam, valahol együtt tartom és fiam majd megőrzi. Ekkor, – 2009. jún. 22. – kerestek meg Vas megyéből és felajánlották, hogy biztosítanak helyiséget, ha életművem a megyének adom.

Megörültem az ajánlatnak és igent mondtam. Ugyanebben az időben írt Pécs polgármestere, hogy a Zsolnay kultúrnegyedben kialakítanának egy múzeumot, szintén az életművem fejében. Hirtelen a bőség zavara és a választás kínja motivált. A Zsolnay gyár egyik műhelycsarnokát kaphattam volna, valódi keramikus környezetben, hátam mögött több évtizedes keramikus és tanári működéssel Pécssett és Siklóson.

Vas megyéhez a szívem húzott, a Rába menti táj, amelynek befolyása munkáimra meghatározó és amely feleségem szülőházája is.

A rációval szemben a szívemre hallgattam.

Most már tudom; jól döntöttem!

A sors még megajándékozott azzal, hogy építész fiam és unokám alakították ki a régi magtárból, az „Éva malomból” múzeumomat.

Most Berzsényi Dániel halhatatlan szavait idézem átéléssel:

„Partra szállottam. Levonom vitorlám.

A szelek mérget nemesen kiálltam.

Sok Charybdis közt, sok ezer veszélyben Izzada orcám.”

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom a család részéről Németh Tamás úrnak, a nyilatkozó és a hivatalos dokumentumokat rendelkezésemre bocsátó Majthényi László elnök úrnak, dr. Puskás Tivadar polgármester úrnak, dr. Károlyi Ákos jegyző úrnak, Csapláros Andrea múzeumigazgató asszonynak, Cebula Anna igazgató asszonynak.

Köszönöm a biztató, támogató szavakat és a megjelenés lehetőségét prof. dr. Vig Károly kollégámnak, tudományos igazgatóhelyettesnek.

Köszönöm a Czeizel doktorral kapcsolatos információt dr. Hollerné Meccséri Annamária történész kolléganőmnek.

Köszönöm Szovák Tímea kolléganőmnek lelkiismeretes és kitartó munkáját a háttéranyagok és a szöveg gondozásában.

Hálásan köszönöm Schrammel Imre művész úr visszaemlékezését, köszönöm, hogy időt és energiát nem sajnálva kiválogatta és rendelkezésemre bocsátotta a témával kapcsolatos és eddig még nem publikált naplóbejegyzéseit. Köszönöm Imrének a bizalmát, a biztatását, türelmét, segítségét. Köszönöm az életre szóló barátságát.

Irodalom

GÁL J. (2010): A földszobrász. Interjú Schrammel Imrével. – *Életünk* 48(3): 2–18.

KERNÁCS G. (é. n.): *Schrammel*. (A bevezető tanulmányt írta és az interjúkat készítette Kernács Gabriella.) – Veszprém–Budapest, Magyar Képek Kiadó, 231 pp.

N. DVORSZKY H. & SZ. FARKAS A. (szerk.) (2014): *Schrammel-napló: Válogatás Schrammel Imre rajzos naplóiból 1984–2013*. – Veszprém – Budapest, Magyar Képek Kiadó, 255 pp.

SCHRAMMEL I. (2021): *Schrammel Imre: föld és tűz*. (A bevezető tanulmányt Kernács Gabriella írta, a szövegeket szerkesztette, kiegészítette és jegyzetekkel ellátta Wehner Tibor) – Budapest, MMA Kiadó, 307 pp.

1. ábra. Nemény András, Szombathely polgármestere köszöntőt mond a Schrammel-gyűjtemény megnyitóján, 2021. június 26-án, az Éva-malomban (Fénykép: Nagy Jácint/Savaria Fórum)

Figure 1. András Nemény, mayor of Szombathely, giving a toast at the opening of the Schrammel Collection on 26 June 2021, in the Éva-malom (Photo: Jácint Nagy/Savaria Fórum)

2. ábra. Wehner Tibor művészettörténész megnyitja a Schrammel-gyűjtemény állandó kiállítását (Fénykép: Nagy Jácint/Savaria Fórum)

Figure 2. Art historian Tibor Wehner opening the permanent exhibition of the Schrammel Collection (Photo: Jácint Nagy/Savaria Fórum)

3. ábra. Csapláros Andrea múzeumigazgató köszönti Schrammel Imre keramikusművészt (Fénykép: Nagy Jácint/Savaria Fórum)
Figure 3. Museum director Andrea Csapláros greets ceramicist Imre Schrammel (Photo: Jácint Nagy/Savaria Fórum)

4. ábra. Nemény András, Szombathely polgármestere, Schrammel Imre keramikusművész és Puskás Tivadar, korábbi polgármester a Schrammel-gyűjtemény ünnepélyes szalagátvágásán (Fénykép: Nagy Jácint/Savaria Fórum)
Figure 4. András Nemény, mayor of Szombathely, ceramicist Imre Schrammel and former mayor Tivadar Puskás at the ribbon-cutting ceremony of the Schrammel Collection (Photo: Jácint Nagy/Savaria Fórum)

Feljegyzés

2009. június 22-i Bp.-i megbeszélésről

Majthényi László alelnök Kutszegi István társaságában tárgyalta a művésszel és feleségével, melynek során az alábbi tárgykörök kerültek szóba:

- Schrammel Imre szívesen tárgyal műveinek Vas megyébe történő elhelyezéséről, köszönettel vette a tájékozódó megkeresését.
- Megmutatta a több, mint 20 kötetes Naplóját, amelyből már egy válogatás megjelent kötet formájában. Ennek kiadási lehetősége is szóba kerülhet a jövőben
- A most lebontás előtt álló Hegyeshalom határátkelő vámcsarnokában egy fali térplasztikája van, annak megmentéséhez kér kapcsolati segítséget Alelnök úrtól.
- A gyűjtemény Vas megyében elhelyezéséhez több lehetőséget vizsgálunk meg:
 - a) számba jöhető meglévő épület – megyeháza pincerész, Kőszeg Lábasház, Képtár, Thököly úti volt zenekari irodaház, Nádasdy vár palota múzeumi alagsor, stb.
 - b) EU-s pályázati lehetőségek új múzeum építésére, vagy meglévő épület ilyené alakítására – kapcsolódási lehetőség ausztriai partnerrel?
- Schrammel Imre életművének bibliográfiájának elkészítési és kiadási lehetősége a Berzsenyi Könyvtár közreműködésével – megbízás a könyvtár részére?
- A művész feleségével és építész tervező fiával a nyár végén, július vége vagy augusztusban pár napra Vas megyébe jönnek és akkor folytatjuk a tárgyalást és a lehetséges gyűjteményi épületeket megnézzük.

Szombathely, 2009. június 24.

Készítette: Kutszegi István

Emlékeztető

Schrammel Imre keramikumművész látogatásáról (2009. X. 7 – 8.)

Schrammel Imre Kossuth díjas kerámia művész Majthényi Lászlónak, a közgyűlés alelnökének meghívására érkezett.

Látogatása célja: a leendő gyűjteményének, önálló múzeumának hely keresése és a múzeum Vas megyébe juttatásának előkészítése.

A vendég fogadása után munkaebéden beszéltük meg a legfontosabb elveket, majd azt követően a lehetséges szombathelyi ingatlanokat jártuk végig.

A Megyeháza alatt lévő összes pincét megtekintettük, amelyek némelyike elhelyezkedése alapján alkalmas lehet a gyűjtemény egy részének elhelyezésére, de jelentős munkákat kellene azokban elvégezni.

A Képtárat látogattuk meg ezután, ahol az épület mai belső funkcionális tereit és kiállításait néztük meg. A leendő helyszín az épület alatti – még nem beépített – szabad tér, a nyugati épülettömb alatt, valamint a Képtár épülete és a telket záró kerítés közötti szabad tér. Ezt megvizsgálva, a lehetséges hasznos alapterületet kalkulálva a művész számára eddig ez a legelfogadhatóbb helyszín a gyűjteménye számára.

Másnap Sárvárra mentünk, hogy ott a Nádasdy várban számba jöhető tereket vegyük szemre. A múzeum kiállításainak megtekintése után Takács Zoltán igazgatóval a vár palotaépületének „A” szárnya alatti pincét néztük meg, ami korábban a gyógyvíz-történeti kiállítás helye volt. Itt jelentős a belső tér, jó a padozat, a klíma is korszerűsítéssel, szigeteléssel megfelelő lehet, ha erre esik a választás. A vár sarokbástyáinak kazamatáit közül az 1. számú, a 2. számú és az 5. számú kazamatákat néztük meg. Ezek közül mind 1.-es, mind az 5-ös lehet feltételezett helyszíne a gyűjteménynek.

Visszaérkezve Szombathelyre a tisztségviselőkkel közös munkaebéd alkalmával tisztázták a következők:

- A helyszínek közül elsődleges megoldás a Képtár alatti tér beépítése lenne a fő cél.
- Ennek építészeti megoldását Schrammel Imre építész fia is megvizsgálja és javaslatokat tesz a műszaki megoldások alkalmazására.
- A képtári elhelyezés egyben azt is lehetővé tenné, hogy bizonyos murális munkák az épületet tartó pillérek falaira kerülhessenek,
- A gyűjtemény szabadterbe való darabjai a nyugati telekrész parkosított terében elhelyezhetők.
- A művész írott anyaga, rajzok, papíralapú dokumentumok a Képtár szakkönyvtárában lennének hasznosíthatók,
- A gyűjtemény itt történő elhelyezését ösztönzi maga a Képtár szakmai, művészeti funkciója, a kerámia múzeum kialakításával mintegy egy időben elkészülő Iseum megújult objektuma és bemutató tere, ami a Schrammel gyűjteménnyel együtt igen jelentős művészeti értéket, különleges vonzerőt képvisel a város központjában.

A gyűjtemény fizikális elhelyezésének intézésével együtt elkezdjük az adományozás jogi ügyeinek előkészítését is. A helyszín műszaki, beruházási és forrás feltételeit a megyei önkormányzat biztosítja és előkészíti.

A Smidt Múzeum meglátogatása után azzal váltunk el, hogy Művész Úr megszervezi fia szombathelyi látogatását a tervező munkák érdekében.

Október 14-én Kovács Mercedes költségvetési csoportvezető, Horváth Tibor és egy tervező hölgy (VasBer) társaságában a Képtárban voltunk a leendő Schrammel gyűjtemény helyszíni terep bejárásán, ahol ismertettem a művész elképzeléseit. Ennek ismeretében és a helyszín adottságai, feltételezhető műszaki munkálatai alapján előkészülnek a tervező munkára. Szót váltottunk az épület tervezőjével való konzultációról, a KÖH –el kapcsolatos egyeztetésekről. A képtár, illetve Kovács Mercedes rendelkezésre bocsátja a meglévő tervdokumentációt. Várjuk Schrammel Imre építész fiát, hogy a szakemberek az érdemi konzultációt lefolytathassák.

Szombathely, 2009. október 15.

Készítette: Kutszegi István

2. melléklet

Emlékeztető

a 2009. október 30-án a Schrammel múzeum ügyében folytatott egyeztetésről

Tárgy: a leendő Schrammel gyűjtemény helyének építészeti felmérése

Jelen voltak: Schrammel Imre keramikus művész
Schrammel Zoltán építészmérnök, vezető tervező
Horváth Tibor Vasber
Dr. Lábdyné Fülöp Melinda Vasber tervező
Kutszegi István vezető főtanácsos

A Képtárba érkezéskor Szelei László gazdasági igazgató fogadta a résztvevőket, majd az épületen kívüli terepre mentünk.

Ott a Vasber szakemberei és a tervező Schrammel Zoltán a helyszínen megbeszélték a leendő zárt tér kialakítását. Fotókat készítettek, felmérték a hasznosítható területet.

A helyszíni vizsgálódás után a Vasber által előkészített épület tervrajzok tanulmányozásával a megvalósítást reálisnak értékelték a jelenlévők. A tervezők egymással a továbbiakban tartják a szakmai kapcsolatot és információcserét.

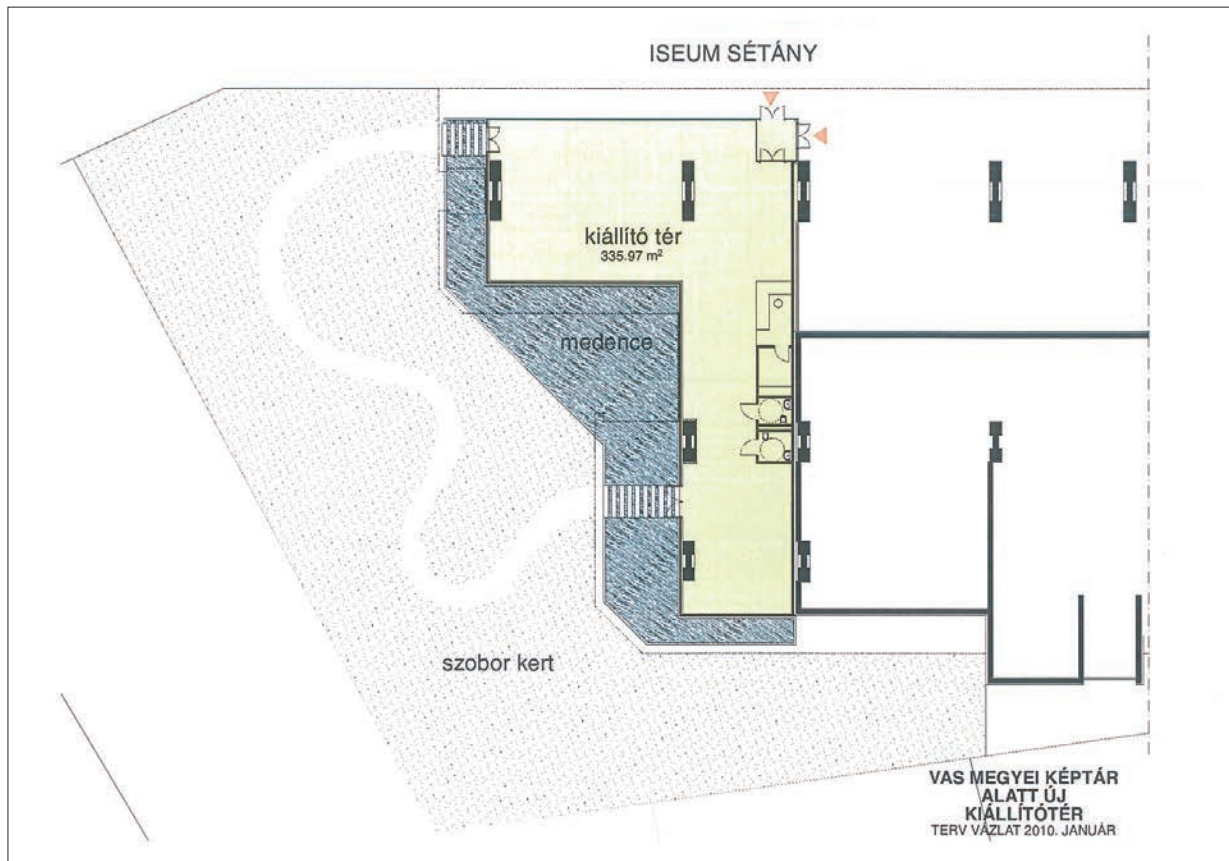
A helyszíni tapasztalatok és a tervdokumentáció alap ahhoz, hogy Kutszegi István által kért programtervet, fő tervvázlatot elkészíthessék és az adományozó művész pedig egy funkcionális programot állítson össze. A kérésnek megfelelően január elején jó lenne valami tervanyagot és fő tételeket tartalmazó költségvetést is kapni az önkormányzatnak, mi kérést teljesíthetőnek értékelték a tervező szakemberek.

A munka intenzívebb szakaszban folytatódhat a most megvalósított terepszemle és tervezői konzultáció alapján. Elviekben megállapodtak a tervezők, hogy a kivitelezési, beruházi programot a helyiek tervezzék, Schrammel Zoltán cége (SchM Stúdió Kft 1151. Bp. Platan u. 30/B) a gyűjteményi tér belső tervezését végezze.

A szakmai konzultáció végeztével a résztvevők megalégedettséggel távoztak.

Szombathely, 2009. november 2.

Készítette: Kutszegi István

4. melléklet

Szombathelyi Képtár bővítése kiállítóterrel kerámiatárgyak bemutatására

- I. Szombathelyen, a Rákóczi Ferenc és a Zrínyi Miklós utca által határolt telken helyezkedik el a Vas Megyei Képtár. Közvetlen szomszédságában az újjáépülő ISEUM található.

Az elkészített tervezői vázlatok arra adnak választ, hogy a képtári tömbhöz csatolva milyen feltételekkel lehet kialakítani egy új kiállítóteret, a teljes megvalósulás szakaszolhatóságával.

- II. A Képtár tömegkialakítására jellemző, hogy az emeleti szint alatt a földszint csak részben beépített. A nem hasznosított – délnyugati – épületvégén a felső szintet tartó pillérek szabadon állnak. A földszint feletti földem az emeleti szélső felmenő falakkal együtt a pillérsoron túlnyúlnak, erős tagozódást adva az épület tömegének.

Az új beépítés (kb. 360 m²) fontos eleme, hogy az emeleti épületkontúrból visszahúzottan tervezett, így megmarad az eredeti terv szerinti erős árnyékbontása és az épület melletti sétány védettebb, szélesebb maradhat.

Az elképzelt külső térelválasztó anyaga: üvegfal.

A kialakult belső tér további felbontásaként recepciós szociális helyiség és akadálymentes illemhely tervezett. Ezek könnyűszerkezetes térelhatárolások lennének.

Az egyterű kiállítóteret padlóburkolataként nagy kopásállóságú, természetes kőlap képzelhető el, tekintettel arra, hogy az üvegfal a kül- és belteret egygyé olvasztja.

Az új beépítés energiaellátása a főépületből biztosítható, de a szerkezetek megválasztásakor a gazdaságos fenntarthatóságra a tervezés figyelmet fordít.

A világítás energiatakarékos módon, a funkciónak, elrendezésnek megfelelően tervezendő, de lehetőség szerint kerülve a fényforrások láthatóságát.

- III. Várható költségek

Tervezési díj:	3.200.000,- Ft
Építési költség (98.000,- Ft/m ²) 360 m ²	<u>35.280.000,- Ft</u>
Összesen:	38.480.000,- Ft
25 % áfa:	<u>9.620.000,- Ft</u>
Mindösszesen:	48.100.000,- Ft

2

További költségként jelentkezik a kert, környezet (medence) kialakítása, belsőépítészeti munkák (installációk), egyéb berendezés, felszerelés, lebonyolítási költségek.

Szombathely, 2010. február 03.

5. melléklet

1000
ÉVES
VAS MEGYE

A Vas Megyei Önkormányzat,
a Magyar Képek Kiadó
és a Körmenői Galéria

meghívja Önt

2010. február 16-án, kedden 16 órakor
a Szántó Piroska Emléklakásba
(1013 Budapest, Várkert rakpart 17.)

SCHRAMMEL IMRE
Kossuth-díjas kerámiaművész

**életmű kötetének
SAJTÓBEMUTATÓJÁRA**

A rendezvény házigazdája:
Kovács Ferenc
a Vas Megyei Közgyűlés elnöke, országgyűlési képviselő

Bevezető köszöntőt mond:
Szelényiné Farkas Aranka
a Magyar Képek Kiadó igazgatója.

Az alkotó életmű kötetét ismerteti:
Fekete György
belsőépítész, prof. emeritus

A Vas Megyei Önkormányzat művészeti mecenatúrájáról szól:
Majthényi László
a Vas Megyei Közgyűlés alelnöke

A rendezvény alkalmával a kiadvány a helyszínen megvásárolható.

SCHRAMMEL IMRE (Szombathely, 1933. október 29.)

„Schrammel Imre hatalmas életműve folyamatos, gyötrődő, kételkedő, kérdező, sohasem nyugvó párbeszéd a földdel, az agyaggal. Schrammel Imre világhírű. Forradalmár, újító, másképpen gondolkodó. Öntörvényű művész. Szinte mindig szembemegy a kánonokkal. A maiakkal is. Apostola, mániákusa, mestere és tudósa a szakmájának. A keramikusmesterségnek. A kerámia és a porcelán művészetének.

A „Schrammel” című könyvben a Kossuth- és Prima Primissima-díjas művésszel készült kortörténeti jelentőségű interjúk mellett a róla szóló legfontosabb kritikák, cikkek, tanulmányok részleteit is megtalálja az olvasó.”

(Kernács Gabriella művészettörténész)

Az elesett – relief részlet, 2007. vörös kőcserep

6. melléklet

Schrammel Imre Művész Úrnak!

Budapest

Kedves Imre Bácsi!

Közel egy hét után érdeklődöm Tőled, hogy nem fárasztott-e ki nagyon a könyvbemutató? Magam nagyon köszönöm Neked a részvételét, a türelmedet a sajtó iránt és irántunk.

Úgy látom, hogy mindazok eljöttek meghívásunkra, akik számára Te fontos vagy és öröm volt látni, ahogy üdvözöltek, és köszöntöttek Téged.

Számos régi ismerősöm nekem is ott volt, akikkel még évekkkel ezelőtt kerültem személyes kapcsolatba, mikor éppen kiállítást rendeztem számukra a sárvári várban, és velük régen nem találkoztam. Ilyen volt Péreli Zsuzsa, vagy Sárvári Katalin és Molnár Kálmán is. Számomra is örömteli és szép este volt ott a Szántó Piroska Emlékházban. Kedvenc textiles művész ismerősöm – talán már barátomnak is mondhatom – Nagy Judit is szokásához híven jó másfél óras késéssel megérkezett. Jó volt személyesen is találkozni, megismerkedni Kernács Gabikával és a Kiadó vezetőivel: Arankával és férjével.

A hivatalos programon kívül igyekeztem mindarra ügyelni, ami a jó hangulatú és a figyelmes vasi házigazdasághoz hozzátartozik. Abban reménykedem, hogy minden vendég és résztvevő kellemes és jó érzéssel köszönt el tőlünk.

Zoltánnak elküldtem pár fotót, amit a Vas Népe fotósa készített.

E levelem mellé pedig küldöm az újságban megjelent írásokat és a most szombati Vas Népe Hétfége mellékletben a Veled készített riportot.

Sajnos a bemutató másnapján, február 17-én nem tudtam megnézni a Duna TV-ben délután 14 óra után kezdődött adást, amiben a bemutató program szerepelt, de igyekszem valahogy a riportertől megszerezni valamilyen formában a felvételt.

Gál Józsefnek átadtam a fotókat, amik közül majd egyet képeslapként is kiválasztanak az Életünk folyóiratba. A lapot természetesen majd több példányban fogom küldeni a megjelenést követően.

Most hirtelen ennyit írok és remélem vigyázol Magadra és türelmesen cselekszel a gyógyulásod érdekében! Kívánom mielőbbi felépülésedet! Gabikát üdvözlöm. Mindkettőtöknek jó egészséget kívánok és tisztelettel, szeretettel öllelek Benneteket:

Kutszegi Pista

Szombathely, 2010. február 23.

**VAS MEGYEI KÖZGYŰLÉS
ALELNÖKE**

Tárgy: Schrammel múzeum Vas megyében
Ü.i.: Kutszegi István

**Nemzeti Erőforrás Minisztériuma
HALÁSZ JÁNOS ÁLLAMTITKÁR ÚRNAK**

Budapest

Tisztelt Államtitkár Úr!

A Szombathelyen született Schrammel Imre Kossuth-díjas keramikus életművének a Vas Megyei Önkormányzat önálló bemutató múzeumot, illetve gyűjteményt kíván létrehozni a Szombathelyi Képtárhoz kapcsolva.

Ennek érdekében közel egy éves előkészítő egyeztetéseket folytattunk a művésszel, aki örömmel és készségesen fogadta megkeresésünket. Több alkalommal a gyűjtemény helyének kiválasztása és a lehetőségek felmérése céljából itt Szombathelyen helyszíni bejárást tartottunk.

A Képtárhoz illeszkedő, ugyanakkor elkülönített Schrammel kerámia gyűjtemény reális megvalósításának tervezett módját mind az önkormányzatunk, mind pedig az alkotó elfogadta. Az állandó kiállítás a művész alkotásainak többségét egy beltéri, újonnan kialakított korszerű kiállítóterben teszi majd látogathatóvá. A nagyobb műveket a bemutatóteremhez illeszkedő szabadterén, illetve a murális alkotásokat pedig a meglévő képtári épület pillérein kívánjuk elhelyezni. A gyűjtemény helyének építészeti, műszaki kialakítására terv készült, amely figyelembe veszi a látogatók számára 2011. tavaszán megnyíló, a Képtár közvetlen szomszédságában lévő Iseum történelmi múzeum és a leendő Schrammel gyűjtemény kapcsolódását, kulturális-turisztikai vonzerejének kölcsönhatását. A műszaki tervek mellett pénzügyi költségterv is készült, amely a lehetőségek függvényében mintegy 60 – 70 millió forint összegű beruházási forrást prognosztizál a megvalósításra.

Tárgyalásokat folytatunk arról is, hogy az állandó kiállítás anyagát jelentő műtárgyak tulajdonjoga lehetőleg kerüljön a Megyei Önkormányzathoz, valamint a gyűjtemény más darabjai pedig tartós kölcsönszerződés keretében, illetve a család tulajdonában

maradva szintén tartós letét formájában lehessen a múzeumi állomány része. A Szombathelyre kerülő műtárgyakkal kapcsolatos jogviszonyokról több alternatívát számba vevő megállapodási – ajándékozási szerződés tervezet készült figyelemmel a szakmai, a műtárgyvédelmi, a szerzői jogi és tulajdon jogi követelményekre, a kölcsönös garanciák érvényesülésére.

A Megyei Önkormányzat a 2010. évi költségvetésében már tervezett beruházási előirányzatot a múzeum kialakítására, viszont a kötelező önkormányzati feladatok teljesítését súlyosan veszélyeztető pénzügyi válság nem tette lehetővé, hogy ezt az önként vállalt művészeti célú feladat megvalósítását elkezdhessük.

Schrammel Imre a kortárs magyar kerámiaművészetnek olyan jelentős alkotója, akinek művei, alkotói munkássága és művészeti törekvései különleges és sajátos, ugyanakkor nemzetközi minőséget reprezentálnak a hazai iparművészetben – kerámiaművészetben. Az alkotó Vas megyei, szombathelyi származása arra predesztinálja önkormányzatunkat, hogy ezt a kiemelkedő művészeti értéket méltó körülmények között megtartsuk, a művész szülővárosában elhelyezve igényes és korszerű feltételek között bemutassuk, széles körben hozzáférhetővé, látogathatóvá tegyük.

Terveink és elkötelezett szándékaink megvalósításának látjuk a reális esélyét, amelynek sikerét erősíthetné, ha a kulturális kormányzatunk a magyar művészet egyik nagyjelentőségű alkotójának életmű gyűjteménye kialakításához támogatást tudna nyújtani.

A fenti terveink sikeres megvalósításához tisztelettel kérjük Államtitkár Úr segítő, konzultációs, tanácsadó és támogató együttműködését.

Szombathely, 2010. október 14.

Üdvözlettel:

Majthényi László

Czenki Zsuzsanna

Feladó: Károlyi Ákos dr. <Karolyi.Akos@szombathely.hu>
Küldve: csütörtök 2021. február 25 14:39
Címzett: Czenki Zsuzsanna
Tárgy: FW: Schrammel - gyűjtemény

From: Károlyi Ákos dr.
Sent: Tuesday, February 23, 2021 10:04 AM
To: Szalay Andrea <Szalay.Andrea@szombathely.hu>
Subject: FW: Schrammel - gyűjtemény

nyomtatásra

From: Károlyi Ákos dr.
Sent: Thursday, January 16, 2014 10:50 AM
To: Polgármester <Polgarmester@szombathely.hu>; Lazáry Viktor <Lazary.Viktor@szombathely.hu>; Molnár Miklós <Molnar.Miklos@szombathely.hu>; Marton Zsolt ("Marton Zsolt" <martonzsolt9700@gmail.com>) <"Marton Zsolt" <martonzsolt9700@gmail.com>>
Cc: jegyzo <jegyzo@szombathely.hu>; Telek Miklós dr. <Telek.Miklos@szombathely.hu>
Subject: Schrammel - gyűjtemény

Tisztelt Polgármester Úr, Alpolgármester Urak, Jegyző Úr!

A mai napon személyesen keresett meg Németh Tamás Úr, Schrammel Imre művész úr családjának közeli barátja, rokona. Elmondta, hogy Művész Úr – elsődleges szándéka szerint - az élete során keletkezett alkotásainak közjónak szánt részét Szombathely Városának ajándékozna, azzal, hogy a város vállalja a gyűjtemény bemutatását. Természetesen tudják, hogy az ehhez szükséges pénzügyi, tárgyi feltételek megteremtése időigényes feladat, de e vonatkozásban rugalmasak és türelmesek, így a városnak – a gyűjtemény elfogadása esetén – kellő ideje lenne a feltételek felmérésére, megteremtésére. Művész Úr mindösszesen abban a tekintetben szeretne bizonyosságot, hogy a város elfogadja-e a gyűjteményt vagy sem. Ez utóbbi esetben ugyanis számos más „jelentkező” (Pécs, Budapest) is lenne, akik örömmel fogadnák a gyűjteményt.

Németh Úr tolmácsolta azt is, hogy Művész Úr otthonában szeretettel fogadná a városvezetőket, hogy bemutassa a gyűjteményt, és szándék esetén egyeztetésre kerüljenek az esetleges megállapodás keretei.

Úgy vélem, lényeges és a művészeti értékről sokat mondó információ az is, hogy Művész Úr kiállításait az utóbbi időben Indiában és Düsseldorfban Orbán Viktor Miniszterelnök Úr nyitotta meg, aki ezt követően otthonában látogatta meg Művész Urat és tekintette meg a gyűjteményt. A látogatás során Miniszterelnök Úr is messzemenően támogatta a gyűjtemény köz számára történő majdani kiállítását. Németh Úr elmondása szerint az indiai miniszterelnök is személyesen tekintette meg a gyűjteményt.

Fentiek alapján szükségesnek látom a tisztviselők döntését abban a tekintetben, hogy van – e szándék a gyűjtemény fogadására. Amennyiben van, úgy javasolt lehet a gyűjtemény megtekintése és a megállapodás kereteinek lefektetése.

További információ, hogy március 28-án a Vigadóban Orbán Viktor Miniszterelnök Úr nyitja meg a Művész Úr életművét bemutató kiállítást, ahol akár a gyűjtemény jövőjét rendező megállapodás is bejelenthető lehet.

Tisztelettel: Károlyi Ákos

SCHRAMMEL IMRE 1124 Budapest Vércse u. 31.
keramikus művész z.schrammel@gmail.com

Dr Puskás Tivadar Polgármester Úr,
Szombathely Megyei Jogú Város
9700 Szombathely, Kossuth L. u. 1-3.

Tisztelt Polgármester Úr!

Mindenekelőtt köszönöm megtisztelő látogatásukat.
Szóbeli megállapodásunkat úgy értelmeztem, hogy Szombathely - szülővárosom -
szívesen fogadná életművem múzeumi elhelyezését.
Amennyiben a város biztosítani tudja a megfelelő feltételeket, természetesen
örömmel teszek ennek eleget.

Budapest. 2013. február 8.

Szívélyes üdvözlettel

Schrammel Imre
Kossuth díjas keramikusművész

Czenki Zsuzsanna

Feladó: Károlyi Ákos dr. <Karolyi.Akos@szombathely.hu>
Küldve: csütörtök 2021. február 25 14:39
Címzett: Czenki Zsuzsanna
Tárgy: FW: Schrammel gyűjtemény
Melléletek: GALERIA TERV 100111.pdf; galeria 6 0111 (1).jpg; galeria 6 0111.jpg; Szombathely levél 0208.pdf

From: Károlyi Ákos dr.
Sent: Tuesday, February 23, 2021 10:06 AM
To: Szalay Andrea <Szalay.Andrea@szombathely.hu>
Subject: FW: Schrammel gyűjtemény

nyomtatásra

From: nemethtamás.pbh@gmail.com <nemethtamás.pbh@gmail.com> **On Behalf Of** Tamás Nemeth
Sent: Tuesday, February 11, 2014 1:26 PM
To: Károlyi Ákos dr. <Karolyi.Akos@szombathely.hu>; Mester Ágnes <Mester.Agnes@szombathely.hu>
Subject: Schrammel gyűjtemény

Tisztelt Aljegyző úr !

Telefonon történt megbeszélésünk alapján küldöm az ígért vázrajzokat is.

A vázrajzok a régi elgondolás alapján készültek. A kiválasztandó helyszín következtében, bizonyosan ezeket módosítani kell. Viszont a vizuális megjelenés segíthet a döntéshozásban.

Elküldöm a levél eredetét elektronikus formában is.

Üdvözlettel:
 Németh Tamás

46/2014.(II.27.) Kgy. sz. határozat

1. Szombathely Megyei Jogú Város Közgyűlése a „Javaslat Schrammel Imre Kossuth díjas keramikusművész által felajánlott gyűjtemény elfogadására” című előterjesztést megtárgyalta, és kinyilvánítja Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata szándékát Schrammel Imre életművének elfogadására.
2. A Közgyűlés felhatalmazza a Polgármestert a szándéknyilatkozat aláírására.
3. A Közgyűlés felkéri a Polgármestert és a Jegyzőt, hogy a gyűjtemény átvételére vonatkozó megállapodás tervezetét készítsék el, és terjesszék elő a Közgyűlés június havi ülésére.
4. A Közgyűlés felkéri a Polgármestert, hogy a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum bevonásával készítsen részletes, költségbecsléssel ellátott szakmai, műszaki javaslatot a gyűjtemény Képtárban történő elhelyezésére vonatkozóan.

Felelős:

Dr. Puskás Tivadar polgármester
 Lazáry Viktor alpolgármester
 Dr. Károlyi Ákos aljegyző
 /a végrehajtás előkészítéséért:
 dr. Bencsics Enikő, az Egészségügyi és Közszolgálati Osztály vezetője
 Lakézi Gábor, a Városüzemeltetési Osztály vezetője
 Csapláros Andrea, a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum igazgatója /

Határidő:

azonnal /1. pont vonatkozásában /
 2014. március 10. /a 2. pont vonatkozásában/
 2014. június havi Közgyűlés /a 3. és 4. pontok vonatkozásában/

Czenki Zsuzsanna

Feladó: Károlyi Ákos dr. <Karlolyi.Akos@szombathely.hu>
Küldve: csütörtök 2021. február 25 14:39
Címzett: Czenki Zsuzsanna
Tárgy: FW: Schrammel Imre anyag
Melléletek: szombathely schrammel szerz alap 0804.pdf

From: Károlyi Ákos dr.
Sent: Tuesday, February 23, 2021 10:12 AM
To: Szalay Andrea <Szalay.Andrea@szombathely.hu>
Subject: FW: Schrammel Imre anyag

From: Schrammel Zoltan <z.schrammel@gmail.com>
Sent: Tuesday, August 5, 2014 12:10 PM
To: Károlyi Ákos dr. <Karlolyi.Akos@szombathely.hu>
Cc: Tamás Nemeth <nemeth.tamas@pbh.hu>
Subject: Schrammel Imre anyag

Tisztelt Aljegyző Úr,

édesapám nevében mellékelten küldöm az életmű kiállítással kapcsolatos elvi, jogi álláspontunk leírását. Természetesen ez egy alap a részünkről, aminek figyelembevételével készülhet el egy végleges szerződés - a jogász szakemberek bevonásával.

Igyekszünk egy kutúrális stratégiai programot is összeállítani, amelynek a kiállítás elemét képezhetné és ami egyben forrás alapokat célozhat meg. Jelenleg ezen is dolgozunk.

Köszönjük fáradozásait.

Üdvözlettel

Schrammel Imre nevében
Schrammel Zoltán

Schrammel Imre

Kossuth díjas, Prima Primissima díjas

keramikus művész életmű kiállításának szerződéses alapja.

Szombathely Megyei Jogú Város szándéknyilatkozatot tett arról, hogy Schrammel Imre saját életmű gyűjteményét bemutassa az üzemeltetésében lévő Szombathelyi Képtár (továbbiakban Kiállító) területén építendő új termeiben, egy állandó kiállítás keretében.

Schrammel Imre, a Szerző örömmel fogadja a Város tervét, amelynek megvalósításához személyesen, ill. megbízottjai révén is tevékeny segítséget ad. Vállalja a kiállítási terek koncepció terveinek kidolgozását, a kiállítás nemzetközi művészeti életbe való bekapcsolását, a média marketing munkában, pályázati támogatási lehetőségek kiaknázásában való aktív közreműködést.

Schrammel Imre kizárólag a kiállítás céljára, az erre az alkalomra kötött szerződés feltételei mellett, díjmentesen kölcsönadja egy külön mellékletben részletezett tárgyakat határozatlan időre. A szerződés tárgyát képező művekkel kapcsolatban a felek kijelentik, hogy azok a szerzői jogról szóló 1999. évi LXXXVI. törvény (a továbbiakban: Szt.) hatálya alá tartozó szerzői jogvédelem alatt álló alkotások. A Kiállító jogosult a részére átadott alkotásokat kiállítás céljából felhasználni, a közönségnek bemutatni, az alkotásokról fénykép vagy videó felvételeket készíteni, azokat felhasználni. A fentiekért a Szerző díjazásra, ellentételezésre nem tart igényt, az Szt. 16. § (4) bekezdésére figyelemmel díjazás iránti igényéről kifejezetten lemond. A kiállítási tárgyakon a Kiállító tulajdonjogot nem szerez, azok most és a jövőben is a Szerző, ill. örökösei tulajdonában maradnak.

A kiállításon szereplő tárgyak biztonságáért és épségéért Kiállító felel, az alkotások megrongálódása vagy megsemmisülése esetén teljes kártérítési felelősséggel tartozik. A Kiállító az átvett tárgyak biztosítására köteles biztosítást kötni, melyben Kedvezményezettként a Szerzőt jelöli meg. Az erről szóló biztosítási szerződést a Kiállító mint kötelezett köti meg, a Szerző jóváhagyásával és ellenjegyzésével. A biztosítás terheit Kiállító fizeti, a kártérítés 100%-ban a Szerzőt vagy örököseit illeti. A kiállítási tárgyakról átadáskor részletes leírás, állapotfelvétel, fotódokumentáció és értékmeghatározás készül, amely a biztosítási szerződés részét képezi.

A szerződésben rögzített feltételek mellett a Kiállító Képtár jogosult a kiállításból származó kedvezmények, támogatások és bevételek teljes körére.

A Kiállító jogosult programokat szervezni a kiállítás helyszínén és azokhoz a kiállítás tárgyait funkciójuknak megfelelően felhasználni.

Mind a Kiállító mind a Szerző, ill. örökösei jogosultak a tárgyak felvételeit kiadványaikban, térítésmentesen szerepeltetni - előzetes kölcsönös jóváhagyás mellett.

A kiállításra szánt létesítményt Szombathely Megyei Jogú Város építési saját költségén és beruházásában, ennek megfelelően a létesítmény birtokjoga is a Várost illeti. A kiállítóhely

tervezése, kivitelezése és berendezése a Szerzővel vagy megbízottjával egyeztetve történik. A kiállítóhely tervezett alapterülete kb. 340 m² beltér és 400 m² zárt kert. A belső és kültéri kiállítási területek gondos és folyamatos fenntartásáról Kiállító gondoskodik, annak terheit egyedül viseli. A felek rögzítik, hogy a kiállítási tárgyak - kifejezetten a szerződés céljára történő - átadására csak akkor kerül sor, ha a kiállítóhely teljes készütségben megépült, és a biztonságos őrzés és kiállítás feltételei adottak. Ha a kiállítóhely bármilyen oknál fogva a tárolás és bemutatás biztonságos feltételeit tovább biztosítani nem tudja, Szerzőnek jogában áll a szerződést azonnal hatálytalanná felmondani, és a kiállítási tárgyakat visszavenni.

A kiállítási installációk, világítás és multimédia tervezése csak a Szerző vagy megbízottja jóváhagyásával, közreműködésével készülhet.

A kiállítás tematikáját közösen Szerző és megbízottjai dolgozzák ki és jóváhagyásra Kiállító képviselőinek bemutatják. Elfogadás esetén az installációkat és multimédia felszereléseket Kiállító biztosítja. Szerző, vagy általa felkért képviselője évenként két alkalommal - a Kiállító meghívására és szervezésében - térítésmentesen tart előadást, vagy vesz részt beszélgetésen, performanszon. Szerző, vagy megbízottja is jogosult évi kétféle alkalommal hasonló rendezvényt szervezni, amihez kiállító a helyszínt biztosítja.

A szerződés szerint mindkét fél jogosult 5 (öt) évenként a feltételek felülvizsgálatára, tárgyak cseréjére ill. a szerződés módosítására, vagy megszüntetésére.

Az ötéves ciklusokon belül Szerző, vagy örökösei jogosultak tárgyakat egyéb kiállítás céljára átmeneti időre visszavenni, de ez esetben gondoskodnia kell az állandó kiállítás eszmei értékének fenntartásáról (pl. átmeneti tárgycserével).

Budapest, 2014. 08.03.

Schrammel Imre
keramikus művész

A Szombathelyi Képtár tisztelettel
meghívja Önt

2015. július 9-én, csütörtökön
17 órakor

SCHRAMMEL IMRE

Kossuth-díjas keramikumművész,
a Nemzet Művésze

gyűjteményes kiállításának
megnyitójára,
a művész alkotásainak Szombathelyre
kerülése alkalmából.

Köszöntőt mond:

Dr. Puskás Tivadár
Szombathely Megyei Jogú Város
polgármestere

Csapláros Andrea
a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum
igazgatója

A kiállítást megnyitja:

Prof. emeritus Fekete György
a Magyar Művészeti Akadémia elnöke

A kiállítás kurátora: Dr. Gálig Zoltán művészettörténész

A kiállítás megtekinthető 2015. december 17-ig

Támogatók:

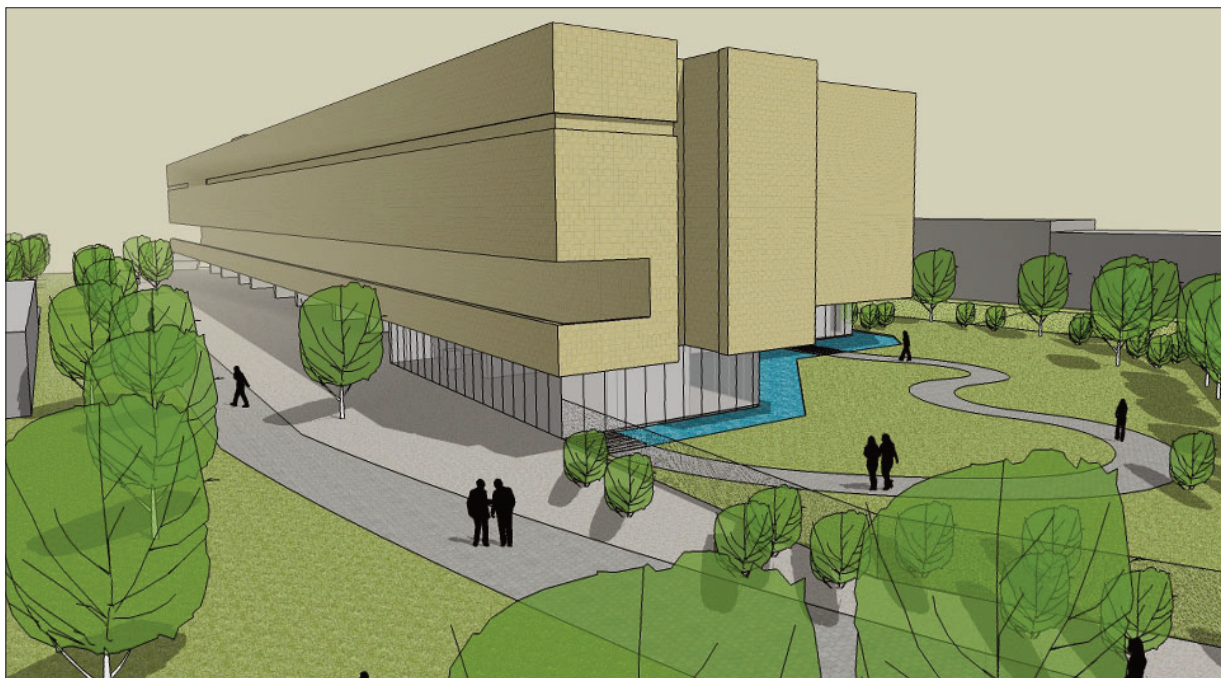

MÁGYAR
MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

9700 Szombathely, Rákóczi Ferenc u. 12. • Tel.: 94/508 800, Fax: 94/314 096
keptar.szombathely@gmail.com • www.keptar.szombathely.hu

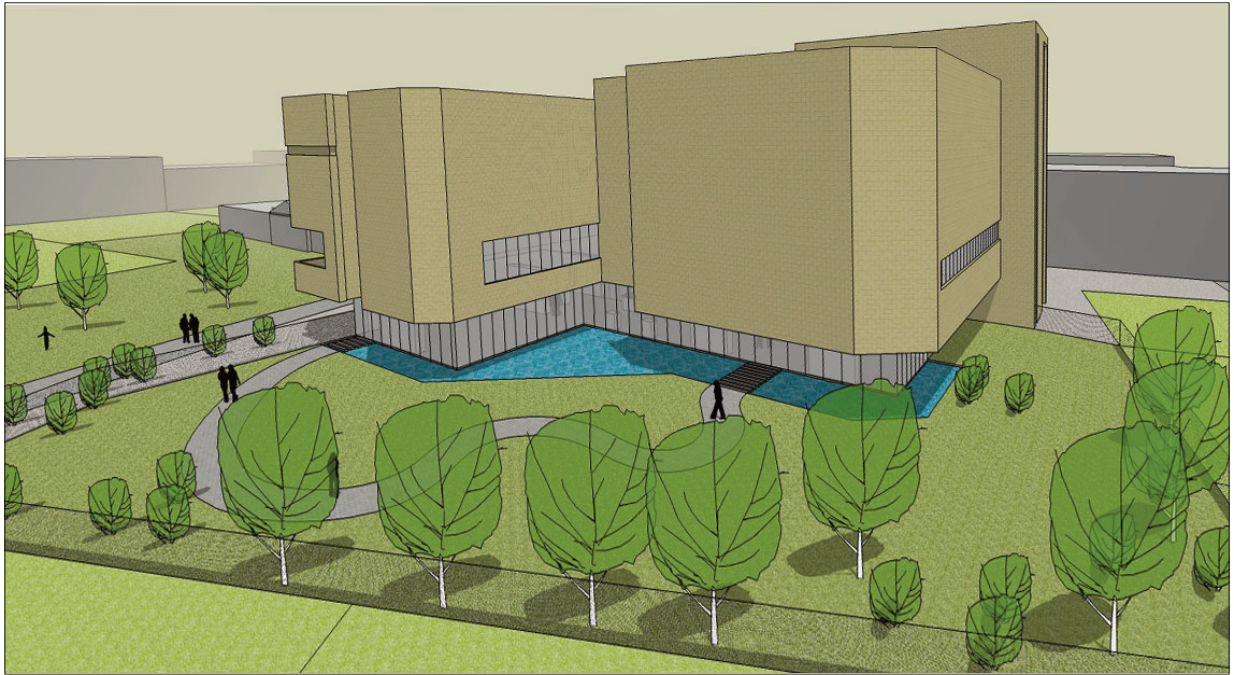
Ék.: Csapláros Andrea a SMHVM igazgatója

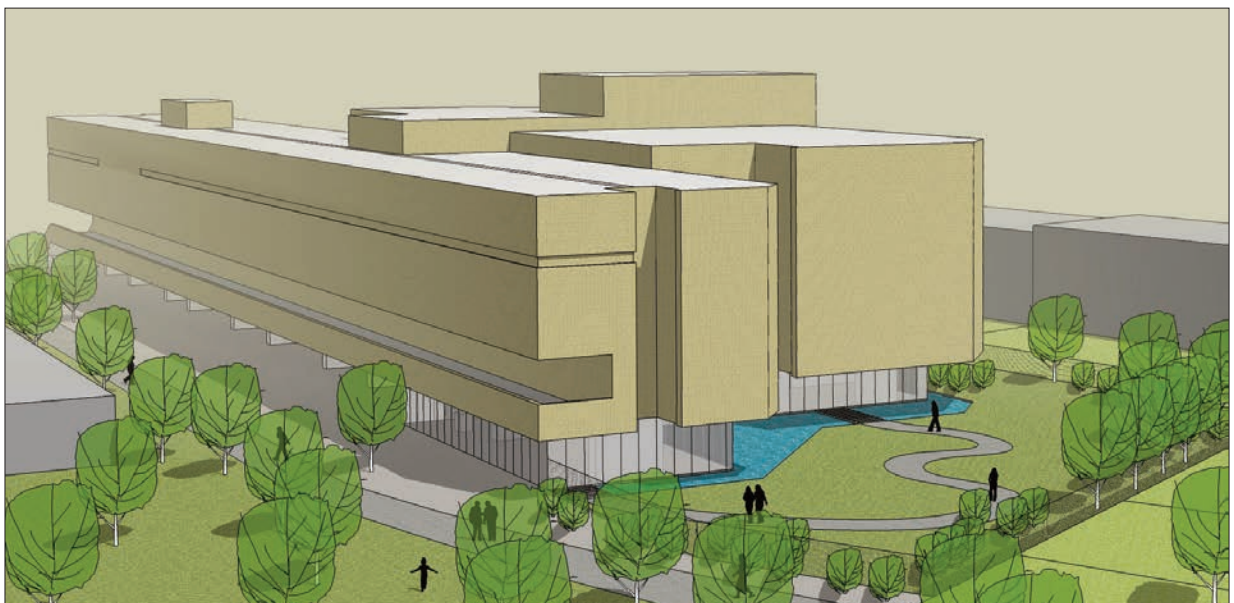
15a. melléklet

15b. melléklet

15c. melléklet

15d. melléklet

15e. melléklet

MODERN VÁROSOK PROGRAM

- Együttműködési megállapodás a modern Szombathelyért -

Létrejött egyrésztől Magyarország Kormánya (képviseli: Orbán Viktor miniszterelnök), másrésztől Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata (képviseli: Puskás Tivadar polgármester) között az alulírott napon és helyen a következő tartalommal.

A Modern Városok Program keretében a magyar kormány megállapodást köt 23 megyei jogú városunkkal. A megállapodások célja, hogy ezek a büszke városok a XXI. század nyertesei, a magyar vidék fejlődésének zászlóshajói legyenek, és a jövőben a legsikeresebb és legmodernebb európai városok közé tartozzanak.

Nekünk, magyaroknak a modern város a magyar várost jelenti, amit a magyar temperamentum és észjárás alakít. Otthonos és családi közösséget, biztonságos környezetet, ahol van munkalehetőség, javulnak az életkörülmények, ahol minden megtalálható, elérhető helyben, ahol megbecsült embernek érezzük magunkat, ahol szépülnek az utcák, a terek, az épületek, ahol pezseg az élet.

Megteremtjük annak lehetőségét, hogy olyan modern magyar városokat építsünk, ahol az ott lakók szeretnek élni, maguk igényei szerint rendezhetik be az életüket, és a városuk ebben támogatja, segíti őket.

Jelen megállapodással megnyílik az út Szombathely további fejlődése és megújulása felé.

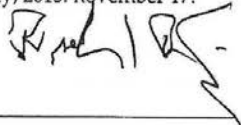
1 / 2

Oldalszám: 4 / 5

Míndezek alapján a Kormány és Szombathely város vezetése megegyezik abban, hogy

1. Szombathely kiemelkedő földrajzi elhelyezkedésére tekintettel a Kormány támogatást nyújt a Kőszeg felé vezető gyorsforgalmi és a Szombathelyt Vasvárral összekötő út kialakításához;
2. a Kormány elősegíti egy multifunkcionális városi közszolgáltatási telephely kialakítását az iparterületen;
3. Szombathely és a környező települések árvízi védelmének biztosítása érdekében a Kormány támogatja egy új víztározó megépítését Dozmat község térségében;
4. a Kormány támogatja a Gothard-kastély rekonstrukcióját, és elősegíti egy zárandokszállás kialakítását;
5. a település kulturális életének élénkítése érdekében a Kormány hozzájárul Schrammel Imre életművének méltó elhelyezéséhez;
6. a Kormány támogatja a Szent Márton Terv és a Szent Márton Program megvalósítását;
7. a Kormány támogatja a szombathelyi kulturális és sportintézmények további fejlesztését.

Szombathely, 2015. november 17.

Puskás Tivadar
polgármester

Szombathely Megyei Jogú Város
Önkormányzata részéről

Orbán Viktor
miniszterelnök

Magyarország Kormánya részéről

425/2015.(XII.10.) Kgy. sz. határozat

1. A Közgyűlés a Modern Városok Program keretében aláírt együttműködési megállapodást és a tárgyalás eredményéről adott tájékoztatást az előterjesztés mellékletében foglalt tartalommal tudomásul veszi.
2. A Közgyűlés felkéri a Polgármestert, hogy a megállapodás pontjainak végrehajtása érdekében a szükséges további intézkedéseket tegye meg.
3. A Közgyűlés felhatalmazza a Gazdasági és Városstratégiai Bizottságot, hogy a Belügyminisztériummal kötendő támogatási megállapodást és annak mellékleteit jóváhagyja.
4. A Közgyűlés felhatalmazza a Polgármestert, hogy a Gazdasági és Városstratégiai Bizottság jóváhagyását követően a támogatási megállapodást aláírja.
5. A Közgyűlés felkéri a polgármestert, vizsgálja meg a Szombathely és Ják közötti út biztonságossá tételének lehetőségét, illetve azt, hogy milyen forrásból lehetséges a megvalósítás.

Felelős: Dr. Puskás Tivadar polgármester
Illés Károly alpolgármester
Koczka Tibor alpolgármester
Molnár Miklós alpolgármester
Dr. Károlyi Ákos jegyző
(a végrehajtás előkészítéséért:
Dr. Telek Miklós, a Polgármesteri Kabinet vezetője
Szakály Szabolcs, a Városfejlesztési Kabinet vezetője
Lakézi Gábor, a Városüzemeltetési Osztály vezetője
Dr. Bencsics Enikő, az Egészségügyi és Közszolgálati Osztály vezetője)

Határidő: azonnal (1-4. pontig)
a soron következő Közgyűlés (az 5. pontra)

AJÁNDÉKOZÁSI MEGÁLLAPODÁS

amely létrejött egyrészről

Schrammel Imre keramikusművész

lakcíme: 1124 Budapest, Vércse u. 31.

születési hely, idő: Szombathely, 1933. október 29.

anyja neve: Szavári Emília

személyi száma: 1-331029-0070

mint ajándékozó (a továbbiakban: **Ajándékozó**),

másrészről

Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata

9700 Szombathely, Kossuth Lajos utca 1-3.

statisztikai számjele: 175733658-8411-321-18

törzsszám: 733656

adószám: 15733658-2-18

képviseli: Dr. Puskás Tivadar polgármester,

mint megajándékozott (a továbbiakban: **Megajándékozott**),

harmadrészről:

Schrammel Zoltán Péter

lakcíme: 1151 Budapest, Platán u. 30/B.

születési hely, idő: Budapest, 1961. június 11.

anyja neve: Tábori Gabriella

személyi száma: 1-610611-5889

mint meghatalmazott, törvényes örökös (a továbbiakban: **Törvényes örökös**)

együttesen: a **Felek** között a mai napon és helyen az alábbi feltételekkel:

ELŐZMÉNYEK

Szombathely Megyei Jogú Város Közgyűlése 2014 februárjában a 46/2014.(II.27.) Kgy. sz. határozatával kinyilvánította a Schrammel-gyűjtemény elfogadását, továbbá a 40/2016.(II.25.) Kgy. sz. határozatával döntött az életmű méltó elhelyezéséről.

A Magyar Állam megvásárolta az életmű méltó elhelyezésére alkalmas épületet, a szombathelyi 6357 helyrajzi számú ingatlanon álló, 836 négyzetméteres ún. Éva-malmot, amely a 2017. november 13. napján aláírásra került a Magyar Nemzeti Vagyonkezelő Zrt. és Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata között létrejött szerződés értelmében Önkormányzatunk kezelésébe került.

Az épület kiállítóhellyé történő kialakításához szükséges beruházás a „Schrammel Imre életművének méltó helyen történő elhelyezése Szombathelyen” elnevezésű projekt - TOP-6.1.4-16-SH1-2017-00004 azonosítószámú pályázatból 280.000.000,- forint összegben valósul meg. A gyűjtemény elhelyezésére és a kiállítás megnyitására - figyelembe véve a fenti pályázatban tervezett megvalósulási időpontot, továbbá a kiállítási tárgyak installációjához szükséges időtartamot - legkorábban a használatba vételt követő 60 napon belül kerülhet sor.

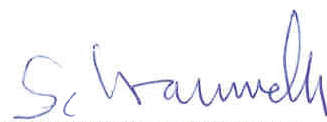
- 1./ Felek megállapodnak abban, hogy a jelen megállapodás elválaszthatatlan részét képező mellékletben felsorolt, az Ajándékozó tulajdonát képező 111 db (Egyszáztizenny négy darab) saját alkotását **Megajándékozottnak ajándékozza** a jelen megállapodásban foglalt feltételekkel. A Felek rögzítik, hogy az ajándékozásra tekintettel az átadott műtárgyakra vonatkozóan jelen ajándékozási megállapodás aláírásának napjával a Megajándékozott tulajdonjogot szerez. Az Ajándékozó kijelenti, hogy harmadik személynek nincs a Megajándékozott tulajdonszerzését és birtokba kerülését kizáró vagy akadályozó joga a műalkotásokra. **A megajándékozott az ajándékot köszönettel elfogadja.**
- 2./ Az 1. pont szerint melléklet műtárgyanként tartalmazza a műtárgyak részletes leírását (megnevezését, készülésének idejét, méretét, értékét).
- 3./ A Felek az ajándék műtárgyankénti értékére vetített teljes értékét– a mellékletben foglaltakkal egyezően – 215.700.000,- Ft-ban, azaz kettőszázötvenöt millió-hétszáz ezer forintban állapítják meg.
- 4./ Ajándékozó tudomásul veszi, hogy az ajándék kezelője a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum (9700 Szombathely, Kisfaludy Sándor utca 9., képviselője: Csapláros Andrea múzeumigazgató) lesz.
- 5./ Az ajándék célja, hogy a művészeti értéket jelentő művek a Megajándékozott fenntartásában működő gyűjteményben állandó kiállítás formájában bemutatásra kerüljenek, valamint tudományos feldolgozáshoz hozzáférhetővé váljanak. A Megajándékozott kötelezettséget vállal arra, hogy a szombathelyi 6357 helyrajzi számú ingatlanon álló, 836 négyzetméteres ún. Éva-malomban a TOP-6.1.4-16-SH1-2017-00004 azonosítójú, „Schrammel Imre életművének méltó helyen történő elhelyezése Szombathelyen” című projektben foglaltak szerint várhatóan 2020. december 31. napjáig önálló belső kiállítási teret alakít ki.
- 6./ A Megajándékozott vállalja továbbá, hogy keresi a lehetőséget új pályázati forrás bevonására annak érdekében, hogy a Képtárat az Iseummal összekötő területen helyszínt tudjon biztosítani az Ajándékozó kültéri alkotásainak kiállítására. A kiállítási területek fenntartásáról a Megajándékozott köteles gondoskodni.
- 7./ A Felek rögzítik, hogy a jelen megállapodás mellékletében szereplő tárgyak Megajándékozott részére történő birtokba adására a kiállítótér elkészülte után, de legkésőbb a használatba vételt követő 15 napon belül a Felek által előzetesen egyeztetett időpontban Budapesten kerül sor, amikor az őrzés és a kiállítás feltételei biztosítottak. A Felek rögzítik, hogy jelen megállapodás aláírásától a birtokba adás napjáig az Ajándékozó felel a megállapodás mellékletében szereplő műalkotások őrzéséért.
- 8./ Amennyiben az Ajándékozó az 7. pont szerinti birtokbaadást megelőzően elhalálozik, úgy a jelen megállapodás mellékletében szereplő tárgyak

- 18./ A Felek megállapodnak abban, hogy az Ajándékozó, vagy megbízottja is jogosult előadás, performansz, beszélgetés szervezésére, amelyhez a helyszínt a Megajándékozott térítésmentesen biztosítja.
- 19./ A Felek megállapodnak abban, hogy az Ajándékozó a későbbiekben további műtárgyak ajándékozásával bővítheti a mellékletben felsorolt alkotások listáját.
- 20./ A Felek rögzítik, hogy a Megajándékozott tulajdonszerzése az illetékekről szóló 1990. évi XCIII. törvény 5. § (1) bekezdés b) pontja alapján személyes illetékmentes. A Megajándékozott kötelezettséget vállal arra, hogy a Nemzeti Adó- és Vámhivatal Vas Megyei Adóigazgatósága Illeték Osztálya felé, továbbá az Emberi Erőforrások Minisztériuma felé történő bejelentési kötelezettségének eleget tesz.
- 21./ Az Ajándékozó és a Törvényes örökös az ajándékozási megállapodás aláírásával nyilatkozik arról, hogy a megállapodás aláírásától számított 30 napon belül közjegyző által ellenjegyzett okiratban vállal kötelezettséget arra, hogy a megállapodás mellékletét képező műtárgylistában szereplő gyűjtemény tekintetében a Törvényes örökös a kötelesrészről leszármazóira is kiterjesztően lemond.
- 22./ A Felek megállapodnak abban, hogy jelen megállapodás mindhárom fél általi lép hatályba.

A Jelen megállapodásban nem szabályozott kérdésekben a Ptk. ajándékozással kapcsolatos szabályai az irányadóak.

A Felek, illetve képviselőik a jelen megállapodást, mint akaratukkal mindenben megegyezőt, jóváhagyólag és saját kezűleg írták alá.

Szombathely, 2019. január 16.

Schrammel Imre
keramikumművész
Ajándékozó

Dr. Puskás Tivadar
polgármester,
Megajándékozott

Schrammel Zoltán Péter
törvényes örökös

Megajándékozott részére történő birtokba adására a haláleset tényét követő 30 napon belül kerül sor. Erre az esetre vonatkozóan az Ajándékozó úgy rendelkezik, hogy a birtokba adás során jelen szerződéssel meghatalmazott 3. személy jár el birtokba adóként. Az Ajándékozó meghatalmazottként jelöli meg a Törvényes örököst, aki jelen szerződés aláírásával a meghatalmazást elfogadja.

- 9./ A Felek megállapodnak abban, hogy a 7. pont szerinti birtokba adás során a műtárgyak Budapestről Szombathelyre történő szállításával kapcsolatos minden költség a Megajándékozottat terheli.
- 10./ A Felek megállapodnak abban, hogy az átadott kiállítási tárgyakról átadaskor jegyzőkönyv készül, amelynek része az átadott kiállítási tárgyak műtárgylistája, amely tartalmazza a műtárgyak részletes leírását, állapotfelmérését, fotóját és értékmeghatározását.
- 11./ A Megajándékozott kötelezettséget vállal arra, hogy az átadott műtárgyakra vonatkozóan - a műtárgylistá alapján - az átadást megelőzően biztosítást köt.
- 12./ A Megajándékozott vállalja a kiállítási installációk, a világítás és a multimédia tervezését, a kiállítás tematikájának kidolgozását, és biztosítja az ehhez szükséges feltételeket.
- 13./ A Megajándékozott kötelezettséget vállal arra, hogy a kiállítással kapcsolatos kötelezettségeit az Ajándékozó, vagy meghatalmazottja közreműködésével valósítja meg.
- 14./ A Megajándékozott vállalja, hogy a kiállítási anyagot egyben tartja, a mindenkori múzeumi törvényeknek megfelelően őrzi, nyilvántartja, kezeli. A tárlatot a Megajándékozott meg nem bontja, de az Ajándékozó és a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum szakembereinek javaslatára a tárlatra helyhiány miatt be nem került műtárgyakból az állandó kiállítás anyagát frissítheti, e műtárgyakat más helyszínen bemutathatja, azokat kiállítás céljára harmadik személynek kölcsönadhatja. A változást a mindenkori múzeumi törvényeknek megfelelően - kiállítási és mozgási naplójában vezetve - nyilvántartja. A műtárgyakban bekövetkező állapotváltozásról, esetleges restaurálási szükségességről Ajándékozót haladéktalanul értesíti.
- 15./ A Megajándékozott jogosult a részére átadott műtárgyakról fénykép-, vagy videofelvételeket készíteni, azokat felhasználni, amelyekért az Ajándékozó díjazásra, ellentételezésre nem tart igényt.
- 16./ A Felek megállapodnak abban, hogy a kiállított tárgyakról készített felvételeket kiadványaikban térítésmentesen szerepeltetik.
- 17./ Ajándékozó vállalja, hogy személyesen vagy általa felkért képviselője révén részt vesz a kiállításhoz kapcsolódó művész-közönségtalálkozón, ott a Megajándékozott meghívására térítésmentesen előadást tart.

MELLÉKLET

MŰTÁRGYLISTA

Schrammel Imre:

<p>1. Furcsa álom, 2004-2006
Samottos agyag
45x26 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft</p> <p>2. Realitás I., 2004-2006
Samottos agyag
45x26 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft</p> <p>3. Realitás II., 2004-2006
Samottos agyag
45x26 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft</p> <p>4. Mulandóság, 2004-2006
Samottos agyag
45x26 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft</p> <p>5. Október, 2004-2006
Samottos agyag
45x26 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft</p> <p>6. Három alakor relief, 1994
Samottos agyag
44x24 cm
Értéke: 1.500.000.- Ft</p> <p>7. Tragédia, 2002
Sómázás kerámia
65x28 cm
Értéke: 2.500.000.- Ft</p> <p>8. Hordalék III., 1985-86
Samottos agyag
38x29 cm
Értéke: 2.500.000.- Ft</p> <p>9. Üledék, 1985
Samottos agyag</p> | <p>51x35 cm
Értéke: 2.500.000.- Ft</p> <p>10. Találkozás
Porcelán
35x29 cm
Értéke: 1.500.000.- Ft</p> <p>11. Iszapkatasztrófa, 2012
Sómázás kerámia
53x32 cm
Értéke: 2.500.000.- Ft</p> <p>12. Csendélet (három gyümölcsös),
2007
Sómázás kerámia
17x29 cm
Értéke: 1.000.000.- Ft</p> <p>13. Napraforgók, 2007
Sómázás kerámia
33x28 cm
Értéke: 1.000.000.- Ft</p> <p>14. Kariatida vázlat (Nemzeti
Színház vázlata)
Bronz
50x29 cm
Értéke: 3.000.000.- Ft</p> <p>15. Tengerfenék, 2017
Sómázás kerámia
31x46 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft</p> <p>16. Crescendo
Raku
15x49x15 cm
Értéke: 1.500.000.- Ft</p> <p>17. Cselló (Nagybátyja kutyája,
tacskó), 1954-55</p> |
|---|--|

- Bronz
23x35x13 cm
Értéke: 3.000.000.- Ft
- 18. Kontraszt, 2012**
Sómázás kerámia
37x20x15 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft
- 19. Pillér átlóve, 2011**
Porcelán
32x12x13 cm
Értéke: 1.500.000.- Ft
- 20. Áthatolás**
Porcelán
26x13x11 cm
Értéke: 1.500.000.- Ft
- 21. Hatszögű pillér, 1985**
Porcelán
25x19x18 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft
- 22. Kiskocka átlóve**
Porcelán
5x5x5 cm
Értéke: 500.000.- Ft
- 23. Nagy samott hasáb (Ravenna díjas), 1984**
Samott
38x26x16 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft
- 24. Porcelán hasáb ütéssel**
Porcelán
36x16x10 cm
Értéke: 1.500.000.- Ft
- 25. Sztélé, 2012**
Sómázás kerámia
44x12x8,5 cm
Értéke: 1.500.000.- Ft
- 26. Kiskacsa, 1956 körül**
Bronz
17x8 cm
Értéke: 800.000.- Ft
- 27. Pompeji lány, 2008**
Raku
12,5x42x19 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft
- 28. Kettős Körös, 2013 (nem készült róla fotó)**
Raku
15x80x19 cm
Értéke: 3.000.000.- Ft
- 29. Győzelem, 2006**
Samottos agyag
43x13x19 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft
- 30. Merengő, 1987**
Raku
36x20x24 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft
- 31. Kocka belövással, 1979**
Porcelán
18x14x14 cm
Értéke: 1.000.000.- Ft
- 32. Átlótt hasáb betűkkel, 1978**
Raku
9x5,5x6 cm
Értéke: 800.000.- Ft
- 33. Deformáció, 1978**
Raku
29x16x9 cm
Értéke: 1.000.000.- Ft
- 34. Árvíz után, 1984**
Sómázás kerámia
45x69 cm
Értéke: 1.500.000.- Ft
- 35. Csuka, 1986**
Raku
9x39x31 cm
Értéke: 1.500.000.- Ft
- 36. A madár árnyéka, 2016**
Hamumázás kerámia
40x33 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft

<p>37. Egy madár emlékére, 2016
Hamumázás kerámia
38x35 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft</p> <p>38. Terrakotta oszlop átlöve
Raku
33x16x12 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft</p> <p>39. Dakszli, 1965
Bronz
6x22,5x5 cm
Értéke: 700.000.- Ft</p> <p>40. Samottos oszlop belövése,
2011
Sómázás kerámia
25x14x14 cm
Értéke: 1.000.000.- Ft</p> <p>41. Három torzó
Kőcserép
28x20x11 cm
Értéke: 1.500.000.- Ft</p> <p>42. Két madár (nem készült róla
fotó, adatok hiányoznak)
Becsült érték: 3.000.000.- Ft</p> <p>43. Keresztelő Szent János fém
tálon
Raku
26x30 cm
Értéke: 1.500.000.- Ft</p> <p>44. Relief
Raku
20x27 cm
Értéke: 1.500.000.- Ft</p> <p>45. Hordalék két nőalakkal
Raku
36x27 cm
Értéke: 1.500.000.- Ft</p> <p>46. Nóri
Sómázás kerámia</p> | <p>32x32 cm
Értéke: 1.500.000.- Ft</p> <p>47. Suttogás
Raku
22x25x42 cm
Értéke: 1.500.000.- Ft</p> <p>48. Ülő torzó, 1987
Raku
31,5x14x14 cm
Értéke: 1.000.000.- Ft</p> <p>49. Tál négy gyümölcscsel
Terrakotta
33x33 cm
Értéke: 1.500.000.- Ft</p> <p>50. Hordalék csukával, 1986
Raku
56x37 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft</p> <p>51. Romantika, 2013
Kőcserép
31x25x22 cm
Értéke: 2.500.000.- Ft</p> <p>52. Barátnők
Kőcserép
36x30x26 cm
Értéke: 2.500.000.- Ft</p> <p>53. Ölelés II., 2012
Sómázás kőcserép
36x20x17 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft</p> <p>54. Tavasz, 2016
Sómázás kerámia
40x25x20 cm
Értéke: 2.500.000.- Ft</p> <p>55. Hevesség
Raku
22x42x20 cm
Értéke: 2.500.000.- Ft</p> <p>56. Vallomás, 2006
Vörös kőcserép</p> |
|--|--|

41,5x22x15 cm
Értéke: 2.500.000.- Ft	51x13 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft
57. Három grácia
Sómázás kerámia
41x16x11 cm
Értéke: 2.500.000.- Ft	67. Pompeji menekülők
Vörös kőcserép
19x85x33 cm
Értéke: 4.000.000.- Ft
58. Szexrabszolgák, 2016
Sómázás kerámia
37x25x21 cm
Értéke: 2.500.000.- Ft	68. Két lány, 1995
Raku
10x38x15 cm
Értéke: 1.500.000.- Ft
59. Áldozat, 2016
Sómázás kerámia
13x60x15 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft	69. Szeretők
Sómázás kerámia
18x44x25 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft
60. Kuporgó, 1997
Samott
19x15x11 cm
Értéke: 1.000.000.- Ft	70. Ajándék Gyurinak
Bronz
46x24x10 cm
Értéke: 1.000.000.- Ft
61. Férfi torzó, 1986
Raku
51x13 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft	71. Diadal, 2008
Sómázás kerámia
42x30x20 cm
Értéke: 2.000.000. Ft
62. Leány torzó, 1986
Raku
50x17x7 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft	72. Rabság, 2008
Samottos kőcserép
61x16x4 cm
Értéke: 2.500.000.- Ft
63. Építmény, 1984
Raku
46x17 cm
Értéke: 1.500.000.- Ft	73. Kis Kariatida II., 1984
Raku
10,5x3x3 cm
Értéke: 800.000.- Ft
64. Egyensúly
Sómázás kerámia
29x12 cm
Értéke: 1.500.000.- Ft	74. Marie-Christine
Bronz
32x25 cm
Értéke: 4.000.000.- Ft
65. Összetartozás, 2006
Kőcserép
35x14x10 cm
Értéke: 1.000.000.- Ft	75. Bohócok
Vörös kőcserép
43x16x15 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft
66. Férfi torzó, 1986
Raku	76. Gabi betegen
Terrakotta

28x19 cm Értéke: 2.000.000.- Ft	63x20x14 cm Értéke: 2.500.000.- Ft
77. Szent Péter hal Samottos kőcserép 32x52 cm Értéke: 2.000.000.- Ft	87. A balassagyarmati relief vázlata, 1986 Beton 38x128 cm Értéke: 2.000.000.- Ft
78. Hordalék Szent Péter hallal Sómázás kerámia 29x49 cm Értéke: 2.000.000.- Ft	88. Állatfej, 1965 Raku 34x42x27 cm Értéke: 800.000.- Ft
79. Hordalék szarkával Sómázás kerámia 30x50 cm Értéke: 2.000.000.- Ft	89. Öreg fej, 1965 körül Samottos kőcserép 40x34x25 cm Értéke: 800.000.- Ft
80. A karvaly halála, 2017 Sómázás kerámia 14x39x23 cm Értéke: 2.000.000.- Ft	90. Zuhatag Samottos kőcserép 33x80x35 cm Értéke: 4.000.000.- Ft
81. Halmaz Sómázás kerámia 13x47x24 cm Értéke: 2.000.000.- Ft	91. Lidérces álom, 2013 Kőcserép 20x24x5 cm Értéke: 1.500.000.- Ft
82. Üledék nőalakkal, 1986 Raku 40x45 cm Értéke: 2.500.000.- Ft	92. Gorilla II., 2012 Kőcserép 18x57x29 cm Értéke: 3.000.000.- Ft
83. Szent Antal megkísértése, 2011 Kőcserép 27x30x30 cm Értéke: 2.500.000.- Ft	93. Árvíz után (macska), 2012 kőcserép 17x70x45 cm Értéke: 3.000.000.- Ft
84. Varjú Samott Átmérő: 62 cm Értéke: 3.000.000.- Ft	94. Szabadságvágy, 2013 Kőcserép 38x30x11 cm Értéke: 1.500.000.- Ft
85. Ülő lány Samottos agyag 25x75x55 cm Értéke: 3.000.000.- Ft	95. Heraklész, 2012 Kőcserép 49,5x23x14 cm Értéke: 2.000.000.- Ft
86. Nővérek Samottos agyag	

<p>96. Karosszékben, 2007 (nem készült róla fotó)
Terrakotta
51x26x25 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft</p> <p>97. Ellentámadás (Duplalövött hasáb), 2012
Sómázás kerámia
29x21x15 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft</p> <p>98. Magda néni, 2001
Bronz
23x21x17 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft</p> <p>99. Nagymama (Schrammel Imre anyósa), 1987
Bronz
24x20x18 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft</p> <p>100. Bika
Sómázás kerámia
26,5x39x12 cm
Értéke: 1.500.000.- Ft</p> <p>101. Közeledés, 2005
Terrakotta
39x33x20 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft</p> <p>102. Minotaurusz és nő
Vörös kőcserép
nincs adat
Értéke: 2.000.000.- Ft</p> <p>103. Pompeji kuporgó
Raku
29x17x16 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft</p> <p>104. Mártír (Előember koponya), 1982
Raku
21x23x17 cm
Értéke: 1.000.000.- Ft</p> | <p>105. Szent Johanna – Jeanne d'Arc (Tóth Ilona emlékére), 2002
Kőcserép
50x55x6 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft</p> <p>106. Hölgykoszorú, 2007
Terrakotta
44x33 cm
Értéke: 2.000.000.- Ft</p> <p>107. 1956, 1985
Porcelán, raku
37x19x23 cm
Értéke: 1.500.000.- Ft</p> <p>108. Nóri
Bronz
40x43x25 cm
Értéke: 4.000.000.- Ft</p> <p>109. Árvíz után, 1984
Kőcserép
45x39 cm
Értéke: 2.5000.000.- Ft</p> <p>110. Pávián
Kőcserép
18x13x7 cm
Értéke: 1.500.000.- Ft</p> <p>111. Marzias (nem készült róla fotó)
Kőcserép
78x15x13 cm
Értéke: 2.500.000.- Ft</p> <p>Teljes érték: 215.700.000,-</p> |
|--|--|

315/2018. (XII.10.) Kgy. sz. határozat

Szombathely Megyei Jogú Város Közgyűlése megtárgyalta a „Javaslat a Schrammel életmű elhelyezésével kapcsolatos döntés meghozatalára” című előterjesztést.

1./ A Közgyűlés megismerte a fejlesztésre vonatkozó engedélyezési szintű terveket, azt elfogadja és felhatalmazza a Polgármestert, hogy a tervdokumentáció engedélyező hatósághoz történő benyújtásáról gondoskodjon.

2./ A Közgyűlés kéri a kiviteli tervek kidolgozását úgy, hogy annak a tervezői költségbeclése a rendelkezésre álló TOP-6.1.4-16-SH1-2017-00004 azonosító számú támogatási szerződésben kivitelezésre rendelkezésre álló fedezetnek megfeleljen.

3./ A Közgyűlés egyetért azzal, hogy a 217/2018. (IX.13.) Kgy. sz. határozattal elfogadott ajándékozási megállapodás legyen 3 oldalú és kerüljön kiegészítésre a művész törvényes örökösével, mint szerződő féllel, továbbá azzal, hogy az ajándékozó és törvényes örököse az ajándékozási megállapodás aláírásával nyilatkozik arról, hogy a megállapodás aláírásától számított 30 napon belül közjegyző által ellenjegyzett okiratban vállal kötelezettséget arra, hogy a megállapodás mellékletét képező, műtárgylistában szereplő gyűjtemény tekintetében az örökös a kötelesrészről lemond. A Közgyűlés felhatalmazza a polgármester a szerződés fenti kiegészítéssel történő aláírására.

Felelős: Dr. Puskás Tivadar polgármester
Illés Károly alpolgármester
Dr. Károlyi Ákos jegyző
(A végrehajtásért felelős:
Lakézi Gábor, a Városüzemeltetési Osztály vezetője
Szakály Szabolcs, a Városfejlesztési Kabinet vezetője
Dr. Bencsics Enikő, az Egészségügyi és Közszolgálati Osztály vezetője)

Határidő: 1./ azonnal
2./ azonnal
3./ azonnal

Kedves ...!

Schrammel Imre, Kossuth-díjas keramikusművész életművéből 111 alkotást ajándékozott szülővárosának, amelyek az egykori Éva-malomban kerülnek elhelyezésre. Az épület átépítését Schrammel Zoltán tervezte, aki a homlokzatra egy „közösségi alkotást” lehetőségét ajánlotta.

A homlokzat téglaburkolata úgy válik darabonként egyedivé, hogy városunk polgárai, vendégei elhelyezik egy-egy nyers téglán kézzel készített képeiket, majd ezek kiégetés után kerülnek a homlokzatra és az épület más részére.

A Szombathelyi Képtár építését a '80-as években téglajegyek vásárlásával segítették, akik magukénak érezték egy nemzetközi viszonylatban is jelentős kulturális központ megalapításának ügyét – ez a gondolat vezérli a mostani akciót is.

Várjuk az eseményre mindazokat, akik szeretnének jelet hagyni, akiknek fontos Szombathely kulturális élete.

Időpont: 2020. augusztus 5. 10:00 - 18:00 (esetleges esőnap augusztus 6.)

Helyszín: Iseum előtti tér

Az esemény első fél órájában rövid műsorral egybekötve Schrammel Imre, dr. Nemény András, Szombathely MJV jelenlegi és dr. Puskás Tivadar, Szombathely MJV korábbi polgármestere k lát el kézzel készített téglát, amely után a szombathelyi polgárok csatlakozását várjuk.

Szeretettel várjuk Önt, kollégáit, családtagjait az eseményen!

22. melléklet

SCHRAMMEL IMRE

a Nemzet Művésze címmel kitüntetett,
Kossuth-díjas és Prima Primissima-díjas
keramikumművész, az MMA rendes tagja,
a Magyar Iparművészeti Főiskola egykori rektora.

Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata
és
a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum
tisztelttel meghívja Önt a

SCHRAMMEL-GYŰJTEMÉNY

megnyitójára
2021. június 26-án 17 órára.

17.00

Köszöntők

Az Emberi Erőforrások Minisztériuma képviselője
Dr. Nemény András polgármester

A Schrammel-gyűjtemény állandó kiállítását megnyitja
Wehner Tibor művészettörténész

Közreműködnek

a Savaria Szimfonikus Zenekar művészei

18.30

Tárlatvezetés az állandó kiállításban

20.00

Könyvbemutató

Kernács Gabriella - Wehner Tibor: Schrammel Imre

Szombathely, Thököly Imre u. 20.

A 484/2020.(XI.10.) Kormányrendelet értelmében a kulturális intézmények kizárólag védettségi igazolvány és személyazonosításra alkalmas dokumentum (személyi igazolvány, útlevél, jogosítvány) felmutatásával látogathatók. Kérjük, hozza magával okmányait!

23. melléklet (Wehner Tibor művészettörténész beszéde a megnyitón, 2021. június 26-án)

A Schrammel Imre-gyűjtemény Szombathelyen

A Schrammel-életmű legfrissebb adaléka egy tanítványi hivatkozás, amely az *Új Művészet* című folyóirat néhány napja megjelent, júniusi számában olvasható. Babos Pálma keramikusművész, az egykori Schrammel-tanítvány állapította meg: „Schrammel Imre volt a mesterem, akinek az anyagközpontúsága nagyon hatott rám. Az azzal való bánást helyezte az oktatás középpontjába, nem az esztétikát vagy az ízlést. Azt mondta, meg kell értenünk az anyagot, mert csak így fogunk tudni együttműködni vele.”

A Babos Pálma-beszélgetéséből kiragadott konkrét hivatkozáshoz hasonló megállapítások százával lennének megidézhetőek a közelmúlt évtizedeinek magyar művészettörténetéből, amelyek nemcsak egy mester művészetpedagógiai elveit, hanem alkotóművészi ars poeticáját is tükröztetik. Az idézetek nagy száma egyúttal azt is tanúsítaná, hogy Szombathely szülötte, Schrammel Imre keramikus-szobrászművész összetett, sokágú, a magyar iparművészetet, pontosabban a magyar kerámiaművészetet, kerámiaszobrászatot gazdagító alkotói, művészetnevelői, művészet-szervezői, művészetképviseleti tevékenysége meghatározó, domináns 20–21. századi jelenség. Viszszatekintve a magunk mögött hagyott évszázad történéseire, úgy vélekedhetünk, hogy a magyar kerámiaművészet időről időre felragyogtat egy-egy vezérlő csillagot alkotói világának égboltozatán: amiként korábban Kovács Margit, Gorka Géza és Gábor István – egészen más ideákat, művészeti eszményeket, alkotói elveket megtestesítvén, mint mesterünk – tevékenysége uralta a művészeti ágazat, e művészi kifejezés, e művészi tökélyre emelt mesterség szféráját, úgy a 20. század utolsó harmadában, és az új évszázad első évtizedeiben a determináns munkásság Schrammel Imréé. Az újíto-kísérletező szellemmel áthatott, a korral együtt lélegző, a kor által felvetett problémákra reflektáló, és újabb és újabb kérdéseket felvető és kételyeket megfogalmazó, e Szombathelynek adományozott műegyüttessel átfogón

reprezentált életmű a tanulmányi idősokkal együtt immár hét évtizedet fog át. Hét, művészeti eseményekben roppant gazdag évtizedet, amelynek történéseit és jellemző jegyeit címszavakba foglalva is csak hosszan-hosszan ecsetelhetnénk. Mert talán onnan kellene felgöngyöltetni a történetet, amikor a kisiskolás Schrammel Imre a természetrajzi szertárban elkezdett állatokat, madarakat preparálni, s a holt állati tetemekeket látzólag újra élettel felruházva egyszerre került közel, nagyon közel a természethez és a formalakításhoz, a plasztikához. Aztán tárgyalnunk kéne az ú. n. ötvenes években zajló, mély tanulságokkal kamatozó főiskolai stúdiumokat, a tanulmányi időszak lezárultával Borsos Miklós Schrammel Imrének szóló meghívását a Magyar Iparművészeti Főiskola tanári karába, amelyhez oktatói fokozatait bejárva, egészen a rektori tiszttségig, ötven éven át hűséges tagja maradt, s így – később majd Budapest mellett Pécsen is – tanítványok százait készíthette fel és indíthatta el a művészpályán. Az életmű fejezeteinek számbavétele során nem feledkezhetünk meg a Magyarországon Schrammel Imre által meghonosított kerámiaművészeti szimpozion-mozgalomról, az alkotótelepi munka anyag- és technikai kísérletekkel oly izgalmassá avatott, viszonylag korlátolatlan alkotólehetőségeinek megnyitásáról, amelyeknek eredményeként 1969 óta hallatlanul mozgalmas, művészeti vívmányokkal kamatozó, friss szemléletű, korszakjelző műegyüttésekkel gyarapodott kerámiaművészetünk. Mindez összekapcsolódott mesterünk művészetszervezői, művészetközvetítői tevékenységével, külföldi szerepvállalásaival – a világ kerámiaművészeti fórumain való fellépéseivel, nemzetközi elismeréseivel, vendég-tanárságaival – és a magyar művészet bekapcsolásával a nemzetközi vérkeringésbe. És akkor még nem szóltunk a hazai, az európai és tengerentúli kiállításainak soráról, a díjakról és az állami elismerésekről, a világ számos táján rangos műgyűjteményekbe került munkákról, a megbízásra készült, épületekhez kötődő – több esetben mostoha sorsú, utóbb lebontott vagy lerombolt – nagy-

szabású monumentális alkotásokról, és nemkülönben a művészeti terület gondjait elemző, a modern kerámiaművészet történezeit követő publikációk, naplók közreadásáról. És nem elemeztük alkotói világát, az egyedi vonásokkal felruházott, anyagkutatásaival és technikai kísérleteinek nómumaival gazdagított, esetenként meghökkentő műformálási metódusokkal és mély értelmű mondanókkal szembesítő kompozícióit, amelyek együttese korszakokra, tematikai csoportokra bomlik, és amelyek a korai hollóházi tárgyaktól a konstruktív alakzatokon, a fegyverrel átlőtt-roncsolt szabályos plasztikákon, a madártetemmaradványok kompozícióin, a mitológiai és bibliai alakok fájdalmasan deformált alakjain át a karneváli, tündöklő színekben játszó mázas porcelánfigurákig, majd a csendélet-plasztikákig és az állatszobrokig ível.

A hatalmas műalkotás-folyam legszebb művei közül – a korábban más gyűjteményekbe került alkotásokon túl – a legjelentősebb, legszebb, egyszerűs mind a munkásságot leginkább jellemző munkák kapnak állandó bemutatóteret a művész szülővárosának eme kollekciójában. Hogy megrajzolódjon a hét évtizedes életmű-ív, hogy kibontakozzanak e mű-világ lényegi jellemzői, fő vonásai. Az alkotások befogadói megközelítéséhez magát a művészt, Schrammel Imrét hívhatjuk segítségül, aki egy 2010-ben első alkalommal közreadott, majd a Magyar Művészeti Akadémia Kiadó által most, e gyűjtemény megnyitása alkalmából megjelentetett új kötetben is, a művész életét és munkásságát áttekintő, Kernács Gabriella által jegyzett beszélgetésben számos alapvető, művészete lényegét megvilágító megjegyzéssel kísérte művészi működését.

Schrammel Imre művészete küzdelmes fogadtatásával kapcsolatban leszögezte: „Ha végig gondolom az egész pályámat, kezdve a főiskolától

Hollóházán keresztül a mai napig, akkor én mindig olyat csináltam, aminek több volt az ellenzője, mint az értője.” Mestersége matériájáról lényeglátó tömörséggel fogalmazta meg: „A föld lent van, és ami lent van, az ahhoz való viszonyunk más.” Alkotói inspirációiról szólt, amikor kijelentette: „Nem kitaláltam a formát, hanem megpróbáltam olyat csinálni, amit az anyag mondott.” S hozzáfűzte: „Az agyag egy élő anyag, és valamikor én is ugyanilyen agyag leszek.”

Minden mű értelmezésében segítségünkre lehet az a Schrammel-tétel amely szerint: „A művészet egyik lehetséges magyarázata a nyomhagyás.” És e nyomhagyás során – utalva az alkotómunka technikai meghatározottságára, a négy őselem nélkülözhetetlen és szükségszerű szerepvállalására – megvallja, hogy: „a legfontosabb dolgokat rábírom a természetre.” A művész munkáját kísérő kétségekről meditatálva mondja ki: „Nagyon sokszor gondoltam arra, hogy ha már az ember ilyen számárságokat csinál, amit művészetnek neveznek – nem tudom, hogy kell-e, de az ember csinálja – akkor valami olyanra lyukadjon ki, ami ha nem egy hitet szolgál, legalább legyen valami értelme.”

És végül talán a legfontosabb értelmezői kulcs abban a Schrammel Imre által megfogalmazott alkotói gondolatban rejlik, amely így szól: „Azt mondom, hogy a repedés szép. Egy olyan keramikusnak, akinek az egész élete azzal telt el, hogy az edény peremének utolsó millimétere is tökéletes, szabályos és kerek, a máz pedig hibátlan legyen, szörnyű lehet, hogy jön egy kelet-európai ürge, és azt mondja, hogy a repedés szép.”

Ez a kelet-európai ürge ezennel megérkezett a repedés-szépségekkel tüntető, nagyszerű gyűjteményével Szombathelyre. Fogadjuk szeretettel.

Wehner Tibor

Állományvédelem

CONSERVATION

A Kőszeg, Jurisics téri ásatás viselettöredékeinek restaurálása

Edőcs Judit

SAVARIA MEGYEI HATÓKÖRŰ VÁROSI MÚZEUM

H-9700 Szombathely, Kisfaludy Sándor utca 9., Hungary

edocs.judit@savariamuseum.hu

Összefoglalás

2009 és 2011 között a kőszegi Jurisics tér rehabilitációja alkalmából történt ásatás során számos viseletmaradvány került elő a belvárosban elhelyezkedő középkori temető feltárt sírjaiból. Az agyagos, máshol kavicsos, laza föld kedvező körülményeket nyújtott a szerves anyag megmaradásához azzal, hogy nem voltak kitéve a károsodást leginkább előidéző nagy nedvesség-ingadozásnak. A feltárt leletek között találunk ruha- és cipőmaradványt, illetve a legnagyobb darabszámú tárgycsoport a párta volt. A cikk a következő sírokban talált szerves leletek megtalálásával, felvételével, restaurálásával és leírásával foglalkozik: 210., 225., 227., 230., 240., 256., 265., 267., 268., 271., 295, illetve két szórvány lelettel, melyek a 140. illetve a 212. rétegből kerültek elő. A leletek restaurálása 2011 és 2013 közt történt.

KULCSSZAVAK: Kőszeg, Szent Katalin templom, Szent Jakab templom, viseletmaradvány, párta, paszomány

Abstract

Restoration of the clothing-remnants of the Jurisics Square excavation in Kőszeg. *Between 2009 and 2011, excavations during the rehabilitation of Jurisics Square in Kőszeg unearthed a number of remains of costumes from the excavated graves of the medieval cemetery in the city centre. The loose, loamy soil, loamy in places and gravelly in others, provided favourable conditions for the preservation of organic material, as they were not exposed to the high moisture fluctuations that are most likely to cause damage. Among the finds excavated were remains of clothing and footwear, and the largest group of objects was the headbands. The article deals with the discovery, recording, restoration and description of organic finds from the following graves: 210, 225, 227, 230, 240, 256, 265, 267, 268, 271, 295, and two scatter finds from layers 140 and 212 respectively. The restoration of the finds took place between 2011 and 2013.*

KEYWORDS: Kőszeg, Church of St. Catherine, Church of St. James, remnant of pieces of clothing, headbands., trimming

Bevezetés

2009 és 2011 között a kőszegi Jurisics tér rehabilitációja alkalmából történt ásatás során számos viseletmaradvány került elő a belvárosi temető feltárt sírjaiból. Az egykori, feltehetően Szent Katalin templomot körülvevő temetőt a 14. és a 18. század között használták, a jelen munkában feldolgozott viseletmaradványokat inkább a temető késői időszakára, a 16–18. századra keltezhajjuk (1. ábra).

Az ásatást Pap Ildikó Katalin a szombathelyi Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum régésze vezette (BENKHAARD *et al.* 2015: 3).

A leletek kiemelését és konzerváló restaurálását szilikát-restaurátorként egyéb más teendőim

mellett végeztem, így csupán a tárgyak megmentésére, mintázatuk feltárására és értelmezésére szorítkoztam minimális vegyszeres beavatkozással, amely lehetővé teszi a további kutatások elvégzését a leletek hiteles rekonstruálására. A munkálatokhoz szakirodalomra (T. BALÁZSY 1997, 1993), valamint E. Nagy Katalin textilrestaurátor művész és Nagy Rebeka textilrestaurátor hallgató szakmai tanácsaira támaszkodtam, akik személyes jelenlétükkel és tapasztalatukkal támogattak.

Ásatási körülmények

Sírmellékletek hallatán a laikus elsősorban kerámia-, illetőleg fémleletekre gondol, és valóban,

1. ábra. Fancz Bálint: Kőszeg város látképe 1746-ból (Kőszegi Városi Múzeum, Könyvtár és Levéltár)

Figure 1. Bálint Fancz: Vista of the town of Kőszeg from 1746 (Town Museum, Library and Archives of the town of Kőszeg)

ezen alapanyagokból készült tárgyak – edények, fegyverek, ékszerek – szinte kivétel nélkül restaurálható állapotban megmaradnak a korábbi történelmi korszakokból is. Nem így a szerves alapanyagú régészeti leletek, amelyek közül a fa-, a bőr- és a textilanyagú tárgyak jóval kisebb számban és törékenyebb állapotban maradnak fent. Természetesen ez sok tényezőtől függ: az alapanyag minősége, bizonyos esetekben anyagvastagsága, a földben töltött idő, a nedvességtartalom és annak változása, a szerves anyagot ért kémiai hatások – pl. a közelben bomló más szerves anyagok, illetve a talaj kémhatása (CRONYN 1992: 91–111).

A Jurisics téri ásatás során talákoztunk erősen agyagos és kavicsos talajtípussal is. A kavicsos föld kedvező körülményeket nyújt a szerves anyag megmaradásához azzal, hogy a rétegekben a víz kevéssé tud megmaradni, így nincs kitéve a károsodást leginkább előidéző nagy nedvesség-ingadozásnak. Ezt a káros nedvesség-ingadozást gátolja meg az agyagot tartalmazó talajtípus is, amely lassítja vagy meggátolja a talajnedvesség elszivárgását, így az állandó vizes közeg a szerves

anyagok (főleg a bőr) megmaradására konzerváló hatással lehet (BAKAYNÉ PERJÉS 2003: 39–50). Érdekes, hogy a talaj kémiai összetétele folytán előfordul, hogy a maradandóbbnak vélt csont szinte nyomtalanul elporlad, míg az öltözet, vagy mellékleteinek szerves anyaga megmarad (KISS 1991: 107–143).

Általában azon a helyen marad meg szerves anyag – a textil, bőr –, ahol valamilyen fémet tartalmazó rátét, dísz, fémfonal található (JÁRÓ 1995: 91, 2009: 25). Ezeknek a színes- illetve nemesfémeknek a korróziója konzerváló hatással bír a szerves anyagokra, így történhet meg az, hogy egy-egy öltözékből csupán a rátét díszítmény marad meg, s ezek mellett – leginkább csak nyomokban – fedezhető fel maga a viselet alapanyaga.

Ugyan a fém maradandóbb anyagnak számít az öltözet alapanyagául szolgáló szerves anyagoknál, mivel azonban ezek a díszítmények, a fémfonal fém alkotórészei csupán tizedmilliméter vastagságúak, ennél fogva sérülékenyek és az oxidáció során hamar elveszítik fémmagjukat. Szerencsére a korrózió az esetek többségében megőrzi az eredeti fém formáját – bár annál jóval törékenyebb

állagú –, viszont a hozzá tapadó szerves anyagokra konzerváló hatással van (TÓTH 2006: 130).

A viseletmaradványok restaurálásának bemutatása/leírása a sírszámok sorrendjében történik.

A viseletmaradványok leírása, restaurálása

Vállfűző

Lelőhely: 210. sír

Leltári szám: K.2020.1.133.

Leírás: A lelet három, párhuzamosan futó, aranyszínű fémfonalakból és ezüstsínű fémlamellából szőtt paszományból áll. A dupla vetüléssel készült íves szélű motívumok 6 mm hosszúak, a lamella 1 mm széles. A paszomány 100

2. ábra. A vállfűző az ásáson eredeti helyzetében, Kőszeg, Jurisics tér, 210. sír (Fénykép: Pap Ildikó Katalin)

Figure 2. The shoulder-corset at the excavation in its original position on the Jurisics Square in Kőszeg, grave 210 (Photo: Ildikó Katalin Pap)

mm után (a középső fonatot mérve) határozott hegyesszögben megtörik, majd 60 mm után újra hegyes szögben tör meg és az eredeti iránnyal párhuzamosan fut tovább. Ez a viselet mellrészen elhelyezkedő dísz. Itt a harmadik sáv beletorkollik a másodikba, innentől csak két sávban fut tovább. Ez a két sáv teljes hosszában (120 mm) egy enyhe, de határozott ívet vesz fel, a váll ívét.

A vállfűző másik része a megtaláláskor a fonák oldalát mutatta, hiszen az eredetileg az öltözet hátoldalát díszítette. Felületén jól láthatóan megmaradtak a réz korróziója által megőrzött öltözet textil maradványai (VÁRFALVI 2012: 37).

A hátoldali részen jól megfigyelhető, hogy nemcsak a váll, de a nyak ívét is felvette a díszítés.

A paszomány rekonstruált méretei: mellrész szélesség 120 mm, magasság 160 mm, hátoldal szélesség 100 mm, magasság 80 mm.

Leletkörülmények, restaurálás: A Szent Jakab templom déli kapujánál egy olyan csontvázas sír tárult fel, melyet nyugat-keleti irányban, a temetkezés teljes jobb oldalát megsemmisítve átvágott egy korábbi közműépítés árka. A megmaradt csontokon a borda magasságában megfigyelt zöldes elszíneződés réztartalmú ötvözet jelenlétére utalt. Hamarosan láthatóvá vált a fémfonalakból szőtt díszítmény, amely néhol párhuzamosan, néhol egymást keresztezve határozott ívekben mutatkozott (2. ábra). A feltárás után egyértelművé vált, hogy a lelet egy vállfűző szegélydíszje lehet, amelynek korrózióval borított réztartalmú fémfonalait találtuk meg.

A szegycsont közelében a felsőruházat összekapcsolására és a bal deréktájon feltehetően a szoknya rögzítésére szolgáló párizsi kapcsok kerültek elő.

A fényképfelvételeken kívül a vállfűzőről 1:1 méretarányú rajz is készült. Gézlapok és oldószeres ragasztó megerősítésével az összepréselődött maradványt kartonlapra fektettük és a közrefogott bordacsontokkal együtt a restaurátorműhelybe szállítottuk (3. ábra).

A fémfonallas díszítményt a csontokról leválasztva (4. ábra) tisztítottuk meg. A fonalak közé beült földes szennyeződés a rögzítés alkalmával beivódott ragasztóanyaggal együtt fixálódott, amelyet később a ragasztóanyag acetonos visszoldásával, mechanikusan bonctű és finom üvegkefe segítségével eltávolítottunk.

3. ábra. A Kőszeg, Jurisics tér, 210. sírban feltárt vállfűző kiemelése után (Fénykép: Pap Ildikó Katalin)

Figure 3. The bodice on the Jurisics Square in Kőszeg, unearthed from grave 210 (Photo: Ildikó Katalin Pap)

4. ábra. A Kőszeg, Jurisics tér, 210. sírban feltárt vállfűző lefejtése a hordozóanyagról

Figure 4. Removing the carrying material from the bodice unearthed from grave 210 on the Jurisics Square in Kőszeg

A tárgy tisztítását Leica zoom 2000 sztereomikroszkóp alatt végeztem. Így nem került el a figyelmet az a néhány tizedmilliméter méretű felület, ahol a fémfonalak felületén nyomokban aranyozás is fellelhető volt.

A fémfonalat nem lehetett fémgig tisztítani, mivel a korrózió következtében annyira vékony

5. ábra. Analógia a dobozi temető leletanyagából – rekonstrukció (TÓTH 2006)

Figure 5. Analogy to the finding from the graveyard in Doboz – reconstruction (TÓTH 2006)

6. ábra. A Kőszeg, Jurisics tér, 210. sírban feltárt vállfűző restaurálás után próbababán

Figure 6. The bodice unearthed in grave 210 on the Jurisics Square in Kőszeg on a manikin

7. ábra. A Kőszeg, Jurisics tér, 225. sírban feltárt gallér díszítményei

Figure 7. Endearments of the collar unearthed in grave 225 on the Jurisics Square in Kőszeg

fémmagja maradt, hogy a tisztítás a tárgy megsemmisülését eredményezhette volna. Ezért a korrozio megtartása és konzerválása mellett döntöttem.

A lelet értelmezésében analógiák (TÓTH 2006: 130; SIPOS 2010: 43) (5. ábra), valamint E. Nagy Katalin volt nagy segítségünkre, hogy nem egy összecukódott lelettel állunk szemben, mint ahogy első ránézésre tűnt, hanem a váz megmaradt felén a ruhaderék elülső és hátulsó részének paszományát láthattuk összehajlódnak.

A tárgyat kartondobozban, savmentes papírba csomagoltuk, de az értelmezés megkönnyítésére próbababán is készültek fotók az eredeti elhelyezkedést imitálva (6. ábra).

Gallér

Lelőhely: 225. sír

Leltári szám: 2020.1.138.

Leírás: A lelet az ásatáson megfigyelt feltárási helyzet alapján feltételezhetően egy gallér lehetett. Mintája ez idáig ismeretlen a szakirodalomból. Két díszítőelem váltakozva adja a díszítményt: a szélső motívum egy 35 mm hosszú, 15 mm széles, egymáshoz kapcsolódó dupla félkörívet mintázó, barokkos ívű elem, mely rugószerűen feltekert fémfonalakkal körbetekert vastagabb drótból készült. Szélei csigavonalban végződnek, melyekben egy-egy világoskék gyöngyszem helyezkedik el. Sajnos az öt megmaradt mintaelemről gyöngyszemet már csak egyetlen egy tartalmaz. A motívumok nagyjából 20 mm-re helyezkednek el egymástól, közöttük aprólékos megmunkálású kis kerubfejeket ábrázoló sárgaréz színű préselt veretek foglalnak helyet (7, 8. ábra). Fülükön – mely egyben szárnyat is mintáz – apró lyuk látható, mely a ruhára való felvarrást biztosította. A kis veretek átmérője 10–12 mm. Csak 3 darab került elő (négynek volna hely az öt félköríves minta között).

A fent leírt díszítmények eredetileg egy mintegy 280–300 mm hosszú, 34 cm széles, – a lenyomat alapján feltételezhetően – bőrből készült hordozón helyezkedtek el.

Leletkörülmények, restaurálás: A Szent Jakab templom déli kapujánál feltárt gyermeksírból az állkapocs mellett határozott sötétbarna elszíneződés mutatkozott, mely szerves anyag, például marhabőr jelenlétére utalhat (9. ábra). Formája és elhelyezkedése alapján gallérnak, nyakpántnak tűnt. Ezen a felületen dupla félköríves fémfonal, fémdrótos, gyöngyös és kerubfejes díszek, valamint elszórtan vas gombostűk voltak. A koponya felvétele után láthatóan alatta folytatódott ez a bőrnek látszó felület, amely ugyan pontosan körülhatárolható volt, azonban teljesen elbomlott. A rajta talált díszítményeket az egymáshoz való helyzetük megtartása céljából gézlapokra Paraloid B72 műgyantával felragasztottam és a leletek kibontását a restaurátorműhelyben folytattam.

A Paraloid B72 műgyantával leragasztott, földdel szennyezett részeket acetonos visszaoldást követően mechanikusan tisztítottam. A tárgya-

8. ábra. A Kőszeg, Jurisics tér, 225. sírban feltárt gallér kerubfej díszítménye

Figure 8. The cherub endearment of the collar unearthed in grave 225 on the Jurisics Square in Kőszeg

9. ábra. Gallér nyoma a koponya körül, Kőszeg, Jurisics tér, 225. sír (Fénykép: Pap Ildikó Katalin)

Figure 9. Collar-trace around the skull, Jurisics Square in Kőszeg, grave 225 (Photo: Ildikó Katalin Pap)

kat óvatos vegyszeres tisztításnak is alávettem Selecton B2 komplexképző 10%-os oldatában. Ezután desztillált vizes öblítést alkalmaztam. Végül a különálló díszítményeket az eredeti sorrendnek megfelelően, pamutvászon alapra varrtam fel.

Gyöngyös párta

Lelőhely: 227. sír

Leltári szám: K.2020.1.37. és 38.

Leírás: A 15 mm széles, mintegy 230 mm hosszú pártaszalag mindkét vége hiányzik. Az egyetlen épen megmaradt, körülbelül 43 mm hosszú motívum két végén az ellenkező irányba tekeredő csigavonal egy-egy csillag alakzatot formázó rugószerűen feltekert fémfonallal körülvett, 3–4 mm átmérőjű világoskék gyöngyszemet ölel körül. A kettő között átlós irányban borsóhéjszerűen kettéváló fémfonal 5 darabból álló apró

szemű gyöngysort fog közre, melynek két oldalát egy-egy rugószerűen feltekert fémfonallal körbevett zöld színű gyöngy díszíti. A további gyöngyszemek helyzetéből kikövetkeztetett minta szerint a megmaradt motívum egyik oldalán egyet, másik oldalán még kettőt lehetett rekonstruálni, amelyek felváltva ellenkező irányba mutatnak, illetve tekerednek. A motívumokat egy-egy, rugószerűen feltekert fémfonallal körbevett gránátkövecske választja el, ezeket átlósan két-két, összesen tehát 8 db sötétkék gyöngy emeli ki. Érdekes még, hogy az átlóban („borsóhéjban”) elhelyezkedő gyöngysor szemeinek színe teljesen esetleges. Van, amelyik kizárólag fehér gyöngyökből áll, van, amelyikben a fehérek mellett 2, illetve 3 világos- vagy sötétkék gyöngyszem is található.

Leletkörülmények, restaurálás: A Kincs Apát köz nyugati részén nyitott szelvény keleti metszetalában jelentkezett egy zöldes elszíneződés, amely rábontva szórvány pártás koponyának bizonyult. A koponyán korrodált fémfonalak és gyöngyök tűntek elő, melyeket láthatóan már csak a ráakódott föld rögzített az eredeti helyére. Így a koponyát körbeásva, gézzel körbetekerve az eredeti állapotában, *in situ* szállítottuk a restaurátorműhelybe.

A mintázat a bolygatás miatt csupán egyetlen, körülbelül 50 mm hosszú motívum esetében maradt érintetlen, így ennek alapján lehetett az elmozdult gyöngyök, fémfonalak eredeti helyét rekonstruálni, amelyet egy rekonstrukciós rajzon tettem meg. A tárgyat a megtalálás helyzetében konzerváltam.

A tisztítás során kiderült, hogy az eredeti pártalap teljesen megsemmisült. Ráadásul a párta díszítménye olyannyira gyenge megtartású, hogy nem választható le a koponyacsonttól, önállóan nem kezelhető. A tisztítás során a párta egységesen szürke színt mutató üvegyöngyeit egyenként eltávolítottam és Selecton B2 komplexképző 10%-os oldatában megtisztítottam a ráakódott kalciumos szennyeződéstől, így a gyöngyszemek visszakapták eredeti sötétkék, világoskék, hófehér színüket. A pártát mikroszkóp alatt végzett mechanikus tisztítás után a hozzá tartozó koponyával és a belsejébe került földmaggal együtt Paraloid

10. ábra. Gyöngyös párta *in situ* helyzetében a koponyán, Kőszeg, Jurisics tér, 227. sír

Figure 10. Pearl-decorated headband in an *in situ* position, Jurisics Square in Kőszeg, grave 227

B72 10%-os töménységű acetonos oldatával konzerváltam (10. ábra). Végül a koponyára rögzített tárgy 230 × 250 mm-es, 110 mm magas rétegelt lemezből készült dobozba került üvegtetővel, hogy bármikor bemutatható legyen. A feltehetőleg 6–8 éves kislány agykoponyája egészen elvékonyodva és töredékesen nyúlik az arckoponya és a párta mögé, a csontváz méretéhez viszonyítva a vártnál jóval nagyobb méretű. A régész és a restaurátorok véleménye szerint a gyermeknél vízfejűség (*hydrocephalia*) feltételezhető.

Gránátköves szalagpárta

Lelőhely: 230. sír

Leltári szám: K.2020.1.165.

Leírás: Keskeny, egy sorba rendezett, fehér üvegyöngyökkel és gránátkövekkel díszített szalagpárta, amelyet dupla fémfonalból készített

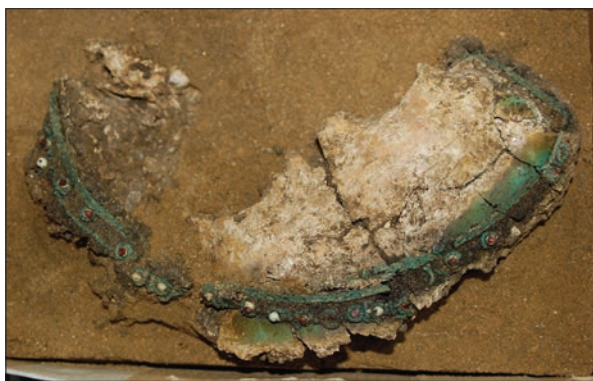
hármass fonat keretű. A mintegy 5 mm átmérőjű, nagyon vékony falú, kétoldalt kiszélesedő szájban végződő üvegyöngyöket és a hasonló méretű, kilyukasztott gipszszzerű masszába ágyazott, laposra csiszolt vörös gránátkövecskéket a pártaalapra felvarrták, majd mindegyiket ugyanolyan, rugószerűen feltekert fémfonalból készített koszorúval övezték. Néhol a korrózió átütő arany színű foltok voltak megfigyelhetők.

Méretetek: A párta eredeti hossza. 400 mm lehetett, a megtaláláskor sajnos egyik vége sem volt ép. Szélessége 18 mm, melyből a fonott széldísz 3-3 mm, a gyöngyök átmérője 9–10 mm, melyet rugószerűen feltekert „fémfonalkoszorú” ölel körbe. A gyöngyszemek váltakozva, egy piros, egy fehér, körülbelül 12 mm-enként szorosan egymást követve sorakoznak, bár egy eltérés is megfigyelhető, itt két fehér gyöngyszem szomszédos. Ilyen jellegű szabálytalanság más pártáknál is gyakori (EDŐCS 2004: 359).

11. ábra. Gránátköves szalagpárta a megtalálásakor, Kőszeg, Jurisics tér, 230. sír (Fénykép: Pap Ildikó Katalin)

Figure 11. Ribbon shape headband with granite stones at the time of finding, Jurisics Square in Kőszeg, grave 230 (Photo: Ildikó Katalin Pap)

12. ábra. A Kőszeg, Jurisics tér, 230. sírban feltárt Szalagpárta a koponyacsontokra konzerválva

Figure 12. The ribbon shape headband unearthed in grave 230 on the Jurisics Square in Kőszeg, conserved onto skull-bones

Leletkörülmények, restaurálás: A Szent Jakab templom déli kapujánál a 230. sír lábszárcsontjain másodlagos, bolygatott helyzetben egy szintén bolygatott sírból származó pártás koponya került elő (11. ábra). Mivel a koponyacsontok hiányosak és töröttek voltak, tartószerepüket nem tudták betölteni, a pártát a meglévő csontokkal együtt eredeti helyzetüket megtartva, *in situ* emeltük ki, majd a restaurátorműhelybe szállítva kezdődött meg a lelet kibontása. Annyi azonban már akkor látható volt, hogy a párta egyik fele

a koponyáról lecsúszva „lóg”, csupán az agyagos föld tartja.

A kibontás során bizonyosságot nyert, hogy a keskeny szalagpárta alapja már lebomlott, a gyöngyszemeket csupán a közékjük préselődött föld és a töredékes koponyacsontok tartják össze, így nem mozdíthatók ki megtalálási helyzetükből.

A tisztítást addig végeztem, amíg minden díszítmény jól láthatóvá vált, de stabilan eredeti helyzetében maradt (12. ábra). A párta konzerválásához 10%-os Paraloidos átítatásra volt szükség.

Rezgőtű és hímzésmaradványok

Lelőhely: 240. sír

Leltári szám: K.2020.1.1. (rezgőtű) és K.2020.1.63. (textilmaradványok)

Leírás: A rezgőtű ezüstsínű fémlemezéből kivágott, tüskében végződő, levélből kinyúló indaszerűen kunkorodó keskeny fémlemezéből, valamint ezek mellett elhelyezkedő, kerek virágokból áll. Az alsó levélen egy gránátkövekből álló virág található, melyen a hat bordó szírom közepén egy aranszínű csillag áll. Magassága 100 mm.

Leletkörülmények, restaurálás: A Kincs Apát köznyugati részén nyitott szelvényben egy sír fejrésze került elő. A koponya homlokrészén mintegy 200 mm hosszan viselet maradványai mutatkoztak: rózsaszínűre színeződött (tapasztalataink szerint ezüsttartalmú) fémfonals hímzéstöredékek voltak láthatóak egy körülbelül 40 mm hosszú bronz gombostű és egyéb apró bronztöredékek mellett (13. ábra). A kibontásuk a helyszínen nem volt kivitelezhető, ezért *in situ* csomagban került a restaurátorműhelybe a lelet, s ott történt meg a kibontása. A viselet díszítményei között először egy zöldre korrodálódott tárgyra lettünk figyelmesek. A földes szennyeződés mechanikus eltávolítása után a jó megtartású leletet vegyszeres tisztításnak vettem alá. Selecton B2 10%-os oldatában többszöri oldatváltást és mechanikus tisztogatást követően ragyogó, ezüstös színben csillogó ékszer tűnt elő (14. ábra). Előkerülési helyzete és párhuzamai alapján a tárgy egy rezgőtű lehet, amely valószínűleg egy férfi fejfedőjének homlokrészét díszítette.¹

¹ Pap Ildikó Katalin szóbeli közlése.

13. ábra. A Kőszeg, Jurisics tér, 240. sírban feltárt rezgő a fejedő megmaradt fémfonalas díszítményeivel restaurálás előtt
Figure 13. The headgear decorating brooch (pin) (rezgőtű) and the remains of the headgear's metal-thread embroidery unearthed from grave 240 on the Jurisics Square in Kőszeg before the restoration

14. ábra. A Kőszeg, Jurisics tér, 240. sírban feltárt rezgőtű restaurálás után
Figure 14. The headgear decorating brooch (pin) (rezgőtű) unearthed in the grave 240 on the Jurisics Square in Kőszeg after the restoration

A rezgőtűt körülvevő hímzés motívumaira sajnos az erősen erodálódott leleten nem lehet következtetni, de mennyiségéből látható, hogy a textil eredetileg gazdag hímzéssel volt díszítve. Tisztítását Nagy Rebeka végezte. A töredékeket fóliával bevont Hungarocell lapra fektetve, az elmozdulást melléjük tűzött gombostűkkel akadályozva történt a leletből a föld maradványainak kiáztatása, majd szárítása.

A leletet merev savmentes kartonra rögzítve polietilén fóliába csomagoltuk.

Párta

Lelőhely: 256. sír

Leltári szám: K.2020.1.81.

Leírás: Duplán fogott fémfonalból hármassal készített, szalaggal keretelt párta. A közepén több fémfonalból kialakított sokszögű geometrikus rácsrendszer, melynek minden második középső négyszögében átlós irányban három, fekete-fehér-fekete, 2–3 mm-es gyöngyszem található. A párta mindkét végén szabályos félkörívben záródik.

A párta hossza: 400 mm, szélessége: 20 mm, magassága 8–9 mm. A gyöngyök távolsága: 20 mm. Egy 5 mm szélességű rézpánt – mely a koponyán, a homlok felett került elő és teljes hosszában végighúzódik a párta mellett – feltételezhetően a párta merevítésére szolgált.

Leletkörülmények, restaurálás: A Kincs Apát közben feltárt bolygatott sírban az erősen agya-

15. ábra. Fémfonalas párta a megtalálás és kibontás után az ásatáson, Kőszeg, Jurisics tér, 256. sír (Fénykép: Pap Ildikó Katalin)
Figure 15. Headband with metal-threads after its finding and unearthing at the excavation on the Jurisics Square in Kőszeg, grave 256 (Photo: Ildikó Katalin Pap)

gos, kavicsos föld a mésztartalom kimosódásával a sír csontvázát nagymértékben meggyengítette, így a bolygatott csontváz és a párta szempontjából fontos koponyacsont nagy része csupán egy megfoghatatlan, képlékeny masszaként maradt fent. Egyedül a fogazat és az alsó állkapocs csúcsa maradt meg eredeti formájában. A koponya homloki részén először csupán egy pár milliméter széles zöld színűre korrodálódott pánt tűnt elő, majd a bal szemgödörbe csúsztva és onnan a bal fül irányába elnyúlva vált láthatóvá a síkból kiemelkedő apró üveggyöngyökkel és flitterekkel díszített fonatos párta egy viszonylagosan épen maradt részlete (15. ábra).

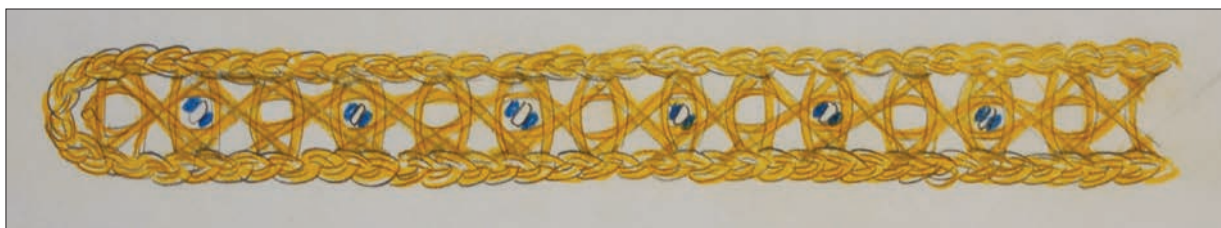
A lecsúszott és töredékes merevítő pántot Paraloiddal gézlapokra ragasztva emeltem ki, a párta-részletet jó megtartása miatt szerencsére nem kellett ragasztással megerősíteni, óvatosan kiemelve mullpólyába csomagolva lehetett szállítani. A koponyacsontok alatt várakozásunknak megfelelően teljes hosszában megtaláltuk a párta többi részét is, színoldalával lefelé, valamint bizonyosságot nyert az a feltételezés, hogy a homloki részen egymástól elcsúszott állapotában megtalált pánt és párta összetartozott, méghozzá a pánt eredetileg a párta felső széléhez rögzítve szolgálhatta a merevítést. Ez jól kivehető volt a párta belső oldalán, ahonnan a párta alapjául szolgáló egyéb szerves anyagok szinte maradéktalanul eltűntek. A párta belső oldalára préselődve egy kisebb, vászonkötésű textil-töredéket is megőrzött a rézkorrózió. Ez a része sajnos nem volt a homlokon találhatóhoz hasonlóan jó megtartású, ezért a kiemeléséhez szükséges volt a gézzel és ragasztóval történő megerősítés.

A felvétel után a koponya környékét tovább bontva az áll alatt további rézkorrózió nyomára lettünk figyelmesek. Az 50 × 50 mm-es töredék sűrű, kusza fémfonalas szövetek eredeti funkciója egyelőre nem ismert.

A koponya jobb oldalán, a jobb fül közelében erős sötétbarna elszíneződés elbomlott szerves anyag nyomát mutatta, rajta deformált párizsi kapocs női része.

A pártát a restaurátorműhelybe szállítva mikroszkóp alatt tisztítottam meg a fonalak közé rakódott földes szennyeződéstől. A leragasztott rész tisztításához acetont használtam. Ezen a pártán – töredékes volta miatt – megtartottam a géz alátámasztást, ezzel együtt csomagoltuk.

A restaurálás után a tárgyról rekonstrukciós rajz készült a mintázat könnyebb értelmezhetőségének érdekében (16. ábra).

16. ábra. A Kőszeg, Jurisics tér, 256. sírban feltárt párta rekonstrukciós rajza

Figure 16. The reconstruction drawing of the headband unearthed in grave 256 on the Jurisics Square in Kőszeg

Párta

Lelőhely: 265. sír

Leltári szám: K.2020.1.90.

Leírás: A díszítmény alapját ötször ismétlődő díszítőelem adja, mely hat gránátköszziromból álló virágforma, aminek középpontját a beagyazó gipsztartalmú masszába nyomott, majd aranyfüsttel bevont ötágú csillag ékíti. (A korábban leírt rezgőtű közepén található gránátköves virággal gyakorlatilag azonos kialakítású.) A virágszirmok kialakításához felhasznált gránátkövecskék enyhén háromszög formájúak, felületük laposra csiszolt. A virágokat jobbról és balról, illetve alulról és felülről is egy-egy gömb alakú fehér gyöngyszem veszi körül kereszt alakban. A motívumokat a párta hosszában egy-egy, a szirmoknál valamivel nagyobb, szintén gipszes masszába ágyazott gránátkő választja el. Minden egyes motívumot egészen vékony, rugószerűen feltekert fémfonalból készített keretelés hangsúlyoz. A beagyazó massa mindegyikén lyuk van a pártaalapra való felvarrás céljából.

A pártát csipkeszerű szegély keretezi, amely egy egyenesen futó fémfonalhoz kapcsolódó félkörívekből áll.

Méretei: meglévő hossza 260 mm (egyik vége nincs meg), szélessége: 25 mm, magassága 10 mm.

A virágok (középvonaltól középvonalig) egymástól mért távolsága 48 mm.

Leletkörülmények, restaurálás: A Kincs Apát közben nyitott szelvényben előkerült koporsós sír fejrésze. A legreménykeltőbb leletet fedeztük fel, a megtalálási körülményeit, mintázatát, de legfőképpen az állapotát tekintve.

Egy leváló földréteg alól gyönyörű részletek tűntek elő: aranycsillagos közepű, gránátkövekből kirakott virág, fehér gyöngyszemek szabályos sorban, apró karéjos, csipkeszerűen áttört szegély (17. ábra). Szerencsénkre a koponya, bár repedezett volt, jó megtartásúnak bizonyult, ráadásul a lelet pozíciója kedvező volt, megfelelő megtámasztást adott a homloki részen lazán elhelyezkedő leletnek. A gyöngyszemek helyzetének biztosítására szükséges volt a felület rögzítése 20%-os Paraloid B72 acetonos oldatával. A koponyatetőn a föld nedvessége egy bronz hajcsatot is az eredeti helyzetében őrzött meg. Végül a leletet és az azokat tartó koponyacsontokat mullpólyával körbetekertük és kiemeltük.

A színoldali leragasztás biztosította, hogy a gyöngyszemek eredeti helyzetükben maradjanak, így a munka a lelet „hátdaláról” indult. Először a belső oldalról támasztékot biztosító géz és a koponyatöredékek távolítottuk el. Ezáltal nemcsak a pártagyöngyök hozzáférhetősége, meg-

17. ábra. Gránátköves párta a megtalálás pillanatában, Kőszeg, Jurisics tér, 265. sír (Fénykép: Pap Ildikó Katalin)

Figure 17. Headband with garnets at the moment of its finding on the Jurisics Square in Kőszeg, grave 265 (Photo: Ildikó Katalin Pap)

18. ábra. A Kőszeg, Jurisics tér, 265. sírban feltárt párta részlete
Figure 18. Details of the headband found in grave 265 on the Jurisics Square in Kőszeg

tisztítása vált könnyebbé, hanem számos újabb információt nyertünk. A rézkorrózió megőrizte a textil pártaalap nyomait: két különböző textúrájú (különböző szálvastagságú és szövésű), valószínűleg növényi alapú szerves

anyagot. A párta merevítésére szolgáló erősebb kerget, háncsot vagy más anyagot nem találtunk.

Ezután a párta hátoldalát tisztítottuk meg. A tisztítás után különleges díszítmény vált láthatóvá: az áttetsző gránátkövek hátoldalára aranyfóliát illesztettek, amely a fény visszaverésével tündöklőbb színezetet kölcsönzött a féldrágakőnek. A díszítmény egyik végében egy, a párta rögzítésére szolgáló tűt is dokumentálni tudtunk. A hátoldali tisztítás végeztével újból meg kellett erősítenünk a pártaalapot nélkülöző díszítményt a hátoldalról, amely japánpapírral történt. Miután a gyöngyszemek ismét stabil alapot kaptak, el lehetett távolítani a színoldali ideiglenes rögzítést. A színoldali tisztítás a hátoldalihoz hasonlóan csupán mechanikus szennyeződés eltávolítást jelentett. Vegyszeres tisztítást a szilikát-díszítmény nem igényelt, a fémfonalak korróziós termékét pedig a valószínűsíthetően nagyon csekély megmaradt fémtartalmuk miatt kockázatos lett volna eltávolítani (18. ábra).

Mivel a pártaalap textíliája pontosan nem ismert, a majdnem hiánytalanul megmaradt gyöngyszemeket japánpapírra rögzítve konzerváltam és csomagoltam, meghagyva minden információt a jövőbeni kutatások számára.

19. ábra. Előkészület a fémfonalas viseletmaradvány *in situ* felvételéhez, Kőszeg, Jurisics tér, 267. sír
Figure 19. Preparing for the *in situ* taking up of the metal-striped clothing-remnant, Jurisics Square in Kőszeg, grave 267

² E. Nagy Katalin meghatározása alapján.

Vert csipkemaradvány

Lelőhely: 267. sír

Leltári szám: K.2020.1.97.1.

Leírás: Genovai típusú,² fémfonalból vert csipkemaradvány. Mintája töredékessége miatt nem rekonstruálható. A csipke mellett, feltételezhetően a viseleti elem szegését szolgáló, fonott fémfonalas szalagot is feltártunk (19. ábra).

Méretük: a konzervált maradvány 161 × 33 mm.

Leletkörülmények, restaurálás: A Kincs Apát közben nyitott szelvény keleti felén került elő egy női sír, amelynek a koponyától a gerincoszlop alhasi részéig tartó szakasza esett a szelvénybe. A sír bontásakor a karcsontokon végighúzódnó, ezüstszínű fémfonallal sűrűn átszótt felsőruházat maradványai kerültek elő. Rövid ideig eredeti színében tündökölt a többszáz éves lelet, majd néhány másodperc alatt elmúlt a káprázat. Valójában csak az ezüst korróziójának színe változott meg a levegő oxigéntartalmának hatására: a fényes ezüstfehérből fokozatosan rózsaszínné, majd lilává és végül feketévé sötétedett a viselet maradványa. Mintegy tenyérnyi méretű töredék került elő a bolygatott sírból, melyben az elhunyt csontvá-

zából csak a felsőteste maradt meg, ennek is jobb oldala szinte teljesen megsemmisült.

A lelet érzékenysége és előreláthatóan hosszadalmasra tervezhető restaurálása szükségessé tette a lelet *in situ* kiemelését (20, 21. ábra). A restaurátorműhelybe nagy rajztáblán beérkezett tárgy további kibontása itt történt meg. Ebben a munkában nagy segítségemre volt a Kőszegi Városi Múzeum textilrestaurátora, Kun Gabriella.

20. ábra. Az *in situ* kiemelt tárgy, Kőszeg, Jurisics tér, 267. sír
Figure 20. The *in situ* excavated object on the Jurisics Square in Kőszeg, grave 267

21. ábra. A csontokon megőrződött csipkeszerű viselet, Kőszeg, Jurisics tér, 267. sír

Figure 21. The preserved lace-like piece of clothing on the Jurisics Square in Kőszeg, grave 267

22. ábra. A Kőszeg, Jurisics tér, 267. sírban feltárt konzervált lelet

Figure 22. The conserved finding unearthed in grave 267 on the Jurisics Square in Kőszeg

A lelet teljes megtisztítása után a földkockáról egyben emeltük le a viselet összefüggő maradványát. A csipkés ruhamaradvány az egyik alkarcsont alatt, ahhoz hozzápréselődve folytatódott, ezért a csonttal együtt emeltük ki és csomagoltuk. A sírból ezen kívül előkerült az öltözetet díszítő, ezüstszerű fémfonalból készült paszomány is.

A leleteket csupán a földes szennyeződéstől megtisztítva, a legújabb restaurátori ajánlások szerint vegyszermentesen csomagolva készítettem elő a további kutatásra (22. ábra).

Posztótöredék és hímzett gallérdísz

Lelőhely: 268. sír

Leltári szám: K.2020.1.102., K.2020.1.103., K.2020.1.104.

A posztótöredék leírása: A két nagyobb és négy kisebb töredékből álló maradvány feltételezhetően posztóból készült ruhadarab része lehet. Az élénk világosbarna, szabad szemmel is bolyhos felületű textiltöredékek szövött alapja csak mik-

roszkóp alatt vált láthatóvá, az alapanyagból vett minta polarizációs mikroszkópos képe a gyapjú jellegzetes mintázatát mutatta.

A nagyobb töredékek méretei: 60 × 270, illetve 65 × 150 mm.

A hímzés leírása: Feltételezhetően állógalléros ing díszítményei lehettek az ezüstoffonallal, laposöltéssel hímzett apró levélmotívumok, melyeket hullámzó indák kötnek össze. A kis körformájú levélmotívumok átmérője egységesen 5 mm. Elhelyezkedésük szerint néhol egészen szorosan néhol 6–8-mm távolságra vannak egymástól. Az általunk megmentetett töredékek összesen tényleg felületet tesznek ki (23, 24. ábra). A hímzés elhelyezkedése és alakja alapján feltételezhetően állógallér díszje lehetett. Ugyanilyen hímzésmaradványokat tártunk fel – nagyon töredékesen – a csukló környékén is. A megjelenő azonos díszítmények, az analógiák, valamint a hímzés finomsága alapján feltételezhetően, összetartoztak, egy ing részei lehettek.

Leletkörülmények, restaurálás: A Kincs Apát közben rossz megtartású temetkezés került elő.

23. ábra. Hímzés fémfonalainak megtalálási pillanata az ásatáson, Kőszeg, Jurisics tér, 268. sír

Figure 23. The moment of finding the metal-thread embroidery at the excavation on the Jurisics Square in Kőszeg, grave 268

24. ábra. A Kőszeg, Jurisics tér, 268. sírban feltárt hímzés egy részlete

Figure 24. A detail of the embroidery unearthed in grave 268 on the Jurisics Square in Kőszeg

25. ábra. A Kőszeg, Jurisics tér, 268. sírban feltárt posztó viselet mikroszkopikus részlete

Figure 25. Microscopic detail of the baize clothing unearthed in the grave 268 on the Jurisics Square in Kőszeg

A közvetlenül a sárga kavicsos altalajon található sír csontanyagát felemésztette a talaj. A koponya csontjai a fogak kivételével teljesen elporladtak. A viselet szerves anyagára azonban konzerváló hatással lehetett a talajvizet elnyelő kavicsréteg, ezért olyan szövetmaradványok őrződtek meg, amelyeket más sírban ezen a lelőhelyen eddig nem

fedeztünk fel (BAKAYNÉ PERJÉS & BÓCZNÉ ÚJVÁRI 1991: 368). Nagy mennyiségű szerves anyagra utalt a sír közepén látható erős, sötétbarna elszíneződés. Ebből a foltból tűnt ki őzbarna színével és bolyhos textúrájával több nagyobb felület, melynek egyike formájára nézve cipőtálpához vagy tarsolyhoz hasonlított, elhelyezkedése okán azon-

ban az első lehetőséget kizárhatjuk. A hiányos és bolygatott csontváz sajnos nem adott támpontot a viselet meghatározásához, így bizonyossággal csak annyit állíthatunk, hogy mikroszkópos vizsgálat eredményképpen posztóból készült viseleti elem (25. ábra) töredékei lehettek. A sír közepe táján megmaradt koporsódeszka maradványok alatt, azokhoz tapadva hímzés töredékeit fedezhettük fel a fakorhadékok felemelésekor. A látvány a 267. sír ezüstleletéhez hasonlóan kérészetű volt, az élénk rózsaszín ezüstkorrózió egyre sötétebb árnyalatúvá, végül szürkésfeketévé alakult. A hímzés egyedi mintázata azonban ezután is jól látható maradt. A koporsódeszkára konzerválódva vegyszeres kezelés nélkül csomagoltuk.

Kontydíszek

Lelőhely: 271. sír

Leltári szám: K.2020.1.109. (kontydísz) és K.20201.110. (bronzdíszek)

Leírás: A lelet két külön darab, egyenként 3-3 db spirálisan feltekert a rézkorrózió által egymáshoz ragadt elemből, valamint egy körülbelül 3 cm hosszú préselt díszből áll. Eredeti rögzítésük, alapjuk nem volt dokumentálható, csak nagyon kis méretű textilmaradványok – valójában inkább csak lenyomatok – voltak a fémek körüli korrózióban.

Leletkörülmények, restaurálás: A Kincs Apát közben nyitott szelvényben szórvány koponyatető felszedésekor a csontok alatt talált zöldes elszíneződés réztartalmú leletre utalt. A fejtetőn féltényérnyi területen feltűnően sok haj maradt meg, szálkás, zöldes állapotban, egy része a koponyára préselődve, egy része a sáros földre tapadva. Ennek a földnek a rögzítésében 3-3, egymáshoz simuló, spirálisan feltekercselt drótból készült csövecskét találtunk, melyek korróziója konzerválhatta a foltban megtalált haját. A fémspirálok gyenge megtartásuk, erősen korrodált anyaguk miatt nagyon sérülékenyek voltak (26. ábra). Valamivel lejjebb, a koponya hátfalára tapadva aprólékos kidolgozású, kisméretű, préselt veretre lettünk figyelmesek (27. ábra). A koponyáról történt leválasztás után a lelet hátoldalán vékony textília

és szintén haj volt látható, amelyet a rézkorrózió őrzött meg. Mivel máshol nem találtunk textilre utaló jelet, így feltételezhető, hogy esetleg vékony hajhálót rögzíthettek a hajhoz a fém tárggyal. A leleteket Nagy Rebeka restaurálta.

26. ábra. Spirálos kontydísz az ásatáson kiemelés után, Kőszeg, Jurisics tér, 271. sír (Fénykép: Pap Ildikó Katalin)

Figure 26. Spiral-bun at the excavation after the unearthing on the Jurisics Square in Kőszeg, grave 271 (Photo: Ildikó Katalin Pap)

27. ábra. Veretes kontydísz a megtaláláskor, Kőszeg, Jurisics tér, 271. sír (Fénykép: Pap Ildikó Katalin)

Figure 27. The pressed metal decoration element of the headdress at the time of its finding on the Jurisics Square in Kőszeg, grave 271 (Photo: Ildikó Katalin Pap)

Párta

Lelőhely: 295. sír

Leltári szám: K.2020.1.130.

Leírás: A ránézésre mozgalmas, különféle anyagot és technikát felsorakoztató párta szabályosan rendezett, különlegesen szép látványt kínál. A merevítő bronzpánt az eddig megismert pártáktól eltérően fémfonalakkal díszített, így bizonyára nem volt elrejtve a pártaalapba, hanem kivette részét a díszítésből. Hossza 460 mm, szélessége 6 mm, vastagsága 1 mm. A bronzpántra felfűzve öt fő motívum található: élére állított deltoid alakú, egyenként 45 mm hosszú és 50 mm széles, makramé szerűen, aranyszínű fémfonalból kialakított, hurkokkal díszített háló, melyeket a legszélesebb részüknél rögzítettek a pánthoz, úgy, hogy felül kis mértékben, alul nagyobb területen lóg túl a pánthon. Erre az alapra ezüst- és aranyszínű fémfonalból kb. 3–4 mm átmérőjű karikákat formáztak. A fő motívumok közé, 10 × 35 mm-es bronz lapokat, ezekre két-két, 10 mm átmérőjű préselt bronzrozztát erősítettek. A pánthoz és a lemezeket körben szélesebb spirálba tekertrézdróttal szegélyezi. A keret szélessége 23 mm. A spirális rézdróttal keretezett rész alá minden bizonnyal textil alapot helyeztek, melynek nyomait a restaurálás alkalmával felfedezhettük, de eredeti mérete csupán megbecsülhető, mivel a párta egyik végét díszítő elem és azon a végen a mintát lezáró – spirális rézdróttal – keretezés hiányzik.

Leletkörülmények, restaurálás: 2011. április 13-án közműépítést kísérő régészeti szakfelügyelet során a Szent Imre templomtól keletre nyitott közmű akna területének feltárása során zöldesen elszíneződött koponya került elő. A koponyán, illetve arról lelógva-lecsúszva viszonylagosan jó megtartású, különlegesen szép mintázatú párta volt látható. Párta esetében szinte mindig szükséges valamilyen külső rögzítés az apró díszítőelemek megtartására, hiszen az eredeti tartóelemek – pártaalap, a rögzítéshez használt cérnák – már nem tudnak a funkciójuknak megfelelni, és nem lehet megkockáztatni, hogy a tárgy darabjaira hulljon szét. Ez a külső rögzítés lehet maga a föld, amelyben megtaláltuk, ha módunk van ugyanabban a helyzetben, *in situ* restaurálásra szállítani.

28. ábra. A Kőszeg, Jurisics tér, 295. sírban feltárt fémfonallas párta restaurálás előtt

Figure 28. The headband with metal-thread unearthed in the grave 295 on the Jurisics Square in Kőszeg before restoration

Esetünkben azonban nem számolhattunk a környező föld tartó szerepével, ezért szükséges volt a gézlappal megerősített Paraloid B72 műgyantamegerősítés. A pártának mintegy felét a koponyacsontra sikerült rögzíteni, másik, lelógó részét csupán a ragasztott géz tartotta (28. ábra). A koponyacsontok környezetében erősen bolygatott állapotú bordacsontok is felszínre kerültek. Ezen is zöld elszíneződés volt látható, valamint a csontok között már nem eredeti helyzetükben megtaláltuk a fémfonalakból szőtt, ruhaszegélyként használt, paszomány töredékeit.

A restaurálás során acetonnal fellazítottam a kiemeléshez használt ragasztóanyagot, így a koponyacsontokat könnyedén el tudtam távolítani, és a párta a hátoldaláról vált hozzáférhetővé. Pontos dokumentálás után a több részből álló párta darabjait is leoldottam a gézlapról és az eredeti elrendezést követve kartonlapra sorakoztattam.

A színoldaláról leragasztott lelet elemekre bontását a hátoldalról kezdtem. Először a lazán kötődő keretező drótokat és fémlapocskákat, majd a párta merevítését szolgáló és a tárgy egész hosszán végighúzó bronzpánt töredékeit távolítottam el. Jól láthatóak voltak rajta a kissé rézsútosan rátekertrézdróttal, amelyek a merevítés és a díszítőelem egymáshoz rögzítését, egyben díszítését is szolgálhatták. A rétegek között néhol a pártaalapot képező textília nyoma is felfedezhető volt. Az összekorrodálódott, gyenge megtartású elemeket egyben kezeltem. A párta legnagyobb és legérzékenyebb része egyben megma-

29. ábra. A Kőszeg, Jurisics tér, 295. sírban feltárt párta díszítményének részlete restaurálás után

Figure 29. Detail of the endearment of the headband unearthed in the grave 295 after restoration

radt, a talajból származó föld csak kis mennyiségben szennyezte, felületén azonban egységes, vékony, matt oxidréteg volt megfigyelhető. Az aprólékos díszítés miatt vegyszeres kezelést nem alkalmaztam, de a párta fémfonalai a szennyeződések eltávolítása után így is eredeti, aranszínükben csillogtak, bár a belfonaluk a legtöbb helyen lebomlott. A fő díszítmények közül csupán egy maradt viszonylag épen, a többi hiányos vagy deformált állapotban volt. A hálós főmotívumok között elhelyezkedő, erősen korrodált bronzlapocskák, amelyen virágmintás préselt díszek voltak, mind leváltak eredeti helyükről, viszont a koponya elszíneződéséből pontosan rekonstruálni lehetett egykori helyzetüket. Bár egy lemezke és egy rozetta hiányzott és töredékesek is voltak, szerencsére állapotuk és anyagvastagságuk lehetőséget adott a fémgig tisztításra, amelyet szeméshti szikével mechanikusan- és Selecton B2 10%-os oldatával végeztem. A kezelés után többszöri desztillált vizes öblítést alkalmaztam. Ugyanezzel az eljárással tisztítottam meg a már említett jó megtartású spirális drótokat, amelyek a párta keretezését adták. Minden fém alkatrészt végül 5%-os Paraloid B72 acetonos oldatával konzerváltam.

A széttöredezett bronzpántot, a hálós motívumot és néhol a bronzlapocskákat is szükséges volt a hátoldaról megerősíteni, ezt vékony fátyol papír Paraloid B72-vel való felragasztásával értem el. Az egész restaurált pártát végül semleges bézsszínű pamutvászonra helyeztem, a megerősítéshez használt fátyolpapírokat Paraloid B72-vel ragasztottam a szövethöz (29. ábra). Végül hungarocell lapba bemélyítve, kartondobozba csomagoltam.

Paszomány

Lelőhely: 295. sír

Leltári szám: K.2020.1.131.

Leírás: A 15 mm széles, szövött paszomány egyszerű mintázata csupán a vetülékek fordulásánál létrejövő hullámzó szélből adódik. A paszományból több 20–50 mm-es töredék maradt fenn, összességében kb. 400 mm hosszán.

Leletkörülmények, restaurálás: A sírban a bordák között megmaradt paszomány korrodált, földdel erősen szennyezett állapotban érkezett. Vegyszeres tisztításnak nem alkalmaztam, mert a szépen megmaradt szövédéket nem akartam kitenni a széthullás veszélyének, ami a korrózió letisztításával nagy valószínűséggel bekövetkezett volna. Így mikroszkóp alatt fogászati és szeméshti eszközök segítségével igyekeztem maradéktalanul eltávolítani minden szennyeződést. A paszományt végül Paraloid B72 10%-os oldatával konzerváltam (30. ábra).

30. ábra. A Kőszeg, Jurisics tér, 295. sírban feltárt ruha megmaradt paszománytöredékei a bordacsontokon

Figure 30. Galloon remnant on the ribs from the clothing unearthed from the grave 295 on the Jurisics Square in Kőszeg

Bolygatott sírból származó szórvány fémfonal maradványok

Lelőhely: 140. réteg

Leltári szám: K 2020.1.32.

Leírás: A temető sokszor átforgatott földjéből a Kincs Apát közben került elő a szórvány, fémfonals hímzés töredékeiből és mellettük megőrződött kisméretű textilmaradványokból álló lelet. A töredékek alapján hímzsmintája sajnos nem volt azonosítható, de a lelet erős hasonlóságot mutat a 295. sírban talált paszomány töredékével.

Leletkörülmények, restaurálás: A sírlelet restaurálását Nagy Rebeka végezte. Az apró, fémfonals díszítményeket nedvesen tisztította. A fóliával bevont hungarocell táblára fektetett maradványok közé gombostűt szúrt az elmozdulás megakadályozására. A leletek között volt egy kisebb paszomány töredéke is. Lassú kiszáritás után a viseletmaradványokat polietilén zacskókba csomagolta.

Bolygatott sírból származó szórványlelet

Lelőhely: 212. réteg

Leltári szám: K.2020.1.3.

Leírás: Középen két hófehér üvegyöngyöt keresztirányban körülölelő, fémfonalból készült, virágformára hajtott rész körül két különböző fémfonalból 3, illetve 4 ágú hurokformákra hajtogatott, összesen 5 külső, szíromszerű részből álló, virág alakú ruhadísz (31, 32. ábra).

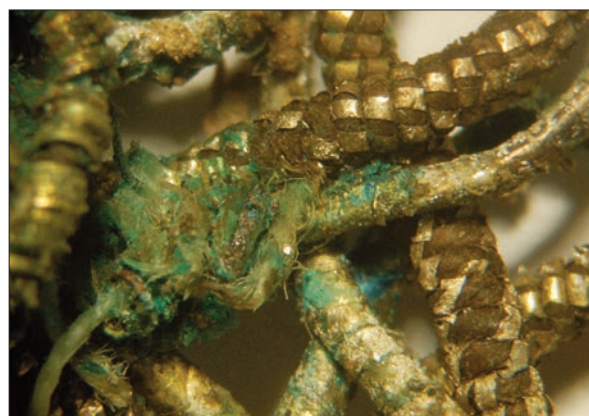
31. ábra. A Kőszeg, Jurisics tér, 212. rétegben feltárt sírcsokor tisztítás közben

Figure 31. The grave bouquet unearthed in the layer 212 on the Jurisics Square in Kőszeg

Leletkörülmények, restaurálás: A lelet a Szent Jakab templomtól délre, a temető bolygatott földjéből származik. A ruhadíszként vagy sírcsokorként szolgáló bokréta épen, sérülésmentesen megmaradt, csupán a réztartalmú fém korróziós termékeinek sötétzöld bevonatát kellett vegyszeresen és mechanikusan eltávolítani. A tárgyat – annak ellenére, hogy a bélfonal nedves közegben megduzzad, ezáltal sérülékennyé válik – nedves vegyszeres módon tisztítottuk, azonban hosszabb áztatást nem alkalmaztunk. A Selecton B2 meglazította a felületi korróziót, amelyet mechanikusan üvegkefével távolítottunk el a felületről. A munkálatokban Kun Gabriella volt segítségemre.

Összegzés

Vas megye eddig sem szűkölködött 16–18. századi, szebbnél szebb viseletmaradványban, ezek között is főképpen pártában. A feltárt, konzervált párták száma napjainkra meghaladja a nyolcvan darabot. Kőszegen szerencsénk volt igazán különleges és viszonylagosan ép darabokat feltárni, melyek restaurálását és leírását most tesszük közzé. A szükséges természettudományos vizsgálatok reményeink szerint a későbbiekben megvalósulhatnak, mely jelentős segítség lehet ennek a ritka leletcsoportnak a kutatásához és ezáltal teljessé válhat a leletanyag feldolgozása.

32. ábra. A Kőszeg, Jurisics tér, 212. rétegben feltárt sírcsokor mikroszkopikus képe

Figure 32. Microscopic image of the grave bouquet unearthed in the layer 212 on the Jurisics Square in Kőszeg

Köszönetnyilvánítás

Mindenekelőtt köszönetemet szeretném kifejezni néhai Bakayné Perjés Juditnak, egykori tanáromnak, akitől a jáki Bencés Apátság 1997–1999 között végzett ásatása során előkerült középkori párták megmentésének első lépéseit megtanulhattam (Edőcs 2004: 359).

Szilikátrestaurátorként azonban most is szükségesnek tartottam a tárgyak értelmezésére és restaurálására régészeti textil restaurálásában gyakorlott szakember tanácsát kikérni, ezért egykori tanárossal, E. Nagy Katalinnal (Iparművészeti Múzeum, Budapest) felvettem a szakmai kapcsolatot, aki személyesen utazott Szombathelyre és tapasztalataival, tanácsaival segítette a munkámat, amelyet ezúton is hálásan köszönök.

Hálámat fejezem ki Nagy Rebeka textilrestaurátor-művésznek (Iparművészeti Múzeum, Budapest) tanácsért és a kézirat gondos lektorálásáért.

Köszönetemet szeretném kifejezni Pap Ildikó Katalin régésznek a tárgyleírásokhoz nyújtott készséges segítségéért és az ásatási fényképek, információk felhasználásáért, valamint Révész József igazgatónak (Kőszegi Városi Múzeum, Könyvtár és Levéltár, Kőszeg), hogy lehetővé tette Fancz Bálint Kőszeget ábrázoló festményének közlését.

Köszönetemet szeretném kifejezni Pap Ildikó Katalin régésznek a tárgyleírásokhoz nyújtott készséges segítségéért és az ásatási fényképek, információk felhasználásáért, valamint Révész József igazgatónak (Kőszegi Városi Múzeum, Könyvtár és Levéltár, Kőszeg), hogy lehetővé tette Fancz Bálint Kőszeget ábrázoló festményének közlését.

Irodalom

- BAKAYNÉ PERJÉS J. (2003): Régészeti bőrtárgyak restaurálása. – *ISIS Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek* 3: 39–50.
- BAKAYNÉ PERJÉS J. & BÓCZNÉ ÚJVÁRI M. (1991): A Kerepes-Kálvária domb 3. sír szerves eredetű leleteinek restaurálása. – *Studia Comitatus* 22: 368–384.
- BENKHAARD L., MENTÉNYI K. & PAP I.K. (2015): Mi lyen volt valójába a középkori Kőszeg? – *Kőszegi Lapok* 2015/3: 1–4.
- CRONYN J.M. (1996): *Régészeti leletek konzerválásának alapjai*. – Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 280 pp.
- EDŐCS J. (2004): Középkori párták a jáki templom mellől. – *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 28: 359–367.
- EDŐCS J. & PAP I. K. (2009): *Gyöngyös párta*. – *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 32(1): 210–211
- E. Nagy K. & VÁRFALVI A. (2011): Nemesasszony öltözéke vont arannyal, ezüsttel. A soproni Kecse-templomban feltárt, 17. század eleji női viseletgyűttes leletmentése. – *Műtárgyvédelem* 36: 73–88.
- JÁRÓ M. (1995): Fémfonalak készítése technikájának gyors meghatározása restaurálás előtt. – *Műtárgyvédelem* 24: 91–100
- JÁRÓ M. (2009): A „hamis vagy rosszféle paszmántok” és más, „alábbvaló” textíliák fémfonalai. A rézalapú, tömör fémfonalak készítés-technikája és gyors azonosításuk lehetőségei. – *ISIS Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek* 8–9: 25–43.
- JÁRÓ M. & TÓTH A. (2011): A „nyugati-” és a „keleti-típusú” arany- és ezüstfonalak. A két fonaltípus „találkozása” egy soproni sírlelet textíliáján. – *Műtárgyvédelem* 36: 29–56.
- KISS G. (1996): Lukácsháza-Hegyalja dűlő avarkori temetőjének 8. sírja. A késő avar tausrózott vas falerák. – *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 22(3): 107–143.
- RADVÁNSZKY B. (1986): *Magyar családélet és háztartás a XVI-XVII. században*. – Budapest, Helikon Kiadó, 102 pp.
- SÍPOS E. (2010): Textilrestaurálási esettanulmányok. – *ISIS Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek* 10: 43–50.
- T. BALÁZSY Á. (1993): *Műtárgyak szerves anyagainak felépítése és lebomlása*. – Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 272 pp.
- T. BALÁZSY Á. (1997): Irányzatok a textilrestaurálásban a 20. század végén. – *Múzeumi Műtárgyvédelem* 26: 117–126.
- TÓTH I.Cs. (2006): Egy 16. század végi, női ruhaderék restaurálása a debreceni Dobozy temető leletanyagából. – *Műtárgyvédelem* 31: 129–136.
- VÁRFALVI A. (2012): 17. századi női körgallér restaurálása. – *Műtárgyvédelem* 37: 39–52.

Tudásátadás

MUSEUM EDUCATION

Gamification a könyvtárhasználat tanításában

Mártfai Márta

SAVARIA MEGYEI HATÓKÖRŰ VÁROSI MÚZEUM

H-9700 Szombathely, Kisfaludy Sándor utca 9., Hungary

konyvtar@savariamuseum.hu

Összefoglalás

Jelen cikkben a játékosítás (gamification), mint ismeretátadási módszer alkalmazását szeretném ismertetni konkrét módszertani eszközökön keresztül és rámutatni, hogyan alkalmazható a könyvtárban a tanulók önálló információfeldolgozásának támogatására, információk műveltségük fejlesztésére.

KULCSSZAVAK: játékosítás, könyvtárhasználati óra, információmenedzsment

Abstract

Gamification in library teaching. *In this article, I would like to describe the application of gamification as a method of knowledge transfer through specific methodological tools and show how it can be used in the library to support students' independent information processing and to develop their information literacy.*

KEYWORDS: gamification, library lessons, information management

Bevezetés

Néhány éve a pedagógiai tárgyú írásokban rendszeresen feltűnő fogalom a játékosítás (gamification), mint az oktatás egyik legfontosabb módszere és eszköze. Népszerűségének talán az az oka, hogy a gyerekek számára élvezetessé teszi a tanórákat, játékosítással kreativitásukra építünk és az önálló felfedezés örömeit nyújtjuk nekik. Mindemellett a tanár számára is szórakoztató a gamifikált tanórák megtervezése és levezetése, hiszen tőle is kreativitást és rugalmasságot kíván és neki is flow-élményt ad.¹

Az alábbiakban néhány, a könyvtári információszerzést is bekapcsoló múzeumpedagógiai foglalkozáshoz alkalmazható pedagógiai módszertani eszközt és játékos ötletet szeretnék bemutatni.

A Google-ön innen...

A könyvtári szolgáltatások tanításának megtervezése során egyforma hangsúlyt kapnak a digitális tanítási eszközök, például a Redmenta, Can-

vas, wordArt felületek, csakúgy, mint a hagyományos dokumentumok, a nyomtatott lexikonok egy- és kétnyelvű szótárak.

Szóra bírt csontjaink című kiállításunk kapcsán merült fel, hogy könyvtárunk az antropológia kapcsán játékos kutatásra ösztönözhetné a 7–12. évfolyamos tanulókat a magyarságot érintő antropológia témakörében. Kutató-kisínasként a résztvevőknek alapvető fogalmakat kellett meghatározniuk előzetes ismeretek nélkül:

1. Mi az antropológia?
2. Kik az antropológia tudományának úttörői?
3. Orvosi fogalmak az antropológiában.

Első lépésként körülhatároltuk, milyen könyvek segítségével tudunk válaszolni a kérdésekre és megkerestük azokat a könyvtárban. Ennek kapcsán megtanultuk a kézikönyvek fogalmát (VÉRTESY É. N.): „*kézikönyv: 1. egy tudományágban elért eredményeket, alapvető tudnivalókat összegző, általában nagyobb terjedelmű könyv 2. bibliográfiák, lexikonok, adattárak és más, a tájékoztatásban használt egyéb adattárak elnevezése.*”

¹ Az elméleti alapokat az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtári Intézetének *Az online tanulás módszerei és eszközei és A könyvtárhasználati tananyag tartalma és módszertani kérdései* című képzésin szereztem.

A lexikonok és szótárak forgatása közben több érdekes pedagógiai módszertani megoldandó probléma felmerült. A gyerekek és fiatalok szívesen dolgoznak önállóan, amint ezt már több élménypedagógiával foglalkozó alaplómű is megerősíti, ám személyes tapasztalatom szerint az internetes ismeretszerzés két területen megnyirbálta az önálló kutatáshoz szükséges képességeiket.

1. Nem tudnak lexikont és szótárt használni, mert nem tudják biztonságosan a magyar ábécét. Ezért nem rutinosan lapozgatnak, csak tanácstalanul tapogatóznak a hirtelen rájuk zúduló információk tömegében.
2. A kézikönyvekben megtalált információt nem válogatják, nem szűrik meg. Egyszerűen fogalmazva, nem a konkrét kérdésre találják meg a választ, csak jó esetben a szócikket olvassák vissza, vagyis az információ felhasználása hiányos lesz, a gyakorlati problémák megoldását így nem segíti elő a kutatómunka.

Ezen tapasztalatok alapján a könyvtárhasználati foglalkozások két fontos feladata és célja látszott kirajzolódni: korosztálytól függetlenül játékos formában gyakoroltatni a magyar ábécét, illetve az információk gyűjtését és szelektálását – szintén korosztályokhoz igazítva, mini kutatási projekteken megvalósítani. A tervezéskor figyelembe kellett venni, hogy 15–20 perc alatt didaktikailag helyesen végigcsináljuk és le is zárjuk a feladatokat, így a gyerekek és a felnőttek valóban elsajátítsanak valami egésznek tekinthető, hasznos tudásegységet, és tudományos élménytel térjenek haza.

Gamification társasjátékkal

Az ábécé átismétléséhez a Youtube csatornán láttott fejlesztőjátékot vettem alapul.² A játékot három fő játszhatja egyszerre. Lényege, hogy készítsünk három ugyanazon betűkből álló kártyacsomagot. Egy csomag nyolc vagy hat betűt tartal-

mazzon a játék nehézségétől függően. Szükségünk lesz még üres 8- vagy 6-lapú dobókockára,³ melynek oldalaira a kártyákon szereplő betűket írjuk. A betűket az asztal közepére dobjuk, képes felülkel felfelé, de rendezetlenül. Az első játékos dob a kockával, elvesz egy, a dobott „értéknek” megfelelő betűt és maga elé teszi képpel felfelé. Aztán továbbadja a dobókockát a tőle jobbra ülőnek. Így gyűjtögetik a betűket maguk előtt, ügyelve, hogy a már megnyert betűk ábécérendben legyenek. Aki olyan betűt dob, ami már nincs az asztal közepén, az még egyszer dobhat, harmadszorra azonban nem, tovább kell adnia a kockát. A játékot az nyeri, akinek elsőként elkészül a helyes és teljes betűsora. (Innen a játék fantáziánéve: Sorjázó.⁴)

A játék könnyebb változatában egymás után következő betűket használunk, majd nehezíthetjük, ha nem közvetlenül egymást követő betűk alkotják a sorba rendezendő készletet. Ebben az

1. ábra. Ábécé-tanító társasjáték

Figure 1. Alphabet teaching board game

² Játéksziget.hu felhasználó töltött fel Kupak-tanács néven egy játékot az 1–6-ig számolás tanításához, melynek alapötletét továbbgondoltam. A játékhoz szükséges képeket a Kerekmes.hu weboldalról töltöttem le, melyet a Hubitrade Kft. üzemeltet.

³ Társasjáték boltokban és pedagógus szakboltokban kapható.

⁴ Apró belső fejtörő: Mi a sorjázó?

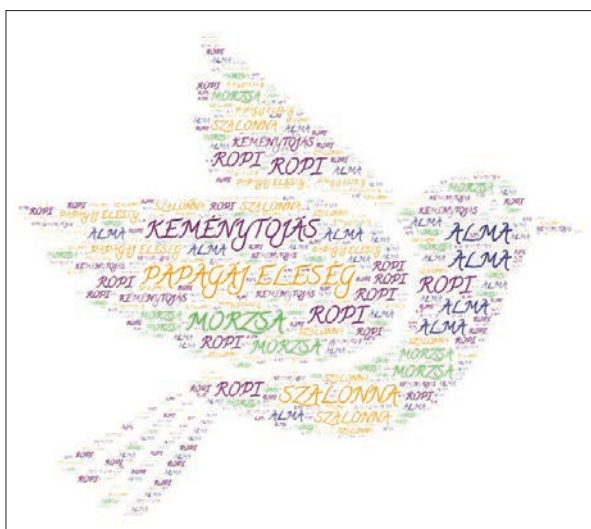
esetben természetesen új dobókockát is kell készítenünk. Legizgalmasabb három fővel, de két fővel is játszható és négy-öt fővel is. Arra ügyeljünk, hogy annyi sorjázandó induló betűkészletünk legyen, ahányan játszunk (1. ábra).

A Google-ön túl...

A lexikonok és szótárak „kezessé tétele” csupán az első lépés a kézikönyvtár helyes használatához. Bizonyos értelemben ez az a technikai tudás, mely lehetővé teszi az önálló és hatékony információszerezést. Azonban a releváns ismeretanyag megtalálásához az információk szűrésére és relevancia szerinti rangsorolására is szükség van.

Gyerekeknek egyszerűen meg lehet tanítani a fenti folyamatot három kérdésen keresztül.

1. Mi a feladat? Milyen probléma megoldásához keresek információt?
2. Mit szeretnék én? Összetett feladat, kérdés, probléma esetén én melyik résszel szeretnék foglalkozni, hogyan szeretném megragadni. Például, ha témám a cápák, akkor áttekintő kiselőadást készítek, vagy egy fajra és annak tulajdonságaira koncentrálok, esetleg gyakorlati típus vagyok és süthető gyurmából cápamodelleket viszek be órára. Ha például modellezni szeretném a ragadozót, akkor sok élethű fotó lesz szá-

2. ábra. Madárka

Figure 2. Birds

- momra a célravezető, ha gyors áttekintést szeretnék készíteni, akkor a kézikönyvek után érdemes nyúlni. Azaz, a feladat mikéntje meghatározza az információgyűjtést. Nem árt kritikával is élni anyaggyűjtés közben, nem biztos, hogy Cápeti és Cápali meséje megfelelő élettan órára.
3. Hogyan tudom? Milyen saját előzetes tudásom van a témáról? Milyen információforrások és információs intézmények elérhetőek számomra? Például honlapok, iskolai könyvtár.

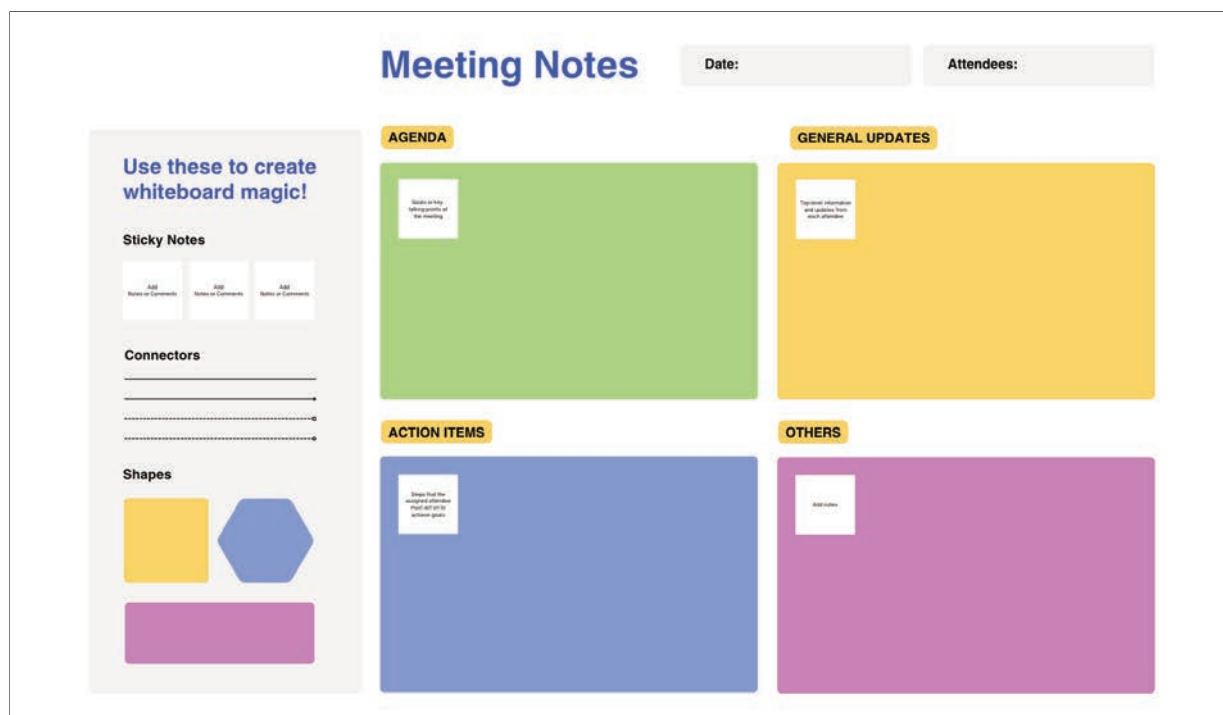
Ennek a három kérdésnek az alkalmazása a kutatómunka megkezdésekor lényegében az információs műveltség alapja (DÖMSÖDY *et al.* 2020).

A megfelelő információk játékos, kreatív kiválasztásához és rendezéséhez két ingyenes programot szeretnék az alábbiakban bemutatni.

Az átgondolt, tudatos információgyűjtést már egészen kicsikkel, második osztályosokkal is lehet gyakoroltatni a WordArt program segítségével. Szóképeket készíthetünk általa az adott témakört jellemző kifejezésekből, mire elkészül a kép, a kicsik megtanulják, mi a kulcsszó. Tavaly a Madarak Napjához kapcsolódóan *Mi kerülhet a madáretetőbe?* címmel elhangzott előadáson tanultak rögzítéséhez készítettem másodikosoknak madárka képet olyan élelmekből, amelyeket helyesen vagy helytelenül, de a madaraknak szoktunk adni. A feladat az volt, hogy karikázzák be, mivel szabad etetni a kertünkben telelő madárakat. Ezt a feladatlapot praktikus kinyomtatva kézbe adni, és hogy ne érezzék dolgozatnak, 2–3 fős csoportokkal megoldatni (2. ábra).

A felhasznált szavak száma, színe és alakzata tetszőlegesen választható, nagyon egyszerű, de látványos és minden tantárgyhoz használható megoldás.

Felső tagozatosok információgyűjtéséhez és ismereteik rendezéséhez, illetve projektmunkáikhoz tetszetős sablonokat nyújt a Canvas program. Prezentációk, szórólapok és dinamikus, megszokható értekezlet-táblák hozhatóak létre ebben az alkalmazásban (3. ábra). Utóbbi használható egy tanuló csoport ötletbörzéjéhez, mert egy virtuális tábla, amelyre stickeket lehet felhelyezni. A post-itok tartalmát szabadon szerkesztheti készítőjük, akár szövegszerkesztő programban, de

3. ábra. Canvas-tábla

Figure 3. Canvas board

ez inkább alapfokú weblapkészítés, mert linkeket is be lehet helyezni a szövegbe, melyek aztán kattinthatóak, élők. Google Classroom kompatibilis, így ugyanazon a táblán mindenki dolgozhat és a végeredmény elmenthető és e-mailben megosztható a csoporttagok között.

Összegzés

Az itt bemutatott néhány példa csak töredéke a hagyományos és informatikai játékok alkalma-

zására a könyvtárhasználat oktatására, melyekkel dinamikus és interaktív, érdekes tanórákat lehet „varázsolni” még a száraz, sok szabályt tartalmazó könyvtárhasználati tananyagból is.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton köszönöm kollégáimnak, Czenki Zsuzsannának, Balaicz-Varga Nárcisznak, Tóth Kálmánnak és Vig Károlynak, hogy lehetővé teszik számomra ezen ötletek gyakorlati kipróbálását.

Irodalom

- DÖMSÖDY A., Cs. BOGYÓ K., SIMON K. & TÓTH V. (2020): *Információzz! De miért? Kérdések és válaszok az információ használatáról.* – Eger, Eszterházy Károly Egyetem, 375 pp.
- VÉRTESY M. (é. n.): *Könyvtárosok kislexikona.* – Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó, 110 pp.

Történetmesélés a régésztáborban

Schmidtné Vinczi Réka¹ & Tóth Kálmán²

¹VASI MÚZEUMBARÁT EGYLET

H–9700 Szombathely, Kisfaludy Sándor utca 9., Hungary
rekavinczi@gmail.com

²SAVARIA MEGYEI HATÓKÖRŰ VÁROSI MÚZEUM

H–9700 Szombathely, Kisfaludy Sándor utca 9., Hungary
toth.kalman@savariamuseum.hu

Összefoglalás

2021-ben a Vasi Múzeumbarát Egylet és a Savaria Múzeum 19. alkalommal rendezte meg a nyári napközis régésztáborát a régmúlt korok iránt érdeklődő 5–10. évfolyamos diákok számára. Az ötnapos tábor programjai ezúttal a szombathelyi vár¹ ezeréves történetéhez kapcsolódtak. A résztvevők Schmidtné Vinczi Réka erre az alkalomra írott, 1495-ben játszódó novellája révén követhették a pestisjárvány elől futó, Szombathelyen is megpihenő II. Ulászló királyt kalandokkal teli útján. A történetmesélés folyamatába különböző feladatok, interaktív játékok illeszkedtek.

KULCSSZAVAK: történetmesélés, régésztábor, vadászat, II. Ulászló, Savaria Múzeum, Vasi Múzeumbarát Egylet

Abstract

Storytelling at the archaeology camp. In 2021, the Vas County Museum Friends Association (Vasi Múzeumbarát Egylet) and the Savaria Museum organised the 19th Summer Archaeology Camp for students in grades 5–10 interested in history. The five-day camp was dedicated to the thousand-year history of Szombathely Castle. Through a short story written by Réka Schmidtné Vinczi for the occasion, set in 1495, participants could follow the adventurous journey of King Ulászló II, who fled the plague and rested in Szombathely. The storytelling process was accompanied by various exercises and interactive games

KEYWORDS: storytelling, archaeological camp, hunting, Ulászló II, Savaria Museum, Vas County Museum Friends Association

Bevezetés

A 2021. évi régésztábor apropóját a Savaria Múzeum *Vadászat – Közel a természethez* című tárlata, illetve a koronavírus-járvány adta. II. Ulászló királyunk idejében, a 15. század végén pestisjárvány dúlt az országban, és az ez elől menekülő király köztudottan szeretett vadászni. A király Csákvártól Pozsonyig tartó körútjáról, amelynek egyik említett állomása Szombathely volt, Anto-

nio Bonfini így tudósít: „*Ezalatt Magyarországon döghalál söpört végig, és Ulászló, hogy a dühöngő járvány veszedelmét elkerülje, az egész augusztus hónapot az erdőkben járkálva, bolyongva vadászattal töltötte. Aztán Csákvárott megbeszélést folytatott néhány főpappal, majd Szegednél gyűlést tartott. A járvány sodrától hajszolva bejárta Csanádot, Bácsot, Szentmihályt, Verőcét, átkelve a Dráván Babócsát, innen aztán Somogyon, Szombathelyen, Sopronon át Pozsonyba ment, ahol a cse-*

¹ Szombathely középkori váráról számos tudományos publikáció született, amelyek alapján Kiss Gábor szakmai és Gerencsér Ádám grafikus (VME) technikai közreműködésével Tóth Kálmán 2020-ban és 2021-ben öt kisfilmet készített: Fejezetek a szombathelyi vár történetéből 1. rész (860–1491); 2. rész (1490–1495) <https://www.youtube.com/watch?v=Fo2mxR0qYhE> (7'58") <https://www.youtube.com/watch?v=BzYZDCvAsrA> (7'51") Szent Márton alakos kályhacsempe a szombathelyi várból 1., 2., 3. rész <https://www.youtube.com/watch?v=uHDBosZY9ZM> (6'11") <https://www.youtube.com/watch?v=fb1ckRGltt8> (6'36") <https://www.youtube.com/watch?v=OYTS6tT0s0k> (6'05") (Hozzáférés: 2022. június 15.)

hek és morvák számára tartott gyűlést.” (BONFINI 1995: 1004).²

A rendelkezésre álló történeti források, a vadászati kiállítás és a pandémia okozta lelki hatások adták az alapot a célkitűzésekhez és a novella megírásához.

A régésztábor szervezőinek célja többek között az volt, hogy a résztvevők barátságos környezetben szellemileg, testileg és lelkileg is felvérteződjenek. A játékok, régészeti előadások és beszélgetések, emlékhelyek felkeresése és bemutatókban való részvétel a kognitív képességeket fejlesztette, de a tábor fő erősségét adta az is, hogy folyamatos együttműködést, egymásra figyelést és közös kikapcsolódást kínált a résztvevőknek, ezzel a szociális kompetenciákat is gyarapította. A kézműves feladatok azon túl, hogy észrevétlenül vezettek be a régmúlt korok élethelyzeteibe, az önkifejezés és alkotás örömét adták a gyerekeknek. A Jákra és Vasvárra vezető biciklitúra pedig biztosította a teljes személyiség harmóniáját: a nélkülözhetetlen testi feltöltődést jelentette a nehéz körülményekkel (terep, tűző napfény) megküzdő diákoknak.

II. Ulászló vadászatának históriája képzeletben Szombathelyig kalauzolta a hallgatóságot. A gyerekek a történetmesélést megszakító játékos feladatok jóvoltából maguk is novellaszereplőkké válhattak. A szituációval való azonosulás a tábor zárónapján teljesedett ki, amikor is tánccal,

1. ábra. A pestisdoktor (Fénykép: Ágoston Eszter)

Figure 1. The plague doctor (Photo: Eszter Ágoston)

ajándékokkal köszöntötték a városukba érkező II. Ulászlót, – nem is akármilyen helyszínen! A drammatikus játék a Járdányi Paulovics István Romkertben játszódott le, azon vár maradványainak a közelében, ahol II. Ulászló valószínűleg megszállt 1495. évi körútja során.

Schmidtné Vinczi Réka: II. Ulászló vadászata (1495)³

Menekülés Budáról

Egyre hangosabb dobpergés hallatszik. Egy pestisdoktor jelenik meg, mire hangos kiáltás harsan fel.

– Ki vagy? Mit akarsz? Hozzám jöttél? *Abi!*⁴ – kiált fel egy rémült alak, aki a falak tövében halad, ott, ahol azok szinte belesimulnak a budai hegy természetes domborulatába. Riadt tekintete állandóan pásztázza környezetét. Ruházatából ítélve főúri személy lehet, akinek vékony alakjára szorosan simul mentéje, amely egykor sűrűn gyöngyökkel kivarrt volt, mostanra azonban hiányosak ezek a díszsorok. Saruja lekerekített orrú, a legújabb divat szerint, szorosan tapad harisnyájára, mintha csak annak végződése lenne. Félhosszúra nyírt szakálla csillog az izzadságtól. Meleg van, nagy meleg, július vége az 1495-ös esztendőben. A menekülő alak kiáltását karjainak védekező maga elé tartása kíséri. Vele szemben egy fekete köpenyes, a fején levő maskarától eltorzított, szinte nem is emberszerű jelenség áll.

– Ó, dehogyan, *illustrissime Domine!*⁵ Nem hozdád jöttem. – szólal meg emberi hangon. Hangjából vigasztaló bátorítás érződik, a sokat megélt ember tapasztalatának hangsúlyával. – Nagy szükség van most a pestisdoktorra. A vész már egészen elhatalmasodott a vár környékén. Mit keres itt, *rex auguste?*⁶

– Mit keresek? ... Magam sem tudom.

– Meneküljön, király uram, el Budáról!

– Meneküljek, el Budáról? De, amikor én mindig is itt... de lehet, lehet, hogy jól mondod, doktor...

² A témáról lásd még NEUMANN (2014).

³ A történet kiindulópontját és az egyes történéseket Ágoston Eszter kommunikációs munkatárs (VME), Kiss Gábor régész (Savaria Múzeum) és Tóth Kálmán múzeumpedagógus (Savaria Múzeum) inspirálta ötleteivel, ajánlott irodalommal. Köszönet nekik érte!

⁴ Távozz! (latin)

⁵ Tekintetes Uram! (latin)

⁶ Fenséges Királyom! (latin)

2. ábra. Ismerkedés, csoportalakítás (Fénykép: Tóth Kálmán)

Figure 2. Getting to know each other, group formation (Photo: Kálmán Tóth)

A király, II. Ulászló, mert ő volt az, minden kíséret nélkül, tovább futott távolodva a hosszú csőrös, fekete angyaltól. Jobb kéz felől a szobrászműhely előtt haladt el, ahol a Budán dúló pestisjárvány miatt most sírkövek sorakoztak. Volt, amelyikről még hiányzott a felirat, de a legtöbb már címerrel is ékeskedett. Nemesemberek, főurak sírkövei voltak ezek; a pórnép egyszerű ácsolt fakereszttel tisztelte meg halottait. Megállt és mereven nézte, csak nézte az egyik márványtömb feliratát, végigfutott tekintete a feliraton a keresztig, ott megállt, aztán, mint aki nem is figyelt oda, hogy mit olvas, újra a keresztig, és újra.

– Petneházy – morogta maga elé. – Igaz, hogy öreg idejű volt, de hát semmi baja még minap! Ő is! ...Mit keresek? Itt mindenütt halál van. Az életet, az életet keresem!

Szeme a címerre tévedt: egy unikornis ágaskodott rajta, szarva, mely hegyesen mutatott felfelé, gyógyító porral teli, s mint aki tudja, hogy ő a tisztaság követe, vakítóan, és úgy tűnt, a pestis min-

den mocskától mentesen világított a fehér márványlapon. És ekkor hirtelen fejéhez kapott. Már tudta, hogy mit fog tenni, hogy rátaláljon az életre, amelyet itt úgy megcsúfolt a döghalál, a *mortalitas maxima animalium*.⁷ Visszatérve a palotába, rögtön hívatja kincsházának őrét.

– Vadászni megyünk! A vadászpáncélt, töröket, dárdákat készítsd elő! Fehérvárra megyünk, útközben pedig elejtünk egy-két szarvast, dámot, vadkant, vagy, aki csapdánkba téved. Nem akarok tovább üldözött lenni! Most már én üldözők! Az asszisztenciát küldjék utánam Fehérvárra!

Vihar Csákváron

Másnap reggel a király már a Vértes erdei felé lovagolt... Nyomában a lovászok, bölényvadászok, erdőóvók, ebhordozók, agárviselő, solymosok, na meg hódászok, hálódhozók, fészekszedők, darvászok, halászok. De nem hiányzott a csapat-

⁷ Az élők számára legnagyobb halandóság. (latin)

ból a jokulátor sem, hisz mindazt, ami a királlyal történik – legyen érdekes vagy érdektelen – az énekmondó tiszte megszűrni, és ez által lesz majd érdekes. A vadászat szüneteiben pedig nélkülözhetetlenek a szentségghordozók, akik a kötelező imákat vezetik. Az erdőrengeteg véghetetlen tengerében haladtak egy csapáson, helyenként vad-disznó túrta tisztásokra bukkantak. Néhol a lovakról leszállva, kantárszíjon vezették a hátasokat, miközben a vadászebek csaholva előreszaladtak. Egyszer csak úgy tűnt, a vizslák szimatot kaptak. Az agarak nem mutattak érdeklődést, hiszen önekik szemük van a vadra, és itt az erdőben meglehetősen félhomály uralkodott. Az erdőnek szaga van, és ráadásul itt-ott, a lombkoronák közti résben látni lehetett, hogy az utolsó napsugár is elbújt, füledt melegbe burkolva az izzadó erdőben vadat űző társaságot. Vészjósló mennydörgések jelezték a vihar közeledtét, de a kopók nyomon voltak, és most csak ez számított. Hirtelen egy fenséges gímszarvas mutatta meg magát. Az ebek előtt hatalmasat ugrott, még látni lehetett kivillanó fehér foltjait a farkánál, és aztán eltűnt. Elszánt üldözés következett, miközben egyszer csak nagy erővel lezúdult a már lesben álló zivatar. A király és emberei mit sem törődve ezzel a körülménnyel a szarvas nyomában maradtak, de ekkor közvetlenül a királyi szakács mellett lecsapott egy villám. Úgy kellett elhurcolni a lángba borult fa mellől a réműletről megdermedt embert. A gímszarvas egérutat nyert.

A táj tisztultabb formát kezdett ölteni, mintha dacolni kívánna az elsötétedett éggel. A vad visszavezette őket a hegy lábához. Csákvártól nem messze lehettek.

– Egy barlang, egy barlang! – kiáltotta Geréb Péter, az Ulászló által kinevezett országbíró, aki ugyancsak követte a királyt a vadászatra. Mindannyian megörültek a menedékek. Sűrű növénytakaró borította a barlang bejáratát. Úgy tűnt, állat éppen nem tanyázik benne, itt meghúzhatják magukat, ha az Isten áldása elvonul. Pár óra hosszat gubbasztottak a mélyedésben, néhány kíváncsi eb bennebb is merészkedett, és egészen visszhangos lett a lihegésük, ebből sejtették,

hogy ahol a koromfekete mélység ül, a járatok folytatódnak. Lassan világosodott, a vihar utáni első szelíd napsugár rávetült a barlang falára, mely néhol csipkézett, máshol legömbölyödött formát öltött.

Lassan kibotorkáltak, hogy végre megszáritkozzanak és nyújtózzanak kissé a nekibátorodó fényben. És ekkor az igric, aki a barlang külső falát támogatta, hogy magát annál inkább megtámogassa, hirtelen a meglepetéstől felkiáltott. Támaszkodó kezén ugyanis egy fürge gyík futott át érdes testével, és amint követte szemével a kis állat mozgását, magasan fent szabályos véseteket vett észre.

– *Domine*, nézd, *Domine*, írás, itt, a falon! – Ez az igric különösen is magas ember lévén, meg hogy értett is valamicskét az olvasáshoz, ki tudta betűzni az első szót: *D-i-a-n-a-e*.

– *Dianae!* Mit találtál? Engedj! – a király szinte négykézláb ereszkedve mászott át az igrichez, mert nagy mélyedés választotta el az emberétől. Ráadásul csúszós is volt a föld a friss sártól, így nagyon megalázkodott, míg ahhoz a falrészhez nem ért, ahol a latin nyelvű felirat ékeskedett. Nagy élvezettel silabizálta tovább az írást. Bár nem volt jártas a klasszikus műveltségben, a latint használta, olvasta is. Így aztán lassan kibogozta a felirat értelmét: „Dianának szentelve Marcus Aurelius Constantinus a pretorianusok veteranusa fogadalmát szívesen teljesítette. A Constantinus saját költségén állította.”⁸

– Egy Diana-szentély volt valaha, ahol állunk! Péter, hát nem isteni jel ez? Az Úr is azt akarja, hogy a vadak közt, az édes természet ölen leljek menedéket a pestis elől! Vadásszunk, és bizonyára hamarosan visszatérhetünk Budára is! De szállást venni Fehérváron akartam! A futárim, nem látátok, visszatértenek-e már a királyi városból?

– Nem, *Domine*, még nem tértek vissza, ezért amondó vagyok, tartsunk Fehérvár felé a Via Magnán, ők is azon érkeznek vissza minden bizsonnyal! – felelte fegyverhordozója.

– De *rex auguste*, vadászni sem tudunk, megáztak vala kezűjaink, és annyira megnyúlának az idegek, hogy ezekkel semmit sem lőhetnénk!

⁸ A Duna–Ipoly Nemzeti Parkban található Csákvári-barlang régészeti emléke. <https://www.dunaiopoly.hu/hu/barlangleso/csakvari-barlang> (Hozzáférés: 2022. június 22.)

– És a *copia*? Az utánpótlás? – kérdezte a király.
 – Megjött az utánpótlás, de még csak kulcsár uram, Nagybessenyei István őkelme ért be minket a boroshordókkal – kiáltott vidáman az országbíró – azt mondja, szerémit meg malváziait hozott!

– *Gratiam magnam ago!* Hála Istennek! Legalább tikkadt torkunkat leöblítheti a jó öreg szerémi bor! Aztán induljunk lefele, délnek, útközben megtudjuk, hálnak-e Fehérváron az emberek!

De ekkor a szakácsok ispánja sietett a király elé.

– Uram, a főszakács alighanem megbetegedett ama mennykőtűl, iszonyú főfájás kínozza szegényt, fel sem tud állni, de a lovon sem ül meg, nem tudjuk így továbbvinni!

– Hívassák Zakariás doktort! Itt kell lennie valahol, hacsak nem bóklászott el valahová őkelme holmi planták, vérehulló fecskéfű, miegymás végett!

Zakariás doktor, mint lupus in fabula, rögtön ott is termelt a beteg és az odaérkező király mellett és meghagyta Nagybessenyei Istvánnak, hogy kétharmad borhoz szépen egyharmad víz adassék (*tertia pars aquae addatur*), mellette meg még néhány igét is ráolvasott. Így a főszakács abban a kegyelemben részesült, hogy elsőként ízlelhette meg a tüzes malváziait, még a király előtt! (Mi pedig tanúi lehetünk annak a nagy eseménynek, melynek során a magyar nagyfröccs elkészítettik.)

Fövenyfalú – szorongás és remények

Mikor végre a főszakács is jobban lett, és a boroshordók is erősen megfogyatkozván a király sem nyűgösködött, elindultak délre Fehérvár felé. A lovak felverte porban néhány óra múlva legelőszőr egy-egy zászló, majd néhány szembejövő lovas alakja bontakozott ki. Ők voltak a követek, akiket a király előreküldött tájékozódni. Most azt jelentették, hogy a pestis Fehérváron is arat. De mivel a király ruhája meg is ázott, meg szakadozott is lett az erdőben és barlangban való bujkálástól, igen óhajtotta, hogy megállnának akár csak egy faluban is, hogy ott egy ügyes takácsmesterrel rendbe tetesse ruházatát. Így hát tovább vágattak dél felé, míg el nem érték Fövenyfalú határát.

– Vide, nézd, Uram! – szólalt meg Geréb, miközben a néhány sírt kitevő temető felé mutatott.
 – Nőmmel, kedves Dorottyámmal, mikor Bátára, a Szent Vér kegyhelyére zarándokolánk vala, erre jövénk mi is Budáról el. És ez asszonyállatnak vala szeme arra, hogy meglássa azokat a köveket, ni, a fű között, hogy micsodás rend szerint sorakoznak! Meghiszem, valami régi népség rakhatta le azokat, akár még egy civitas is állhatott itt, ahogy Gestájában Anonymus emlegeti: „Attila király hatalmas seregével Pannónia földjére jött, és a rómaiakat elkergetve az országot birtokába vette.”⁹

– *Licet, licet*, meglehet, hogy a rómaiak városának kövei.¹⁰ – morogta maga elé a király nem túl lelkesen, talán elérte Attila király emlegetésében, hogy ő bizony nem lelkesedik a harcokért. De Geréb nem akart erre célozni, hisz szerette a királyt, egyike volt azoknak, aki hűséges volt Mátyás királyhoz is – nem csak rokonsága révén –, és annak halála után Ulászlót is híven szolgált. Tovább haladtak, be a fundusok közé, végig a himös udvarok mellett. Volt ott mindenféle mesterségnek tudója: kovács, bognár, fazekas, faragó. Végre egy takácsházat is találtak. Összefutott lóhalálában a szolgálónép a király hírére, ajánlgatták szolgálatukat egyre-másra, de a király csak a ruháját akarta megújítani. Újat azért nem vehetett, mert bár magával hozottládájában volt egy-két szép darab, az utazástól meg akarta kímélni azokat, mert ha a pestis – ne adj Isten – tovább tartja magát Budán, kelleni fog az még némely tanácskozássra, netán bálra, hisz nem oly időket élt a királyi udvar, mint a hollós király uralma alatt, hogy arannyal-ezüsttel, gyönggyel hímezték még az alsó ruházatot is! Aztán már azért sem, mert volt neki saját királyi takácsmestere és szabója, aki hozzá méltó öltözetet szőjön, varrjon, nem fog hát holmi falunak nevenincs takácsmesterétől rendelni magának. Pedig – mint bebizonyosodott – ügyes, talpraesett ember hajlongott előtte, miközben hevenyészett sátrában levetette szakadozott felső ruháit, és ott várakozott tunikaszerű köntösében és rövid lábravalójában.

Hogy ne unatkozzon, csak Geréb uramat hívatta be magához, hogy ostáblajátékkal müllassák

⁹ Lásd: Anonymus: *Gesta Hungarorum*

¹⁰ Ma: Gorsium Régészeti Park

3. ábra. Fonóverseny (Fénykép: Tóth Kálmán)

Figure 3. Spinning competition (Photo: Kálmán Tóth)

az időt. Közben a mester a takácsházban székes guzsalyán ülve legfinomabb kenderéből fonalat font, majd azt megszötte, és kézzel bedolgozta a királyi öltözetbe. Ha nem is volt ugyanaz a szín, különleges mintának megtette a szűk kabát hátán. Utána a harisnyaszár következett.

– Ez a játék Olmüztre emlékeztet. – mondta a király az országbírónak, miközben szépen dí-

4. ábra. Készül az ostábla (Fénykép: Tóth Kálmán)

Figure 4. Preparing the backgammon (Photo: Kálmán Tóth)

szített csontlapocskáját tovább léptette az elefántcsontból kirakott mezőn.

– A felséges Beatrix királyné! – kiáltott fel Geréb.

– Igen, ott ismertem meg az özvegy Beatrixot, e vitézi játék közben. Haaa! – sóhajtott nagyot, miközben szemét a drágakő ékszerelésű táblán pihentette – csak tudnám, meddig akar még a királyné Magyarországon maradni! Thurzó János uramat igen érdeklik a bányavárosok, melyek most a királyné hitbérét teszik össze, és igen tetemes pénzforrás lehetne az ily módon nekem! – Ekkor 6–5-öt dobott, és az utolsó pionját is leléptette a házából.

– Backgammon, *tibi, Domine*, neked, Uram! – kiáltott az eközben hallgatag ellenfél, illetve így kiáltott volna, ha a 21. században élt volna, amikor már ilyen szakszavakat is biggyesztettek erre a játékra.

– Hát így legyen szerencsém *pecunia* dolgában is, Péter! Jut eszembe, Újlakinak, a Lőrincnek, aki nem átalált engem ökörnek nevezni, nem errefelé van valamiféle földje?

– De, Uram, Fehérvártól nyugatra és kissé észak felé van Isztimér, az az ő birtoka!

– Hát akkor térüljünk arra vissza! Megmutattam már egyszer öneki, hogy az ökörnek van ám szarva is! De nézzük meg, működik-e még! Oda döfnék még egyet, ha otthon tartózkodna Isztiméren! ... Hol vannak már azok az *ubraniék*?¹¹ – De ahogy kimondta, már hozták is a ruhadarabokat, bár a jó takácsmester, aki szép munkát végzett, nem tudott lengyelül...

– *Dobzse, dobzse*¹² – mormogta a szakállába az öltözködő király elégedetten gondolva isztiméri tervére.

Isztimér

Isztimér felé, Fehérvár irányában összeakadtak a király után küldött bőségesebb utánpótlással is. Így egy hevenyészett lakomát is csaphattak Fövenyfalut már elhagyva. Ha a király utazik, úgy illik, hogy utazzon vele a királyi udvar is, ezért aztán egy egész népes tábor kísérte most már tovább a királyt: számos főpap, báró és szolgálónépek egyaránt. Kellett, hogy ez így legyen, hiszen azt a hírt hozták Budáról, hogy a döghalál sehogyan sem tud csillapodni.

Hamarosan sűrű csattogtatásra lettek figyelmesek: az erdőben irtás folyt, ott volt a soltész is, az erdőóvók¹³ irányítója, a király magához hívatta.

– Kinek vagytok a szolgáltatói?

– A hercegnek, Uram! Korábban felséged erdőispánságához tartoztunk.

– És milyen úrnak találjátok Újlaki herceget?

– Hát, Felső, olyan úr az, hogy amit egyszer a fejébe vesz, azt végre is hajtja. Itt például azért irtjuk a fákat, hogy a rablók ne törhessenek az utazóra, pedig hát... – halkult el a jó soltész, elszégyellve merészségét, mellyel a főúrról egy ilyen helyzetben, a király előtt nyilatkozott.

– Pedig? *Dic, dic*, mondd csak! – biztatta jóindulatúan a király az embert, azt éreztetve, hogy most szinte semmi különbség sincs köztük, ami

miatt udvarlási köröket kellene bejárni.

– Nézze, Uram, ezeket a fákat, mi gondozzuk, van már annak tíz esztendeje is, cseresznyefák, de van alma és szilva is, úgy fonódnak össze a tölgyekkel, mint jó barátok, és most vége, végük van!

– Hát, ha Újlaki herceg így rendelte! *Fiat!*¹⁴ Hozzá igyekszem, de ígérem neked, hogy szóba hozom ezt a barátságot, mármint a fák barátságát, amice!

Távolabb egy cserény mellett ügettek el, amikor feltűnt a Csiklingvár és a lobogó az elmaradhatatlan daruval. A vár daruja, amely szinte minden vár megszokott vendégfogadója, most mégis élénkebb színekben tűnt fel a királynak. Ahogy egyik lábával markolta a kavicsot, hogyha elszunnyadna, az lehulljon, és a zajra felébredjen, a királyban zuhatagszerűen idézte fel az elmúlt két év eseményeit. Hirtelen, erőteljes támadással lépett fel a Mátyás törvénytelen fiát, Corvin Jánost pártoló herceggel szemben. Lesöpörte a déli országrészen, a Dunától nyugatra, megostromolta Kaposújvárt, a szlavón térségben is és végül Németújvárot is bizonyított. Éber volt, és látatta, hogy ki a király. De ez sem volt elég!

A második szakasz az ellenzékkel szemben a címek és birtokok elvétele, s ha kell, újabb támadás – mennyi sok vagyont fordított erre a hadjáratra! És még mindig nem esküdött fel rá! „Amit egyszer a fejébe vesz, azt végre is hajtja.” De meddig, meddig megy a falnak? Hisz nyilvánvaló, hogy ott a fal, a *murus...* és a *murus* én vagyok. És láthatja, hogy ha felesküszik erre a falra, akkor aztán építhet is rá. Hisz ott van Ernuszt Zsigmond, a pécsi püspök, akivel még együtt fordultak velem szembe, az már felesküdt, az most már „építkezik” is: megkapta a kincstartóságot, és kaphat még valamit... Lehet, hogy nem látja? Hogy aki hűséges, azt megerősítem hűségében?

A király komoran ült fel lovára Újlakitól távozván. Most sem jutottak el az eskütételig, nem nyerheté meg hívének a herceget. Marad hát a szigorú kordában tartás: bizonyáglevelek és ha kell, újra erőszak. A mostani bizonyáglevél¹⁵

¹¹ Ubranie (lengyel): öltözék, ruha.

¹² Jól van, jól van. (lengyel)

¹³ Erdők gondozásával megbízott királyi szolgáltató rend.

¹⁴ Legyen! (latin)

¹⁵ Lásd: MNL Diplomatikai levéltárban található oklevél (1495. március 24.) <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/236613/?list=eyJxdW-VyeSI6ICJJSS4gdWxhc3psbyBCXHUwMGUxY3MifQ> (Hozzáférés: 2022. június 22.)

hosszú függő pecsétjével azonban nyomatékossítja szándékait: nem akar több belháborút, hisz az oszmán hadak feltartása is mérhetetlen energiákat emészt fel a végvárok darvaival. Húséget akar, és ha fáj az ellenségnek a húség, gondoskodik arról, hogy egyre kevésbé legyen így.

Szegedi látogatás

Szent Mihály napja! E nap környékén szokásos a királyi kúria budai üléseit megtartani. Az őszi tájban egy, a pestis elől menekülő megfáradt király halad kíséretével Szeged felé. Ott lesznek megtartva a bírósági tárgyalások. De Ulászló tudja, hogy csak a nevét fogja adni az ülésekhez, ő maga misére megy, aztán lóvásárra! Mintha csak ez a gondolat sugallta volna, előhúzza kis imakönyvét, amit mindig magánál hordott, végighúzza ujját a finom bőrkötésen, és találmra kinyitotta. Egy bejáratott helyen nyílt ki, és a király éppen, hogy elrebegette a szavakat, amikre szemé tévedt: – „Idvez légy ez velágnak velágossága, Atyának igéje, bizony hostia, élő test, teljes istenség, bizon embör.”¹⁶ Amikor tovább pásztázta az oldalt, a következőkre talált: „A fémek átváltoztathatóak, szükségeltetik egy hármas alapelv: *sal, sulphur, mercurius*.¹⁷ Só, kén és Merkúr.” Bizony embör is volt Jézus, embör vagyok én is, és ezért szükségeltetik a *pecunia*, a pénz is. – És ebben a gondolatában érzett egy kis megnyugvásfélét. Hiszen egy pap tanítását jegyzetelte ide a lapszélre! De mit akart Szebeni Miklós páter a mercuriussal mondani?

– Minden alkímiai actióban rejlik valami titokzatos. Csak tudnám a nyitját! A szegedi lóvásárban, na meg a további utazáshoz is legalább százötz márka ezüstre lenne szükségem! Na de végső esetben kivetem az adót!

A királyt filozófiai merengéséből egyszer csak lovának hirtelen süllýedése zökkentette ki. Lovása rögtön odaugrott és a kantárszárnál fogva húzta ki az iszapos zsombékból urát. Utána már jobban figyelt Ulászló is, hogy a szárazulatokhoz

igazodjék, és lassan-lassan Bánfalva után, melynek kis házai a szélen elsórvá sorakoztak, beértek a szigetek városába. Semmiféle fal nem állta útjukat, Szöged még mezőváros lévén. Három nagy szigetből állt, és az azokat körülvevő széles nagy területekből, ahol rendszerint hetivásárokat tartottak. A rév mellett haladtak el, ahol éppen az árukat pakolták ki és be. A király érkezésének különben meglehetősen gyorsan híre futott. Amikor a legnagyobb, középső szigeten lévő erősség alá ért, már várta egy, a mezőváros notabilitásai-ból álló fogadóbizottság. A város földesura szólította meg legelőbb Ulászlót.

– Üdvöz légy, felséges királyunk! Isten áldása a te jövedeled! – mondta a pocakos, kackiás bajszú úr nem minden képmutatás nélkül, hisz halott már arról, hogy a király a város átvételét fontolgatja. Valóban, most is ilyesféle gondolatok jártak Ulászló fejében, a révet körülvevő nagy térséget látva rögtön megfogant a gondolat benne, hogyha ő rendelkezhetnék már a város kiváltságaival, akkor megtenné ezt a helyet marhavásár tartásának locusává. Hisz kicsodás félig vad, s félig már megszelídített szarvasmarhákat tereltek a szilaj hajdúemberek ott a Duna és a Tisza közén, mikor ő dél fele, keletnek tartott! Még talán bialok is voltak köztük! Benne van most Európa levegőjében – beszélnek ugyanis egy bizonyos olasz Colombórol, aki megtalálta kincses Indiát –, hogy a magyar florentinusoknak leáldozott, hát a marha lehetne, mi megtölti a nyugati piacok által ellátott éléskamrákat! De mindezeket a gondolatokat még *sub rosa*¹⁸ tartotta meg magának, míg az előtte lévő kisebbik úrnak így szólt:

– Köszönöm a szíves fogadtatást, de csak rövid ideig szándékozom maradni. Csak míg a szokásos iudiciális üléseket megtartom. A pestis miatt Budán nem tehetem. Errefelé még nem pusztít a fekete halál?

– Nem, *Domine auguste*, Isten kegyelméből még elkerült minket. De fogadd el a várostól ezeket az ajándékokat, melyekből szerény képességeinktől tellett. És természetesen Te magadat, embereidet és állataidat is ellátjuk.

¹⁶ Nádor-kódexben található ima (másol. 1508) Lásd: (Korondi 2018: 141) http://real.mtak.hu/88805/7/Eucharisztia_es_Urvacsora-133-150.pdf (Hozzáférés: 2021. június 14.)

¹⁷ Só, kén, mercurius (Hermész-Mercurius: valamiféleképpen az Embert, ill. az emberi tudást jelképezi.)

¹⁸ titokban (latin)

Azzal előhozták az adományokat: értékes ezüst-edényeket, fűszereket, textíliákat és egy ládikóban kiszámolva pontosan kétszázötven ezüstöt. A földesúr saját házában látta vendégül a királyt, meg is altatta, akinek pedig most már ilyen hosszú utazás után jólesett végre ily módos házban megszállni, mert bár szűkölködni is tudott, a megszokott kényelem mégis hálával töltötte el. Másnap reggel első dolga is volt indulni a ferences barátokhoz. Egy-két embere kísérte el a hosszú főutcán, melyet több másik párhuzamosan futó utcácska is kísért, sőt azokat keresztbe összekötve is keskeny utcácskák vezettek. Az ily módon kialakult „létrán” haladt a király az éppen épülőfélben lévő Boldogasszony temploma felé. Ulászló elmosolyodott, mikor meglátta az első két, durva vászonból készült, barna csuhájában mezítláb a templom kapuja felé igyekvő szerzetest. A derekukon lelógó fehér övön három csomó figyelmeztetett a hármasság fogadalmukra: *paupertas, puditia, obedientia*. Szegénység, tisztaság, engedelmesség.

– *Pax et bonum!*¹⁹ – kiáltott a király előzékenyen a habitusnak, és ami azon túl van, megadva a tiszteletet, mire a két ferences megilletődötten és egyszersmind jó kedvvel köszöntötte Ulászlót ugyancsak a maga módján.

– *Laudetur Jesus Christus!*

– *Ubi, ubi, fratri carissimi?!* Hová-hová, kedves testvérek?

– *Matutinumra*²⁰ harangoznak, *Domine*, aztán misére.

– Én is oda tartok.

Azzal szerzetesi egyszerűséggel odacsatlakozott a barátokhoz kíséretével együtt, elhaladt a még megerősítésre váró, utolsó támpillér mellett, és belépett az újszerű, égetett agyagból épült, csúcsíves templomba. A zsolozsma és a mise a király iránti tisztelet, s mégis egyfajta visszafogottság légkörében, meglehetősen félhomályban zajlott, mert a Dél felé megnyitott, hosszúra nyúlt ablako-

kon keresztül még nem szűrődött be a reggeli fény.

Miközben a neve alatt a városban a megbízott emberei a bírósági tárgyalásokat lefolytatták, a király a lópiacra igyekezett. Ott már várták hű emberei, köztük az országbíró, Geréb Péter. Lóvétél dolgában elmaradhatatlan tanácsadója volt ő, hiszen a valpói (Geréb déli országrészben lévő birtoka) vadászatok során igen kitapasztalták és töviről hegyire mindig megbeszéltek a lovak dolgát, mondhatni, hogy Geréb és ő lóval imádkozik.²¹

A lovakat éppen abrakolták. Volt vagy ötszáz összetételre: prűszkölték, nyihogtak, ágaskodtak. Lovas embernek mennyei muzsika ez. Ulászló odalépett egy kupechez, és kezdte számba venni a hátasokat. Szépen egyenként, aprólékosan vizsgálta őket. Bár Szent Mihály hava volt, a kánikula még erősen tartotta magát, a legtöbb ló sűrűn bakócsált.²² A király is finoman, lassan nézte meg egy szeplős, szürke pofáját, hogy az nehogy baklóságot²³ kapjon közben. Aztán egy kancát happoltatott²⁴ meg. Egy harmadfű²⁵, üstökös ló igen megtetszett neki, ez volt az első, amelyet hirtelenjében felállított karámjába hajtatott. Egy szíjhátú²⁶ fakó – úgy tűnt – szarvasbetegségben²⁷ szenved, azt utasította, hogy szemrevételezzék meg.

– Ez hány éves? – kérdezte egy lábait dobáló, fejét hetykén felvető deresről.

– Tavali, kérem – felelte készségesen a kupec, akinek legénye ott sündörgött a király körül.

– Fogd le! – utasította a suhancot Ulászló, hogy jobban szemügyre vehesse az állatot.

Szép volt annak mindene: fejeéle, homloka, üstöke, orra a likakkal, szeme, vakszeme, szája, álla, állkapcsa, nyaka is délcegen ívelt, a sörénye, a marja, a horpasza, farkcsíkja, a bokája a kapcszörrel, a tompora, a csánk a horgasinnal, egy szóval tökéletes. De hát sok jó ló szakad meg a hámban, míg erkölcsét kitanulják. Ám nem hezitált sokat az uralkodó, lesz alkalma Pozsonyig egy pár lovat kipróbálni a vadászatokon, megvett

¹⁹ Béke és jóság! – a ferencesek jelmondata

²⁰ hajnali dicséret zsolozsmája

²¹ A lóvásárral kapcsolatos szólások és néprajzi kifejezések forrása: (Herman 1914) <http://mek.oszk.hu/06900/06994/06994.pdf> (Hozzáférés: 2021. június 16.)

²² Fejét le- és föl hányja nyári melegben. (Herman 1914: 299)

²³ Baklóságot kap: csökönnyös lesz. (Herman 1914: 299)

²⁴ Hátrafelé lépdeltet. (Herman 1914: 312)

²⁵ Harmadszor hajtják legelőre, tehát harmadik évében van. (Herman 1914: 312)

²⁶ A hátán sötét csík húzódik végig. (Herman 1914: 333)

²⁷ A ló szomorú, nem eszik, és nyakát nyújtogatva szarvashoz hasonlít. (Herman 1914: 333)

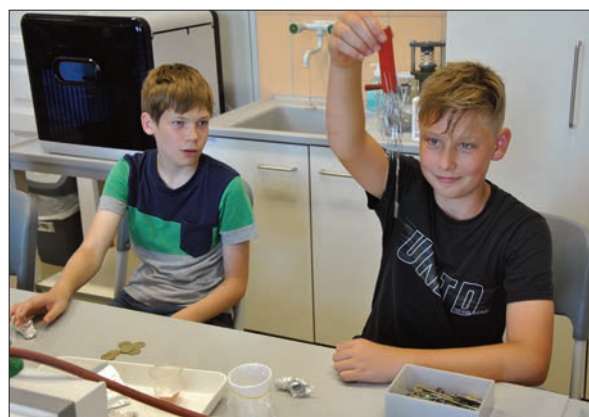
5. ábra. Vaktérkép (Fénykép: Tóth Kálmán)

Figure 5. Blank map (Photo: Kálmán Tóth)

6. ábra. Nem lóverseny? De bizony az! (Fénykép: Tóth Kálmán)

Figure 6. Not a horse race? Yes, it is! (Photo: Kálmán Tóth)

7. ábra. Alkímia – alapfokon (Fénykép: Tóth Kálmán)

Figure 7. Alchemy – basic level (Photo: Kálmán Tóth)

hát úgy ötvenet, néhány most született csikót nem is számolva.

A Szögeden való tartózkodás lassan véget is ért a lóvásárral. A király gondolt egyet, és szűkebb kíséretével a tiszai hajókhoz sietett. Azt számította, hogy most már a lovon ülés helyett lecsuroghatna a Tiszán Bács vonaláig, ahol Váradi Pétert, az érseket látogatná meg.

Szóreg – böjti éték

Ám amikor a Tiszán meglátta a kerepeseket, amint a sószállítmánnyal éppen megrakodták őket, és a felfele induló hajókat, amelyek mentén a parton, hosszú vontatórudak mellett a bőgő ökröket, néhol félmura²⁸ lovakat biztatták az indulásra, úgy döntött, nem fog várakozni, akkor sem, ha

²⁸ robusztusabb alkatú, hidegvérű ló

mint király megsürgethetné őket. Bizony valami jó halételre fájt volna a foga, már azért is, mert böjtnap volt éppen aznap. Ha pedig a Tiszán úszván nem lakhat jól a frissen kifogott halakkal, akkor irány Szőreg, majd ott megvendégelteti magát! A folyón nagyban kuttyogattak. Koronggal ellátott, rugalmas, erős botokkal csapkodták a vizet a halászok, de nem csak úgy össze-vissza, hanem olyan szakértelemmel, mint ahogy a pásztor veszi kézbe a furulyáját. Ugyanis koncert volt ez a folyóban nagy számban úszó harcsáknak. Többnyire egyszeri és megismételhetetlen élmény nyújtása, mert ha hozzászoktak a dalhoz a nagybajúsú halak, többé már nem kértek belőle. De első hallásra rendkívül kíváncsivá tette őket a kuttyogó, vízben való „csámcsogás” hangja, és ennyi elég is volt a zenészeknek. A bárkában, viváriumokban²⁹ már ott nyüzsgött a többi fogoly is, a sok durbincs, csuka, pozsár, sügér, süllő, keszeg és csík. Aztán készítették is a lakomát a böjti asztalra főve, sütve, vajban és faolajjal, kenyeret, cipót tálaltak fel hozzá, és hogy úszhasson is az a hal, nem hiányzott a bor és sör sem.

Csanád – a zsákmány

A király estére a csanádi püspökségre érkezett. Futárai már jó előre értesítették Hangácsi Albert püspököt, aki örömmel vette Ulászló kérését, hogy másnap a Csanád környéki erdőkben vadásszanak. Kora reggel egy, a *felicitas venationis*, vadászat szerencséjéért mondott ima után indultak az ebekkel és sólymokkal, vércsékkel, visszacsapós íjakkal, a király saját gyönyörűen megmunkált, remekbe szabott számszeríjával a vadászok, nyulak, róák, nyusztok, nyestek, szarvasok és őzek, meg a levegőég lakóinak, a madaraknak a nyomába. Egész nap hajtották a felvert és menekülő állatokat, hol az erdő sűrűjében, hol a ligetes részeken. Alkonyattájt, amikor az erőteljes hajszában kimerült vadászok és vadászó állatok már nehezen vették a levegőt, Ulászló még mindig a legnagyobb vadat kereste.

– Anélkül nem megyek haza – mondogatta.

Már szinte sötét volt, amikor rátalált. Ágas-bogas agancsú volt, hatalmas termettel. Királyi zsákmány.

– *Animal grandissimum!*³⁰ *Boski szzczescie!*³¹ – A király túlfűtött érzelmekkel telten latinul, lengyelül magasztalta ezt a pillanatot. Végre – úgy érezte – a pestis által benne keltett szorongás, mint egy ruha hullott le róla, ahogy az előtte elterülő fenéséges szarvas tetemén megnyugtathatta tekintetét. A vadászatot hajnalig tartó lakoma tetőzte be. Nem is lovagolt már másnap a király, inkább hintóban ringattatta el magát, tovább, egészen Bácsig.

Bács – árnyak a múltból

Az érsek kissé öregesen, de nagyon szívélyesen tessékelt be a királyt a vár finom ízléssel kialakított dísztermébe. Ulászló szívesen elpanaszolta volna neki Újvári makacsságán megtört igyekezetét, ha tudván nem tudta volna jó barátja tüntető tartózkodását a politikától. Aztán mégiscsak sor került a vélemény kikérésére, mert ha Váradi Péter öméltósága nem is vett már nyíltan részt a politikában – Mátyás idején a börtön ugyancsak megviselte – mondandója azért nagyon is volt az ország helyzetét illetően.

– Meg kell törni Újlakit. Nem lesz könnyű, az apja, Miklós is ilyen volt, még az utolsó pillanatban is makacskodott. Lőtt vadnak nagyobb az értéke, majd megtudja ő is, a Lőrinc.

– Úgy-e, úgy-e? *Ego cogito: etiam.*³² Meg hát a végvárat is fenn kell tartani, az oszmán nem nyugszik.

– *Mi rex*, Királyom! Ezt mondom én mindig, készülni kell a törökök támadására! Van itt egy kiszolgált katona... Komolyan elgondolkodtam azon, hogy egészen jól tettük-e három éve, hogy a zsoldosokat Kinizsivel szétvertük Halasnál.

– Hol van az a katona?

– Utasítottam a szakácsot, hogy lássa el, mert szegény nagyon megtörődött formában vala...

– Nem jöhetne-e be, hogy meséljen valamicskét nekünk?

²⁹ halastavakban (latin)

³⁰ Óriási állat! (latin)

³¹ Isteni szerencse! (lengyel)

³² Én is így gondolom (latin)

8. ábra. Ismerkedés a Fekete sereg fegyvereivel (Fénykép: Tóth Kálmán)

Figure 8. Getting to know the weapons of the Black Army (Photo: Kálmán Tóth)

– Ahogy óhajtod, Uram Királyom! – azzal rögtön intézkedett is, hogy a culinából³³ küldjék már fel a katonát.

Jött is az. Erős, tagbaszakadt ember volt. A jobbágyok mindennapos ruháját, a palliumot viselte, amely furcsa meggondolás szerint zsinórozást is kapott, mintha egy mente ezen részét kapta volna kölcsönbe. Ezen kívül pedig egykor szűk lovaglónadrág fedte lábait, most már kissé lötyögősen, ez meg igen foltozott volt.

– *Veni, veni*, gyere, gyere! Miféle nemzetbeli vagy? – szólt hozzá a király latinul, mert tudta, hogy a zsoldosok nemzetköziségük révén a konyhalatint beszéltek egymás között.

– Cseh lennék, *Domine!*

– Neved?

– Peter Svoboda.

– És kinek a vezérlete alatt csatáztál?

– Dávidházi István fősege alatt.

– Szóval lovas voltál. *Tenuis vel grave?* Könnyű vagy nehéz?

– *Tenuis.*

– És mi a te személyes históriád? Beszélj!

– Jiskra János alatt végeztem actiókat az északi országrészben, majd az ő halála után Matthias rex fogadott fel zsoldosának. Aztán a déli részekre kerültem a török ellenében. Itt is hasonló portyázások voltak a feladataim, mint korábban. Élhető élet volt ez, a zsold rendszeresen kijárt nekünk. De mindez sajnos megváltozott...

– A zsold miatt?

– Nem volt már az sem, amit megegyünk, *Domine...* hát sajnos felébredt bennem is a vadállat. Aztán már nem volt visszafelé... – Az ember tekintete elrévedt. A királynak beszélt, s mégis mintha csak magának mondaná, belebámulva sötét múltjába, egy pokolba, amit ő támasztott, és amit ellene támasztottak. – Szöged tájékán volt akkoriban a szállásunk. Hát, tudja, Felső, Kinizsi nagy sereget gyűjtött össze, magam is csatlakozni szándékoztam, hogy a török ellen menve újra hasznosnak és ehetség embernek érezhetném maga-

³³ konyhából (latin)

mat, de azok a saját kardjuknak hüvelyéből akartak kifizetni minket. – Fojtogató csend borult a teremre, Ulászló hallotta saját lélegzetét. – Tudja Isten, miért beszélek én most itt erről!? – A király nem szólt. – 8000 katona, tudtuk, hogyan lehet győzni a számbeli fölényrel szemben... De ott... a szekértáborban... csapdába estünk!

– Hogy menekültél meg? – kérdezte, nem az úr, hanem egy olyan hang, amely messziről jön, de végül megtörve érkezik meg ahhoz a másikhoz, amely megtörtén segítségért kiált. Most, ha a rémekről is beszélt, mégis reménnyel telt meg a volt zsoldos egész magatartása, kissé kihúzta magát, és merőn a király szemébe nézve folytatta.

– Mikor a társaimat láttam felakasztva, kerékbe törve, engem is felakasztottak, és én is a kerékbe törés haláltusáját vívtam! Félttem... életemben először rettenetes félelem vett erőt rajtam... Szapolyai nádor bandériumába osztottak be, de én többé nem akartam katona lenni.

A király a nádor nevét hallva tudta, hogy nem fog elégtételt venni ennek az embernek a múltjáért.

– Folytasd – mondta halkán.

– Útközben megszöktem, és a déli vidéken álltam be földesúri szolgálatba. Először nincstelen servusként, most már telekes gazdaként.

– Melyik uradalom?

– A futaki.

– Akkor velem jössz! – harsant fel a király. – Futak mezőváros most már a pécsi püspöké,³⁴ és ha akarod, rögvést megírom neki a felszabadításodat az én szolgálatomra. Aki katona, az vadászni is jól tud!

– Ó, *Domine*, köszönöm! De nekem már asszonyom, porontyaim is vannak!

– Hát jöjjenek! Peter Svoboda egész háza népével ezen túl a királyt szolgálja!

Váradai Péter eközben sűrűn bólogatott, nem csak egyetértése jeleként – hogy a Fekete sereg katonája szerinte is ritka kincs –, hanem egyúttal azért is, hogy a dolgok ilyen hirtelen fordulatán való meghökkenését valamiképpen leplezze.

Verőce³⁵ – az elégedetlenség hangjai

Bácsról távozván Ulászló már határozott terveket forgatott a fejében. A Dunán, majd a Dráván átkelve akart hamarosan Szombathelyre eljutni, s onnan fel Pozsonyba, hogy a cseheknek és morváknak gyűlést tartson. És a kitűzött úticélokot egy-egy vadászat, szállás vagy lakoma kedvéért akarta megszakítani. Csak mikor a Dunán átkelve tanúja lehetett a vizek óriásának, a vizának az elfogásában, tűnődött el azon, hogy Verőcén felkeresi a *canes Dominit*,³⁶ azaz a domonkosokat *confessio*, vagyis gyónás céljából. De hát milyen is volt ez a vizafogás? A parton a horgasok éppen nekivetkőztek. Anyaszült meztelenül ült ladikba nyolc-tíz halászlégény. Hálót és vágóhorgot vittek magukkal. Amikor a hálók a sekélyebb partok felé terelték a halak góliátjait, akkor a légények mind beugráltak a vízbe. Megragadtak egy-egy vizát, a hasát simogatták, vakargatták, mire a megsibbadt óriások elbódultan megadták magukat. A szerelmi gerjedelem, amit a viza maga úgy idéz elő, hogy ladikhoz, parti füzesekhez odadörgöli magát, itt most a halászok kelepcéjévé vált.³⁷ A király, amikor látta, hogy sírnak és bögnek az egymáson nyüzsgő hatalmas vizák, bár nem volt érzékenykedő, most gyorsan kiadta az utasítást a tovább utazásra.

– *Confiteor Deo omnipotenti*... Gyónom a mindenható Istennek... – a király gyónt Basil paternek. A domonkos szerzetes figyelmesen hallgatta a király bűnvallomását: a kétségbeesést, és szinte hitehagyást a járvány fenyegetése hatására. A gőg bűnét, mert túlságosan a maga képességeiben bízott, mikor rendelkezéseivel úgy gondolta, hogy tökéletesen megoldotta az ország bizonyos ügyeit, de ennek ellentéte is igaz, mikor elégtelenül kormányzott, a kellenél jobban ráhagyva egyes *negotiumokat*³⁸ a királyi tanácsra, és közvetetten sok erőszakot és szenvedést okozva az országnak. És sorolta... sorolta, neveket is mondott, de ezeket csak első körben mondta a paternek, Istennek tett vallomást, és mikor feloldozást nyert, akkor

³⁴ Többek között ezt vette el Ulászló Újlaki Lőrincről, és adományozta a pécsi püspöknek. Vö.: MNL Diplomatikai levéltárban található oklevéllel (1495. március 24.) <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/236613/?list=eyJxdWVyeSI6ICJSS4gdWxc3psbyBCXHUwM-GUxY3MifQ> (Hozzáférés: 2021. június 13.)

³⁵ ma: Virovitica, Horvátország

³⁶ „az Úr kutyaí” (latin) – utalás a domonkosok prédikáló karizmájára

³⁷ vö. Zolnay (1978: 101)

³⁸ ügyeket (latin)

tudta, hogy tiszta lélekkel, mint egy újszülött csecsemő, de erővel, mint egy oroszlán, mehet tovább az élet útján.

Aztán a pater is vallomást tett fehéren-feketén, ahogy szerzetesi ruhája is diktálta, persze más-képpen, mint a király, ő úgy vallott, mint gyermekei lelki atyja a haza felett rendelkező jó atyának.

– Elégedetlenkednek a parasztok, *Domine*. Nagy a teher, nő az erőszak. Csoda, hogy a jobbágyoknak még van bizalmuk felém, hiszen a mintegy másfél évtizede megesett támadást a pálosok ellen a ferences fráterek elleni izgatások is követék. Lehetetlenné vált a kereskedésük is a mi és a nemes urak vámmmentessége miatt. Azon kívül többek kérték a segítséget, hogy hogyan tudnának a röghöz kötésből szabadulni, legalább segítsen a szökésüket. Nem tehettem, hát most ez ügyben járulok Kegyelmed elé.

– Értem, mondd csak! – a király tekintete gondterheltté vált.

– Aztán a baj onnan is jön, hogy megzavart minket a tarisznyás papoknak, ez eretnekeknek a hitterjesztése. Már Verőcén is több házban összegyűlnek, és hirdetik, hogy nincs semmi különbség paraszt és nemes, jobbágy és király között! Ez eretnek szemléletet tisztultabb formájában nyilván mi is valljuk, hogy a Mindenható Isten előtt mindannyian esendő lelkek vagyunk, de a bogumilok a féreg voltunkból méltóságra emelő úthoz való táplálékokat is elvetik: a *hostiát*, a *confessiót*,³⁹ sőt a mi Urunk, Jézus Krisztus istenségét is tagadják!

– Hallatlan! – kiáltott fel a király is. Aztán így folytatta: – Basil pater, neked elmondhatom, országgyűlést akarok összehívni hamarosan, lehet, hogy itt, ezen a helyen. Igen, bizonyít itt. Addig is, kérem imáidat, hogy mindezekben bölcs lehessenek, s nehogy még valami nagyobb kór keljen ki e sebhelyből.

Somogyvár⁴⁰ – az álom

Elmúlt már az ősz is, mikor Ulászló kíséretével a somogyi lankás erdőkön át Somogyvárra érkezett. Sietett felkeresni a bencések kolostorát, ahol

egykor a Szent László által idehozott francia szerzetesek éltek. Most már magyar bencések fogadhatták a királyt, pár napig vendégül látva őt. Az uralkodó már hazaérkezni vágyott, s miközben a kolostor kerengőjében tette alkonyattájt sétáját, Szent Lászlóra gondolt, akinek nevét ő is viselte. Sok minden felgyülemlett benne, és most jó volt megnyugtatni szemét a portikuszon⁴¹ túl, gondosan ápolt, még viruló növények zöldellő-sárgálló levelein.

– *Sancte Ladislave, ora pro nobis!* Szent László, könyörögj érettünk! Hogyan tudom megőrizni a békét a te országodban, Lovagkirály? És lesz-e utódom, akinek átadhatom, amit én megteremttem? Vagy minden Miksa császár kezébe kerül? – És újra nyugtalanság vett rajta erőt.

Éjjel a király lázba esett, és valami nagyon furcsát álmodott. A Szent Koronát látta Habsburg Miksa fején. Tiltakozni próbált, de valami nagyon erősen lefogta. Próbálta karjait megmozdítani, de le voltak bilincselve. Körülnézett, s ekkor meglátta Szapolyait. Kulcsokat csörgetett a kezében, közben sátáni kacajjal nevetett rajta, a királyon. S ekkor a császár háta mögül, mint egy fergeteg, oszmánok turbános alakjai tünedeztek fel. A király kétségbeesetten rázta láncait, míg eszméletét nem vesztette. S ekkor újra kirajzolódott egy vízió: Szent László közeledett feléje lovon, és egy csapással elvágta a láncokat. Felpattant mögé, a lóra, Fehérvárra vágattak, ahol trónon ülve egy szarvas fogadta őket. Ő letérdelt elé, és a fenséges állat maga helyezte a koronát Ulászló fejére. A király meg akarta érinteni a vad agancsát, de amint ez megtörtént, hirtelen elfeketedtek a kezei. Meneküljünk! Kiáltotta, Szent László ott termett, és még két kísérő került melléjük, az egyik Szent Kozma volt, a másik Szent Imre herceg. Kozma végigsimította kezeit, és eltűnt a pestis nyoma, Szent Imre pedig biztatólag mutatta az utat be, egy sötét erdőbe. Hamarosan egy tisztásra érkeztek. A tisztáson körben fa ülőhelyeken az Árpád-ház szentjei foglaltak helyet. Szent László Ulászlót középre állította, s ő érezte, bár nem néztek rá, mert egymás közt folyt a szó, hogy itt őrá folyik a tanácskozás.

³⁹ áldozás, gyónás (latin)

⁴⁰ A somogyvári kiterőt a hely kultúrhistoriai jelentősége okán szötte a történetbe a szerző.

⁴¹ oszlopcsarnok

9. ábra. Táncmulatság a király tiszteletére (Fénykép: Tóth Kálmán)

Figure 9. Dance in honour of the king (Photo: Kálmán Tóth)

– Mi legyen az elégtétel az elégtelenség bűnére? – kiáltott fel Szent István király, ki középen ült, kezét az országalmán nyugtatva.

– Én vezeklem érte! – kiáltott fel egy domonkos habitust viselő apáca, bizonyára Szent Margit.– Nem, nem! Maga kell, hogy elégtételt tegyen! – kiáltott egy ismerős hang, Ulászló meglepetten fedezte fel a gazdájában Kázmér öccsét.

– Keressen magának egy szemérmes feleséget – javasolta halkán Szent Kinga liliummal a kezében.

Ekkor halk morajlás zsongta be az erdei tisztást.

– Szedje össze a rózsákat! – mondta egy hölgy meglehetősen szakadt köntösében. A király felébredt. Már nagyon világos volt. Ajtónállója rögtön futott jelenteni az öltöztetőnek a hírt: a király ébren van már. De Ulászló elküldte őt. Gondolkodni akart. „Szedje össze a rózsákat!” A rózsák a csoda jelei. De milyen csodának? Szent Erzsébet az éhezőknek vitt kenyeret leplezte el a rózsákkal, mert a jó szándék vezette. És Isten megvédte ily módon őt a hazugságtól. A rózsák az ín-

ségre adott válasz csodajelei. És milyen ínség van most Magyarországon? Az elégedetlenség maradosásai. Ezt kell hát csillapítani...

Szeme az ablakon keresztül a szállingózó hópelyhekre tévedt. Találhat ő most itten rózsát? ... Reggeli gyógyírként a lábadozó király megkóstolhatta a papok mézével kevert bort. A mézet a közeli erdő vadméheitől gyűjtötték be úgy, hogy a fák odvában tanyázó szorgos munkásokat az ökor szarvából készült méhészcson segítségével fosztották ki. Ulászló minden korttyal jobban lett. Már nem volt olyan kísérteties az álom emléke sem, de azért magában még fontolgatta a benyomásokat:

– Lám, én is ínségben vagyok, legyengültem, de most e nedű megédesíti azt, ami keserű. *Adi- uva me, Pater Omnipotens!* Mindenható Isten, segíts meg engem!

Mikor Szombathely tornyait meglátta az uralkodó meg a kísérete, lova nyergében már egy egészen más ember ült, mint az, aki a nyár utolsó napjaiban a pestis elől az erdőbe vetette be magát.⁴²

⁴² II. Ulászló szombathelyi tartózkodásának elképzelt történetét lásd: (Kiss 2011).

A történetmesélés folyamatába ágyazott játékos feladatok⁴³

Csákvár

1. Ismerkedést, csoportalakítást (5 csoport) szolgáló játék: képkártyák (a novellában szereplő állatok, tárgyak, személyek): Milyenek látom magamat? Milyenek látnak mások? Milyen szeretnék lenni?)
2. Állatos ki-kicsoda. – Interaktív játék a Savoria Múzeum *Vadászat – Közel a természethez* című kiállításának megtekintését követően.⁴⁴
3. Keresztrejtvény. – Interaktív játék.⁴⁵

Fövenyfalú

4. Fonóverseny.
5. Interaktív divattörténeti játék.⁴⁶

Isztimér

6. Mit javasoltok: hogyan torolja meg a király az Újlaki Lőrinc által elkövetett felségsértést? Milyen büntetéseket szabjon ki más vétségekre (lopás, gyilkosság, rablás, házasságtörés, bűbájosság, eretnokség, bajvívás, rosszcélú gyülekezés, káromkodás, hatalmaskodás, patvarkodás, pénzhamisítás)? (A beszélgetés után: rövid vetítés a középkori büntetési módokról.)
7. Egy 1495-ben kelt bizonyáglevél arról tanúskodik, hogy II. Ulászló elvette Újlaki Lőrinc néhány birtokát és egyházi tulajdonba adta. Az oklevelek a király titulussainak felsorolásával kezdődnek. Egy 1491-ben kelt oklevél így kezdődik: „*Wladyslaus, dei gratia Hungarie, Bohemie, Dalmatie, Croatie, Rame, Servie, Galicie, Lodomerie, Bulgarie, Comanieque rex, necnon Slezie, Lucemburgensis dux marchioque Moravie*

et Lusacie etc.” Próbáljátok meg magyarra fordítani ezt a részt! (Megoldás: „*Ulászló, Isten kegyelméből Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia, Galícia, Lodomeria, Bulgária és Kunország királya, Szilézia és Luxemburg hercege, Morvaország és Lausitz örgrófja stb.*”) (SEBŐK F. 2010: 33–38)⁴⁷

8. Interaktív játék: II. Ulászló 1495. évi vadászata során az alábbi vármegyéken haladt keresztül: Fejér, Tolna, Baranya, Bács, Csanád, Verőce, Belovár-Körös, Somogy, Zala, Vas, Sopron, Moson, Pozsony, Győr, Komárom, Esztergom, Pest. Helyezzétek el a térképen a vármegyék címerét!⁴⁸

Szeged

9. Interaktív játék. – Keressétek meg a szóhálóban az elhangzott ima szavait, majd rakjátok megfelelő sorrendbe a szavakat! „*Idvez légy ez velágnak velágossága, Atyának igéje, bizony hostia, élő test, teljes istenség, bizon embör*”⁴⁹
10. Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött ún. Ulászló graduale 1–1 lapját kaptátok kézhez. Vajon hogy hangzott a lejegyzett egyházi ének? Feladat: dúdoljatok el belőle néhány sort!⁵⁰
11. Interaktív „templomösszerakó” kvízzjáték.⁵¹
12. Interaktív játék: Lóverseny-kvíz (tankocka) (Ismeretanyag: magyar lótenyésztés története)⁵²
13. Interaktív játék: folyók – (vaktérkép)⁵³
14. Interaktív játék: arany- és sóbányák – (vaktérkép)⁵⁴

Szőreg

15. Halfajták felismerése képkártyákról

⁴³ A számítógépes játékok Ágoston Eszter, Tóth Kálmán és Várnainé Balogh Beáta munkái.

⁴⁴ <https://view.genial.ly/60d9668461dbed0dd1bd2fdc/interactive-content-vadaszati-ki-kicsoda> (Hozzáférés: 2022. május 16.)

⁴⁵ <https://learningapps.org/display?v=p2htvda9j21> (Hozzáférés: 2022. június 16.)

⁴⁶ <https://view.genial.ly/60d44372f934aa0dd8819402/interactive-content-kozepkori-divat-kviz> (Hozzáférés: 2022. június 16.)

⁴⁷ <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/acthist/article/view/10508/10400> (Hozzáférés: 2022. június 22.)

⁴⁸ <https://learningapps.org/watch?v=pd2a7js221> A játék nehezített változata: <https://www.liveworksheets.com/3-ae296338qt> (Hozzáférés: 2022. június 16.)

⁴⁹ <https://learningapps.org/display?v=pdrx9snck21> (Hozzáférés: 2022. június 16.)

⁵⁰ http://esztergom.bibliotheca.hu/scan/ms_i_3_a/index.html (Hozzáférés: 2022. június 16.)

⁵¹ <https://view.genial.ly/60d05e1cd36a420dcb2d2b25/interactive-content-templom-kviz> (Hozzáférés: 2022. június 16.)

⁵² <https://learningapps.org/display?v=p7zkfgwj321> (Hozzáférés: 2022. június 16.)

⁵³ <https://wordwall.net/resource/18529775/t%c3%b6rt%c3%a9nelem/k%c3%b6z%c3%a9pkori-magyar-kir%c3%allys%c3%alg-v%c3%adz-rajza> (Hozzáférés: 2022. június 16.)

⁵⁴ <https://wordwall.net/resource/18531122/t%c3%b6rt%c3%a9nelem/b%c3%a1ny%c3%a1szat-k%c3%b6z%c3%a9pkori-magyar-kir%c3%allys%c3%algban> (Hozzáférés: 2022. június 16.)

Bács		14:45–16:00	A Szent György templom műemléki és régészeti kutatásának legújabb eredményeit Pap Ildikó Katalin régész ismerteti
16. Interaktív játék. – Fegyverek az újkor hajnalán. ⁵⁵			
Somogyvár		Kb. 17:00	Visszaérkezés Jákról kerékpárral a Savaria Múzeumhoz
17. Interaktív játék. – Kahoot összefoglaló kvíz. ⁵⁶			
18. Mézkestől: különböző mézfajták felismerése.		2021. július 7., szerda	
Szombathely		06:30-tól	Gyülekező a Savaria Múzeum parkolójában, kerékpározáshoz szükséges felszereléssel
19. Jelmezes játék. – A Szombathelyre érkező II. Ulászló és a királyi kíséret szórakoztatása (színi előadás, táncmulatság, divatbemutató) a középkori vár maradványainál, a Járdányi Paulovics István Romkertben.		07:00	Indulás Vasvárra kerékpárral (kb. 35 km, tervezett pihenők: Táplánszentkereszt, Csempeszkopács, Rum)
		10:00–12:15	Kapuk a múltba (A Vasvári Múzeum kiállításának játékos felfedezése.)
A 2021. évi régésztábor programja⁵⁷		12:30	Ebéd
2021. július 5., hétfő		13:30–14:45	Séta a középkori Vasváron
07:30-tól	Gyülekező a Savaria Múzeumban	15:30	Utazás vonattal, kerékpárszállítással Szombathelyre
08:30–10:30	II. Ulászló vadászata (történetmesélés, játék)	15:54	Vonat érkezése menetrend szerint Szombathelyre
10:45–11:15	Fejezetek a szombathelyi vár történetéből (filmvetítés, beszélgetés)		
11:30	Ebéd	2021. július 8., csütörtök	
12.30–16.15	A várnépek hétköznapijai (foglalkozások a Járdányi Paulovics István Romkertben) – munkában a szíjgyártók – ostábla készítése és a játékszabályok elsajátítása	07:30-tól	Gyülekező a Savaria Múzeumban
		08:30–09:30	II. Ulászló vadászata (történetmesélés, játék)
		10:00–11:15	Mátyás király „szombathelyi kőtára” (Látogatás a püspöki palota <i>Sala terrenájában</i> és séta a középkori Szombathelyen.)
2021. július 6., kedd		11:30	Ebéd
07:30-tól	Gyülekező a Savaria Múzeumban, kerékpározáshoz szükséges felszereléssel	12:30–14:00	Látogatás a Fekete Sereg Hagyományőrző Csoport hadiszállásán
08:30–10:30	II. Ulászló vadászata (történetmesélés, játék)	14:30–15:30	II. Ulászló és az alkímia, avagy: az aranycsinálás titkai (Foglalkozás a Kanizsai Dorottya Gimnázium kémia szaktantermében, Sinkó Andrea tanárnő vezetésével.)
10:45–11:15	Vas vármegye Árpád-kori templomai (filmvetítés, beszélgetés)	15:45–16:30	Hogyan szórakoztassuk a királyt? (A táborzáró előkészítése.)
11:30	Ebéd		
13:00–14:30	Kerékpározás Jákra (kb. 13 km)		

⁵⁵ <https://view.genial.ly/60d58574533a900de690cc5a/interactive-content-fegyverek-az-ujkor-hajnalan> (Hozzáférés: 2022. június 16.)

⁵⁶ <https://create.kahoot.it/share/ulaszlo-alma/f2cfcafb-9027-4aab-9b71-24e21d30bde8> (Hozzáférés: 2022. június 16.)

⁵⁷ A tábor megvalósításában közreműködtek: Ágoston Eszter kommunikációs munkatárs (VME), Fodor Dávid tárlatvezető (Vasvári Múzeum), Gerencsér Ádám grafikus (VMRE), Kántor Orsolya régésztechnikus (Savaria MHV Múzeum), dr. Kiss Gábor régész (Savaria MHV Múzeum), Mártfai Márta Ilona könyvtáros (Savaria MHV Múzeum), Papp Ildikó Katalin régész, Poszpiszchil Barnabás gyűjteménykezelő (Savaria MHV Múzeum), Sinkó Andrea tanár (Kanizsai Dorottya Gimnázium), Smidtné Vinczi Réka múzeumpedagógus (VME), Szabó Zsuzsanna információs (Savaria MHV Múzeum), Szabóné Lesch Andrea adminisztrátor (VME), Tóth Kálmán múzeumpedagógus (Savaria MHV Múzeum), Varga Péter tárlatvezető (VME), Varga Tibor hagyományőrző (Fekete Sereg Hagyományőrző Csoport), Várnainé Balogh Beáta tanár (Zrínyi Ilona Általános Iskola, Szombathely), Zágórhidi Czigány Balázs történész, múzeumi igazgató (Vasvári Múzeum).

2021. július 9., péntek		13:45–14:45	Félkész termékek befejezése, készülődés a király fogadására, a táborzáró előkészítése
07:30-tól	Gyülekező a Járdányi Paulovics István Romkertben		
08:30–11:15	Heraldikai alapismeretek, címerfestés	15:00–16:30	Táborzáró: a Szombathelyre érkező II. Ulászló és a királyi kíséret szórakoztatása (színi előadás, táncmulatság, divatbemutató)
11:30	Ebéd		
12:30–13:30	II. Péter győri püspök kalandos élete (Kiss Gábor régész előadása a Smidt Múzeumban.)		

Felhasznált irodalom

- ANONYMUS: *Gesta Hungarorum*. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Szovegyujtemeny-szovegyujtemeny-1/kozepkori-irodalom-4E7/anonymus-12-13-sz-701/gesta-hungarorum-702/szcutia-705/> (Hozzáférés: 2021. június 11.)
- BONFINI A. (1995): *A magyar történelem tizedei*. – Budapest, Balassi Kiadó, 1094 pp.
- HERMAN O. (1914): *A magyar pásztorok nyelvkinse*. <http://mek.oszk.hu/06900/06994/06994.pdf> (Hozzáférés: 2022. június 15.)
- KISS G. (2011): *Dobzse László vendégsége*. – Szombathely, Panniculus Régiségtani Egylet, 6 pp.
- KORONDI Á. (2018): *Eucharisztikus imádságok a késő középkori magyar nyelvű imakönyvekben*. http://real.mtak.hu/88805/7/Eucharisztia_es_Urvacsora-133-150.pdf (Hozzáférés: 2022. június 15.)
- NEUMANN T. (2014): *II. Ulászló király délvidéki utazásai (1494–1496)*. http://real.mtak.hu/18836/1/2014_Bacsorszag_u_085408.691635.pdf (Hozzáférés: 2022. június 15.)
- SEBŐK F. (2010): *II. Ulászló király ismeretlen oklevelé 1491-ből. (Forrásközlés)*. <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/acthist/article/view/10508> (Hozzáférés: 2022. június 2.)
- ZOLNAY L. (1978) *Kincses Magyarország: középkori művelődésünk történetéből*. – Budapest, Magvető Kiadó, 550 pp.

Eseményyleltár

INVENTORY OF EVENTS

Eseményjelentés 2021

Ágoston Eszter¹ & Bodorkós Orsolya² & Tanai Ibolya³ & Tóth Kálmán⁴

¹ VASI MÚZEUMBARÁT EGYLET

H-9700 Szombathely, Kisfaludy Sándor utca 9., Hungary
sztelly@gmail.com

² SAVARIA MEGYEI HATÓKÖRŰ VÁROSI MÚZEUM, KÖZMŰVELŐDÉSI ÉS MARKETING OSZTÁLY

H-9700 Szombathely, Kisfaludy Sándor utca 9., Hungary
bodorkos.orsolya@savariamuseum.hu

³ SAVARIA MEGYEI HATÓKÖRŰ VÁROSI MÚZEUM, KÖZMŰVELŐDÉSI ÉS MARKETING OSZTÁLY

H-9700 Szombathely, Kisfaludy Sándor utca 9., Hungary
tanai.ibolya@savariamuseum.hu

⁴ SAVARIA MEGYEI HATÓKÖRŰ VÁROSI MÚZEUM, KÖZMŰVELŐDÉSI ÉS MARKETING OSZTÁLY

H-9700 Szombathely, Kisfaludy Sándor utca 9., Hungary
toth.kalman@savariamuseum.hu

A koronavírus-járvány miatti korlátozások továbbra is érintették a múzeumokat. Az év első felében nem fogadhattunk látogatókat, így a tervezett programjainkat az online térben kellett megtartanunk. A járvány enyhülésével csak májusban nyithattuk ki újra intézményeinket: május 18-tól fogadtuk a látogatókat a Savaria Múzeumban, a Smidt Múzeumban, az Iseumban, a Vasi Skanzenben és a Vasi Múzeumi Látványtárban, május 20-tól pedig a Romkertben is. A hatályos kormányrendelet értelmében a múzeumokba belépni egyelőre csak védettségi igazolvány és személyi azonosító igazolvány felmutatásával lehetett. A rendelkezés az 500 fő feletti szabadtéri rendezvényekre később is érvényben maradt, ezért a Szent Márton-napi vásáron is csak védettségi igazolvánnyal rendelkező látogatók vehettek részt.

Kiállítások

Május 21.

A koronavírus-járvány miatt a 2020 novemberére elkészült *Vadászat – Közel a természethez* című kiállítást csak online tekinthették meg az érdeklődők. A múzeum újrainyitása lehetővé tette, hogy 2021. május 21-én „élő” megnyitót tartssunk. Csapláros Andrea múzeumigazgató köszönetet

Vadászat – Közel a természethez. Savaria Múzeum, 2021. május 21.

mondott az Országos Magyar Vadászkamara Vas Megyei Területi Szervezetének, a magángyűjtőknek és a kiállítás létrehozásában közreműködőknek, majd dr. László Győző alpolgármester köszöntötte a jelenlévőket. Méltatta a kiállítást Majthényi László, a Vas Megyei Közgyűlés elnöke is, hangsúlyozva, hogy a tárlat hozzájárulhat a jövő generációk természet és vadászat iránti szeretetéhez. A kiállítást dr. Faragó Sándor, a Soproni Egyetem rector emeritusa nyitotta meg. Kiemelte: a szombathelyi múzeum – más vidéki intézményekkel együtt – a szeptemberben nyíló budapesti vadászati világkiállítás kísérő rendezvényeként szervezte meg a tárlatot. Majd beszélt az elmúlt időszakok vadgazdálkodásáról és a vasi vadállomány alakulásáról. Ez utóbbiról szól az a könyv, amelyet a múzeumnak ajándékozott, egy több mint 100 éves céltávcsővel együtt, amelyre azt gravírozták: „Gothard Sándor Herény”.

A kiállítás kurátorai: Dankovics Róbert, dr. Vig Károly

Vadászat – Közel a természethez. Savaria Múzeum, 2021. május 21.

Június 18.

Megnyílt a VII. Nemzetközi Textilművészeti Triennálé a Szombathelyi Képtárban, több mint 300 érdeklődő jelenlétében. A nagyszabású seregszemle bemutatkozó eseményén köszöntőt mondott dr. Kucsera Tamás Gergely, a Magyar Művészeti Akadémia főttkára, Csapláros Andrea, a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum igazgatója, Horváth Soma, Szombathely MJV alpolgármestere és dr. Balázs Péter, a Vas Megyei Önkormányzat jegyzője. A Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége elnöke, Simonffy Márta távollétében és a Textil Szakosztály képviselőjében Szűcs Blanka iparművész mondott beszédet, majd Cebula Anna, a Szombathelyi Képtár igazgatója nyitotta meg a kiállítást, felidézve a korábbi textilbiennálék és -triennálék történetét, s értékelve a 2021-es seregszemlére beérkezett alkotásokat.

A triennálét szervező Kulturális Alapítvány a Textilművészetért és a Szombathelyi Képtár ezúttal a „Sodrás” témaköréhez kapcsolódó műveket várt a pályázóktól. Ahogy a felhívásban fogalmaztak: ... „a sodrás-tárgykörhöz, tematikához

kapcsolódva nem csupán egy technikai elem alkalmazására, és e technikai elemre alapozott leleményes műalakításra nyílik lehetőség, hanem a kor embere és a világ (a kor művésze és a világ) között pulzáló konfliktusok, konfrontációk szépségei és kínjai, éles ellentétei és puha megegyezései is feltáruhatnak, és anyagba foglalva megtestesülhetnek a kor észrevehetetlen vagy kikerülhetetlen áramlataival szükségszerűen együtt élő (együtt sodródó) alkotók munkái révén.”

A kiállítandó műveket öt kategóriában (fal- és tértextil, textildesign, miniatúrtextil, zászló, illetve szalag) neves kortárs művészekből és művészettörténészekből álló szakmai zsűri választotta ki. Értékelésük alapján a triennálén 3 kontinens 150 alkotójának összesen 219 alkotása mutatkozhatott be, amelyek közt éppúgy szerepeltek hagyományos technikákkal készült művek, mint kísérleti textilek, így gipsz, nejlón, PVC, műbél, karton vagy szilikon felhasználásával készült művek is.

A megnyitót díjátadó követte, amelyen 16 alkotó részesült elismerésben: Richter Sára, Csókás Emese, Szűcs Blanka, Fülöp Tünde, Berecz Vanda,

Sodrás. VII. Nemzetközi Textilművészeti Triennálé. Szombathelyi Képtár, 2021. június 18. (Fotó: Nagy Zoltán)

Kiss Katalin, Láng-Miticzky Katalin, Bihari-Bakodi Szilvia, Bocz Bea, Nyíri Katalin, Csíkszentmihályi Réka, Kovács Móni, Rónai Éva, Tóth Magdolna, Pázmány Judit, Orbán Anna-Mária. Arday Ildikó, Kecskés Ágnes és Málík Irén – akik a legtöbbször vettek részt a textilbiennálékon és -triennálékon az elmúlt 50 évben – bronz emlékplakettet kaptak. Nyolc alkotást pedig elismerő oklevéllel jutalmazott a zsűri.

A kiállítás kurátorai: Attalai Zita, Cebula Anna

Sodrás. VII. Nemzetközi Textilművészeti Triennálé. Szombathelyi Képtár, 2021. június 18.

Június 18.

A VII. Nemzetközi Textilművészeti Triennálé után Bakó Ilona Ferenczy Noémi-díjas textilművész emlékkiállítását Csapláros Andrea múzeumigazgató köszöntőjét követően Cebula Anna képtárigazgató nyitotta meg.

A kiállítás kurátora: Cebula Anna

Június 26.

A Múzeumok Éjszakája rendezvénysorozat nyitányaként nyílt meg a Schrammel Imre (1933), szombathelyi születésű, Kossuth-díjas keramikumművész életművének otthon adó Schrammel-gyűjtemény, amely az egykori Éva-malomban kapott helyet. A város új kulturális intézményének ünnepi avatásán dr. Nemény András polgármester hangsúlyozta: egy színvonalas kiállítóhellyel és rengeteg felbecsülhetetlen értékű műalkotással gyarapodik Szombathely. „Schrammel Imre egyszerre kíváncsi és nagyon bátor, olyan utakat járt be, ahová senki nem mert elindulni. A felfedezései, eredményei megdöbbentőek, az alkotásai unikálisak. Ezek az utak most visszavezettek ide az indulóponthoz, Szombathelyhez” – fogalmazott.

Schrammel Imre *Nyomhagyás* című állandó kiállítását Wehner Tibor művészettörténész ajánlotta az érdeklődők figyelmébe, felidézve a hét évtizedes alkotói pálya fejezeteit, műveinek tematikai csoportjait „a korai hollóházi tárgyaktól a konstruktív alakzatokon, a fegyverrel átlőtt-roncsolt szabályos plasztikákon, a madártetem-maradványok kompozícióin, a mitológiai és bibliai alakok fájdalmasan deformált alakjain át a karneváli, tündöklő színekben játszó mázas porcelánfigurákig, majd a csendélet-plasztikáig és az állatszobrokig”. Szólt Schrammel Imre több évtizedes oktatói és művészetközvetítő tevékenységéről, külföldi kiállításairól, nemzetközi elismeréseiről és a modern kerámiaművészet történeteit követő publikációiról, naplójának közreadásáról.

Csapláros Andrea, a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum igazgatója ajándékkal köszönte meg, hogy Schrammel Imre alkotásai az intézmény gyűjteményét gyarapítják: a művész az új, szombathelyi korszak kezdetének jelképeként egy reprezentatív, üres naplót kapott, ebben folytathatja évtizedekkel ezelőtt elkezdett bejegyzéseit.

A művész 2019-ben szülővárosának adományozta válogatott életművét – ennek darabjai, valamint a Herendi Porcelánművészeti Múzeumból létbe kapott művek, összesen 115 alkotás látható az erre a célra felújított belvárosi műemlék épületben.

Schrammel Imre azt vallja, sajátos, kísérletező művészete vasi gyökerű, abból a tapasztalatból

Nyomhagyás. A Schrammel-gyűjtemény és Schrammel Imre állandó kiállításának megnyitója. Schrammel-gyűjtemény, 2021. június 26. (Fotó: mma.hu)

származik, amit a Rába-parton, a hordalék és az agyag megfigyelésével szerzett. Úgy érezte, művei itthon találnak értő befogadókra, és szerette volna, ha hagyatéka egyben marad, ezért ajánlotta fel a városnak világhírű gyűjteményét.

A mintegy 150 éves Éva-malom épületét a Magyar Állam vásárolta meg és adta Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzatának ingyenes vagyonekezelésbe. Felújítására 280 millió forintos uniós pályázati forrásból nyílt lehetőség. Az épületben fogadóhelyiség, két kiállítótér és egy kézműves foglalkozásokra alkalmas műhely kapott helyet. A létesítmény különlegessége, hogy homlokzatára a szombathelyiek által megjelölt téglák kerültek.

Az egykori Éva-malom első emeletén található a művész pályáját tematikus rendben feldolgozó kiállítás. A terembe belépve a *Kapuk* sorozat darabjai invitálják beljebb a látogatót a további egységek megtekintéséhez. Találkozhatunk a pálya elején született hollóházi porcelánkísérletek darabjaival, és a talán legforradalmibb alkotásaival, a „lőtt” munkákkal. A lövés- és robbantás alakította áttöréseken áttekintve a kiállítás két másik tematikus egységébe pillanthatunk: a történelmi sorsfordulókra utaló művekre és a férfi-bika gondolattal játszó Minótaurosok világába.

A „drapériás figurák” csavarodó alakjai női szentek, mitológiai alakok, valamint a Duna és a Rába metaforái. A két folyóhoz és árteréhez kapcsolódó élmények, folyami evezések az ihletői a hordalékoknak, míg a madárnyomatok a Bugaci-tóhoz köthető természet-fürkész kísérletezések szurreális, drámai szüleményei. Külön témaként vannak jelen a kiállításban a személyes vonatkozásokkal bíró portrék és állatábrázolások, valamint a csendéletek. A tovább alakított munkák bonyolult, teljesen egyéni készítéstechnikai újítást hordoznak. A herendi porcelánok a gyárhoz kapcsolódó életszakasz termékei: a karneváli téma és Minótauros-ábrázolások jellemzik. Végül az „elmúlás sorozat” darabjai zárják a kiállítást, emlékeztetve bennünket, hogy porból letünk, porrá leszünk, lassan mind eltűnünk...

A megnyitó napján tartottuk az MMA Kiadó gondozásában megjelent, Schrammel Imréről szóló életműalbum bemutatóját is, amelyen a ki-

állítását megnyitó művészettörténész, a kötet szerkesztője, Wehner Tibor beszélgetett Schrammel Imrével, a moderátor a könyv felelős szerkesztője, Fejérvári Gergely volt.

A közönség ezen az estén több tárlatvezetésen vehette birtokba a kiállítóhelyet.

A kiállítás kurátorai: Czenki Zsuzsanna, Schrammel Imre

(További részletek: ld. Rendezvények)

Nyomhagyás. A Schrammel-gyűjtemény és Schrammel Imre állandó kiállításának megnyitója. Schrammel-gyűjtemény, 2021. június 26. (Fotó: mma.hu)

Szeptember 10.

Szomszéd a szomszédhoz címmel maribori képzőművészek kiállítása nyílt meg a Szombathelyi Képtárban. 32 kortárs szlovén művész mutatkozott be a műfajok és stílusok tekintetében is sokszínű tárlaton. A Szombathelyi Képtárban látható festmények, szobrok, grafikák, rajzok és videók egyaránt ugyanazt az üzenetet hordozták: a jó-szomszédi viszony értékét hangsúlyozták.

A kiállítás a Szlovén Köztársaság budapesti nagykövete és szentgotthárdi főkonzulja, valamint a szombathelyi és a maribori polgármester jelenlétében nyílt meg. Elsőként Metka Lajnšček főkonzul mondott köszöntőt, majd dr. Nemény András szombathelyi és Aleksander Saša Arsenovič maribori polgármester beszéde következett. A kiállítást a Terrafolk szlovén zenei formáció produkciója után a két városvezető nyitotta meg, majd a szlovén főkonzul köszönetet mondott a képtárnak, a Maribori Képzőművészek Egyesületének, a kurátoroknak, és tárlatvezetésre, illetve Szlovénia gasztronómiai-turisztikai kínálatának bemutatójára invitálta a vendégeket.

A kiállítás kurátorai: Mojca Štuhecnek, Nina Jeza

Október 7.

Korszakok, stílusok, mesterek címmel nyílt meg a Szombathelyi Képtár új állandó kiállítása, amely a 20–21. század magyar művészettörténetét gyűjteményének karakteréhez igazítva mutatja be, érzékelte az intézmény megnyitása utáni művészeti szemléletváltásokat. A koncepció a műalkotások jellegzetességei alapján sorolja kategóriákba a műve-

Korszakok, stílusok, mesterek. A Szombathelyi Képtár új állandó kiállítása. Szombathelyi Képtár, 2021. október 7.

Korszakok, stílusok, mesterek. A Szombathelyi Képtár új állandó kiállítása. Szombathelyi Képtár, 2021. október 7.

ket, így párhuzamos jelenségeket szemléltet. A kiállított közel 200 képzőművészeti alkotás a képtár mindkét nagy műtárgycsoportjából válogat: felsorakoztatja a klasszikus modern 20. század első feléből származó műveket és az ún. neoavantgárd generáció munkáit. Az új állandó kiállításból nem hiányozhatnak az iparművészeti alkotások sem: négy külön tematikai egységben kapunk áttekintést a kortárs textilművészet hazai és nemzetközi irányairól.

A kiállítást Csapláros Andrea múzeumigazgató és dr. Nemény András polgármester köszöntője után dr. Fabényi Julia művészettörténész, a Ludwig Múzeum igazgatója, a képtár korábbi vezetője nyitotta meg. Közreműködtek a Szombathelyi Művészeti Szakgimnázium és Technikum növendékei.

A kiállítás kurátorai: Cebula Anna, dr. Gálig Zoltán

Október 21.

A mai hazai képzőművészetet reprezentáló kiállítás nyílt a Magyar Festészet Napja alkalmából a Szombathelyi Képtárban. A *KÉP-TÁR-HÁZ* című országos seregszemlét második alkalommal hirdette meg a Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége. Az első, hasonlóan nagyszabású tárlatot 2014-ben rendezték ugyancsak a Szombathelyi Képtár termeiben.

A kiállításon való részvételre meghívást kaptak a Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége, a Magyar Művészeti Akadémia, a Magyar Képzőművészeti és Iparművészeti Társaságok Szövetsége, a Magyar Alkotóművészek Országos Egyesülete, a Fiatal Képzőművészek Stúdiója képzőművész tagjai, valamint a kiállítás kurátorai által felkért alkotók. A felhívásra érkezett 480 pályamunkából a zsűri közel 180 alkotást válogatott be a kiállításra, amelyek megtöltötték a képtár két impozáns nagytermét.

A megnyitón Csapláros Andrea múzeumigazgató és Horváth Soma alpolgármester után Simonffy Márta, az MKISZ elnöke, kurátor mondott köszöntőt. Úgy fogalmazott: a *KÉP-TÁR-HÁZ II.* kiállítás legfőbb törekvése, hogy átfogó képet adjon a jelen magyar festészetéről. Az alkotások kijelölt tematika helyett szabad választás alapján, a közelmúltban születtek, így a lehető legfrissebb képet adják a fellelhető stílusok és kifejezési formák, a klasszikus, valamint a korszerű technikák, eszköztárak sokszínűségéről. A művészek saját, egyéni stílusát visszatükröző alkotások ugyanakkor a szellemi áramlatok sokirányú szemléltetését is lehetővé teszik, hiszen a művek együtt, egymás mellett egymást is erősítik.

A hazai kortárs festészet legjobbjait bemutató kiállítást dr. Kostyál László művészettörténész nyitotta meg. Mint mondta, a tárlat nem tükröz egységes világgépet, világértelmezést, nincs stílus vezérfonala sem. A mai világunkat leképező sokszínűség jellemzi.

Az egyéni stílusok és sajátos szemléletmódok a művészek tehetségén, őszinteségén és érzékenységén túl a kortárs magyar képzőművészet szerepével és helyzetével is szembesítették a látogatót.

A kiállítás kurátora: Simonffy Márta

December 9.

30 éves lett a Rumi Rajki Műpártoló Kör, amelynek célja visszahozni a feledésből nemcsak Rumi Rajki István, hanem más, méltatlanul mellőzött vasi művészek életművét is, és segíteni a kortárs alkotók pályájának kibontakozását. A jubileum alkalmából kiállítás nyílt a Szombathelyi Képtárban, ahol az egyesület történetét felidéző dokumentumok mellett műalkotások is láthatók voltak.

A kiállítást Csapláros Andrea múzeumigazgató és Balogh Péter, a Rumi Rajki Műpártoló Kör elnökének köszöntője után Harangozó Bertalan kormány megbízott, a Vas Megyei Kormányhivatal vezetője nyitotta meg.

A kiállítás kurátorai: Cebula Anna, Kékesi Gábor

Konferenciák, tanácskozások

Május 10–11.

A Közösségek Hete egyik országos rendezvénye volt a (részben) szervezésünkkel megvalósuló *IX. Országos és V. Nemzetközi Múzeumandragógiai*

Belső erők és kölcsönhatások a kortárs múzeumi világban. IX. Országos és V. Nemzetközi Múzeumandragógiai Konferencia (online). Savaria Múzeum, 2021. május 10–11.

Konferencia 2021. május 10–11-én. Ha nem lett volna járvány, a kb. 130 résztvevő itt, Szombathelyen cserélte volna ki tapasztalatait, miközben megismerték volna intézményeinket, kiállításainkat és Szombathely nevezetességeit. Ehelyett az online térben hallgatták az előadásokat és vettek részt a kerekasztal-beszélgetéseken. A *Belső erők és kölcsönhatások a kortárs múzeumi világban* című, kétnapos konferencián szó volt egyebek mellett a múzeumok és a felsőoktatási intézmények kapcsolatáról, a múzeumi közösségépítésről és a különböző múzeumi szakterületek együttműködéséről.

A megnyitón elsőként Horváth Soma alpolgármester, majd Csapláros Andrea múzeumigazgató köszöntötte az ország egész területéről bekapcsolódó résztvevőket, Sosztarits Ottó, az Iseum intézményvezető-helyettese pedig felidézte Szentlélek Tihamér régész, a 30 éve megalakult Pulszky Társaság–Magyar Múzeumi Egyesület alapító elnöke életét és pályáját.

Belső erők és kölcsönhatások a kortárs múzeumi világban. IX. Országos és V. Nemzetközi Múzeumandragógiai Konferencia (online). Savaria Múzeum, 2021. május 10–11.

Október 28.

A Smidt Múzeum megnyitásának 50. évfordulója alkalmából szakmai konferenciát szervezett a Smidt Múzeum és a Smidt Múzeumért Alapítvány. Az előadók régészeti, hadtörténeli, művészettörténeli és orvostörténeli szempontból is méltatták a dr. Smidt Lajos által közel hat évtizeden át gyűjtött műtárgyak sokszínűségét, kiemelve közülük több unikális darabot.

Dr. Hollerné Meocséri Annamária intézményvezető köszöntője után dr. Smidt Erzsébet, a gyűjtő lánya, a múzeum egykori igazgatója beszélt dr. Smidt Lajos életéről a gyermekkori kincsek megszerzésétől az 1930-as évek végén már megfogalmazódó, de sajnos a világháború és egyéb események miatt csak 1968-ban megvalósuló múzeualapítási terveig.

Dr. Basics Beatrix művészettörténész *A Smidt Múzeum képzőművészeti gyűjteménye*, dr. Kótyuk Erzsébet, a Semmelweis Orvostörténeli Múzeum igazgatója *A szombathelyi Smidt Múzeum orvostörténeli emlékei. Az egyik legjelentősebb vidéki hagyatéék*, dr. Kiss Gábor, a Savaria Múzeum régésze *A Smidt Múzeum régiségtára*, valamint Soós Péter, a Hadtörténeli Múzeum igazgatóhelyettese (videóüzenetben) *A Smidt Múzeum hadtörténeli kiállítása* címmel tartott előadást. Ők valamenny-

Szombathely kincsestára. Szakmai konferencia a Smidt Múzeum megnyitásának 50. évfordulója alkalmából. Smidt Múzeum, 2021. október 28. (Fotó: Tóth Tamás)

nyien részt vettek a múzeum állandó kiállításának legutóbbi megújításában, emellett ismerik a gyűjtemény nagysága miatt ki nem állítható darabokat is. A program végén dr. Németh Balázs hadtörténeti kutató a kiállításon látható ritka kiállításokat és az egyenruha-gyűjtemény egyedi darabjait mutatta be.

A konferencia levezető elnöke dr. Keppel Csilla történész, muzeológus, a gyűjtő unokája volt, aki a legutóbbi kiállítás megújításának idején vezette a múzeumot.

November 25–26.

Az Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház – megnyitásának 10. évfordulója kapcsán – kétnapos nemzetközi konferenciát rendezett *Pannonia Underground – a városi régészet új hullámai* címmel.

A konferencia tematikájának középpontjában a régészet egy speciális területe, a városi régészet állt. Ennek legújabb eredményeit, módszertani problémákat, a megőrzés/bemutató/hasznosítás témakörébe illeszkedő előadásokat hallhattak a vendégek. Az előadások zöme elsősorban Pannonia provincia területét érintette. Így Savaria, illetve a szomszédos Scarbantia (Sopron) mellett Arrabona (Győr) történetének újabb eredményei is helyet kaptak. Brigetio (Komárom-Szőny) és Aquincum (Budapest) városaival több előadás is foglalkozott, utóbbinál nemcsak a régészeti feltárások eredményei, hanem az ásatási módszertan, illetve a különböző ásatástechnikai-műszaki megoldások is szóba kerültek. Brigetio és Carnuntum (Bad-Deutsch Altenburg) esetében az elmúlt években nagy felületen sikerült geofizikai módszerekkel feltérképezni a településeket és azok környékét. Ezen felmérések eredményei jobban segítik az antik nagyvárosok térszerkezetének és térhasználatának megismerését. Dél-Pannonia területéről is érkeztek régészek, a sirmiumi (Székesfehérvár/Sremska Mitrovica) egykori császári palota újabb kutatásai, vagy a korábban kevésbé ismert Mursa (Osijek) szintézise érdekes eredményekkel szolgáltak. Néhány előadó távolabbról érkezett, és más provincia területén feltárt római városokat mutattak be. Így az antik Aelium Cetium (St. Pölten) belvárosában feltárt nagymé-

retű épületkomplexum vagy a daciai Napoca (Kolosvár) területén is izgalmas eredmények láttak napvilágot.

A konferencián az előadások angol és német nyelven hangzottak el.

A járványhelyzet miatt az előadások megtartására speciális technikai megoldást alkalmaztunk, egyrészt a YouTube-on keresztül bárki élőben követhette az eseményeket, másrészt az ideutazni nem tudó kollégák online becsatlakozhattak a rendezvénybe, így egy előadást sem kellett lemondani.

December 8.

250 éves a szombathelyi középiskola oktatás. A jubileumról érdekes előadásokkal emlékezett meg a Smidt Múzeum és a Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár. A konferencia helyszíne nem volt véletlen: 1773-tól a Smidt Múzeum épületében működött az első püspöki gimnázium, amelyet 2 évvel korábban, 1771-ben alapítottak a város kezdeményezésére. Dr. Vig Károly tudományos igazgatóhelyettes köszöntötte a vendégeket. A konferencián részt vett és köszöntőt mondott dr. Székely János megyéspüspök, aki a kereszténység kultúráteremtő szerepét emelte ki, és saját szentendrei középiskolai élményeit is felelevenítette. A püspöki gimnázium alapításának történetét Székely Barnabás történész, levéltáros, a Piarista Rend Magyarországi Tartománya Központi Levéltára munkatársa idézte fel. Hangsúlyozta, a korabeli iskolaalapítások sorában egyedi jelenség, hogy maga a város tanácsa kezdeményezte az intézmény létrehozását és kérte a győri püspök támogatását. 9–14 éves fiúk jártak az első szombathelyi gimnáziumba, ahol 4 évfolyamon feltehetően 60–80 diák tanulhatott. Az oktatásban kiemelkedő szerep jutott a latin és a számtan tantárgyaknak – jellemezte a kezdeti éveket Székely Barnabás. A szombathelyi gimnázium első tanárai ferences szerzetesek voltak. Tokár János OFM, szombathelyi plébános arról beszélt: a ferences rend ugyan nem tanító rend, de mindig is foglalkozott oktatással. János atya a ferences lelkiség megnyilvánulásairól és egykori ferences tanáraitól is mesélt élvezetes előadásában. Tóth József, az Egyházmegyei Katolikus Iskolák Főható-

ságának igazgatója nem kis feladatra vállalkozott: feltérképezte a város jelenlegi középiskolai oktatási rendszerét - ebből derült ki a mindenki számára meglepő adat: jelenleg 24 (!) középszintű intézmény vagy ennek valamilyen oktatási formája működik Szombathelyen, összesen 12 fenntartóhoz tartozva. Tálás Józseftől hallhattuk: az Illés

250 éves a szombathelyi középfokú oktatás. Smidt Múzeum, 2021. december 8.

Akadémián és a börtönben is van középiskolai oktatás, hamarosan pedig elindul a képzés a Boldog Salkaházi Sára Technikumban. A megemlékező előadásokkal egyidőben kamarakiállítás nyílt a Smidt Múzeumban az első püspöki gimnázium alapításával kapcsolatos dokumentumokból.

Rendezvények

Január 10.

A koronavírus-járvány miatt az online térbe kényszerültek tervezett hétvégi tárlatvezetéseink. Varga Péter tárlatvezető a Savaria Múzeum állandó kiállításában *Kincsek a bronzkorból – A hatalmi központok kapcsolatrendszerei* címmel tartott vezetést, amelyet a Savaria MHV Múzeum YouTube-csatornájára feltöltött kisfilmen keresztül követhettek az érdeklődők.

Január 16.

Az Iseum központi szentélyépületét, a többszöri kutatások eredményeit és a jelenlegi rekonstruált építményt mutatta be Katona Ádám online tárlatvezetésében, külön figyelmet szentelve a templom megtalált eredeti elemeinek, amelyek az Iseum állandó kiállításában láthatók. A kisfilm a Savaria MHV Múzeum YouTube-csatornáján azóta is elérhető.

Január 30.

A Smidt Múzeum gazdag gyűjteményéből ezúttal a habán kerámiák kaptak figyelmet a tematikus, online tárlatvezetésben. Szommer Ildikó, a Szent Márton Intézet vezetője a habánok európai hírű művészetéről beszélt az érdeklődőknek.

Február 13.

Az Iseum soron következő online tárlatvezetését a 2011-ben Piranesi metszeteiből rendezett kiállítás ihlette. Középpontjában az Iseum utóélete állt, az az időszak, amikor az Isis istennő tiszteletére épített szentélykörzetet lebontották és a területét más céllal kezdték használni. Hódi Attila segédmuzeológus beszélt kereszténységről, temetkezésekről, császári látogatásról és a kiállítás középkori tárgyairól is.

Február 15–20.

Az *Év élőlényeiről* szóló szokásos előadóiülés és családi nap helyett a Savaria MHV Múzeum tagintézményei az online térben, Facebookon, Instagramon és a YouTube-csatornán népszerűsítették az Év élőlényeit. A Savaria Múzeum, a Szombathelyi Képtár, az Iseum, a Smidt Múzeum, a Vasi Skanzen a Facebook-oldalán, a Vasi Múzeumi Látványtár pedig az Instagramon osztott meg naponta egy-egy bejegyzést, saját műtárgyaik felhasználásával. A Savaria Múzeum az Év ősmaradványát, a *Megalodont*, az Év kétéltűjét, a zöld varangyot, az Év fáját, a lisztes berkenyét, az Év rovarát, a kacsafarkú szendert és az Év emlőst, a hermelint mutatta be. Az Iseum posztjaiból az ókori falfestmény-töredékeken szereplő madarokról, a Herkules-ábrázolásokról, Osiris „légykergetőjéről”, egy kancsón ábrázolt békáról és egy sardonix, vésett gyűrűkőről tudhattak meg érdekességeket a látogatók. A Szombathelyi Képtár Artner Ferenc: *Szénagyűjtők*, Konkoly Gyula: *Arab nő ellenfényben*, valamint Nagy Judit: *Fabálványlepike* című művét tette közzé, a Smidt Múzeum két cápafogát, a Vasi Skanzen pedig egy régi konkolyozót ismertetett.

Február 20-ára kisfilmekben foglaltuk össze a kiválasztott növények és állatok jellemzőit, emellett háromféle játékkal és egy kézműves foglalkozással jelentkeztünk.

Február 27.

A Smidt Múzeum állandó kiállításának legérdekesebb darabjai közé tartoznak az első és második világháború hadifoglyainak emlékei. Ezeket mutatta be online tárlatvezetés formájában Tangl Balázs történész. A különböző levelek, fényképek, fogságban készült karikatúrák, faragott és más emléktárgyak mind-mind egy egyéni sorsot rajzolnak ki a viharos 20. században.

Március 7.

A Savaria Múzeum emeleti kiállításában kalauzolta az érdeklődőket – továbbra is az online térben – Erdő Ádám természettudományi asszisztens *Földtörténeti filofax* címmel megtartott tárlatvezetésében. Beszért a kiemelkedő értékű földtani leletekről, ősmaradványokról, bepillantást

engedett az őselefántok, a Bérbaltaváron feltárt csonttetető növényevői és ragadozói, a jégkorszak hűvösebb klímájában élő mamutok és hódok „mindennapjaiba”. Szó esett a Sághegy kialakulásáról és a faopál létrejöttéről is.

Március 10.

A *Beporzók napján* a méhek és a növények szaporodását segítő egyéb rovarok veszélyeztetettségére, védelmére hívtuk fel a figyelmet a Facebookra készített videóink segítségével. Bemutattuk, hogyan vette birtokba az egyik, előző évben kihelezett rovarhotel egy házi méh, hogyan készíthetünk a legegyszerűbb módon és egy kicsit bonyolultabban rovarhotel, környezetbarát „zümis” vászontáskát és az újrahasznosítás jegyében ékszerdísz. Szenzációs lép-lelet című kisfilmünk a méhek titkos életét örökítette meg, online játékunkban pedig szókeresővel próbálkozhattak, valamint a királynőnek, a herének és a dolgozó méheknek segíthettek hazatalálni a jelentkezők.

Március 15.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc emlékére szervezett hagyományos programunk a Smidt Múzeumban a járvány miatt elmaradt. Helyette rövid videókban emlékeztünk meg az évfordulóról: a szombathelyi 16 pontról és a forradalom utóéletéről dr. Tilcsik György volt levéltár-igazgató beszélt, Batthyány Lajos szombathelyi mellszobrának történetét Feiszt György főlevéltáros mesélte el, Kelemen Zoltán színész pedig arra emlékezett vissza, hogyan elevenedtek meg a forradalmi események 2009-ben a szombathelyi utcákon, a Weöres Sándor Színház művészeinek közreműködésével. Külön filmben mutattuk be reformkori nagyjaink Smidt Múzeumban őrzött emlékeit. Nem maradtak el a gyerekeknek szóló múzeumpedagógiai tartalmak sem: a huszárcsákó és a párta készítését mutatták meg kollégáink rövid videóinkban.

Március 27.

Az Iseum havi tárlatvezetését is az online térben tekinthették meg az érdeklődők, akiket Nagy Diána tárlatvezető Septimius Severus korába kalauzolt. Ebből az időszakból több olyan régészeti

emlék származik, amely nagyszabású építkezésekre utal. A filmből kiderült az is, igaz-e, hogy Septimius Severust Savariában kiáltották ki császárrá.

Április 3.

A járványügyi intézkedések miatt elmaradt a Vasi Skanzen húsvéthétfői rendezvénye, amit az ünnepre hangoló videókkal helyettesítettünk. Dr. Horváth Sándor néprajzkutató a húsvéti ünnepkörrel, a tojásról, mint húsvéti szimbólumról és a locsolkodás szokásáról beszélt, a Gyöngyösfaluban élő Tamásné Geröly Mária pedig azt mutatta meg, hogyan készül a viasszal írt tojás és melyek a hímes tojás leggyakoribb mintái. A gyerekeknek szóló videókkal a nyusziimogatást igyekeztünk pótolni, és könnyű recepteket kínáltunk: a húsvéti linzer, a zabpelyhes répasüti és a többhagymás töltött tojás készítésének módját osztottuk meg, de sárkánytojás és tojásfadísz is kerülhetett az ünnepi asztalára annak, aki megnézte összeállításainkat.

Április 11.

Varga Péter tárlatvezetését a Savaria Múzeumban még mindig online formában követhették az érdeklődők. A 4. század végén fokozatosan barbár befolyás alá kerülő Dunántúl eseménytörténetébe, és az ide beköltöző, átvonuló népek történetébe kaptak betekintést, akik megnézték az állandó kiállításban forgatott, *A hunok szolgálói, a Római Birodalom örökösei* című videónkat.

Április 24.

A Romkertben Simon Gábor tárlatvezető tartott „online sétát”, *Úton járók és vámszedők Savariában* címmel. A Járdányi Paulovics István Romkertet a pompás IV. századi mozaikok mellett elsősorban a Borostyánkő út itt feltárt szakaszátette messze földön híressé. Ahogy azt az ásatáskor előkerült vámbélyegző tanúsítja, a villa alakú, kikövezett útelágazásnál a római időkben vámház is állt. A videós vezetés nézői megismerkedhettek a nevezetes vámbélyegző hajdani tulajdonosával, és a római vámrendszer jellemzőivel.

Május 2.

A Smidt Múzeumban folytatódott a tematikus tárlatvezetések sorozata. Zsebők Györgyi múze-

umpedagógus az intézmény gyűjteményében fellelhető játékok, köztük Smidt Lajos gyermekkori játékszerei segítségével repítette vissza a videó nézőit a gyermekkor gondtalan világába.

Május 10–16.

Ebben az évben online módon kapcsolódtunk be a Közösségek hete országos rendezvénysorozatba. Május 10. és 16. között minden nap új ismeretterjesztő és játékos tartalmakat osztottunk meg Facebook-oldalainkon – a 2021-es év témái közül az „Itthon otthon vagyunk” és a „Zöld, zöldebb, legzöldebb” kategóriákban. Mivel május 10-e nemcsak a *Közösségek hete* nyitónapja, hanem a *madarak és fák napja* is, ezért elsőként a nap történetéről szóló videót készítettük el. Ebben Dankovics Róbert muzeológus idézte fel Chernel István ornitológus kezdeményezését, az első, 1902-ben Kőszegen megrendezett madarak és fák napját, és mutatott be néhányat a Savaria Múzeum gyűjteményében fellelhető madarak közül. Zátónyi Kata múzeumpedagógus a madarak és fák napja jelentőségéről készített hangulatos, informatív videót, megmutattuk, hogy élnek a madarak a Savaria Múzeum parkjában, valamint ablakdekoráció-készítésre és puzzle-játékokra hívtuk a gyerekeket. Hírt adtunk a május 10-én kezdődött országos múzeumandragógiai konferenciáról (bővebben ld. Konferenciák, tanácskozások) is. Másnap felhívást tettünk közzé, amelyben azt kértük, hogy a résztvevők alkossák vagy fogalmazzák meg, szerintük milyen legyen a jövő múzeuma. A harmadik napon egy kisfilmet tettünk közzé *Villamossal „Szombathelyi Andrassy útján”* címmel, és egy ppt-t a szombathelyi Múzeum-parkról. A következő napokban három játékkal vártuk a gyerekeket, az Iseum emlékeivel, a Képtár egyik alkotásával és a Romkertben található vámház maradványaival kapcsolatban.

Május 29.

A Romkertben Simon Gábor tárlatvezetése várta a látogatókat, akik *Mercurius kultuszának emlékeivel* ismerkedhettek meg. Hermész, aki a római pantheonban Mercurius néven jelenik meg, a görög mitológia egyik meghatározó istenalakja volt. Köznapi római értelmezésben ő volt

az úton járók, a kereskedők, de egyúttal a tolvajok istene is. Habár a Romkert hatalmas leletanyagában kétségtelenül találunk Mercurius kultuszához kapcsolódó tárgyakat, egyelőre (vagy a legutóbbi ásatások fényében: már) nem mondható ki egyértelműen, hogy volt-e Mercuriusnak szentélye a Romkert területén.

Május 29.

Az Iseum soron következő ingyenes tárlatvezetésén Sosztarits Ottó régész kalauzolta az érdeklődőket. Az állandó kiállításban maga Isis istennő elevenedett meg. Az istennő szobrától elindulva a látogatók végignézték, hogy a különböző ábrázolási módok isteni lényének mely vonásait hordozzák magukon. Előkerültek még egyiptomi szobrocskák, és az iseumi kőfaragványok kérdése is.

Június 3.

A Savaria Múzeum vadászati kiállításához kapcsolódó előadássorozatunk első alkalmán dr. Kubassek János, az érdi Magyar Földrajzi Múzeum

Dr. Kubassek János: *Almásy László felfedezései az afrikai földrészen.* Savaria Múzeum, 2021. június 3.

igazgatója volt a vendég. Az ismert geográfus *Almásy László felfedezései az afrikai földrészen* címmel tartott élvezetes, sok képpel illusztrált előadást. Mint elmondta: Almásy László, a földrajzi felfedező Almásy György fia 56 évet élt, de ez alatt elképesztő kalandok részese volt. Az autók iránti érdeklődése vezette először Afrikába, sógora, Esterházy Antal társaságában. A két felfedező és vadász 1926-ban indult egy Steyr autóval Alexandriából, és a Nílus mentén egészen Kartúmig jutottak, majd átkeltek a Líbiai- és a Núbiasivatagon. Az utazás nagy visszhangot keltett, hiszen addig járatlan utakon mintegy 3000 km-t tettek meg négy keréken. 1935-ben Széchenyi Zsigmonddal és Horthy Jenővel (Horthy Miklós testvérével) is együtt vadászott a Líbiai-sivatagban. Sivatagi tapasztalatait a második világháborúban is kamatoztatta. A Líbiai-sivatagban tett felfedezései a legnagyobb földrajzi felfedezők közé emelték. A Szahara térképéről az utolsó fehér foltokat ő tüntette el.

A 70 évvel ezelőtt, 1951. március 22-én elhunyt Almásy Lászlótól négy műtárgyat is őriz a Savaria Múzeum. Néhány évvel ezelőtt került a gyűjteményünkbe repülőssapkája, de féltve őrzött kincseink között tartjuk számon azokat a trófeákat is, amelyeket 1926-os afrikai (szudáni) felfedező útja után ajándékozott a múzeumnak. Az előadás hallgatósága ezeket is megnézhette az időszaki kiállításban.

Június 26.

A járvány miatt 2020-ban elmaradt *Múzeumok Éjszakája* után nagy várakozással tekintettünk a 2021-es „élő” rendezvény elé. Összesen nyolc helyszínen vártuk az érdeklődőket, a Szombathelyi Törvényszék és a vasút ezúttal – nagy sajnálatunkra – nem csatlakozott az eseményhez.

A Savaria Múzeum programjai a vadászat témaköréhez kapcsolódtak. A múzeum parkjában a Vas Megyei Vadászkürt Egyesület rövid műsora fogadta a látogatókat, akik ezután több bemutatónak is tanúi lehettek: Szeifer Diána Diadal nevű agarával, Varga Aladár vizsláival, Nagy Krisztina pedig egy kergiz agárral érkezett, majd Lóki György solymász tartott előadással egybekötött látványos bemutatót a sólymok mai szerepéről.

Múzeumok Éjszakája. Savaria Múzeum, 2021. június 26.

Az épületben is egymást követték a programok: Dankovics Róbert tárlatvezetésre várta az érdeklődőket a vadászati kiállításban, dr. Vig Károly főmuzeológus, tudományos igazgatóhelyettes pedig előadással készült *Vadászpuskával a Tien-san bércei között: Almásy György ázsiai utazásai* címmel. Őt Turay András Alpokalja tájegységi fővadász előadása követte, amelyben a laikusok számára szinte ismeretlen trófeabírálat történetéről, a hazai érdekes (világbajnok és más kiemelkedő) trófeákról és a szelekció vadállomány-alakító szerepéről volt szó. Izgalmas témát feszegetett Heim Tankréd *Buschcraft* című, bemutatóval színesített előadásában. A valódi túlélés és a természeti életmód közötti átmenetről beszélt, olyan hasznos ismeretekkel vegyítve, mint a víz fellelése és ihatóvá tétele a természetben, különböző menedékek építése, tűzgyújtási technikák, étel- és eszközkészítés primitív körülmények között vagy épp a túlélőkés helyes használata. A legkitartóbbakat még egy tárlatvezetés várta: Varga Péter az Aranypatak völgyéből előkerült idolo szobrocskákról beszélt *A gömbfejűek és a fazékfejűek* címmel, közben Ujvári Tímea és Holdosi Attila nyár esti koncertje is elkezdődött a Múzeumparkban.

A gyerekek közül is sokan kitarítottak a „végső-ig”, a következő foglalkozások közül választhatnak: álomfogó készítése termésekből; állatos hajtogatók; erdei mini-dioráma; vadászok - görbe tükörben (tréfás történetek, karikatúrák); Lutra étrendje; mintázott textil kistarisznya készítése; Ki járt itt? állatlábnymok felismerése, nyomdakocka gyártása; erdei rejtő - logikai játék; bőrzés; rigászás, a vadcsapdák rejtelmek; csalihívók, vadhívók megismerése; lézeres szimuláció; dobódobó, focisarak.

A Smidt Múzeumban a Garabonciás Együttes koncertje várta a gyerekeket, miközben a felnőttek az állandó kiállításban ismerkedhettek a gyűjtemény különleges darabjaival, Tangl Balázs történész vezetésével. Az erdő, a természet és a vadászat ezen a helyszínen is a középpontba került: erről szóltak a „bőröndmesék” Zsigri Mária könyvtáros előadásában, majd Majthényi László *Vad- és halételek a nyugati végeken* című könyvével ismerkedhettek meg a látogatók. Vadkanbaleset vagy merénylet áldozata lett Zrínyi Miklós? –

Múzeumok Éjszakája. Smidt Múzeum, 2021. június 26.

erről a mai napig vitákat kiváltó kérdésről szolt dr. Nemes István szombathelyi orvos érdekfeszítő előadása. A természet számos ehető növényt kínál, ezekből mutatott be jópárat Halmos Monika fitoterapeuta (Rózsakunyhó Alkotóműhely) *Vadon nőtt étterem* című előadásában. Később kóstolóval egybekötött workshopot is tartott, amelynek résztvevői az erdei szörpök változatosságával (akác, bodza, vadrózsa, kakukkfű, zsálya, menta, lándzsás útifű), valamint a friss, szezonális vadnövényekkel és a belőlük készült csemegékkel (csalánkrém, vadvirágos vajkrém, galagonya/berkenyelekvár) ismerkedtek. A gyerekek egész este készíthettek vadásztávcsövet, kitűzöt és törülközőből macit, s akik később érkeztek, újra meghallgathatták a „bőröndmeséket”. Az este zárásaként az érdeklődők dr. Hollerné Mecséri Annamária intézményvezetővel járhatták végig az állandó kiállítást. A villamosnál a Mészáros Cukrászda gondoskodott a finomságokról.

A Szombathelyi Képtárban a Westwerk Egyesület és a Távhő jóvoltából „csicsergő” párnákon pihenhettek az érkezők, majd Gergye Krisztián táncművész *Megszóltott test* című rendhagyó tárlatvezetése ejtette bámulatba a közönséget: mozdulatok és gesztusok segítségével fejezte ki viszonyulását a művekhez. Ahogy fogalmazott: „a cél olyan helyzetekbe keveredni, amiben megtörténhet a mű és történeté válhat a test is”. S. Horváth Ildikó textiles workshopján kísérleteztek a jelentkezők, majd kerekasztal-beszélgetés következett a hazai textilművészet múltjáról és jelenéről Szirmay Zsanett textilművész és Cebula Anna művészettörténész részvételével. A látogatók a VII. Nemzetközi Textilművészeti Triennálé nagyszabású kiállításával is megismerkedhettek: Cebula Anna vezette őket és mutatta be az alkotásokat. Nem maradt el az alkotás sem ezen az estén: aki kedvet érzett hozzá, bekapcsolódhatott a Képtár alatti betonfal festésébe vagy valamelyik kézműves foglalkozásba, ahol szöhetett vagy bögrét festhetett. A programokat itt egy alkalmi kiállítás színesítette: az elmúlt évek tárlataihoz készült plakátokat tekinthette meg a közönség.

A szabadban, a Képtár és az Iseum közötti udvaron kétszer is fellépett a KKM Trio Feat. Korponay Zsófi formáció, koncertjüket egy izgalmas

beszélgetés szakította csak meg: *Inspirációk & kapcsolatok* címmel Gergye Krisztián táncművész, Pados Gábor, az Irokéz gyűjtemény és az acb Galéria tulajdonosa, Müller Péter zenész és Korponay Zsófi színész-énekes mondták el gondolataikat Tanai Ibolya kérdéseire válaszolva.

Gyerekek népesítették be az Isis-szentély előtti teret az Iseum első programján. A Mesebolt Báb-színház előadásában a *Fabatkák kertje* című interaktív bábjáték ragadta magával a kisebbeket. A *Savaria underground* című időszak kiállításban Nagy Diána tárlatvezető kalauzolta az érdeklődőket, majd Sosztarits Ottó régész előadása kö-

vetkezett *A Minótauros legendája. Egy képi motívum mitológiai háttere* címmel. Gondolatai sajátos háttérrel adtak Schrammel Imre művészetének megértéséhez, amelyben hangsúlyos szerepet kap a görög mitológia eme ősi krétai alakja. A vadászat témájához is kapcsolódott az Iseum egyik programja: állati alapanyagokból készült római viseleteket mutattak be. *Az Áááállatí! – Sajátos anyaghasználat a római öltözködésben* címmel megrendezett „divatbemutatót” a vetített képek mellett felvonultatott viselet-rekonstrukciók tették élővé. Késő este ókori témájú filmek kerültek terítőkre. *A Hiheteetlen!* című beszélge-

Múzeumok Éjszakája. Szombathelyi Képtár, 2021. június 26.

Múzeumok Éjszakája. Iseum Savariense, 2021. június 26.

tésen a levetített filmrészletek alapján látványról, hitelességről és alkotói szabadságról egyaránt szó esett Kiss Tamás, Sosztarits Ottó és Vig Zsombor eszmecserejében. A programokkal párhuzamosan egész este tartottak a foglalkozások, amelyeken egybek mellett ókori vadászjeleneteket lehetett megformázni papírból, ugyancsak papírból készült Ariadné krétai királylány ruhája, de volt történelmi és régészeti foglalkozás és lehetett koronázni is Udvardi Balázssal. Mindeközben az Iseum udvarán kipakoltak a kézművesek, aki talált kedvére valót, vásárolhatott is tőlük.

A Múzeumok Éjszakája kiemelkedő ünnepi nyitóeseményeként nyílt meg a Schrammel-gyűjtemény az egykori Éva-malom épületében. (Ld. Rendezvények fejezet). Az új intézményt tárlatvezetéssel vették birtokba a látogatók, majd Kernács Gabriella és Wehner Tibor *Schrammel Imre* című, 2021-ben megjelent életműalbumának bemutatója következett. A Kossuth-díjas keramikuskézművésszel és a könyv egyik szerkesztőjével, Wehner Tiborral Fejérvári Gergely, az MMA Kiadó Kft. vezető szerkesztője beszélgetett. A könyvbe-

Múzeumok Éjszakája. Schrammel-gyűjtemény, 2021. június 26.

Múzeumok Éjszakája. Schrammel-gyűjtemény, 2021. június 26.

mutatót dr. Aknai Tamás művészettörténész *Thészeusz tarisznyája* című előadása követte, amelyben olyan kérdéseket feszegetett, mint hogy miként, mivel és hogyan hatott Schrammel Imre és hogyan hatottak rá mások, milyen párhuzamos pályák vették körül, és milyen összefüggésben van művészete korunk szociális-morális állapotával.

Eközben Veres Gábor és Veres Márton szobrászművészek segítségével agyagból embert mintáztak az alkotó kedvű vendégek. Az estét a Schrammel-gyűjteményben Czenki Zsuzsanna esztéta tárlatvezetése zárta a frissen nyílt kiállításban.

Nagy örömeinkre legrégebbi partnerünk, a Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára ebben az évben is csatlakozott a rendezvénysorozathoz. A Múzeumok Éjszakája keretében nyílt meg a *Túlélni a tragédiát. A trianoni békediktátum következményei Vas vármegyében* című kiállítás, amelyben óránként tartottak tárlatvezetést a levéltár munkatársai, dr. Melega Miklós igazgató és Bajzik Zsolt levéltáros. Minden esztendőben a leginkább várt programok közé tartozik az egykori vármegyei börtön celláinak megtekintése. A levéltár régi épületében a pince bejárása és a kín-

zóeszközök „kipróbálása” most is sok érdeklődőt vonzott. Hasznos tanácsokat kaptak azok, akik családjuk történetét kutatják, a gyerekek pedig családtörténettel kapcsolatos játékos foglalkozáson vehettek részt dr. Pál Ferenc és Kovács Eszter Katalin levéltárosok jóvoltából.

A mai képzőművészet iránt érdeklődőknek az Új Irokéz Galéria Batykó Róbert *Down to Earth* című kiállítását tette egész este látogathatóvá. A Bloomsday alkalmából megnyílt kiállításban Fenyvesi Áron művészettörténész tartott tárlatvezetést.

Múzeumok Éjszakája. Irokéz Galéria, 2021. június 26.

Nagy volt a nyüzsgés egész este a Bartók-teremben is. A Savaria Szimfonikus Zenekar tagjaival találkozhattak kicsik és nagyok, megismerhették és meg is szólaltathatták a zenészek hangszereit, a vállalkozó kedvűek pedig beülhettek a zenekarba, de akár a karmesteri pálcát is a kezükbe vehették. A szombathelyi zenészek mellett Giuseppe Montesano karmester fogadta a szép számú vendégsereget.

Július 10.

Ebben az évben első alkalommal – pályázati támogatásnak köszönhetően – szerveztük meg a *Tepsi Fesztivált* a Vasi Skanzenben. Egész napos programsorozatunk az egészségtudatos gasztronómiára épült, főleg a magfélékből készülő ételek, italok kerültek terítékre. A témában jártas szakemberek és neves séfek tartottak előadásokat, látványos és interaktív bemutatókat. Gyermekek és felnőttek számára egyaránt ajánlottunk szórakoztató műsorokat, valamint délutántól késő estébe nyúlóan koncerteket.

Tepsi Fesztivál. Vasi Skanzen, 2021. július 10.

A program Falusiné Kiss Marian dietetikus *He-lyes táplálkozás – jó közérzet* című előadásával kezdődött, majd Somogyi Zsuzsa természetgyógyász tartott bemutatót *Belső tisztaság, sugárzó egészség. A kásafélékről a 21. században* címmel. Gyümölcsök és zöldségfélék felhasználásával összeállítható egészséges italokat és tápláló finomságokat készített előttünk Király Orsolya Boróka táplálkozási tanácsadó, akit a sokak által ismert mesterszakács, Bede Róbert látványos főzőbemutatója követett. A jelenlévők megkóstolhatták az árpagyöngyöt ropogós mustármártással, a céklás hajdinát fokhagymás csirkével és a sültpaprikás bulgurt kacsamelletel. Lénárt Gitta nyersételeket ajánlott a mindennapokra, és készített is belőlük, majd a Daniel's Kitchen szakácsa a tökéletes szusi elkészítésének fortélyait ismertette meg a közönséget.

A parasztporták udvarán már délelőtt nagy volt a nyüzsgés, hiszen az Aranykorúak Sport Egyesület szervezésében több csapat is elindult a főzőversenyen. A finomabbnál finomabb menüket alig győzte végigkóstolni a zsűri, amelynek tagjai között volt Bede Róbert mellett Czenki Zsuzsanna általános igazgatóhelyettes is.

Közben persze a gyerekek sem unatkoztak: először Nizsai Dániel vásári bábjátékának, a *Pulcinellának* örülhettek, majd Kóvári Réka tartott *Ke-rekítő* foglalkozást a kisebbeknek. Délután a Langaléta Garabonciások felvonulása keltett figyelmet, végül Gulyás László *Fonóházi meséje* bilincselte le a kicsiket és szüleiket. Akinek pedig inkább a kézműveskedéshez volt kedve, a Mívestár Egyesülettel és múzeumpedagógusainkkal azt is választhatta. Az estébe hajló órákban a néphagyományban fennmaradt pajzán történetekkel Csíki Lóránt és Bukovics János mesemondók neveltették meg az inkább felnőtt közönséget.

A Tepsi Fesztivál nagyszínpadára három nagykoncertet szerveztünk, ebből kettőt élvezhettek a látogatók. Az egyik legelismertebb népdalénekes, Herczku Ági és az ugyancsak népszerű Nikola Parov érkezett hozzánk zenésztársaikkal és egy fergeteges koncerttel, majd az Elefánt együttes lépett színpadra. Terveink szerint a Szabó Balázs Bandája zárta volna az első Tepsi Fesztivál programját, ám ők egyik tagjuk hirtelen megbetegedése miatt kénytelenek voltak lemondani a fellépést.

Július 17.

Horváth Bianka régész *Családom és egyéb állatfajták* címmel megtartott tárlatvezetésén az egyiptomi világ és az állatok kapcsolata elevenedett meg az Iseumban. Az érdeklődők hallhattak az állandó kiállításban látható krokodilmúmiáról, valamint az egyiptomi és római állatábrázolásokról, s mindezek kapcsán az Iseum homlokzati faragványairól is.

Július 18.

A Szombathelyi Képtár soron következő ingyenes tárlatvezetésén Cebula Anna művészettörténész, igazgató a frissen megnyílt *VII. Textilművészeti Triennálé* kiállításában vezette végig az érdeklődőket, figyelmüket elsősorban a textilszobrok felé fordítva.

Július 18.

Schrammel Imre gyűjteményének egyik kiemelkedő szegmense a Herendi Porcelánmanufaktúrának a '90-es években tervezett porcelán *Karnevál* sorozata, amelyet a gyár bocsátott a múzeum rendelkezésére. Az intézmény havi tárlatvezetésén ezek történetéről, készítési technikájáról beszélt az érdeklődőknek Bihari-Bakodi Szilvia restaurátor. A figurák megszületésével a nagy múlttal rendelkező manufaktúra meg tudta tartani pozícióját a világ porcelánpiacán. Erre a legjobb bizonyíték, hogy húsz év elteltével is kuriózumnak számítanak ezek a különleges, bármely ország gyűjtőinek nívóvumot jelentő maszkos alkotások.

Július 25.

A Savaria Múzeumban Varga Péter tárlatvezető újabb régészeti témát ismertetett az érdeklődőkkel az állandó kiállításban. *A langobardok főkolompósa* címmel tartott előadásában a népvándorlás korának azt az epizódját elevenítette fel, amikor a langobardok egy rövid ideig a Kárpát-medencében telepedtek meg. Ennek az időszaknak az emlékét őrzi a 2013-ban Szeleste határában feltárt temető. Ez alkalommal az egyik férfisír leletei alapján kaptak képet a látogatók a korszakról és az akkori emberek életéről.

Július 31.

Speciális szempont alapján járták végig az állandó kiállítást az *Állati emlékek a Smidt Múze-*

umban című tárlatvezetésre érkezett látogatók. Állatok, állati motívumok ugyanis a gyűjtemény számos részén megjelennek: régészeti tárgyakon, könyveken, festményeken, bútorokon és még megannyi, sokszor váratlan helyen. Ezeket kutatták fel dr. Hollerné Mecséri Annamária történész, intézményvezető segítségével az érdeklődők.

Július 31.

Ammianus Marcellinus, a kései császárkor legnagyobb történetírójának leírásából ismerjük Valentinianus császár 375. évi savariai tartózkodásának részleteit. A kor mélyen babonás gondolkodásmódjáról árulkodó leírást és a császár itt tartózkodásához köthető két, romjaiban ma is megcsodálható épületet is megismerhették az érdeklődők a Romkertben, Simon Gábor *Halálmadár a háztetőn, avagy Valentinianus császár Savariában* című tárlatvezetésén.

Augusztus 7. és 8.

A szombathelyi textilbiennálék és -triennálék történetében 1975-től van jelen a miniatúrtextil. A három „T” időszakában ezeknek a kisméretű alkotásoknak a fontosságát, üzeneteinek mélységét a kultúrpolitika elbagatellizálta, talán éppen ezért tudott a műfaj ennyire népszerűvé válni. A szombathelyi *Nemzetközi Miniatúrtextil Triennálé* mára a világ legnagyobb és legfontosabb ilyen jellegű rendezvényévé vált. A *VII. Nemzetközi Textilművészeti Triennálé* keretében megnyílt kiállításban Cebula Anna művészettörténész, igazgató kalauzolta az érdeklődőket a Szombathelyi Képtár soron következő tematikus tárlatvezetésén.

Augusztus 7. és 8.

A Schrammel-gyűjtemény havi tárlatvezetését Bihari-Bakodi Szilvia restaurátor tartotta *Restaurátor szemmel, avagy Schrammel Imre robbantott formái* címmel. Az ütéssel és lövéssel deformált tökéletes kockák és hasábok, az úgynevezett „robbantott” formák, Schrammel Imre munkásságának az 1970-es évekre jellemző, átütő erejű darabjai. Készítéstechnikájukról és a műveket létrehívó művészi elgondolásról is szó esett a műhelytitkokkal tűzdelt tárlatvezetésén.

Augusztus 7. és 8.

Bíró Szilvia régész tartott tárlatvezetést az Iseumban, ahol ezúttal a 2016-os *Szent Márton és Pannonia* című időszak kiállításon először bemutatott mennyezetfestmény volt a fókuszban. Ehhez kapcsolódóan a látogatók bepillantást nyertek a különböző technikákba, rekonstrukciós problémákba. A további kiállított falfestményen keresztül pedig ezek ikonográfiáját, képi mondanivalójukat ismerhették meg az *Emelt fővel – avagy mennyezet- és falfestmények az Iseumban* címmel meghirdetett tárlatvezetésén.

Augusztus 15.

Ma sem tudjuk, hol volt Savaria hivatalos birodalmi kultuszának, a capitoliumi triásznek tempoma, de a hatalmas istenszobrok torzói a Savaria Múzeum kőtárában ma is bizonyítják annak létezését. Múzeumi gyűjteményünk római kori tárgyai segítségével mutatta be a Római Birodalom coloniáinak a Városhoz (Rómához) igazodó hivatalos vallási életét Varga Péter tárlatvezető a Savaria Múzeumban *Savaria Capitoliuma. A hivatalos római kultuszok emlékei* címmel.

Augusztus 21.

A Smidt Múzeum a megye egyik leggazdagabb muzeális könyvgyűjteményével rendelkezik, melynek néhány érdekes és értékes darabjával ismerkedhettek meg a látogatók Tangl Balázs történész *Minden könyvnek története van – Muzeális könyvek a Smidt Múzeumban* címmel meghirdetett tárlatvezetésén. Ennek során nemcsak a könyvnyomtatás történetéről, a múzeumban található hazai és külföldi 16–18. századi nyomtatványokról, hanem néhány kiválasztott könyv több évszázados életútjáról is hallhattak az érdeklődők.

Augusztus 21.

Az 1736-ban Szombathelyen járt két angol utazó élményeit a kor szokásainak megfelelően útijegyzetekben örököltette meg. Ezekben a győri püspök itteni várkastélyát, mint egy régi római amfiteátrumról átépített erősséget írták le. Vajon igazuk volt-e? Hogyan alakult ki a szombathelyi kerek alaprajzú belsővár és ezer évnyi fennállása alatt milyen átalakításokon esett át? Ezekre a kér-

désekre keresték a választ a résztvevők azon a sétán, amelyen dr. Kiss Gábor régész vezetésével bejárták a nagy múltú épületet. A *szombathelyi kerekvár, avagy a győri püspök rezidenciája* című program keretében megmászták a régi lakótornyot, megtekintették a gótikus palotát, bekukkantottak a várnagy szobájába, és sok más helyre, miként a válogatott borokkal teli pincébe is! Mint fő látványosságot, nem mulasztották el megszemlélni Mátyás király híres római kőtárát sem!

Augusztus 28. és 29.

A Savaria Történelmi Karnevál helyett szervezett Savaria Napok keretében 4 alkalommal szerveztünk vezetett sétát a Romkert ókori és középkori emlékei között.

Augusztus 29.

A Vasi Skanzen növényi környezete (a Beythekert) az utóbbi évtizedben megújult. Bővült az e tájra jellemző erdei fák és cserjék köre, helyet kaptak itt szőlő- (Márton-hegy) és gyümölcs- (Csemete-iskola) tájfajták, amelyek a növényvilág tekintetében is igyekeznek megjeleníteni azt a törekvést, amellyel a néprajzi szakterület őrzi a régi vasi falusi világ népeinek, kultúrájának gazdag sokféleségét, változatos építészeti, tárgyi örökségét. Ezt a változatos növényvilágot mutatta be az érdeklődőknek dr. Balogh Lajos botanikus, osztályvezető *Tündérkert a Vasi Múzeumfaluban* címmel meghirdetett tárlatvezetésén.

Szeptember 5.

Az antropocén vadásza. Vadász – vadászat – vadgazdálkodás címmel tartott tárlatvezetést a Savaria Múzeum időszakos kiállításában Dankovics Róbert muzeológus. Mint elmondta, az antropocén korban, amikor a természet arculatát jelentős mértékben az emberiség tevékenysége határozta meg, a vadászat ősi mestersége is átalakult. A tudatos vadgazdálkodás eszközévé vált, amely a vadállomány védelmén és hasznosításán túl a hagyományok és a természeti értékek őrzését is szolgálja. A természettől távolabb élők körében egyre népszerűtlenebb mesterség gyökerei napjainkban is átszövik világunkat. Vadászok vagyunk, és trófeákat gyűjtünk. Az ősi ösztön mindenki bennünk ott

él, még ha a hétköznapi életben nem feltétlenül élőlények elejtésével éljük is ki.

Szeptember 6.

Az *Ars Sacra Fesztivál* keretében – a Szent Márton Intézet szervezésében – vezetéssel tekinthetők meg az érdeklődők a szombathelyi zsidó temetőt, majd a Szent Márton-temetőt. A sétán ezúttal a különböző vallások és kultúrák jellemzőiről, szimbólumairól, kapcsolódásairól és egymásra hatásáról volt szó. A temetőkben is fellelhető jegyek közös örökségünkről, keresztények és zsidók szombathelyi együttéléséről, mindennapjairól is mesélnek.

A zsidó temetőben a sétát Mayer László, a Vasi Szemle főszerkesztője, a Szent Márton-temetőben pedig Orbán Róbert helytörténeti kutató vezette.

Ars Sacra Fesztivál. Szombathely, 2021. szeptember 6.

Szeptember 8.

Templom-e a zsinagóga? Miben különbözik az istentiszteleti helyek belső elrendezése? Vannak-e közös szimbólumok vagy hasonlóságok a zsidó és a katolikus liturgiában? Egyebek mellett ezek is szóba kerültek az *Ars Sacra Fesztivál* következő programjában, amelynek keretében az egykori szombathelyi zsinagóga melletti imatermet, majd a Szent Márton-templomot ismerhették meg a résztvevők.

A zsidó imatermet Márkus Sándor, a Szombathelyi Zsidó Hitközség elnöke, a Szent Márton-templomot pedig dr. Kiss Gábor régész mutatta be a résztvevőknek. A programot a Szent Márton Intézet szervezte.

Szeptember 9.

A Smidt Múzeumban fejeződtek be az *Ars Sacra Fesztivál* Szent Márton Intézet által szervezett programjai. *Közös örökségünk* címmel kerekasztal-beszélgetésre vártuk az érdeklődőket, akik a zsidó és keresztény vallás és kultúra szombathelyi együttéléséről hallhattak. Régészeti leletek tanúsága szerint zsidó közösség már az ókorban élt Savariában, és később is – igaz, korlátozásokkal, de – jelen voltak a város életében. A beszélgetés résztvevői – dr. Kiss Gábor régész, Márkus Sándor, a Szombathelyi Zsidó Hitközség elnöke, Mayer László, a Vasi Szemle főszerkesztője és Orbán Róbert helytörténeti kutató kapcsolatokat, párhuzamokat, egymásra hatásokat kerestek a város múltjában – felfedve, mit árulnak el minderről templomaink, temetőink és közös múltunk egyéb emlékei.

A beszélgetés moderátora Tanai Ibolya, a Savaria Múzeum kommunikációs munkatársa volt.

Szeptember 11.

Családom és egyéb állatfajták 2. címmel folytatta előző tárlatvezetését az Iseumban Horváth Bianka régész. A 2017-ben nagysikerű *Szent és profán állataink* előadássorozatot megidézve az egyiptomi kultuszok középpontjában álló isteni családot vette górcső alá. Isis és Osiris alakjában az egymást kiegészítő női és férfi / teremtő és túlvilági aspektusok elevenednek meg, míg az Osiris történetét elbeszélő mítoszon keresztül a világ alapvető működési elvei rajzolódni látnak ki. A tárlat-

Ars Sacra Fesztivál. Szombathely, 2021. szeptember 8., 9.

vezetésen bemutatott tárgyak segítségével bepillantást nyerhettek a látogatók az egyiptomi (és az antik) ember világlátásába.

Szeptember 12.

1970-ben rendezték meg Szombathelyen az *I. Fal- és Tértextil Biennálét*, mely azóta triennálévé alakult. Az 50. évforduló alkalmából nyílt meg 2021-ben a Szombathelyi Képtár gyűjteményét bemutató grandiózus kiállítás, amely több, mint 1100 négyzetméteren, közel 150 művet mutat be. Ezek között vezette a látogatókat Cebula Anna művészettörténész, igazgató az intézmény havi ingyenes tárlatvezetésén. Az érdeklődők több mint 20 ikonikus művet közelebbről is megismerhettek, köztük Droppa Judit *Feszültség* című alkotását, Péreli Zsuzsa *Amnézia* című gobelinjét, Attalai Gábor *20 szalag* című tértextiljét és Gecser Lujza velemi textilkísérleteit.

Szeptember 16.

A *Közel a természethez – vadászati előadássorozat* 4. részében a szombathelyi vadászképzés történetéről beszélt – vetített képekkel illusztrálva – Bögöti Gábor, a Kisalföldi ASzC Herman Ottó Környezetvédelmi és Mezőgazdasági Technikum, Szakképző Iskola és Kollégium tanára. Az előadás a hazai hivatásosvadász-képzésben kiemelkedő szerepet vállaló oladi iskola múltját és jelenét mutatta be.

Szeptember 18.

A *Kulturális Örökség Napjai* országos rendezvénysorozathoz kapcsolódva két alkalommal is lehetőséget biztosítottunk az OTP Bank alatti római városrészlet megtekintésére, szakmai vezetéssel. A Savaria egykori főutcáját jelentő Borostyánkő út és egy hozzá csatlakozó mellékutca kereszteződése található a Fő téri OTP alatt. A hatalmas, több mázsás bazaltkövekkel burkolt utak mentén egykor oszlopos vagy árkádós lakóépületek álltak, míg a kövezet alatt embermagasságú szennyvízcsatorna húzódott. Mindezek nemcsak a bank üvegpadozatán át csodálhatók meg, de a mélybe alászállva a 2000 évvel ezelőtti föld alatti Savaria titokzatos világa elevenedik meg.

Szeptember 18.

A *Kulturális Örökség Napjai* program keretében Orbán Róbert helytörténeti kutató vezetésével belvárosi sétán vehettek részt az érdeklődők. Felkutatták a Gyöngyös mentén egykor működő malmok helyét, és megtekintették a patak közelében elhelyezkedő, ma is kedvelt parkokat. Vizsgálódásukban segítségükre volt Tischler Antal 1790-es, Szombathelyről készült metszete.

Szeptember 19.

A *Kulturális Örökség Napjai* program keretében dr. Illés Péter etnológus *Ódon pincék, hajdan volt szüretetek, tüzes borok* címmel tartott vezetést a Vasi Skanzen régi házai között, bejárva a „szőlőhegy” területét is.

Szeptember 21.

500 éves, így már a kora miatt is igazi ritkaság, ráadásul a híres kódexmásoló, Ráskay Lea kézírását őrzi az a levél, amely a Smidt Múzeumból a Pan-

A Smidt Múzeum gyűjteményében őrzött, Ráskay Lea kézírásával Elena priorissza nevében írt levél (1520 k.) ünnepélyes átadása a Panonhalmi Főapátsági Levéltár számára. Smidt Múzeum, 2021. szeptember 21.

nonhalmi Főapátsági Levéltárba került – az Erdődy család többi irata közé. Az ómagyar nyelvemléket hosszú ideig elveszettnek hitték a nyelvtudósok, csak másolatát ismerték, míg az eredeti példány a Smidt Múzeumban elő nem került... A levelet Bocskay Ilona, a Nyulak-szigeteki (ma Margitsziget) domonkos apácakolostor priorisszája íratta unokaöccsének, Bocskay Istvánnak, aki néhány évvel később a mohácsi csatában lelte halálát.

A levelet a Smidt Múzeumban adta át Csapláros Andrea múzeumigazgató dr. Dénesi Tamásnak, a Pannonhalmi Főapátsági Levéltár igazgatójának, a tulajdonos, gróf Erdődy László jelenlétében. Az átadáson jelen voltak a Smidt család tagjai, dr. Smidt Erzsébet és Keppel Csilla, a szombathelyi közgyűjtemények vezetői, munkatársai, valamint a Pannonhalmi Főapátsági Levéltár jelenlegi és korábbi igazgatói: dr. Dénesi Tamás és dr. Csóka Gáspár.

Ez alkalommal három előadást is hallhattak a jelenlévők. Erdődy László és dr. Dénesi Tamás *Az Erdődy Levéltár útja Vépről Szombathelyen át Pannonhalmára*, dr. Zágórhidi Czigány Balázs *Domonkos rendi reform és anyanyelvűség a XV–XVI. század fordulóján*, valamint Haader Lea *Egy misztilis vallomásra tegei. Elena priorissa levele* címmel adott áttekintést a korszakról, a domonkosokról, valamint a levél szerzőjéről és lejegyzőjéről.

Szeptember 24.

Szeptember utolsó péntekjén, csakúgy, mint minden évben, a *Kutatók Éjszakájára* vártuk a látogatókat a Savaria Múzeumba. A programok nagy része az időszak kiállításunk témájához, a vadászathoz kapcsolódott. A rendezvény nyitányaként – dr. Vig Károly tudományos igazgató-helyettes rövid ismertetőjével - felavattuk a Múzeumparkban a város és a park élővilágát bemutató információs táblákat, amelyeket a *Szombathelyi természetbúvár* pályázaton nyert forrásból tudtunk elkészíttetni. A három táblán három téma jelenik meg szöveggel és képekkel: 1. Velünk élő hatlábúak: rovarok a Múzeumparkban, 2. Tolas, szőrmés városlakók, 3. Vízi világ a városban.

A program Mesterházyné Koncz Bernadett hivatásos vadász gyerekeknek szóló interaktív bemutatójával folytatódott *Ismerd meg a vadász*

kat! címmel, majd dr. Dremmel László vadászati és halgazdálkodási szakügyintéző előadása következett *A toportyántól a fába szorult féregig* címmel. A kutya rokonságába tartozó róka, aranysskál és farkas élőhelyéről, főbb táplálékairól és emberhez való viszonyáról tudhattak meg érdekességeket a hallgatóság soraiban helyet foglalók.

A bogarak és a hártványászárnyúak mellett a kétszárnyúak sokfélesége jellemzi a földi élővilágot. A kétszárnyú fajok száma akár egymillió is lehet, ott vannak mindenütt, ahol táplálékforrás áll a rendelkezésükre és megfelelőek a feltételek a szaporodásukhoz. Nem csoda, hogy a festményekről sem hiányoznak! Dr. Vig Károly entomológus *Légycsapóval a világ múzeumaiban* című előadásában erre mutatott jónéhány példát, jelenlétük értelmezésével a művészettörténet érdekes aspektusát ismerhette meg a közönség.

Életében halászzattal és vadászattal foglalkozott az a langobárd férfi, akinek sírját az M86-os autótú megelőző feltárása során, a 2. lelőhelyen találták meg a régészek. A sírból előkerült fémleletek restaurálásáról Kusztor Gergely főrestaurátor tartott nagy érdeklődéssel kísért előadást.

A látogatók szakmai vezetéssel nézhették meg a *Vadászat – Közel a természethez* című időszaki kiállítást, amelyben dr. Vig Károly kalauzolta őket, az állandó kiállításban pedig Sánta Barbara régész vezetésével ismerkedtek a vadászattal mint a legősibb mesterséggel, a régi idők vadászfegyvereivel, valamint az emberek és állatok koronként változó viszonyával.

A *Kutatók Éjszakája* előadásait *Lepkegyűjtés Ghánában* címmel dr. Kúti Zsuzsanna, a Magyar Meteorológiai Társaság szombathelyi csoportjának elnöke, kutató tanár beszámolója zárta.

A gyerekeket egész este kézműves és játékos foglalkozások széles választéka várta, a teljesség igénye nélkül: bőrgravírozás és személyes ajándéktárgy készítése, logikai és memóriajátékok, kirakók, kvizek, feladványok, II. Ulászló vadászata, „Emelem kalapom!” – ismerkedés a vadász öltözetével és felszerelésével, szemtévesztés - a mikroszkóp alatti világ megfigyelése, mancsfogós könyvjelzők és marionett állatfigurák készítése, csapdázás, vadfogás-technikák bemutatása, lézerszimuláció, mozsarakok.

Kutatók Éjszakája. Savaria Múzeum, 2021. szeptember 24.

Szeptember 25.

A Romkert soron következő tárlatvezetését *Őrjárat a külsővárban, avagy mi mindenre vigyáztak a várvigyázók?* címmel tartotta dr. Kiss Gábor régész. A nagy kiterjedésű, négyszögletes alaprajzú külsővár volt hajdan a győri püspök szombathelyi uradalmának gazdasági központja. Ebben álltak azok az épületek, amelyekben a megtermelt javakon kívül a Vas vármegyéből terményben begyűjtött tizedet, elsősorban a gabonát és a bort raktározták. A felhalmozott készleteket azután felélték vagy a várpiacon értékesítették. Addig is azonban őrizni kellett őket! Ez volt a dolga a várvigyázóknak, kiknek nyomán tettek sétát a látogatók az egykori külsővárban. Bejárták az 1782. november 15-én megtörtént határjárás nyomvonalát is, azaz végigkövették az egykori várárok vonalát. Jog szerint ugyanis ennek közepe volt a mezsgye az akkor már szombathelyi püspök várának fundusa és a privilegizált mezőváros territóriumá között.

Szeptember 30.

Záró alkalmához érkezett a *Közel a természethez – vadászati előadássorozat*. A Savaria Múzeumban prof. dr. Faragó Sándor, a Soproni Egyetem rector emeritusa tartott előadást *A vadászat nemes szenvedélye: a vadászó, természetvédő Chernel István* címmel. Mint elmondta: Chernel Istvánt kora leghíresebb ornitológusai között tartja számon az utókor. Madártani munkássága mellett a természetvédelem terén is maradandót alkotott. Részt vett a Herman Ottó által szervezett madárvonulási megfigyelésekben. Az Országos Állatvédő Egyesület alelnökéeként 1902-ben megalakította annak kőszegi fiókegyesületét, amelynek fő feladata a gyakorlati madárvédelem (fészkek készítése, kihelyezése, a madarak téli etetése stb.) volt. Ő honosította meg hazánkban a madárodúkat és madáretetőket, és 1902-ben az amerikai *Day Birds* mintájára megszervezte Kőszegen a *madarak és fák napját*.

Október 1.

Jubileumi rendezvénnyel ünnepeltük meg a Smidt Múzeum létrehozásának 50. évfordulóját. 1971. október 1-jén nyitotta meg kapuit a dr. Smidt Lajos egykori kórházigazgató több mint 40 000

50 éves a Smidt Múzeum. Smidt Múzeum, 2021. október 1.

darabból álló, felbecsülhetetlen értékű gyűjteményét bemutató intézmény. A Smidt Múzeum azóta is nagy népszerűségnek örvend, az alapító szerteágazó érdeklődési körének köszönhetően rendkívül sokrétű: történeti, régészeti, iparművészeti, képzőművészeti, néprajzi, numizmatikai és könyvtörténeti tárgyak, dokumentumok egyaránt láthatóak a kiállításban. Dr. Smidt Lajos 1968-ban ajándékozta Vas megyének és Szombathely városának teljes magángyűjteményét, amelyet családja, Szombathely és a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum munkatársai a mai napig odaadással gondoznak. Az ünnepi rendezvényen először Csapláros Andrea múzeumigazgató, majd Kassai Hajnal, az EMMI Múzeumi Főosztályának vezetője köszöntötte a jubiláló intézményt, majd Horváth Soma alpolgármester tolmácsolta az önkormányzat üdvözlő szavait. Ezután kerekasztal-beszélgetés következett, amelynek résztvevői az intézmény eddigi életébe engedtek betekintést, a moderátor, Tanai Ibolya kérdéseire válaszolva. Prof. dr. Széll Kálmán, dr. Smidt Lajos egykori kollégája arról szólt, hogyan fért meg egymás mellett az orvosi hivatás és az olthatatlan gyűjtőszenvédély. Dr. Smidt Erzsébet, a gyűjtő lánya, aki több mint három évtizedig vezette az intézményt, a gyűjtemény gyarapodását és az időről időre megújuló kiállításokat jellemezte. Keppel Csilla, Smidt Lajos unokája felidézte, milyen volt régiségek között felnőni és nagyapja önzetlenségét emelte ki, dr. Hollerné Mecséri Annamária intézményvezető pedig a jelenről és a jövő terveiről beszélt a közönségnek.

A jubileumi kerekasztal-beszélgetés után az ünnepi torta felvágása és elfogyasztása zárta a rendezvényt.

Október 2.

A jubileumi rendezvény másnapján családi napra vártuk a látogatókat a Smidt Múzeumba, ahol helyi gyűjtők mutatkoztak be, tárlatvezetések, előadások, múzeumpedagógiai foglalkozások fogadták az érdeklődőket. Délelőtt Tangl Balázs történész, délután pedig dr. Hollerné Mecséri Annamária történész, intézményvezető kalauzolta a látogatókat az állandó kiállításban. A Höveji

Családi nap az 50 éves Smidt Múzeumban. Smidt Múzeum, 2021. október 2.

Csipke Egyesület szombathelyi tagozatának tagjai bemutatták, hogyan készül a hőveji csipke, s akinek kedve volt, ki is próbálhatta az alapöltéseket. A folytatásban dr. Kiss Gábor régész tartott előadást *A Smidt Múzeum régiségtárának avar kori tárgyai* címmel. A Nyugat-Dunántúl a 7. század második felében vált a magyarok elődeiként számon tartott avarok szállásterületének részévé. Ettől az időtől indult új településeik élete, és ekkor nyíltak a hozzájuk tartozó temetők is. Sírmelékletként megőrzött hagyatékukból a Smidt-gyűjtemény is őriz egy válogatást. Noha e tárgyak lelőhelyét egyelőre csak találgathatjuk, van egy Szombathely közelében fekvő nagy avar sírmező, amely származási helyükként felmerülhet – hangzott el.

A műtárgy útját a gyűjteménybe kerüléstől a kiállításig, a restaurálás fortélyait és a tudományos feldolgozás folyamatát ismertette *Felészett múlt* című közös előadásában dr. Hollerné Mecséri Annamária és Tangl Balázs történész, valamint Kiss Ernő Csaba restaurátor, majd különleges kiadványokat mutatott be a közönségnek Sánta Sára klasszika-filológus és Tangl Balázs történész *A raktár kincsei – a világon egyedülálló (!) nyomtatványok a 16. századból* című előadásában. A múzeumi feldolgozás során ugyanis két olyan régi kötet is az intézmény történetének kezébe került, amelyekről a közelmúltban kiderült, hogy sehol a világon nincsen belőlük másik példány! Mindkét nyomtatvány több, mint 500 éves. Mint kiderült, koruk mellett témájuk is figyelemre méltó.

Míg a barokk teremben egymást követték az előadások, az új épületrészben szombathelyi gyűjtők és gyűjteményeik mutatkoztak be: Nagy Ferenc érméket, Tóth Erika babákat, Dobolánné Ács Rozália régi játékokat, Kovács István telefonokat, Pődör György ásványokat, Spiegler Tibor régi szombathelyi képeslapokat és retró tárgyakat, Nagy Lajos pedig lámpákat hozott magával. A gyerekek többféle foglalkozás közül választhattak: vászonzacskót mintázhattak, képeslapot pecsételhettek, skatulya-babaszobát, cabochon ékszert vagy mágneses könyvjelzőt készíthettek. A büfében a Mészáros Cukrászda békebeli finomságából lehetett választani.

Október 5–6.

Több száz óvodás és kisiskolás gyermek érkezett az *Állatok világnapja és a magyar népmese napja* rendezvényére a Vasi Skanzenbe. 2021-ben a négy lábúak kerültek a középpontba. A falu négy lábú állandó lakói közé tartoznak a rackajuhok, a nyulak és Sári, a szamár. Rajtuk kívül a két napon a gyerekek találkozhattak borjúval, kecskével, kutyával, mindenféle szárnyas madárral, méhekkel és halakkal. Mindkét napon délelőtt a Szombathelyi Kutyanoda tartott bemutatót a nagyréten, majd az alábbi foglalkozások következtek:

- Hogyan dolgozik egy vakvezető kutya? Közreműködnek a Vakok és Gyengénlátók Szövetségének munkatársai
- A 9 magyar kutyafajta játékos megismerése
- Vadakat terelő juhász. De kik azok a vadak?
- Nyúlsimogató
- Állati eredetű termékek ismertetője
- Játék a beporzókkal: méhek és szenderek. Nektárgyűjtő játék és „szendergépezet”

Állatok világnapja. Vasi Skanzen, 2021. október 5–6.

- Édes-lépes megálló. Mindent a méhekről és méhészetéről
- Szárnyasok a tyúkudvarból
- Népi halászat bemutatása a Malomnál
- Ragadj te is pecabotot!
- Amikor a fekete bárány is ártatlan - kézműves foglalkozás
- Mesesarok

A rendezvény harmadik napra tervezett programjai sajnos a rossz időjárás miatt elmaradtak.

Állatok világnapja. Vasi Skanzen, 2021. október 5-6.

Október 10.

A Vasi Skanzenben Nagy Endre muzeológus tartott tárlatvezetést, amelynek témája a népi állattartás volt.

Október 16.

Sírkövek és boszorkányok, avagy a szombathelyi várnagyok viselt dolgai – ezzel a figyelemfelkeltő címmel hirdette meg ingyenes tárlatvezetését a Romkert. Dr. Kiss Gábor régész az érdeklődőknek elmondta: a győri püspök szombathelyi uradalmának élén a várnagy állt, aki állandó ittlétével magát a vár urát, azaz Szombathely város mindenkorai földesurát képviselte, annak távolléte esetén. E tisztséget betöltők közül többen is az egykori vártemplomba temetkeztek és ma is ott alusszák örök álmukat. Hármuk címeres sírköve maradt fenn, amelyeket utóbb a kriptalejárat két oldalán a székesegyház falába illesztettek. Az ő személyüket, életük egyes mozzanatait idézték fel, halottak napjához közeledve. Gyertyát gyújtottak még azon meghurcolt és ártatlanul elítélt „boszorkányok” emlékére is, akik különbségük okán, és rosszindulatú ismerőseik közbenjárására magukra vonták a pallosjoggal bíró úriszék haragját.

Október 16.

„Alvilági istenek! Kérlek titeket...” – *Átoktáblák és babonáság Savariában* címmel folytatódott a tárlatvezetések sora az Iseumban. Középpontjában az Iseum területéről előkerült ólom átoktáblák álltak, amelyekhez hasonló darabok a 2018-as *Varázslás és csillaghit* időszaki kiállításban is láthatók voltak. A rómaiak számára ezek a kézzel vésett, apró ólomlapocskák, amelyeket egy szertartás keretében aprólékosan összehajtogatva a földbe rejtettek, hatalmas varázserővel bírtak. Az istenek akarata és az égi minta irányadó volt a földi lét számára és ennek, illetve az istenek akaratának befolyásolására használták többségében a varázserővel bíró dolgokat, például az átoktáblákat, és amuletteket. Mindezekről Nagy Diána tárlatvezető beszélt az érdeklődőknek.

Október 23.

Kőbe vésett legendák címmel a Kőtár sírkövein található mitológiai ábrázolásokról szólt Varga

Péter tárlatvezetése a Savaria Múzeumban. A múzeum kőtárának egy érdekes emlékcsoportját alkotják azok a sírkövek, síremléktöredékek, amelyek görög és római, vagy ezektől a kultúráktól időben és térben még távolabbra vezető mitológiai, vallási jelképeket, nem ritkán egy konkrét történet fontos epizódját – mintegy képregényként – ábrázolják. A séta során a sírkövek és a rajtuk ábrázolt történetek kapcsolatába pillanthattak bele a látogatók, megismerve, mikor, mit és miért faragtak kőbe a halottaiknak emléket állító rómaiak.

Október 23.

Új állandó kiállítással nyitotta meg kapuit a felújítás után a Szombathelyi Képtár. A képzőművészeti válogatás egyik kiemelt alkotása Szőnyi István *Dunai táj* című műve, amely a „Realizmusok” irányzatába tartozik. A kiállításnak ez a fejezete többes számban szerepel, mivel itt mutatkoznak be az egykori szocialista képzőművészek realista alkotásai, valamint a posztimpresszionista, posztnagybányai művek is. Stílusuk közös alapja a látott valóság kemény, rajzos, plasztikus vagy kritikus megközelítése – derült ki Heckmann-Kiss Ágnes művészettörténész *A Képtár képzőművészeti gyűjteményének realista irányvonala* című tárlatvezetésén.

Október 23.

Rendhagyó programmal készült a Schrammelgyűjtemény az 1956-os forradalom évfordulójára: Schrammel Imre volt az intézmény vendége, akivel Czenki Zsuzsanna általános igazgatóhelyettes beszélgetett. A keramikusművész személyes emlékeit idézte fel az '56-os forradalom napjairól, és beszélt az események által inspirált alkotásairól a *Pillér átlóve* címet viselő rendezvényen.

November 6–7.

2020-ban elmaradt az év legnagyobb szabású rendezvénye, a *Szent Márton-napi országos nagyvásár*, így annál nagyobb izgalommal készültünk a 2021-es eseményre. Bár a rendezvényre csak védettségi igazolvánnyal lehetett belépni, és vásárosból kevesebb volt a szokásosnál, mindez a látogatószámom nem látszott. A vásárt ezúttal is

koncertek, térségi kórusok műsorai, néptáncbemutatók, táncház, kézműves foglalkozások egészítették ki, programot kínálva kicsiknek és nagyoknak egyaránt. Mindkét napon lehetett íjászodni a Magor Íjász Hagyományt Őrző Egyesület tagjaival, akik napközben többször is feltűntek a skanzen különböző pontjain dobos regölésükkel. A műhelyeket szorgos gyerekek népesítették be: agyagoztak, töklámpást és lampiont készítettek, szalvétagyűrűt díszítettek vagy Szent Márton-életképet festettek. Akinek kedve volt, a Szent Márton üzenetei, napjának jelentései elnevezésű interaktív játékot is kipróbálhatta.

Szombaton és vasárnap is egymást követték a színpadi programok. Az első napon rövid műsorral mutatkozott be Szentgotthárd Város Vegyeskara, a Gyöngyösfalui Szent Márton Plébánia kórusa és a toronyi Aranypatak Asszonykórus. Márton napjához kapcsolódva a Lanciarii Sabarienses Hagyományőrző Egyesület Márton, a katonák korszakának hatásait és a savariai katonák életét mutatta be, majd a Magor Íjász Hagyományt Őrző Egyesület a honfoglalás korát idézte meg íjászbemutatójával. Nem maradtak el a néptáncos élmények sem: a Dr. Pesovár Ernő Alapfokú Művészeti Iskola csoportjai és a Boglya Népzenei Együttes közös műsort adtak, míg a gyerekeket a Mesebolt Bábszínház *Történetek Szent Lászlóról* című előadása kötötte le. Fergeteges hangulatot teremtett a Romano Drom zenekar, akik oláh-cigány dalokat szólaltattak meg modern felfogásban. Az estét a gyerekek lampionos felvonulása zárta.

Másnap délelőtt a Boldog Brenner János Óvoda néptáncműsora adta meg az alaphangulatot a szép napsütésben. Őket a Hétszínvirág Óvoda kisgyermekének népi játéka követték, majd kicsik és nagyok egyaránt bekapcsolódhattak a Kővári Réka és Molnár Péter által vezetett táncházba. Íjászbemutatót tartott a Magor Íjász Hagyományt Őrző Egyesület, a késő római hadászatról és a katonák életéről pedig a Lanciarii Sabarienses Hagyományőrző Egyesület bemutatójából szerezhetek ismereteket a látogatók. Délután a színpadon újra népdalok, nóták hangzottak el: fellépett a Telekes Dalkör, a Peruska Mária Kórus és a Perenyei Dalkör. Megtelt a színpad

Szent Márton-napi országos nagyvásár. Vasi Skanzen, 2021. november 6-7.

előtti domb az Ungaresca Táncegyüttes és a Boglya Népzenei Együttes érkezésére, akik sok más mellett a vasi néptáncagyományból is mutattak ízelítőt. A Mesebolt Bábszínház erre a napra új produkcióval készült: a *Szent Márton köpenye* című előadást láthattuk tőlük. Vasárnap este a Koprive horvát tamburazenekar hangulatos koncertjével búcsúztunk a 2021-es vásártól.

November 6.

Külön csoportot alkotnak Schrammel Imre keramikusművész életművében a mitologikus figurákat megmintázott alkotásai. Ezeket ismerhették meg az érdeklődők Bihari-Bakodi Szilvia szilikárestaurátor művész tárlatvezetésén a Schrammel-gyűjteményben. Schrammel Imre a Minotaurosorozatban tudja leginkább érzékeltetni a két figura egymásra hatását. A férfi figura szálás, szögletes, a női formák lekerekítettek, puhák és ketjük összefonódó alakjával játszik egyfajta színpadi világot teremtve. Az emberi élet örök témája, a szerelem jelenik meg egy különös megfogalmazásban samottból megmintázva.

November 9.

Szent Márton és a fény címmel szervezett interaktív programot iskolásoknak a Szent Márton Intézet Márton napjához közeledve a Szombathelyi Képtárban. A 2. és 3. osztályos csoportok Szent Márton-lámpást, kifestőt és Márton-napi ludat készíthettek, Szent Márton-játékokkal ismerkedhettek, míg a 4. és 5. osztályosok római kori fegyverzet- és viseletbemutatón is részt vehettek. A gyerekek megtudhatták, mi köze van Mártonnak és a Márton-napnak a fényhez. A foglalkozásokat Szommer Ildikó, a Szent Márton Intézet vezetője és Jankovics Zoltán, az intézet múzeumpedagógusa vezette.

November 13.

Rendkívüli népszerűségnek örvendett az Iseumban rendezett *Harry Potter-nap*, amelyen a népszerű regényhős fiktív(!) világát állították párhuzamba az antikvitás vallástörténetével – az Iseum Savariense állandó kiállításának tükrében.

A program Sosztarits Ottó régész és Nagy Diána tárlatvezető beszélgetésével kezdődött, amely-

Harry Potter és... az Iseum Savariense. Iseum Savariense, 2021. november 13.

ben J. K. Rowling regényének (és a belőlük készült filmeknek) kulturális, nyelvészeti, történeti és vallástörténeti ihletéséről esett szó, úgy, hogy az egyes filmrészletekhez a műtárgyak között kerestek párhuzamot. Az így megismert műtárgyakat aztán meg is tekintették a kiállításban, most már új, varázslatos szemszögből egy mini tárlatvezetés keretében. A vállalkozó kedvű látogatókat beosztották a négy roxfordi házba a jól ismert Teszlek Süveg segítségével, tulajdonságaik szerint. A délután folyamán fakultatív varázslatos programok, kézműves foglalkozások is vártak a gyerekekre és a felnőttekre: varázspálcát készíthettek, miközben a felhasznált hagyományos alapanyagokkal ismerkedhettek, ízelítőt kaptak a növénytan világából, a hazánkban is megtalálható növények felfedezésével (Bimba professzort a természettudományban jártas kollégák helyettesítették), mandragórát készíthettek, megpróbálhattak bejutni a Hollóhát klubjába, fényképezkedhettek egy King's Cross és a 9 és 3/4-ik vágány ihlette fotófalnál; részt vehettek egy csillagászat órán a Roxfortban; megtanulhattak láthatatlan pennával írni; és varázslatos ételeket és italokat kóstolhattak a Cake Art Kézműves Tortastúdió jóvoltából.

November 14.

Post mortem fázis, avagy temetkezési szokások Savaria földjén az újkőkortól a középkorig címmel tartott rövid előadást, majd tárlatvezetést a Savaria Múzeum állandó kiállításában és Kötarában Varga Péter tárlatvezető. Mint elhangzott, az írott források előtti időkből csak a régészeti adatok megfigyélésével tudunk arra következtetni, hogy az adott kor embere mit gondolhatott a túlvilágról, illetve annak a mindennapi és a nem mindennapi élettel való kapcsolatáról. Mindezt a temetőkből talált leletek segítségével ismerhették meg a látogatók.

November 17.

Mozaikok az ősi Egyiptom történetéből címmel két előadásra várták az érdeklődőket az Iseumba. Az első – angol nyelvű – előadást Rosalie David, a Manchesteri Egyetem Egyiptológia Tanszékének professzora tartotta *A Tó Asszonyának legendája* címmel arról, hogy mi köze az évszázados walesi mitikus hagyománynak a középkori gyógyító

gyógyító praktikákhoz és az ősi egyiptomi és antik orvosláshoz. Majd Győri Hedvig PhD, egyiptológus, múzeumpedagógus, a Szépművészeti Múzeum munkatársa előadása következett *5000 év egyiptomi növényei* címmel arról, hogy hogyan változott az ókori Egyiptom természetes növényvilága az évezredek során és vajon mi volt a változások oka.

November 20.

Az Iseum soron következő ingyenes tárlatvezetését a 2019-ben nyílt *Savaria underground* című, a városi régészetet bemutató időszak kiállítás ihlette. A víz, mint elemi forrás szerepe a római város mindennapjait is meghatározta, az Isis-kultuszban pedig egyenesen központi szerepet töltött be. *A Nílus Savariában* című tárlatvezetésen szó volt a *navigium Isidis*ről, a hajózási ünnepről, a Nílus áradását jelző nilométekről, de a szentélykörzetet körbejárva a vizes létesítmények régészeti feltárásáról, technikai megoldásairól is szót ejtett a tárlatvezető, Bíró Szilvia régész.

November 21.

Korszakok, stílusok, mesterek címmel nyílt meg a Szombathelyi Képtár új állandó kiállítása, amelyben Cebula Anna művészettörténész, igazgató vezette a látogatókat.

November 27.

A Smidt Múzeum régiségtárának magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori tárgyai címmel tartott előadással egybekötött tárlatvezetést dr. Kiss Gábor régész a Smidt Múzeumban.

A hajdani Borostyánkő út nyomvonala 900-ra már biztosan az Árpád vezette honfoglaló Magyarország birtokába jutott, akik az addigi frank fennhatóságot eltörölve váltak a Nyugat-Dunántúl uraivá. Régészeti hagyatékuk Szombathely környékén is fellelhető. Egy jellegzetes kengyel-pár az 1930-as években Vasasszonyfáról jutott el dr. Smidt Lajoshoz. Bizonyára egy lovas- vagy lószerszámos sírból került felszínre. A gyűjtemény többi 10–11. századi darabjának lelőhelye azonban mindmáig kérdéses – tudhatták meg a résztvevők.

December 11–12.

Egy év kihagyás után újra megrendeztük a *Karácsonyi vásárt* a Szombathelyi Képtárban. December második hétvégéjén képző- és iparművészeti, design és kézműves termékeket kínáltak az árusok: sok más mellett grafikák, festmények, textilbabák, házi szappanok, kékfestő termékek, fa design- és selyemmunkák, egyedi ékszerek, táskák, cipők, párnák, ruhák, noteszek között válogathattak a látogatók. A vásárt ezúttal is színes programok kísérték. Szombaton délelőtt a Szombathelyi Művészeti Szakgimnázium és Technikum diákjai tartottak rendhagyó tárlatvezetést a Képtár új állandó kiállításában *A gyűjtemény diákszemmel* címmel.

A Cake Art közreműködésével többféle ízesítésű szaloncukrot is készíthettek a vállalkozó szelleműek. A nap folyamán két iparművész is a vendégünk volt, akik workshopot tartottak a jelentkezőknek: Beretzky Saroltával betonkaspók készültek, Fabricius-Nagy Emese segítségével pedig bőr borítéktáskák születtek. Délután mutattuk be dr. Gálig Zoltán, egykori képtárigazgató művészettörténész könyvét, amely szokatlan formában, egy szubjektív lexikonban idézi fel a Szombathelyi Képtár 35 éves történetének mozaikjait. A *Művészek, stílusok, események, jelenségek* című, képekkel illusztrált kötetéről Tanai Ibolya kommunikációs munkatárs beszélgetett a szerzővel.

Karácsonyi vásár. Szombathelyi Képtár, 2021. december 11–12.

Vasárnap a Boldog Brenner János Általános Iskola 3.b osztályos tanulóinak betleheemes játéka teremtett ünnepi hangulatot, majd Kőszegi-Arbeiter Anita mondott mesét a gyerekeknek. Most is készült ünnepi édesség: a Cake Art munkatársával cupcake-et díszítettek a látogatók. Nagy volt a sürgés-forgás az iparművészek üveg- és textil workshopján: Ábel Tamással üvegek, Simon Judittal pedig növényi festéssel hernyóselyem kiskendők készültek.

December 12.

Akiből majdnem császár lett – a császárkultusz emlékei Savariában címmel Varga Péter várta tárlatvezetésre az érdeklődőket a Savaria Múzeumba. A Kőtárban található egy szobortorzó, amely valaha – még ép állapotában – a felső-pannoniai császárkultusz szertartásainak helyszínén állt. A látogatók erről hallhattak és a kiállításban bemutatott tárgyak segítségével megtudhatták, milyen nyomai fedezhetők fel városunkban annak a vallási, politikai, társadalmi szerepnek, melyet Savaria – mint a tartomány vallási központja – töltött be a provincia kereszténység előtti életében.

December 18.

Eszünk, iszunk, mulatunk! – ezzel a címmel hirdette meg az év utolsó ingyenes tárlatvezetését a Smidt Múzeum. Novák Fanni múzeumpedagógus a termeket végigjárva a következő kérdésekre kereste a választ: Mi jut eszünkbe egy gondosan megmunkált, csillogó evőeszköz láttán? Milyen érzéseinket mozgatja meg egy gyönyörű étkezéslet? Jobban esik-e ugyanaz az étel más-más tálalásnál? Vajon az ősember is ugyanolyan élvezettel fogyasztotta vacsoráját, mint például az empire kor embere? A földön körben ülve vagy egy gondosan megterített asztalnál esik jobban az étel, ital? Lehet, hogy nem is ezen múlik? Mióta és hogyan fonódik szorosán össze az ünneplés az étkezéssel és az alkoholos italok fogyasztásával?

December 18.

Az Iseum soron következő tárlatvezetését Katorna Ádám tartotta „*Esküszöm a gyógyító Apollóra, Aesculapiusra és Hygeiára*” – *Gyógyítás az ókorban* címmel. Aesculapius és Hygeia dombor-

műves alakjain keresztül megelevenedtek az antik gyógyítás elemei és a hozzájuk kapcsolódó tárgyakon keresztül a látogatók bepillantást nyerhettek az ókori orvoslás technikájába.

December 19.

Rumi Rajki István és a szobrászati alkotások az új állandó kiállításban címmel Kékesi Gábor szobrászművész tartott tárlatvezetést a Szombathelyi Képtárban. Rumi Rajki István, aki a Münchener Akadémián Balthasar Schmidtnél végezte művészeti tanulmányait, majd 1917-től Budapesten Stróbl Alajos mesteriskolájába járt, 1913-tól rendszeres kiállítója volt a Műcsarnoknak. Korai művei erősen naturalisztikus alkotások, míg az 1921–1936 között Szombathelyen készített művein klasszicizmusa bontakozott ki. Az érdeklődők két jelentős alkotásával ismerkedhettek meg: a Kígyóölővel és egy női akttal.

December 19.

Az év utolsó tárlatvezetését a *Születés* témájában tartotta Czenki Zsuzsanna esztéta, általános igazgatóhelyettes a Schrammel-gyűjteményben. A természet megfigyelése központi jelentőségű Schrammel Imre alkotómunkájában. Nap mint nap gondolatban, fizikai jelenlétével megküzd a négy arisztotelészi őselemmel, amelyből a kerámia megszületik. A tárlatvezetésen a Schrammel-művek megtekintése közben azok keletkezéséről, a kerámiáról, annak művészi és hétköznapi jelentőségéről esett szó.

Múzeumpedagógia

A járványhelyzet javulásának köszönhetően 2021 májusában kinyithattak a múzeumok, újra érkezhettek látogatók, viszont a múzeumpedagógiai partnerek nagy részét adó oktatási intézmények korlátozták az oktatásban részt vevők iskolán, óvodán kívüli tartózkodását a 2020/2021-es tanév lezárásáig.

A múzeumpedagógiai foglalkozások látogatottsága a korlátozások megszűnését és a szeptemberi tanévkezdést követően aztán szárnyalni kezdett.

A múzeumpedagógiai csoport munkatársai a korlátozások ideje alatt sem tétlenkedtek! Kollégáink kreativitásának és az országos digitális kampányban történt együttműködéseknek (Felelős Szülők Iskolája, múzeumi rendezvények és online kampányok) az eredménye az a nagy mennyiségű online tartalom, melyet múzeumpedagógusaink készítettek a gyerekek számára: összesen 33 videót töltöttünk fel a múzeum közösségi oldalaira, ezekben játékos feladatok, ismeretterjesztő tartalmak, kézműves foglalkozások, kvízek, „kihívások” szerepeltek. A játékos, ugyanakkor hiteles információszerzést segítő, kreativitást fejlesztő kisfilmek jelenleg is elérhetők a Savaria MHV Múzeum YouTube-csatornáján, így a pedagógusok és a szülők bármikor felhasználhatják ezeket.

Sorozatok

A Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum hat tagintézménye kilencedik alkalommal hirdette meg egységes tematikára épülő múzeumpedagógiai programsorozatát, mely a *LÉTelem – ÉLelem* címet kapta és központi témája a táplálkozás volt. E sokrétű tematikát járták körül az intézmények gyűjteményi koncepciójához kapcsolódva csoportunk kollégái és fiatal partnereink, érintve a társadalom-, történet- és természettudományokat, valamint a képző- és iparművészetet. Az ajánlatunk a 2020-as „látogatómentes” covid-évet követően nem változott. A sorozat népszerűségéről beszéljenek a számok: 2021. szeptember vége és december 31. között 121 foglalkozást 2608 gyermek látogatott!

A bérletet választó fiatal partnereink 6 helyszínt jártak végig. Nézzük, milyen kalandok vártak rájuk a Savaria Múzeumban, a Szombathelyi Képtárban, a Vasi Skanzenben, a Smidt Múzeumban, az Iseum Savariensében és a Vasi Múzeumi Látványtárban!

– Az óvodások és 1–2. osztályosok: *ELŐÉTEL* címmel (Savaria Múzeum: *Mit főztél? – Kását!*; Szombathelyi Képtár: *Ételfesték!*; Vasi Skanzen: *„Kezdetben vala ...”*; Vasi Múzeumi Látványtár: *Erdei vendéglő!*; Smidt Múzeum: *Éléstár!*; Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház: *„Mi van a tálban?”*).

– A 3–4. osztályosok *FŐÉTEL* címmel (Savaria Múzeum: *„Kását, kenyeret, adok neked eleget!”*; Szombathelyi Képtár: *Hozzávalók!*; Vasi Skanzen: *„Mit adtak a ...?”*; Vasi Múzeumi Látványtár: *Lánc, lánc, tápláléklánc!*; Smidt Múzeum: *Tápláló család!*; Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház: *„Feledékeny Lucius”*).

– Az 5–8. osztályosoknak *Desszert* címmel (Savaria Múzeum: *Garum és pulmentum!*; Vasi Múzeumi Látványtár: *Fűben-fában orvosság!*; Szombathelyi Képtár: *Gombóc van a torkomban!*; Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház: *„Padlóra kerültek!”*; Smidt Múzeum: *Találj ki – találj ki!*; Vasi Skanzen: *„Szokás szerint...”*).

Egyedi múzeumpedagógiai foglalkozások

A tagintézmények összesen 22 különböző témájú egyedi foglalkozást hirdettek a 2020/2021-es iskolai tanévre, melyek 49 alkalommal és 1061 fő résztvevővel valósultak meg. 2021-ben az újra nyüzsgő múzeumokat a nyári táborokat szervező pedagógusok is előszeretettel rögzítették programjukban. Szívesen látogatták a csoportok az Iseumot, a Savaria Múzeumot és a Smidt Múzeumot. A felújított Szombathelyi Képtár júniusi nyitását követően szintén számos csoportot vonzott.

Nyári táborok

2021-ben a múzeumi tagintézményekben a tanév végét követően az alsós táborozók a *Savaria kalandtábor 2.0*-ban, két turnusban, a Savaria Múzeumban, az Iseum Savariensében, a Vasi Skanzenben, a Vasi Múzeumi Látványtárban élvezhették a tudomány, a történelem, a művészet adta kapcsolódás örömeit. A Savaria Múzeum régésztábora és a kalandtábor a 2021 júniusa és augusztusa közötti időszakban 51 gyermeket csábított be a múzeum falai közé.

Múzeumi témanapok és múzeumpedagógia a közművelődési rendezvényeken

A nagy készülődés ellenére a covid-szabályozások fenntartása miatt projektnapjaink visszatérő partnereinkkel, mint az ELTE Bolyai János Gyakorló

Savaria kalandtábor. Savaria Múzeum, Smidt Múzeum, Szombathelyi Képtár, Iseum Savariense, Vasi Skanzen, 2021. július-augusztus.

Általános Iskola és Gimnázium, illetve a Boldog Brenner János Általános Iskola és Gimnázium, 2021 májusában, júniusában elmaradtak, a programok forgatókönyvei háttértárakon és asztalfiókokban kidolgozva várják a 2021/2022-es tanévtavaszi félévét!

A projektnapok mintájára szerveztük meg 2021. november 4-én a *Téli vendégeink, a madarak* című tematikus napot a Savaria Múzeumban. 330 óvodás és kisiskolás gyermeket fogadtunk, akiknek bemutattuk a téli madáretető látogatóit, ismertettük az etetés alapvető szabályait, beszélgettünk a madárvonulásról, csórtípusokról, vadon termő eleségekről. Madáretetőket, tollas könyvjelzőt, madaras „fametszet”-képet, odú-lakós játékot, tobozmadárkákat készítettünk. Origamiztunk, agyagoztunk, játszottunk. Meglepetésként pedig a kőszegi Chernel-kert néhány ragadozó madarát is vendégül láttuk.

Az Országos Magyar Vadászkamara Vas Megyei Területi Szervezetével való együttműködésnek köszönhetően a Smidt Múzeumban, a Savaria Múzeumban, az Iseum Savariensében, a Vasi Múzeumi Látványtárban és a Szombathelyi Képtárban a gyűjteményekre és vadászati tematikájú kiállításokra alapozva októberben és novemberben 530 Vas megyei iskolásnak biztosítottunk élménytelni kreatív foglalkozásokat.

A közművelődési rendezvények és hozzá kapcsolódó múzeumpedagógiai foglalkozások sorát az újranyitást (is) ünnepeelve június hónapban a *Múzeumok Éjszakája* kezdte, olyan érdekes foglalkozásokkal, mint a képtár felújításából kimaradt hátsó betonkerítés graffiti-technikával történő újragondolása, a Vasi Skanzenben nagy számú óvodásnak és kisiskolásnak tartott állatok világnapja-program vagy a hagyományos *Szent Márton-napi országos nagyvásár*, a *Kutatók Éjszakája*, a *Tepsi Fesztivál*, a *Karácsonyi vásár*... és sorolhatnánk sokáig a június–december hónapokban intézményeinkben kül- vagy beltérben megvalósult számos program változatos múzeumpedagógiai foglalkozásait. A legsikeresebb és leginnovatívabb egy szürke novemberi szombaton, az Iseum Savariensében rendezett *Harry Potter-nap* volt mind közül, ahol ötféle múzeumpedagógiai foglalkozásból válogathattak a programra kiéhe-

zett rajongók és kísérőik. Összegezve: fél év alatt 49 múzeumpedagógiai foglalkozás valósult meg közművelődési rendezvényeinken, 1540 résztvevővel.

Zárásként vessünk egy pillantást a 2021-es múzeumpedagógiai statisztikára! 2021 májusa és decembere között a múzeumpedagógiai csoport munkatársai 245 foglalkozás alkalmával, 5958 résztvevőnek tartottak foglalkozásokat a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum tagintézményeiben.

Téli vendégeink, a madarak. Savaria Múzeum, 2021. november 4.

A Vasi Múzeumbarát Egylet rendezvényei

A Vasi Múzeumbarát Egylet (VME) a 2021. év első felében a járványveszély miatt kizárólag online eseményeket és gyalogtúrákat szervezett, illetve honlapjának (www.muzeumbarat.hu) és közösségi oldalainak tartalmi fejlesztésére helyezte a hangsúlyt.

Online eseményként került sor Illés Péter *Paraszti szőlőhegyek a Délnyugat-Dunántúlon* című könyvének szombathelyi bemutatójára, amelyet a VME a HUNG-2020 pályázati támogatásnak köszönhetően adott ki. A kötetet népszerűsítő további 3 rendezvény (Oszkó, Kőszeg, Nagykanizsa) már „offline” eseményként valósulhatott meg.

A 2021. évben a VME több intézménnyel együttműködve valósította meg az *Összenő, ami összetar-*

tozik – Trianon emlékezete Vas vármegyében című TOP pályázat egyes eseményeit (1 online kiállítás-megnyitó, 2 kiállítás, 4 emléktúra, 3 örökségpedagógiai foglalkozás, 1 kerekasztal-beszélgetés). A 2022. évre átnyúló projekt részeként a szombathelyi középiskolások számára hirdettünk meg egy háromfordulós diákvetélkedőt, amelynek 2021-ben közreadott első online szakanyaga 19 térképet és a hozzájuk kapcsolódó rövid szöveges magyarázatot, valamint böngészésre ajánlott tanulmányrészleteket tartalmazott.

Nagy érdeklődés mellett zajlottak a Berzsényi Dániel Könyvtár helytörténeti klubjával közösen szervezett városi séták – dr. Kiss Gábor régész (3 alkalom) és Orbán Róbert helytörténész (2 alkalom) vezetésével.

Február	
17. szerda	Túra a Kőszegi-hegységben Kőszeg, vasútállomás – Királyvölgy – Okmányos – Saint Germain-kereszt – Pintér-tető – Ördögárok – Kőszeg, vasútállomás. Túravezető: Urbán László.
Március	
15. hétfő	Tóth Béla emléktúra Felsőcsatár – Pinka-szurdok – Felsőcsatár. Túravezető: Urbán László.
Április	
24. szombat	Séta Zalalövőtől Szőcéig Zalalövő – Borostyán tó – Hegyhátszentjakab – Vadása-tó – Szőce – Szőcei láp. Túravezető: Urbán László.
Május	
8. szombat	Túra az Azáleás-völgybe Zalaegerszeg, vasútállomás – Jánka-hegy – Luka-hegy – Azáleás-völgy – Bazita, TV torony. Túravezetők: Antalovits György, Urbán László.
15. szombat	Túra a Somlóra Somlóvásárhely, vasútállomás – Szent Margit-kápolna – Vár – Kilátó – Séd-forrás – Szent Ilona-kápolna – Taposó-kút – Somlóvásárhely, vasútállomás. Túravezető: Süle Antal.
Június	
5. szombat	Márkói túra Márkó, vasútállomás – Majer Antal kilátó – Bánd, Essegvár – Herend. Túravezetők: Uhrin Mária, dr. Görbitz Lajos.
10. szombat	Gyalogtúra Kávás környékén Zalaszöntgyörgy – Borona tanösvény – Nagyhegy – Apacs tanya – Zalaszöntgyörgy. Túravezető: Antalovits György.
26. szombat, 16.00 MNL VaML	Túlélni a tragédiát – A trianoni békediktátum következményei Vas vármegyében Kiállítás-megnyitó a MNL VaML előadó- és kiállítótermében. Köszöntőt mondott: Majthényi László, a Vas Megyei Közgyűlés elnöke. A tárlatot bemutatta: dr. Melega Miklós levéltár-igazgató.

Túra a Kőszegi-hegységben, 2021. február 17. (Fotó: Urbán László)

Séta Zalalövőtől Szőcégig, 2021. április 24. (Fotó: Urbán László)

Túra az Azáleás-völgybe, 2021. május 8. (Fotó: Urbán László)

Túlélni a tragédiát – A trianoni békediktátum következményei Vas vármegyében – kiállítás, 2021. június 26. (Fotó: Tóth Kálmán)

Július	
3. szombat	Gyalogtúra Undtól Sopronkövesdig Und – horpácsi erdő – Mementó emlékmű – Vasfüggöny túraút – horpácsi erdő – vadetető hely – Szent Márton túraút, erdei Mária-kép – kotecsi parkerdő – Sopronkövesd. Túravezető: Antalovits György.
31. szombat	Túra a Folly Arborétumhoz Ábrahámhegy – erdei bognármúzeum – Salföld, pálos kolostor romjai – Folly Arborétum – Bökk-hegyi kilátó – Ábrahámhegy. Túravezető: Urbán László.
Szeptember	
4. szombat	Soproni gyalogtúra Sopron, Hotel Szieszta – Sörházdombi kilátó – Deák-kút – Kalandpark – Károlykilátó – Sopron, vasútállomás. Túravezető: Urbán László. (A túra a VME <i>Összenő, ami összetartozik – Trianon emlékezete Vas vármegyében</i> című, TOP-7.1.1-16-H-ESZA-2020-01420 számú projektje keretében valósult meg.)
12. vasárnap	Kerékpártúra az egykori Szentgotthárdi járás területén Szentgotthárd – Nagyfalva (Mogersdorf) – Rábaszentmárton (Sankt Martin an der Raab) – Döbör (Doiber, Sankt Martin an der Raab része) – Kistótlak (Windisch-Minihof, Minihof-Liebau része) – Tóka (Tauka, Minihof-Liebau része) – Kölbereck – Hármashatár – Rábaőr (Oberdrosen, Sankt Martin an der Raab része) – Rábaszentmárton (Sankt Martin an der Raab) – Farkasdifalva (Neumarkt an der Raab) – Alsószölnök – Rábatótfalu – Szentgotthárd – Rábafüzes – Rábakeresztúr (Heiligenkreuz im Lafnitztal) – Szentgotthárd. Túravezetők: Karáth László, Tóth Kálmán. (TOP-7.1.1-16-H-ESZA-2020-01420)
15. szerda, 17:00 Savaria Múzeum	Évi rendes közgyűlés
17. péntek, 16:30	Láthatatlan Szombathely 1. Séta a Kanászdombtól a Pusztapincéig dr. Kiss Gábor régész (Savaria MHV Múzeum) vezetésével.
18. szombat	Kirándulás a Fertő-tó térségébe Túraútvonal: Nagycenk, vasútállomás – nagycenki hársfasor – Széchenyi-mauzóleum – Fertőboz, Gloriette kilátó – Mária-út – Kópháza. Túravezető: Urbán László.
24. péntek, 16:30	Láthatatlan Szombathely 2. Séta az öreg város piacától a Gyöngyös utcai kapuig dr. Kiss Gábor vezetésével.
29. szerda, 17:00	Séta az 1920-as évek Szombathelyén Útvonal: egykori árvaház, vakok intézete, Faludy Ferenc Gimnázium, Emberbaráti kórház, Pável-ház, menekültházak. A sétát vezette: Orbán Róbert. (TOP-7.1.1-16-H-ESZA-2020-01420)

Soproni gyalogtúra, 2021. szeptember 4.

Soproni gyalogtúra, 2021. szeptember 4.

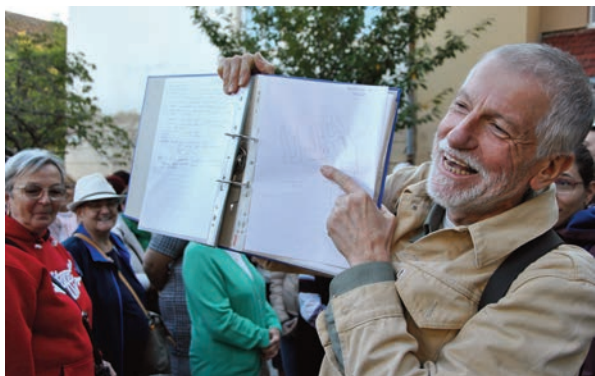
Kerékpártúra az egykori Szentgotthárdi járás területén, 2021. szeptember 12.

Láthatatlan Szombathely 1. Séta a Kanászdombtól a Pusztapincéig, 2021. szeptember 17. (Fotó: Tóth Kálmán)

Séta az 1920-as évek Szombathelyén, 2021. szeptember 29. (Fotó: Tóth Kálmán)

Láthatatlan Szombathely 3. Séta a Szőkeföldi kúriától a szentmártoni ispotályig, 2021. október 1.

Könnyű túra Gencsapáti térségében, 2021. október 10. (Fotó: Urbán László)

A trianoni döntés határmenti hatásairól, 2021. október 13. (Fotó: Tóth Kálmán)

Október	
1. péntek, 16:30	Láthatatlan Szombathely 3. Séta a Szőkeföldi kúriától a szentmártoni ispotályig dr. Kiss Gábor vezetésével.
10. vasárnap	Könnyű túra Gencsapáti térségében Gencsapáti-felső – Perenye, horgásztó – Perenye – Szentkút – Gencsapáti-alsó vasútállomás Szombathely, Béke tér. Túravezető: Urbán László.
13. szerda, 17:00 Savaria Múzeum	A trianoni döntés határmenti hatásairól Előadó: dr. Horváth Sándor PhD néprajzkutató, adjunktus, ELTE SEK Szlavisztika Tanszék. (TOP-7.1.1-16-H-ESZA-2020-01420)
23. szombat	Őszi túra Kőszeg, vasútállomás – Felső-Pogányok – Vöröskereszt – Borha-forrás – Szent Vid – Velem – Pogányok – Kőszeg. Túravezető: Süle Antal.
27. szerda, 17:00 Őrvidék Ház	Királyjárás Szombathelyen – IV. Károly visszatérési kísérletei Előadó: dr. Bakó Balázs PhD történész (egyetemi docens, ELTE Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Központ). (TOP-7.1.1-16-H-ESZA-2020-01420)
29. péntek, 16:30 Szent Márton utcai temető	Kegyeleti séta a Szent Márton utcai temetőben Vezette: Orbán Róbert helytörténész.
November	
10. szerda, 10:00 Puskás Galéria	Communitas Fortissima. Az 1920. évi szomoróci felkelés hősei Kiállítás megnyitó a VMSZC Puskás Tivadar Szakképző Iskola és Kollégium Puskás Galériában. Megnyitóbeszédet mondott: Kapornaky Sándor, Kercaszomor község polgármestere. A rendezvény a VME <i>Összenő, ami összetartozik – Trianon emlékezete Vas vármegyében</i> című, TOP-7.1.1-16-H-ESZA-2020-01420 azonosítószámú projektje keretében valósult meg.
10. szerda, 17:00 Savaria Múzeum	„Imádkozzatok Magyarország gyermekeiért!” – Dr. Knebel Miklós (1892–1949) és a hollandiai gyermekmentő akció A kerekasztal-beszélgetés résztvevői: Bán Erzsébet és dr. Melega Miklós levéltárigazgató (MNL VaML). Beszélgetésvezető: Bodó Judit mestertanár (VMSZC Puskás Tivadar SZKI). (TOP-7.1.1-16-H-ESZA-2020-01420)
11. csütörtök	Gyalogtúra Tömördtől Csepregig Tömörd – Bene-hegyi horgásztó – Sajbók-forrás – Nagyboldogasszony-tó – vasúti emlékhely – Csepreg. Túravezető: Urbán László.
13. szombat	Gyaloglás az Országos Kéktúra egy szakaszán Tömörd – Ablánc – Szeleste. Túravezető: Süle Antal.
December	
4. szombat	Mikulás túra a Kőszegi-hegységben Kőszeg, vasútállomás – Királyvölgy – Hétforrás – Óház-tető – Ördögtányér – Kincs-pihenő – Királyvölgy – Kőszeg, vasútállomás. Túravezető: Süle Antal. Kőszeg, vasútállomás – Királyvölgy – Kincs-pihenő – Hétforrás – Kincs-pihenő – Királyvölgy – Kőszeg, vasútállomás. Túravezető: Urbán László.
9. csütörtök, 16:00 Savaria Múzeum	A VME Természetjáró csoportjának évzáró találkozója
15. szerda, 17:00 Berzsenyi Könyvtár	A VME nyitott versmondó körének zenés karácsonyváró műsora
29. szombat	Évbúcsúztató túra Olád – Parkerdő – Szombathely. Túravezető: Süle Antal.

Királyjárás Szombathelyen, 2021. október 27. (Fotó: Tóth Kálmán)

Kegyeleti séta a Szent Márton utcai temetőben, 2021. október 29. (Fotó: Tóth Kálmán)

Communitas Fortissima. Az 1920. évi szomoróci felkelés hősei – kiállítás, 2021. november 10. (Fotó: Tóth Kálmán)

„Imádkozzatok Magyarország gyermekeiért!”, 2021. november 10. (Fotó: Tóth Kálmán)

Zenés karácsonyváró műsor, 2021. december 15. (Fotó: Nagy Zoltán)

Vasi Múzeumbogár Klub

A Vasi Múzeumbarát Egylet ifjúsági csoportja, a Vasi Múzeumbogár Klub működése a járványveszély miatt januártól júniusig szünetelt. Szeptembertől az év végéig a szokásos módon, heti rendszerességgel, péntek délutánként kerülhetett sor a foglalkozásokra (16 alkalom).

A Savaria Múzeum és a VME 2021 júniusában 19. alkalommal hirdette meg a nyári régésztábort a régmúlt korok iránt érdeklődő, 5–9. évfolyamos diákok számára. A napközis tábor szakmai tervét Schmidtné Vinczi Réka tanár (VME) és dr. Kiss

Gábor régész (Savaria MHV Múzeum) közreműködésével Tóth Kálmán múzeumpedagógus állította össze. A táborprogram apropóját II. Ulászló király 1495. évi utazásai és az eközben feltételezhető rövid szombathelyi tartózkodása adták.

A 2021 augusztusában, Kemenesmagasiban tartott VI. Örökségőr tábor középiskolás résztvevői (10 fő) és a felnőtt önkéntesek (3 fő) elkezdték a község tájházában található néprajzi gyűjtemény anyagának tisztítását és nyilvántartásba vételét. A közösségi önkéntes szolgálat délelőtti munkaórái után a táborozók kerékpártúrákon ismerkedtek a környék egyes természeti és kulturális értékeivel.

Június	
4. péntek, 15:00 Savaria Múzeum	Klubfoglalkozás a nemzeti összetartozás napja alkalmából Foglalkozásvezetők: Tóth Kálmán múzeumpedagógus, Takóné Hoós Ildikó tanár.
11. péntek, 15:00 Peresznye	Ostyasütő vasak A Magyarországi Horvátok Keresztény Gyűjteménye állandó és időszakos kiállításainak megtekintése dr. Horváth Sándor néprajzkutató vezetésével.
18. péntek, 14:30	Kerékpártúra a lukácsházi víztározóhoz Túravezető: Varga Péter tárlatvezető (VME).
Szeptember	
8. péntek, 15:00	Séta az 1920-as évek Szombathelyén Foglalkozásvezető: Tóth Kálmán.
14. péntek, 15:00 Savaria Múzeum	II. Ulászló, a vadászó király nyomában Foglalkozásvezető: Tóth Kálmán.
21. péntek, 15:00 Savaria Múzeum	Állatmotívumok római kori sírköveken Foglalkozásvezetők: Tóth Kálmán, Schmidtné Vinczi Réka tanár.
29. péntek, 15:00 Savaria Múzeum	Állatok a vadonban és a művészetekben Barangolás a Savaria Múzeum vadászati időszakos kiállításában. Foglalkozásvezetők: Schmidtné Vinczi Réka, Vörös Norbert.
November	
5. péntek, 15:00 Savaria Múzeum	Ab ovo usque ad mala Étkezési szokások a római korban. Foglalkozásvezető: Schmidtné Vinczi Réka.
12. péntek, 15:00 Savaria Múzeum	A múzeumkert élővilága Foglalkozásvezető: Dankovics Róbert biológus.
19. péntek, 15:00 Savaria Múzeum	Robogó gyermekvonatokon A szombathelyi születésű Knebel Miklós és a hollandiai gyermekmentő akció. Foglalkozásvezető: Tóth Kálmán.
26. péntek, 15:00 Savaria Múzeum	A múzeumkert története Foglalkozásvezetők: Schmidtné Vinczi Réka, Tóth Kálmán.
December	
2. péntek, 15:00 Savaria Múzeum	Pecunia non olet Fejezetek a pénz történetéből. Foglalkozásvezetők: Schmidtné Vinczi Réka, Tóth Kálmán
17. péntek, 15:00 Savaria Múzeum	Múzeumbogár karácsony A karácsonyi ünnepkörhöz kötődő néphagyományok. Foglalkozásvezetők: Foki Éva grafikusművész, Schmidtné Vinczi Réka, Tóth Kálmán.

Klubfoglalkozás a nemzeti összetartozás napja alkalmából, 2021. június 4. (Fotó: Tóth Kálmán)

Ostyasütő vasak, 2021. június 11. (Fotó: Tóth Kálmán)

Állatok a vadonban és a művészetekben, 2021. október 29. (Fotó: Tóth Kálmán)

Ab ovo usque ad mala, 2021. november 5. (Fotó: Tóth Kálmán)

A múzeumkert története, 2021. november 26. (Fotó: Tóth Kálmán)

A múzeumpark élővilága, 2021. november 12. (Fotó: Tóth Kálmán)

Táborok

Régésztábor, 2021. július 5-9. (Fotó: Tóth Kálmán)

Régészttábor, 2021. július 5–9. (Fotó: Tóth Kálmán)

Régésztábor, 2021. július 5–9. (Fotó: Tóth Kálmán)

Régésztábor, 2021. július 5–9. (Fotó: Tóth Kálmán)

VI. Örökségőr tábor, 2021. augusztus 9–13. (Fotó: Barasits Flóra)

VI. Örökségőr tábor, 2021. augusztus 9–13. (Fotó: Barasits Flóra)

kötetszerkesztő

Vig Károly

lektorok

Csapláros Andrea (Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum, Szombathely)

Sziráki György (Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest)

Szél Győző (Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest)

Nagy Rebeka (Iparművészeti Múzeum, Budapest)

Kiss István (Budapest)

Vig Károly (Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum, Szombathely)

angol fordítás

Antal András

borító- és kiadványterv

Bonyhádi Károly

nyomdai előkészítés

Koltai János (B.K.L. Kiadó)

nyomdai és kötészeti munkák

Print Team Nyomda Kft.

kiadja

Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum

H-9700 Szombathely, Kisfaludy Sándor utca 9.

Telefon: +36/94/313-736

igazgatosag@savariamuseum.hu

felelős kiadó

Csapláros Andrea múzeumigazgató

HU-ISSN 0230-1954

